भारतीय ज्ञानपीठ काशी

ज्ञानपीठ-ग्रन्थागार

"ज्ञानं धनवत्तमं"

कृपया—

(१) मैले हाथोंसे पुस्तकको स्पर्श न कीजिये। जिल्दपर काग़ज़ चढ़ा लीजिये।

(२) पन्ने सम्हाल कर उलटिये। थूकका प्रयोग न कीजिये।

(३) निशानीके लिये पन्ने न मोड़िये, न कोई मोटी चीज़ रखिये। काग़ज़का टुकड़ा काफ़ी है।

(४) हाशियोंपर निशान न लगाइये, न कुछ लिखिये।

(५) खुली पुस्तक उलटकर न रखिये, न दोहरी करके पढ़िये।

(६) पुस्तकको अलमारीपर यथास्थान लौटा दीजिये।

"पुस्तकें ज्ञानस्थली हैं, इनकी हिफ़ाज़त कीजिये"

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपक-
विन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

एवं सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वे निर्णीते, केचिद् वेदार्थाऽज्ञानात् क्वचिद् वेदभागे कापिलमतानुसारिपदार्थदर्शनेन तस्यापि वेदमूलकत्वं वदन्ति । तन्निराकरणाय चतुर्थः पाद आरभ्यते । तत्र, ईक्षतेर्नाशब्दमिति सांख्यमतमशब्दत्वादिति निवारितम् । वेदेन प्रतिपादितमिति तत्राशङ्कते । आनुमानिकमप्येकेषाम् ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ अतीतेषु पादेषु प्रथमे प्रतिव्याप्तिजनकशब्दकृतसन्देहवारणाय कार्यनिरूपकाणि वाक्यानि विचार्य, द्वितीयतृतीययोश्च यथायथं जीवजडरूपार्थकृततत्सन्देहवारणायान्तर्याम्युपास्यरूपनिरूपकाणि च वाक्यानि विचार्य सर्वेषां वेदान्तानां साक्षात् परम्परया च ब्रह्मणि समन्वयः प्रतिपादितः । स तदा दृढीभवति यदा श्रौतत्वेनाभिमन्यमानस्य मतान्तरस्य श्रौतता निराक्रियते । अतस्तदर्थं चतुर्थे पादे जीवजडसमुदायात्मकार्थनिरूपकतया मतान्तरश्रौतताभ्रमजनकानि प्रकीर्णानि वाक्यानि विचार्यन्त इत्युपोद्घातबोधनाय पूर्वपादत्रयसिद्धमर्थमनुवदन्त एतत्पादार्थमाहुः । * एवमित्यादि * । तथाच तन्निराकरणं प्रयोजनं, तादृशवाक्यविचारश्चार्थ इत्यर्थः । नन्वीक्षत्यधिकरणे एतादृशमपि वाक्यं विचारितमेवेति, किमनेन विचारेणेत्याशङ्कां समादधानाः सूत्रांशमवतारयन्ति * तत्र, ईक्षतेरित्यादि * । तथाच यद्यपि तद्वाक्यं विचारितं, तथापि तन्मतस्य सर्वथा अश्रौतत्वमेवेति नोपपादितमतो विचार इत्यर्थः । एतेनास्य पादस्य, ईक्षतिसमन्वयसूत्रप्रपञ्चरूपत्वं बोधितम् । नन्वत्र प्रकृतिनिराकरणमेवास्तु । मतस्य श्रौततानिराकरणे किं मानम् ? इत्याकाङ्क्षायामानुमानिकपदमेव

एकेषां शाखिनां शाखासु सांख्यपरिकल्पितप्रकृत्यादि श्रूयते ।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरिति काठके श्रूयते ।

तत्र बुद्धेरात्मा अहङ्कारः । ततो महान् महत्तत्त्वम् । ततोऽव्यक्तं प्रकृतिः । ततः पुरुष इति । न ह्यहङ्कारादयः पदार्था ब्रह्मवादे सम्भवन्ति । तस्मादेवञ्जातीयकेषु तन्मतपदार्थानां श्रवणान्मायाप्रकृत्यविद्यावादा अपि श्रौता इति चेन्न ।

गमकमित्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * एकेषामित्यादि * । तथाच पूर्वग्रन्थे, कामाच्च नानुमानापेक्षा, नानुमानमतच्छब्दादित्यादौ केवलानुमानपदादत्र च सम्बन्धितद्धितान्तानुमानिकपदात् सांख्यप्रवचनीये, सङ्घातपरार्थत्वात् पुरुषस्येतिसूत्रेऽनुमानेन प्रकृतिसम्बन्धित्वेन सिद्धः पुरुषोऽपि संग्राह्यत्वेन गम्यते । तयोश्च निराकरणे तन्मतमेव निराकृतं भवतीति सौत्रं पदमेव गमकमित्यर्थः । केषां शाखायामित्याकाङ्क्षायां विषयवाक्यमुदाहरन्ति । * इन्द्रियेभ्य इत्यादि * । क्वात्र प्रकृत्यादीत्यतो व्याकुर्वन्ति । * तत्र बुद्धेरित्यादि * । * बुद्धेरात्मा अहङ्कार इति * । पर इत्यनुषज्यते । बुद्धेः सकाशादात्मा । 'सर्वात्मनोऽन्तःकरणं गिरित्रम्' इत्यन्तःकरणत्वेन सिद्धस्य गिरित्रस्य, 'चन्द्रो मनो यस्य दृगर्क आत्मा अहं समुद्रो जठरं भुजेन्द्र' इति स्वस्मिन्नात्मपदप्रयोगादात्माऽहङ्कारः पर इत्यर्थः । शेषं स्फुटम् । तथाचैवमत्र सांख्यमतप्रत्यभिज्ञानात् तन्मतं श्रौतमिति । तदाहुः । * न हीत्यादि * । अपिशब्दार्थमाहुः । * तस्मादित्यादि * । * एवञ्जातीयकेष्विति * । वक्ष्यमाणेष्वजादिवाक्येषु । * मायाप्रकृत्यविद्यावादा इति * । मायान्तु प्रकृतिं विद्यात्, पञ्चाशद्भेदां पञ्चपर्वामधीम इत्यादिवाक्येष्वभिमन्यमानाः । पूर्वं पूर्वप-

शब्दसाम्यमात्रेण न तन्मतं सिद्ध्यति।
सन्दिग्धानां पदार्थानां पौर्वापर्येण निर्णयः।
न तु सन्दिग्धवाक्येन सर्वव्याकुलतोचिता॥
अत्र हि पूर्वम्।
आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च॥
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयाँस्तेषु गोचरान्।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः॥

तदनुचत्वारि वाक्यानि। यस्त्वविज्ञानवानित्यादि। तदन्वि-न्द्रियेभ्यः परा इति। तत्र पूर्वसम्बन्ध एवार्थ उचितः। तमाह।

क्षांशमनूद्य तद्दूषकं हेतुमवतारयितुं निषेधं व्याकुर्वन्ति। * शब्दे-त्यादि *। * तन्मतमिति *। अहङ्कारमहत्तत्त्वप्रकृतिपुरुषाणामुत्त-रोत्तरं परत्वबोधकं सांख्यमतम्। कुतो न सिद्ध्यतीत्यतः का-रिकया तद्धेतुमाहुः। * सन्दिग्धेत्यादि *। * पौर्वापर्येणेति * पूर्वापरसन्दर्भेण। सन्दिग्धा ह्यस्मिन् वाक्ये पदवाच्या अर्थाः। पदानि वाक्यावयवभूतानि, वाक्यं च महावाक्यस्य। अतो महा-वाक्यानुरोधेन तदर्थो निर्णेयः। न तु सन्दिग्धपदघटितवाक्येना-वयविभूतस्य महावाक्यस्य व्याकुलता युक्ता। तथाच तद्व्या-कुलीभावादेतन्मतं न सिद्ध्यतीत्यर्थः। तदेतद् व्युत्पादयन्ति। * अत्र हीत्यादि *। * अत्रेति *। प्रकरणे। * हिर्हेतौ। * चत्वारीति *। विज्ञानसारथिवाक्यस्य क्वचिदिन्द्रियेभ्यः परा इत्याद्यनन्तरं दर्शनाच्चत्वारि। विज्ञानसारथिवाक्यार्थस्त्वग्रे कारि-कया वक्तव्यः। एवं सन्दर्भे यत् सिद्धं तद्वक्तुं हेतुं वदतीत्याहुः। * तत्रेत्यादि *। * तत्रेति *। इन्द्रियेभ्य इति वाक्ये। विष्णुधर्मो-त्तरे तृतीयकाण्डे। 'उपमानेन तुल्यत्वमुपमेयस्य रूपकम्' इति रू-पकलक्षणाद् रूप्यते यत् तद्रूपमिति कर्मणि घञि कृते, इवे प्रतिकृता-विति कनि च कृते रूपकमित्यलङ्कारनाम सिद्ध्यतीत्यभिसन्धाय हेतुं

शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः । शरीरेण रूप्यन्ते ये शरीरेन्द्रियादयस्ते विन्यस्ता यत्र रूपकभावेन रथादिषु तेषामेवात्र गृहीतिर्ग्रहणम् । अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतपरिग्रहापत्तिः ।

जीवप्रकरणं ह्येतन्मुक्त्युपायोऽस्य रूप्यते ।
योग्यं शरीरमारुह्य गच्छेदिति हरेः पदम् ॥

तत्र जीवस्य ब्रह्मप्राप्तौ मुख्यं साधनं शरीरम् । स रथः । सर्वसामग्रीसहिताऽपराधीनयानत्वात् । रथस्तु हयाधीनः । हयाश्च

व्याकुर्वन्ति । * शरीरेणेत्यादि * । स्वस्य स्वज्ञापकत्वेऽपि दोषाभावाच्छरीरेण रूप्यन्ते ये शरीरेन्द्रियादयस्ते यत्र वाक्ये रथादिषु रूपकभावेन अलङ्कारबोधितप्रतिकृतिभावेन विन्यस्ताः स्थापितास्तेषां सर्वेषां रथादिप्रतिकृतिभूतानामेवात्र गृहीतिर्ग्रहणम् । अतः शरीररूपा रूपकविन्यस्ताः । शरीररूपकविन्यस्ताः । रूपकविन्यस्तानां व्यावर्तकं शरीररूपत्वमित्युपसर्जनत्वात् तस्य पूर्वनिपातः । शाकपार्थिवादेराकृतिगणत्वाद् रूपपदलोपश्च । अतः शरीररूपकविन्यस्तानां गृहीतिर्ग्रहणं शरीररूपकविन्यस्तगृहीतिः । तस्मादित्यर्थः । तथाच स्यात् सांख्यमतापत्तिर्यद्यहङ्कारादीनां पदार्थानां तत्त्वेन गृहीतिः स्यात् । सा तु नास्ति । यतः शरीरेण ये रूप्यन्ते शरीरेन्द्रियादयस्ते विन्यस्ता यत्र वाक्ये रूपकभावेन रथादिषु, आत्मानं रथिनं विद्धीत्यादिना, तेषामेवात्र गृहीतेर्ग्रहणात् । यदि ह्येवं नोपगम्येत तदा प्रकृतहानादिदोषावापद्येताम् । किञ्चेदं हीति निश्चयेन जीवप्रकरणम् । अत्रास्य मुक्त्युपायो, योग्यं शरीरमारुह्य हरेः पदं गच्छेदित्येवं विज्ञानसारथिमन्त्रेण रूप्यते । न ह्येतत् सांख्यमते सम्भवति । स्वरूपावस्थानातिरिक्तस्य भगवत्पदप्राप्तिरूपस्य मोक्षस्य तैरनङ्गीकारात् । अत इन्द्रियेभ्य इति वाक्ये अहङ्कारादितत्त्वरूपो नार्थः । किन्तु वक्ष्यमाणप्रकारकः । तथाहि । तत्र मुक्त्युपायेषु बोधनीयेषु वक्तव्ये रूपके जीवः स्वतन्त्रत्वाद् रथी । * जीवस्येत्यादिना विवृतं शरीरं रथः । तत्र हेतुः । * सर्वेत्यादि * । सामग्री इन्द्रियादिरूपा ।

स्वबुद्ध्यधीनाः। सा च प्रग्रहाधीना। स च सारथ्यधीनः। स च स्वबुद्ध्यधीनः। सा च मार्गाधीना। स च प्राप्याधीन इति। एवं ज्ञात्वा युक्तसामग्रीकस्तद्देशं प्राप्नोति। तत्रेन्द्रियाणामात्मा विषयाः।

ते च मनसा सम्यक्त्वेन भाविताास्तथा भवन्ति। विरक्तेन्द्रि-

यपराधीनता तु स्वायत्ततया। तेन शरीरे रथरूपकम्। रथस्तु गमने हयाधीन इतीन्द्रियेषु हयरूपकम्। हयबुद्धिस्थानापन्नाऽत्रेन्द्रियदेवता। देवताप्राधान्य एवेन्द्रियाणां भगवत्परत्वस्य, देवानां गुणलिङ्गानामित्यत्र तृतीयस्कन्धे सिद्धत्वात्। देवतासाहित्यस्यार्थतः प्राप्तत्वाच्च। एवमग्रेऽपि बुद्धिस्थानापन्ना देवता। एवं हयबुद्धिस्तु प्रग्रहाधीनेतीन्द्रियनियामकमनसि तद्रूपकम्। एवमेव बुद्धौ सारथिरूपकम्। सारथिबुद्धिर्मार्गाधीनेति विषयेषु गोचरपदेन मार्गरूपकम्। रथिस्वरूपबोधनायात्मेन्द्रियेत्यर्द्धश्लोकः। ततो, मार्गस्तु प्राप्याधीन इति तद्बोधनाय प्रापकसामग्रीनिगमनपूर्वका, यस्त्वविज्ञानवानित्याद्यश्चत्वारः श्लोकाः। प्राप्यनिगमनाय पञ्चम इति बोधयितुम्, एवं ज्ञात्वेत्यादिना हयरूपकपर्यन्तग्रन्थस्य तात्पर्यकथनम्। इन्द्रियविषयेषु देशरूपकस्य तात्पर्यं वक्तुम्, इन्द्रियेभ्यः परा इत्यादेस्तात्पर्यमाहुः। * तत्रेन्द्रियाणामित्यादि *। * आत्मेति * 'घ्राणं च गन्ध' इति न्यायेन भगवदिन्द्रियरूपतया तदाधिदैविकत्वात् तेषां नियामकाः। श्रौतस्य परपदस्यायमर्थः। यद्यप्याकर्षकत्वान्नियामकत्वमुक्तं श्रीभागवते। 'इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैरिति'। अनुभवश्च कामिनीकुचकुम्भादिदर्शने चक्षुराद्याकर्षस्य। तथापि नात्र तदभिप्रेतम्। मोक्षप्रकरणत्वादित्यभिप्रेत्याहुः। * ते चेत्यादि *। तथाच मोक्षप्रकरणे यदिन्द्रियेभ्यः परत्वं विषयाणामुच्यते, तद् भगवदीयतया मनसा सम्यक्त्वेन भावितानामेव। यथा नवमस्कन्धादावम्बरीषादिचरिते, स वै मनः कृष्णपदारविन्दयोरित्यादिश्लोकत्रयोक्तास्तादृशाम्। न तु सामान्यानाम्। नापि ज्ञानेन्द्रियविषयविवक्षया। विरक्तेन्द्रियाणां विषयानाकृष्टत्वात्। अतः 'तस्यारविन्दनयनस्येत्यादिवद् यत्र भगवदभिप्रायः सा मोक्षप्रणाड्यत्र विवक्षिता,

याणामतथात्वात् । बुद्धेरात्मा विज्ञानम् । तद् ब्रह्मविषयकं महद् भवति । ततः परमव्यक्तं, न प्रकटं, भगवत्कृपैव । सा तु भगवदधीना, न साधनान्तराधीना । स च भगवान् स्वाधीन इति । एवमेत्रार्थस्तस्योचितः । किञ्च, दर्शयति स्वयमेवेममर्थम् ।

एषु सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्धया सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति ॥

सूक्ष्मया उपनिषदनुसारिण्या । बुद्धया भगवज्ज्ञाने हि तत्प्राप्तिरिति । चकारात्, ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति स्मृतिर्गृहीता । तस्मात् साधनोपदेशान्न सांख्यमतमिह विवक्षितमिति ॥ १ ॥

सूक्ष्मन्तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

नन्वव्यक्तशब्देन न भगवत्कृपा वक्तुं शक्या । धर्मिप्रवाहादिसाशङ्क्य परिहरति तुशब्दः । सूक्ष्मं तद् ब्रह्मैव । धर्मधर्मिणो-

---

न तु शुष्कज्ञानप्रणाडीति बोधनाय तदुक्तिरित्यर्थः । एतेन अर्थेभ्यश्च परं मन इत्यपि व्याख्यातप्रायम् । मनसा सम्यक्त्वेन भावन एव तेषां तथात्वादिति । मनसस्तु परा बुद्धिरिति सारथिभावादेव स्पष्टम् । बुद्धेरात्मेत्यादिकं व्याकुर्वन्ति । * बुद्धेरात्मेत्यादि * । * विज्ञानमिति * तत्कार्यभूतं विशिष्टज्ञानम् । तस्य बुद्धिनियामकत्वं तु ब्रह्मविषयकत्वेन महत्त्वादित्यर्थः । शेषं स्फुटम् । एवं हेतुं व्याख्याय दर्शनपदं व्याकुर्वन्ति । * किञ्चेत्यादि * । * इममिति * पूर्वोक्तं कथं दर्शयतीत्यत आहुः । * सूक्ष्मयेत्यादि * । तथाच सूक्ष्मपदेन बुद्धेरुपनिषदनुसारित्वबोधनादुक्तरीत्या भक्तिप्रणाड्या प्राप्तिं दर्शयतीत्यर्थः । तेन श्रुतौ गम्यत इति गतिरिति प्राप्यत्वबोधनात्, स्मृतावपि, विशत इति पदेन तस्यैवार्थस्योपबृंहणादत्र प्राप्तिरूप एवार्थोऽभिप्रेतो दृश्यते, न तु रूक्षदर्शनरूपोऽतो नात्र सांख्यमतप्रत्यभिज्ञानमिति भावः ॥ १ ॥

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥

रभेदात् । अव्यक्तशब्देन हि सूक्ष्ममुच्यते । तदेव हि सर्वप्रकारेण न व्यज्यते । अर्हत्वात् । तदेव अर्हं योग्यम् । उभयत्राप्ययं हेतुः । तस्माद्धर्मधर्मिणोरभेदाद् भगवानेव सूक्ष्ममिति तत्कृपैवाऽव्यक्तवाच्या ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

ननु धर्मित्वे परत्वमनुपपन्नम् । अन्यथा पूर्वोक्तो दोष इत्यत आह । अभेदेऽपि कृपायास्तदधीनत्वात् परत्वम् । तत्र दृष्टान्तः । अर्थवत् । अर्थः पुरुषार्थः फलं, तद्वत् । ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यत्र एकस्यैव ब्रह्मणः सच्चिद्रूपेण विषयत्वमानन्दरूपेण फलत्वमिति । तथैवाक्षरपुरुषोत्तमविभागोऽपि । स्वधर्मा अपि स्वाधीनाः ।

---

* उभयत्रेति * । अव्यक्तस्य ब्रह्मत्वे, भगवत्कृपात्वे च । अयमर्थः । बुद्धेरात्मा महान् परः इत्यत्र, अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते इति श्रुत्यन्तरोक्तं ज्ञानं बुद्धिनियामकत्वेन परामृष्टम् । तच्च, नायमात्मेति श्रुत्यन्तराद्वरणाधीनम् । वरणं च कृपयैवेति ज्ञानात् परस्य विमर्शे योग्यताबलात् कृपैव तथात्वेन सिद्ध्यति । सा च भगवद्धर्मः । धर्मधर्मिणोश्चाविनाभावेन स्थितत्वादभेद इति तस्या अपि ब्रह्मत्वं योग्यताबलादेव सिद्ध्यतीति तथेति । तथाच न प्रायपाठविरोध इत्यर्थः ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ उक्तं समाधिमाक्षिपन्ति * नन्वित्यादि * यदि पूर्वोक्तयुक्त्या कृपाया ब्रह्मत्वं, तदा धर्मित्वे तद्भिन्नत्वरूपं परत्वं युक्तिरहितम् । यदि कयाचिद्युक्त्या धर्मत्वं तदा धर्मिप्रायपाठविरोधरूपो दोष इति पूर्वोक्तः समाधिरसङ्गत इत्याशङ्कायामस्यापि समाधिमाहेत्यर्थः । समाधिं व्याचक्षते । * अभेदेऽपीत्यादि * । तथाचाभेदे यथैकरूप्येण ग्रहणं युक्तिस्तथा भेदे नियम्यनियामकभावो युक्तिरित्युभयमप्युपपन्नमित्यर्थः । एकत्वेऽपि नियम्यनियामकभाव एव कथमित्यत आहुः । * तत्रेत्यादि * । * तथैवेति * एकत्वेऽपि गणितानन्दत्वागणितानन्दत्वात्मकरूपभेदेनैव । तथाच रूपभेदेन सोऽप्युपपन्न इत्यर्थः । एतदेव निगमयन्ति । * स्वधर्मा इत्यादि *

स्वयमपि स्वाधीन इति । तथा कृपाविष्टः साधनमानन्दरूपः फलमिति ।

अथवा अव्यक्तं सच्चिद्रूपमक्षरमेवास्तु । तस्मिन् सति विज्ञानस्य विषयाधीनत्वमर्थः ।

एतेनान्येऽपि सर्वसंप्लववादिनो निराकृता वेदितव्याः । असम्बद्धाभिलापाच्च ।

फलमितीत्यन्तम् * । अस्मिन् पक्षे अव्यक्तपदस्य यौगिकत्वाच्छैथिल्यं शङ्कितेत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः । * अथवेत्यादि * । अक्षरमेव, अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्त इति गीतावाक्यादव्यक्तमस्तु । नच लिङ्गविरोधः । अक्षरं ब्रह्म परमामिति ब्रह्मत्वविवक्षायां, तत्रापि नपुंसकलिङ्गप्रयोगात् तस्य भगवतः सकाशाद् भेदाभेदौ, गीतायाम, एवं सततयुक्ता ये इति प्रश्नोत्तरसन्दर्भे स्फुटौ । धामत्वाद्भगवदधीनत्वं च स्फुटम् । अनस्तदधीनत्वादक्षरमेवाव्यक्तम । अस्मिन् पक्षे यो दृष्टान्तस्तमाहुः । * तस्मिन्नित्यादि * । * तस्मिन्नक्षरे स्फुरिते सति, * विज्ञानस्य बुद्धेर्यदक्षरात्मकविषयाधीनत्वं सोऽत्र दृष्टान्तभूतोऽर्थो ग्राह्यः । तथाच तद्विज्ञानं यथा अक्षरसारूप्येऽप्यक्षराद् भिन्नमक्षराधीनं च, तथा अक्षरमपि ब्रह्मरूपं ब्रह्मणः परस्माद् भिन्नं तदधीनं चेत्येकस्येऽपि न परत्वानुपपत्तिप्रवाहविरोधावित्यर्थः ।

एवं त्रिसूत्रीव्याख्यानेनैकदेशिकृतं व्याख्यानान्तरमपि निराकृतमित्याहुः । * एतेनेत्यादि * । अयमर्थः । मायावादिनो ह्यानुमानिकसूत्रे अव्यक्तशब्देन रथरूपकविन्यस्तं शरीरमङ्गीकृत्य तस्य कथमव्यक्तशब्दितत्वमित्याकाङ्क्षायां द्वितीयसूत्रे भूतसूक्ष्मस्याऽव्यक्तशब्दार्हत्वात् तत्कार्यस्य शरीरस्याव्यक्तशब्देन ग्रहणं, यथा, गोभिः श्रीणीतमत्सरमित्यत्र गोशब्देन पयस इत्युक्त्वा, तृतीयसूत्रे, ननु भूतसूक्ष्मं न स्वतन्त्रं येन प्रधानकारणवादः प्रसज्ज्येत । किन्तु परमेश्वराधीनम । तच्चावश्यकम । शक्तिरहितस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः । अनस्तदर्थवादित्युक्त्वा, अव्यक्तशब्दवाच्यामविद्यां वदन्ति । यथोक्तं तेषां भाष्ये । अविद्यात्मिका हि सा बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महासुप्तिर्यस्यां स्वरूपबोधरहिताः शेरते

अनेकरूढिशब्दानां वाच्यं ब्रह्मैव नापरम् ।
शक्तितश्चेत् तथा ब्रूयुस्ते सन्मार्गाद् बहिष्कृताः ॥
तस्मादिन्द्रियेभ्यः परवाक्ये नानुमानिकं किञ्चिदस्ति ॥ ३ ॥

संसारिणो जीवास्तदव्यक्तं क्वचिदाकाशशब्देनिर्दिष्टम् । एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति श्रुतेः । क्वचिदक्षरशब्दोदितम् । अक्षरात् परतः पर इति श्रुतेः । क्वचिन्मायेति सूचितम् । मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति मन्त्रवर्णादिति ।

तदेतदसङ्गतम् । कारणग्रहणेनैव सम्भवति गत्यन्तरे कारणवाचिशब्देन कार्यग्रहणस्य लक्षणादोषयुक्तस्यानुचितत्वात् । द्वाविमौ पुरुषौ लोके इति गीतोक्ते अक्षरे कारणत्वस्य श्रुत्यादिषु, तन्मायाफलरूपेणेत्याद्येकादशस्कन्धवाक्यैर्निर्द्धारणात् । अर्थानन्त्वस्य धामत्वादेव सिद्धेश्च । तद्विहाय तत्प्रथमकार्यरूपमायापदवाच्यशक्तिग्रहणस्यानुचितत्वात् । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्नित्यादिश्रुतावाकाशपदवाच्यत्वस्यापि तत्रैव स्पष्टत्वात् । अक्षरात् परतः पर इत्यत्रापि परत इति विशेषणेन मायाशक्तिव्यावृत्त्या भगवद्धामरूपस्यैव तस्य सिद्धेः । अतो व्यासाशयविरुद्धत्वाद् अयमसम्बद्धाऽभिलाप एव । जगद्बीजं तु भगवानेव । बीजं मां सर्वभूतानामिति गीतावाक्यात् । अक्षरस्य कारणत्वं तु योनित्वात् । मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहमिति वाक्यात् । नच पुरुषत्वोक्तिविरोधः । त्वं स्त्री त्वं पुमानित्यादिश्रुत्या सर्वरूपत्वेन सिद्धत्वादिति ।

तदेतत् सर्वमभिसन्धायाहुः । * अनेकेत्यादि * । * शक्तित इति * जैमिन्युक्तं भाट्टप्रसिद्धं लोकवेदाधिकरणमाश्रित्य लौकिकशक्तितः । * तथेति * प्रकृतिवाचकत्वम् । शाक्तास्तां चेदिति क्वचित् पाठः । तदा तु, तां प्रकृतिं तथा जगद्बीजभूतां ब्रूयुरित्येवं योजना । तथाच, 'शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं नचेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि ' इत्यादि स्वश्रद्धाजाड्याद् वदन्तो वेदान्तविरुद्धवादित्वात्तथेत्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

पूर्वापरसम्बन्धेनार्थः प्रतिपादितः । केवलैतद्वाक्यविचारेऽपि न तदभीष्टं प्रकृतिरूपमव्यक्तं सिध्यतीत्याह । अत्र हि वाक्ये अव्यक्तं ज्ञेयत्वेन नोक्तं, तेषां तु प्रकृतिपुरुषान्तरं ज्ञातव्यम् । न हि सिद्धवन्मात्रनिर्देशे तेषां मते पुरुषार्थः सिध्यति । अपुरुषार्थसाधनत्वे वा असम्बद्धार्थवाक्यत्वमेव स्यात् । परत्ववचनं चासङ्गतम् । श्लिष्टत्वादुभयोरिति चकारार्थः । अयं हेतुः पूर्वमुक्तोऽप्यत्रसरे स्मारितः । तस्मादव्यक्तं न प्रकृतिः ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

ननु ज्ञेयत्वावचनमसिद्धम् । पूर्वं निर्देशमात्रमुक्त्वाऽग्रे ज्ञेयत्ववचनात् ।

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ।

इत्युत्तरवाक्ये वदतीति चेन्न । प्रकरणस्य नियामकत्वेनैकवाक्यत्वे द्वयोः सर्वैकवाक्यत्वेन प्राज्ञः परमात्मैव निचाय्यः ।

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ सूत्रमवतारयन्तः प्रयोजनमाहुः । * पूर्वेत्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * अत्र हीत्यादि * । * ज्ञातव्यमिति * । गुणपुरुषान्तरज्ञानात् कैवल्यमिति प्रवचनसूत्रात् । विभूतिविशेषाप्तये प्रधानस्यापि ज्ञेयत्वस्मरणाच्च तथेत्यर्थः । * परत्वेत्यादि * । परापरभावौ हि विश्लेषेऽवगन्तुं शक्यते, न तु संश्लेषे । इदानीमज्ञानदशायां तु श्लेष एवेत्युदासीनतयोक्तौ पुरुषस्य परत्ववचनमप्यसङ्गतं स्यादित्यर्थः । * अयमिति * । चकारसूचितः । * पूर्वमिति * अदृश्यत्वाद्यधिकरणे ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ * प्रकरणस्येत्यादि * ।

न तु द्वयोरेवैकवाक्यत्वं वक्तुं शक्यम् । तस्मात् प्रकरणस्य नियामकत्वे अशब्दवाक्यमपि भगवत्परमेव ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

ननु न वयं सर्वमेकं प्रकरणमिति वदामः । किन्तु, इन्द्रियेभ्यः परा इत्यारभ्य, नाचिकेतमुपाख्यानमित्यन्तं भिन्नं प्रकरणम् । तत्र प्रथमं पदार्थनिर्देशः । तदनु, एष सर्वेषु भूतेष्विति पुरुषज्ञानम् । अशब्दमिति तु प्रकृतिज्ञानम् । तस्मादेतत्प्रकरणे साङ्ख्यमतनिरूपणादशब्दत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य परिहरति ॥ त्रयाणामेवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥

अस्मदुक्तव्याख्याने त्रिप्रकरणत्वमन्यथा चतुष्प्रकरणत्वं

अव्यक्तश्रुतेः परत्वलिङ्गस्य तद्घटितवाक्यस्य च साधारणत्वात् प्रकरणस्य निर्णायकत्वं वक्तव्यम् । अतस्तस्य नियामकत्वेनैकवाक्यत्वे वाच्ये, महतः परमव्यक्तमिति, अशब्दमस्पर्शमिति द्वयोरेवैकवाक्यत्वं, नान्यपरमित्यत्र नियामकाभावात् सर्वेषामेवैकवाक्यत्वं वक्तव्यम् । प्रकरणं च, ऋतं पिबन्ताविल्यारभ्य नाचिकेतमुपाख्यानमित्यन्तमेकम् । तत्र चात्मानावेव परामृश्य जीवात्मनो रथित्वं, तदुपकरणं, तत्फलं चोक्त्वाग्रे, एष सर्वेषु भूतेष्वित्यारभ्य वल्लीसमाप्तिपर्यन्तं परमात्मैव ज्ञेयत्वेन परामृष्टः । मृत्युमुखप्रमोक्षरूपफलदर्शनात् । प्रधानज्ञानेन सांख्यैस्तदनभ्युपगमात् । चेतनात्मज्ञानादेव तदभ्युपगमाच्च । अतः प्रकरणस्य नियामकत्वे अशब्दवाक्यस्यापि भगवत्परत्वाज्ज्ञेयत्वावचनं नासिद्धमित्यर्थः ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ * किन्त्विन्द्रियेभ्य इत्यादि * । तथाचात्रैवं पदार्थनिर्देशानन्तरं पुरुषविषयस्य प्रकृतिविषयस्य च ज्ञानस्य पार्थक्येन निर्देशात् तयोरन्तरमेव ज्ञातं भवतीति नेदमीश्वरबोधकत्वेन वक्तुं शक्यमिति प्रधानस्याशब्दत्वकथनमयुक्तमित्यर्थः । * अस्मदुक्तेत्यादि * । अयमर्थः । उभयाऽऽकाङ्क्षा हि प्रकरणम् । साऽत्र त्रयाणामग्निजीवब्रह्मणामेव प्रश्नोत्तरा-

स्यात् । तृतीया चैषा वल्ली । स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येऽपि मृत्यो प्र-ब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यमिति प्रश्नः प्रथमः । प्रतिब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्ग्यमग्निं नाचिकेत प्रजानन्नित्याद्युत्तरम् । येयं प्रेते वि-चिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके इति द्वितीयः प्रश्नः । देवैरत्रापीत्यग्रे उत्तरम् । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति तृतीयः प्रश्नः । सर्वे वेदा यत् पदमामनन्तीत्यादिना उत्तरम् । एवमग्निजीवब्रह्मणां प्रश्नोत्तराणि । तत्र यदि साङ्ख्यमतनिरूप-णीयम्, इन्द्रियेभ्य इत्यादि स्यात् तदा चतुर्थस्याप्युपन्यासः स्यात् । उपन्यासे हेतुः प्रश्नः । अत एव पश्चाद् वचनम् । तस्य प्रकृतेऽभावादस्मदुक्तरीत्या त्रीण्येव प्रकरणानीति सिद्धम् । उत्तर-प्रश्नाभावार्थं चकारः ॥ ६ ॥

———

भ्यां प्रतीयते । यदि तृतीयस्यां वल्ल्याम्, इन्द्रियेभ्य इत्यारभ्य प्र-करणान्तरं स्यात् तदा पूर्ववदत्रापि प्रश्नोत्तरं स्यानाम् । यदि च स्वत एव वरान्तरं दद्यात्, तदा, तमब्रवीत् प्रीयमाण इतिवत् तम-प्युपक्षिपेत् । किञ्चैतस्य प्रकरणान्तरस्य किं प्रयोजनमित्यपि विचा-रणीयम् । यदि मुक्तिस्तदा तु, अन्यच्छ्रेयो अन्यदुतैव प्रेय इत्यार-भ्य, सोऽध्वनः पारमाप्नोति, तद्विष्णोः परमं पदमित्यन्तैरेव वाक्यैः सपरिकरायास्तस्या उक्तत्वात् किमनेन । यदि च परमपदप्राप्तितो-ऽप्युत्कृष्टा स्वरूपावस्थानरूपा काचिदन्याभिमन्यते, तदा तु, 'स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद् भूयो न जायते । सोऽध्वनः पारमाप्नोति' इत्येतस्य पूर्वग्रन्थस्य विरोधः । त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तेः पदप्रा-प्त्यैवोक्तत्वात् । विज्ञानरूपस्य स्वरूपावस्थानसाधनस्यापि ततः प्रागे-वोक्तत्वाच्च । किञ्चाशब्दमन्त्रे प्रकृतिज्ञानाङ्गीकारस्तु मृत्युमुखात् प्रमुच्यत इति फलोक्त्यैव विरुद्ध्यते । तस्माच्चतुष्प्रकरणत्वमसङ्गत-मिति । किञ्च, तृतीयैषा वल्ली । अतस्तृतीयप्रश्नोत्तरत्वमेवात्र यु-क्तम् । न त्वाकस्मिकं साङ्ख्यमतनिरूपकत्वेन प्रकरणान्तरत्वम् । यतः, स त्वमग्निमित्यादिना, प्रतिब्रवीमीत्यादिना च त्रीण्येव प्र-

श्नोत्तराणि प्रतीयन्ते । नच पितृसौमनस्येनाग्निर्जीवप्रश्नाभ्यां च वरत्रयपूर्तेस्तृतीयप्रश्नस्य कालपनिकत्वं शङ्क्यम् । यत् तत् पश्यसि तद् वदेति श्रुत्यैव सिद्धत्वात् । नच निर्हेतुकत्वम् । तमब्रवीत् प्रीयमाणो महात्मेत्युक्तवरवद्स्यापि वक्तृप्रीतिहेतुकत्वात् । नच तत्प्रीतेः कालपनिकत्वम् । नैषा तर्केणेति वाक्यस्थस्य प्रेष्ठपदस्यैव गमकत्वात् । नच, यत् साम्पराये महति ब्रूहि नस्तदितिवद्स्यापि पूर्वप्रश्नानुवादत्वं शङ्क्यम् । विपर्यनिर्देशविरोधात् । नच, येयं प्रेत इत्येतदुत्तरस्य ब्रह्मप्रश्नात् प्रागभावात् तत्पूर्वग्रन्थस्य तदनुत्तरत्वं शङ्क्यम । न साम्पराय इति वाक्ये परलोकासत्त्वमानिनः पुनः पुनः स्ववशगत्वोक्त्या तादृशस्यापर्यास्तिबोधनस्यैवोत्तरत्वात् । नच तदग्रिमग्रन्थवैयर्थ्यं शङ्क्यम । उत्तमाधिकारदर्शनेनाधिकप्रश्नोदयार्थमेव तदुक्त्या अवैयर्थ्यात् । तत एव श्रेयःप्रेयसोर्विद्याविद्ययोश्च कथनमपि युज्यते । अतस्तं दुर्दर्शमिति वाक्यद्वयान्तसन्दर्भ एव तृतीयवरप्राप्तस्य द्वितीयप्रश्नस्य पूर्तेरन्यत्र धर्मादित्यनेनोक्तस्य प्रश्नस्य तृतीयत्वं प्रमादहेतुकत्वं च मन्तव्यम् । नच प्रसङ्गाभावः शङ्क्यः । जीवप्रश्नप्रत्युत्तरोपसंहारस्थं दुर्दर्शवाक्योत्तरम्, 'एतच्छ्रुत्वा सम्परिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य । स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा विवृतं सद्म नचिकेतसं मन्य' इत्यस्मिन् वाक्ये, एतत्पूर्ववाक्योक्तं, देवं व्यवहर्तारं जीवम् आचार्यमुखाच्छ्रुत्वा सम्परिगृह्य सम्यगात्मत्वेनोपादाय मर्त्यः शरीरद्वयव्यतिरिक्तत्वज्ञानेन हर्षशोकशून्योऽपि, येऽन्येऽरविन्दाक्षेतिवाक्योक्तन्यायान्मरणधर्मैव सन् प्रवृह्य धर्म्यं, न हि सुविज्ञेयमणुरेष धर्म इत्युपक्रमवाक्ये धर्मत्वेनोक्तो यो जीवस्तस्मादनपेतं सखित्वात्मिकस्थं प्रकर्षेणालभ्य, अणुमेतमाप्य, सः, जीवं ज्ञात्वा विद्वान्, मोदनीयं सर्वथालम्बनेन प्रसादनीयं ब्रह्म लब्ध्वा प्राप्य मोदते । एष ह्येवानन्दयातीति श्रुतेः । मोदते हि यतो हेतोरतो, नचिकेतसं त्वामधिकारिणं प्रति सद्म सदनभूतं ब्रह्म विवृतमपावृतद्वारं मन्य इति कथनेन ब्रह्मणः स्मारणात् । नच पञ्चमवल्लीस्थस्य, यथाच मरणं प्राप्येति सार्द्धवाक्यस्योत्तरत्वं शङ्क्यम । व्यवहितत्वात् । हन्त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनमिति प्रतिज्ञानन्तरपठितत्वेन तल्लीलाबोधनार्थत्वावगमाच्च । नचात्र लीलाङ्गीकारे मानाभावः

शङ्काः । य एष सुप्तेषु जागर्तीत्यारभ्य वल्लीसमाप्तिलीलाकथनदर्शनेनापि तथावसायादिति ।

यत्तु वरदानानुरोधेन ब्रह्मप्रश्नस्य जीवप्रश्नान्तर्गतत्वं शङ्कराचार्यैरङ्गीकृतम् ।

तदसङ्गतम् । वक्तृप्रसादस्यैवात्र प्रश्नकारणतादर्शनात् । नच त्रीन् वरान् वृणीष्वेति वाक्यबाधापत्तिः । स्वस्ति मेऽस्त्विति वाक्योक्तस्य स्वाविनाशार्थकवरत्रयस्य सौमनस्याग्निजीवप्रश्नाभ्यां च पूर्त्या तदभावात् । नच तृतीयप्रश्नस्य काल्पनिकत्वम् । वदेति श्रुत्यैव तन्निरासात् । नचाधिक्यं दोषः । दोषत्वाभावस्योपपादितत्वात् । अतोऽस्य भिन्नप्रश्न एवाऽपि कल्पनाया अभावेन, यथा वरव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनायामदोष एवं प्रश्नव्यतिरेकेण प्रधानोपन्यासकल्पनायामप्यदोष इति । साङ्ख्योक्तप्रतिबन्देरपि परिहाराद् व्यर्थ एव, प्रष्टव्यभेदमनादृत्य, 'स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यतिमहान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति' इत्यादिश्रुत्युक्तं जीवब्रह्मणोर्धर्मभेदं चानादृत्य प्रश्नद्वयस्यैक्यसाधनप्रयास इति दिक् ।

रामानुजाचार्यास्तु, उपायोपेयोपेतॄणां त्रयाणां प्रश्नोपन्यासावत्राङ्गीकुर्वन्ति । तथाहि । नाचिकेता हि मुमुक्षुर्मृत्युना दत्ते वरत्रये प्रथमवरेणात्मनः पुरुषार्थयोग्यतापादनायात्मनि पितुः सौमनस्यं प्रतिलभ्य द्वितीयेन वरेणाग्निविद्यां वव्रे । सा च मोक्षोपायभूता । प्रश्नवाक्ये, अमृतत्वं भजन्त इत्युत्तरवाक्ये, त्रिकर्मकृत् तरति जन्ममृत्यू इति कथनात् । तृतीयेन वरेण मोक्षप्रश्नद्वारेण उपेयस्वरूपमुपेतृत्वस्वरूपमुपायभूतानुष्ठितकर्मानुगृहीतोपासनस्वरूपं च पृष्टं, येयं प्रेत इत्यनेन । इत्येवं मोक्षे पृष्टे, तस्योपदेशयोग्यतां परीक्ष्य, तं दुर्दर्शं गूढमित्यनेनोपादिदेश । तदा नाचिकेताः प्रीतः सन्, देवं मत्वेत्युपास्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्यस्य देवस्य, अध्यात्मयोगाधिगमेनेति वेदितव्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्तुः प्रत्यगात्मनः, मत्वेत्यनेनोक्तस्य ब्रह्मोपासनस्य च स्वरूपावभासनाय पुनः पप्रच्छ, अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति । एवं पृष्टे प्रथमं, सर्वे वेदा इत्यादिना प्रणवं प्रशस्य तद्वाच्यं प्राप्यस्वरूपं, तदन्तर्गतं प्रत्यक्स्वरूपं, वाचकस्वरूपं चोपायं पुनरपि सामान्येन ख्यापयन् पूर्वं प्रणवमुपादिदेश । प्रशशंस च । ततो, न जायत इत्यादिना प्राप्तुः स्वरूपमुक्त्वा, अणोरणीयानि-

स्यारभ्य, क इत्था वेद यत्र स इत्यन्तेन प्राप्यस्य विष्णोः स्वरूपं वदन् मध्ये, नायमात्मेत्यनेन उपायभूतस्योपासनस्य भक्तिरूपतामप्याहेत्यादि चाहुः ।

तेन तन्मते प्रश्नद्वयस्य सामान्यविशेषभावेनैक्यादन्यत्र धर्मादिति प्रश्नोऽपि तृतीयं वरमनुरुन्धे । शैवमतेऽप्येवम् । अत्रोदासीना वयम् ।

भास्कराचार्यास्तु जीवपरयोर्गौपुरुषवदत्यन्तभेदो नास्ति । पररूपादर्शनमेव चाविद्या । सा च विद्यया निवर्त्यते । ततश्च स्वरूपं प्रतिपद्यत इति पूर्वसूत्र उक्ताऽस्मिन् सूत्रे सौमनस्यापेक्षया जीवप्रश्नस्य तृतीयत्वमुक्त्वा ब्रह्मप्रश्नस्य ततोऽतिरिक्तत्वं सूचयामासुः । तेन तन्मते जीवप्रश्नस्याऽनतिप्रयोजनत्वम् ।

माध्वास्तु, आनुमानिकसूत्रे, अव्यक्तात् पुरुषः पर इत्यत्राऽव्यक्तशब्देन, योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिन इत्यत्र देहिशब्देन च सांख्यानुमानकल्पितं प्रधानं जीवश्चोच्यते, उत विष्णुरिति सन्देहे विष्णुरेवोच्यते । कुतः । शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः । शरीरस्य रूपमिव शरीररूपकम् । कप्रत्ययः कुत्सने । तथाच यथा शरीरं पुरुषतन्त्रं, तथा परमात्मतन्त्रत्वेन शरीरसमे प्रधानादौ स्थितस्य गृहीतेः । नन्वत्र शरीरं रथमेव त्वित्यत्रोक्तं शरीरम्, आत्मानं रथिनं विद्धीत्यत्रोक्तो जीव एव च गृह्यताम् । परमात्मग्रहणे किं मानमिति शङ्क्यम् । सूत्रकृतः कुत्सार्थकप्रत्ययप्रयोगस्य रूपपदप्रयोगस्य च मानत्वात् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यात् । नच सूत्रकृता कथनेऽपि श्रुतेस्तथैवाशय इत्यत्र किं गमकमिति शङ्क्यम् । तुच्छेनाभ्यपिहितं यदासीदिति श्रुतावल्पेन विभोरपिधानं दर्शयति । अव्यक्तमचलं शान्तमिति पिप्पलादशाखायामव्यक्तपदवाच्यतां च दर्शयति । अक्षरं ब्रह्म परममित्युक्ते अक्षरे, अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्त इतिगीतास्मृतेरित्याहुः । तथाऽग्रेऽपि ।

तत्रापि व्याख्यानस्य क्लिष्टत्वाच्छ्रुत्यर्थस्यान्यथापि सम्भवाद् गीतायां भगवद्वाम्न्यव्यक्तपदप्रयोगाच्च वयं तत्रोदासीनाः ।

विज्ञानभिक्षुस्तु, आनुमानिकसूत्रे, अजामेकामिति श्वेताश्वतरश्रुतिमुदाहृत्य श्रुत्यन्तरे ब्रह्मकारणताया अत्र च प्रकृतिकारणताया उक्तत्वात् कपालद्वयं घटस्येव जगतोऽपि द्वयं कारणं भव-

महद्वच्च ॥ ७ ॥

ननु तथापि मतान्तरेऽन्यत्र सङ्केतिताः कथं ब्रह्मवादे ब्रह्मपरतया योज्यन्त इत्याशङ्क्य परिहरति ॥ महद्वत् ॥ यथा महच्छब्दः । महान्तं विभुमात्मानं, वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमित्यादौ महच्छब्दो ब्रह्मपरो योगेन । एवमव्यक्तशब्दोऽप्यक्षरवाचक इति । न हि सांख्यमत इव वेदान्तेऽपि महच्छब्दः प्रथमकार्ये वक्तुं श-

---

त्विति शङ्कायां ब्रह्मणो न कारणत्वं, विकारित्वापत्तेः । किन्तु प्रकृतेरेवेति पूर्वपक्षदलार्थः । तमिमं पूर्वपक्षं शक्तिशक्तिमद्भावेनोभयोः कारणत्वेन समाधत्ते । न शरीरेत्यादि । यस्तन्तुनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतो देव एकः समावृणोति स नो दधातु ब्रह्माऽव्ययमित्यादिषु वाक्यशेषेषु शरीरेण रूपकेण दृष्टान्तेन विन्यस्तमुपन्यस्तं यन्मायाख्यं प्रधानं तस्यैवाजावाक्ये ग्रहणं, न तु स्वातन्त्र्येण परेच्छाननुविधायित्वरूपेण । अतो न तस्याः स्वातन्त्र्येण कारणत्वमिति व्याख्याय, त्रयाणामेवेति सूत्रे त्रयाणामपीति पाठमङ्गीकृत्य प्राज्ञस्य प्रकरणित्वसमर्थनार्थं तदित्याशयेन तत्सूत्रमेवं व्याचख्यौ । भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वेति श्रुत्युक्तानां त्रयाणां पुरुषप्रकृतिदेवतावर्गाणामपि वाक्योपक्रमे उपन्यासः, प्रतिवचनं, तत्प्रश्नश्च प्रसज्ज्येयाताम् । न ह्येवं दृश्यते । किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता इत्यादिना केवलब्रह्मण एव प्रश्नदर्शनात् । यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येक इत्यादिना केवलब्रह्मण एवोपन्यासदर्शनाच्चेति ।

तदसङ्गतम् । अपिशब्दघटितपाठस्य क्वाप्यदर्शनात् । सांख्येऽपि देवतावर्गस्याधिदैवतत्वेन भोग्यकोटिपतिततया पृथग् ज्ञेयत्वाऽनङ्गीकारेण त्रयाणां प्रश्नाद्यापत्तेरपि दातुमशक्यत्वात् । किं कारणमिति श्रुतावपि विचारस्यैव दर्शनेन तत्र प्रश्नत्वायोगात्, ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्नित्यग्रेऽपि दर्शनकथनेन प्रतिवचनादर्शनाच्च । एवं पूर्वोत्तरग्रन्थेऽप्यवगतव्यमिति दिक् ॥ ६ ॥

महद्वच्च ॥ अत्र भाष्यं निगदव्याख्यातमित्युपरम्यते । मायादि-

क्यते । तस्मादिन्द्रियादिवाक्ये सांख्यपरिकल्पितानां पदार्थानां नामापि नास्तीति सिद्धम् । चकारोऽधिकरणसम्पूर्णत्वद्योतकः ॥ ७ ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

पुनः श्रुत्यन्तरेण प्रत्यवस्थितं निराकर्तुमधिकरणान्तरमारभते। ननु प्रकरणवशात् पूर्वमस्मदुक्तोऽर्थोऽन्यथा वर्णितः। यत्र प्रकरणापेक्षैव नास्ति मन्त्रे तदस्माकं मूलम् । अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इति। यद्यपीदं श्वेताश्वतरोपनिषदि चतुर्थाध्याये विद्यमानत्वात् पूर्वापरसम्बन्धमेव वक्तव्यम्। तत्र, ब्रह्मवादिनो वदन्तीत्युपक्रम्य ब्रह्मविद्यैव निरूपिता।

वादानां निराकृतिरपि शरीररूपकविन्यस्तगृहीतैरेव बोध्या ॥७॥१ ॥

चमसवदविशेषात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः। * श्रुत्यन्तरेणेत्यादि * । अत्रापि साध्यमानुमानिकं श्रौतत्वाभावरूपमेव। अजामन्त्रस्थोऽजाशब्दस्तु पूर्वपक्षोत्थाने द्वारमतः संशयं तद्बीजं चानुल्लिख्य पूर्वपक्षं विषयवाक्यं चाहुः। * नन्वित्यादि * । नन्वस्य मन्त्रस्य श्वेताश्वतरोपनिषच्चतुर्थाध्याये, य एको वर्णो बहुधा शक्तियोगाद् वर्णाननेकान्निहितार्थो दधातीत्यादिमन्त्रैर्ब्रह्म प्रकृत्यैव पठितत्वाद् उपनिषदारम्भेऽपि, किं कारणं ब्रह्मेति ब्रह्मण एव प्रकृतत्वात् कथमस्य कारणानपेक्षत्वमित्याकाङ्क्षायां तदनपेक्षतामुपपादयति * यद्यपीत्यादि * तथाच यथा प्रणवादिमन्त्राणामर्थान्तरवाचकानां प्रकृतोपयोग, इमं मे वरुण इत्यादीनां च सूर्याद्युपस्थाने, तथास्यापि मन्त्रस्य कपिलमतसिद्धार्थवाचकस्यैव ब्रह्मविद्योपयोग इत्येष मन्त्रः स्वार्थनिरपेक्ष एवेति शङ्कत्यर्थः। किञ्चात्र यद्येक एव मन्त्र एतादृशोऽन्ये त्वन्यादृशा इति स्यात् तदा बहूनामनुग्रहो न्याय्य इत्यस्यैवार्थोऽन्यथा कल्प्येतापि। यथा कठवल्लीमन्त्रस्य। इह तु

तथापि पूर्वकाण्डे प्रणवादिमन्त्राणां नायं नियम इति प्रकृतेऽपि मतान्तरवाचकस्यैव प्रकृतोपयोग इति शङ्का । ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति च । तथा ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशावजा ह्येका भोक्तृभोग्यार्थयुक्ता । अग्रे च यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको विश्वानि रूपाणि योनीश्च सर्वाः । ऋषिप्रसूतं कापिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येदित्यादि च वाक्यानि कपिलतन्मतवाचकानि वर्तन्त इति सांख्यमतमपि वैदिकमेवेत्येवं प्राप्ते । उच्यते ॥ चमसवदविशेषात् ॥ अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम् । तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति मन्त्रे यथा न विशेषो विधातुं शक्यते । न हि कर्मविशेषं कल्पयित्वा तत्रार्वा-

---

मन्त्राणां बहूनां तादृशत्वात् तदपि न वक्तुं शक्यमित्याह । * ते ध्यानेत्यादि * । तथाचात्र स्वगुणैर्निगूढत्वम् । अग्रिमे मुक्तामुक्तात्मसङ्गौ भोक्तृभिर्भोग्यार्थैर्मन्त्रादिकार्यैर्युक्ता अनादिः प्रकृतिः । तदग्रिमे चाधिष्ठातृत्वम् । तदग्रिमे च कपिलस्य नाम तद्धर्माश्च प्रत्यभिज्ञायन्ते । एतावान् परं विशेषो, यत् कापिलैः प्रकृतिः स्वतन्त्रोच्यते । अत्र तु परमेश्वरशक्तित्वेनेति । न तावता तस्या अजात्वहानिः । शक्तेर्नित्यत्वात् । अतः शक्तित्वमात्रेण विशेषेण कपिलमतप्रत्यभिज्ञापकनानापदानादरणमनुचितमिति सांख्यमतस्यानुमानिकत्वोक्तिः प्रधानस्याशब्दत्वोक्तिश्चानुपपन्नेति प्राप्ते इत्यर्थः । सूत्रं पठित्वा सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति * उच्यते इत्यादि * । एकपदमिदं सूत्रम् । चमसेन तुल्योऽविशेषश्चमसवदविशेषस्तस्मात् । स्यात् सांख्यमतमत्र, यदि तस्याः सृष्टिकरणे स्वातन्त्र्योपपादको रजःसत्त्वतमःसाम्यावस्थात्मकः स्वरूपस्य विशेषो विधातुं शक्येत । स च न शक्यते । शक्तित्वेन शक्तिमदधीनोदयतया तत्सापेक्षतयैव सिद्धत्वात् । नच स्वगुणैर्निगूढत्वं तद्गमकम् । तत्र स्वपदेन ब्रह्मण

ग्बिलश्चमसं कल्पयित्वा तत्र यशोरूपं सोमं होतारो मन्त्रेण भक्षयेयुरिति कल्पयितुं शक्यते । तथा प्रकृते रोहितशुक्लकृष्णशब्देन रजःसत्त्वतमांसि कल्पयित्वा न तद्वशेन सर्वमेव मतं शक्यते कल्पयितुम् । कापिलऋषिवाक्यमप्यनित्यसंयोगभयाभिन्नऋषेरेवानुवादकम् । तस्मान्न मन्त्रमात्रेण प्रकरणश्रुत्यन्तरानिरपेक्षेण विशेषः कल्पयितुं शक्यः ॥ ८ ॥

ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

ननु चमसमन्त्रे अर्वाग्बिल इति मन्त्रव्याख्यानमस्ति । शिरश्चमसः प्राणा वै यशः प्राणा वा ऋषय इति । नात्र तथा व्याख्यानमस्तीतीमां शङ्कां परिहरति तुशब्दः । अजाशब्देन ज्योतिरेवोच्यते । यथा ह्यजा अल्पदोग्ध्री तथेयं नश्वरसुखदात्री ।

एव ग्रहीतुं शक्यतया तद्गुणानामेव ग्राह्यत्वात् । उत्तरार्द्धे, यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येक इत्यनेनापि तस्यैव परामृष्टत्वाच्च । नापि भोक्तृभोग्यार्थयोगस्तथा । अन्यायां शक्तावपि तथात्वस्य पुराणसिद्धत्वात् । नापि, योनिं योनिमिति तद्भ्रमकम् । वीप्साया बहुत्वस्य च बाधकत्वात् । नाप्यंशभेदाच्च समाधिः । तस्यापि शक्तिसाधारणत्वात् । अतश्चमसवाक्यवदत्राप्युरीत्या कल्प्यमानस्य विशेषस्याभावान्न सांख्यमतसिद्धिः । कपिलवाक्यादसिद्धिस्तु भाष्य एवोपपादितेति पूर्वाधिकरणोक्तमक्षुण्णमित्यर्थः ॥ ८ ॥

ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ॥ सूत्रमवतारयन्तो व्याकुर्वन्ति * नन्वित्यादि * । * इतीमामिति * इति हेतोश्चमसदृष्टान्तस्य वक्तुमशक्यत्वादजाशब्दे यौगिकार्थमाहत्याध्यात्मप्रकरणासंबद्धत्वाद्रूढार्थं च विहायात्र सांख्यसिद्धा प्रकृतिरेवाङ्गीकार्येतीमामित्यर्थः । नन्वजाशब्दार्थानिर्द्धारे कथं तत्परिहार इत्यत आहुः । * अजेत्यादि * । तर्ह्यजाशब्दप्रयोगः कुत इत्यत आहुः । * यथेत्यादि * । तथाच पश्य नीलोत्पलछद्मच्छाभिःसरन्ति शिताः धारा इति-

अग्निसूर्यसोमविद्युद्रूपा ब्रह्मणो हंसोक्तचरणरूपा । भगवत्कार्यांशरूपत्वात् । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति श्रुतेश्च प्रथमोत्पन्ना देवता अजाशब्देनोच्यते । तत्र हेतुः । उपक्रमात् । अत्रैवोपक्रमे, तदेवाग्निस्तद्वायुस्तदादित्यस्तदु चन्द्रमा इति । द्वा सुपर्णेति चाग्रे । मध्ये चायं मन्त्रः पूर्वोत्तरसम्बद्धमेव वदति । सा मुख्या सृष्टिः । अजद्वयं जीवब्रह्मरूपमिति । अत्र प्रकरणे न स्पष्ट इति निरूपयति । तथाहि श्रुत्यन्तरे स्पष्टमेव अधीयत एके ।

वह्निगीर्योध्यवसानेन तथात्वबोधनाय प्रयोग इत्यर्थः । ननु किं तज्ज्योतिर्यदेवमुच्यत इत्यत आहुः । * अग्नीत्यादि * । अग्निसूर्यसोमविद्युद्रूपत्वाज्ज्योतिः । रूपादिति पाठे भावप्रधानो निर्देशः । रूपेति पाठः श्रीहस्ताक्षरेषु सन्दिग्धत्वाद् बोध्यः । छान्दोग्ये षष्ठे प्रपाठके सत्यकामाय हंसेन, अग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः कला विद्युत् कलैष वै सौम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नामेत्युक्तो यश्चरणस्तद्रूपा । तस्य चरणरूपत्वं तु, तत् तेजोऽसृजतेति श्रुत्युक्तभगवत्कार्यांशत्वात् तस्य त्रिरूपत्वं, कार्यत्वस्त्रीत्वे च । तासां त्रिवृतमिति श्रुतेः । चोऽवधारणे । अतः प्रथमोत्पन्ना या देवता तेजोरूपा सैवात्राजापदेनोच्यत इत्यर्थः । ननु तस्या अत्र कथं प्रत्यभिज्ञानमित्यत आहुः । * तत्र हेतुरित्यादि * । तथापि चेतनाधिष्ठितत्वस्य कथं प्रत्यभिज्ञानमित्यत आहुः । * द्वा इत्यादि * । सैव कुत उच्यत इत्यत आहुः । * सा मुख्या सृष्टिरिति * । सा त्रिवृत्कृतदेवतारूपा मुख्या सृष्टिः । सृष्ट्यन्तरकरणसमर्थमाद्यं कार्यमत उच्यत इत्यर्थः । एवमत्राजामन्त्रस्य पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । उत्तरार्द्धं व्याकरोतीत्याहुः । * अजद्वयमित्यादि * । नन्वजाया ज्योतिष्ट्वेन निरूपणमयुक्तम् । छान्दोग्ये तेजस उत्पत्तिकथने त्रिरूपताया अनुक्तत्वात् । भाष्ये च हंसोक्तचरणरूपत्वेन व्याख्यानमयुक्तम् । तस्यापि तत्रानुक्तत्वादित्याशयेन सूत्रशेषमवतारयन्ति * अत्रेत्यादि * । अत्र प्रथमकार्यप्रकरणे त्रिरूपत्वं, हंसोक्तश्चरणो न स्पष्ट

यदग्ने रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्येति । एवमग्रेऽपि कलात्रये । अनेन जीवेनात्मनेति जीवब्रह्मणोश्चानुप्रवेशः । बीजेऽपि त्रैविध्यमिति सरूपत्वम् । भगवतोऽभोगे हेतुः—जीवेन भुक्तभोगामिति । तस्मात् प्रकृतेऽपि चमसवच्छ्रुतावेवार्थकथनान्न सांख्यमतप्रतिपादकत्वम् ॥ ९ ॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

ननु द्विविधा शब्दप्रवृत्तिः । योगो, रूढिर्वा । तत्राजाशब्दश्छागायां रूढः । न जायत इति योगः । अनुभयरूपत्वात् कथं प्रकृतिवाचकत्वमित्याशङ्क्य परिहरति ॥ कल्पनोपदेशाच्च ॥ कल्पनात्रोपदिश्यते ।

इति हेतोस्तत्रत्यं श्रुत्यन्तरं दर्शयतीत्यर्थः । श्रुतिमाहुः । * यदग्नेरित्यादि * । ननु यदि तेजोरूपा देवताभिप्रेता तदा सूत्रकृता तेजःपदमेव कुतो नोक्तमित्यत आहुः । * एवमित्यादि * । * कलात्रय इति * सूर्यसोमविद्युद्रूपे । तथाचैतदग्ने, यदादित्यस्य रोहितं रूपं यच्चन्द्रमसो यद् विद्युत इत्यादिनिरूपणात् तत्र हंसोक्तपादरूपतादिधर्मनिरूपणार्थं ज्योतिःपदं प्रयुक्तं, न तेजःपदमित्यर्थः । अस्यां श्रुतौ जीवब्रह्मणो कुत्रोक्तं इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * अनेनेत्यादि * । जीवेनेति सहार्थतृतीययाऽऽत्मनेतिकरणतृतीयया च बोधिते इत्यर्थः । सरूपत्वकथनप्रयोजनमाहुः । * बीजेऽपीत्यादि * । बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनमिति वाक्याद् बीजं भगवान् । तत्रापि सच्चिदानन्दरूपत्वात् त्रैविध्यमस्तीत्यतः प्रजासरूपत्वम् । तथाच कार्यकारणयोः सालक्षण्यस्यौत्सर्गिकत्वेनार्थात् प्राप्तावपि यत् सरूपत्वकथनं, तत् प्रजानां तेजोऽबन्नात्मकत्वेऽपि बीजधर्मस्य सच्चिदानन्दरूपत्वस्य ज्ञापनार्थमित्यर्थः । * तस्मादिति * यस्मादेवं वाक्यतात्पर्यं तस्मात् ॥ ९ ॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । परिहारं व्याकुर्वन्ति * कल्पनाऽत्रेत्यादि * ।

आद्या सृष्टिः कल्पनया अजाशब्देनोच्यते । यथा अजा बर्करसहिता सवत्सा स्वामिहिता तथेयमिति उपदेशपदात् तथोपासनमभिमेतम् । चकारात् परोक्षवादोऽपि देवस्य हिताय । यथा आदित्यो वै देवमधु, वाचं धेनुमुपासीत । द्युलोकादीनां चाग्नित्वं पञ्चाग्निविद्यायां तथा प्रकृतेऽप्यविरोधः । योगरूढिव्यतिरेकेणाप्येषा वेदे शब्दप्रवृत्तिः । तस्मादजामन्त्रेण न सांख्यमतसिद्धिः ॥ १० ॥

एतस्यैव विवरणम् * आद्येत्यादि * । कल्पनाया विवरणं * यथेत्यादि * । तथाच तस्या भगवत्साहित्येन कार्यसाहित्येन चोपासनार्थं गौण्याऽजत्वोपदेश इत्यर्थः । गूढाभिसन्धिमुद्घाटयन्ति । * चकारादित्यादि * । चोऽप्यर्थे । तत् तेषां न प्रियं यन्मनुष्या विद्युरिति श्रुतेर्मनुष्याणां ज्ञानं देवहिताय न भवतीति तद्धिताय, यथेन्धे इन्द्र इति परोक्षवादस्तथात्र चतुर्मुखाऽजन्यायेनास्मदादिसाधारणजन्माभावात् प्रथमकार्ये ज्योतीरूपेऽजेति परोक्षवादो, भगवत्प्रियत्वाय वा परोक्षवाद इत्यर्थः । दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति * यथेत्यादि * । अत्रायमर्थः । सांख्यसमाससूत्राणां पञ्चशिखवृत्तौ सूर्यस्य चक्षुरधिदैवतत्वेन सिद्धत्वान्मधुविद्योक्तस्य मधुत्वस्य तस्मिन् वक्तुमशक्यत्वेन सांख्यवादिनापि तत्र गौण्येव वृत्तिः कल्पनोपदेशमादायैवादरणीया । अन्यथा श्रुतिविरोधापत्तेः । निर्गुणादिश्रुतिविरोधश्चेति सूत्रयतः कपिलाऽऽचार्यस्यापि तद्विरोधस्यासह्यत्वात् । अतो यथा मध्वादिविद्यायां कल्पनोपदेशस्त्वयाङ्गीक्रियते तथा श्रुतिविरोधपरिहारायात्राप्यङ्गीकार्यमिति प्रतिवादिबोधनार्थं तदनुसारेणोक्तम् । वस्तुतस्तु पुरुषविधब्राह्मणे रमणार्थं सृष्टिं प्रकृत्य अजेतराभवद् बस्त इतर इति श्रावणादत्रापि तादृगाकारमादाय चतुर्मुखाऽजन्यायबाधादजात्वमाद्यसृष्टेरुच्यते बन्धकत्वाय । नचात्र मानाभावः । समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमान इत्यग्रिमग्रन्थेन तथावसायात् । एवं मधुविद्यायामपि, दृष्ट्वैव तृप्यन्तीति तृप्तिलिङ्गादादित्यस्य मधुत्वम् । नच विरोधः । सैषा त्रय्येव

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

मन्त्रान्तरेण पुनराशङ्क्य परिहरति। बृहदारण्यकषष्ठे श्रूयते। यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः। तमेवमन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्माऽमृतोऽमृतमिति। यद्यप्यत्र पञ्चजनाः पञ्चोच्यन्ते, न पञ्चानां पञ्चगुणत्वम्। समासानुपपत्तेः।तथाहि। आद्यः

विद्या तपतीति श्रुत्या शब्दात्मकत्ववद् रसात्मकत्वेऽप्यदोषात्। एवमेव वाचो धेनुत्वमपि धरणीवज्ज्ञातव्यम्। एवं द्युलोकादीनामग्नित्वमपि। सर्वं सर्वमयमिति तापनीयश्रुतेः सर्वत्र सर्वसत्त्वात् तत्तदुद्भवानुद्भवयोर्भगवदिच्छाया नियामकत्वेन प्रत्यक्षविरोधस्याकिञ्चित्करत्वादिति। तदेतदुक्तं—चकारात् परोक्षवादोऽपीति *। अनेनैवाशयेन सुबोधिन्यां निगमकल्पतरोरित्यत्र, असौ वा आदित्यो देवमध्विति स्वर्गस्थानां सूर्यो मधु। यथास्माकं सारघमित्युक्तम्। एतावान् परं विशेषो यच्छ्रुतौ परोक्षवादोऽत्र नेति न कोऽपि शङ्कालेशः॥ १०॥ २॥

न संख्योपसङ्ग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ सूत्रमवतारयन्ति * मन्त्रान्तरेणेत्यादि *। * आशङ्क्येति * सांख्यमतस्य श्रौतत्वमाशङ्क्य। तेन विषयरूपहेतुभेदादधिकरणान्तरत्वं वा, पूर्वशेषत्वान्नवेत्यपि बोधितम्। विषयमाहुः। * बृहदित्यादि *। अत्र षष्ठ इति काण्वपाठाभिप्रायेणोक्तम्। माध्यन्दिनानां चतुर्थे दर्शनादिति। मन्त्रार्थस्तु, यस्मिन्नेते पञ्चादय आकाशान्ताः प्रतिष्ठितास्तमात्मानमेवं ब्रह्माऽमृतं विद्वानन्यो जीवः, अमृतो मुक्तो भवतीति शेषः। अन्यैस्तु तमेवात्मानं ब्रह्माऽमृतं विद्वानहममृत इति मन्य इति व्याक्रियते। अनेन मन्त्रेण कथमाशङ्कोत्थानमित्याकाङ्क्षायामस्मिन् मन्त्रे पञ्चशब्दद्वयदर्शनात् पञ्चसंख्याविषयकपञ्चसंख्याऽन्तरश्रवणाभिमानरूपेण मूढग्राहेणेति वक्तुं तं व्युत्पादयन्ति * यद्यपीत्यादि *। तथाच तद्विवक्षितसंख्यानुपसङ्ग्रहान्मूढग्राह इत्यर्थः। कथं समासानुपपत्तिरित्याकाङ्क्षायां तां व्युत्पादयन्ति * तथाहीत्यादि *। अय-

पञ्चशब्दः संख्यावाची, संख्येयवाची वा ? । आद्ये पञ्चसंख्याया एकत्वान्न षष्ठीसमासः । संख्यायां संख्याभावाच्च । संख्येयपरत्वे द्वितीयस्य संख्यात्वे पञ्चत्वमेव पूर्वत्वेदनन्वयः । विधायकाभावाच्च ।

अतो वीप्सा । पञ्चजनसंज्ञाविशिष्टानां वा पञ्चत्वमिति य-

मर्थः । संख्योपसङ्ग्रहार्थं पञ्चानां पञ्चेति समासे वाच्ये पञ्चसंख्याया एकत्वाद् ब्राह्मणसमाज इत्यत्र ब्राह्मणानामित्यस्येव पञ्चानामित्यस्य संख्यावाचिनो बहुवचनान्तस्य प्रवेशो न वक्तुं शक्य इति न षष्ठीसमासः । यदि पञ्चशब्दस्य नित्यं बहुवचनान्तत्वेन दारा इत्यादिवद् बहुत्वस्याविवक्षितत्वेन प्रवेशो विभाव्यते, तदापि पञ्चपञ्चेत्यस्य पञ्चसंख्यासम्बन्धिनी पञ्चसंख्येत्यर्थो वक्तव्यः । सम्बन्धश्च विषयतया वक्तव्यः । तथा सति तस्यां संख्यायां तत्संख्याऽभावात् समासानुपपत्तिः । अनेन सत्समासमासोऽपि नेत्युक्तप्रायम् । एवमन्येऽपि बोध्याः । यदि चाद्यस्य पञ्चशब्दस्य संख्येयपरत्वेन द्वितीयस्य संख्यापरत्वेन सत्समासमासो भाव्यते, तदा पञ्चसंख्यासंख्येयेषु पञ्चसंख्येत्यर्थलाभादभीष्टायाः संख्याया असिद्ध्या समासवैयर्थ्यम् । यदि च पूर्ववदाद्यस्य संख्यार्थत्वं, द्वितीयस्य संख्येयार्थत्वं, तदापि षष्ठीसमासे संख्येयबोधकपदादेव विशेषणीभूतसंख्यालाभेन पूर्वपदस्यानन्वयः । सत्समासमासे तु संख्यायां संख्याभावादुत्तरपदस्यानन्वयः । नचाद्यासूर्य पश्या राजदारा इतिवदसमर्थसमास एवास्त्विति वाच्यम् । अन्नासूर्यललाटोदाहृतपारिनिवत् तादृशसमासज्ञापकाभावादिति । एतेनान्येऽप्यसमर्थसमासा निवारिताः । एवं समासानुपपत्त्या तन्मतं दूषयित्वा सूत्रोक्तं पूर्वपक्षहेतुं साधयितुं पुनस्तन्मतोत्थापनायाहुः । * अत इत्यादि * । यतः पूर्वोक्तरीत्या न पञ्चविंशतिसंख्योपसङ्ग्रहोऽतस्त्वया असमस्तयोरेव पञ्चपञ्चेति पदयोर्वीप्सा द्विरुक्तिर्वा, समासान्तरेण पञ्चजनसंज्ञाविशिष्टानां वा पञ्चत्वं यथासम्भवं त्वदभीष्टं यथा स्यात् तथा अर्थो वक्तव्यः । स चेत्थम् । वीप्सापक्षे पञ्चसंख्यायायाः पञ्चगुण-

थासम्भवमर्थः। तथापि मूढग्राहेण संख्योपसंग्रहादपि लक्षणार्थं केन-चिद्धर्मेण पञ्चसंग्राहकेण भाव्यम्। स च तेषां मते न सम्भवति। तथा सति पञ्चैव तत्त्वानि स्युः। अतस्ते नानाभावादेव स्वीकर्तव्याः। यद्यपि भूततन्मात्राकृतिचित्त्यन्तःस्थितत्वधर्मा वक्तुं श-

---

त्वबोधकस्याभावाद्दशानामेव बोधो न पञ्चविंशतीनाम्। अतो, यस्मिन्पञ्चजनाः पञ्चशः पञ्चेत्येवं संख्योपसङ्ग्राह्या। द्वितीयपक्षादरे तु पञ्चजनपदस्य. दैत्यः पञ्चजनो महानित्युक्तेः दैत्ये वा स्युः पुमांसः पञ्चजना इतिकोशोक्तेषु मनुष्येषु वा रूढिमाश्रित्य पञ्च पञ्चपूल्य इतिवत् पञ्चानां पञ्चजनानां समाहारः पञ्चजना इति समासो, लिङ्गव्यत्ययादिश्छान्दसत्वं वक्तव्यम्। अथवा दिक्संख्ये संज्ञाया-मित्यनेन सप्तर्षय इतिवत् पञ्च च ते पञ्चजनाश्चेति संज्ञासमासो वा वक्तव्यः। तत्र पूर्वस्मिन् विकल्पे दैत्यस्यैकत्वेन समाहारास-म्भवाच्च समासः। द्वितीयविकल्पे तु मनुष्याणां बहुत्वेन समूहघ-टकतया समाससम्भवेऽपि विशेषणीभूतपञ्चत्वोपपत्त्यर्थं, वैवस्वतो न तृप्यति पञ्चभिर्मानवैर्यम इति मन्त्रोक्ता वा, जना यदग्निमयजन्त पञ्चेति यागसम्बन्धलिङ्गेन निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णा वा ग्राह्याः। तदापि न पञ्चविंशतिसंख्योपसङ्ग्रहः। संख्याया एकस्मिन्नेव पञ्च-शब्दे प्रविष्टत्वेन गुणकसंख्यान्तरस्याभावात्। तथा संज्ञासमासपक्षे-ऽपि वस्तुतस्तु विशिष्टादिषु सप्तर्षय इतिवत् पञ्च पञ्चजना इति संज्ञायाः कुत्राप्यभावात् समासस्यैवानुपपत्तिः। अत एतत्सर्वं वि-हाय जनयन्तीति जना इति योगं चाश्रित्य तत्त्वानि ग्राह्याणि। ततः पञ्चानां जनानां समाहारः पञ्चजनाः, पञ्चानां पञ्चजनानां सः पञ्चपञ्चजना इति समाहारसमासद्वयस्य वा: पञ्चगुणिताः पञ्च प-ञ्चपञ्च, ते च ते जनाश्चेत्युत्तरपदलोपिगर्भस्य कर्मधारयस्य वा आश्रयणेन पञ्चविंशतिसंख्यामुपसंगृह्य वेदान्ते मोक्षाधिकारान्मु-मुक्षुभिः कपिलस्मृतिसिद्धानि पञ्चविंशतितत्त्वानि ग्राह्याणीति त-न्मतस्यापि श्रौतत्वकल्पनं मूढग्राह इतीदं सर्वं, संख्योपसङ्ग्रहादपी-त्यनेनोत्थाप्य, नेत्यनेन निषेधन्ति। तत्र हेतुः—नानाभावादिति *।

क्यन्ते । तथापि न ते तथोक्तवन्तः । मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इत्यन्यथोपगमात् ।

पुरुषे वैलक्षण्याभावप्रसङ्गश्च । किञ्च नायं श्रुत्यर्थ इति श्रुता-

---

तत् व्याकुर्वन्ति * तथापीत्यादि * । एवं बाधेऽप्युक्तरीत्या मूढग्राहेण संख्योपसङ्ग्रहेऽपि जनशब्दवाच्यानां तत्त्वानां प्रत्यभिज्ञानार्थं तत्प-ञ्चकानिष्ठपञ्चत्वसङ्ग्राहकेण केनचिद्धर्मेण सांख्यमते भाव्यम् । ता-दृशश्च धर्मस्तन्मते अप्रसिद्ध इति न सम्भवति । तदसम्भवे सति पञ्चैव तत्त्वानि स्युर्न तु पञ्चपञ्च । अतस्तेषां संख्यासङ्ग्रहस्यावश्य-कत्वात् पञ्चकानिष्ठपञ्चत्वसङ्ग्राहका धर्मा नानाभावाः प्रकृतित्वादि-धर्मेभ्योऽतिरिक्ता भावा धर्मा येषां तादृशाः स्वीकर्तव्याः । नच ता-दृशामभावः । भूतादिषु भूतत्वतन्मात्रत्वाकृतित्वचित्तित्वानां प्रकृ-तिपुरुषमहदहङ्कारमनस्स्वन्तःस्थत्वस्यैवं तादृशां वक्तुं शक्यत्वा-त् । यद्यप्येवं शक्यते वक्तुं तथापि न ते तथोक्तवन्तः । मूलप्रकृति-रित्यादिना एककनिष्ठसप्तनिष्ठषोडशनिष्ठानां चतुर्णामेव धर्माणां स्वाभिमतसंख्यासङ्ग्राहकत्वेनोपगमात् । तथाचायं सूत्रार्थः । पञ्च-पञ्चजना इत्यत्र केन चित् समासेन संख्योपसंग्रहादपि न सांख्य-मतस्य शब्दवत्त्वम् । कुतः ? । नानाभावात् । संख्यासङ्ग्राहकधर्मा-णां तन्मते पञ्चपञ्चकानिष्ठधर्मभिन्नत्वेन विद्यमानत्वात् । यदि हि तत्त्वेषु श्रौतत्वं तदभिप्रेतं स्यात् सङ्ग्राहकधर्माणां श्रौतशब्दविरुद्ध-संख्याकत्वं न ब्रूयुरतस्तथेति। भाष्ये, आकृतित्वं कर्मेन्द्रियाणां धर्मः। चित्तित्वं ज्ञानेन्द्रियाणाम् । अन्तःस्थितत्वं प्रकृतिपुरुषमहदहङ्कारमन-साम् । सांख्यकारिकायां तु प्रकृतित्वं तत्त्वान्तरोपादानत्वम् । प्र-कृतिविकृतित्वं किञ्चित्तत्त्वोपादानत्वे सति किञ्चित्तत्त्वोपादेयत्वम् । विकारत्वं साक्षात् तत्त्वोपादेयत्वम् । पुरुषत्वं चोक्तत्रितयविलक्ष-णत्वं बोध्यम् । जनशब्दोऽपि तन्मते विरुद्ध्यत इति दूषणान्तरमधि-कमाहुः । * पुरुष इत्यादि * । जनशब्दस्य जनकत्वोपाधिना तत्त्व-

वेव प्रतीयते । अतिरेकादाकाशश्चेति । चकारादात्मा यस्मिन्नि-त्यधिकरणत्वेनोक्तः । तस्मान्नानेनापि मन्त्रेण तन्मतसिद्धिः ॥११॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

नन्ववश्यं मन्त्रस्यार्थो वक्तव्यः । तदनुरोधेन लक्षणयापि ज्योतिःशास्त्रवत् पञ्चपञ्चशब्दः पञ्चविंशतिवाचकतया परिक-ल्प्यः । स्पष्टमाहात्म्यार्थमात्माकाशयोराधाराधेयभावः प्रदर्शित-

वाचकत्वेन गृहीतत्वात् पुरुषेऽपि तदापत्त्या तथेत्यर्थः । नच छत्रि-णो यान्तीतिवद् गौण्या तत्सङ्ग्रहान्न दोष इति शङ्क्यम् । तत्र प्रत्य-क्षस्येवात्र गौणीनियामकस्याभावेन तस्या वक्तुमशक्यत्वाज्जनशब्दे युगपद् वृत्तिद्वयापातादगतिकगतित्वाच्चेति । हेत्वन्तरं व्याकुर्वन्ति । किञ्चेत्यादि । आकाश आत्मा चेत्यनयोरतिरेकाज्जनशब्दोक्तेभ्य आधिक्यात् संख्याविरोधे सति न तन्मतसिद्धिरित्यर्थः ॥ ११ ॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्या-दि * । अयमर्थः । पञ्चविंशतिसंख्योपसंग्रहे मन्त्रवर्णविरोधो दोष-त्वेनोक्तः । सोऽस्माभिः परिह्रियते । यतो मन्त्रस्यार्थो भवतामस्माकं चावश्यं वक्तव्यः । तत्र भवन्मते आत्मनि प्रतिष्ठिता द्विपञ्चसंख्याकाः पञ्चविंशतिसंख्याका वा एते जनाः, पञ्चसंख्याका वा एते पञ्चजना इति निश्चेतुमशक्यत्वादस्मन्मते तु पञ्चविंशतिसंख्याकानां तत्त्वा-नां निश्चितत्वादस्मन्मतमेव ज्यायः । एवं सति तदनुरोधेन यथा, पञ्च सप्त च वर्षाणि न ववर्ष शतक्रतुरित्यत्र द्वादशसंख्याघ-टकतया पञ्च सप्तेति पदद्वयेऽवयवद्वारेण समुदाये लक्षणा । तथात्र पञ्चविंशतिसंख्याघटके पञ्चेतिपदद्वये समुदायलक्षणया, अथवा, त्रिणवेनौजस्कामं याजयेत्, युद्धं त्रिणवरात्रं तदभूत्तुमुलमुल्बणमि-त्यत्र यथा त्रयो नव यत्रेति बहुव्रीहिस्तथात्र पञ्च पञ्च यत्रेति बहुव्री-हिणा सुब्लुका च गणलक्षणयापि ज्योतिःशास्त्रे इव पञ्चपञ्चशब्दः पञ्चविंशतिवाचकतया परिकल्प्यः । एवं वाचकत्वे कल्पितेऽत्र पञ्च-विंशतितत्त्वसिद्धावेवं मन्त्रार्थः । यस्मिन् पञ्चविंशतिसंख्याकानि तत्त्वानि आकाशश्च प्रतिष्ठित उत्कर्षं प्राप्तस्तमात्मानमेव ब्रह्माऽमृतं

स्तत्रत्ययोरेव । अतो मन्त्रे तन्मतसिद्धिरित्याशङ्क्य परिहरति । प्राणादयः पञ्चजनाः । वाक्यशेषस्य मन्त्रार्थनियामकत्वात् । प्राणस्य प्राणमुतचक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो मन इति ।

ननु कथमस्य वाक्यशेषत्वम् । उच्यते । प्राणादयः संज्ञाशब्दाः करणवाचकाः । ते ज्ञानरूपं वा, क्रियारूपं वा कार्यं जनयन्ति स्वव्यापारेण । तेन तेषां करणान्तरापेक्षाभावात् प्राणादीनां

विद्वान् अमृतो मुक्तो भवतीति मन्य इति । नच तत्त्वेष्वात्माकाशयोः प्रविष्टत्वात् पुनस्तत्कथनमतिरेकापादकतया बाधकमिति शङ्क्यम् । यतोऽत्र तत्रत्ययोर्गणस्थयोरेवात्माकाशयोराधाराधेयभावः । आत्मनः स्पृष्टमाहात्म्यर्थं प्रदर्शितो योऽन्यत्र सर्वाधारत्वादिधर्मवत्तया प्रसिद्धः सोऽपि यस्मिन्निति । अत्रात्मन आधारता, मोक्ष इच्छाऽस्तीतिवद् विषयतया । तथाच यस्मिन्नात्मनि विषये तत्त्वान्याकाशश्च सङ्ख्यातरूपतया परार्थत्वेन ज्ञेयत्वरूपां प्रतिष्ठां प्राप्तवन्तस्तमात्मानं विद्वान्सर्थेति निर्गलितोऽर्थः । अतो मन्त्रे तन्मतसिद्धिरित्याशङ्क्य परिहरतीति । परिहारं व्याकुर्वन्ति * प्राणादय इत्यादि * । भवेदयं मन्त्रविरोधपरिहारो यद्यस्मन्मते पञ्चजनानामनिश्चयः स्यात् । स तु नास्ति । यतः प्राणादयो निश्चिताः पञ्चजनाः । कुतः ? । वाक्यशेषात् । बहूनां प्राप्तौ वक्ष्यमाणस्य वाक्यशेषस्य मन्त्रार्थनियामकत्वात् । एतस्य वाक्यशेषत्वे प्रत्यवतिष्ठन्ते * नन्वित्यादि * । एकवाक्यलक्षणं परस्परसाकाङ्क्षत्वस्यैकवाक्यताबीजस्य सूचितत्वात् तस्याश्चात्राप्रतीयमानत्वे एकवाक्यत्वाभावेन शेषताया निश्चेतुमशक्यत्वात् कथमस्य वाक्यशेषत्वमित्यर्थः । एवं प्रत्यवस्थाने तां व्युत्पादयन्ति * उच्यते * प्राणाऽऽदय इत्यादि * । सत्यमापाततो नाकाङ्क्षा प्रतीयते । तथापि सूक्ष्मविचारे, प्राणादय इत्यादिनोक्तप्रकारेण पुनः प्राणादिसत्त्वं बाधितं स्यादित्यतः प्रतीयते । किञ्च । ते निचिक्युरित्युत्तरार्द्धाद् भगवतो माहात्म्यनिरूपणार्थमिदं वाक्यं प्रवृत्तम् । सांख्यमते चेश्व-

पुनः प्राणादिमत्त्वं बाधितं स्यात् । भगवतो माहात्म्यविरोधश्च । अतः स्वार्थनिर्वाहार्थमन्यार्थो वर्तते पञ्चजनवाक्यस्य च । अतो बुद्धेः पञ्चवृत्तीर्जनयन्तीति प्राणादयः पञ्चजनाः । "संशयोऽथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथग्" इति । तेषां तत्तत्प्रकारकं स्वकार्यजननं न स्वतः किन्तु भगवत इति द्वयोरेकार्थत्वे सर्वं सङ्गतं स्यात् । खण्डत्वाच्च शेषत्वम् । सर्वप्रवृत्तिकत्वाद् भगवतो न माहात्म्यविरोधः । तत्र

रानङ्गीकाराद् भगवतो माहात्म्यविरोधश्च स्यादतो ऽपि सा प्रतीयते । अतस्त्वद्रीत्या वाक्यस्याबोधकत्वात् तस्य स्वार्थनिर्वाहार्थमन्यो ऽर्थो वर्तते । अन्यार्थे वर्तत इति सप्तम्यन्तपाठे तु, तद्वाक्यमन्यार्थे वर्तत इत्येवं व्याख्येयम् । पञ्चजनवाक्यस्य च सांख्यरीत्या पञ्चपञ्चकानिष्ठधर्मपञ्चकानुपलम्भात् पञ्चपञ्चजननिश्चायको ऽन्यो ऽर्थो वर्तते । स क इत्यपेक्षायां संशयादिरूपपञ्चबुद्धिवृत्तिजनकाः पञ्चजनास्ते पञ्चेति पञ्चानां ब्रह्माणि प्रतिष्ठितत्वमर्थः प्रतीयते । तदेतदुक्तम् * अतो बुद्धेरित्यादि * । एवं सति प्राणवाक्यं तेषां करणत्वं बोधयत् पञ्चजनवाक्यसूचितं कार्यमाकाङ्क्षते, पञ्चजनवाक्यं च तेषां तदित्यादिनोक्तरीत्या प्राणवाक्योक्तं भगवन्तमाकाङ्क्षत इति द्वयोर्विभागे साकाङ्क्षत्वे ब्रह्मबोधकतया च द्वयोरेकार्थत्वे ब्रह्मज्ञानार्थतया द्वयोरेकप्रयोजनकत्वे च सति यदत्रानुपपद्यमानत्वेनोक्तं तत् सर्वं सङ्गतं स्यादतोऽस्य वाक्यशेषत्वम् । यदि चोभयोः परस्परसाकाङ्क्षत्वाद् गौणमुख्यभावाच्च एकस्य शेषित्वमपरस्य शेषत्वमिति नापेयते, तदा तु साकाङ्क्षत्वेन खण्डत्वादेव शेषत्वमतो न वाक्यशेषत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु प्राणादिप्रवर्तकत्वं जीवस्याप्यस्तीति भगवन्माहात्म्यमत्र वाक्यद्वये ऽपि न स्फुटतीति तद्विरोधात् कथमस्य ब्रह्मवाक्यत्वमित्यत आहुः । * सर्वेत्यादि * । नन्वत्र पञ्चैव प्राणादयः प्रतीयन्ते, नान्ये इति कथमत्र सर्वप्रवर्तकत्वसिद्धिरित्यतः पञ्चसु सर्वनिवेशं व्युत्पादयन्ति * तत्रेत्यादि * । प्राण-

प्राणशब्देन त्वग्घ्राणप्राणा गृहीताः । रसना चान्ने प्रतिष्ठितेत्यन्नं गृहीतम् । वाग् वा तेजसि । अत्ता चान्नं चैकत्र भवतः । सहभावित्वात् । क्वचिदेकग्रहणं, क्वचिदुभयग्रहणमिति तेनैते सर्वे पञ्चैव भवन्त्यतिरिच्यते परमाकाशः ।

तस्मात् प्राणादय एव पञ्चजना इति न तन्मतसिद्धिः ॥१२॥

शब्दो मुख्यप्राणवाचकः । स च वायुरूप इति प्राणशब्देन वायुविकारभूता त्वक्, तत्सहभूतं घ्राणं मुख्यप्राणस्य रूपान्तरभूता अन्ये अपानादयः प्राणा गृहीताः । रसना चान्ने प्रतिष्ठिता । तस्मिन्नन्नस्य वर्द्धते इति वाक्यादत्यन्तान्नाकाङ्क्षिणीति तद्ग्रहणायात्रान्नं गृहीतम् । पाठान्तरेऽन्नस्थाने ज्योतिः पठितम् । तच्च तेजः । वाक् च तेजोमयीति सा तेजसीति तेन वाक्सङ्ग्रहः । अत्ता चान्नं चैकत्र भवतः । अत्त्रर्थमेवान्नप्राकट्यात् । अतोऽन्नग्रहणेनैवात्तापि गृहीतः । तथाच तस्य तत्तत्सहभावित्वात् क्वचिदेकग्रहणं, क्वचिदुभयोर्ग्रहणम् । तेजस्येकस्या वाचो ग्रहणम् । प्राणान्नयोस्तूभयोस्त्वग्घ्राणयो रसनान्नयोश्च ग्रहणमिति सिद्ध्यति । तेन प्राणादिपदैरन्येषां सङ्गृहीतत्वेन, चक्षुःश्रोत्रमनसां च कण्ठत उक्तत्वेनैते सर्वे प्राणवाक्ये पञ्चसु निविष्टत्वात् पञ्चैव भवन्ति । अतः पञ्चजनवाक्येऽपि पञ्चजनपदेनैत एव सङ्गृह्यन्ते । अतिरिच्यते परमाकाशः । स च भूतत्वादिविधया पृथिव्यादीनां भूतानां तद्गुणानां च सङ्ग्राहक इति तेषां सर्वे ब्रह्मणि प्रतिष्ठितत्वकथनात् प्राणवाक्ये च तत्प्रवर्तकत्वकथनाज्जीवे तादृशत्वाभावेन वाक्यद्वयेऽपि भगवन्माहात्म्यमेव स्फुटतीति ब्रह्मवाक्यत्वमेतयोरविवादमित्यर्थः । एतेन बुद्धिवृत्तिजनकत्वं चक्षुःश्रोत्रमनसामेव, न तु प्राणान्नयोरतः कथं प्राणादीनां पञ्चजनत्वमित्याशङ्कापि निरस्ता । केवलानां चक्षुरादीनां न तथात्वमपि तु कर्तृगोलकादियुक्तानाम् । अतस्तद्विशिष्टानामेव पञ्चजनत्वमिति बोधनात् । किञ्चात्रैवं ब्रह्मणि सर्वप्रतिष्ठासिद्ध्या पञ्चसंख्यादीनामपि न निरस्तात्पर्यकत्वम् । परोक्षवादत्वाच्चैव मुक्तिरिति सर्वं सुस्थम् । तदेतदभिसन्धायाहुः । * तस्मादित्यादि * ।

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

काण्वपाठे, अन्नस्यान्नमिति नास्ति, तदा कथं पञ्च ? तत्राह ।

एवञ्चात्र पञ्चजनपदे योग आदृतः ।

शङ्कराचार्यास्तु, ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषा इत्यत्र पञ्चसु प्राणेषु प्रयुक्तत्वात् प्राणो हि पिता प्राणो मातेत्यत्रापि पित्रादिरूपेण प्राणस्यैवोक्तत्वाच्च जनसम्बन्धेन प्राणादीनां जनशब्दभाक्त्वं सिद्धे दिक्संख्येति संज्ञासमासबलात् पञ्चजनेतिसमुदायस्यापि प्राणादिषु रूढत्वमविरुद्धमित्याहुः। तच्चिन्त्यम्। ते वा एत इति श्रुतौ जनवचनस्य पुरुषपदस्य प्राणापानादिषु प्रयुक्तत्वेनान्येषु रूढ्यभावात् समुदायस्यापि तत्रैव रूढिसिद्ध्या वाक्यशेषोक्तेषु चक्षुरादिषु पञ्चजनशब्दस्य रूढेर्दूरनिरस्तत्वात्। नच प्राणापानाद्य एव पञ्चजनाः सन्त्विति वाच्यम्। तथा सति प्राणा इति बहुवचनेनैव चारितार्थ्ये आद्य इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। स्वस्यापि वाक्यशेषगता विवक्ष्यन्त इति कथनविरोधप्रसङ्गाच्चेति। समुदायशब्दार्थेऽवयवार्थस्याभावेन जनशब्दस्य तत्रानर्थकतया तेन तदुपपादनस्याशक्यत्वादित्यन्ये।

यदपि, देवाः पितरो गन्धर्वा असुरा रक्षांसि वा निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णा वा यत् पाञ्चजन्यया विशेति प्रजापरः पञ्चजनशब्द इति तत्परिग्रहेऽपि न दोषः। आचार्येण तु, न तत्त्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येतावन्मात्राभिप्रायेण वाक्यशेषोक्तमादृतमित्याहुः। तदपि स्वप्रज्ञाविलसितमात्रम्। पूर्वोक्तपक्षद्वयोपगमे सर्वाधारत्वरूपब्रह्ममाहात्म्यासिद्ध्या पञ्चसंख्याया निस्तात्पर्यकत्वप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्। वाक्यशेषानादरे खलेकपोतिकावत् सर्वपक्षापातेन वाक्यार्थनिर्णयाभावप्रसङ्गाच्च। वाक्यशेषस्यानिर्णायकत्वेन न्यायचर्चावैयर्थ्यापत्तेश्च।

अन्ये तु वाक्यशेषबलादेव पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिषु रूढिमाहुः। तत् पूर्वोक्तपक्षापेक्षया सम्यगपि वाक्यशेषस्य वराहं गावोऽनुधावन्तीत्यादौ नियामकत्वेन शक्तिग्राहकत्वदर्शनान्नियमस्य च प्रसिद्धप्रसृत्वरशक्तिसापेक्षत्वात् प्रकृते च प्रसिद्ध्यभावाच्चिन्त्यम्। तस्माद् योग एव साधीयानिति दिक् ॥ १२ ॥

ज्योतिषा संख्यापूर्तिस्तेषाम् । यस्मादर्वाक् संवत्सर इति पूर्व पठितो मन्त्रः । तत्र तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरिति । अन्नस्थाने ज्योतिर्ग्राह्यम् । व्याख्यानं पूर्वमेव । तस्मादसिद्धं तन्मतस्य श्रुतिमूलत्वम् ॥ १३ ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

श्रुतिविप्रतिषेधात् स्मृतिरेव ग्राह्येति मतं दूरीकर्तुं श्रुतिविप्रतिषेधो नास्तीत्यधिकरणमारभते । तत्र श्रुतौ सृष्टिभेदा बहवः । क्वचिदाकाशादिका । आत्मन आकाशः सम्भूत इति । क्वचित् तेजःप्रभृतिका । तत् तेजोऽसृजतेति । क्वचिदन्यथैव । एतस्माज्जायते

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ * व्याख्यानं पूर्वमेवेति * ज्योतिषा तेजोवाचा ग्रहीतव्यं । मनसोऽन्नमयत्वेन मनसाऽन्नात्तृरसना ग्राह्याः। चक्षुषैकं चक्षुरेव ग्राह्यमित्येवं पूर्वोक्तरीतिकमेवेत्यर्थः । ननु काण्वमाध्यन्दिनपाठविरोधादिह वाक्यशेषगतप्राणादिग्रहणं न युक्तम् । विकल्पापादकत्वादिति चेन्न । तुल्यबलतया षोडशिग्रहणाग्रहणवत् श्रुत्यभिप्रेतत्वेन विकल्पस्यादुष्टत्वात् । नच तत्रातिरात्रयागे व्यक्तिभेदेन ग्रहणाग्रहणयोरुपपत्तिवत् प्रकृते ब्रह्मण एकत्वेन ग्राह्याणां प्राणादीनामन्यान्यत्वेन युगपद् ग्रहीतुमशक्तेरिति शङ्क्यम् । प्रकृतेऽपि तेषामेव सत्त्वेन ग्राहकशब्दमात्रभेदस्य तत्तत्पाठकरूपाधिकारिभेदात् ग्रहीतुं शक्यतया सुखेनैवोपपत्तेरिति । भाष्यं तु निगदव्याख्यातमेवेति शुभम् ॥ १३ ॥ ३ ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ ननु पूर्वाधिकरणैः सांख्यमतस्य श्रौतत्वे निराकृते पुनरस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामधिकरणप्रयोजनमाहुः । * श्रुतेरित्यादि * । स्मृतिरिति * सांख्यस्मृतिः । * मतमिति * सांख्याभिमतम् । * नास्तीतीति * इति बोधनाय । विप्रतिषेधकं विषयमाहुः । * तत्रेत्यादि * । * असृजतेत्यन्तम् * । * अन्यथैवेति * युगपत् साक्षात् । संशयस्तु एकस्यां सृष्टौ वक्तव्यायामेवं विप्रतिषिद्धनानाप्रकारकथनेन तदनिर्णायिका

माण इति। इदꣳ सर्वमसृजतेति च। एवं क्रमव्युत्क्रमानेकविधसृष्टिप्रतिपादकत्वाद् वस्तुनो द्वैरूप्यासम्भवाद्, प्रहात्वा अनुप्रजापशवः प्रजायन्त इतिवद् सृष्टिवाक्यानामर्थवादत्वेन ब्रह्मस्वरूपज्ञानार्थत्वादध्यारोपापवादन्यायेन न वेदान्तब्रह्मकारणत्वं सिद्ध्यति। अतः परिदृश्यमानजगतः कारणान्वेषणेक्रियमाणे बाह्यावाह्यमतभेदेषु सत्सु कपिलस्य भगवज्ज्ञानांऽशावतारत्वात् तन्मतप्रकारेणैव जगद्व्यवस्थोचितेत्येवं प्राप्ते, उच्यते। न सृष्टिभेदेषु ब्रह्मणः कारणत्वे विप्रतिपत्तिः। सर्वप्रकारेषु तस्यैव कारणत्वोक्तेः। आकाशादिषु कारणत्वेन ब्रह्म यथा व्यपादिष्टमेवैकत्र, अन्यत्रापि तदेव कारणत्वेनोक्तम्। न तस्य कार्यं करणं च विद्यत

श्रुतिं विहायैकप्रकारनिर्णायिका स्मृतिरेवादर्तव्या? उत विप्रतिषेधं परिहृत्य सर्वस्मृत्युपजीव्या श्रुतिरेवादरणीयेति। अनिर्णायकत्वमुपजीव्यता च सन्देहबीजम्। तत्र संशयस्य पूर्वपक्षयुक्तिभिरेवावगमात् तमनुक्त्वा पूर्वपक्षमेवाहुः। * एवमित्यादि * क्रमव्युत्क्रमेति * नानाविधक्रमैर्नानाविधव्युत्क्रमैश्चेत्यर्थः। सृष्टिवाक्यानीतिपाठे त्वर्थवादत्वेनेत्यस्याग्रे, ग्राह्याणीति शेषो बोध्यः। शेषं स्फुटम्। एतत्समाधिं व्याकुर्वते * न सृष्टीत्यादि *। अयमर्थः। श्रुतयो हि ब्रह्मणस्तन्माहात्म्यस्य च बोधनार्थं प्रवृत्ताः। बन्दिनस्तत्पराक्रमैरिति श्रीभागवते वेदस्तुतौ वाक्यात्। तत्रापि माहात्म्यमेव मुख्यम्। बोधनद्वारत्वात्। नचाध्यारोपापवादन्यायादरे ब्रह्मस्वरूपप्रतिपत्तिः। उन्मत्तादिप्रलाप इव तत्रापि वाक्ये अप्रामाण्यस्य, श्रुतौ च प्रतारकत्वस्य स्फूर्त्या विश्वासनाशप्रसङ्गात्। अतस्तस्य न्यायस्यानादरे कारणस्य सिद्धौ न सृष्टिप्रभेदेषु ब्रह्मणः कारणत्वे विप्रतिपत्तिः। सर्वप्रकारेषु कारणत्वोक्तेः। तदेतदाह। कारणत्वेन चाकाशादिष्विति। आकाशतेजःप्रभृतिषु क्रमिकेषु प्राणादिषु चाक्रमिकेषु कार्येषु कारणत्वेन यथाव्यपदिष्टोक्तेः। एकत्र यथैव सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वसर्वात्मत्वैकत्वाद्वितीयत्वसच्चिदानन्दरूपत्वादिधर्मवत्तया कारणत्वेन व्यपदिष्टमेवमन्यत्रापि तदेव कारणत्वेनोक्तं, तस्मा-

इत्यादिनिराकरणन्तु लौकिककर्तृत्वनिषेधपरम्। तस्यैव प्रतीतेः। सर्ववैलक्षण्यार्थं वैदिकानामबाधितार्थैकवाक्यत्वस्याभिप्रेतत्वादिति चकारार्थः। कार्यप्रकारे भेदस्तु माहात्म्यज्ञापको न तु बाधकः। बहुधा कृतिसामर्थ्यं लोकेऽपि माहात्म्यसूचकमिति। तस्मान्न श्रुतिविप्रतिषेधात् स्मृतिपरिग्रह इति सिद्धम्॥ १४॥

समाकर्षात्॥ १५॥

पुनरन्यथाशङ्क्य परिहरति। ननु क्वचिदसद्वा इदमग्र आसीदिति। क्वचित्, सदेव सौम्येदमग्र आसीत्। तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्। अव्याकृतमासीत्। नासदासीन्नो सदासीत् तम आसीदित्यादिवाक्येषु ब्रह्मणोऽपि विगानं श्रूयते। तद्धैक आहुरितिवत् पक्षान्तरं सम्भवति। न ह्यसत्तमःशब्दैर्ब्रह्म प्रतिपादयितुं

दिति। नच, न तस्य कार्यमिति निषेधश्रुतिव्याकोपः। तस्य लौकिककर्तृत्वनिषेधपरत्वात्। निषेधकवाक्योत्तरार्द्धे स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति स्वाभाविकक्रियासद्भावप्रतिपादनात्। द्वितीयपादे समाभ्यधिकनिषेधाच्च। कार्यकारणसापेक्षलौकिककर्तृत्वनिषेधस्यैव प्रतीतेरिति। चकारसूचितं हेत्वन्तरमाहुः। * सर्ववैलक्षण्येत्यादि *। * वैदिकानामिति * पदवाक्यानाम्। सिद्धमाहुः। * तस्मादित्यादि * उक्तरीतौ कस्या अपि श्रुतेर्व्याकोपाभावात् तथेत्यर्थः॥ १४॥ ४॥

समाकर्षात्॥ सूत्रमवतारयन्ति * पुनरित्यादि *। प्रकारान्तरेण श्रुतिविप्रतिषेधमाशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः। अत्रापि संशयस्तद्बीजं च पूर्ववदेव। एकस्य ब्रह्मणः कारणत्वे वक्तव्ये नानाशब्दानां कारणे प्रयोगादनिर्णायिकां श्रुतिं विहायेत्येतावान् विशेषः। पूर्वपक्षमाहुः। * ननु क्वचिदित्यादि *। * विगानमिति * विरुद्धं गानम्। कै गै शब्दे। विरुद्धः शब्दः कारणान्तरबुद्ध्युल्लासकः। कर्मवादीति। यथा, मलवद्वाससोऽन्नं नाद्यादिति निषि-

शक्यते । असन्नेव स भवतीति बाधात् । आदित्यवर्णं तमसः परस्तादिति च । तस्मात् कारणत्वेनापि श्रुतिविप्रतिषेधाद् ब्रह्म कारणं नेत्येवं प्राप्ते उच्यते । समाकर्षात् । आकृष्यते स्वस्थानाच्च्याव्यत इत्याकर्षः । सर्वेष्वेतेषु वाक्येषु असदादिपदानां न निरात्मकत्वाद्यर्था उच्यन्ते । किन्तु वैलक्षण्येन । सर्वशब्दवाच्यत्वं च सिद्धं ब्रह्मणः । यथा को अद्धा वेद । क इह प्रावोचत् । सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति । यतो वाचो निवर्तन्ते । मनसैवानुद्रष्टव्य इत्यादि सर्वे विरुद्धधर्मा भगवत्युच्यन्ते । एवमनेकाविरुद्धशब्दवाच्य-

द्धय, अथो खल्वाहुरभ्यञ्जनं वा घ स्त्रिया अन्नमभ्यञ्जनमेव न प्रतिगृह्यं कामनयान्यदिति पक्षान्तरं कर्मविशेष उक्तं, तद्वत् । * तमसः परस्तादिति * असन्नेवेत्यत्र यथा वेदनिन्दया बाध एवमत्र तमःपरत्वकथनेन बाधादित्यर्थः । * तस्मादिति * अव्याकृतपदेनाव्यक्तस्य प्रधानस्य ग्रहीतुं शक्यत्वात् । श्रुतौ पक्षान्तरस्याप्यङ्गीकारादसदादिशब्दैर्ब्रह्मणः प्रतिपादयितुमशक्यत्वाच्च । शेषमतिरोहितार्थम् । अत्र समाधानं सूत्रकथनपूर्वकं व्याचक्षते * आकृष्यत इत्यादि * कारणत्वेनेति पूर्वस्मादनुवर्तते । कारणत्वेन ब्रह्मैवादरणीयम् । अतो नात्र श्रुतिविप्रतिषेधः । कुतः ? । समाकर्षात् । आकर्षत इत्याकर्षः । समीचीनो निध्यायनार्थ आकर्षः समाकर्षस्तस्मात् । सामीचीन्यं व्युत्पादयन्ति * सर्वेष्वित्यादि * । * किन्तु वैलक्षण्येनेति * एकश्रुत्युक्तरूपविलक्षणरूपान्तरमभिप्रेत्य श्रुत्यन्तरे तस्य तस्य शब्दस्य स्वार्थात् प्रच्यावनं कृत्वा तत्तद्रूपविशिष्टं ब्रह्मैवोच्यते । नच लक्षणापत्तिः । यतः सर्वशब्दवाच्यत्वमपि सिद्धं ब्रह्मणः । तदप्युपपादितं तल्लिङ्गाद्यधिकरणेषु । नच सर्वत्र ब्रह्मण एव कारणत्वे वक्तव्ये विरुद्धशब्दप्रयोगस्य किं प्रयोजनमिति शङ्क्यम् । यथा को अद्धा वेदेत्यत्र सृष्टिकर्तृविषयकमज्ञानं, सर्वे वेदा इत्यत्र साधनैस्तज्ज्ञानं, यतो वाच इत्यत्र वागाद्यप्राप्यत्वं, मनसेत्यत्र तत्प्राप्यत्वमित्येवं ब्रह्मणि विरुद्धा धर्मास्तत्र तत्र ते ते उच्यन्त एवमनेकविरु-

त्वं लोकप्रसिद्धतादृशार्थात् समाकर्षादवगम्यते । तं यथा यथोपासते यथा भवतीति फलज्ञापनार्थमसन्नेव स भवतीति । यथा कंसादीनां मारकः । तद्धैक आहुरित्यत्र सर्वप्रपञ्चवैलक्षण्यम् । प्रपञ्चरूपोऽपि स इति प्रथमः पक्षः । अव्याकृतमसत्पक्षेण तुल्यम् । नासदासीदिति मनस्तदपि ब्रह्म, तम आसीदित्यनभिव्यक्तम् । कर्मणोऽपि भगवत्त्वात् । पूर्वकाण्डेऽपि तस्मादेव सृष्टिः । न हि तमस्तः स्वेन गूढत्वं लोके सम्भवति । अतः क्वचिद् विलक्षणात् क्वचिदविलक्षणाद् ब्रह्मणो जगत् । भगवत्त्वादेव स्वयं कर्तृकता च । सम्भवति चैकवाक्यत्वे अज्ञानान्निराकरणं चायुक्तम् । तस्माच्छब्दवैलक्षण्येन श्रुतिविप्रतिषेधो वक्तुं न शक्य इति सिद्धम् ॥१.५॥

असच्छब्दवाच्यत्वमपि लोकप्रसिद्धो यस्तादृशधर्मविशिष्टोऽर्थस्ततः शब्दस्य समाकर्षादवगम्यते । तस्य प्रयोजनं तु तेन तेन प्रकारेण तद्भावने तादृशतादृशफलाप्तिरिति । तत्रोदाहरणं तु कंसादीनां मारकत्वभावनाद् यथा मृत्युः । एवमसत्त्वेन भावनादसत्त्वमिति । अतस्तत्फलार्थे समाकर्षे ब्रह्मणः कारणत्वमक्षुण्णमित्यर्थः । एवं सूत्रं व्याख्यायासदादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तं सिद्धान्तसिद्धं स्फुटीकुर्वन्ति * तद्धैक इत्यादि * । * प्रथमः पक्ष इति * सदेव सोम्येत्युक्तः पक्षः * असत्पक्षेण तुल्यमिति * वैलक्षण्यबोधकम् । तमःशब्देन कर्मोच्यते । पूर्वमनभिव्यक्तत्वादित्यभिप्रेत्याहुः । * कर्मण इत्यादि * । कर्मणस्तमःशब्दवाच्यत्वे युक्तिः * न हीत्यादि * शेषं स्फुटम् । एतेनैव यत्रादिकारणे शिवरुद्रभगवतीयक्षादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते अथर्वशिरःशिखासुन्दरीतापनीयगोपथब्राह्मणादिषु तत्राप्ययमेव न्यायो बोध्य इति बोधितम् ।

अन्ये तु समाकर्षादित्यस्य पूर्वकृतपरामर्षादित्यर्थमाहुः । तन्मते भिन्नशब्दप्रयोगप्रयोजनं न किमपि स्फुरति ।

माध्वास्तु भगवद्वाचिनां शब्दानां जगति समाकर्षणमर्थमाहुः । तत्रापि तथा बोध्यम् ॥ १५ ॥ ५ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

एवं शब्दविप्रतिषेधं परिहृत्यार्थविप्रतिषेधं परिहरति । कौषीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवादे बालाकिरजातशत्रवे ब्रह्मोपदेष्टुमागतः । आदित्यादिदक्षिणेक्षिपुरुषपर्यन्तं परिच्छिन्नब्रह्मोपासनान्युक्त्वा तथा निराकृते तमेव ज्ञानार्थमुपससाद । ततः सुप्तपुरुषसमीपमुभावागत्य ब्रह्मवाद्यं चक्रतुः ।

जगद्वाचित्वात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * एवमित्यादि * । शब्दविरोधकृतो यो ब्रह्मणि कारणत्वप्रतिषेधस्तं परिहृत्य अर्थविरोधकृतं तमनेनाधिकरणेन परिहरतीत्यर्थः । विषयमाहुः । * कौषीतकीत्यादि * । गार्ग्यनामा बालाकिर्बलाकपुत्रोऽजातशत्रवे काशिराजाय ब्रह्मोपदेष्टुं स्वकीर्त्यर्थं स्वत एवागत, आदित्यचन्द्रविद्युत्स्तनयित्नुवाय्वाकाशाग्न्यब्रादर्शच्छायाप्रतिश्रुत्काशब्दस्वप्नशरीरदक्षिणाक्षिषु यः पुरुषस्तत्पर्यन्तं यान्युपासनान्युक्तवान्, यथा आदित्यनिष्ठपुरुषस्य बृहत्पाण्डरवासा अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्द्धेत्येवंगुणकोपासने अतिष्ठाः सर्वेषां मूर्द्धा भवतीति परिच्छिन्नं फलम् । तथान्यत्रापि तत्तद्गुणकोपासने तत्तत्परिच्छिन्नफलमजातशत्रुणा तस्मा उक्तमिति तादृशानि परिच्छिन्नब्रह्मोपासनानि तान्युक्त्वा ततो राज्ञा उक्तप्रकारेण तदुक्ते प्रकारे निराकृते बालाकिस्तमेव पूर्णब्रह्मज्ञानार्थमुपससाद शिष्यत्वेन समित्पाणिर्निकटे गतः । ततो राजा स्नेहेन हस्ते तं गृहीत्वा सभात उत्थाय क्वचिदेकान्ते सुप्तपुरुषसमीपमुभावागत्य, बृहत्पाण्डरवासः सोमराजन्नित्यादिभिः सम्बोधनैस्तं राजा सम्बोधयाञ्चक्रे । तदापि तं सुप्तं दृष्ट्वा यष्ट्या क्षिप्तवान् । स पुरुषस्तत एव समुत्तस्थौ । तदा राजबालाकी वक्ष्यमाणाभ्यां प्रश्नोत्तराभ्यां ब्रह्मवाद्यं चक्रतुः । तत्र, क्वैष एतद् बालाके इत्यादिके बालाकिं प्रति, पुरुषस्वप्नस्थानं, स्वप्नावस्था, तत आगमनं चेति त्रयविषयके राजप्रश्ने पुरुषपदेन जीवः प्रक्रान्तः । यदा च बालाकिस्तं न ज्ञातवांस्तदा राजैव, यत्रैष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्टेत्यादिनो-

तत्र, क्वैष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्टेत्यादौ जीवः प्रक्रान्तः । तस्मादेव सर्वोत्पत्तिरुक्ता । ब्रह्मणोऽप्यनुप्रवेशश्च । तत्र सन्देहः । जीव एव ब्रह्मसहितः कर्ता ? ब्रह्मैव वेति ? । तत्र जीव एव कर्ता । सर्वस्य जगतो ब्रह्मत्वादयस्तस्य धर्माः । राजत्ववद् यजमानत्ववद्वा । अस्मिन् प्रकरणे ब्रह्मोपक्रमेण जीवपर्यवसानोक्तेः । सर्वत्रैव ब्रह्मत्वेनोक्तो जीव एव कर्ता । तथा सति लोकेऽपि जीवकर्तृत्वं सहजं भवेत् । बन्धमोक्षव्यवस्था च । एवं सत्यर्थात् प्रकृतेरेव फलिष्यतीत्येवं प्राप्ते उच्यते ।

त्तरं जगाद । तत्र हिताख्यासु हृदयनिकटस्थनाडीषु जीवस्य शयनं, तत्र स्वप्नसुषुप्त्याख्यमवस्थाद्वयं, ततः पुनरत्रागमनं वदता राज्ञा तत एवाग्निविस्फुलिङ्गन्यायेनोत्पत्तिरुक्ता । ततः, स एष प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरमात्मानमनुप्रविष्ट आलोमभ्य आनखेभ्यस्तद्यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितो विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाय इति दृष्टान्तद्वयेन ब्रह्मणः प्रज्ञात्मप्राणाख्यस्यानुप्रवेश उक्त इति सर्वोऽपि षष्ठोऽध्यायो विषयः । सन्देहमाहुः । * तत्रेत्यादि * । पूर्वपक्षमाहुः । * तत्र जीव इत्यादि * । सर्वस्य जगतो जीव एव कर्ता । यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्मेति कर्तारं वेदितव्यत्वेनोपक्षिप्य सुप्तपुरुषनिकटगमनाद्युत्तरं तस्मादेव प्राणानां देवानां लोकानां चोत्पत्तिकथनात् । नच ब्रह्मणोऽपि कर्तृत्वम् । तदनुप्रवेशमात्रस्यैव बोधनात् । अतः साहित्यमात्रं ब्रह्मणो भवतु । नच जीवस्य कर्तृत्वे उपक्रमोक्तस्य ब्रह्मत्वस्य बृहदादीनां धर्माणां च विरोधः शङ्क्यः । यथा तुल्येऽपि सर्वत्र जीवत्वे क्वचिदेव देहे अन्यनियोजकत्वोपाधिना राजत्वं, कर्मकरणे मुख्यत्वोपाधिना यजमानत्वं चोच्यते, तथात्र प्रकृत्यभिमन्तृत्वोपाधिना तेषामप्यागन्तुकानां वक्तुं शक्यत्वात् । नचोपक्रमस्यासञ्जातविरोधत्वेन प्राबल्याद् ब्रह्मण एव कर्तृत्वं युक्तमिति शङ्क्यम् । उपसंहारस्यात्र विवरणरूपत्वेन पूर्वोक्तार्थनिर्णायकत्वादत्र ब्रह्मोपक्रमेण जीवपर्यवसानोक्तेर्ब्रह्मत्वेनोक्तो जीव कर्ता । एवमुपक्रमोपसंहारभेदस्तु सर्वत्रैवैतन्न्यायज्ञापनार्थम् । एवमत्र देह-

जगद्वाचित्वात्। एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत् कर्मेत्युपक्रमे एतच्छब्देन जगदुच्यते। पुरुषशब्देन च जीवः। तज्जडजीवात्मकं जगद् ब्रह्मकर्तृकमिति हि पूर्वसिद्धम्। तदनुरोधेनात्रापि ब्रह्मपरत्वमेवोचितं, न तु सर्वविप्लवोऽश्रुतकल्पना च। अतः सुषुप्तावपि ब्रह्मण्येव लयस्तस्मादेव सर्वमिति ज्ञातव्यम्। प्राणात्मशब्दवाच्यत्वं तु पूर्वमेव सिद्धम्। तस्मान्न जीवाधिष्ठिता प्रकृतिः कारणम् ॥ १६ ॥

विशिष्टस्याभिमानिनो देहान् प्रति कर्तृत्वे बोधिते सति लोकेऽपि जीवस्य कर्तृत्वं देहसहभाव्येव भवेत्। तत्तत्कर्मणा बन्धमोक्षव्यवस्था च सुखेनोपपद्येत। एवमभिमानिनः कर्तृत्वे सिद्धे सति यो यादृगभिमानी तेन तादृक् कर्तव्यमिति नियमात् सर्वकर्तृत्वं प्रकृत्यभिमानिनः सेत्स्यति। सांख्यमते प्रकृतौ महत्तत्त्वे वा प्रतिबिम्बितस्यैवेश्वरत्वोपगमान्मलिनबुद्धौ प्रतिबिम्बितस्यैव जीवत्वात् प्रतिबिम्बस्य चाधाराधीनत्वात्। नच ब्रह्मानुप्रवेशोक्तिवैयर्थ्यम्। तस्य साक्षित्वमात्रबोधनार्थत्वात्। तत्त्वं तु, स एष इत्यैक्यविधानान्न ब्रह्मेतो भिन्नम्। अतोऽभिमानिन एव कर्तृत्वात् प्रकृतेरेव कर्तृत्वमर्थादेव फलिष्यतीत्येवं प्राप्ते इत्यर्थः। समाधिं व्याकुर्वन्ति * एतेषामित्यादि *। अत्रापि कारणत्वेनेत्यनुवर्तते। कारणत्वेन ब्रह्मैवादरणीयम्। नात्र जीवः कर्तृत्वेन विवक्षितः। कुतः?। जगद्वाचित्वात्वात्। अत्र हि बालाकिनोक्तानादित्यादीन्निराकृत्य अजातशत्रुणा, यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत् कर्म स वै वेदितव्य इति सिद्धान्तकथनोपक्रमे, एतेषामित्येतच्छब्देनादित्यमण्डलाद्युल्लेखादुपलक्षणविधया जडं जगदुच्यते। पुरुषशब्देन च जीवरूपम्। तज्जडजीवात्मकं जगद् ब्रह्मकर्तृकमिति हि पूर्वसिद्धम्। आदित्यमण्डलाद्युत्पत्तेः प्रागेव, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, तत्तेजोऽसृजत, एतस्माज्जायते प्राण इत्यादिष्वादिसृष्टिबोधिकासु श्रुतिषु सिद्धम्। अत्रापि पूर्वमिन्द्रप्रतर्दनसंवादे एवमेव सिद्धम्। अतस्तदनुरोधेनात्रापि कर्तृत्वस्य ब्रह्मपरत्वमेवोचितम्। न तु पुरुषशब्देन देह-

जीवमुख्यप्राणलिङ्गादितिचेत् तद् व्याख्यातम् ॥१७॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । नन्वत्र जीव एव प्रक्रान्तः । क्वैष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्टेति । ब्रह्म त्वग्रापि न सिद्धम्—एतादृशं, नैतादृशमिति । अतः शयनोत्थानलक्षणजीवधर्मदर्शनात् तस्यैव ब्रह्मत्वं जगत्कर्तृत्वं च । तत् स्वतोऽनुपपन्नं प्रकृतौ फलिष्यति । अथवा मुख्यप्राणलिङ्गमप्यत्रास्ति । प्राण एवैकधा भवतीति सुषुप्तौ तस्यैव वृत्तिरुपलभ्यते । विद्यमानादेव सर्वोत्पत्तिप्रलयौ । स च प्रकृत्यंशोऽतो जडादेव प्रधानात् सृष्टावपि सर्वोत्पत्तिः । अतोऽस्मात् प्रकरणाज्जीवद्वारा साक्षाद्वा प्रकृतेः कार-

———

मात्रमभिप्रेत्य तत्कर्तृत्वस्य प्रकृत्यभिमानिनि सम्भवदुक्तिकत्वेन तदङ्गीकृत्य सर्वश्रुत्युपप्लवो विधेयः । नच, जायते न म्रियते वेति श्रुतेर्जीवोत्पत्तिः सिद्धान्तेऽप्यनिष्टेति जडजीवात्मकजगत्कर्तृत्वकथनमसङ्गतमिति शङ्क्यम् । सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्तीति श्रुत्यन्तरेण व्युच्चरणरूपाया उत्पत्तेस्तत्राप्यङ्गीकारात् । अतो जडवत् स्वरूपान्यथाभावाभावादेव, न जायत इत्युपपत्तेर्न सिद्धान्ते दोषः । नच सिद्धान्ते उपलक्षणविधावत् पूर्वपक्षे सङ्कोच इति दोषतौल्यात् साम्यं शङ्क्यम् । ब्रह्मण उपक्रमे श्रुतत्वेन तदादरस्य युक्ततया उपलक्षणविधाया अदुष्टत्वात् । प्रकृत्यभिमानिनस्त्वश्रुतत्वेन तत्कल्पने श्रुतत्यागोऽश्रुतकल्पना च स्यादिति दोषाधिक्यात् । नच ब्रह्मपदमत्र सांख्याभिमतजडब्रह्मवाचकमिति शङ्क्यम् । स्वरूपलक्षणविरोधप्रसङ्गात् । अतः सर्वश्रुत्येकवाक्यत्वायात्रापि ब्रह्मैव कर्त्रीति मन्तव्यत्वात् सुषुप्तावपि ब्रह्मण्येव वागादीनामत्रोक्तानां लयः । तस्मादेव सर्वे यथायतनं विप्रतिष्ठत इति ज्ञातव्यम् । नच प्राण एव प्रज्ञात्मेत्यस्य विरोधः । ब्रह्मणि प्राणात्मशब्दवाच्यत्वस्येन्द्रप्रतर्दनसंवादे पूर्वमेव सिद्धत्वादिति । तस्मादत्र प्रकृत्यभिमानी जीवो न तत्कर्तृत्वेन सिद्ध्यतीति न तदधिष्ठिता प्रकृतिः कारणमित्यर्थः ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत् तद् व्याख्यातम् ॥ भाष्यमत्र

णत्वमित्येवं प्राप्ते उच्यते । तद् व्याख्यातम् । एतयोरुभयलिङ्गत्वमेव नास्तीति, आश्रयत्वादिह तद्योगादित्यत्र सर्वमेव कार्यं भगवत एव, नान्यस्मादिति । अतोऽस्माद् ब्रह्मवाद एव सिद्ध्यति, न प्रकृतिवादः ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

स्वमतेन परिहारमुक्त्वा नियतधर्मवादेनापि परिहारमाह । स्वापप्रतिबोधौ जीवधर्मावेव । चक्षुरादिलयाधारत्वं प्राणस्येति । तस्मिन्नपि पक्षे अन्यार्थं तद्धर्मकीर्तनम् । भेदे हि तन्निराकरणमवश्यं कर्तव्यमिति तुशब्दः । ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमेव जीवलयोद्गमौ । मृतिवैलक्षण्येन प्राणकीर्तनमाश्रयब्रह्मबोधाय । कुत एतदवगम्यते

निगदव्याख्यातमित्युपरम्यते ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ अत्र सांख्यमतमाचार्यदेश्यानामन्येषामप्यनुमतं न भवतीति ज्ञापनाय सूत्रप्रयोजनमाहुः । * स्वमतेनेत्यादि * नियतधर्मवादस्वरूपमाहुः । * स्वापेत्यादि * परिहारमाहुः । * तस्मिन्नित्यादि * यस्मिन् पक्ष एतयोर्जीवमुख्यप्राणधर्मत्वात् तल्लिङ्गत्वमेव, न ब्रह्मधर्मत्वं, तस्मिन्नपि तद्धर्माणां कीर्तनमन्यार्थं ब्रह्मबोधार्थम् । तथाच ब्रह्मपरिचायनाय तच्छेषत्वेनैतत्कथनादेतेन सांख्यमतसिद्धिरित्यर्थः । ननु सूत्रे तुशब्दादस्य पक्षस्य पूर्वस्माज्ज्यायस्त्वमेव कुतो नाद्रियत इत्याकाङ्क्षायां तोः प्रयोजनमाहुः । * भेदे हीत्यादि * एतस्य मतस्य पूर्वस्माद् भेदे यतो हेतोर्जैमिनिनापि सांख्यमतनिराकरणमवश्यं कर्तव्यमिति ज्ञापनाय तुशब्दो, न तु सिद्धान्तपक्षादस्योत्कर्षज्ञापनार्थः । गामाविश्य च भूतानीत्यादिभिर्भूतादिसर्वकार्यस्य भगवत्कार्यतयैव सिद्धत्वादिति । तर्ह्यस्मिन् पक्षे जीवप्राणयोः कथमन्यार्थत्वमित्यत उपपादयन्ति * ब्रह्मप्रतीत्यादि * । अपिचेत्यनेन सूचितं हेतुमाहुः । *

तत्राह । उपक्रमोपसंहाराभ्यामेवावगम्यते । यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणामित्युपक्रमे मुख्यं ब्रह्मैव निर्दिष्टम् । तज्ज्ञानेनासुरजयः । सर्वेषां भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं चेति फलम् । न ह्येतद् द्वयममुख्ये सम्भवति । अपि च, प्रश्नव्याख्यानाभ्याम् । क्वैष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्टेति प्रश्नः । तत्र जीवस्य ज्ञातत्वादधिकरणमेव न ज्ञातम् । यत्रैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्टेति व्याख्यानम् । न हि नाडीर्ज्ञापयितुं व्याख्याति, किन्तु प्रतिज्ञातं ब्रह्म । कथमेतदवगम्यते, नाडीव्यतिरिक्त आत्मा ज्ञाप्यत इति तत्राह । एवमेके । एके शाखिनो वाजसनेयिनः । तत्रापि दृप्तबालाकिब्राह्मणे, स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत् सुप्तोऽभूद् य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय, य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते इत्यत्र आकाशशब्दं ब्रह्म सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवतीति च । स्वं ह्यपीतो भवतीति च । तस्मादाधारभूतब्रह्मज्ञापनार्थत्वाज्जीवमुख्यप्राणलिङ्गाद् प्रकृतिवाद इत्यसङ्गतम् ॥ १८ ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

पुनर्जीवब्रह्मवादेन प्रकृतिकारणवादमाशङ्क्य निराकरोति । बृहदारण्यके चतुर्थे षष्ठे च याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादे, येनाहं नामृ-

उपक्रमेत्यादि * । * फलमिति * उपसंहारे निर्दिष्टं फलम् । * जीवस्य ज्ञातत्वादिति * एष इति पदेन बालाकिज्ञातपदार्थस्यैव निर्देशात् तथेत्यर्थः । शेषं स्फुटम् ॥ १८ ॥ ६ ॥

वाक्यान्वयात् ॥ अधिकरणमवतारयन्ति । * पुनर्जीवेत्यादि * विषयमाहुः । * बृहदित्यादि * प्रवव्राजेत्यन्तम् * । इदं वाक्य-

ता स्यां किमहं तेन कुर्यामिति विरक्तिमुक्त्वा, यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहीति पृष्टे तामभिमुखीकृत्य, न वारे पत्युः कामायेत्यादिना अमृतत्वाय ज्ञानमुपदिशति। षष्ठे पुनरुपसंहारेऽप्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेति।

तत्र जीवस्य प्रकरणित्वं ब्रह्मणो वेति संशयः। तत्रात्मनः प्रियत्वं स्वप्रतीत्या पुत्राद्यपेक्षया बोधयञ्जीवमेवोपक्रमे आत्मत्वेन वदति। तदनु तत्र दर्शनादि विधत्ते। तेन सर्वं विदितमिति फलमाह। तत्र कथमात्मज्ञानेन सर्वज्ञानमित्याकाङ्क्षायां, ब्रह्म तं परादादित्यादिना, इदं सर्वं यदयमात्मेत्यन्तेन तस्यैव सर्वत्वमाह।

द्वयं प्रकृतिसम्बन्धशून्यकेवलपुरुषतत्त्वज्ञानपरम्। यथार्द्रैधाग्नेरित्यारभ्य वागेकायनमित्यन्तेन नामरूपात्मकप्रपञ्चोत्पत्तिलयाधारश्रावणात्। सांख्यमते केवलस्य पुरुषस्य तथात्वाभावात्। किन्तु प्रकृतसंसृष्टतत्परम्। तेन तादृशजीवस्य प्रकरणित्वम्। जीवलिङ्गस्य भूयस्त्वात्। अथवा ब्रह्मणः प्रकरणित्वम्। अमृतस्वरूपस्य फलस्योक्तत्वादित्याशयेनाहुः। * तत्रेत्यादि * एवञ्चास्मिन्नपि सूत्रे आनुमानिकं नेत्यानुमानिकसूत्रादाकाशादिषु कारणत्वेन चेत्याकाशादिसूत्राद्यानुवर्तते। तथाच ब्रह्मण्येव वाक्यान्वयाद् ब्रह्मैव कारणत्वेन मन्तव्यं, न तु प्रकृतिविशिष्टो जीवः। सर्वश्रुतीनामेकवाक्यात्। अतो नानुमानिकसूत्रे योजनं पर्यवस्यतीत्याशयेन पूर्वपक्षमाहुः। * तत्रात्मन इत्यादि *। * स्वप्रतीत्येति * लौकिक्या स्वप्रतीत्या। * जीवमिति * प्रकृतिसंसृष्टं पुरुषम्। * तदनु तत्रेति * जीवस्यात्मत्वेन बोधनानन्तरं तद्विषयकमेव। * ब्रह्म तं परादादित्यादिनेति *। ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादादित्यादिना। अर्थस्तु—ब्रह्मक्षत्रादिरूपा वर्णाभिमानिनी देवता तं वक्ष्यमाणलक्षणं पुरुषं परादाज्ज्ञानापराधात् पराकुर्यात्। अपराधमाह। योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेदेति। यः पुमान् अन्यत्रात्मन आत्मनः

तदनु कथमस्मिन् सञ्ज्ञाते आत्मज्ञानं भवतीत्याकाङ्क्षायां दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तत्रयमाह । परम्परया बाह्याभ्यन्तरभेदेन यथा महाकोलाहले दुन्दुभेर्हन्यमानस्य शब्दो गृहीतो भवति। तत्र करणं दुन्दुभिदर्शनं, दुन्दुभ्याघातदर्शनं वा । अनुमानद्वारा चित्ते तत्र निविष्टे तत्साक्षात्कारो भवतीति तथा आत्मनो बोधककार्यानुसन्धाने तत्साक्षात्कारो भवतीति । तत्र कथं सर्वत्वमित्याकाङ्क्षायां तत एवोत्पन्नं सर्वं नामरूपात्मकं तस्मिन्नेव लीयत इति । स यथेति द्वयेनाह । मध्ये स एव नातिरिक्तं विशतीति, स यथा सैन्धवघन इत्यनेनाह । आधेयत्वेन तावन्मात्रतानिराकरणायाह । न प्रेत्य संज्ञास्तीति । कार्यातिरिक्तरूपं कथयितुं न शक्यत इति तत्र विशेषाकाङ्क्षायामतिरिक्ताकथने वञ्चकत्वमाशङ्क्य तत्परिहारायाह। स होवाचेति । अविनाशीत्यनेन कार्यवैलक्षण्यं सिद्धवत्कारेणोक्त्वा विषयसम्बन्धेन संसारमाह । मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति । विशेषतस्त्वकथने हेतुमाह । यद्वैतमित्यादिना, यावत्समाप्ति । चक्षू रूपमेव पश्यति, नात्मानम् । ननु रूपमप्यात्मेतिचेत् । तत्रापश्यन् वै तद् द्रष्टव्यत्वेन न पश्यति । न हि द्रष्टृ स्वरूपं दृश्यज्ञानेन ज्ञातं भवत्यतद्रूपत्वात् । एवं द्रष्टृदृश्यव्यवहारे अज्ञानावस्थायां विशेषतस्तज्ज्ञानमशक्यमुक्त्वा ज्ञानोत्तरं कर्मकर्तृभाव एव नास्तीत्याह । यत्र वा अन्यदिव स्यादित्यादिना। इदमेव हि ज्ञानममृतत्वमिति।

सकाशादन्यद् ब्रह्मक्षत्रादि वेदेति । त्रल् सार्वविभक्तिकः । तथाचायमात्माभिन्नत्वेन मां पश्यतीत्यपराधात् तमात्मज्ञानरहितं कुर्यादित्यर्थः । * सर्वत्वमाहेति * । इदं सर्वं यदित्यन्तमनूद्यभागः । अयमात्मेति विधेयभागः । तथाचात्मनः सर्वत्वादात्मज्ञाने सर्वज्ञानमुपपन्नमिति भावेनात्मनः सर्वरूपत्वमाहेत्यर्थः । * तदन्विति * एवं प्रतिज्ञोपपादनमुखेन तन्माहात्म्यश्रावणानन्तरं कथमस्मिन्

सङ्घाते आत्मज्ञानं भवतीत्याकाङ्क्षायां दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तत्रयमाह। यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयात् तद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीत इत्यादि। अर्थस्तु—यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य सकाशाद् बाह्यान् अतिरिक्ताञ्छब्दान् महाकोलाहले ग्रहणाय ग्रहीतुं न शक्नुयान्न समर्थः पुरुषो भवेत्। किन्तु हन्यमानस्य दुन्दुभेरेव शब्दो गृहीतो भवति। तत्र करणं दुन्दुभेर्दर्शनम्। दुन्दुभ्याघातस्य वा दर्शनम्। तदेतदुक्तं, दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वेति। तथाच महाकोलाहलाभिभावके कस्मिंश्चिच्छब्दे श्रुते, कस्यायमिति जिज्ञासायां योग्यतया सजातीयशब्दान्तरेण वा कारणमनुमिनोति। एवमनुमानद्वारा चित्ते तत्र निविष्टे ततः प्रयत्नेनान्यथा वा तस्य दुन्दुभेः साक्षात्कारो भवतीति दृष्टान्तः। तथात्रात्मबुभुत्सायाम् आत्मनो बोधकानि यानि चेष्टादिरूपाणि तत्कार्याणि तेषां विचारेण चित्तेऽनुमानद्वारा आत्मानुसन्धाने तस्यात्मनोऽप्यस्मिन् सङ्घाते श्रवणादिभिः साक्षात्कारो भवतीति। अत्र प्रथमो दुन्दुभिदृष्टान्तः परम्परया ज्ञानजनने। शरीरसमवेतचेष्टया निमित्तभूतस्यात्मनो ज्ञानात्। द्वितीयस्तु बाह्याद् भेदेन ज्ञानजनने। तत्र बाह्यशब्दा रागादिभेदज्ञापकास्ते शब्दप्रयोजकं नेतरभेदेन प्रत्याययन्तीति तांस्तद्ग्रहणाय न शक्नुयात्। वीणाया वीणावादस्य वा ग्रहणेन तु अयमीदृशः शब्दो न केवलमङ्गुलीसंसर्गप्रयुक्तः, किन्तु मनोव्यापारविशेषप्रयुक्त इति ज्ञायते। अतः स शब्दस्तत्कारणस्य बाह्याद् भेदेन ज्ञापकतया गृहीतो भवति। तृतीयस्त्वभ्यन्तरान्मनसोऽपि भेदज्ञानजनने। तत्र बाह्याः शब्दा मन्द्रतारादयस्ते प्राणस्य न मनोभेदज्ञापकाः। शङ्खस्य शङ्खध्मस्य वा ग्रहणेन तु शब्दस्तत्कारणस्यान्तःकरणाद् भेदेन ज्ञापकतया गृहीतो भवति। मुख्यप्राणस्यायं शब्द इति। एवं सङ्घाताद् भिन्नतया सङ्घातेऽन्तरात्मज्ञाने उपायो मननात्मक उक्तः। तत्र कार्यलिङ्गमनुमानमात्मनि चित्तं निवेशयतीति सिद्धम्। तत्रात्मकार्यविवक्षयैव इतः पूर्वमात्मज्ञाने सर्वज्ञानस्योक्तत्वादात्मा सर्वत्वेन वक्तव्यः। तत्र कथमात्मनः सर्वत्वमित्याकाङ्क्षायां तत एवोत्पन्नं सर्वं तत्रैव लीयत इति घटादेः पूर्वं पश्चाच्च मृदेव सर्वस्यात्मेति बोधनाय, स यथा आर्द्रैधाग्नेरिति स यथा सर्वासामपामिति कण्डिकाद्वयेनाह। तेन

नैयायिकाद्यभिमतं निमित्तमात्रत्वं निराकृतम् । तथापि स्थितिदशायां भेददर्शनात् पूर्वोक्तं सर्वमुपचारमात्रं मंस्यत इति तन्निवारणाय मध्ये स्थितिदशायामपि स आत्मैव केवलो, नातिरिक्तं किमप्याधेयत्वेन विशतीत्यन्तर्बहिस्तस्यैवानन्तरत्वमबाह्यत्वमेकरूप्यं चाह । स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एव स्यादेवं वा अरे इदं महद्भूतमनन्तमपारं कृत्स्नः प्रज्ञाघन एवेति । तर्हि सर्वदा कुतो न प्रतीयत इत्यत आह । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति । एतानि शरीरात्मकानि महान्ति च भूतानि कार्यत्वादस्य ज्ञापकानीति तेभ्यः समुत्थाय तद्द्वारा स्वं ज्ञापयित्वा तानि विनश्यन्ति मन्त्ययमात्माऽप्यनुविनश्यत्यदर्शनं प्राप्नोतीति । तर्हि समुत्थानानुविनाशक्रियादर्शनात् कालपरिच्छिन्नो भविष्यतीत्याशङ्कायां तावन्मात्रतानिराकरणायाह । न प्रेत्य संज्ञास्तीति । प्रेत्य भूतलयोत्तर संज्ञा सम्यग् ज्ञापकं नास्ति । कार्यमेव तस्य ज्ञापकं रूपम् । अतस्तस्मिन् लीने कार्यातिरिक्तं तस्य रूपं वक्तुं न शक्यत इति न ज्ञायते । न तु स एव नास्तीत्यतो न ज्ञायत इति । तथाच तदानीमपि विद्यमानत्वान्न स कालपरिच्छिन्न इत्यर्थः । एवमुक्ते मैत्रेय्या मोहो जातः । सा होवाच मैत्रेयी, अत्रैवमा भगवान् मोहान्तमापीपदन्न वा अहमिदं विजानामि न प्रेत्य संज्ञास्तीति । मोहान्तं मोहमध्यमापीपदद् आपादितवानसि । शेषोऽर्थः स्फुटः । एवं मैत्रेय्या उक्ते तत्र विशेषाकाङ्क्षायामतिरिक्ताकथने वञ्चकत्वमाशङ्क्य तत्परिहारायाह । स होवाचेत्यादि । स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे मोहमहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति । अत्र, अविनाशीत्यनेन स्वरूपानित्यत्वस्य, न विद्यते उच्छित्तिर्येषां तेऽनुच्छित्तयस्तादृशा धर्मा यस्येत्यनुच्छित्तिधर्मेत्यनेन स्वरूपधर्माणां च नित्यत्वस्य बोधनात् कार्यवैलक्षण्यं सिद्धवत्कारेणोक्ता विषयसम्बन्धेन संसारमाह । मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति । तथाच यद्यनित्यः स्याद् विषयसम्बन्धेन पुनः संसारः कस्य स्यादतः सोऽविनाशीत्यर्थः । यद्येवं तर्हि तद्दर्शनार्थे विशेषोऽपि वक्तव्य इत्याकाङ्क्षायां विशेषतस्त्वकथने हेतुमाह । यद्वैतमित्यादिना, यावत्समाप्ति । यद्वैतन्न पश्यति पश्यन् वै तद् द्रष्टव्यं न पश्यति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वात् । न तु द्वितीयमस्ति

ततोऽन्यद् विभक्तं यत् पश्येदिति । तन्न पश्यतीत्यत्रानुस्वारस्य परसवर्णः । यतश्चक्षु रूपमेव पश्यति, नात्मानमतो यद्वैतन्न पश्यतीत्यनेनात्मदर्शनाभावमनूद्य कार्यस्य कारणात्मकत्वात् । ननु रूपमप्यात्मेति कथमदर्शनमुच्यत इतिचेत् तत्राह । पश्यन् वै तद् द्रष्टव्यं न पश्यति । रूपात्मकमात्मानं पश्यन्नपि द्रष्टव्यत्वेन न पश्यतीति । तथाचेदं तस्य दर्शनाभावस्य स्वरूपं, न तु सर्वथा अविषयतया तद्दर्शनाभावरूपमित्यर्थः । ननु कथमेतदवगम्यते अस्येदमेव स्वरूपं, न सर्वथा तद्दर्शनाभावरूपमित्यतो युक्तिमाह । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वादित्यादि । दृष्टेरिति पञ्चमी । घ्राणाद् रसादित्यादिपञ्चमीप्रायपाठस्यैवाग्रे दर्शनात् । तथाच द्रष्टुरात्मनो दृष्टेश्चक्षुरिन्द्रियाद् विपरिलोपो विरुद्धः परिलोपः सर्वथा अदर्शनरूपो न विद्यते । कुतः ? । अविनाशित्वात् । स्वरूपतः स्वरूपधर्मतश्च नित्यत्वात् । तर्हि पश्यत्त्वमेव, नापश्यत्त्वं तत्राह । न त्वित्यादि । यद् द्वितीयं पश्येद् यद् दर्शनकरणमिन्द्रियं तत्तु तत आत्मनोऽन्यद् विभक्तं नास्ति । भेदे विभागे च सति द्रष्टृदृश्यभावः । स तु कार्ययो रूपचक्षुषोरेवातो रूपदर्शनम् । न तु कार्यस्य रूपस्य चक्षुषश्च कारणादात्मनो भेदो विभागो वा । अतस्तदभावाच्चक्षुः स्वकारणमात्मानं न पश्यतीत्यपश्यत्त्वम् । न हि द्रष्टुः स्वरूपं दृश्यज्ञानेन ज्ञातं भवति । अतद्रूपत्वात् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । एवं द्रष्टृदृश्यव्यवहारे अज्ञानावस्थायां विशेषतस्तज्ज्ञानमशक्यमुक्त्वा ज्ञानदशायां विशेषतो वक्तुं शक्यो भविष्यतीत्याकाङ्क्षायां ज्ञानोत्तरं कर्मकर्तृभाव एव नास्तीत्याह । यत्र वा अन्यदिव स्यात् तत्रान्योऽन्यत् पश्येदित्यादि । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येदित्यादि । तथाचावस्थाद्वयेऽप्यशक्यवचनत्वाद् विशेषतो न वक्तुं शक्य इत्यर्थः । तदेतन्निगमयति । येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्, विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति । एवमुपदिश्योक्तमुपसंहरति । उक्तानुशासनासि मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति । इदमेव हि ज्ञानं सर्वनिमित्तोपादानभूतमविनाश्येकमेव तत्त्वमित्याकारकज्ञानोत्तरं यस्मिन्निर्विषयमात्मरूपं ज्ञानं तदेवाऽमृतत्वमित्यर्थः ।

एवं विषयवाक्यं व्याख्याय पूर्वपक्षी स्वाभिप्रायमाह *

तत्रादिमव्यावसानेषु जीवप्रकरणमित्येव प्रतिभाति । तस्य ब्रह्मता जगत्कर्तृत्वमित्युत्कर्षः । न तु तस्मादन्यद् ब्रह्मत्वेन वक्तुं युक्तम् । अर्थविरोधाच्च । तस्माद् वेदे सृष्टिवाक्यानामेतन्न्यायेनान्यार्थत्वान्न ब्रह्मजगत्कारणमिति प्रकृतिवाद एव युक्त इत्येवं प्राप्ते उच्यते । वाक्यान्वयात् । इदं वाक्यं भगवत्येवान्वेति, नात्र जीवप्राधान्यगन्धोऽपि सर्वत्र भगवदन्वयेनैव जीवस्यापि प्रियत्वम् । तस्यैव सुखरूपत्वात् । सर्वोपनिषदनुरोधेनैवास्याप्यर्थस्य वक्तुमुचितत्वात् । तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति, आनन्दाद्ध्येव खल्वि-

---

तत्रादीत्यादि * । तत्त्वयमात्मा ब्रह्मेति श्रुत्यन्तरे एतस्य ब्रह्मत्वं विहितं, न तु ब्रह्मण एतदात्मत्वमतोऽस्मादात्मनो ब्रह्मणोऽतिरिक्तत्वादत्र च जगत्कर्तृत्वजगदात्मकत्वादिरूपब्रह्मलिङ्गादस्य ब्रह्मप्रकरणत्वमेवास्त्विति चेत् तत्राह * तस्य ब्रह्मेत्यादि * । तथाचाभ्यर्हितत्वात् तस्मिन्नेतद्द्वयमुत्कर्षायोच्यते । ननु किमत्र मानमिति चेत् । अन्यथाऽनुपपत्तिमेव जानीहि । एतावदरे खल्वमृतत्वमित्यनेनाऽमृतत्वस्यैव निर्णीतत्वान्न तु तस्मादन्यद् ब्रह्मत्वेन वक्तुं युक्तम् । अर्थविरोधाच्च । ब्रह्म ह्यविकारं कथं कार्यरूपेण विकुर्यादित्यर्थविरोधादित्यर्थः । सिद्धमाह * तस्मादित्यादि * । अर्थविरोधेन ब्रह्मणः कारणताया बाधितत्वादात्मातिरिक्तब्रह्माभावाच्च वेदे सृष्टिवाक्यानामेतन्न्यायेन जीवस्तुत्यर्थत्वान्नातिरिक्तं ब्रह्म जगत्कारणमिति जीवाधिष्ठिता प्रकृतिरेव कारणम् । तेन प्रकृतिकारणवाद एव युक्त इति प्राप्ते इत्यर्थः ।

सूत्रं पठित्वा सिद्धान्तं व्याकुर्वते * इदमित्यादि * । अत्रापि कारणत्वेनेत्यनुवर्तते । कारणत्वेन ब्रह्मैवात्रावगतव्यं, न जीवः । कुतः ? । वाक्यान्वयात् । वाक्ये अन्वयो वाक्यान्वयस्तस्मात् । सर्वस्मिन् वेदरूपे महावाक्ये ब्रह्मण एव कारणत्वेनानुगमदर्शनादिदमपि वाक्यं भगवत्येवान्वेति । नात्र जीवप्राधान्यगन्धोऽपि, येन

मानि भूतानि जायन्ते, सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति, एष ह्येवानन्द-
यातीत्यादिश्रुतिसहस्रैर्निःसन्दिग्धैर्ब्रह्मणः स्वरूपं कार्यमंशाश्च प्र-
तिपादिता इतीदमपि वाक्यं तत्परमेवोचितम् । सर्वव्यवहारस्य
तन्मूलकत्वेन पूर्वमुक्तत्वात् । विषयस्पर्शो विज्ञातृत्वमपि तस्यैव ।

प्रकृतिवाद आशङ्क्येत । नचोपक्रमे, न वा अर इत्यादिना निरुपधि-
प्रियत्वेन जीवात्मन एव प्रकृतत्वात् कथं न तस्य प्राधान्यमिति श-
ङ्क्यम् । आत्मनः प्रकृतत्वेऽपि प्रियत्वेनैव प्रकृततया स्वेन रूपेणाप्र-
कृतत्वात् प्रकृततावच्छेदकविचारे सर्वत्र भगवदन्वयेन जीवेऽपि
तस्य सत्त्वात् तदन्वयेनैव जीवस्यापि प्रियत्वम् । प्रियत्वस्य सुखध-
र्मत्वाद्, यो वै भूमा तत् सुखं नाल्पे सुखमस्तीति श्रुत्या ब्रह्मण एव
सुखरूपत्वादत्र प्रतीयमानस्यापि प्राधान्यस्य ब्रह्मण्येव पर्यवसानादु-
पक्रमाद्यपेक्षया उपपत्तेर्बलिष्ठत्वात् । किञ्चेदमवान्तरवाक्यं महा-
वाक्याद् दुर्बलम् । तच्छेषत्वात् । महावाक्यं तूपनिषत् । ततोऽपि
महावाक्यं वेदः । स तु सर्वोऽपि भगवत्पर एव । सर्वे वेदा इति
श्रुतेः । वेदैश्च सर्वैरित्यादिस्मृतेश्च । उपनिषद्विचारेऽपि, तं त्वौ-
पनिषदमिति, आत्मैवेदमग्र आसीदित्यादिवाक्यदर्शनात् तस्या अपि
तत्परत्वमेव । एवमन्यत्रापि । अतः सर्वोपनिषदनुरोधेनैवास्याप्यर्थ-
स्य वक्तुमुचितत्वात् तासु च, तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेतीत्यव-
धारणदर्शनादत्रापि श्रवणादिविधीनां ब्रह्मविषयत्वमेव मन्तव्यम् ।
तथा अत्रोक्तं यथार्द्रैधाग्नेरित्यादिदृष्टान्तसिद्धं कारणत्वं समुद्रा-
दिदृष्टान्तसिद्धं प्रलयाधारत्वं च तदैव सङ्गच्छेत यदा प्रियं ब्रह्मै-
वात्राद्रियेत । आनन्दाद्ध्येवेति सावधारणश्रुत्या तत्रैव तन्नियमना-
त् । नच जीव एव ब्रह्मेति युक्तम् । सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्तीति
श्रुतिविरोधात् । अमृतत्वरूपं फलमपि तत एव । एष ह्येवानन्दया
तीति सावधारणश्रुतेः । अत उदाहृतजातीयैः श्रुतिसहस्रैस्तथा प्रति-
पादनादिदमपि वाक्यं ब्रह्मपरमेवोचितमित्यर्थः । ननु सत्यमेवं,
तथापि मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति विषयसंसर्गस्त्वस्य भवतीति
विषयसंसर्गरूपेण लिङ्गेनात्र जीव एव वक्तव्यः । अन्यथा तद्विरो-
धस्य दुर्वारत्वादित्यत आहुः । * सर्वेत्यादि * । * पूर्वमिति * ।

एवं सति सर्वमेव सङ्गतं भवेत् । अतो वाक्यान्वयान्न जीवपरत्वं येन प्रकृतिवादः स्यादिति ॥ १९ ॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गसूत्रे । तथाच जीवस्य ब्रह्माश्रितत्वाज्जीवधर्मा ब्रह्मण्युच्यन्त इति विषयस्पर्शोऽप्युपपद्यते । न त्वेतावतात्र जीववाक्यत्वम् । विज्ञातृत्वं तु ब्रह्मधर्म एव । नान्योऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतेः । स च धर्मस्तदंशत्वाज्जीवेऽपि भासत इति न तेनापि जीववाक्यत्वशङ्का । ननु यथात्र लयाधिकरणदृष्टान्तनिरूपणोत्तरं, स यथा सैन्धवघन इत्यादि श्राव्यते, तथा पूर्वस्मिन् मैत्रेयीब्राह्मणे सर्वासामपामित्याद्युक्तरं, स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत नाहास्योद्ग्रहणायेव स्याद् यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवेति श्राव्यते । खिल्यश्च शकल इति ब्रह्मांशस्तत्र प्रतीयत इतीहापि जीव एवास्त्विति चेत् तत्राहुः । * एवं सतीत्यादि * । सर्वस्यापि व्यवहारस्य ब्रह्ममूलकत्वे सिद्धे सति यदत्रोक्तं, यत्र वा अन्यदिव स्यादित्यादिना कर्मकर्तृभावराहित्यं, तदपि, यद्वैतन्न पश्यतीत्यादिना जीवस्य स्वरूपतो धर्मतश्च नित्यत्वं प्रतिपाद्य विभक्तत्वनिषेधेनाविभागानुसन्धानदशायां द्वितीयस्य विभक्तत्वेन दर्शनं निषिद्ध्य सर्वस्यात्मभावं च बोधयित्वोक्तम् । अतस्तदपि सर्वस्य जीवजडरूपस्य वस्तुतो ब्रह्मत्वादेव सङ्गतं भवेत् । यच्च तत्रोक्तं खिल्यत्वं जीवस्य संज्ञाभावादिकं च तदपि सङ्गतं भवेत् । तत्रापि प्रियत्वरूपस्य प्रकृततावच्छेदकस्य महावाक्यशेषत्वादीनाञ्च तुल्यत्वात् तस्यापि ब्रह्मण्येव तात्पर्यादविरुद्धं भवेत् । तत्र यद्, यद्वैतन्न पश्यतीत्यादिवाक्यराहित्यं पाठभेदादिकं च तदपि मैत्रेय्या अधिकारपरीक्षार्थम् । अत एव तत्र, उक्तानुशासनासीति नोक्तम् । पुनरुपदेशस्य चिकीर्षितत्वात् सन्न्यस्तमपि न इह तदुभयमुक्तमतोऽर्थभेदेऽपि तात्पर्यैक्यादैकार्थ्यम् । एतस्य तदर्थनिश्चायकत्वादस्यैव च प्राबल्यम् । तदेतद् हृदि कृत्वा सिद्धमाहुः । * अत इत्यादि ॥ १९ ॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ सूत्राण्यवतारयन्ति *

नियतधर्मवादिनामपि मतेन प्रकृते सिद्धान्तं वक्तुं पक्षान्तराण्याह । तत्र ब्रह्मवादैकदेशिवादाः सन्ति । तत्र जीवो नाम स्वस्य भोगनिष्पत्त्यर्थं स्वांशो भगवता कृतो विस्फुलिङ्गवदित्याश्मरथ्यो मन्यते । अनादिसिद्ध एव जीवश्चैतन्यमात्रं शरीरादिसङ्घाते प्रविष्ट इति चिति तन्मात्रेण प्रवेशे च मोक्ष इति च औडुलोमिराचार्यः । काशकृत्स्नस्तु आसत्त्या विषयभोक्तृरूपं भगवत एव जीव इति तेऽपि स्वमतानुसारेणात्र परिहरन्ति । तत्र पुत्रादिप्रियसहवचनाज्जीवप्रकरणमेवैतदित्याशङ्क्य जीवोपक्रमस्यान्यत् प्रयोजनमित्याह । प्रतिज्ञासिद्धेरिति षष्ठी । तस्या लिङ्गमंशत्वाज्जीवस्य तदभेदेनोपक्रमः प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गं भवति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञा ।

तस्यैवाग्रे व्युत्पाद्यमानत्वात् तस्या एतत् साधकम् । यथा जीवो भगवानेवं जड इति । एवमाश्मरथ्यो मन्यते । श्रोतव्यादिविषयस्तु भगवानेव । तस्मान्नियतधर्मजीववादेऽपि न जीवोपक्रमो दोषः ॥ २० ॥

नियतेत्यादि * । अत्रोक्तं प्रियत्वं जीवधर्म एवेति वादिनां मतेन मैत्रेयीब्राह्मणे प्रकृतिवादनिरासरूपं सिद्धान्तं वक्तुं मम्मत्यर्थं पक्षान्तराण्याहेत्यर्थः । * पुत्रादिप्रियसहवचनादित्यादि * पुत्रादिरूपा ये लौकिकाः प्रियास्तैः सहवचनादत्रात्मनोऽपि लौकिकमेव प्रियत्वं प्रतीयत इति जीव एवात्रात्मनेपदेन परामृश्यते । अतो जीवप्रकरणमेवेदमित्याशङ्क्येत्यर्थः । * तदभेदेनेति * ब्रह्माभेदेन । * एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमिति * । मैत्रेय्यात्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितमिति वाक्योक्तं तत् । प्रतिज्ञासिद्धेरिदं कथं लिङ्गमित्यत आहुः * तस्यैवेत्यादि * । * तस्यैवेति * सर्वत्वस्यैव । * तस्या एतत्साधकमिति * । उपक्रमे जीवात्मकथनं प्रतिज्ञायाः साधकम् । अन्यथा एतद्व्युत्पादनकोटौ जीवस्याकथनाज्जीवज्ञाना-

उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

लिङ्गमित्यनुवर्तते । यदत्र जीवोपक्रमेण भगवतः श्रवणादिकमुक्तं, तन् संसारभावादुत्क्रमिष्यतो जीवस्य लिङ्गम् । मुक्तौ जीवो भगवानेव भविष्यतीति ज्ञापकम् । अन्यथा सैव कथममृता भवेत् । इतिशब्दो हेतौ । स्त्रिया विश्वासार्थं गौणमिथवैराग्यार्थं च जीवोपक्रमः कर्तव्य एवेति औडुलोमिराचार्यो मन्यते । तस्माद् भिन्नजीवपक्षेऽपि नात्र दूषणम् ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

भावे प्रतिज्ञा बाधिता स्यात् । कृते तूपक्रम उल्लेखे सोऽपि ब्रह्मक्षेत्रार्द्यभिमानितया तत्र निविशेदतस्तथेत्यर्थः । तथा सत्यस्मिन् मते प्रतिज्ञैवास्य ब्रह्मणः प्रकरणत्वनियामिकेति ज्ञेयम् । एवमेवाग्रे मतद्वयेऽपि ॥ २० ॥

उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः ॥ एवम्भावादित्यस्य विवरणं, * संसारभावादिति * । एवं कथनस्य मुक्तिप्राप्तिलिङ्गत्वे किं गमकमित्यत आहुः । * अन्यथेत्यादि * चिद्रूपे ब्रह्मणि जीवस्य प्रवेशो हि तन्मते मोक्षः । ब्रह्म तु चिद्रूपं व्यापकमितीदानीमपि जीवस्तत्र प्रविष्टोऽस्त्येव । परं सङ्घातान्तरायेण । यथा कुसूलस्थं वस्तु गृहे । तद् यदा ततो बहिः प्रक्षिप्यते तदा गृहस्थं भवति । तथा जीवोऽपि सङ्घाताद् बहिर्भूय यदा साक्षाच्चित्संबद्धः स्यात् तदा मुच्येतेति सङ्घाताद् भिन्नत्वबोधनार्थमत्र जीवोपक्रमः । सा हि मोक्षेच्छुर्विद्यां पृच्छति । तद् यदि तस्यै मोक्षयोग्यं जीवस्वरूपं न ज्ञापयेत् सैव कथममृता भवेत् । अतो, येनाहं नामृता स्यामित्यादिकं तद्वाक्यमेवैवं कथनस्य मुक्तिलिङ्गत्वे गमकमित्यर्थः । तदेतदाहुः । * इतिशब्द इत्यादिना * । * दूषणमिति * प्रकृतिवादापत्तिरूपं दूषणम् ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ जीवस्य ब्रह्मावस्थाविशेषत्वबो-

लिङ्गमित्येव। भगवत एवावस्था जीव इति। अतः संसार-दशायामपि जीवो ब्रह्मेति नात्रोत्क्रमणमुपचारो वा। अन्यथा कथमात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति। न ह्यन्यस्य सर्वं प्रियं भवति। मोक्षस्तु ज्ञानमेव। उत्तरत्र कर्तव्याभावात्। अवस्थया व्यवसायात् सिद्धान्ताद्विशेषः। इतिशब्देनैतावदरे खल्वमृतत्व-मित्युपसंहारो हेतुरस्य पक्षस्येति काशकृत्स्नो मन्यते। तस्मा-ज्जीवोपक्रमो भगवत एवावस्थाविशेषो जीव इत्यस्य लिङ्गम्। तस्मान्मैत्रेयीब्राह्मणेनापि जीवद्वारा प्रकृतिकारणवादासिद्धिरिति सिद्धम्॥ २२॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्॥ २३॥

एवं प्रकृतिकारणवादनिराकरणेन ब्रह्मण एव कारणत्वे सिद्धेऽप्यर्द्धजरतीयतयोभयस्थापनपक्षं परिहर्तुमधिकरणमारभते।

धनार्थं जीवोपक्रम इत्यत्र किं गमकमित्यपेक्षायामाहुः। * अन्यथे-त्यादि * यदि हि जीवस्य ब्रह्मावस्थाविशेषत्वमत्र बोधनीयं न स्यात् तदा, आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति सर्वभोक्तृत्वमात्मनो न वदेत्। ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वभोक्तृत्वाभावेन सर्वस्मिन् प्रियत्वा-भावात्। अतः सर्वभोक्तर्येकस्मिन्नात्मनि वक्तव्ये प्रतिनियततत्त-द्विषयभोक्तारं तदवस्थाविशेषमुपक्रमे वदति। तथाच सर्वप्रियत्व-वाक्यमेव तद्गमकमित्यर्थः। येनाहं नामृतास्यामिति मोक्षार्थं प्र-श्नात् तत्रानुत्तरे तदपूर्तिरित्याशङ्कायां तन्मतेन समाधिमाहुः। * मोक्ष इत्यादि *। * सिद्धान्ताद् विशेष इति * सिद्धान्ते त्वंशा-त्वेन व्यवसाय इति तथा। * अस्य पक्षस्येति * ज्ञानमेव मोक्ष इति पक्षस्य। शेषमतिरोहितार्थम्॥ २२॥७॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्॥ अधिकरणप्रयोजनमा-हुः। * एवं प्रकृतीत्यादि *। आनुमानिकाधिकरणमारभ्य वाक्या-

स्वर्याधिकरणान्तग्रन्थे आद्यैस्त्रिभिः सांख्यमतस्याशब्दत्वसाधनात् प्रकृतिकारणवादनिराकरणेन, यथाव्यपदिष्टाद्यधिकरणत्रये श्रुतिविप्रतिषेधपरिहाराद्, वाक्यान्वयाधिकरणे जीवब्रह्मवादनिराकरणात् पुरुषच्छायायुक्तप्रकृतिकारणवादनिराकरणेन ब्रह्मण एव जगत्कारणत्वे सिद्धेऽपि ब्रह्मणो निर्विकारत्वात् कार्ये त्रिगुणात्मकत्वादिदर्शनाच्च ब्रह्मणो निमित्तत्वं, स्मृतिसिद्धस्य प्रधानस्य समवायित्वमित्युपेयम् । यदि च श्रौत एवाग्रहस्तदाऽपि श्वेताश्वतरादावजावाक्यस्थस्याजापदस्य छागीशरीराभिधायकत्वाच्छागीशरीरं यथा तदधिष्ठातृशरीरात्मशक्तिविधया नानाप्रजाजनकं, तथा सांख्योक्तं प्रधानमपीश्वरोपाधिभूतं सन्नानाविधप्रजाजनकमित्येतमर्थं रूपकातिशयोक्त्या बोधयितुं शक्नोति । यदि चैवं नोपेयते तदापि, 'यस्तन्तुनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतो देव एकः समावृणोति स नो दधातु ब्रह्माऽव्ययमिति तत्रत्यवाक्यान्तरे तन्तुनाभशरीरस्य दृष्टान्तितत्वेन तन्तूनां प्रधानजत्वकथनेन च ईश्वरशरीरात्मकप्रधानांशैः शरीरैर्जीवानावृणोतीति सिद्ध्यति । अत एव, कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर इत्यपि क्वचिदुच्यते तेन शुद्धसत्त्वात्मिका ईश्वरोपाधिः । रजस्तमोमिश्रमलिनसत्त्वात्मिका जीवोपाधिरित्युपाधिविभागोऽपि युज्यते । अत ईश्वराधिष्ठिता तच्छरीरभूता प्रकृतिरपि कारणम् । नच सा प्रथमकार्यरूपेति युक्तम् । चूलिकोपनिषदि, 'विकारजननीं मायामष्टरूपामजां ध्रुवाम् । ध्यायतेऽध्यासितां तेन तन्यते प्रेर्यते पुनः । सूयते पुरुषार्थांश्च तेनैवाधिष्ठिता जगत् । गौरनाद्यन्तवती जनित्री भूतभाविनीति'श्रावणेन तद्विरोधात् । नच माया काचिदतिरिक्तैवेति वाच्यम् । विकारजननीमित्यनेन षोडशविकारजनकत्वस्य, अष्टरूपामित्यनेन प्रकृतिप्रकृतिविकृतिभेदनाष्टरूपत्वस्य प्रकृतिधर्मस्य तस्यां श्रावणेन, श्वेताश्वतरे मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रावणेन, गीतायामपि, दैवी ह्येषा गुणमयी मम मायेति, सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवा इति स्मरणेन च मायाशब्दस्य पर्यायतायामेव पर्यवसानात् । श्वेताश्वतरे, कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यमिति सर्वान् वादानपास्य, ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति परमेश्वरशक्तेः स्वगुणनिगूढत्वश्रावणान्मैत्रायणी-

ननु ब्रह्मकारणतां न निराकुर्मः श्रुतिसिद्धत्वात् । किन्तु समवायिकारणं प्रकृतिरेव । कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यात् । समवायिकारणानुरोधि हि कार्यम् । अन्यत् सर्वं भगवानस्तु । अपेक्ष्यते च समवायिनिमित्तयोर्भेदः । कर्मण्यपि श्रुतिस्मृतिसमवायो धर्मे । एवं ब्रह्मवादेऽपि स्मृत्युक्ता प्रकृतिः समवायि कारणम् ।

योपनिषदि च, तमो वा इदमग्र आसीदेकं तत्परं स्यात् तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयात्येतद्रूपं वै रजस्तद्रजः खल्वीरितं विषमत्वं प्रयात्येतद्वै सत्त्वस्य रूपमिति श्रावणाद् गुणा अपि सत्त्वादय एव ग्राह्याः । अतः पूर्वोक्तन्यायैः सिद्धेऽपि ब्रह्मणः कारणत्वे शरीराख्यशक्तिरूपां तां विना कारणतानिर्वाहाभावादर्द्धजरतीयतया मायायाः समवायित्वं, ब्रह्मणो निमित्तत्वमित्युभयकारणत्वस्थापनपक्षपरिहारः प्रयोजनमित्यर्थः । एवं सति श्रुत्युक्तत्वाविशेषात् समवायिकारणं, प्रकृतिर्निमित्तकारणं ब्रह्म ? उत सर्वविधं कारणं ब्रह्मेति संशयः । स च प्रयोजनकथनादर्थादेव लभ्यते इत्यतो नोक्तः । पूर्वपक्षमाहुः । * नन्वित्यादि * । कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यं व्युत्पादयति । * समवायीत्यादि * । तथाच कार्येषु क्वचिद् रजसः, क्वचित् तमसः, क्वचित् त्रयाणामपि गुणानां प्रकाशप्रवृत्तिनियमादिभिरनुवृत्तिदर्शनाद्धेयत्वतुच्छत्वादेर्दर्शनाच्च कार्यमात्रं प्रकृत्यनुरोधीत्यतः प्रकृतिरेव समवायिकारणमित्यर्थः । ननु सत्तायाः सर्वत्रानुवृत्तिदर्शनाद् ब्रह्मणोऽपि समवायित्वमस्तु, किं बाधकमित्यत आह । * अपेक्ष्यते चेत्यादि * । यदि हि भगवतः समवायित्वं स्यात् तद्गुणा अपहतपाप्मत्वादयः स्वरूपधर्माः सच्चिदानन्दाश्चानुवर्तेरन् । नचात्र भगवत्सत्तानुवर्तते । प्रतीयमानायास्तस्या भावविकारत्वेन ब्रह्मधर्मत्वाभावात् । किञ्च । यदि भगवानेव समवायी निमित्तं च स्यात् सर्वं कार्यं सर्वदा स्यात् । अपेक्षितस्य सामग्रीमात्रस्य भगवद्रूपतया सत्त्वात् । नचेयं लौकिकी युक्तिर्नवैदिकैरादरणीयेति वाच्यम् । यतः कर्मकाण्डेऽपि श्रुतिस्मृतिसमवायो धर्मोऽङ्गीक्रियते । अस्मदादिकृतेश्च निमित्तत्वम् । एवं ब्रह्मवादेऽपि स्मृत्युक्ता प्रकृतिः समवायिकारणं,

ब्रह्मनिमित्तकारणमित्येवं प्राप्ते उच्यते । प्रकृतिश्च । निमित्तकारणं, समवायिकारणं च ब्रह्मैव । प्रकृतिपदप्रयोगात् स्मृतिसिद्धतृतीयसर्वधर्मापदेशः । चकाराद्, यत्रेत्यादिसर्वसंग्रहः । कुत एतत् ? । प्रतिज्ञादृष्टान्ताऽनुपरोधात् । प्रतिज्ञा, अपि वा तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं भवत्यविज्ञातं विज्ञातं भवतीति । दृष्टान्तो, यथैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यादित्यादि ।

ब्रह्म निमित्तकारणमित्येवाङ्गीकार्यम । नचैवं तस्याः श्रौतत्वहानिः । यथा हि ब्रह्मणोऽनुमानगम्यत्वेऽपि मुख्यतया उपनिषद एव गमयन्तीत्यौपनिषदत्वमेवं प्रकृतिं मुख्यतया स्मृतिरनुमानं च गमयतीति तस्या आनुमानिकत्वं स्मार्तत्वं चाभिलप्यत इति तावन्मात्रेण तद्धानेरभावादित्येवं प्राप्त इत्यर्थः । अत्र सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * प्रकृतिश्चेत्यादि * । ईक्षतिना ईक्षत्यादिभिर्वा कर्तृत्वेन ब्रह्म सिद्धमेवेति न तत्रेदानीं शङ्का । अतः परं लोकन्यायेन कर्तुरुपादानोपकरणसापेक्षत्वादिह तदाकाङ्क्षायां पूर्वपक्षिणा प्रकृतिरुपस्थाप्यते । सा निमित्तकारणभूता समवायिकारणभूता च प्रकृतिरत्र ब्रह्मैव । न तु ततोऽतिरिक्ता । प्रकृतिशब्दश्च स्वरूपे रूढो, मृत्प्रकृतिर्घटः कार्पासप्रकृतिः पट इत्यादिप्रयोगदर्शनात् समवायिकारणमभिधत्ते, प्रकृष्टा कृतिर्येनेति योगमहिम्ना च निमित्तम । अतः प्रकृतिपदप्रयोगात् स्मृतिसिद्धा ये तृतीयकारणात्मका असमवायिनः सर्वे धर्माः संयोगादयस्तेषामपदेशः कथनम । चकारात् पुराणोक्तानां, 'यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद् यद् यथा यदा । स्यादिदं भगवान् साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वर' इत्याधारादीनां सर्वेषां सङ्ग्रहः । तथाच जगतः सर्वविधं कारणं भगवानेवेत्यर्थः । हेतुं व्याकुर्वन्ति * प्रतिज्ञेत्यादि * । अपि वेत्युतशब्दस्यार्थः पाठान्तरं वा । प्रतिज्ञा तु नियमः । संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रवसंश्रवा इति कोशात् । स चात्रैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं भवतीत्याकारको निश्चय इति तद्बोधकं वाक्यमिह वाच्यवाचकयोरभेदविवक्षया प्रतिज्ञापदेनोच्यते । एवं दृष्टान्तवाक्यमपि दृष्टान्तपदेन । दृष्टान्तस्तु श्रोतृबोधसौकर्यहेतुर्वक्तृश्रोत्रोः संप्रतिप-

प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरनुपरोधोऽत्राधनं, तस्मात् । समवायिकरणज्ञाने हि कार्यज्ञानम् । उभयोर्ग्रहणमुपचारव्यावृत्त्यर्थम् । उपक्रमोपसंहारवत् । प्रतिज्ञामात्रत्वे अदृष्टद्वारापि भवेत् । दृष्टान्तमात्रत्वे त्वनुमानविधया स्यात् तथा सति सर्वसमानधर्मवद् ब्रह्म स्यान्न समवायिकारणम् । उभयोर्ग्रहणे तु प्रतिज्ञाया दृष्टमेव द्वारमिति समवायित्वसिद्धिः ।

त्तिविषयोऽर्थः । तयोर्बोधकं चेदं वाक्यद्वयं तयोरबाधनाद्धेतोस्तथा । तथाच यदि समवायित्वं ब्रह्मणो नाद्रियेत कारकान्तरत्वं च तदिदं वाक्यद्वयं पीड्येत । अतस्तदभावादेव तथाऽभ्युपेयमित्यर्थः । तदाहुः । * समवायीत्यादि * । नन्वेकतरेणापि कार्यसिद्धेः किमित्युभयोरुल्लेख इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * उभयोरित्यादि * । यथोपक्रमोपसंहारयोरैकार्थ्येनैकस्यार्थस्य सिद्धौ न तत्रोपचार इति शङ्का, तथाच प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरैकार्थ्येनेत्यत उभयोर्ग्रहणमित्यर्थः । तदेतदुपपादयन्ति । * प्रतिज्ञामात्रत्व इत्यादि * । हेतोरिति शेषः । तथाच हेतुश्चेत् प्रतिज्ञामात्रमत्रोच्येत तदा अदृष्टा या योगजप्रत्यासत्तिस्तद्द्वाराऽप्येकविज्ञानेन सर्वज्ञानं भवेत् । यथा, 'विश्वं पश्यति दूरत इति । अनागतमतीतं च वर्तमानमतीन्द्रियम् । विप्रकृष्टं व्यवहितं सम्यक् पश्यन्ति योगिन' इत्यादिवाक्योक्तम् । तथा सति न तेन समवायित्वसिद्धिः । यदि च दृष्टान्तमात्रं हेतुः स्यात् तदा, सर्वं वाच्यं ज्ञेयत्वात् तदेकदेशवत्, घटो वाच्यो ज्ञेयत्वात् पटवदित्यादिवत्, सर्वे सज्ज्ञेयत्वादित्यप्यनुमानं संभवतीत्यनुमानविधया स्यात् । तथा सति सर्वसमानो यो धर्मो ज्ञेयत्वादिरूपस्तद्वद् ब्रह्म स्यान्न तु समवायिकारणम् । उभयोर्ग्रहणे त्वेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया दृष्टमेव कार्यैकदेशप्रत्यक्षमेव द्वारं समवायित्वगमकम् । यथा ह्येकस्मिन् मृत्पिण्डे मृद्विकारत्वनिश्चयोत्तरं सर्वस्मिंस्तत्सजातीये तथा ज्ञानान्मृत्तिकायां तत्समवायित्वज्ञानं तादृशैकदेशप्रत्यक्षादेव भवति, नानुमानात्, तथा प्रकृतेऽप्येकत्र सन्मयत्वे निश्चिते सर्वेषु तत्सजातीयेषु सद्विकारत्वज्ञानात् सति सर्वसमवायित्वज्ञानं तादृशप्रत्यक्षादेव भवतीति सति समवायित्वसिद्धिर्न तु स्मृतिसि-

छायाः प्रकृतेरित्यर्थः । ननु भवत्वेवमेकविज्ञानात् सर्वविज्ञानं, तथापि सा ब्रह्मोपाधिभूतत्वाद् ब्रह्माविनाभूता वा, ब्रह्माविभक्ता वास्तीति शरीरद्वारकं ब्रह्मण एव समवायित्वं स्वतश्च कर्तृत्वमित्येव युक्तम् । पूर्वोक्तश्रुतिभ्यः । न तु केवलस्यैव प्रकृतित्वम् । उक्तव्याकोपात् । नच सदेव सौम्येदमग्र आसीद् एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिविरोधः । तत्र हि, सदेवेत्येवकारेणान्ययोगं व्यवच्छिद्याग्रे विवृणोत्येकमेवेति । एकशब्दश्च मुख्ये रूढः । एके मुख्यान्यकेवला इति । तथाच मुख्यं ब्रह्मैवास्तीति सिद्ध्यति, न तु तेन तदविनाभूतस्याविभक्तस्य वा शरीरस्यासिद्धिरिति तदविरोधात् । नचैकपदस्य मुख्यार्थत्वमेव, न केवलार्थत्वमित्यत्र किं गमकमिति शङ्क्यम् । सुबालोपनिषदि प्रलयप्रकरणे पृथिवीलयमारभ्याक्षरं तमसि लीयत इत्यन्तेन सर्वस्य तमसि लयमुक्त्वाऽग्रे, तमः परे देवे एकीभवति दिव्यो देव एको नारायण इति तमसो नामरूपविभागानर्हतया ब्रह्माविनाभावेनाविभक्ततया वाऽवस्थितिबोधनस्यैव गमकत्वात् । नच, लीङ् श्लेषण इति धात्वर्थादक्षरान्तानां तमसा अविभागस्तमसस्तु ब्रह्मणा स्वरूपैक्यमिति शब्दान्तरादवगम्यते, न त्वविनाभावोऽविभागो वेति वाच्यम् । अन्तर्यामिब्राह्मणे, यस्य तेजः शरीरं यस्य तमः शरीरमिति शरीरत्वेन श्रावणात्, सुबालोपनिषद्यपि, यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन् यस्य मृत्युः शरीरमिति मृत्युपदेन सर्वानर्थमूलतया तस्यैवोल्लेखाच्च तमसः शरीरतयैव सिद्धत्वेन स्वरूपैक्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् । तस्मात् सशरीरस्यैव प्रकृतित्वं सच्छब्दवाच्यत्वं च, न केवलस्येति चेन्नैवम् । अद्वितीयपदविरोधापत्तेः । एकमेवेति कथनोत्तरं मुख्यान्यार्थयोर्वारणार्थमेव तत्प्रयोगात् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यस्य वज्रलेपायित्वात् । नचाद्वितीयपदेन मुख्यत्वमेव विव्रियत इति वाच्यम् । एकमेवेत्यनेनैव समाभ्यधिकराहित्ये सिद्धे व्याख्यानापेक्षाया एवाभावात् । तेनासिद्धावनेनाप्यसिद्ध्या सुतरां तदभावाच्च । एतेनैव, नान्यत् किञ्चन मिषदित्यन्तरनिषेधपरत्वमपि दत्तोत्तरम् । साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च, यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासन् शिव एव केवल इति सर्वभूतवति काले तद्रहिते तमोऽवशेषाङ्किते च काले ब्रह्मण एव केवलत्वश्रावणेन, यदा तमस्तत् स्वेनैकीभूतं तदा केवलो न शरीरीत्यर्थव्यक्तेर्द्विसंख्यापूरक

एव निषेधपर्यवसानसिद्धेश्च । नच कालोक्तिविरोधः । तस्याः सृष्ट्युत्तरव्यवहारं सर्वाधारतया प्रतीयमानकालोपरञ्जनेन पूर्ववृत्तान्तबोधनार्थत्वात् । अन्यथा शिष्यस्य सृष्टिकालस्थत्वेन कालसत्तामवधारयतः पूर्ववृत्तान्तबोधनाभावप्रसङ्गात् । नच कालसत्ताबोधकत्वे किं बाधकमिति शङ्क्यम् । एतस्य सर्वतः पूर्ववृत्तान्तबोधकत्वेन तत्र च सतोऽन्यस्य व्यवच्छेदे कालावच्छेदकप्रमाणस्यापि व्यवच्छिन्नत्वादत्र कालानुवादस्य वक्तुमशक्यत्वेन स्वतन्त्रतया कालसत्ताबोधने वाक्यभेदप्रसक्तेरेव बाधकत्वात् । नचात्र कालविशिष्टसत्सत्ताबोधकत्वमिति शङ्क्यम् । गौरवप्रसङ्गात् । समानजातीये बृहदारण्यकवाक्ये, सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यदित्यनुवीक्षाश्रावणस्य बाधापत्तेश्च । तस्माच्चिदचिच्छरीरविशिष्टस्य सत्त्वाद्युपाधिकस्य वोपादानत्वाङ्गीकारं केवलाद्वितीयश्रुत्योर्विरोधो दुर्वार एव । एवञ्च, तमः परे देवे एकीभवतीति, तमो वा इदमग्र आसीदेकं तत् परे स्यादित्यादावपि य एकीभावः स परस्वरूपत्वमेव, न तु नामरूपविभागानर्हत्वमात्रमित्येवं मन्तव्यम् । लयस्य ऽऽत्यरूपत्वेन विभागाभावात्मकत्वे एकीभावस्य पृथक्त्वाभावात्मकत्व एव पर्यवसानात् । नच शरीरत्वबोधकश्रुतिविरोधः । तस्याः सृष्टिकालीनवृत्तान्तपरत्वात् । अन्तर्यामिब्राह्मणे तथात्वस्य स्फुटत्वात् । सुबालोपनिषद्यपि, अन्तःशरीरे निहितो गुहायामज एको नित्य इत्युपक्रम्य पृथिव्यादिमृत्य्वन्तानां शरीरत्वकथनेन तत्रापि सृष्टिपूर्वकालाऽलाभात् । प्रलयप्रकरणस्य प्रागेव समाप्तत्वाच्च । तस्मान्नोक्तशरीरविशिष्टस्य प्रकृतित्वम् । नापि प्रधानादेर्गर्तपतितमृतसर्पादिवत् स्थितिरिति निश्चयः । एवं सति गौरनाद्यन्तवतीत्यादौ, प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपीत्यादौ च यदनादित्वादिकथनं, तच्चतुर्मुखाऽजत्रिदशाऽमरन्यायेन जगत्साधारणोत्पत्तिनाशनिषेधपरमित्येव मन्तव्यम् । 'तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् । वाङ्मनोगोचरातीतं द्विधा समभवद् बृहत् । तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका । ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते'इत्यादिपुराणवाक्येभ्यश्च । तेन, यस्तन्तुनाभ इति वाक्यमपि प्रधानोत्पत्त्यनन्तरकालवृत्तान्तबोधकमेवेत्येव निश्चयः । एवैव परमाण्वादिकारणवादानामपि गतिर्बोध्या । कालः स्वभाव इतिश्रुत्यैव तेषामना-

कार्यकारणयोर्भेदाभेदमतनिराकरणाय पिण्डमणिनखनिकृन्तनग्रहणम् ।

तथा सति यत्र क्वचिद् भगवान् ज्ञातः सर्वत्र ज्ञातो भवति । सर्वं च ज्ञातं भवतीति सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिराकरणाय च, वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति ।

दरणीयत्वस्योक्तत्वादिति । तस्मात् केवलस्यैव ब्रह्मणः समवायित्वमिति निश्चयः । एवं सत्येकविज्ञानेन यत् सर्वं विज्ञातं तन्न योगजधर्मादिना, न वा अविनाभावमहिम्ना, नाप्यविभागादिमहिम्ना श्रुत्यभिप्रेतं, किन्तु दृष्टेनैव द्वारेणेति सिद्धम् । अतः परं दृष्टान्ते पिण्डादिपदग्रहणस्य प्रयोजनं विचारयन्ति * कार्यकारणयोरित्यादि * । कार्यकारणयोरभेदे त्रैलोक्यव्यवहारः सङ्कीर्येत । अत्यन्तभेदे चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं बाध्येत । अतस्तयोर्भेदाभेद एवास्थेयः । दृश्यते च तथा । तन्तव एव ह्यातता वितताश्च सन्तो लोके पटत्वेन व्यवह्रियन्ते, प्राव्रियन्ते, पटत्वजातिं च बिभ्रति । एवञ्च प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरुभयोरप्युपपत्तिरिति मतनिराकरणाय पिण्डादित्रयग्रहणम् । यदि हि भेदाभेद आद्रियते, तदा येन रूपेण भेदस्तद्रूपं कारणज्ञानेन न ज्ञातं भवेत् । ततो भिन्नत्वात् । अथ ज्ञायते तर्हि न तद्रूपं भिन्नमित्यभेद एवास्थेयः, कृतं भेदेन । नच सर्वथा अभेदे व्यवहारसाङ्कर्यप्रसङ्गः । अवस्थाभेदादेव तन्निवृत्तेः । अतः कयाचिदवस्थयाऽवस्थितं कारणमेव कार्यं, न तु ततो भिन्नाभिन्नमिति बोधनायावस्थारूपाणां पिण्डादीनां ग्रहणमित्यर्थः । एवमङ्गीकारे गुणमाहुः * तथा सतीत्यादि * । कार्यस्यैवमवस्थाविशेषविशिष्टकारणरूपत्वे ज्ञाते सति यत्र क्वचित्कार्ये केन चिदवस्थाविशिष्टेन भगवान् ज्ञातः सर्वत्र कार्ये तत्तदवस्थाविशिष्टत्वेन ज्ञातो भवति, सर्वं च कार्यं तदभिन्नत्वेन ज्ञातं भवतीति बोधसौकर्यरूपो गुण इत्यर्थः । नन्वत्र सामान्यप्रत्यासत्तिर्नादृतेत्यत्र किं गमकमित्यत आहुः । * सामान्येत्यादि * चोऽवधारणे । यदि हि सामान्यलक्षणात्र विवक्षिता स्यात् तदा, तत् सामान्यादिति वदेन्न तु वाचारम्भणमित्या-

अलीकत्वनिराकरणाय च मृत्तिकेत्येव सत्यमिति। ब्रह्मत्वेनैव जगतः सत्यत्वं, नान्यथेति।

दि। वदन्ति त्वेवम्। तत्रायमर्थः। यो विकारः पृथुबुध्नोदरादिः स वाचारम्भणं वाचिकक्रियात्मको, न तु कारणाद् व्यक्तिभेदापादकः। यथा सुप्त उत्थित उपविष्टे च पुरुषेऽवयवविन्यासभेदोऽतो नामधेयं नैमित्तिकक्रियायाः पदार्थस्वरूपभेदानापादकत्वान्नामैव। तथाचात्र कारणावस्थात्मनैवैकरूप्यस्य विवक्षितत्वाद् व्यक्तिभेदानादर एव सामान्यलक्षणानादरगमकः। यथा बहुसुवर्णाकाङ्क्षायां कटककुण्डलकलशभृङ्गारादिव्यक्त्यनादरस्तथेत्यर्थः। एतदेवैकादशस्कन्धे भगवताप्युक्तम्। 'यथा सुवर्णं सुकृतं पुरस्तात् पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्मयस्य। तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं नानापदेशैरहमस्य तद्वत्। न यत् पुरस्तादुत यन्न पश्चान्मध्येऽपि तन्न व्यपदेशमात्रम्। भूतं प्रसिद्धं च परेण यद्यत् तदेव तत्स्यादिति मे मनीषा' इति। यत् परेण भूतं यच्च परेण प्रसिद्धं तत्तदेव स्यादित्यर्थः। अंशे कार्यत्वाभावात् प्रसिद्धमिति पृथग्व्यपदेशः। एवमष्टमस्कन्धेऽपि। 'यथा हिरण्यं बहुधा समीयते नृभिः क्रियाभिर्व्यवहारवर्त्मसु। एवं वचोभिर्भगवानधोक्षजो व्याख्यायते लौकिकवैदिकैर्जनैरिति'। एतेनाकारादिभेदकृत एव तत्तल्लौकिकवैदिकव्यवहारभेदो, न वस्तुभेदकृतः। यथा कलशरूपेण सुवर्णेन जलाहरणादिकं, कटककुण्डलादिरूपेण तेन हस्तकर्णादिशोभनमिति। एतेनैव फलभेदोऽपि व्याख्यातः। अन्यच्च तत्रैवाऽमृतमन्थने ब्रह्मस्तुतौ। 'त्वय्यग्र आसीत् त्वयि मध्य आसीत् त्वय्यन्त आसीदिदमात्मतन्त्रे। त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य मध्यं घटस्य मृत्स्नेव परः परस्माद्' इति। कुत्सितत्वादिभानं तु दोषदृशामेव, न ब्रह्मविदाम्। यथा स्वाङ्गे पुरुषस्य। प्रसिद्धं तद् ऋषभदेवादिषु। तस्माद् भगवतः समवायित्वमप्रत्यूहम्। ननु यदि विकारस्य वाङ्मात्रत्वं तदेतेन वाक्येन ब्रह्मणो विवर्तोपादानत्वमुपगम्य प्रपञ्चस्यालीकत्वमेवाद्रियतां. तावताऽप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धेरित्यत आहुः। * अलीकत्वेत्यादि *। * नान्यथेति * न प्रतिनियतेन घटादिरूपेण, न वा जातिरूपेण, नाप्यवान्तरोपादानरूपेण।

सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिराकरणं च स्पष्टमेवाग्रे त्रीणि रूपाणीत्यत्र करिष्यति । अतो ब्रह्मरूपेण सत्यस्य जगतो ब्रह्मैव समवायिकारणम् । देहात्मबुद्धिस्तु सत्यां विकारबुद्धौ दोषः ।

तेषां रूपाणां व्यवहारमात्रार्थत्वादित्यर्थः । एतेन सिद्धान्ते प्रतिनियतरूपेण जगतः सत्यत्वाभावो, न तु सत्यत्वेन रूपेण जगदभाव इति बोधितम् । ननु यदि ब्रह्मत्वेनैव जगतः सत्यत्वं तदा तेन रूपेण सामान्यलक्षणैवाद्रियतां, को दोष इत्यत आहुः । * सामान्येत्यादि * । स्पष्टमिति * अग्न्यादिविद्युदन्तेषु तेज इत्येव सत्यमित्यकथनात् त्रिवृत्करणस्य च बोधनात् त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमिति सावधारणं कथनाच्च स्पष्टम् । तेन, अपागादग्नेरग्नित्वमित्यादेरयमर्थः । यदग्न्यादौ रोहितादिगुणकं रूपमाकारत्रयं तदनागन्तुकस्वरूपविचारे अत्रिवृत्कृतानां तेजोऽबन्नानामेव, न तु त्रिवृत्कृतस्याग्न्यादेः कार्यस्य । त्रिवृत्करणात् प्रागपि सत्त्वात् । अतस्त्रिवृत्करणोत्तरमागन्तुकमग्नित्वादिकम्, अनागन्तुकरूपविचारे अनागन्तुकानारोपितरूपेणापागाद्, अग्न्यादेः सकाशादपगतम् । यतोऽग्नित्वादिकं वाचारम्भणमवस्थारूपत्वान्नाग्न्यादीनां तेभ्यो भेदकमतस्त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् अनागन्तुकानारोपितं रूपमिति बोध्यः । इदं च मूलकारणस्यात्यन्तपरोक्षत्वादन्यकार्यापेक्षया शिष्यविश्वासायोक्तम् । तच्च मूलकारणं ब्रह्मण्येव पर्यवसास्यतीत्यभिप्रायेण । तदग्रे च यदुपदिष्टं तत् सर्वं मूलकारणस्य कार्यद्वारा परिचायनार्थम् । अतः सर्वस्य ब्रह्मैव समवायिकारणमिति सर्वं सुस्थम् । ननु जगतो ब्रह्मरूपेण सत्यत्वे तस्मिन् ब्रह्मधर्मविरुद्धधर्माध्यासो न स्याद्, देहादेरप्यात्मत्वेन सत्यता स्यात् । तथा सति देहात्मबुद्धेर्दोषत्वमप्यपेयात् । ततश्चाविद्यानिवर्तकशास्त्रवैयर्थ्यमापद्येतेत्यतो जगन्मिथ्यात्वमेव साधीय इत्यत आहुः । * देहात्मेत्यादि * । वस्तुविचारेण जगतो ब्रह्मरूपत्वेऽपीदानीं बहुजन्माभ्यस्तविकारबुद्धेरनिवृत्तत्वात् तस्यां सत्यां या देहात्मबुद्धिः सा देहाभिन्नत्वेनात्मावगाहिनी, न त्वात्माभिन्नत्वेन देहावगाहिनी । आत्मस्वरूपस्याज्ञातत्वादतो दोषरूपैवेति न कोऽपि जगतो ब्रह्मरूपत्वे पूर्वोक्तो दोष इत्यर्थः । नन्वेवं

श्रुतिसामर्थ्यं प्रमाणमित्युक्तम् । तस्माद् ब्रह्मैव समवायिकारणं, न प्रकृतिः ॥ २३ ॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

लिङ्गान्तरमाह । सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेतीत्यत्र कामनं तस्याभिध्यानम् । आप्तकामत्वान्न कामना । तदभिध्यानं सृष्टावुपदिश्यते । बहु स्यामिति स्वस्यैव बहुरूपत्वाभिध्यानेन सृष्टं स्वयमेव भवति । सुवर्णस्यानेकरूपत्वं सुवर्णप्रकृतिकत्व एव । अध्यासाभावाद् गौणत्वापत्तेश्च । न हि मुख्यं बहुभवनं योगिनां सम्भवति । सर्वभवनसामर्थ्यान्मुख्ये सम्भवति गौणकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । चकाराद्, इदं सर्वं यदयमात्मेति कार्यस्य ब्रह्मत्वश्रुतिर्ब्रह्मप्रकृतित्वे सम्भवति, नान्यथा ।

व्यवस्थया देहात्मबुद्धेर्दोषत्वं किं मानमित्याकाङ्क्षायां पूर्वोक्तं स्मारयन्ति । * श्रुतीत्यादि * । * श्रुतिसामर्थ्यमिति * । दृष्टान्ते हि कार्यत्वव्यक्कारेण कारणात्मकत्वमुपदिष्टं, न तु तत्पुरस्कारेण । किञ्च । कारणात्मना कार्यज्ञानमभिसंहितं, न तु कार्यात्मना कारणज्ञानम् । अतस्तत्सामर्थ्यमेव तादृशव्यवस्थायां प्रमाणमित्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * ॥ २३ ॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * लिङ्गान्तरमाहेति * ननु दृष्टान्ते मृत्तिकेत्येव सत्यमिति कारणे सत्यपदमुक्तम् । अतस्तत्सामर्थ्येन कार्ये मिथ्यात्वमपि प्रमातुं शक्यत इति शङ्कायां प्रपञ्चे विवर्तत्वस्य ब्रह्मणि विवर्तोपादानत्वस्य च निरासाय लिङ्गान्तरमाहेत्यर्थः । * अभिध्यानमिति * एवमेवमिदं करिष्यामीत्यालोचनम् । विचार इति यावत् । * सुवर्णप्रकृतिकत्व इति * अंशकार्ययोस्तथात्वे । नन्वभिध्योपदेशोऽपि न ब्रह्मणः समवायित्वसाधकः । योगिकायव्यूहवदपि बहुभवनाभिध्योपपत्तेरित्याशङ्कायामाहुः । * अध्यासेत्यारभ्य * नान्यथेत्यन्तम् * । ननु योगबलेना-

अथवा सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेति तस्य जगद्रूपत्वेनाभिध्यानमुपदिश्यते । तद् ब्रह्मसमवायित्वे घटत इति चकारादेकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखमिति ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नात् ॥ २५ ॥

लिङ्गमुक्त्वा श्रुतिमेव प्रमाणमाह । साक्षाच्छ्रुत्यैव समवायित्वमुच्यते । चकारात् स्मृत्यापि । कथं श्रुत्योच्यते तत्राह । उभयाम्नानात् । ब्रह्मणः सकाशाद् ब्रह्मण्येव च सृष्टिप्रलययोराम्नानात् । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्तीति । अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेति च । न ह्येतस्मिन्निमित्तत्वे सम्भवति । सुवर्णादिषु तथोपलब्धेः । लोकवेदन्यायेन साक्षात्त्वम् तस्माद् भगवानेव समवायिकारणम् ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

ध्यासाभावेऽपि भगवान् नानाभावं कर्तुं शक्नोति, गौणत्वं ब्रह्मणोऽविकृतत्वसाधकत्वाददुष्टम् । अतो नेयमभिध्या समवायित्वसाधने लिङ्गं भवितुं शक्नोतीत्याशङ्क्य व्याख्यानान्तरमाहुः । * अथवेत्यादि * । तत्र हि सर्वस्य ब्रह्मत्वे, तज्जलानित्यनेनोत्पत्तिस्थितिलयाधारत्वं हेतुत्वेनोक्त्वा तथाभिध्यानमुपदिश्यते । यदि समवायित्वं नाभिप्रेयात्तर्हि तु न वदेदतस्तथेत्यर्थः ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * लिङ्गमित्यादि * । मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरमिति स्मृत्या कश्चित् प्रत्यवतिष्ठेदतस्तन्निरासाय श्रुतिमाहेत्यर्थः । * एतस्मिन्निति * प्रलयबोधक आकाशवाक्ये । * लोकवेदन्यायेनेति * लौकिकेन वैदिकेन च न्यायेनेत्यर्थः ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ परिणामात् प्राप्तस्य विकृतत्वस्य

ननु स एव सर्वं सृजति स एवावति हन्ति चेति कर्तृत्वप्रतीतेराकाशादिवाक्यमप्यौपचारिकं भविष्यतीति तन्निराकरणायाह । आत्मकृतेः । तदात्मानं स्वयमकुरुतेति स्वस्यैव कर्मकर्तृभावात् । सुकृतत्ववचनाच्चालौकिकत्वम् । तथापि ज्ञानार्थमुपपत्तिमाह । परिणामात् । परिणमते कार्याकारेणेति । अविकृतमेव परिणमते सुवर्णम् । सर्वाणि च तैजसानि । वृद्धेश्चालौकिकत्वाद् ब्रह्मकारणत्व एव घटते । पूर्वावस्थान्यथाभावस्तु कार्यश्रुत्यनुरोधादङ्गीकर्तव्यः ।

परिहारार्थं युक्तिमाहुः । * अविकृतमित्यादि * । * सर्वाणि च तैजसानीति * यद्यविकृतपरिणामस्य बाहुल्यं नाभिप्रेयात् पूर्वं सर्वतैजससाधारणस्य लोहपदस्योक्तत्वेऽपि पुनः कृष्णायसं न दृष्टान्तीकुर्यात् । अतो बाहुल्याभिप्रायेणैव तदुक्तिरसमीचीनत्वेन प्रतीयमानस्यापि ब्रह्मसमवायिकत्वबोधनार्थं च । ननु, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति बहुभवनादिवृद्धेस्तेजःप्रभृतिपृक्तत्वात् तेषामपि विकारित्वं चेत् सुवर्णादीनां का वार्तेत्यत आहुः । * वृद्धेरित्यादि * । तेषां वृद्धिर्न लौकिकी । सर्वतः पूर्वभावित्वेन श्रुत्येकसमधिगम्यत्वात् । अतः सा तेजआदिकर्तृकस्यापीक्षणस्य ब्रह्मकारणत्व एव घटते । तासु जीवानुप्रवेशस्य पश्चादुक्तत्वेनेक्षणदशायामचेतनत्वात् । अतस्तासामपि ब्रह्मवदविकृतत्वान्न सुवर्णादिषु तद्दृष्टान्तेनानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु पूर्वावस्थान्यथाभावरूपो विकारस्तु ब्रह्मणोऽप्यायातीति कथं ब्रह्मणोऽप्यविकृतत्वमित्यत आहुः । * पूर्वेत्यादि * । तथाच दधिदुग्धन्यायेन स्वरूपस्य गन्धादिगुणानां चान्यथाभाव एवात्राग्राह्यविकारत्वेनाभिप्रेयते, न तु संख्यान्यथाभावोऽपि तथात्वेनेति कार्यश्रुत्यनुरोधादङ्गीक्रियते । अत एव वेदस्तुतौ, न हि विकृतिं त्यजन्ति कनकस्य तदात्मतया स्वकृतमनुप्रविष्टमिदमात्मतयावसितमिति ग्राह्यविकारस्यादुष्टत्वमुक्तमिति नायं दोष इत्यर्थः । नन्वयमेव सूत्रकाराशय इत्यत्र किं गमकमत आहुः । *

वक्ष्यति च, श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादिति। अन्यानि च युक्तिदूषणानि परिहरिष्यति। तस्माद् ब्रह्मपरिणामलक्षणं कार्यमिति जगत्समवायिकारणत्वं ब्रह्मण एवेति सिद्धम् ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

चेतनेषु किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति। नन्वस्तु जडानां ब्रह्मैककारणत्वम्। चेतनेषु योनिबीजयोः समवायित्वदर्शनात् पुरुषत्वाद् भगवतो योनिरूपा प्रकृतिः समवायिकारणं भवतु। शुक्रशोणितसमवेतत्वाच्छरीरस्येत्याशङ्क्य परिहरति। योनिश्च ब्रह्मैव। शाक्तवादनिराकरणाय चकारः। तत्र युक्तिश्रुती प्रमाणयति। हि गीयत इति। युक्तिस्तावत्—सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति पूर्वमेकमेव प्रतिज्ञातम्। आकाशादेव, आनन्दाद्ध्येवेत्याद्येवकारैश्चानन्यकारणत्वं जगतोऽवगम्यते। इतरापेक्षायां द्वैतापत्तेः। गीयते च। कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्।

वक्ष्यतीत्यादि *। स्फुटमन्यत् ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ अत्रापि सर्वं निगदव्याख्यानम्।

माध्वास्तु—प्रकृतिश्चेति सूत्रे, हन्त तमेव पुरुषं सर्वाणि नामान्यभिवदन्ति, यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रमभिसंविशन्त्येवमेवैतानि नामानि पुरुषमभिसंविशन्तीति श्रुतिम्, अभिध्यासूत्रे च, मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति, महामायेत्यविद्येति नियतिर्मोहिनीति च, प्रकृतिर्वासनेत्येवं तवेच्छाऽनन्त ! कथ्यत इति वचनम्, सोऽभिध्या स जूतिः स प्रज्ञा स आनन्द इति श्रुतिम्, ध्यायति ध्यानरूपोऽसौ सुखी सुखमतीव च, परस्यैश्वर्ययोगेन विरुद्धार्थतयेष्यत इति ब्रह्माण्डवाक्यम्, साक्षात्सूत्रे चैष स्त्र्येष पुरुष एष प्रकृतिरेष आत्मैष ब्रह्मैष लोक एष आलोको योऽसौ हरिरादिरनादिरनन्तोऽन्तः परमः परादू विश्वरूप इति पैङ्ग्यश्रुतिं चोपन्यस्य भगवतः सर्वविधशब्दवाच्यत्वं च स्थापयित्वा, आत्मकृतिसूत्रे प्रकर्षेण

यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा इति च । मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहमिति । तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पितेति च । अक्षरपुरुषोत्तमभावेन तथात्वम् । तस्माद् योनिरपि भगवान् पुरुषोऽपि सर्वं वीर्यं जीवश्च सर्वं भगवानिति । इदं सर्वं, यदयमात्मेति सिद्धम् । तस्मात् केनाप्यंशेन प्रकृतिप्रवेशो नास्तीत्यशब्दत्वं सांख्यमतस्य सिद्धम् ॥ २७ ॥

करोतीति प्रकृतिरिति प्रयोगात् प्रकृतावनुप्रविश्य तां परिणाम्य तत्परिणामनियामकत्वेन तत्र स्थित्वाऽऽत्मनो बहुधाकरणात् प्रकृतिशब्दवाच्यतां स्थापयित्वा, अथ हैष आत्मा प्रकृतिमनुप्रविश्यात्मानं बहुधा चकार तस्मात् प्रकृतिरित्याचक्षत इति भाल्लवेयश्रुतिम, अविकारोऽपि परमः प्रकृतिं तु विकारिणीम, अनुप्रविश्य गोविन्दः प्रकृतिश्चाभिधीयते इति नारदीयवाक्यं च तदुपष्टम्भायोदाहरन्ति । तच्चिन्त्यम् । श्रुतेरप्रसिद्धत्वात् । नादृश्या अपि कथञ्चित् प्रामाण्योपगमेऽप्यस्या आत्मनो बहुधाकरणबोधकतयाऽऽत्मप्रकृतिबोधकत्वाभावेन विषयतयोपन्यासायोगाच्च । हन्त तामित्यारभ्य विश्वरूप इत्यन्तासु स्वोपन्यस्तासु श्रुतिषु सर्वशब्दवाच्यत्वस्य सर्वरूपत्वस्य च स्वत एव बोधनेन तासां पूर्वकालीनव्यवस्थाबोधकतायाः, भाल्लवेयश्रुतौ चाथशब्देन पाश्चात्यबोधकतायाः स्फुटं भानेन कालभेदकृतविषयभेदस्य स्फुटतयैतदनुरोधेन तदर्थनिर्णयस्याप्ययुक्तत्वाच्च । ध्यायतीति ब्रह्माण्डवाक्ये ऐश्वर्ययोगेन विरुद्धार्थतया सर्वरूपत्वादेरिष्टताया उक्ततया सर्वानुपपत्तिपरिहारसम्भवे प्रकृतिशब्दयोगादरणेन रूढ्युपष्टम्भस्य व्यर्थत्वाच्च ।

यत्तु जयतीर्थः—ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया मृत्पिण्डादिदृष्टान्तोक्तेश्च न प्रमाणत्वम् । तस्या अन्यार्थत्वस्य सूत्रव्याख्याने सम्यग्व्याख्यातत्वादित्याह । तदपि श्रद्धाजाड्यमात्रम् । सूत्रव्याख्यानस्यैवासङ्गततायाः प्रदर्शितत्वादिति । यदपि—ब्रह्मणः परिणामोक्तिरसङ्गतैव । एतदध्यायस्याशेषशास्त्रस्य ब्रह्मणि समन्वयप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वादित्याह । तदप्यसङ्गतम् ।

एतेन सर्वे व्याख्याताः व्याख्याताः ॥ २८ ॥

ब्रह्मवादव्यतिरिक्ताः सर्वे वादा अवैदिका वेदविरुद्धाश्चे-त्याह । एतेन ब्रह्मवादस्थापनपूर्वकसांख्यमतनिराकरणेन सर्वे पातञ्जलादिवादा व्याख्याताः । अवैदिका अनुपयुक्ताश्च । वैदिकानां हि वेदः प्रमाणम् । तस्मिन्नव्याकुले भ्रान्तिप्रतिपन्ना

अशेषशास्त्रमध्ये, स आत्मानं स्वयमकुरुत, सर्वं खल्विदं, ब्रह्म, तज्जलानिति, स आत्मानमेव द्वेधापातयत्, ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम्, हन्ताहं मदेव मन्मात्रं सर्वं यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चे-त्यादिश्रुतीनां, विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं, नैतच्चित्रं भगवति ह्यनन्ते जगदीश्वरे, ओतप्रोतमिदं यस्मिंस्तन्तुष्वङ्ग यथा पटः, त्वय्यग्र आसीदित्यादिस्मृतीनां च प्रविष्टत्वात् तासां समन्वयस्यावश्यं प्रतिपाद्यत्वात् परिणामं विना च तदसम्भवादिति । यदप्यानुमानिकपादे, प्रकृतेः शब्दप्रतिपाद्यत्वनिराकरणं चेत् प्रकृतिस्वरूपस्यानिराकृतत्वात् तस्या उपादानतया वर्तमानत्वात् प्रकृतित्वेन ब्रह्मण उपादानत्वस्थापनमसङ्गतमेव । प्रकृतिस्वरूपनिराकरणं चेत् सूत्रेषु तददर्शनात् तदप्यसङ्गतमिति न ब्रह्मण उपादानत्वे क्वापि सङ्गतिरित्युक्तम् । तदप्ययुक्तमेव । प्रकृतेर्मूलकारणतायाः शब्दप्रतिपाद्यत्वस्य निराकरणं सूत्रेषु सिद्धमिति तस्या अवान्तरोपादानतया विद्यमानत्वेऽपि ब्रह्मणि मूलोपादानत्वाबाधात् । एकादशस्कन्धे, 'आसीज्ज्ञानमयो ह्यर्थ एकमेवाविकल्पितम् । यदा विवेकनिपुणा आदौ कृतयुगे युगे । तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् । वाङ्मनोगोचरातीतं द्विधा समभवद् बृहत् । तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका' इत्यादिना भगवतैव तथा निर्णीतत्वात् । अतो ब्रह्मण उपादानत्वानङ्गीकरणमबोधाग्रहयोरन्यतरमूलकमेवेति दिक् ॥२७॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * ब्रह्मवादेत्यादि * एतेन सांख्यमतस्याश्रौतत्वसाधनेन पूर्वपादद्वयो-

एव सर्वे वादा इति । एतत् सौकर्यार्थं विस्तरेणाग्रे वक्ष्यते । आवृत्तिरध्यायसमाप्तिबोधिका ॥ २८ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्ति श्रीवल्लभाचार्यविरचिते
ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये प्रथमाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ ४ ॥

प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

क्तं सर्वं समर्थितं ज्ञेयम् । नन्वेवं मतान्तरनिरासस्मिद्धावग्रिमाध्यायस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः । * एतदित्यादि * । * एतदिति * वादान्तरनिराकरणमग्रिमाध्याये बोधसौकर्यार्थं विस्तरेण वक्ष्यत इत्यर्थः । एतेन सामान्यविशेषभावरूपा सङ्गतिरपि दर्शिता ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रकिरणनिवारितहृदयध्वान्तेन पीताम्बरात्मजेन पुरुषोत्तमेन कृते भाष्यप्रकाशे
प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ ४ ॥
समाप्तश्चायं प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इतिचेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

प्रथमाध्याये वेदान्तवाक्यानां विवादास्पदानां ब्रह्मपरत्वेन समन्वयः प्रतिपादितः । अधुना श्रुतिस्मृत्यविरोधः प्रतिपाद्यते ।

भ्रान्तिमूलतया सर्वसमयानामयुक्तितः ।
न तद्विरोधाद् वचनं वैदिकं शङ्क्यतां व्रजेत् ॥

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इतिचेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ अथ द्वितीयाध्यायं व्याचिख्यासवोऽध्यायसङ्गतिं प्रदर्शयितुं पूर्वाध्यायार्थमनुवदन्तोऽस्यार्थमाहुः । * प्रथमेत्यादि * अधुना समन्वयप्रतिपादनानन्तरं, श्रुतिस्मृत्यविरोधः श्रुतयश्च स्मृतयश्च तासामविरोधः प्रतिपाद्यते । तथा सति श्रुतीनां परस्परमविरोधः स्मृतीनां च श्रुत्यविरोध इत्यर्थात् सेत्स्यति । सोऽत्र विचार्यते । तथाच पूर्वाध्यायार्थविचार उपोद्धातः सङ्गतिरित्यर्थः । ननु समन्वयानन्तरं श्रुतिविप्रतिषेधे निराकरणीये स्मृतिविरोधाविरोधविचारस्य किं प्रयोजनमित्यतस्तद् गृह्णन्ति । * भ्रान्तीत्यादि * । * प्रतिविधेय इत्यन्तम् * श्रुतिविरुद्धस्मृतीनां, भ्रान्तिमूलतया तदुक्तानां सर्वेषां समयानां युक्तिनियमानाम्, अयुक्तितोऽयुक्ततायाम् । सप्तम्यर्थे तसिः । भावप्रधानो निर्देशः । तद्विरोधाद् वैदिकं वचनं शङ्क्यताम् अस्य वाक्यस्यायमर्थो भवति न वेति शङ्काविषयतां न व्रजेद् न प्राप्नुयादित्येकं प्रयोजनम् । एतच्चाद्यसूत्रत्रयेण सिद्ध्यति । तु पुनः श्रुतिविरोधः श्रुतौ विरोधः श्रुतिविरोधोऽवश्यं सर्वथा प्रतिविधेयः । अन्यथा विवक्षितार्थबोधो न स्यादिति द्वितीयम् । एतदुभयप्रयोजनार्थं विचार्यते । तथाच श्रुतीनां बलिष्ठत्वात् स्मृतीनां च नैर्बल्येन

श्रुतिविप्रतिषेधस्त्ववश्यं प्रतिविधेयः। प्रथमचतुर्थपादे सर्वथानुपयोगे प्रतिपादिते, स्मृतिप्रतिपादिते स्मृतित्ववचनेन प्रामाण्ये च यावत् तदप्रामाण्यं न प्रतिपाद्यते तावत् तद्विरोधः परिहर्तुमशक्य इति तन्निराकरणार्थं प्रथमतः सूत्रत्रयमाह। तुल्यबलानां परस्परविरोधे न प्रकारान्तरस्थितिरिति ततो युक्त्या श्रु-

तया निराकार्यत्वाच्छ्रुतिविरोधे कासाञ्चित् स्मृतीनां सङ्कोचेन कासाञ्चिद् दूषणेन लोकमात्रसिद्धानां च युक्तीनां दूषणेन विरोधपरिहारो, न तु तद्विरोधेन श्रुतिसङ्कोचस्तदनुरोधेन वा श्रुत्यर्थविचार इत्यर्थः। एतदेव पादार्थकथनमुखेन विभजन्ते। * प्रथमचतुर्थेत्यादि *। आनुमानिकाद्यधिकरणत्रयेण सांख्यमतस्यावैदिकत्वं समर्थयित्वा, कारणत्वेन चाकाशादिष्वित्याद्यधिकरणद्वयेन श्रौतशब्दविप्रतिषेधं, जगद्वाचित्वाधिकरणेनार्थविरोधं च परिहृत्य, वाक्यान्वयाधिकरणे जीवब्रह्मवादोत्थापितप्रकृतिकारणवादं च परिहृत्य, प्रकृतिश्चेत्यधिकरणेन ब्रह्मण एवोपादानत्वनिमित्तत्वयोः साधनाज्जगत्कारणविचारणायां सांख्यमतस्य सर्वथाऽनुपयोगे प्रतिपादिते, प्रतिपादिते च स्मृतेश्चेत्यादिसूत्रेषु स्मृतिप्रामाण्याङ्गीकाराच्छेषाभ्यनुज्ञया विविक्तात्मज्ञानवैराग्यादिषु तस्याः स्मृतित्ववचनेन प्रामाण्ये, पुनः स्मृतित्वेन प्रकृतिकारणत्वांशेऽपि प्रामाण्यप्रत्यवस्थाने, यावत् तदंशे सर्ववेष्टनस्मृतिवत् स्मृतित्वप्रयुक्तमप्यप्रामाण्यं न प्रतिपाद्यते तावत् तस्याः स्मृतेर्विरोधः परिहर्तुमशक्य इति तदंशे स्मृतित्वप्रयुक्तप्रामाण्यनिराकरणार्थं सूत्रत्रयमाहेत्यर्थः। तत्र हेतुः। * तुल्येत्यादि *। तथाच सांख्ये ईश्वरस्य निराकृतत्वाद्, योगे च वेदप्रवर्तकतया अनुग्राहकतया च तदङ्गीकारात् तुल्यबलानां स्मृतीनां परस्परविरोधे एकतरप्रामाण्यस्य वक्तुमशक्यत्वान्न तदुक्तरीत्या प्रकारान्तरस्य सेश्वरत्वानीश्वरत्वादेः स्थितिर्निर्णयः। * इति–अस्माद्धेतोः। तथाचैवमप्रामाण्यबोधनार्थं सूत्रत्रयमित्यर्थः। शिष्टानामर्थमाहुः। * ततो युक्त्येत्यादि *। तत आद्यसूत्रत्रयोत्तरं, शिष्टेषु युक्त्या प्रत्यक्षस्य श्रुतेश्च श्रुत्योश्च परस्परविप्रतिषेधे प्रतिपादिते

तिविप्रतिषेधपरिहारः । ततो द्वितीये पादे वेदबोधकत्वाभावेऽपि तैरपि स्वातन्त्र्येण कश्चन पुरुषार्थः सेत्स्यतीत्याशङ्क्य बाह्याबाह्यमतान्येकीकृत्य निराकरोति । भ्रान्तेस्तुल्यत्वात् । ततः सम्यग् वेदार्थविचारायैव वैदिकपदार्थानां क्रमस्वरूपविचारः पादद्वयेन । अतः सम्पूर्णेनाध्यायेनाविरोधः प्रतिपाद्यते । कपिलादिमहर्षिकृतस्मृतेर्न मन्वादिवदन्यत्रोपयोगः । मोक्षैकोपयोगित्वात् । तत्राप्यनवकाशे वैयर्थ्यापत्तेरितिचेन्न । कपिलव्यतिरिक्तशुद्धब्रह्मकारणवाचकस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गः । अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेति ॥ १ ॥

युक्त्या तत्परिहार इति प्रथमपादार्थः । द्वितीयपादार्थमाहुः । * ततो द्वितीय इत्यादि * । * वेदबोधकत्वाभाव इति * सर्ववेदनस्मृतिवदप्रामाण्यात् तथात्वे । * तैरिति * बाह्याबाह्यस्मृत्युक्तसाधनैः । * कश्चनेति * यत्किञ्चिन्मुक्तिरूपः । फलेऽनुपयोगात् तन्निराकरणं द्वितीयपादार्थः । अग्रिमयोरर्थमाहुः । * ततः सम्यगित्यादि * । तृतीये वियदादिपादे प्रथमं भूतानामुत्पत्तिः, स्वरूपम, उत्पत्तिक्रमश्च विचार्यन्ते । ततो जीवात्मस्वरूपं तद्धर्माश्च । चतुर्थे चेन्द्रियोत्पत्तिक्रमस्तत्स्वरूपादिकं च । तथाचैतद्द्वयं पादद्वयार्थः । सिद्धमाहुः । * अत इत्यादि * । * अत इति * पादचतुष्टयोक्तप्रकारकार्थप्रतिपादनात् । उपन्यस्तं सूत्रं व्याकुर्वन्ति * कपिलेत्यादि * । अयमर्थः । ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्यादिश्रुत्युक्तमोक्षफलकज्ञानार्थे जगत्कारणविचारणायां सांख्यस्मृत्यनुपयोगे नित्यानुमेयश्रुतिविरोधो भवति ? नवेति संशये कापिलास्तावदेवं प्रत्यवतिष्ठन्ते । पूर्वाध्याये यद्यपि श्रुतिविचारेण ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं जगदुपादानत्वं च प्रतिपादितं, तथापि कपिलप्रणीतसांख्यस्मृतिविरोधात् तदनादरणीयम । नच श्रुतीनां स्वतः प्रामाण्यस्य तद्विरोधे स्मृतीनामप्रामाण्यस्य च पूर्वतन्त्रे, विरोधे त्वनपेक्षं स्यादित्यत्र प्रतिपादितत्वात् स्मृतिविरोधोऽप्रयोजक इति शङ्क्यम । औदुम्बरी स्पृष्ट्वोद्गायतीति

श्रुत्युकस्य तत्स्पर्शरूपस्यार्थस्य प्रत्यक्षतो निश्चेतुं शक्यतया सर्ववेष्टनस्मृतौ तद्विरोधस्यापि प्रत्यक्षत एव भानेन तादृशीनां विरोधस्य तथात्वेऽपि जगत्कारणरूपस्य वेदान्तश्रुतिविषयस्य अप्रत्यक्षत्वेन तादृशविषये पूर्वोक्तश्रुतिकपिलस्मृत्योर्विरोधे यदि प्रत्यक्षश्रुतिमालम्ब्य तस्या अप्रामाण्यमास्थीयते तदा तन्मूलभूता श्रुतिर्महर्षिप्रत्यक्षं चोपरुद्ध्येत । नचेदं सर्ववेष्टनस्मृत्यनादरेऽपि तुल्यमिति वाच्यम् । तत्र ह्यसति ह्यनुमानमिति सूत्रांशेन स्मृतेर्मन्थरगामित्वबोधनात् प्रत्यक्षश्रुतौ स्वीकृतस्य प्रामाण्यस्य परित्याग आपततीति तदपेक्षया स्मृतेरेव प्रामाण्यत्यागो वरम् । स्वप्रत्यक्षापेक्षया परप्रत्यक्षस्य निर्बलत्वेन तुल्यत्वाभावात् । इह तु वेदान्तविषयस्य दुरवबोधत्वेन तादृशमहर्षिगोचरताया एवास्थेयत्वाद्, आनर्थक्ये प्रमाणानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायाच्च कपिलस्मृत्यनुरोधेन श्रुतिरेव प्रधानविषये सङ्कोच्या । तदनुग्राहकस्य स्वप्रत्यक्षस्याप्यभावात् । किञ्च । सर्वश्वेतो हयः, सर्वः श्यामः पुरुष इत्यत्र यथा खुरनेत्रनखादिषु तद्वर्णाभावेऽपि श्वेतादिबाहुल्यात् सर्वपदप्रयोगस्तथा वेष्टनस्मृतावपि किञ्चिदंशपरित्यागेन बह्वंशवेष्टनेऽपि सर्वपदस्योपपत्तिरिति तस्याः सङ्कोचसहिष्णुता । तथा नात्र । केवलयथार्थज्ञानभग्नावरणमोक्षोपयोगितया कस्मिन्नप्यंशे सङ्कोचसहिष्णुत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । किञ्च । यथा, मानवी ऋचौ धाय्ये कुर्यादिति विधाय, यद्वै किञ्च मनुरवदत् तद् भेषजमिति श्रुतिर्धर्मे तदुपयोगं नियमितवतीति तस्यास्तत्रत्यावकाशत्वम् । तथास्याः क्वचन न वक्तुं शक्यते । तस्मादेतद्वैयर्थ्यमेवापततीति तन्मूलभूतनित्यानुमेयश्रुतिविरोधो, महर्षिप्रत्यक्षविरोधश्चेति कापिलप्रत्यवस्थानात् प्राप्तं तदेतत्, स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेदिति सूत्रांशेनानूद्य प्रतिबन्द्या प्रतिविधत्ते । नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गादिति । तथाच, वेदान्तकृद् वेदविदेव चाहमिति सर्ववेदवेत्त्रा वेदान्तकर्त्रा भगवता गीतास्मृतावहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेति, अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते, इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विता इत्यादिकथनादुक्तज्ञानवतां स्वभजनकथनेन बहूनां चेतनकारणत्वाख्यातिबोधनाच्च बहूनामनुग्रहो न्याय्य इति ताभिरेव वेदान्तवाक्यनिर्णय उचितः । अन्यथा तासां सर्वासामेवाप्यनवका-

शप्रसङ्गात् । तथाच वेदान्तोक्तविषयस्याप्रत्यक्षत्वेऽप्येतदनुरोधेन कपिलस्मृतिरेव जघन्याधिकारिविषयत्वेन सङ्कोच्या । ये मुमुक्षवः परप्राप्त्यनर्हास्तेऽनया स्वात्मानं प्रकृतिप्राकृतेभ्यो विविच्य स्वस्वरूपावस्थिता भविष्यन्तीति तादृशामर्थे परब्रह्मकारणतांशं परित्यज्य देवाऽमरन्यायेन प्रकृतेरनादित्वं बोधयित्वा तथोक्तमित्येवं सङ्कोचसहिष्णुत्वात् । नच तन्मूलभूतश्रुतेर्महर्षिप्रत्यक्षस्य वा विरोधः । महर्षेराशयस्य तन्मूलश्रुतेश्च प्रत्यक्षश्रुत्यविरुद्ध एवार्थे तात्पर्यात् । अन्यथा देवहूतिं स्वमातरं प्रति सर्वतत्त्वयाथात्म्यमुक्त्वाऽग्रे. ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम्; अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्मिणेत्यादि न वदेत् । एतदेवाभिप्रेत्य मोक्षधर्मे, सांख्ययोगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा, ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नाना मतानि वै इति पञ्चसिद्धान्तांस्तद्वक्तॄंश्चोक्त्वा, सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते. यथागतं तथा ज्ञानं निष्ठा नारायणः प्रभुः, नचैवमेनं जानन्ति तमोभूता विशाम्पते. तमेव शास्त्रकर्तारः प्रवदन्ति मनीषिणः. निष्ठां नारायणमृषिं नान्योऽस्तीति वचो ममेत्युक्तम् । यथागतमिति—श्रुत्यविरुद्धम् । तथाचाज्ञानामर्थे सङ्कोच इत्यर्थः । अथवा पाद्मोत्तरखण्डे भगवच्छिवसंवादे, त्वं च रुद्र महाबाहो मोहनार्थमिति मोहनं प्रक्रम्य, 'मयि भक्ताश्च ये विप्रा भविष्यन्ति महर्षयः । त्वच्छक्त्या तान् समाविश्य कथयस्व च तामसान् । कणादं गौतमं शक्तिमुपमन्युं च जैमिनिम् । कपिलं चैव दुर्वासं मृकण्डुं च बृहस्पतिम् । भार्गवं जामदग्न्यं च दशैतांस्तामसानृषीन् । तव शक्त्या समाविश्य कुर्वतो जगतो हितम् । त्वच्छक्त्या सन्निविष्टास्ते तमसोद्रिक्तया भृशम् । तामसास्ते भविष्यन्ति क्षणादेव न संशयः । कथयन्ति च ते विप्रास्तामसानि जगत्त्रये । पुराणानि च शास्त्राणि त्वं चासत्त्वेन बृंहितः । कपालचर्मभस्मास्थिचिह्नान्यमरपूजित । त्वमेव धृत्वा नॄँल्लोकान् मोहयस्व जगत्त्रये । तथा पाशुपतं शास्त्रं त्वमेव कुरु सत्तम । कङ्कालशैवपाखण्डमहाशैवादिभेदत' इति कथनात् कपिलाचार्यैस्तामसशक्तिप्रवेशोत्तरं तथा कथितमिति । देवहूत्यादिकं प्रति च तदावेशाभावदशायां कथितमिति विषयभेदान्न मोक्षधर्मवाक्यानां सूत्राणां च विरोध इति दिक् । अत एव हेमाद्रौ श्राद्धखण्डे स्नानार्हप्रकरणे षट्त्रिंशन्मते, शैवान् पाशुपतान्

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

प्रकृतिव्यतिरिक्तानां महदादीनां लोके वेदे चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

दृष्ट्वा लोकायतिककापिलान् । विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सवासा जलमाविशेदित्युक्तम् ॥ १ ॥

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ एवं प्रतिबन्द्या कपिलस्मृतेर्निरङ्कुशप्रधानकारणत्वांशे सङ्कोचसहिष्णुत्वमुक्त्वा महदाद्यंशेऽपि तथात्वमाहेत्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याचक्षते । * इतरेषां चानुपलब्धेरित्यादि * । लोके गीतापुराणादिस्मृतौ प्रश्नोपनिषदादिश्रुतौ चोपलभ्यमानत्वेऽपि कपिलोक्तप्रकारेणानुपलभ्यमानत्वात् । तथाहि । प्रवचनसूत्रेषु तावत्, स्थूलात् पञ्चतन्मात्रस्य, बाह्याभ्यन्तराभ्यां तैरहङ्कारस्य, तेनान्तःकरणस्य, ततः प्रकृतेरिति सूत्रयता पञ्चभूतव्यतिरिक्तानां कार्यलिङ्गकानुमानगम्यत्वमाहेत्याग्रे, मूले मूलाभावादमूलं मूलमिति कथनात् तस्यामेव मूलकारणता निर्णीता । तदिदमनुमानान्न सिद्ध्यति । स्थूलेषु पृथिव्यादिचतुर्षु गन्धादिगुणाऽविनाभावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन शब्दे च द्रव्यजन्यत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन पूर्ववर्तित्वस्य प्रत्यक्षबाधितत्वाद् गुणनाशेऽपि द्रव्यदर्शनेन व्यतिरेकव्यभिचाराद् गुणातिरिक्तानां मात्राणां लोकाप्रसिद्धत्वाच्च न स्थूलैस्ता अनुमातुं शक्यन्ते । प्रत्युत पृथिव्यादिचतुष्टये तत्परमाण्वानुमानमेव सुकरम् । आकाशो नित्य इत्येव च युक्तम् । एवं मात्राणां स्थूलकारणत्वेन मात्रात्मकस्वरूपेण चासिद्धौ तत्साधितानामहङ्कारमहत्तत्त्वप्रकृतीनामप्यसिद्धिरेव । नापि द्विविधेन्द्रियाभ्यामहङ्कारसिद्धिः । शब्दातिरिक्ताया वाचो, गोलकातिरिक्तानामन्येषामपि कर्मेन्द्रियाणां चाप्रसिद्धत्वात् । गोलकैरपि भूतानामेव सिद्धेश्च । तेषां स्वविलक्षणोपादानासाधकत्वात्। किञ्च । अभिमानोऽहङ्कार इत्यहङ्कारस्य स्वरूपलक्षणम् । स च देहादिष्वहमित्याकारकान्यथाज्ञानरूपो वा, अधिष्ठातृत्वेनात्मज्ञानरूपो वा । उभयथापि गुणरूप इति द्विविधेन्द्रियविलक्षण इति न तदुपादानतायोग्यः । एवम्, अध्यवसायो बुद्धिरिति महतः स्वरूपलक्षणम् । स चेदमेवमेवेति निश्चयात्मा । तस्य चाभिमानजनकत्वं प्रत्यक्षबाधितम् ।

अहमिदं निश्चिनोम्यध्यवस्यामीति विपरीतप्रत्ययात् । आत्मधर्मत्वेन प्रत्ययाच्च । ततो जडप्रकृत्यनुमानमपि दुर्घटमेव । अतो यादृशं स्वरूपं महदादीनां सांख्याभिमतं, न तादृशं लोक उपलभ्यते । नापि गीतादिस्मृतिषु । 'महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च । इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचरा इति चतुर्विंशतीनामुक्तत्वेऽपि तेषां स्वप्रभवत्वस्यैव बोधनेन मूलप्रकृत्युपादेयताया अनुक्तत्वात् । एवमेव पराशरमन्वाद्युक्तावपि द्रष्टव्यम् । तथैव श्रुतावपि बोध्यम् । तथाहि । मैत्रायणीयोपनिषदि सृष्टिकथने तमो वा इदमग्र आसीदेकं तत् परे स्यात् तत् परेणेरितं विषमत्वं प्रयात्येतद्वै रजसो रूपं तद्रजः खल्वीरितं विषमत्वं प्रयात्येतद्वै सत्त्वस्य रूपं तत् सत्त्वमेवेरितं रसः सम्प्रास्रवत् तत् सोऽंशोऽयं यश्चेतामात्रः प्रतिपुरुषः क्षेत्रज्ञः सङ्कल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजापतिरित्युक्त्वा तस्यांशा ब्रह्मविष्णुरुद्रा इति स एवापरिमितधा उद्भूत इति चोक्त्वा, उद्भूतत्वाद् भूतेषु चरति प्रविष्टः स भूतानामधिपतिर्बभूव इत्यसावात्मान्तर्बहिश्चेत्युक्तम् । तत्र तमो वा इदमग्र आसीदित्यनेन परिदृश्यमानजगतः पूर्वरूपं तम इत्युक्त्वा एकं तत् परे स्यादित्यनेन तदानीं तस्य पराभेदं चोक्त्वा ततः क्रामिकवैषम्येण रजःसत्त्वयोः स्वरूपप्राप्तिं ततः सत्त्वसारस्यमुख्यजीवत्वं तस्यानेकधोद्भूतत्वेन सर्वक्षेत्रज्ञत्वं सर्वाधिपतित्वं चोक्त्वा इति हेतोरात्मान्तर्बहिश्चेति निगमनाच्चेतनाचेतनरूपता परस्यैव बोध्यत इति तत्रापि महदादीनां सांख्योक्तरीतिकस्वरूपानुपलम्भात् । तमो वा इदमेकमास तत् परे स्यादिति पाठेऽपि तत्पदेन एकस्य परामर्शात् स एवार्थः । नचात्र सप्तम्या आधाराधेयभावस्फोरणादविभाग एव बोध्यत इति शङ्क्यम् । सुबालोपनिषदि प्रलयप्रकरणे, पृथिव्यप्सु प्रलीयते आपस्तेजसि विलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते वायुराकाशे विलीयते आकाशमिन्द्रियेष्विन्द्रियाणि तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादौ विलीयन्ते भूतादिर्महति लीयते महानव्यक्ते लीयते अव्यक्तमक्षरे विलीयते अक्षरं तमसि विलीयते तम एकीभवति परस्मिन् परस्तान्न सन्नासन्न सदसदित्येतन्निर्वाणमनुशासनमिति वेदानुशासनमित्यत्र शब्दान्तरेण लयव्यतिरिक्तैकीभावस्वरूपबोधनादविभागरूपस्यैकीभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । नच स्वरूपैक्यं लय एकीभावस्त्वविभाग इति

वक्तुं शक्यम् । लीङ् श्लेषण इति धात्वर्थस्य, एके मुख्यान्यकेवला इति कैवल्यरूपस्यैकशब्दार्थस्य च बोधनेनोभयत्र लक्षणाप्रसङ्गात् । एकपदस्य मुख्याद्यर्थग्रहणे तमसोऽप्यविभागेन सत्तायां, परस्तान्न सन्नासन्न सदसदिति परतरयार्वाग्रवैधानर्थक्यप्रसङ्गाच्च । उपक्रमे च, किं तदासीत् तस्मै स होवाच न सन्नासन्न सदसदिति तस्मात् तमः सञ्जायते तमसि भूतादिर्भूतादेराकाशम् आकाशाद् वायुर्वायोरग्निरग्नेराप अद्भ्यः पृथिवी तदण्डं समभवदिति सृष्टिप्राक्कालेऽपि तथा श्रावणात् तमस उत्पत्तिश्रावणाच्चाविभागस्य सांख्यप्रक्रियायाश्च ग्रहीतुमशक्यत्वात् । श्वेताश्वतरेऽपि, यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्नसन्न चासन् शिव एव केवल इत्यत्र तमोऽङ्कितकालेऽपि शिवकैवल्यश्रावणेन तमसि शिवाभेदस्यैव बोधनाच्च । तथा स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत नाहास्योद्ग्रहणायेव स्याद् यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवेति बृहदारण्यके लवणरसबोधनेनाविभागस्यैव लयपदार्थत्वेन निर्द्धाराच्चाप्रत्ययश्च गर्भोपनिषद्यपि यदुक्तम्, अष्टौ प्रकृतयः षोडशविकाराः शरीरमिति । तदपि न सांख्यरीतिकतत्त्वसंग्राहकम् । किन्तु श्रौतानां ब्रह्मजन्यानामेव संग्राहकम्।तथा चूलिकोपनिषद्यपि विकारजननीं मायामष्टरूपामजां ध्रुवामित्यादिना प्रकृतिं परमात्मानं च प्रकृत्य यदुक्तं, तदप्यग्रे, 'तमेकमेव पश्यन्ति परिशुद्धं विभुं द्विजाः । यस्मिन् सर्वमिदं प्रोतं ब्रह्म स्थावरजङ्गमम् । यस्मिन्नेव लयं याति बुद्बुदाः सागरे यथा' इति, अग्रे च, जायन्ते बुद्बुदा इवेति च दृष्टान्तकथनात् स्वरूपैक्य एव पर्यवस्यति, न त्वविभागे । अतः प्रश्नोपनिषद्यपि सुषुप्तावस्थां प्रस्तुत्य, पृथिवी च पृथिवीमात्रा चेत्यादिना, प्राणश्च धारयितव्यं चेत्यन्तेन यानि तत्त्वान्युक्तानि तान्यपि न सांख्यरीतिकानीति बोद्धव्यम् । तदेतदुक्तं लोके वेदे चानुपलब्धेरिति । एवं चेदमधिकरणान्तरत्वेन सिद्ध्यति । पूर्वोक्तज्ञानार्थं महदादिविचारणायां सांख्यस्मृत्यनुपयोगे पूर्वोक्तश्रुतिविरोधो भवति न वेति संशये, महर्षिप्रत्यक्षाच्च भवतीति पूर्वपक्षप्राप्तौ महर्षेस्तेषां तथोपपादने तात्पर्याभावात् तदंशेऽपि सांख्यस्मृतेर्नित्यानुमेयश्रुतिमूलकत्वाभाव इति सिद्धान्तसिद्धेरिति बोध्यम् ।

रामानुजाचार्यास्तु, इतरेषाम् अतिप्रामाणिकानां मन्वादी-

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

साङ्ख्यस्मृतिनिराकरणेन योगस्मृतिरपि निराकृता द्रष्टव्या । योगस्य वैदिकत्वशङ्कया भेदेन निराकरणम् ॥ ३ ॥

———

नां कपिलदृष्टप्रकारेण तत्त्वानुपलब्धेः श्रुतिविरुद्धा कपिलोपलब्धिर्भ्रान्तिमूलेति व्याकुर्वन्ति । तन्मयाऽनुपदमेव पाद्मवचनोपदर्शनेन व्युत्पादितम् ॥ २ ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ एतेनेति पदोक्तमतिदेशं व्याकुर्वन्ति । * सांख्येत्यादि * । योगस्मृतिः पातञ्जलदर्शनं, हिरण्यगर्भस्मृतिश्च, सापि प्रकृतिस्वातन्त्र्याद्यंशे भेदांशे सोपाधिकेश्वरस्वरूपांशे च निराकृतेत्यर्थः । पृथक्कृत्या निराकरणप्रयोजनमाहुः । * वैदिकत्वशङ्कयेति * । श्वेताश्वतरोपनिषदि, त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा संनिवेश्येति पृथ्व्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते, न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरमित्यादिमन्त्रार्थसंवादाद् वैदिकत्वशङ्कया । इदं चातिदेशसूत्रम् । अतिदेशश्चात्रासादृश्याशङ्कायां सादृश्यप्रतिपादनरूपः । तेनात्रैवं संशयादिकं बोध्यम् । योगस्मृतावीश्वरतत्त्वाभ्युपगमान्मोक्षसाधनतया वेदान्तविहितयोगस्याभिधानाद् वक्तुर्हिरण्यगर्भस्य वेदवेदान्तप्रवर्तनेऽधिकृतत्वात् तद्वाक्यस्य सर्वेषां पूज्यत्वात् पतञ्जलेरपि तथात्वात् तद्दर्शनभाष्यस्य व्यासचरणैः कृतत्वात् सांख्यतौल्याभावे योगेन समन्वयसङ्कोचो भवति न वेति सन्देहे, उक्तहेतूनां सांख्ये अभावात् तथा सङ्कोचाभावेऽपि योगे सत्त्वात् श्वेताश्वतरात्मकप्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वाच्च तेन सङ्कोचो न्याय्य इति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु—अब्रह्मात्मकप्रधानकारणवादादीश्वरस्य निमित्ततामात्राभ्युपगमाद् ध्येयस्येश्वरस्योपादानताविरहेण तदीयनिखिलगुणज्ञानाभावेन ध्यानस्याप्यपूर्णविषयत्वाद्धिरण्यगर्भस्य सृष्टिवैयग्र्येण हंसगीतायामिव तदंशे बोधाभावस्यापि शक्यवचनत्वाज्ज्ञानेऽपि जघन्याधिकार्येऽर्थे तावन्मात्रकथनस्य युक्तत्वेन तस्याः

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

बाधकोऽयं तर्कः । अस्य जगतो विलक्षणत्वादचेतनत्वा-

सङ्कोचार्हत्वान्मनोनिग्रहसाधनांशो तस्या अविरुद्धत्वेन तदीयभाप्यकरणेऽपि शेषस्य विरुद्धत्वाच्च तया वेदान्तोपबृंहणस्यायुक्तत्वाच्च तया समन्वयसङ्कोचः सम्भवतीति ॥ ३ ॥ १ ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ एवं तुल्यबलविरोधेऽपि स्वविवक्षितस्मृतेः समूलत्वबोधनेन तत्स्मृतिप्रामाण्ये निराकृते श्रुतिविप्रतिषेधं युक्त्या प्रदर्श्य प्रत्यवतिष्ठन्नं युक्त्या निराकर्तुमधिकरणान्तरमारभते । तत्र मास्तु सांख्यादिस्मृत्या समन्वयस्य बाधस्तथापि तदीयेन तर्केण बाधो भविष्यतीति पूर्वपक्षमाह सूत्रद्वयेन । तद् व्याकुर्वन्ति । * बाधक इत्यादि * । सांख्यस्मृत्या समन्वयबाधाभावेऽपि तदीयतर्केण बाधो भवति न वेति संशये समन्वयबाधकोऽयं तर्क इत्यर्थः । तर्कस्वरूपं तु, स्वोत्प्रेक्षिता युक्तिस्तर्क इति तर्काप्रतिष्ठानसूत्रे वक्तव्यम् । ननु पूर्वतन्त्रे वेदस्य परानपेक्षं प्रामाण्यं व्यासमतानुसारेण जैमिनिना औत्पत्तिकसूत्रे स्थापितमिति तर्कनिमित्तकस्यान्यापेक्षस्य कोऽत्रावकाश इति-चेदित्थम्–तत्र ह्यव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्ध इत्यनेन साध्यविषय एव तथात्वमिति प्रतीतेः सिद्धविषये वेदान्ते, मन्तव्य इति द्रष्टव्यवाक्यैकदेशदर्शनाद् युक्तिभिरनुचिन्तनस्य च मननपदार्थत्वादत्र तर्कस्यापेक्षितत्वादस्त्यवकाश इति । सूत्रं व्याचक्षते । * अस्येत्यादि * । अचेतनत्वमन्येषामपि विलक्षणधर्माणामुपलक्षकम् । कारणपदं चांशित्वस्य । अत्र च, नेति साध्यनिर्देशः । तथाच पूर्वोक्तं चेतनं निर्दोषं ब्रह्म न जगदुपादानम् । जगद्विलक्षणत्वात् । यद् यद्विलक्षणं, तद् न तदुपादानम् । घटविलक्षणतन्तुवदिति । तथा, ब्रह्म न जीवानामंशिभूतम् । जीवविलक्षणत्वात् । यद् यद्विलक्षणं, तद् न तदंशिभूतम् । रूप्यखण्डविलक्षणसुवर्णवदिति । वैलक्षण्यञ्च, ब्रह्मणश्चेतनस्य ज्ञानात्मकस्य शुद्धस्य शब्दात् प्रमितस्य, जाड्यमोहात्मकत्वतुच्छत्वादिविशिष्टाज्जगतः प्रत्यक्षसिद्धाच्छब्दप्रत्यक्षाभ्यामेव सिद्धम् । एवं दुःखित्वाज्ञत्वादिविशिष्टाज्जीवादपि नित्यनिरव-

चेतनं न कारणम् । विलक्षणत्वञ्च शब्दात् । विज्ञातं चाविज्ञातं चेति । प्रत्यक्षस्य भ्रान्तित्वं मन्यमानस्येदं वचनम् ॥ ४ ॥

ध्यानन्दात्मकस्य तस्य वैलक्षण्यं सिद्धम् । तथाच ब्रह्म यदि जगदुपादानं जीवस्यांशि वा स्यात् तदुभयविलक्षणं न स्यात् । यतो नैवमतो नैवमित्येवं बाधकस्तर्को बोध्यः ।

भास्कराचार्यास्तु, देहेन्द्रियान्तःकरणप्राणात्मवादिमतेन तेषु कादाचित्कं चैतन्यमुपगम्य, जगद् ब्रह्मसलक्षणं ब्रह्मोपादेयत्वाद् यदेवं तदेवमिति सामान्यव्याप्तिमतानुमानेन जगतो ब्रह्मसलक्षणत्वेऽनुमिते पूर्वोक्तहेतोः स्वरूपासिद्धत्वमाशङ्क्य यदि देहेन्द्रियादीनामिवाकाशादीनां पाषाणान्तानां चैतन्यमनुद्भूतं स्यात् तद्वत् कदाचिदुपलभ्येत । नचैवमुपलभ्यते । हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थक्रियायाः कदाप्यदर्शनाच्चैतन्यस्य च तदनुमेयत्वादतस्तेषु चैतन्यस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यां बाधितत्वेन स्वरूपासिद्धिं निरस्य,विलक्षणत्वादिति हेतुं साधितवन्तः । तेन शरीरादिष्वपि चैतन्यसाधकहेतूनां साधारण्यं व्यतिरेकव्यभिचारादिकं चोह्यीय तेष्वप्यचेतनत्वमेव साधनीयमिति तदीयपूर्वपक्षाशयः । शेषं विवृण्वन्ति । * विलक्षणत्वमित्यादि * । सूत्रे अस्येतिपदं देहलीदीपवदग्रेऽपि सम्बध्यते । तथात्वं च विलक्षणत्वम् । ननु विलक्षत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तेन हेतुना ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं जगतश्च तत्कार्यत्वं दूष्यते किमिति शब्देन विलक्षणत्वसाधनमित्याकाङ्क्षायामाहुः । * प्रत्यक्षस्येत्यादि * । प्रत्यक्षस्य भ्रान्तित्वं मन्यमानस्य सांख्यैकदेशिनस्तादृशं वेदान्तिनं प्रति स्वमतोपष्टम्भकमिदं विलक्षणत्वस्य श्रौतत्वबोधकं वचनं चेतनाचेतनविभागस्य श्रुतावपि दर्शितत्वादित्यर्थकम् । तथाचायं तर्कादिरप्रामाणिकः, श्रुतिविरुद्धत्वाद्, बाह्यतर्कादिवदित्यप्रामाण्यसाधनं, प्रामाणिकः श्रुतितात्पर्यगोचरत्वात् सत्तर्कादिवदिति प्रतिसाधनेन तस्याभासीकरणार्थमेतत्कथनमिति भावः ।

रामानुजाचार्यास्तु जीवं ब्रह्मवैलक्षण्यबोधनायापि श्रुतिमाहुः । समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । अ-

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

मृदब्रवीत्, आपोऽब्रुवन्, तत् तेज ऐक्षत, ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति । एवमादिश्रुतिभिर्भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वं प्रतिपाद्यत इत्याशङ्क्य तुशब्देन निराकरोति तत्तदभिमानिन्य एव

नीशश्चात्मा बद्ध्यते भोक्तृभावादिति । तथाच पादादिवदंशत्वमपि न युक्तमिति तदाशयः । तथाचानन्यापेक्षस्यातीन्द्रियार्थगोचरस्यापि शास्त्रस्यावश्यं तर्कसापेक्षता । सर्वेषां प्रमाणानां क्वचिद्विषये तर्कानुगृहीतानामेवार्थनिश्चायकत्वम् । तर्को नाम अर्थस्वभावविपर्ययेण सामान्यविपर्ययेण वा निरूपणेन प्रामाण्यव्यवस्थापकं तदितिकर्तव्यतारूपम् ऊहापरपर्यायं ज्ञानम् । शास्त्रस्य त्वाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिज्ञानाधीनप्रामाण्यस्य सुतरां तदपेक्षा । अन्यथा तद्रहितमपि वाक्यं प्रमितिमुत्पादयेत् । अत एव मनुनापि, यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतर इत्युक्तम् । आत्मविषये, मन्तव्य इति वेदान्तश्रुत्याप्युक्तम् । किञ्च । वेदान्तैर्जगतो ब्रह्मोपादानताप्रतिपादननिश्चये घटादीनां चैतन्यशक्तेश्चैतन्यस्य च तेष्वनुद्भूतसत्ताया निश्चयस्तन्निश्चये च सति वेदान्तैर्जगतो ब्रह्मोपादानताप्रतिपादननिश्चय इत्यन्योन्याश्रयः । तस्मान्न विलक्षणयोः कार्यकारणभाव इत्याप्याहुः॥४॥

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ननु किं सालक्षण्यं प्रकृतिविकारयोरभिप्रेतं यदभावाज्जगतो ब्रह्मोपादानत्वासम्भवं ब्रूषे। न तावद्धर्मसालक्षण्यम्। मृत्पिण्डघटयोः पिण्डत्वाद्यभावस्य प्रत्यक्षतो निश्चयात्। अथ यत्किञ्चिद्धर्मसालक्षण्यं,तदा तु सत्तया सालक्षण्यं वर्तत एवेति। यदि च येन धर्मेण कारणभूतं वस्तु वस्त्वन्तराद् व्यावृत्तं तेन धर्मेण सालक्षण्यमभिप्रेतम् । तादृशं चात्र चेतनत्वम् । तदभावाच्च जगतः कार्यत्वमिति ब्रूषे, तदा तु, मृदब्रवीत्, आपोऽब्रुवन्, ते ह प्राणा वाचमूचुः, ते ह प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्माणं जग्मुरित्यादिषु मृदादीनां चेतनक्रियाश्रावणात् पुराणेषु नदीसमुद्रादीनामपि चेतनत्वस्मरणाच्च तेष्वपि सालक्षण्यमाश्रयणीयम । तर्के श्रुत्यनुग्रहस्य त्वयाप्यङ्गीकारादित्याशङ्कायामुत्तरं पठतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * मृदित्यादि * । * निराकरोतीति * ।

देवतास्तथा वदन्ति । कुतः ? । वेद एव विज्ञातं चाविज्ञातं चेति चेतनाचेतनविशेषोक्तेः । अनुगतत्वाच्च । अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशदित्येवमादिविशेषानुगतिभ्यामभिमानित्वमित्यर्थः । देवता-पदं च श्रुत्यन्तरे ॥ ५ ॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

परिहरति । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । दृश्यते हि कार्य-कारणयोर्वैरूप्यम् ।

पूर्वपक्षी निराकरोति । * कुत इति * । अभिमानिन्यो देवता एवा-त्राभिप्रेता इति कुतोऽवगम्यते । विशेषपदं व्याचक्षते । * वेद एवे-त्यादि * । तथाच यदि चेतनत्वं सर्वस्याभिप्रेयाद्, यदि चोक्तवा-क्येष्वभिमानिन्यो देवता अभिप्रेता न स्युस्तदोक्तश्रुतौ विभागं वि-शेषरूपं न ब्रूयात् । अग्निर्वागित्यादिना अनुप्रवेशरूपामनुगतिं च न ब्रूयात् । अतस्तथेत्यर्थ. इति । विशेषपदस्यार्थान्तरमाहुः । * देवता-पदमित्यादि * । हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता इति देवतापदं तेजोऽब-न्नानां विशेषणं छान्दोग्ये । एता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमाना इति कौषीतकिब्राह्मणे च प्राणानां विशेषणमित्यर्थः ॥ ५ ॥

तथाच जगतोऽचेतनत्वेन विलक्षणत्वाद् ब्रह्मोपादेयत्वानुप-पत्तेस्तर्कानुगृहीतस्मृत्यनुरोधेन जगतः प्रधानोपादेयत्वं प्रतिपाद्यते । एवं जीवेऽपि भेद एव प्रतिपाद्यते। नित्यत्वादिकथनात् । ततश्च ईक्ष-त्यादय उपादानत्वप्रतिपादकाः, पादत्वादयोंऽशत्वप्रतिपादकाश्च सम्प्रतिपक्षत्वादाभासाः । तस्मात्, कारणत्वेन चाकाशादिष्विति सूत्रे यद् यथाव्यपदिष्टस्यकारणत्वमुक्तं, तत् प्रत्यक्षविरोधादसङ्गत-मित्येवं प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं पठन्ति ।

दृश्यते तु ॥ तद् व्याचक्षते । * तुशब्द इत्यादि * । * वैरू-प्यमिति * । वैलक्षण्यम् । अत्रायमर्थः । विलक्षणत्वेन ब्रह्मणो जग-त्कारणत्वं दूषयतो भवतः, किं कार्यकारणयोः सर्वधर्मैः सारूप्यं विवक्षितम् ? उत केनचिद् धर्मेण ? । अथवा येन धर्मेण कारणं व-

केशगोमयवृश्चिकादौ चेतनादचेतनोत्पत्तिनिषेधे तदंशस्यैव निषेधः । तुल्यांशसम्पत्तिश्चेत् प्रकृतेऽपि सदंशः ॥ ६ ॥

स्त्वन्तराद् व्यावर्तते तेन धर्मेण ?।नाद्यः । लोकविरुद्धत्वात्, सर्वांशसारूप्ये कार्यकारणभावहानिप्रसङ्गात्, प्रकृतिगतानां गुणसाम्यत्वसर्वमूलत्वादीनां विकृतिष्वभावेन विलक्षणतया प्रकृतेरपि कारणताभङ्गप्रसङ्गात्, तत एव ब्रह्मणः कारणत्वसिद्ध्या हेतोरर्थान्तरसाधकत्वापत्तेश्च । न द्वितीयः । अतिप्रसङ्गापत्तेः, सच्चिदानन्दरूपाद् ब्रह्मणः सदंशाज्जडानां चिदंशाज्जीवानाम् आनन्दांशादन्तर्यामिणां व्युच्चरणमिति तत्तत्सारूप्यस्य तत्र तत्र विद्यमानत्वाद् भवदुक्तहेतोः स्वरूपासिद्धत्वाच्च । न तृतीयः । देहादीनां येन धर्मेण वस्त्वन्तराद् व्यावृत्तिस्तेषां धर्माणां देहत्वगोमयत्वादीनां केशवृश्चिकादिष्वभावेन तेषामप्यकारणत्वप्रसङ्गात् । चेतनाद्देहादचेतनस्य केशनखदन्तादेरचेतनाद् गोमयाच्चेतनस्य वृश्चिकादेरुत्पत्तिदर्शनेन हेतोः साधारणत्वाच्च । यदि च देहाज्जडात् केशादीनां तादृशां, गोमयाज्जडानां वृश्चिकदेहानामेवोत्पत्तिरित्युच्यते तदा तूक्तमेव स्वरूपासिद्धत्वम् । तस्मान्नानेन ब्रह्मकारणत्वदूषणं, न वा मृदादीनां ब्रह्मकार्यत्वदूषणमिति । इदं च तदुक्तं हेतुं तस्य श्रुतिसिद्धत्वं चोपगम्य दूषितम् । माध्वव्यतिरिक्तानां सर्वेषामप्येतदेव मतम् । तृतीयसुबोधिन्यां वैलक्षण्यस्य भ्रान्तप्रतीतत्वं, न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं भवातीति श्रुतिबलादङ्गीकृत्य वैलक्षण्यानुपगमेन दूषितम् । वैलक्षण्यमन्यस्मादन्तरा दृश्यते, न तु वैलक्षण्यमस्तीति । तदेतदत्रापि सूचयन्ति । * चेतनादित्यादि * । * तदंशस्येति * । अचेतनांशस्य । तथाच भ्रान्तप्रत्यक्षालम्बनेन श्रुतिप्रत्यवस्थानं न युक्तमित्यर्थः । सलक्षणात् सलक्षणोत्पत्तेर्बहुशो दर्शनादुक्तदूषणममन्वानं प्रति समाध्यन्तरमाहुः । * तुल्येत्यादि * । * चेदिति * । विवक्षिता चेत् । तथाच, यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वमिति मुण्डकश्रुतौ सतः सदुत्पत्तिश्रावणेन दर्शनानुग्रहेऽपि नास्माकं दोष इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षेऽभिमानिव्यपदेशसूत्रमपि सिद्धान्तसूत्रम् । तदर्थस्तु, विज्ञानं चाविज्ञानं चेत्यत्र विज्ञानशब्दोऽभिमानिव्यपदेशोऽभिमन्तव्याद् वैलक्षण्यबो-

घनार्थो, न तु कारणवचनः । कुतः ? विशेषानुगतिभ्याम् । सच्च त्य-च्चाभवदित्यादिना कार्यस्यैवेतरेतरविशेषात् । सत्यमभवदिति कारणरूपस्यानुगतेश्चेति प्रत्यक्षविरोधपरिहाराय द्वितीयं सूत्रम्। एवमत्र व्याख्यानद्वयेन श्रुतौ युक्तिविरोधः परिहृतः । तेन यथाव्यपदिष्टस्य कारणत्वं निष्प्रत्यूहम् । एतच्च नृसिंहतापनीयादपि सिद्ध्यति । तथाहि नवमखण्डे आत्मनां परमात्मना शुद्धाभेदं जिज्ञासुभिर्देवैः प्रजापतिर्विज्ञापितस्तान् प्रति ब्रह्मवादमुपदिदेश । तत्रोपद्रष्टाऽनुमन्तैष इत्यनेनाहंप्रत्ययगम्यमात्मानमनूद्य सिंहश्चिद्रूप एवेति तस्य पराभेदं विधाय कथमेवमित्याकाङ्क्षायामेतस्य परभेदेन स्वस्योपद्रष्टृत्वाभिमानो वृथेति बोधनायाऽविकारो ह्युपलब्धा सर्वत्रेति परमात्मन एवोपद्रष्टृत्वमनेन भ्रमात् स्वस्मिन्नभिमन्यते इति बोधयित्वा, न ह्यस्ति द्वैतसिद्धिरात्मैव सिद्धो ह्यद्वितीय इत्यभेदं निगमयामास । तत्र भेदः प्रत्यक्षसिद्ध इति नाद्वैतसिद्धिरित्याशङ्कायां प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वाय मायया ह्यन्यदिवेति मायारूपं दोषं तत्र हेतुत्वेनाह । अन्यदिव प्रतीयते, न त्वन्यदित्यर्थः । ततो, नन्वस्तुमायाया दोषत्वं, तथाप्यन्यस्याभावे तया किं प्रत्याय्यमानं हि खपुष्पमिवात्यन्तासत् प्रत्याययितुं शक्यते।अतः प्रतीतिबलात् सिद्धेऽन्यस्मिन्नयं जीवो भिन्न एव मन्तव्य इति कथमस्य परमात्माद्वैतसिद्धिरित्याकाङ्क्षायां तत्साधनाय पुनराह । स वा एष आत्मा पर एवैषैव सर्वमिति । ततो, ननु प्रतीतस्य बाधं विना वाक्यमात्रेण मायिकत्वं न प्रतिपत्तुं शक्यत इत्याकाङ्क्षायां तत्साधनाय पुनराह । तथाहि प्राज्ञे इति । यथा तैजसे प्रतीयमानं सर्वं प्राज्ञे बाध्यत इति मायिकं तथा विश्वस्मिन् प्रतीतमपि तुरीये बाध्यत इति मायिकं मन्तव्यम । तेन भेदोऽपि मायिक इत्यर्थः । तदेतद् व्याकरोति । सैषाऽविद्या जगत्सर्वमात्मा परमात्मैवेति । ततो, ननु तत्र निद्रावशादज्ञानसत्ताऽस्तीति तत्रत्यस्य सर्वस्य भेदस्य चाविद्यकत्वं युक्तम् । जाग्रति सा नास्तीति कथं सर्वस्य मायिकत्वं प्रतिपत्तव्यमित्याकाङ्क्षायां जाग्रत्यपि मायाकृतं पराभवं मायासत्तां चानुभावयति । स्वप्रकाशोऽप्यविषयज्ञानत्वाज्ज्ञानन्नेव ह्यत्र न विजानात्यनुभूतेर्माया च तमोरूपानुभूतेरिति । अत्र अविषयज्ञानरूपत्वं जीवस्वरूपस्य स्वप्रकाशत्वे ज्ञानत्वे च हेतुः । तथाच अहमज्ञ इति विशिष्टानुभवबलात् तत्कृतः पराभवस्तस्याः स्वरूपं सत्ता

च बोध्या। तथाच दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्दोषतौल्यात् तस्य च मायाख्यदोषस्य निद्राचिन्ताद्यवस्थाभेदेनानुवर्तमानत्वाज्जाग्रत्यपि सर्वस्य स्वस्मिन् परमात्मभेदस्य च मायिकत्वं मन्तव्यमित्यर्थः। ननु तत्कृतपराभवस्य मायायाश्चानुभवादस्तु भेदस्य मायिकत्वं, परन्तु सर्वस्य जगतः कथं मायिकत्वमित्याकाङ्क्षायां जगतस्तथात्वे हेतुबोधनाय तत्स्वरूपमनुभावयन् हेतुस्वरूपमनुमापयति। तदेतज्जडं मोहात्मकमनन्तं तुच्छं रूपमस्या इति। तथाच स्वप्रकाशपरमात्मस्वरूपधर्मविरुद्धैर्जडत्वमोहत्वप्रमाणसम्बन्धानर्हत्वैरस्य परमात्मस्वरूपताया अशक्यवचनत्वादस्य मायिकत्वं, तेनैव तस्याः स्वरूपं तादृशमनुमातव्यमित्यर्थः। ततो, नन्वनुभवे तस्याः स्वरूपमावरकमेवानुभूतं तमोरूपत्वान्न तु विक्षेपकमिति कथमयं भ्रम इत्याकाङ्क्षायां तस्यास्तथात्वमप्यनुभूतमेवेत्याह। व्यञ्जिका नित्यनिवृत्ताऽपि मूढैरात्मैव दृष्टाऽस्य सत्त्वमसत्त्वञ्च दर्शयति सिद्धत्वासिद्धत्वाभ्यां स्वतन्त्रास्वतन्त्रत्वेनेति। तथाच परमात्मनः सकाशान्निवृत्तापि सा मूढैरज्ञानिभिरात्मैव दृष्टा आत्मभेदात्मकं विक्षेपमुत्पादयन्त्येवेयं दृष्टा। अतो भेदस्येवास्यापि जडत्वादिविशिष्टस्य व्यञ्जिका सती, अस्य जगतः साङ्ख्यरीतिकसिद्धत्वनैयायिकादिरीतिकासिद्धत्वाभ्यां मीमांसकप्रतिपन्नस्वतन्त्रत्वमायावादिप्रतिपन्नास्वतन्त्रत्वेन च सत्त्वमसत्त्वं च दर्शयतीति तथैवायं भेदवादादिप्रतिपन्नजगद्रूपोऽपि भ्रम इत्यर्थः। ततो, ननु तस्याः कथमेवं जगद्रूपो भेदरूपश्च परिणाम इत्याकाङ्क्षायामुभयं दृष्टान्तेनाह। सैषा वटबीजसामान्यवदनेकवटशक्तिरेकैवेति। तथाच सामर्थ्यैनैकस्या अनेकविधः परिणाम इत्यर्थः। अत्रापि कश्चिद्दर्थोऽतिगोप्य इति विशेषबोधनाय दृष्टान्तं व्याकृत्य दार्ष्टान्तिके केनचिदंशेन योजयति। तद्यथा वटबीजसामान्यमेकमनेकान् स्वाव्यतिरिक्तान् वटान् स्वबीजानुत्पाद्य तत्र तत्र पूर्णं सन्तिष्ठत्येवमेवैषा माया स्वाव्यतिरिक्तानि पूर्णानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति। अत्र च वटस्थानापन्नानि क्षेत्राण्यनेकत्वस्थानापन्नं परिपूर्णत्वं स्वाव्यतिरिक्तत्वमुभयत्रापि समानम्। उत्पादनस्थाने परस्मै प्रदर्शनम्। तत्र पूर्णसंस्थितिस्थाने द्वयोराभासेन करणं, स्वस्य द्विधाभवनं चेति विशेषः। तथा सति जगद्रूपेषु क्षेत्रेषु जडत्वं मोहात्मकत्वमनन्तत्वं

तुच्छत्वं च यद् भासते तत् तेषामेतद्व्यतिरिक्तत्वादेतदीयम्। किञ्च। क्षेत्रप्रदर्शनोत्तरं द्वयोराभासेन करणोक्त्या आभासभूतयोर्जीवेशयोर्न द्रष्टृत्वं किन्तु परमात्मन एवोभयद्रष्टृत्वम्। स्वद्वैधीभावोक्त्या च द्विविधाभासाधारत्वं बोधितम्। इयं च परमात्मनः सकाशान्नित्यनिवृत्तेति, न तदुपाधिः, किन्तु जले चन्द्रकिरणवदविभक्त एव योऽशोऽस्यां प्रविशति तदुपाधिर्भूत्वा अंशानां परस्परं परमात्मन सकाशाच्च भेदं मौढ्यादिधर्मवैशिष्ट्यं च दर्शयति। तेन भेदरूपोऽपि तस्याः परिणाम इत्यर्थः। ततस्तस्याः कथमेवंरूपतेत्याकाङ्क्षायां तस्याः स्वरूपमाह। सैषा चित्रा सुदृष्टा बह्वङ्कुरा स्वयं गुणभिन्ना अङ्कुरेष्वपि गुणभिन्ना सर्वत्र ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणी चैतन्यदीप्तेति। अत्र चित्रेत्यादिभिश्चतुर्भिः क्रमेण जगतो विचित्राकारे जडत्वे मोहात्मकत्वे संख्याकृते आनन्त्ये तुच्छत्वे च तत्स्वभावो हेतुत्वेनोक्तः। अङ्कुरेष्वपि गुणभिन्नेत्यनेन तदङ्कुरभूतानां गुणानामपि प्रत्येकं सङ्घातत्वं नानाप्रकारकव्यष्टिप्रस्तारप्रयोजकत्वाद्योक्तम्। एतावदुपादानतानिर्वाहकं सर्वत्र ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणीति सृष्ट्यादित्रिविधकर्तृत्वनिर्वाहकम्। तच्च रूपत्रयं नास्याः, किन्त्वेतद्रूपत्रयमस्यां ब्रह्मण इति बोधनाय चैतन्यदीप्तेत्युक्तम्। तदेतन्निगमयति। तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं योनित्वमपीति। यस्मादाभासाधारभूता माया चैतन्यदीप्त्यैव ब्रह्मादित्रिरूपवती तस्मादात्मन एव त्रैविध्यम्। आभासाभास्ययोः समानाकारत्वस्यैवानुभवात्। अत्र त्रैरूप्यमिति वक्तव्ये त्रैविध्यमिति यदुक्तं, तेनाविद्यायामपि देवमनुष्यासुरभेदभिन्नत्रिविधजीवप्रयोजकं रूपमप्यात्मन एवेति बोधितम्। यस्माच्च चैतन्यदीप्त्या दर्शयित्र्येव, न तु कर्त्री, तस्माद् योनित्वं निमित्तकारणत्वमप्यात्मन एवेति। तथाचाभासनिमित्तत्वं जगन्निर्मातृत्वं च शुद्धस्यैव साकारस्येति बोधितम्। तदेतद् व्युत्पादयन् पूर्वमाभासयोर्वैलक्षण्यमाह। अभिमन्ता जीवो नियन्तेश्वर इति। तत्रोभयोराभासत्वे तुल्यत्वे कथमेवं वैलक्षण्यमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रयोजकं रूपमाह। सर्वाहंमानी हिरण्यगर्भस्त्रिरूप ईश्वरवद् व्यक्तचैतन्यः सर्वगो हीति। हिरेतौ। यस्मादयं सर्वाहम्मानी सर्वगः समष्टिस्तस्मादविद्याव्यष्ट्युपाधयो जीवास्तदभिमन्तारः। यस्मादीश्वरवद् व्यक्तचैतन्यस्तस्माद् ते नियन्तारो,

यस्मात् त्रिरूपस्ततस्तदङ्कुरोपाधयो ब्रह्मादयोऽपि प्रत्येकं तादृशाः। दृष्टान्तीभूत ईश्वरः को वेत्यत आह। एष ईश्वरः क्रियाज्ञानात्मेति। एष इति प्रक्रान्तपरमात्मा। तथाच तस्य क्रियात्मत्वात् तत्प्रतिरूपोऽयं सर्वोऽहम्मानी, तस्य ज्ञानात्मत्वादयं व्यक्तचैतन्य इत्यर्थः। एवं योनित्वं समर्थयित्वा कार्यकारणयोः सालक्षण्यं वैलक्षण्यं चाह। सर्वं सर्वमयं सर्वे जीवाः सर्वमयाः सर्वावस्थासु तथाप्यल्पा इति। तेन यन्मूले तदेव कार्येषु स्वल्पमिति बोधितम्। एवं कार्यमाभासश्च व्युत्पादितः। तेन कारणत्वमाभास्यत्वं च दृढीकृतम्। अतः परं जीवात्मानं मुख्यवृत्त्या प्रणवप्रतिपाद्यत्वं निगमयितुं परमात्मन एवावस्थाभेदं क्रियाभेदं चाह। स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्याऽमूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव तस्मादद्वय एवात्मेति। तथाच यः स्रष्टा स एवांशेन प्रविश्य द्विधा व्यवहरति मायया, न तु द्विधा भवतीति मूलविचारे स एवायं स्वस्वरूपं प्रणवप्रतिपाद्यतां च नानुसन्धत्ते, किन्त्वस्ति तदभिन्न इत्यर्थः। एतदेवाद्वयत्वं दृढीकर्तुं द्वादशस्वरूपलक्षणान्यस्याह। सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो मुक्तो निरञ्जनो विभुरद्वय आनन्दः परः प्रत्यगेकरसः प्रमाणैरेतैरवगत इति। अत्राभासस्यापि प्रत्यक्त्वात् तद्व्यवच्छेदायैकरसपदम्। अयमेव च मुख्यो हेतुः। एतेन परत्वे सिद्धे तत आनन्दत्व इत्येवं द्वादशलक्षणकत्वसिद्धौ निष्प्रत्यूहं परमात्माभेदसिद्ध्या प्रणवप्रतिपाद्यत्वं निगमितं भवतीति। एवं सजातीयद्वैते निराकृतेऽपि जगतोऽविद्यायाश्च विद्यमानत्वाद् विजातीयद्वैतापत्त्या शुद्धाद्वयासिद्धौ जीवोऽपि नित्यभिन्न एवाङ्गीकार्यः स्यादित्याशङ्कां निवारयितुं जगतोऽविद्यायाश्च सद्रूपत्वेन ब्रह्माभेदमाह। सत्तामात्रं हीदं सर्वं सदेव पुरस्तात् सिद्धं हि ब्रह्म न ह्यत्र किञ्चनानुभूयते नाविद्यानुभवात्मनि स्वप्रकाशे सर्वसाक्षिण्यविक्रियेऽद्वय इति। हि यतो हेतोः सत्तामात्रमिदं सर्वं सृष्टिपूर्वकाले सदेव। यथा पृथुबुध्नोदराद्याकारा वस्तुतो मृद्धर्मा इति घटादयो मृन्मात्रत्वान्मृदेव तथा सति हि निश्चयेन विकारस्य व्यवहारार्थतया वस्तुतः सदात्मकत्वाद् ब्रह्मत्वं सिद्धम्। हि यतो हेतोर्यत् सविक्रियं तदाद्यन्ते चाविक्रियम्। अत एतस्य सत आद्यन्तावस्थाविचारे यत् किमपि कार्यमविद्या च तत् सत्त्वेनैवानुभूय-

ते, न तु प्रतिनियतेन तेन तेन रूपेणातो विजातीयद्वैतस्याप्यभावाच्छुद्धाद्वैतसिद्धिरित्यर्थः । तदेतत् स्वयमनुभवँस्तानप्युपदिशति । पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यदिति । इहापि जडमोहात्मके जगत्यपि अन्यत्वेन प्रतीयमानं यज्जडादिरूपत्वं तदसत् । अतस्तदनादृत्य सर्वं सन्मात्रं पश्यतेत्यर्थः । ननु जडादिरूपताप्याकाशादिवदस्मिन्नौत्पत्तिकी प्रतीयत इति सन्मात्रत्वमवधारणीयमित्याकाङ्क्षायां तदवधारणप्रकारमाह । सत्यं हीत्थं पुरस्तादयोनि स्वात्मस्थमानन्दचिद्धनं सिद्धं ह्यसिद्धं तदिति । हि यतो हेतोः सत्यं सद्वस्तु पुरस्तात् सृष्टिपूर्वकाले, इत्थं सर्वाकारम्, अयोनि अजन्यं, स्वात्मस्थं स्वप्रतिष्ठम्, आनन्दचिद्घनम् आनन्दचिदाकारमेव सिद्धम् । हि अतो हेतोर्निश्चयेन वा तज्जडमोहात्मकत्वमसिद्धम् । तथाचेदानीं जडादिरूपताया औत्पत्तिकत्वेन प्रतीयमानत्वेऽन्यविद्याभिभवविरहदशायामप्रतीतेरान्तरालिकमेव तदित्यर्थः । एवं तस्यान्तरालिकत्वं निगमयित्वा सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वमुपसंहरति । विष्णुरीशानो ब्रह्माऽन्यदपि सर्वं सर्वगमिति । यत् सर्वगं कारणभूतं ब्रह्म तदेव विष्ण्वादिरूपं घटादिरूपं चेतनाचेतनात्मकमित्यर्थः । एवं परमात्मनः सर्वरूपत्वं निगमयित्वा तदात्मकत्वेनात्मन औतत्स्वाय सर्वस्यात्मरूपतामात्मनो ब्रह्मधर्मवत्तां चाह । सर्वमत एव शुद्धोऽबाध्यस्वरूपो बुद्धः सुखरूप आत्मेति। अत एव ब्रह्मात्मकत्वादेव सर्वशुद्ध आत्मा एवंरूपश्चेत्यर्थः । एतदग्रे अनुज्ञात्रनुज्ञाऽविकल्परूपत्वमात्मनो ब्रह्माभेदाय प्रतिपादितम् । अविद्याया अनुज्ञायामन्तर्भावश्च प्रतिपादितः । तत् सर्वं मत्कृतनृसिंहतापनीयदीपिकातोऽवगन्तव्यम् । अत्र प्रयोजनाभावान्नोच्यते । इदमत्र प्रसङ्गादुक्तम् ।

माध्वास्तु, न विलक्षणत्वादितिसूत्रं पठित्वा ततो, दृश्यते त्विति सूत्रं पठन्ति । छिन्नसूत्रमधिकरणं चाहुः । श्रुतेस्तदनुसारिस्मृतेश्च न पाशुपतादिस्मृतिवदप्रामाण्यम् । कुतः?। विलक्षणत्वात् । नित्यत्वेन पुरुषाजन्यतया तद्वैलक्षण्यात् । अस्य वेदस्य तथात्वं नित्यत्वं च शब्दात् । वाचा विरूपनित्ययेत्यादिरूपात् स्वतः प्रामाण्याच्च । अन्यथाऽनवस्थितेरिति चार्थमाहुः । ततोऽभिमानिव्यपदेशसूत्रं पठित्वा, दृश्यते चेत्यधिकं सूत्रं पठन्ति । तदपि सूत्रद्वयात्मकमधिकरणान्तरमित्याहुः । तत्रापि, वेदः प्रमाणं न, मृदब्र-

असदितिचेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

श्रुतौ कारणत्वेनासदुक्तमितिचेन्न प्रतिषेधार्थमेव वचनम् ।

वीदित्यादौ प्रत्यक्षविरुद्धवादित्वादिति पूर्वपक्षनिरासं तुना कृत्वा, मृदब्रवीदित्यादिषु तदभिमानिव्यपदेशस्तासां विशेषानुगतिभ्यां सामर्थ्यव्यापकत्वाभ्यामङ्गीक्रियतेऽतो न प्रत्यक्षविरोधः। तासां सामर्थ्यं च महद्भिर्दृश्यतेऽतः प्रत्यक्षविरोधाभावान्न श्रुतिप्रामाण्यभङ्ग इत्यर्थश्चाहुः ॥ ६ ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ पूर्वाधिकरणेन श्रुतौ युक्तिविरोधं परिहृत्य समाकर्षसूत्रोक्तस्यार्थस्योपष्टम्भार्थं श्रुत्यन्तरे पुनर्विप्रतिषेधान्तरमाशङ्क्य समाधत्ते। * असदित्यादि *। तद् व्याकुर्वन्ति। * श्रुतावित्यादि *। असद्वा इदमग्र आसीदिति श्रुतावसतः सकाशात् सृष्टिरुच्यते। असच्च सद्भिन्नम्। अभावो वाऽलीकं वा। अतस्तदेव कारणमितिचेन्न। कुतः ?। प्रतिषेधमात्रत्वात्। प्रतिषेधस्य मात्रमवधारणं येन तत् तादृशं तत्त्वात्। वाक्यान्तरस्य तन्निषेधावधारकत्वात्। छान्दोग्ये, तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदित्यनेन मतान्तरीयमसदनूद्य, कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादित्यादिना निषिध्यते। एवं नानाविधं जगत् कुतो हेतोरेकस्मादभावात् स्यात्। न ह्येकस्मादभावान्नानाविधं कार्यं क्वापि दृष्टम्। येन तथा कल्प्येत। येऽप्यभावस्य कारणत्वं वदन्ति तेऽपि प्रागभावस्य नानात्वं वदन्तीति। अथालीकं दूषयन्ति। असतोऽलीकात् कथं सज्जायेतेति। न हि खपुष्पात् किञ्चिज्जायते। किञ्च। यद्यसतः सतश्च विकल्पेन कादाचित्कं कारणत्वमभिप्रेयात्तदा रात्रिमितिवद् वदेत्। न तु युक्तिपुरःसरं दूषयेत्। अतस्तत्र नासतः कारणत्वमुच्यत इति न विप्रतिषेधः। अतस्तत्र यदसत्पदं तद् भावविकारात्मकसत्तारहित्यबोधनार्थमित्यर्थः। एवञ्च, नासदासीन्नोसदासीदिति भाववृत्तसूक्तेऽप्यसत्पदेन भावविकारभूतसत्तारहिततया सांख्याद्यभिमतं प्रधानाद्यभिप्रेत्य तन्निषिध्यते। सत्पदेन च भावविकारभूतसत्तायुक्तं कार्यमभिप्रेत्य तन्निषिध्यते।

कथमसतः सज्जायेतेति । कार्यस्य वा पूर्वविप्रतिषेधो ब्रह्मकारणत्वाय ॥ ७ ॥

न सन्नासन्न सदसदिति सौबालश्रुतावपि सदसत्पदेन व्यक्ताव्यक्तात्मकं शब्दब्रह्म निषिद्ध्यते । शब्दब्रह्मात्मनस्तस्य व्यक्ताव्यक्तात्मनः पर इति तृतीयस्कन्धे शब्दब्रह्मणस्तथात्वोक्तेः । अतोऽसद्वेति वाक्ये असतः कारणत्वं नोच्यते । नापि, नासदासीदित्यादौ मूलसतः कारणत्वं निषिद्ध्यते, येन श्रुतिविप्रतिषेधः स्यात् । अतः शब्दसाम्यादेव ब्रह्म इत्यर्थः । यद्यपि समाकर्षसूत्रेऽयमर्थः सिद्धस्तथापि समाकर्षे हेतुः सूत्रकृता तत्र नोक्तः । अत्र त्वसन्निषेधे हेतुरुक्तः सोऽन्यत्राप्युन्नेयः । तत्तत्प्रतिषेधावधारकाणां वाक्यानां तत्रैवोदाहृतत्वादिति । एवं स्वमतेन व्याख्याय प्रस्थानान्तरीयव्याख्यानसङ्ग्रहायाहुः । * कार्यस्येत्यादि * । वाशब्दोऽनादरबोधनाय । एतस्यार्थस्य असद्व्यपदेशसूत्रे प्रपञ्चनीयत्वादिति । उक्तश्रुतौ, इदं कार्यमुत्पत्तेः पूर्वमसदासीदित्युच्यते । तथाच कार्यस्योत्पत्तेः पूर्वकाले सत्ताप्रतिषेधो ब्रह्मकारणत्वबोधनायेति सत्कार्यवादः श्रुतिविप्रतिषिद्ध इतिचेन्न । कुतः ? प्रतिषेधमात्रत्वात् । असद्वेति वाक्यस्य कार्यावस्थानिषेधावधारकत्वात् । न ह्ययं निषेधः प्रागुत्पत्तेः कार्यसत्तां निषेद्धुं शक्नोति । इदानीमपि कार्यस्य कारणात्मनैवात्मलात् प्रागप्युत्पत्तेस्तद्रात्वस्य बाधाभावेन कार्यत्वे परिदृश्यमानं यदागन्तुकं स्थूलं रूपं तन्निषेधावधारकत्वात् । तथाच न सत्कार्यवादः श्रुतिविप्रतिषिद्ध इत्यर्थः । नच कार्यगतस्य व्यवहार्यरूपस्यागन्तुकत्वे तस्य पूर्वमसत्त्वात् तद्दृष्टान्तेनासत्कार्यवादः पुनः प्रसज्ज्यत इति वाच्यम् । कारणे तस्यापि सत्त्वात् । नच तादृशव्यवहारापत्तिस्तर्हीति वाच्यम् । तादृशभगवदिच्छाभावादुपपत्तेः । नच तादृशेच्छाभावे मानाभावः । इच्छायाः कार्यैकोन्नेयत्वेन कार्याभावानुभवस्यैव तत्र मानत्वात् । इदं यथा तथा विद्वन्मण्डनीयाविर्भावतिरोभाववादविवरणे निपुणतरमुपपादितमिति नात्र प्रपञ्च्यते । इदञ्चात्र वैषम्यनैर्घृण्यसूत्रवत् परप्रसिद्ध्या परो बोधनीय इति न्यायेनोक्तम् । वस्तुतस्तु तत्र पूर्वानुवाके सोऽकामयतेत्यादिना या सृष्टिरुक्ता तस्या असाधु-

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

पूर्वपक्षमाह । अपीतिर्लयः । कार्यस्य कारणलये तद्वत् प्रसङ्गः । स्थौल्यसावयवत्वपरिच्छिन्नत्वाशुद्धत्वादिधर्मसम्बन्धावश्यकत्वादसमञ्जसं ब्रह्मकारणवचनम् ॥ ८ ॥

त्वमत्र प्रतिपाद्यते । सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते इति गीतावाक्येन सत्पदस्य साधुवाचकत्वे असत्पदस्यासाधुवाचकताया अपि युक्तत्वात् । अत एवात्र सुकृतत्वं ब्रह्मण उच्यते, रसत्वं च । रसस्यानन्दरूपत्वं चेति सर्वं युज्यते । पूर्वोक्तायां तथात्वोक्त्यभावादिति दिक् । इदं च पुष्टिप्रवाहमर्यादायां फलाध्यायचतुर्थपादे च विवृतमिति नात्र मत्कल्पनेति बोध्यम् । तथा सत्यस्मिन् पक्षे प्रतिषेधमात्रत्वादित्यस्य साधुत्वप्रतिषेधमात्रत्वादित्यर्थः संगृहीतो बोध्यः । तथाचासच्छब्दस्य स्वार्थाच्च्यावनं यदि नेष्यते तदापि छान्दोग्ये असत्पदस्य निषेध्यपरत्वम् । तैत्तिरीये तु प्रपञ्चस्थूलावस्थाभावबोधनपरम् । प्रपञ्चविशेषस्यासाधुताबोधनपरत्वं वा । अतः समाकर्षानङ्गीकारेऽपि न ब्रह्मकारणताविरोध इत्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु, न विलक्षणेति सूत्रोक्तयुक्त्या जगतो ब्रह्मवैलक्षण्ये ब्रह्मणोऽपि जगद्विलक्षणत्वात् तत उत्पन्नस्य जगतो द्रव्यान्तरत्वादसत एवोत्पत्तिः प्रसज्यत इत्येवमस्मिन् सूत्रे असदिति भागेनाऽऽशङ्क्य, न प्रतिषेधमात्रत्वादिति भागेन परिहरतीति । दृश्यते त्वित्यस्य पूर्वसूत्रस्य कार्यकारणयोः सालक्षण्यनियमनिषेधमात्रपरत्वान्न कार्यस्य कारणाद् द्रव्यान्तरत्वम् । कृमिमक्षिकयोरिव वैलक्षण्याभावात् कुण्डलहिरण्ययोरिव द्रव्यैक्यसत्त्वादित्यर्थमाहुः ॥ ७ ॥

अपीतौ तद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ पूर्वसूत्रेणासत्कारणवादं परिहृत्य श्रुत्यविरोधस्थापनाद् ब्रह्मकारणवादे स्थिरीकृते पुनस्तत्र युक्त्या प्रत्यवतिष्ठत इत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति * पूर्वपक्षमाहेति * । तथाच नेदमसद्वादनिरासकं सिद्धान्तसूत्रमित्यर्थः । * व्याकुर्वन्ति * । अपीतिरित्यादि * । * असमञ्जसमिति *

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

नैवास्मदीये दर्शने किञ्चिदसामञ्जस्यमस्तीति तुशब्देन परिहरति। स्वपक्षस्थापनपरपक्षनिराकरणयोर्विद्यमानत्वान्नतुवचनम् । तत उत्पन्नस्य तत्र लये न कार्यावस्थाधर्मसम्बन्धः शरावरुचकादिषु प्रसिद्धः । भवतां परं न दृष्टान्तोऽस्ति ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

सर्वज्ञत्वशुद्धत्वादिविघटत्वेनायुक्तम् ॥ ८ ॥

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ परिहारसूत्रमिदम् । व्याकुर्वन्ति । * नैवेत्यादि * । * नतुवचनमिति * नतु इति पदद्वयकथनम् । * लयेनेत्यत्र, लये इति पदच्छेदः । अयमर्थः । ब्रह्मकारणवादे ये दोषाः कार्यप्रलयावस्थामादाय भवता प्रदर्शितास्ते कस्य कार्यस्य कस्मिन् कारणे लये दृष्टा अत्रापाद्यन्ते । लौकिक इति त्वसङ्गतम् । शरावादीनां मृदि लये परमाणुभावापत्तौ स्थौल्यसावयवत्वाद्यदर्शनात् । महापृथिवीरूपत्वे च परिच्छिन्नत्वाशुद्धत्वाद्यदर्शनात् । रुचककटकादीनां च सुवर्णे लये तददर्शनात् । प्रत्युत तैजसानां भाण्डानां मद्यादिसम्बन्धेन दुष्टत्वेऽग्निसम्बन्धात् तस्याकारस्य नाशनेन पुनः पूर्वभावसम्पत्तौ निर्दोषता स्मर्यते । तैजसानां रेतोविण्मूत्रासृक्कुणपादिभिश्चाण्डालसूतिकोदक्यापतितादिभिश्चिरमुपहतानामावर्तनमिति । एवं मार्तिकानामपि मृद्भावे । वातोद्धूतं रजतः शुचीति । अतो लोकविचारेऽस्माकं दृष्टान्ताः सन्ति, न भवतामिति ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ अथ शास्त्रीये कार्ये दृष्टा इत्युच्यते तर्हि स्वगृहमन्वेषयित्वा ततो वक्तव्यम् । तवापि निर्विशेषात् प्रधानात् सविशेषस्य शब्दादिमत उत्पत्तेः कार्यकारणयोर्विलक्षणत्वं, कार्यस्योत्पत्तिर्न कारणस्येत्यपि । एवं विलक्षणकार्योत्पत्तावुत्पत्तेः पूर्वं

स्वपक्षे चैते प्रतिवादिनः साधारणा दोषाः । निर्विशेषात् प्रधानात् सविशेषस्य कार्यता । तस्योत्पत्तिः । लये तद्धर्मसम्बन्धः । असत्कार्यवादप्रसङ्गः । तथैव कार्योत्पत्तौ कारणाभावेन नियमाभावः । भावे वा मुक्तानामपि पुनर्बन्धप्रसङ्गः ॥ १० ॥

तस्य वैलक्षण्यस्याभावादसत्कार्यवादप्रसङ्गः । सद्भावे च लयेऽपि कार्यधर्मसम्बन्ध इति तद्वत्त्वप्रसङ्गः । किञ्च, सर्वेषामन्तिमकार्यपर्यन्तानां कार्याणां कारणे सत्त्वेन, एतदनन्तरमेतदुत्पत्स्यत इति तथैव कार्योत्पत्तौ तत्क्रमनियामककारणाभावेन क्रमनियमाभावः । अथ नियामककारणमन्तरेणैव नियमोऽभ्युपगम्यते तदा आकस्मिकवादप्रसङ्गः । अथ तत्रापि कारणसत्ताऽभ्युपगम्यते तदोत्पादनियामककारणसद्भावे तेनोत्पत्तिः कार्यैवेति मुक्तानामपि पुनर्बन्धप्रसङ्गः । कारणस्य साधारणत्वादिति । तदेतदुक्तम् * स्वपक्षे चैत इत्यादिना * । तथाच दोषसाम्यान्न पर्यनुयोग उचित इत्यर्थः । यद्यपि प्रतिबन्देरनुत्तरत्वादिदं नोत्तरं. तथापि पूर्वसूत्रेण निरस्तत्वाद् वादिनो बर्बरत्वनिवृत्तये उक्तं ज्ञेयम् ।

रामानुजाचार्यास्तु ब्रह्मणश्चिदचिच्छरीरमङ्गीकृत्य भोगायतनत्वादीनि च शरीरलक्षणानि दूषयित्वा यस्य चेतनस्य यद् द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थे नियन्तुं धारयितुं च शक्यं, तच्छेषतैकस्वभावं च तत् तस्य शरीरमिति लक्षयित्वा, अपीतिसूत्रोक्तस्य तद्वत्प्रसङ्गरूपस्य दूषणस्य चिदचिद्रूपे परब्रह्मशरीर एव सम्बन्धान्न ब्रह्मणि दोषसम्बन्धः । ब्रह्मगतगुणानां च न शरीरे सम्बन्धः । यथा देवमनुष्यादीनां सशरीराणां क्षेत्रज्ञानां शरीरगता बालत्वयुवत्वस्थविरत्वादयो नात्मनि सम्बद्ध्यन्ते, आत्मगताश्च ज्ञानसुखादयो न शरीरे तद्वदिति दृष्टान्तसूत्रं व्याकुर्वन्ति स्म । तच्चिन्त्यम् । सदेव सोम्येदमग्र, आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यादिषु केवलं ब्रह्मैव प्रकृत्य सृष्टिकथनात्, तमः परे देवे एकीभवतीति शब्दान्तरेण प्रलयेऽपि तमसः स्वीयरूपत्यागेन ब्रह्मरूपताया एवोक्तत्वाच्च तेनैव रूपेण परिहारसम्भवेऽस्यानुपयोगादिति । तच्छरीरोऽप्येतेनैव प्रत्युक्तो ज्ञेयः ।

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमितिचेदेवम-
प्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

वेदोक्तेऽर्थे शुष्कतर्केण प्रत्यवस्थानमयुक्तम् । तर्कस्याप्रतिष्ठानात् । तर्को नाम स्वोत्प्रेक्षिता युक्तिः । सा एकोक्ता नान्यैर-

---

शङ्कराचार्यास्तु, विवर्तवादमाश्रित्य कार्यस्यासत्त्वव्यवस्थापनेन दोषपरिहारं सिद्धान्तयन्ति । तदपि तदनन्यत्वाधिकरणे दूष्यम् ।

माध्वास्तु, तद्वत्पदे मतुपमङ्गीकृत्य, अपीतिसूत्रोक्तमप्यसद्वादनिरासकमिच्छन्ति । यद्यसदेव कारणं स्यादपीतिस्तद्वान् स्यात् । असतः सकाशाज्जगदुत्पत्तावुपेतायां प्रलये असन्मात्रावशेषः प्रसज्ज्येत । कार्यनाशे कारणमात्रावशेषनियमात् । अतोऽसमञ्जसमसन्मतमिति । दृष्टान्तसूत्रे च, विप्रतिपन्ना उत्पत्तिः सतो भवितुमर्हति । उत्पत्तित्वात् । घटोत्पत्तिवदिति । विमतो विनाशः सदवशेषः । विनाशत्वाद् । घटविनाशवदिति लोके दर्शनादसत्कारणवादस्यासमञ्जसत्वमाहुः । तत्रापि विनाशत्वस्य नानुमानत्वम् । न सदवशेषः । जलविनाशवदिनि दृष्टान्तेन हेतोः साधारणत्वादिति ।

भिक्षुस्तु यथा असतः सदुत्पत्तिर्न सम्भवति तथा सतोऽपि सदुत्पत्तिर्न सम्भवति । कुतः ? । अपीतौ कारणवत् कार्यस्यापि विद्यमानत्वप्रसङ्गादिति पूर्वपक्षम्, अपीतिसूत्रे व्याख्याय, न त्विति सूत्रे सतः सदुत्पत्तौ मृद्घटादेर्दृष्टान्तस्य विद्यमानत्वादिति सिद्धान्तं व्याचख्यौ । तदपि शिथिलम् । सतो मृदादेरविद्यमानस्यैव घटादेरुत्पत्तिदर्शनेन सतः सदुत्पत्तेरुपपादनसापेक्षत्वादिति ॥ १० ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमितिचेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ सूत्राक्षरैरेव सांख्योक्त्या किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याचक्षते * वेदोक्त इत्यादि * वेदोक्तेऽर्थे शुष्कतर्कैः कार्यवैलक्षण्यकार्यधर्मवत्त्वप्रसङ्गादिभिः प्रत्यवस्थानमयुक्तम् । कुतः ? । तर्कस्याप्रतिष्ठानाद् । तर्को नाम स्वोत्प्रेक्षिता युक्तिः । सा एकोक्ता

ङ्गीक्रियते । स्वतन्त्राणामृषीणां मतिभेदाद् वस्तुनो द्वैरूप्यासम्भ-
वान्नियामकाभावाच्च । अतो न तर्कस्य प्रतिष्ठा । पूर्वपक्षिणः
परिहारः । अप्यन्यथाऽनुमेयमितिचेत् । एवमपि अन्यथा वयम-
नुमास्यामहे । यथा नाप्रतिष्ठादोषो भविष्यति । न हि कोऽपि
तर्कः प्रतिष्ठितो नास्तीति वक्तुं शक्यते। व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् ।

आर्षं धर्मोपदेशं च धर्मशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतर, इति स्मृतेः ।

सावद्यतर्कपरिहारेण निरवद्यस्तर्कः प्रतिपत्तव्यो भवतीतिचेद्, एवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः । ब्रह्मवादिनो निर्दुष्टतर्कसद्भावेऽपि प्रकृति-

नान्यैरङ्गीक्रियते । वक्तृभिश्चर्चायां तत्तदुक्तास्तर्काः परस्परमाभासीक्रियन्ते । स्वतन्त्राणामृषीणां मतिभेदात् । विवादविषयस्यैकस्य वस्तुनो युक्तिमात्रेण द्वैरूप्यस्यासम्भवात् । लोकस्य वैचित्र्येणोभयोर्वादिनोर्दृष्टान्तसौलभ्यं एकतरयुक्तिनियामकस्य हेतोरभावाच्च । अतो महर्ष्युक्तत्वाद्धेतोर्न तर्कस्य प्रतिष्ठा । पूर्वपक्षिणः परिहारस्तस्मादित्यस्मान् प्रतिब्रवीषि तदा अप्यन्यथानुमेयमितिचेद् एवमपि वयमन्यथानुमास्यामहे, यथा तर्काप्रतिष्ठादोषो न भवति । तत्र हेतुः । * न हीत्यादि * । तत्रापि हेतुद्वयम् । * व्यवहारेत्यादि * * स्मृतेरित्यन्तम् * । तेन सिद्धं तु, * सावद्येत्यादि * चेदित्यन्तम् * । तथाच, प्रधानं जगदुपादानकारणम् । तत्सलक्षणत्वात् । पटसलक्षणतन्तुवदित्यनुमानं निरवद्यम् । प्रधानाज्जगज्जायत इति सांख्यसूत्रोक्तश्रुत्या, यस्तन्तुनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावत इति श्वेताश्वतरश्रुत्या चानुगृहीतत्वादितिचेदेवं सांख्योक्तमनूद्यपरिहरन्ति । * एवमपीत्यादिना * । तथाच त्वया या श्वेताश्वतरश्रुतिस्तर्कानुग्राहकतयोक्ता सा प्रकरणावरुद्धा । तत्र हि प्रथमेऽध्याये, भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतदिति भोक्तृभोग्ययोरपि ब्रह्मत्वश्रावणेन भोग्यस्य प्रधानस्य ब्रह्मरूपत्वेनैव सिद्धत्वात् । पञ्चमाध्याये च, तद् वेदगुह्यो-

वादिनस्तर्कस्य दोषाविमोक्षप्रसङ्गः । मूलनियमभावाद् वैषम्यस्य विद्यमानत्वात् ॥ ११ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

सांख्यमतस्य वैदिकमतासन्नत्वात् केषाञ्चिच्छिष्टानां परिग्रहोऽप्यस्ति । अणुमायाकारणवादास्तु सर्वथा न शिष्टैः परिगृह्यन्त इति तेषां तर्काः पूर्वोक्तन्यायेन सुतरामेव निरस्ता वेदितव्याः ॥ १२ ॥

पनिषत्सुगूढं तद् ब्रह्मा वेद ते ब्रह्मयोनिमिति ब्रह्मण एव योनित्वश्रावणात् । एवं, प्रधानाज्जगज्जायत इत्यत्रापि प्रधानं ब्रह्मकार्यमेव सन्दिग्धस्य वाक्यस्यासन्दिग्धेनैव निर्णयस्य युक्तत्वात् । इदं च, योनिश्च हि गीयते इति प्रथमाध्याय एव दत्तोत्तरम् । अतः प्रकृतिवादिनो मूलनियमाद्यभावात् तत्तर्कस्याप्रतिष्ठाद्दोषाद्विमोक्षस्यैव प्रसङ्ग इत्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु, तर्काप्रतिष्ठानादपीति सूत्रं भिन्नं कुर्वन्ति । तदा लापनसौकर्यं गुणः । हेतोः सिद्धान्तकोटिप्रवेशात् । तथापि पूर्वसूत्रस्थचकारवैयर्थ्यं दोषः । चकारार्थस्यात्रत्यापिशब्देन सङ्ग्रहादिति ॥ ११ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ तर्काप्रतिष्ठानदोषमन्येष्वपि बोधयँस्तत्रापि परिहारमतिदिशति । * एतेनेत्यादि * । तद् व्याचक्षते । * साङ्ख्येत्यादि * । * पूर्वोक्तन्यायेनेति * । मूलनियमाभावपरस्परवैसम्मत्यप्रयुक्तेन तर्काप्रतिष्ठानरूपेण न्यायेन । यद्यपि, 'अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः । त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोंऽशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः । जैमिनीये च वैयासे न विरोधोऽस्ति कश्चन' इति पराशरोपपुराणवाक्याज्जैमिनीयान्तेषु किञ्चिदंशविरोधस्तुल्यस्तथापि गौतमीये, औलूक्ये, मायिके च दर्शने शिष्टापरिग्रहोऽधिक इत्यनाख्यातः प्रश्नात् तद्दूषणमित्यर्थः । इदं च केवलं सूत्रमेव, नाधिकरणम् । विषयादेरस्फुटत्वादिप्रायभावात् ।

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

कारणदोषं परिहृत्य कार्यदोषपरिहारार्थमारम्भः। भोग्यस्य भोक्त्रापत्तिः। ब्रह्मणो निर्विशेषस्य कारणत्वाद् भोक्तुर्भोग्यत्वं, भोग्यस्य च भोक्तृत्वमापद्यते। अतो न विभाग इतिचेन् स्याल्लोकवत्। यथा लोके कटककुण्डलादीनां सुवर्णकारणत्वेन सुवर्णानन्यत्वेऽपि न कटस्य कुण्डलत्वमेवं न भोग्यस्य भोक्तृत्वम् ॥ १३ ॥

एवञ्च पूर्वाधिकरणेनैतत्सूत्रेण च समाकर्षसूत्रोक्तप्रतिकूलानां तर्काणां पराहत्या ब्रह्मणः कारणत्वं दृढीकृतम् ॥ १२ ॥

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥ पूर्वोक्तयुक्तिभिः परिहृते श्रुतिविप्रतिषेधे, अस्य सूत्रस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तदाहुः। * कारणेत्यादि *। दृश्यते त्वित्यनेन वैलक्षण्यं, प्रतिषेधमात्रत्वादित्यनेनासत्कारणवादापत्तिं, दृष्टान्तसद्भावाद्सामञ्जस्यं, तर्काप्रतिष्ठानादन्यानप्युत्प्रेक्षिष्यमाणान् कारणदोषान् परिहृत्य उत्प्रेक्ष्यमाणस्य कार्यदोषस्य परिहारार्थं सूत्रारम्भ इत्यर्थः। एवमग्रिमाधिकरणत्रयेऽपि बोध्यम्। सूत्रं व्याकुर्वन्ति। * भोग्यस्येत्यादि *। भोक्त्रापत्तेरिति भावप्रधानो निर्देशः। भोक्तृत्वापत्तेरित्यर्थः। अग्रेऽपि बोध्यम्। सोऽकामयतेति चेतनं ब्रह्म प्रकृत्य ततः सृष्टिमुक्त्वा तन्तुन्यायेन तदनुप्रवेशाद्, विज्ञानं चाविज्ञानं चेति कार्यविभागो दर्शितः। स युज्यते न वेति सन्देहे, स न युज्यते। यतः, अस्थूलमनण्वित्यादिश्रुतिभ्यो लौकिकविशेषरहितस्य ब्रह्मणः कारणत्वात् कार्यस्य लयदशायां भोक्तृभोग्याभावकृतपरस्परविभागस्य निवृत्तिपूर्वकं कारणात्मकतासम्पत्तौ सर्वथा तथात्वे जाते ततः पुनः कल्पे स्थितिदशायां भोक्तुश्चेतनस्य भोग्यत्वं स्रक्चन्दनादिरूपत्वं भोग्यस्य तस्य भोक्तृत्वं चेतनत्वमापद्येत यथा लोके कटककुण्डलादेरुपमर्देन सुवर्णरूपतापत्तौ पुनः कारणदशायां कटकभागस्य कुण्डलत्वं कुण्डलभागस्य कटकत्वं तद्वत्। अतोऽविभागो विज्ञाना-

ऽविज्ञानविभागाभावः । ततश्च, ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्येत्यत्र चेतने भोक्तृत्वं सुकृते भोग्यत्वं यदुच्यते, तद् विप्रतिषेध इत्येवंचेदित्यन्तेनाशङ्क्य तत्र समाधत्ते । स्याल्लोकवदिति । तथाचैवमापादनेऽपि उत्पत्तिदशायां चेतनस्य भोक्तृत्वमचेतनस्य भोग्यत्वमेव । यथा लोके कटकभागस्य कुण्डलत्वेनोत्पत्तौ कुण्डलत्वमेव, कुण्डलभागस्य कटकत्वेनोत्पत्तौ कटकत्वमेवं विपर्ययापत्त्यभावाद्, भोक्तृभोगविभागसौकर्यं तद्वदित्यर्थः । अत्र लोकवदिति दृष्टान्तेनेदं बोध्यते । तदुक्तमभ्युपगम्य तदुक्त्या समाधीयते । अस्माकं तु, बहु स्यां प्रजायेयेतीच्छया बहुभवनस्य प्रकर्षस्य च सिद्धत्वात् पूर्वमेव चेतनाचेतनविभागं कृत्वा तेन तेन रूपेण तत्र तत्र प्रवेश इति न दोषलेश इति । एवमत्र युक्त्या, विज्ञानं चाविज्ञानं चेत्यादिश्रुतौ विभागाभावरूपः कार्यदोषः परिहृतः । प्रलये तु विभागाभावेऽप्यदोषः । व्यवहाराभावेन तद्भङ्गाभावादिति ।

भास्कराचार्यास्तु, युक्त्या ब्रह्मवादः सांख्यैः पुनराक्षिप्यते । तद्दूषणायेदं सूत्रमितीच्छन्ति । यथा फेनतरङ्गादीनां परस्परं विभागः समुद्रादनन्यत्वं चेति दृष्टान्तं चाहुः ।

शङ्कराचार्या अप्येवमेवोक्त्वा यद्यपि भोक्ता न ब्रह्मणो विकारः । तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति स्रष्टुरविकृतस्यैव कार्यानुप्रवेशो भोक्तृत्वश्रावणात् । तथापि कार्यमनुप्रविष्टस्योपाधिनिमित्तो विभागः सम्भवति । यथा घटाद्युपाधिनिमित्त आकाशस्येत्येतदवधिकमाहुः ।

रामानुजाचार्यास्तु तद् दूषयन्ति । अन्तर्भावितशक्त्यविद्योपाधिकाद् ब्रह्मणः सृष्टिमभ्युपगच्छतामेवमाक्षेपपरिहारयोरसङ्गतत्वात् । तथाहि । कारणान्तर्गतशक्त्यविद्योपहितस्य भोक्तृत्वादुपाधेश्च भोग्यत्वाद्विलक्षणयोस्तयोः परस्परभावापत्त्यदर्शनेनाक्षेपस्यैवानुदये परिहारस्याप्रयोजनत्वेन सूत्रस्यैव वैयर्थ्यात् । स्वरूपपरिणामस्तु न तैरभ्युपेयते । न कर्माविभागादितिचेन्नानादित्वादित्यागामिसूत्रे क्षेत्रज्ञानां तत्कर्मणाञ्चानादित्वप्रतिपादनात् । तदनभ्युपगमे च भोक्तृभोग्याविभागशङ्काया एवानुदयात् । स्वरूपपरिणामे च ब्रह्मणो भोक्तृभोग्याविभागशङ्काया एवानुदयात् । स्वरूपपरिणामे च ब्रह्मणो भोक्तृभोग्यभावापत्त्या पुनरसामञ्जस्यादि-

ति । स्वमतं त्वेवमाहुः । स्थूलसूक्ष्मचिदचिच्छरीरस्य ब्रह्मणः कारणरूपत्वाज्जीवब्रह्मणोः स्वभावविभागो य उक्तः सोऽनुपपन्नः । सशरीरत्वे जीववद्भोक्तृत्वस्यावर्जनीयत्वात् । न च, सम्भोगप्राप्तिसूत्रेऽस्य दोषस्य प्रागेव परिहृतत्वान्न शङ्कोदय इति वाच्यम् । तत्रोपास्यतया हृदयान्तःस्थस्य शरीरान्तर्वर्तित्वमात्रेण न भोगसम्बन्ध इत्युक्तत्वात् । इह तु जीववद् ब्रह्मणोऽपि सशरीत्वे तद्वदेव सुखदुःखभोगापत्तिरित्युच्यते । लोके तथा दर्शनात् । न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति, अशरीरं वा व सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत इति श्रुतेश्च । अतः सशरीरब्रह्मकारणवादे जीवेश्वरस्वभावविभागाभावात्, केवलब्रह्मकारणवादे मृत्सुवर्णादिवज्जगद्रतापुरुषार्थादिसर्वविशेषाश्रयत्वप्रसङ्गाच्च प्रधानकारणवाद एव ज्यायानितिचेत् । स्याल्लोकवत् । स्यादेव सशरीरत्वेऽपि जीवेश्वरस्वभावविभागः । जीवेऽपि सुखदुःखभोगस्य पापपुण्यकृतत्वेन शरीरनिमित्तकत्वाभावात । नच, न ह वै सशरीरस्येति श्रुतिविरोधः । तस्य कर्मारब्धदेहविषयत्वेन कर्मण्येव तत्पर्यवसानात् । अन्यथा, स एकधा भवति, स यदि पितृलोककामो भवति स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाण इति कर्मसम्बन्धनिर्मुक्तस्य सशरीरस्यैव जीवस्यापुरुषार्थगन्धाभावश्रावणविरोधापत्तेः। अपहतपाप्मनः परमात्मनस्तु तदभावः कैमुतिकादेव सिद्ध्यति । यथा राजाऽऽज्ञानुवर्तिनां तदतिवर्तिनां राजानुग्रहनिग्रहकृतसुखदुःखयोगेऽपि सशरीरत्वमात्रेण तच्छासके राज्ञि न शासनानुवृत्त्यतिवृत्तिनिमित्तकः सुखदुःखभोगस्तद्वदिति लोकेऽपि सिद्धमिति । तन्मतचौरोऽप्येवमाह । ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशाविति स्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्याभ्यां कृतं स्वभावविभागं वदतीत्येतावान् भेदः । तत्र सशरीरस्य परिणामः प्रागेव निरस्त इति न शङ्का नापि चोत्तरम् । स्वरूपपरिणामवादिनां ब्रह्मणो भोक्तृभोग्यभावस्त्विष्ट एव । प्रमाणबलाच्छुद्धाद्वैतस्यैवाभ्युपगतत्वेनादोषात् । नच स्वभावाविभागापत्तिः । सृष्टिदशायां शक्तिविश्लेषेण स्वभावविभागस्य लोकेऽपि दर्शनात् । एकबीजके तरौ पत्रपुष्पफलमूलवल्कनिर्यासानामन्योन्यस्वभावस्य तेषां च स्वभावानां बीज ऐक्यस्य पुनर्बीजे तथात्वस्य सर्वजनीनत्वादिति ।

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

श्रुतिविरोधं परिहरति। वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति। तत्र विकारो वाङ्मात्रेणैवारभ्यते, न वस्तुत इत्यर्थः प्रतिभाति।

भिक्षुस्तु—ननु परमेश्वरस्य जगत्कारणभूतस्यैवत्वे, बहु स्यां प्रजायेय, रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव, स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य इत्यादिश्रुतिभिर्जगत्कारणस्यैव जीवभावश्रावणेन सुखदुःखभोक्तृजीवरूपतापत्त्या, तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीत्यादिश्रुत्युक्तो विभागो नोपपद्यत इतिचेल्लोकवदयं विभागः स्यात्। यथा लोके पितृप्रकृतिके पुत्रे पित्रात्मकत्वे सत्यपि गर्भवासादयः पुत्रस्यैव न पितुरिति विभागस्तथैव परमेश्वरजीवयोरपि। एवं समुद्रमत्स्यपृथिव्योषध्यादयो दृष्टान्ता बोध्या इत्याह।

मध्वाचार्यास्तु—कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्वे एकीभवन्तीति मुक्तजीवस्य परापत्तिरुच्यते। अतस्तयोरविभागात् स पूर्वमपि तदभिन्न एव। अन्यथा एकीभावायोगादिति चेत्, स्याल्लोकवत्। यथा लोके उदक उदकान्तरस्यैकीभावव्यवहारेऽप्यन्तर्भेदोऽस्त्येव, तथात्रापि स्यादिति। अत एव, यथोदके शुद्धे शुद्धमासिक्तं तद्धदेव भवतीत्युक्तम्। नच स्वभावाविभागः। न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति, न ते विष्णो जायमानो न जात इत्यादिश्रुतौ तस्य सिद्धत्वादित्याहुः।

अत्राधिकरणविभागस्त्वव्यवस्थितः। कैश्चित् क्वचिदन्यैरन्यत्र तत्समाप्त्यङ्गीकारात्। आचार्यैस्त्वेषां सूत्रत्वमेव केवलमङ्गीक्रियते, नाधिकरणत्वम्। क्वचिदप्यधिकरणत्वावचनात्। सूत्रत्रयमाहेति सूत्रत्वस्यैव कथनाच्च। तथापि बोधसौकर्याय किञ्चिद् विषयैक्यमादाय, अस्मत्सूत्रादारभ्यैतदवध्येकाधिकरण्यमङ्गीक्रियत इत्यदोषः। तथासत्येतस्यापि तच्छेषत्वम् ॥ १३ ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ एवं कार्यबोधकश्रुतौ युक्तिविरोधं परिहृत्य कार्यबोधकवाक्यान्तरे श्रुतिविरोधं परिहरतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति * श्रुतीत्यादि *। * प्रतिभातीति * वाचारम्भ-

तथाच सति कस्य ब्रह्म कारणं भवेत्। अतः श्रुतिवाक्यस्यार्थमाह। आरम्भणशब्दादिभ्यस्तदनन्यत्वं प्रतीयते। कार्यस्य कारणानन्यत्वं, न मिथ्यात्वम्।

णमनूद्य तस्य विकारत्वं विधाय ततस्तस्यैव नामधेयत्वनिगमनात् प्रतिभाति। * तथाच सतीति * कार्यस्य खपुष्पवद् वाङ्मात्रत्वेन अवस्तुत्वे सति। उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादि, यथा सौम्यैकेनेत्यादिप्रतिज्ञादृष्टान्तश्रुतिबलेन प्रपञ्चसमवायित्वं ब्रह्मणः प्रतिपादितं दृष्टान्तवाक्यशेषे च वाचारम्भणमित्यादि श्रूयते। तस्य चैवमर्थः प्रतिभातीति। येनैव कारणत्वं प्रतिपाद्यते तच्छेषेणैव तद् विघटितं भवतीति विप्रतिषेधाद् ब्रह्मवादे पुनरसामञ्जस्यमिति शङ्कायां तस्यार्थमाहेत्यर्थः। तेन विप्रतिषेधो विषयः। अस्ति वा न वेति संशयः। पूर्वपक्षसिद्धान्तौ तु स्फुटावेवेतीदमधिकरणम्। तत्र सप्तसूत्रम्। यदि च विषयस्य पूर्वं विचारितत्वात् संशयानुदयेऽपि प्रतिवादिना स्वाग्रहमात्रेण इदमाक्षिप्यत इत्यङ्गीक्रियते, तदा तु सूत्रमात्रत्वमेव। एवमेव पूर्वत्रापि बोध्यम्। अर्थमाहुः। * आरम्भणेत्यादि * अत्रादिपदेन, इतिशब्दो, नामधेयपदं, सदेव सौम्येत्यादीनि वाक्यानि च संगृह्यन्ते। तथाच यदि विकारे वाङ्मात्रतामभिप्रेयाद् वाचारम्भणं विकारो मृत्तिकेव सत्यमित्येव वदेत्। तावतैव कार्यस्य मिथ्यात्वसिद्धेः। वदति त्वेवम्। तथाच यो विकारस्तद् वाचारम्भणम्। यद् आरभ्यते तद् आरम्भणम्। कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट्। वागारब्धं कारणस्यैव नामधेयम्। कारणमेवहि तत्तदर्थक्रियासिद्ध्यर्थं तेन तेन नाम्ना व्यवह्रियत इति कारणादभिन्नमेव कार्यं, न तु स्वेन रूपेण कारणाद् भिन्नम्। तदाह। मृत्तिकेत्येव सत्यमिति। कारणरूपेणैव सत्यम्। अतः कारणरूपेणैव सत्यं, न तु मिथ्या। तथा सति कार्याभावेन ब्रह्म कस्य कारणं भवेत्। तदभावे सति पूर्वोपन्यस्ता, यतो वा इमानीत्यादयः सर्वा एव श्रुतयः कुप्येरन्। न च शुक्त्यादीनां रजतादीन् प्रतीव ब्रह्मणोऽपि जगत् प्रति कारणत्वस्य शक्यवचनत्वान्न तत्कोप इति वाच्यम्। पुरुषबुद्धिदोषवशेन शुक्त्यादिषु रजतादिबुद्धिमात्रजनकतया

रजतादिकारणत्वस्याभिमानमात्रत्वेनापौरुषेय्यामीश्वरनिःश्वासरूपायां श्रुतौ तादृशाभिमानिवाक्यत्वस्याशक्यवचनतया तदभिमतकारणताया वक्तुमशक्यत्वात् । शक्यत्वाभ्युपगमे तर्कवदप्रतिष्ठया सर्वसन्मार्गविप्लवप्रसङ्गात् । किञ्चात्रैवं वाक्यमुपक्रम उक्काग्रे कथमसतः सज्जायेतेति, सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति सत्पदेन इदमा च सतः कार्यत्वं श्राव्यते । यदि शुक्तिरजतवत् कार्यं स्यात्, सज्जायेतेति सत्पदमिदङ्कारश्च कुप्येताम् । किञ्चाग्रे, तदैक्षत, बहु स्यां प्रजायेयेतीक्षणपूर्विका स्वस्यैव बहुभवनरूपा नानाविधजननहेतुका च सृष्टिः श्रावयते । यदि चोक्तविधं कार्यं स्यात् तदा तस्य मिथ्यात्वेन स्वप्रतियोगित्वबोधक उत्तमपुरुषप्रयोगश्च कुप्येत । किञ्चाग्रे, सेयं देवतैक्षतेत्यादिनोक्ते त्रिवृत्करणेक्षणे, इमास्तिस्रो देवता इति बोधिता देवतानां या ब्रह्मप्रत्यक्षगोचरता सापि ब्रह्मणो भ्रमराहित्यात् कुप्येत । नचापागादग्नेरग्नित्वमिति निगमनवाक्यविरोधः । शिष्यस्यार्वाचीनतया अग्नित्वादीन् स्वाभाविकत्वेनावधारयतस्तादृशावधारणनिवृत्त्यर्थं तस्य वाक्यस्य तत्राभिमन्यमानस्वाभाविकताऽपगतिबोधकतया विरोधाभावात् । अत एतैः शब्दैरिदं सर्वं, यदऽयमात्मा सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेत्यादिभिश्च कार्यस्य कारणाभिन्नत्वमेव वाक्यार्थो, न मिथ्यात्वमित्यर्थः ।

अत्र शङ्कराचार्या मायावादमवतारयन्ति । मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यवधारणात् कारणमेव सत्यं, कार्यं त्वनृतं, नामधेयमात्रत्वात् । दार्ष्टान्तिकवाक्येऽप्यपागादग्नेरग्नित्वं, वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमिति ब्रह्मव्यतिरेकणाभावकथनाच्च । न च सूत्रेऽनन्यत्वपदाभासस्यायमर्थः । किन्तु, यथैको वृक्षो नानाशाख एवं ब्रह्मापि स्वात्मनैकं कार्यात्मना नानेति मृदादिदृष्टान्तमाःलोच्यार्थो वाच्य इति वाच्यम् । पूर्वोक्तावधारणादिविरोधेन दार्ष्टान्तिकवाक्येऽप्यैतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यमिति परमकारणस्यैवैकस्य सत्यत्वावधारणेन च तथा वक्तुमशक्यत्वात् । किञ्च समाप्तौ, पुरुषं सौम्योत हस्तगृहीतमिति नवमे पर्याये तस्करदृष्टान्तेनानृताभिसन्धस्य बन्धनं, सत्याभिसन्धस्य मोक्षं च दर्शयता एकत्वस्यैव पारमार्थिकत्वं, नानात्वस्य च मिथ्यात्वमेव स्फुटीक्रियते । यदि एकत्वनानात्वयोरुभयोरपि सत्यत्वं स्यात् तदा व्य-

येपुनर्मिथ्यात्वं तामसबुद्धयः प्रतिपादयन्ति तैर्ब्रह्मवादाः सूत्र-

---

वहारगोचरत्वसामान्येऽप्येकस्यैवानृताभिसन्धत्वं नोच्येत । किञ्च । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति भेददृष्ट्यपवादेनैतदेव प्रदर्श्यते । यद्युभयसत्यता स्यान्नानात्वं नापोद्येत । अतोऽनादिकालप्रवृत्ताऽविद्यावशादयं भेदः प्रतिभासते, न तु परमार्थतोऽस्ति । नचैवं सति प्रत्यक्षादिप्रमाणानर्थक्यं, विधिनिषेधशास्त्राणां चानर्थक्यं, मोक्षशास्त्रेणानृतेन ब्रह्मज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गो वा शङ्कनीयः । मिथ्याभूतस्याप्यस्य व्यवहारस्य बाधकप्रत्ययाभावेन प्रवृत्तेः सम्भवात् । प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानां विधिनिषेधशास्त्राणां चाप्यविद्यावद्विषयत्वेन बाधकप्रत्ययाभावादेव प्रवृत्तिसम्भवेनानर्थक्याभावात् । मोक्षशास्त्रस्यापि ब्रह्मज्ञानात् प्रागसत्यत्वाप्रतिपत्त्या तस्याप्यप्रतिघातात् । अनृतादपि तस्मात् सत्यज्ञानावाप्तिस्तु यथा स्वप्नात् शुभाशुभसूचनं, लिप्यक्षरेभ्यश्च पारमार्थिकवर्णप्रतिपत्तिस्तथा भविष्यतीति मायामात्रमेवेदं सर्वमिति । तन्मतं सङ्गृहणानूद्य दूषयन्ति । * ये पुनरित्यादि * । * तामसबुद्धय इति * । माया च तमोरूपेति श्रुतेर्मायाकृतबुद्धयः । अयमर्थः । कारणत्वबोधकश्रुतीनां सर्वस्यात्मत्वब्रह्मत्वबोधकश्रुतीनां चानुरोधेन कार्यस्य कारणानन्यत्वे सिद्धेऽग्नित्वाद्यपगमबोधकवाक्यस्य व्याख्यातरीत्यार्थे बुद्धे, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यमित्यत्राप्यणिमपरिचायनार्थस्य सर्वस्यैव सन्निहिततया तत्पदेन परामर्शात् तस्यैव सत्यत्वं विधीयते, सर्वगतमेव चैकत्वमनूद्यत इति मन्तव्यम् । अन्यथा, स आत्मा स सत्यमित्येवं पठेत् । नच तस्करदृष्टान्तस्यानृताभिसन्धत्वोक्त्या नानात्वस्य मिथ्यात्वसिद्धिः । अत्र तत्तत्कार्यार्थं विलक्षणतत्तत्सृष्टिकथनात् । बहु स्यामितीच्छयैकत्वविरुद्धनानात्ववत्, प्रजायेयेतीच्छया सूनृतवाणीरूपर्तविरुद्धाऽतथ्यवाणीरूपानृतात्मकत्वेनाप्यधर्मार्थं भवनाद् व्यवहारगोचरतायां विशेषेणानृताभिसन्धबन्धनस्याप्यधर्ममूलकतया नानात्वमिथ्याभावासाधकत्वात् । अन्यथानृतस्य मिथ्यात्वे तेनात्मान्तर्धानं नोच्येत । तस्य वस्तुकार्यत्वात् । नच तस्य मिथ्यात्वेनानन्तर्धानादेव दाह इति वाच्यम् । श्रुतावनृतकृतान्तर्धानस्यैव दाहहेतुत्वकथनेन तद्विरोधापत्तेः । नच नानात्वदर्शननिन्दया तस्य मिथ्यात्व-

श्रुतिनाशनेन तिलापः कृता वेदितव्याः। अन्तःप्रतिष्ठत्वोरवधार्थमेवैष आरम्भः। अलौकिकप्रमेये सूत्रानुसारेणैव निर्णय उचितः । न स्वतन्त्रतया किञ्चित् परिकल्पनम् । तर्काप्रतिष्ठानादिति निरा-

सिद्धिः । तस्याश्चक्षुश्चक्षुरित्यादिना ब्रह्मस्वरूपमुपक्रम्य पठितत्वेन ब्रह्मस्वरूप इन्द्रियादिमत्तया जीवदेहवन्नानात्वस्यैव मिथ्यात्वं सिद्ध्यति, न कार्यनानात्वस्येति तस्यात्र वाक्याभासत्वात् । नचानादिकालप्रवृत्ताविद्यावशाद् भेदप्रतिभास इत्यपि युक्तम् । अस्य भेदस्य ब्रह्मेच्छयोक्तत्वात् तस्य च ब्रह्मणः प्रतिभास इति त्रिवृत्करणेक्षण एव प्रसाधितत्वेनास्याविद्याकृतत्वाभावात् । तत्कृतत्वे ब्रह्मणोऽपि जीवतौल्यापत्तेः । अत एवं प्रतिपादनं सूत्रश्रुत्योर्नाशनायैवेति स्वस्याहल्लिकतुल्यतया ब्रह्मवादा अप्येवं स्वार्थत्वेन तिलापः कृता वेद्या इति ।

रामानुजाचार्या, भास्कराचार्याश्चेदं सूत्रं भेदवादनिराकरणाय, मायावादनिराकरणं तु प्रासङ्गिकमिति तं स्वयं दूषयन्ति । तत्राहुः । * अन्तरित्यादि * ।तत्र प्रकारमाहुः । * अलौकिकेत्यादि * तथाच मायावादिभिः स्वस्य वेदान्तित्वाभिमानाद् वाक्याभासान्युपन्यस्य श्रुतिसूत्रन्यक्कारेण या कल्पनैतैः शब्दैः क्रियते सैवात्रानन्यत्वसूत्रेण मुख्यतया निवार्यते । अतो भेदवादनिराकृतिरेव प्रासङ्गिकीत्यर्थः । नन्वत्र किं मानमत आहुः । * तर्केत्यादि * काणादैर्हि भेदवादोज्जीवनं, विलक्षणबुद्धिबोध्यत्व-शब्दभेद-कार्यभेद—कालभेदा—ऽऽकारभेदो—त्पत्तिनाशप्रतीति-संख्याभेदैः कारकव्यापारवैयर्थ्योपादनेन च केवलैस्तर्कैः क्रियते । तच्च विलक्षणबुद्धिबोध्यत्वादीनां पञ्चानामेकस्मिन्नपि पुरुषे बालयुवस्थविरादिदशादर्शनेनाभेदसाधकतया साधारणीकरणादुत्पत्तिविनाशयोश्च वृद्ध्यादिवद्भावावस्थान्तरत्वाभ्युपगमेन बहवस्तन्तव, एकः पट इति संख्याभेदस्यापि समुदायस्य कारणत्वाङ्गीकारात् तदभावेन तदनङ्गीकारे च कारणगुणानां कार्यगुणारम्भकत्वात् कार्ये बहुत्वापत्त्या द्रव्यगतावस्थानां कारकव्यापारजन्यतया कारकव्यापारवैयर्थ्यनिरासेन च तर्कैरेव तद् दूष्यते । अतस्तत्र केवलतर्कमूलत्वम् । तच्च

कृतमेव । न चास्मिन्नपि सूत्रे मिथ्यात्वार्थः सम्भवति । एकवि-ज्ञानेन सर्वविज्ञानोपक्रमबाधात् प्रकरणविरोधश्च । त्रयाविरोध-

सूत्रकृता तर्काप्रतिष्ठानकथनादेव निराकृतमिति तदेव मानमतो न तन्निरासे तदाशयः । किन्तु मिथ्यावादनिरास एवाशय इत्यर्थः । ननु सूत्रे तदनन्यत्वमुक्तं, तच्चाभेदपर्यन्तत्वाभावेऽपि भेदव्यासेध-मात्रादुपपद्यते । स च कार्यस्य मिथ्यात्वादतः कथं मिथ्यावादनि-रासार्थमस्यारम्भ इत्युच्यते इत्याशङ्कायामाहुः । * न वेत्यादि * इदं हि सूत्रं, प्रकृतिश्च प्रतिज्ञेति सूत्रोक्तार्थदृढीकरणाय प्रणीतम् । श्रुतिविप्रतिषेधपरिहारार्थत्वाद् भेदवादपरिहारार्थत्वाद्वा । उभय-थापि प्रतिज्ञादृष्टान्तश्रुती एवास्योपजीव्ये । तद्यदि सर्वमेव न स्यात्, किमेकविज्ञानेन विज्ञायेत । किञ्च । विज्ञानं हि भगवतैकादशस्कन्ध एवं लक्षितम् । 'एतदेव हि विज्ञानं न तथैकेन येन यत् । स्थित्युत्पत्त्यप्य-यान् पश्येद् भावानां त्रिगुणात्मनाम् । आदावन्ते च मध्ये च सृज्यात् सृज्यं यदन्वियात् । पुनस्तत्प्रतिसंक्रामे यच्छिष्येत तदेव सद्' इति । तत्र पूर्वलक्षणं सांख्यानुसारि, द्वितीयं ब्रह्मवादानुसारि । उभयथा-पि विशिष्टज्ञानात्मकं विज्ञानमिति सिद्ध्यति । तच्च विशेषणसत्ता-यामेव घटते । अतो विज्ञानश्रुतिबाधेन तादृशोपक्रमबाधात् सूत्रे त-थार्थो न सम्भवति । किञ्च । प्रकरणमिदं ब्रह्मणः । तत्र सृष्टिद्वारा तत्कारणीभूतं ब्रह्म ज्ञाप्यते बीजाङ्कुरभावेन, यत्रैतच्छुङ्गमुत्पतितं नेदममूलं भविष्यतीति क तस्य मूलं स्यादन्यत्रान्नादेवमेव खलु सोम्यान्नेन शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्वि-च्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा इत्यादिना । तद् यदि सर्वं मिथ्या स्या-च्छुङ्गमूलभावो विरुद्ध्येत । रजतशुक्त्योः शुङ्गमूलभावस्याप्रसिद्ध-त्वात् । प्रजानां सदायतनत्वसत्प्रतिष्ठत्वे च विरुद्ध्येताम् । शुक्तिर-जते तथात्वाभावात् । एकस्य भ्रमकालेऽन्येन शुक्तिमात्रस्यैव तत्र दर्शनात् । अतः प्रकरणविरोधाच्च सूत्रस्थोऽनन्यशब्दो न मिथ्यात्व-फलक इत्यर्थः । सिद्धमाहुः । * त्रयेत्यादि * । तथाचैवं वेदान्ति-ष्वभिमानिनो दूषणाय श्रुतिसूत्रविरोध एव प्रदर्शनीयो, नाधिकः

भयपरित्यागेनैकमिदं सूत्रमन्यथा योजयन्नतिधृष्ट इत्यलं विस्तरेण ॥ १४ ॥

प्रयासः कर्तव्य इत्यस्माभिरुपेक्षित इत्यर्थः ।

भास्कराचार्यास्तु पूर्वमस्माभिरनूदिता एव मायावादावतरणयुक्तीरुपन्यस्यैवं दूषयन्ति । तथाहि । यन्मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यवधारणात् कारणमेव सत्यं, कार्यमसत्यमिति व्याख्यातं, तत्रायं सत्यासत्यविभागः कथमवगतः । न तावत् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । ताभ्यां हीदं सत्यत्वेनैव परिच्छिन्नम् । नच कारणदोषबाधकप्रत्ययौ स्तः । पृथिव्यादिज्ञानस्यासंसारं सर्वेषां प्राणिनामनुवृत्तिदर्शनात् । यदत्राविद्या कारणदोषत्वेनोच्यते, तत्तु तव सिद्धान्तमपि बाधते । यो हि श्रोता मन्ता स प्रागवस्थायामविद्यावानेवेति यथा अविद्यावतां प्रमातृणामुत्पन्नं भेददर्शनं मिथ्या तथा अद्वैतब्रह्मज्ञानमपीत्यापत्तेः । अतोऽसत्यपि बाधकज्ञाने यदविद्याख्यकारणदोषजन्यत्वाच्छुक्तिरजतज्ञानवदनुमानेन भेदज्ञानस्य मिथ्यात्वं साध्यते । तद् ब्रह्मज्ञानेऽपि तुल्यम् । ब्रह्मज्ञानं मिथ्या । अविद्याख्यकारणदोषजन्यत्वात्, अविद्यावन्निष्ठत्वाज्जन्यज्ञानत्वाच्च । प्रपञ्चज्ञानवदित्यनुमानस्य तत्रापि सम्भवात् । किञ्चासत्यात् सत्यप्रतिपत्तौ, स्वप्नो, लिप्यक्षराणिं च दृष्टान्तत्वेन यदुक्तानि तदप्ययुक्तम् । अदृष्टस्य स्वप्नस्य शुभाशुभासूचकत्वात् । दृष्टस्य तु ज्ञानविषयत्वेन तद्विषयकात् सत्याज्ज्ञानादेव सूचनसिद्धेः सत्यादेव सत्यप्रतिपत्तिर्नासत्यात् । अत एव, 'यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । सिद्धिं तत्र विजानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शन' इति श्रुतिरपि दर्शनस्यैव सिद्धिहेतुत्वमाह । एवं लिप्यक्षराण्यपि वस्तुभूतानि सत्यानि । विन्यासविशेषावस्थस्य चक्षुर्ग्राह्यस्य मश्यादिद्रव्यस्यैव लिप्यक्षरत्वात् । सङ्केतवशेन तस्यैव श्रोत्रग्राह्यवर्णगमकत्वादिति । यदपि शङ्कायां विषमरणहेतुत्वं दृष्टान्तितम् । तदप्यसत् । शङ्काया अपि ज्ञानविशेषत्वेन वस्तुत्वाच्छङ्कया तद्विषयस्मरणस्यापि वस्तुत्वात् तेनैव मरणसिद्धेरिति । अथागमात् प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वावगतिरिष्यते, तदप्ययुक्तम् । श्रोत्रप्रभवस्य ज्ञानस्य मिथ्यात्वेन वर्णात्मकस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यस्याभावात् तेन मिथ्यात्वप्रतिपत्तेरशक्यवचनत्वात् । व्या-

वहारिकसत्यत्वेऽपि तत्र मिथ्यात्वाऽनुक्तेः । नच, नेह नानाऽस्तीत्यनेन । तत्र इहपदेन तस्य स्वरूपनानात्वनिषेधपरत्वात् । नापि, स एष नेति नेतीत्यनेन । तस्याध्यात्मनि शरीराद्यनात्मपर्युदासेनात्मस्वरूपोपदेशपरत्वात् । नापि, यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यनेन । तत्र हीवेति शब्दोऽनर्थको वा ? यथा विनतामिवेत्यवधारणार्थो वा? यथा अण्ड्य एवेमा धाना इति साहश्यार्थो वा? । यथार्द्रैधाग्नेरित्यत्र धूमविस्फुलिङ्गा इवेति । एवं त्रिष्वप्यर्थेषु यस्यामवस्थायां विविधं विकारजातं भवति तत्रेतर इतरं पश्यति यत्रत्वस्य सर्वमात्मैवाऽभूत् तदा केवलेन कं विषयं पश्येदिति कारणप्राप्तौ विशेषज्ञानस्यैव निषेधादिति । किञ्च । का चेयमविद्या? । तत्त्वातत्त्वाभ्यामनिर्वाच्येतिचेन्न ।

यस्याः कार्यमिदं कृत्स्नं व्यवहाराय कल्पते ।
निर्वक्तुं सा न शक्येति वचनं वञ्चनार्थकम् ॥

यदि ह्यनिर्वचनीया, कथमाचार्यः शिष्येभ्यः प्रतिपादयेत् । अप्रतिपन्नया च तया कथं व्यवहारः सिद्ध्येदित्यादि । यच्चोक्तं, कथं परिणामो निरवयवस्याकाशकल्पस्य ब्रह्मण इति ? । तत्र ब्रूमः । स्वाभाव्यात् क्षीरवदिति । सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तित्वात् स्वेच्छयैव परिणामयेदात्मानम् । ननु विरुद्धो दृष्टान्तः । क्षीरस्य सावयवत्वादितिचेन्न । सावयवत्वस्य तदप्रयोजकत्वात् । अन्यथाऽम्बुनोऽपि दधिभावेन परिणामापत्तेः । एवमन्यान्यपि बहूनि दूषणान्याहुः । सूत्रे तु, तयोरनन्यत्वं तदनन्यत्वमिति व्याख्याय हेतुबोधिकां वाचारम्भणश्रुतिं त्वेवं व्याकुर्वन्ति । वाचो वागिन्द्रियस्योभयमारम्भणमालम्बनं विकारो नामधेयं च । विकारोऽभिधेयोत्पत्तिस्तदभिधानं नामधेयम्, उभयमालम्ब्य वाग्व्यवहारः प्रवर्त्यते । घटेन जलमाहरेति, मृण्मयंमित्येतस्येदं व्याख्यानम् । ननु यदि कार्यं व्यवहारहेतुर्न, तर्हि कार्यकारणयोरनन्यत्वमित्याशङ्क्याह । मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । कारणमेव हि कार्यात्मना नटवदवतिष्ठते । मृत्समन्वितं हि त्रिष्वपि कालेषु कार्यं, नाश्वमहिषवद्देशतः कालतो वा व्यतिरिक्तमुपलभ्यते । कारणस्यावस्थामात्रं व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तं शुक्तिरजतवदागमापायधर्मत्वादनृतमनित्यमिति च व्यपदिश्यते । तदर्थमेव मृत्तिकेत्येव सत्यमित्युक्तम् । प्रत्यक्षमेव हि सत्यत्वमत्रानूद्यते, न तु वि-

धीयते । दृष्टान्तत्वेनोपादानात् । तथाच न्यायसूत्रम् । लौकिकपरीक्षकाणां यत्र बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त इति । अपागादग्नेरग्नित्वमिति तु कारणात्मना निरीक्ष्यमाणं कार्यमतिरिक्तं नोपलभ्यते, कारणात्मन्येव च तिरोहितं भवतीत्यभिप्रायेणोक्तम् । आदिपदेनैतदात्म्यमिदं सर्वमित्येवञ्जातीयकं वचनं गृह्यते । तथाच श्रुत्यन्तरमात्मव्यतिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य सत्यतां दर्शयति । अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति । यदि चानृतत्वमभिप्रेयात् प्राणा असत्यमिति ब्रूयादिति ।

रामानुजाचार्यास्तु— तस्मात् परमकारणादनन्यत्वं जगतस्तदनन्यत्वम्, आरम्भणशब्दादिभ्यः पूर्वोक्ताभ्यः श्रुतिभ्योऽवगम्यत इत्येवं सूत्रं व्याख्याय वाचारम्भणवाक्यमेवं व्याकुर्वन्ति–आरभ्यते आलभ्यते स्पृश्यत इत्यारम्भणम् । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट् । वाचा वाक्पूर्वकेण व्यवहारेण हेतुनेत्यर्थः । घटेनोदकमाहरेत्यादिवाक्पूर्वकोह्युदकाहरणादिव्यवहारस्तत्सिद्धये तेनैव मृद्द्रव्येण पृथुबुध्नोदराकारत्वादिलक्षणो विकारः संस्थानविशेषस्तत्प्रयुक्तं च घट इत्यादिनामधेयं च स्पृश्यते । उदकाऽऽहरणादिव्यवहारसिद्ध्यर्थं द्रव्यमेव संस्थानान्तरनामान्तरभाग् भवति । अतो घटादपि मृत्तिकेत्येव सत्यं मृत्तिकाद्रव्यमित्येव सत्यं प्रमाणेनोपलभ्यते, न तु द्रव्यान्तरत्वेनेत्यर्थ इति । ये पुनः कार्यकारणयोरनन्यत्वं कार्यस्य मिथ्यात्वाश्रयणेन वर्णयन्ति तेषां कार्यकारणयोरनन्यत्वं न सिद्ध्यति । सत्यमिथ्यार्थयोरैक्यानुपपत्तेः । तथा सति ब्रह्मणो मिथ्यात्वं जगतः सत्यत्वमिति वैपरीत्यापत्तेश्चेत्याहुः । काणादमतदूषणं तु प्रागेवोक्तम् । मायावादिमतोपरि दूषणान्तराणि बहूनि वदन्ति । तानि विस्तरभयान्नानूद्यन्ते ।

तन्मतचौरस्तु-विकारो नामधेयं च वाचाया अभिलापार्थव्यवहारस्य आरम्भणं निष्पादकं भवति । मृद्द्रव्यस्यैव घटाद्यवस्था घटादिनामधेयं चार्थक्रियाया अभिलापस्य च निष्पत्तये भवतीति यावत् । वस्तुतो घटाद्यपि मृत्तिकेत्येव सत्यं प्रामाणिकं, मृद्व्यतिरेकेण घटाभावदर्शनात् । अथवा । विकारो घटो वाचारम्भणं घटोऽयमिति वाचारम्भविषयमात्रम् मृद्द्रव्यमेव व्यवहारसिद्ध्यर्थमवस्थान्तरमापन्नं, न तु मृदो द्रव्यान्तरम् । मृत्तिकेत्येव ना-

मधेयं सत्यम्। घटादिकं मृत्तिकेति कृत्वैव तत्र सर्वं मृत्पिण्डादिनामधेयं सत्यं, सति प्रामाणिकेऽर्थे साधु, न तु द्रव्यान्तरमिति कृत्वा यतो घटो मृदेवातः कारणादनन्यदेव कार्यम्। अर्थक्रियादिव्यवहारभेदस्त्ववस्थाभेदात्। एवमेव ब्रह्मप्रपञ्चयोरपि व्याप्यव्यापकभावादनन्यत्वं द्रष्टव्यम्। तथाच पुराणवाणी। 'शक्त्यादि च पृथिव्यान्तं शिवतत्त्वसमुद्भवम्। तेनैकेन तु तद्व्याप्तं मृदा कुम्भादिकं यथा' इति। ननु मृदयं घट इत्यत्र यथा मृद्व्याप्तिर्घटे दृश्यते तथा ब्रह्मेदं जगदिति व्याप्तिर्न दृश्यते इति चेन्न। सन् घटः सन् पट इति सर्वत्र सद्रूपस्य ब्रह्मणो व्याप्तिदर्शनात्। यदि हि सद्रूपेण व्याप्तं जगन्न स्यात् सत्तास्फूर्तिभ्यां विना कृतम्, अस्तीति स्फुरतीति न भासेत। तथा सत्यवस्त्वेव भवेत्। अतो मृदा घटादिकमिव कारणेन शिवेन सर्वं जगद् व्याप्तं तदनन्यभूतं चेत्याह।

विज्ञानभिक्षुस्तु, लोकवदिति पूर्वसूत्रादनुकृष्येदं सूत्रमेवं व्याचख्यौ। तस्य भोक्तुः सोपकरणस्य प्रकृतब्रह्मानन्यत्वं, नदीनां समुद्र इव कारणे ब्रह्मण्यविभागो मन्तव्यो, न तु भोक्तुरत्यन्तं ब्रह्मत्वं, न वा प्रलयादावभावः। कुतः? आरम्भणशब्दादिभ्यः। आरम्भणश्रुत्यादिभ्यः। सा श्रुतिस्तु, तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति। अस्यां श्रुतौ पूर्वसर्गीयविद्याकर्मप्रज्ञानां जीवारम्भकत्वश्रावणात् प्रलयेऽपि ब्रह्मभेदेन जीवस्य सत्त्वं सिद्ध्यति। ब्रह्मणः कर्माद्यसम्भवात्। प्रलये जीवविनाशे च, तं पूर्वप्रज्ञा समन्वारभत इत्यस्यानुपपत्तेः। तच्च प्रलये जीवावस्थानं ब्रह्माविभागेनैव सम्भवति। अन्यथा, सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिनामादिशब्दगृहीतानामद्वैतश्रुतीनामनुपपत्तेरिति। अतः पूर्वसूत्रीयदृष्टान्तस्यात्रत्यदार्ष्टान्तिकस्य च नेतरेतरवैषम्यमिति भाव इति। तदसङ्गतम्। उक्तश्रुतेरुपसर्गद्वयघटितत्वेन तस्या विषयवाक्यत्वस्यायुक्ततया सर्वप्रसिद्धस्यारम्भणवाक्यस्य त्यागायोगात्। शुद्धाद्वैतानङ्गीकारोऽप्ययुक्तः। अविभागाद्वैतस्यावान्तरप्रलये सत्त्वेऽपि प्राकृतिके केवलाद्वैतस्यैव वक्तव्यत्वात्। अन्यथा, शतं शुक्राणि यत्रैकं भवन्ति सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति सर्वे होतारो यत्रैकं भवन्तीति, यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासन् शिव एव केवल इत्यादिश्रुतीनां विरोधापत्तेः। ब्रह्मणः कर्माद्यभावोऽपि तथा। सृष्टिकरणस्य श्रुत्यै-

वोक्तत्वात् । पूर्वप्रज्ञाया जीवाविनाशसाधकत्वमप्यसङ्गतम् । प्रज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणीति श्रुत्युक्ताया ब्रह्मप्रज्ञाया अपि तत्र ग्रहीतुं शक्यत्वेन जीवप्रज्ञाया एव ग्रहणे नियामकाभावात् । न जायते न म्रियते इति श्रुतेस्तद्विनाशशङ्काया एवानुदयाच्च । नच नास्तिकनिरासाय तत्साधनमिति वाच्यम् । तदर्थं श्रुतेरवक्तव्यत्वात् । सदेवेति श्रुतेरविभागाद्वैतसाधकत्वमपि । तथा सत्याद्वितीयपदकोपस्य प्रागेव दर्शितत्वात् । नच, न तु द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तमिति, पृथग्विभक्ता प्रलये च गोप्तेति, अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितमित्यादिश्रुतिस्मृतिभिः समन्वयसूत्र एवाद्वितीयपदस्याऽविभागपरताया विचारितत्वान्न तत्कोप इति वाच्यम् । आद्यश्रुतेः सृष्टिदशायां विभागे सत्यपि मूलविचारेण दर्शनादर्शनयोरुपपादकतयोपन्यासस्य प्रकरणादेवावगमेन सृष्टिप्राक्कालवृत्तान्ताबोधकतायाः स्फुटत्वेन तदानीन्तनाविभागासाधकत्वात् । द्वितीयस्यास्त्ववान्तरप्रलयवृत्तान्तबोधकत्वम् । स्मृतेस्तु सृष्टिकालविषयत्वमिति तदसाधकत्वात् । अन्यथा, सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत्, विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रमित्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधस्य दुर्वारत्वादिति । यत् पुनः समन्वयसूत्रे वाचारम्भणश्रुतिरेवं व्याख्याता—विकारो वाचारम्भणं नाम कार्यः पश्चाच्च नाममात्रावशेषो भवति । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे । नामैवैनं न जहातीति स्मृतिश्रुतिभ्याम् । अतो विकारो मृत्तिकेत्येव कारणरूपेणैव सत्यं, न तु विकारत्वेनेति । तथाचानेनानित्यत्वमात्रबोधनान्न विवर्तवादः सिद्ध्यति, किन्तु परिणामवाद एवेति । तत्र फलं त्वनुमन्यामहे । व्याख्याने तु नाममात्रावशेषत्वमवान्तरप्रलयविषयम् । सर्वप्रलये तेनापि प्रकृतिपुरुषमात्रावशेषताङ्गीकारान्नामशेषतायास्तन्मतेऽपि वक्तुमशक्यत्वात् । यत् पुनः प्रस्तुतसूत्रे विवर्तवाददूषणायोक्तम्—उक्तवाक्यैः प्रपञ्चस्यात्यन्तासत्त्वं यदुच्यते तद् वाक्यं सन्न वा ? । आद्ये बाधः । प्रपञ्चात्मकस्य तस्यैव सत्त्वात् । अन्त्ये हेत्वासिद्धिः । अत्यन्तासत्त्वसाधकप्रमाणाभावात् । अतः सदसत्त्वविकल्पपराहतैरारम्भणशब्दादिभिः प्रमाणैरनुन्मत्तेन सूत्रकारेण प्रपञ्चात्यन्तासत्त्वं साधयितुं न युज्यते इति । अन्यदपि बहूक्तम् । तत्रोदासीना वयम् ।

माध्वास्तु—भगवतः कर्तृत्वं साधनान्तरसापेक्षं न वेति श-

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

भाव एव विद्यमान एव घटे घटोपलब्धिः । नाभावे । चकारान्मृत्तिकेत्येव श्रुतिः परिगृहीता । वाङ्मात्रेण चोपलम्भे मिथ्यैवात्र घटोऽप्यस्तीत्युक्ते उपलभ्येत ।

ज्ञायां तदनपेक्षत्वमत्र साध्यते । तथाच तस्य हरेर्जगत्सृष्टावनन्यत्वं साधनान्तरानपेक्षत्वम् । तत्र हेतुरारम्भणशब्दादिभ्यः । किं स्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं, कतमत् स्वित् कथासीदिति । नचायं प्रश्नः । अधिष्ठानाद्युत्तरस्यानुक्तत्वात् । तदभावे केवलप्रश्नस्यार्द्धपथस्थत्वेनाबोधकताप्रसङ्गात् । किं तर्हि ? । अयमाक्षेपः । स चाधिष्ठानाद्याक्षिपन् भगवतस्तन्निरपेक्षत्वे पर्यवस्यति । आदिशब्दाद् युक्तयः ।

परतन्त्रो ह्यपेक्षेत स्वतन्त्रः किमपेक्षते ।

साधनानां साधनत्वं यतः किं तस्य साधनैरित्याद्यास्ताभ्य इत्यर्थः । सोऽयं न सूत्रकारानुशयगोचरहेतुरिति प्रतिभाति । यदि स्यात्तदाधिष्ठानशब्दादिभ्य इति वदेत् । तत्यागे बीजाभावात् । अथ त्यक्तस्तथा सत्यधिष्ठानानपेक्षत्वात् साध्यासिद्धिः । किञ्चैवमनन्यत्वसाधनं भेदसिद्धान्तभञ्जकम् । अधिष्ठानानपेक्षावदुपादानानपेक्षाया अप्यस्मादेव वाक्यात् सिद्धेः । आरम्भणशब्दस्य कर्मार्थकल्युटापि सिद्धेः । व्युत्पत्त्यन्तराङ्गीकारेऽनपेक्षत्वहानेश्च । अतस्तन्मतं चिन्त्यमेव । वाचारम्भणवाक्यन्तु न विचारितम् । तत्र बीजं च न पश्यामः ॥ १४ ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ एवमेकेन श्रुतिविप्रतिषेधं परिहृत्य कार्यस्य कारणादनन्यत्वे सत्त्वे च युक्तिमाह—भावे चेति सूत्रेण । तद् व्याकुर्वन्ति । * भाव एवेत्यादि * । तथाच श्रुत्यनुगृहीतस्य प्रत्यक्षस्य प्रमाणत्वात् ततोऽपि मिथ्यात्वबाध इत्यनन्यत्वं कारणादभिन्नत्वमेवेत्यर्थः । साधकयुक्तिं व्याख्याय परमतबाधिकां तामाहुः । * वागित्यादि * । तथाच युक्तिद्वयबाधितो वाङ्मात्रत्ववाद इत्यर्थः ।

इदं सूत्रं मिथ्यावादिना न ज्ञातमेव । अत एव पाठान्तरकल्पनमिति ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

अवरस्य प्रपञ्चस्य सत्त्वात् त्रैकालिकत्वाद् ब्रह्मत्वम् । सदेव सोम्येदमग्र आसीत् । यदिदं किञ्च तत् सत्यमित्याचक्षत इति श्रुतेः ॥ १६ ॥

सूत्रविरोधमप्याहुः । * इदमित्यादि * । * न ज्ञातमिति * । एवमर्थकतया न ज्ञातम् । नन्वस्मिन् सूत्रे कार्यस्य कारणादनन्यत्वाय कारणसद्भावे कार्योपलम्भः प्रतिपाद्यत इति व्याख्यायत एवेति कथं न ज्ञातमित्युच्यत इत्याशङ्कायां तदज्ञाने हेतुं स्फुटीकुर्वन्ति । * अत एवेत्यादि । * पाठान्तरकल्पनमिति * । भावाच्चोपलब्धेरिति पाठकल्पनम् । तथाच पाठान्तरं कल्पयित्वा, न केवलं शब्दादेव कार्यकारणयोरनन्यत्वं प्रत्यक्षोपलब्धिभावाच्च तयोरनन्यत्वमिति व्याख्याय तन्त्वव्यतिरिक्तपटोपलब्ध्या कार्यस्य परंपरया ब्रह्मानन्यत्वबोधनेन अस्मदुक्तरीत्यैव तदनन्यत्वसिद्धेरित्यतो न ज्ञातमित्युच्यते । तथाच घट्टकुटीप्रभातन्यायादुक्तसूत्रेऽभेदरूपानन्यत्वस्य स्वयमपि साधनाच्च तत्कृतं पूर्वसूत्रव्याख्यानमयुक्तमित्यर्थः ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ भाष्यमत्र स्फुटार्थम् । प्रत्यक्षविरोधमाशङ्क्य तत्र मानमाहुः । * सदेवेत्यादि * । श्रुतौ प्रपञ्चसत्त्वबोधकमिदं पदम् । सूत्रे चकारस्तु, 'विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया । यथेदानीं तथाचाग्रे पश्चादप्येतदीदृशमिति । तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् । आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवद् इत्यादि श्रीभागवतविष्णुपुराणादिवाक्यसङ्ग्राहकः । एवञ्चास्मिन्नधिकरणे छान्दोग्यस्थप्रतिज्ञावाक्यस्य दृष्टान्तवाक्येन सह यो विरोधः, स परिहृतः । कार्योपलब्ध्या कार्यसत्तासाधनेन तत्सत्तया कार्यस्य ब्रह्मत्वसाधनेन कार्यस्य कारणाभिन्नत्वं दृढीकृतम् ॥ १६ ॥

असद्व्यपदेशान्नेतिचेन्न धर्मान्तरेण
वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

असद्वा इदमग्र आसीदिति श्रुत्या प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्त्वं बोध्यत इतिचेन्न । अव्याकृतत्वेन धर्मान्तरेण तथा व्यपदेशः ।

एवमनेनाधिकरणेन कार्यमिथ्यात्ववादं निराकृत्य असत्कार्यं निराकर्तुम्, असद्वेति श्रुतिविप्रतिषेधपरिहारायाधिकरणमारभत इत्याशयेन सूत्रं पठन्ति ।

असद्व्यपदेशान्नेतिचेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ व्याकुर्वन्ति । * असद्वा इत्यादि * । अयमर्थः । पूर्वपादे समाकर्षसूत्रे, असद्वा इदमग्र आसीदितिश्रुतिस्थस्यासच्छब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वं समाकर्षादुक्तम् । परन्तु समाकर्षहेतुर्नोक्त इति तस्य ब्रह्मवाचकत्वं न युक्तिसहम् । अथासदितिचेन्नेति पूर्वसूत्रे तद्विषयश्रुतौ चासतः कारणता निवारितेति सैव ब्रह्मकारणत्वे युक्तिरिति तथा समाकर्षणमुच्यते । तदापि मुख्यं सम्भवति गौण्या अयुक्तत्वादस्यासत्पदस्यासत्कार्यवादसाधकत्वम् । इदं परिदृश्यमानं जगद् वै निश्चयेन, अग्रे प्रागुत्पत्तेरसदासीत्, ततो ब्रह्मणः सकाशात्, सद्जायतेति प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्त्वं बोध्यते । तथाचासद्व्यपदेशाद्वेतोराद्यन्तयोर्यदसतोऽस्ति तदेव मध्य इतीदानीमपि सन्नेति पूर्वसूत्रोक्तः सत्त्वादिति हेतुराश्रयासिद्धः । तदसिद्धौ चोपलब्धिरप्यन्यथा सिद्धा । तस्मात्तथात्वे चानन्यत्वमपि दूरापास्तमिति तदाक्षेपं सूत्रांशेनाऽऽशङ्क्य दूषयति । नेति * । एवञ्च प्रागुत्पत्तेः कार्यं सन्न वेति सन्देहः । असदिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । सन्नेति यदुक्तं तन्न । कुतः ? । धर्मान्तरेण तथा व्यपदेशात् । येन धर्मेणेदानीं वर्तते व्याकृतनामरूपत्वेन, तेन धर्मेण तदानीं नास्तीति तथा व्यपदेशो, न त्वत्यन्तासत्त्वेन । कुतः ? । वाक्यशेषात् । वाक्यशेषोऽवशिष्टो भागस्तस्मात् । तमेव स्फुटीकुर्वन्ति । तदात्मानमित्यादि । तथाचासद्वेति वाक्यशेषे आत्मपदात् तेनैव रूपेण सत्त्वं, न तु व्याकृतेनेति बोध्यते । अतो नास्यासत्कार्यवादसाधकत्वम् । इदं चासदिति सूत्रस्य प्रथमान्त

कुतः ? । वाक्यशेषात् । तदात्मानं स्वयमकुरुतेति स्वस्यैव क्रियमाणत्वात् । इदमासीत्पदप्रयोगाच्च ॥ १७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

रीय व्याख्यानशेषत्वेन प्रागेव मया व्युत्पादितमिति नात्रोच्यते । एवं निवृत्ते तस्मिन् श्रुत्यभिप्रेतत्वाद्गौण्यपि न दोषाय । तथा सति समाकर्षेऽपीदमेव बीजमतः पूर्वोक्तं सर्वं सुस्थम् । वस्तुतस्तु नात्र गौणी । सर्वेषां शब्दानां भगवद्वाचकतायाः स्वारसिकत्वस्य प्रागेव साधितत्वात् । समाकर्षसूत्रस्य वादिबुद्ध्यनुसारित्वादिति । एवञ्चात्रेदंशब्दोऽपि न परिदृश्यमानत्वमात्रपरः । बोध्यस्य शिष्यस्यात्राभावात् । किन्तु स्वबुद्धिस्थपरः । केवलश्रुतिवाक्यत्वात् । अत इदं पदमासीदिति पदञ्च सत्कार्यवादस्यैवोपोद्बलकमित्यर्थः ॥ १७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ पूर्वसूत्रस्यैव शेषोऽयमौलूकादिनिग्रहार्थः । शुष्कतर्काणामप्रतिष्ठानस्य पूर्वमुक्तत्वात् तादृशीभिर्युक्तिभिः सत्कार्यवादप्रत्यवस्थानमयुक्तम् । श्रुत्यविरुद्धयुक्तीनां सत्कार्यवादेऽपि विद्यमानत्वात् । ताश्च सांख्य एवमुच्यन्ते—'असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात्।शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत् कार्यम्' इति । अर्थस्तु—यदसत् तन्न क्रियागोचरः । शशविषाणादिवत् । यदि प्रागुत्पत्तेः कार्यमसत् स्यात् शशविषाणवत् स्यात् तदपि न क्रियागोचरः स्यात् । अस्ति तु तद्विपरीतमतः प्रागप्युत्पत्तेः सदेव । अथ यदा असत् तदेदमपि न क्रियागोचरः, उत्पत्स्यमानावस्थायामेव तु तत् तथेति विभाव्यते तदप्यसङ्गतम् । उपादानग्रहणात् । यदि प्रागुत्पत्तेः कार्यमसत् स्यात् दध्यर्थिभिः क्षीरं, घटार्थिभिर्मृत्, पटार्थिभिस्तन्तवश्च नोपादीयेरन् । असत्त्वस्य सर्वत्र तुल्यत्वात् । अतोऽवधिनियमार्थं कार्यस्य कारणे सत्त्वमभ्युपगन्तव्यम् । अथ यत्र कारणे यस्य कार्यस्य प्रागभावस्तदेव तदर्थं तदर्थिभिरुपादीयत इति विभाव्यते, तदप्यसङ्गतम् । सर्वसम्भवाभावात् । यद्येवं तदा प्रागभावस्वरूपं वक्तव्यम् । स किं प्रतियोगिस्वरूपनिरूप्यो ? न वा ? । अन्ते सर्वत्र तुल्यत्वात् सर्वतः सम्भवे-

युक्तिस्तावत्—समवेतमेव कार्यं सदुत्पाद्यत इति सम्बन्धस्य

त् । भेदस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । आद्ये तु तदानीमपि प्रतियोगि-सत्तासापेक्षत्वात् तदानीमपि कार्यसिद्ध्या असत्कार्यवादस्यैव भङ्ग इति तदापि सदेव कार्यस्वरूपमास्थेयम् । अथ यदि मीमांसकप्रति-पन्नया शक्त्या निर्वाहो विचार्यते तदाप्यसङ्गतम् । शक्तस्य शक्य-करणात् । यद्धि यत्र शक्तं तत् तदेव करोति, न सर्वम् । यदि केव-लया शक्त्याऽसदपि कार्यं स्यात् सर्वतः सर्वं स्यात् । शक्तेर्विद्यमा-नत्वात् । अतस्तदभावाय शक्तेरपि कार्यवैशिष्ट्येन नानात्वमवश्य-मङ्गीकर्तव्यम् । ततश्च सिद्धं सत्कार्यवादेनेति । ननु कारणेऽवय-विनि किं व्यासज्य कार्यं तिष्ठत्युत तदवयवेषु प्रत्येकम् ? । आद्ये कारणप्रतीतिरेव न स्यात् । कार्येण व्यवहितत्वात् । उत्पत्त्यनन्तरं च कारणं नश्येत् । दध्ना दुग्धवत् । उत्पत्तिरपि न स्यात् । सर्वस्या-परिणामात् । द्वितीये तु दध्यवस्थायामपि दुग्धं प्रतीयेत । तन्नु न प्रतीयते । अत उभयथापि वक्तुमशक्यत्वादसदेव कार्यमास्थेयमत आह । कारणभावादिति । इदं तदा शङ्क्येत यदि कारणातिरिक्तं तस्य रूपं स्यात् । कारणमेव तु कार्याकारेण परिणमत्यतः पूर्वाव-स्थायां कारणरूपमेव तदिति सुस्थिरः सत्कार्यवाद इति । नच सां-ख्यसिद्धत्वादस्या अप्रतिष्ठानं शङ्क्यम् । प्रधानस्य कारणतात्यागे एतासामपि, सत्त्वेव सज्जायत इति श्रुतिमूलत्वात् । अतः साप्याद-रणीयैव । सांख्यप्रसिद्धत्वादेता भाष्ये पुनर्नोक्ताः । अथोत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्यासत्त्वेऽपि समवायस्य विद्यमानत्वात् ततस्ततस्तत्तदु-त्पत्तिरितिचेत् तत्राहुः । * युक्तिस्तावत् समवेतमेवेत्यादि * अय-मर्थः । समवायो यदि साधारणस्तदाऽवधिनियमभङ्गापत्तिरतोऽसा-धारणो वक्तव्यः । असाधारण्यञ्च कार्यवैशिष्ट्यनियतमतः सदेवो-त्पाद्यत इत्येव सिद्ध्यति।किञ्च सम्बन्धत्वेन स उपगम्यते।सम्बन्धस्तु सम्बन्धिद्वयनिर्वर्त्यः।स कार्यरूपस्य सम्बन्धिनोऽभावे कथं सिद्ध्येत् । असिद्धश्च कथमुत्पत्तिं ततस्ततो नियमयेत् । किञ्च। स्वकारणे केन-चित् सम्बन्धेन तस्य वृत्तिर्वक्तव्या । तथा सति तस्यापि सम्बन्धा-न्तरापेक्षेत्यनवस्था । अथ यथान्येषां सत्तासम्बन्धात् सत्त्वम् । सत्ता

द्विनिष्ठत्वान्नित्यत्वाच्च कारणान्तरेणापि परम्परया सम्बन्धः । असम्बद्धोत्पत्तौ तु मिथ्यात्वमेव । प्रवृत्तिस्त्वभिव्यक्त्यर्थमिति ।

तु स्वत एव सती । तथाऽन्येषां कार्याणां समवायेन सम्बन्धित्वम् । समवायस्य तु स्वत एव सम्बन्धित्वमिति विभाव्यते, तदा स नित्य इति तस्यापि साधारण्यापत्त्या सर्वतः सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गः । किञ्च । निमित्तासमवायिनोरपि तस्य सत्त्वात् तत्समवेतत्वेनापि पटाद्युत्पत्त्यत्तिप्रसङ्गः । अथ विद्यमानेऽपि निमित्तासमवायिनोः समवाये तदसम्बद्ध एवोत्पद्यत इत्युच्यते, तर्हि समवायिनामप्यसम्बद्ध एवोत्पद्यताम् । नियामकाभावात् । ततश्च मिथ्यात्वमेव कार्यस्यापद्येत । शुक्तिकारजतवत् । नियामकाङ्गीकारे तु कार्यातिरिक्तस्य नियामकत्वाभावादसत्कार्यवादस्य भङ्ग एवेति । ननु सत्यमेवं, तथापि कार्यस्य सत्त्वे कर्तृप्रवृत्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गो नित्यानित्यविभागानुपपत्तिश्चेति तदभावाय तथाद्रियत इति चेत्, तत्राहुः । * प्रवृत्तिरित्यादि * तथाच सदेव कार्यं पूर्वमनभिव्यक्तं कर्त्रा कारकव्यापारेणाभिव्यज्यतेऽतो न प्रवृत्तिवैयर्थ्यम् । नापि नित्यानित्यविभागानुपपत्तिरित्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु—अभिव्यक्तिर्नित्या ? अनित्या वा ? । अन्त्ये तस्या अभिव्यक्त्यन्तरसापेक्षत्वादनवस्था । आद्ये तु कार्यस्य सदैवोपलम्भापत्तिः । किञ्चैवं कारकव्यापारस्याभिव्यञ्जकत्वं वक्तव्यम् । तत्राभिव्यञ्जकेषु दीपादिषु प्रकाशकत्वरूपं साधारणमेव दृष्टमिति घटार्थेन कारकव्यापारेण कारकादेरप्यभिव्यक्तिप्रसङ्ग इत्यसत्कार्यवादिन आक्षेपे, उत्पत्तेरपि नित्यत्वे सदैवोत्पद्यमानतया सत्कार्यवादप्रसङ्गादसत्कार्यसिद्धान्तहानिरनित्यत्वे चानवस्थेति तं प्रति दोषं प्रदर्श्योत्पत्तिविनाशादीनां कारणावस्थाविशेषत्वमुपगम्य तत्तदवस्थस्यैव द्रव्यस्य ते ते शब्दास्तानि तानि कार्याणीति द्रव्यस्य तत्तदवस्थापादनेन कारकव्यापारस्य सार्थक्यमाहुः । परमेता युक्तयः प्रतिबन्दित्वादनुत्तरभूता एव । अवस्थास्वपि नित्यानित्यविकल्पस्य शक्यक्रियत्वात् । अतः श्रुतिरेव शरणीकरणीया । अत

शब्दान्तरं सच्छब्दादात्मशब्दः। आत्मानं स्वयमकुरुतेति ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

एवं व्यासचरणैरपि, शब्दान्तरादिति हेतुरेतत्समभिव्याहारेणोक्तः। एतावान् परं विशेषः। असत्कार्यवादिनां कार्यस्य नियतावधिकत्वाय प्रागभावसमायवादिकल्पनमधिकम्। श्रुतिविरोधादप्रामाणिकं च। अस्माकं तु न ते दोषाः। श्रुतौ पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यमिति, स वै सर्वमिदं जगत् स भूतं स भव्यमिति भूतभव्यव्यवहारविशिष्टस्यैव जगतो ब्रह्मत्वमुच्यते इति वर्तमानत्वाविरोधेनैव भूतत्वादिस्थितिः। सा चैवं बोध्या। यथा सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वाविशेषेऽपि पृथिव्यामेव गन्धसत्ता, न जलादौ। पृथिव्यां सर्वविधगन्धसत्त्वेऽपि तत्तद्देशकालावच्छेदेन तद्गन्धोद्भवानिवृत्त्यनुद्भवनियम इच्छाहेतुकस्तथा भूतादित्रयस्य वर्तमानत्वेऽपीच्छयेदानीमिह भाविन्वमेवमुद्भवत्वेवं निवर्ततामेवं वर्तमानत्वमुद्भवत्वेवं निवर्ततामेवं भूतत्वमुद्भवत्वेवं निवर्ततामत्र सर्वदा वर्तमानत्वमेवाङ्कूतं तिष्ठत्विति नियमात्। यत्र च नायं नियमो, यथा गीतायां, केचिद् विलग्ना दशनान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैरिति, श्रीभागवते च, मयेमा रंस्यथ क्षपा इति, तस्य तस्य तेषु तेषु तत्तद्धर्मानुभवादप्यविरोधेनेति न कोऽपि क्वापि दोषोऽप्रामाणिकत्वं वा। इदं यथा तथा विद्वन्मण्डने प्रभुचरणैर्निपुणतयोपपादितं मया च तद्विवृतमिति ततोऽवगन्तव्यम्। एवञ्च सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वेऽपि इदं नित्यत्वेन लोके व्यवह्रियतामिदमनित्यत्वेनेति तदिच्छयैव विभागोऽपि बोध्यः। तथा साधुत्वासाधुत्वादिव्यवहारोऽपि प्रजायेयेतीच्छाशरीरे प्रविष्टस्य प्रकारस्यातिपिचण्डिलत्वेन सर्वसमाधानसमर्थत्वात्। एवमन्याअप्यनुपपत्तयो भगवदिच्छास्वरूपविचारेणैव परिहरणीया इति दिक्।

एवं युक्तिर्व्याख्याता। शब्दान्तरं व्याकुर्वन्ति। * शब्दान्तरमित्यादि *। तथाच तेनाविकृतत्वं युक्त्यगोचरत्वं च श्रुत्यैव बोध्यत इति न कोऽप्यसत्कार्यवादशङ्कावकाश इत्यर्थः ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ ननु कारणे कार्यसत्ता तदा वक्तुं शक्या यदि क-

यथा संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते, विस्तृतस्तु गृह्यते, तथाऽविर्भावानाविर्भावेन जगतोऽपि ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादिः ॥ २० ॥

यथा प्राणापानानां नियमने जीवनमात्रम्, अनियमने आकुञ्चनादि । नैतावता प्राणभेदः । पूर्वमसत्त्वं वा । तथा जगतोऽपि । ज्ञानक्रियाभेदात् सूत्रद्वयम् ॥ २० ॥

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे इतरस्य जीवस्यापि ब्रह्मत्वात् तद्धितं

यश्चिदपि कार्यं प्रतीयेत । अन्यथा तु कारणमेव स्यान्न कार्यमित्यत आह । * पटवदिति * तद् व्याकुर्वन्ति । * यथेत्यादि * । आविर्भावानाविर्भावेनेति * सर्वोऽपि द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीत्येकवद्भावः । तथाचाग्रहणेऽपि यथा पटसत्ता तथा कार्यसत्तापीत्यदर्शनं न कार्याऽसत्तासाधकमित्यर्थः ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादिः ॥ ननु कार्यसत्त्वे तेनार्थक्रिया तु काचित् क्रियेत । यथा अदृश्येनापि भूतेन परदुःखोत्पादनम् । अत्र तु तदभावात् कथं तत्सत्त्वमित्यत इदं सूत्रं प्रवृत्तम् । तद् व्याकुर्वन्ति । * यथा प्राणेत्यादि * । अवतारणिकाया अनुक्तत्वात् सूत्रप्रयोजनं स्फुटीकुर्वन्ति । ज्ञानेत्यादि * । तन्मयैतत्सूत्रद्वयावतारणिकायां विवृतमेव । एवमनेनाधिकरणेन सत्कार्यवादे श्रुतेर्युक्तेश्च विरोधः परिहृतः । युक्त्या कार्यस्य कारणाद् भेदश्च निराकृतः ॥ २० ॥

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ चेतनकारणत्वे प्राप्तदोषान्तरपरिहारार्थाधिकरणान्तरमारभते । संशयस्तद्बीजञ्च पूर्वपक्षादेव स्फुरति । इदं पूर्वपक्षसूत्रम् । तत्र पूर्वाधिकरणे सर्वस्य जगतो ब्रह्मानन्यत्वं जीवस्यापि तदनन्यत्वं जगद्विलक्षणत्वं च सिद्धम् । तत्र किञ्चिदाशङ्कत इत्याहुः । * ब्रह्मण इत्यादि * । इतरव्यपदेशात् । तत्र सृष्ट्यन्त श्रुतौ सृष्टावनुप्रवेशः आम्यते । स च, अनेनेति

कर्तव्यम् । तन्न करोतीति तदकरणादिदोषप्रसक्तिः । तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ।अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तस्यैव जीवव्यपदेशात् ॥ २१ ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यदि ब्रह्म तावन्मात्रं भवेत् तदायं दोषः । तत् पुनर्जीवाज्जगतश्चाधिकम् । कुतः ? । भेदनिर्देशात् । द्रष्टव्यादिवाक्येषु कर्मकर्तृव्यपदेशाद् विज्ञानानन्दव्यपदेशाद्वा । न हि सम्पूर्णोऽशस्य हितं नियमेन करोति । सर्वेन्द्रियव्यापाराभावप्रसङ्गात् । स्वलीलयैकं तु करोत्येव ॥ २२ ॥

श्रुत्या जीवे निश्चाय्यते । तस्यात्मत्वेन कार्यविलक्षणतया ब्रह्मत्वं च बोध्यते । अत इतरस्यात्मत्वेन व्यपदेशात् सिद्धे तस्य शुद्धब्रह्मत्वे तद्धितं कर्तव्यम । सर्वोऽपि स्वहितं करोतीति । तच्च सर्वानर्थदुःखनिकरहेतुभूतायां सृष्टौ तस्यानुप्रवेशनान्न करोतीति हिताकरणस्याहितकरणस्य च प्रसक्तिः । सा च प्रत्यक्षसिद्धा न निह्नोतुं शक्यते । अतः सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः स्वाहितादिकरणादसङ्गता ब्रह्मणः कारणतेति जीवानां नित्यभिन्नत्वमेवाङ्गीकार्यं, न तु ब्रह्मत्वम । अथ ब्रह्मत्वमङ्गीकार्यं तदोक्तदोषप्रसक्तिः । तस्माज्जगद्वाचित्वाधिकरणे यद् ब्रह्मणो जडजीवकर्तृत्वमङ्गीकृतं तदसङ्गतमित्यर्थः ॥ २१ ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ परिहरतीत्याहुः । * तुशब्द इत्यादि * । स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्सीत्यादावेकस्यापि कर्मकर्तृव्यपदेशादर्शनाद्धेतोः साधारणत्वमित्यरुच्या व्याख्यानान्तरमाहुः । * विज्ञानेत्यादि * तथाच यथैक्यं बोध्यते तथा ज्ञेयत्वेनानन्दरूपत्वेन च भेदोऽपि बोध्यतेऽतोऽयं भेदो ब्रह्मण आधिक्ये पर्यवस्यति । आधिक्यं चांशित्वाद् भूमविद्यायां निरवध्यानन्दे ज्ञेयत्वस्य पर्यवसानाच्च पूर्णत्वं । पूर्णश्चांशस्य हितं न नियमेन करोति । स्वदेहेऽपि नखनिकृन्तनकेशप्रसाधनादेर्दर्शनात् । अन्यथा सर्वेन्द्रियव्यापारा-

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

पार्थिवत्वाविशेषेऽपि हीरमाणिक्यपाषाणानां पलाशचम्पकचन्दनानामुच्चनीचत्वमेवं जीवस्यांशत्वाविशेषेऽपि ब्रह्मादिस्थावरान्तानामुच्चनीचत्वम्। कार्यवैलक्षण्यं तदननुरोधश्च दर्शितः ॥ २३ ॥

उपसंहारदर्शनान्नेतिचेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

ब्रह्मैव केवलं जगत्कारणमित्युक्तम्। तन्नोपपद्यते। कुला-

भावप्रसङ्गात्। किन्तु स्वलीलया हिताहितयोरेकं तु करोत्येवेति लोके दृश्यते। तथाचांशांशिभावेनोक्तश्रुतिविरोधाभावादात्मत्वेऽपि हिताकरणादेरदोषत्वादसङ्गतेयमाशङ्केत्यर्थः ॥ २२ ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति। * पार्थिवेत्यादि *। आदिपदस्यार्थः—* पलाशेत्यादि *। त्रयाणां दृष्टान्तानामुक्तिस्त्रयाः प्राजापत्या उत्पन्नास्त्रिविधा जीवा इति श्रुतिस्मृत्युक्तत्रैविध्यस्मारणाय। तथाचैकजातीयेष्वपि स्वभावभेदेनैवमुच्चनीचभावस्य लोके दृष्टत्वाज्जीवेष्वपि स्वभावभेदस्य विद्यमानतया तत एव समाधिः सम्भवतीति लोकन्यायेन प्रत्यवस्थानात्रा यो दोष उद्भाव्यते तस्य तन्न्यायेनैवानुपपत्तिरित्यर्थः। ननु पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे समाधानस्य सूत्रस्य किं प्रयोजनमत आहुः। * कार्येत्यादि *। ब्रह्मणश्चेतनाचेतनरूपात् कार्यात् प्रपञ्चाद् वैलक्षण्यं, कार्याननुरोधश्चानेन सूत्रेण दर्शितः। अनुरोधस्तदधीनत्वम्। तथाच ब्रह्मणो न कार्यानुरोध इतीदमप्याधिक्यबोधनायोक्तमित्यर्थः। अनुरोध इति पाठे तु अनुरोधः कार्यस्वभावानुसारित्वम्। तथा सति तस्मादेव ब्रह्मणि न दोषगन्ध इति जगद्वाचित्वाधिकरणोक्तं कर्तृत्वं सूपपन्नमित्यर्थः ॥ २३ ॥

उपसंहारदर्शनान्नेतिचेन्न क्षीरवद्धि ॥ एवमधिकरणत्रयेण कार्यस्यांशस्य च कारणानन्यत्वेऽप्यनन्यत्वे च ये दोषास्ते परिहृताः। अतः परं ब्रह्मण एकस्यैवान्यानिरपेक्षस्य कारणत्वे पुनरन्यदाशङ्क्य समाधत्ते। तदाहुः * ब्रह्मेत्यादि * एकस्यान्यानपेक्षस्य ब्रह्मणो जग-

लादेश्चक्रादिसाधनान्तरस्योपसंहारदर्शनात् सम्पादनदर्शनादितिचे-
न्न । क्षीरवद्धि । यथा क्षीरं कर्तारमनपेक्ष्य दधिभवनसमये दधि-
भवति । एवमेव ब्रह्मापि कार्यसमये स्वयमेव सर्वं भवतिं ॥ २४ ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

स्वतोऽभिन्नकरणे दृष्टान्तः । यथा देवर्षिपितरो बाह्यनिरपेक्षा

रुपादानकारणत्वं यत् पूर्वं साधितं तन्नोपपद्यते । लोके हि मृदा-
दीनामुपादानानां कुलालादेः कर्तुश्चक्रचीवरादेर्निमित्तान्तरस्य स-
म्पादनदर्शनात् । न हि बाधितमर्थं वेदोऽपि ब्रूते । सर्वत्र वेदे यु-
क्तीनामादरदर्शनात् । यथा, न्यग्रोधफलमाहरेत्यादाविति । एवं सूत्रांशेना-
शङ्कां समाधत्ते । न क्षीरवद्धीति * । इयमाशङ्का न कर्तव्या । हि
यतो हेतोर्ब्रह्म न मृत्सूत्रादिवत् परिणमते, येनोक्तरीत्या शङ्क्येत ।
किन्तु क्षीरवत् । तदेतद् विवृतम् * यथा क्षीरमित्यादिना * । तथाच
लोकेऽपि कर्तृसापेक्षत्वस्य काचित्कत्वदर्शनान्न बाधितोपदेश इत्य-
र्थः । एतेन वाक्यान्वयाधिकरणविषयवाक्ये ब्रह्मज्ञानेन सर्वज्ञानार्थं
दुन्दुभिदुन्दुभ्याघातादीनामुभयेषां कथनेन, आर्द्रैधाग्नेरित्यत्रैधो-
ऽग्न्योर्द्वयोः कथनेन च यदन्यसंसृष्टस्य कार्यजनकत्वं प्रतीयते, तद्,
विज्ञानं चाविज्ञानं चेत्येकस्य सत्यस्य ब्रह्मणः सृष्टावुभयरूपताभाव-
नात् सृष्ट्यनन्तरभावीति सूच्यते । तस्मात् क्षीरवत् परिणामान्न स
दोष इति बोधितम् ॥ २४ ॥

देवादिवदपि लोके ॥ ननु भवत्वेवं परिणामे कर्तुरनपेक्षा, त-
थापि क्षीरस्य दधिभावेऽधिश्रयणाऽऽतञ्चनाद्यपेक्षा तु दृश्यत इति
निमित्तानपेक्षा कथं समाधेया । किञ्च, लोकेऽपि दधिसमवायस्य
क्षीरे विद्यमानत्वात् क्षीरं दधिरूपेण परिणमति । समवायस्तु न
भवदभिमत इति व्यधिकरणो दृष्टान्तः । किञ्च क्षीरस्यैकविध एव
परिणामो, ब्रह्मणस्तु विज्ञानाविज्ञानभेदेन कथमुभयविध इति द्वयं
समाधातुमाह सूत्रकारः । देवादीत्यादि * । ननु किमनेन दृष्टान्तेने-
त्यत आहुः । * स्वत इत्यादि * तथाच यथा कर्दमो, विमानं कामगं

एव स्वयोगबलेन सर्वं कुर्वन्ति । एवं ब्रह्माप्यनपेक्ष्य तत्समवायं स्वत एव सर्वं करोति ॥ २५ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

यद्येकमेव ब्रह्म स्वात्मानमेव जगत् कुर्यात् कृत्स्नं ब्रह्मैकमेव कार्यं भवेत् । अथांशभेदेन व्यवस्था तथा सति निरवयवत्वश्रुतिविरोधः । निष्कलं निष्क्रियं शान्तमिति ॥ २६ ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । श्रुतेः श्रूयत एव द्वयमपि । नच श्रुतं युक्त्या बाधनीयम् । शब्दमूलत्वात् । शब्दैकसमधिगम्यत्वात् । अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् अर्वाचीनविकल्पविचारकुतर्कप्रमाणाभासशास्त्रकलिलान्तःकरणदुरवग्रहवादिनां वादानवसरे सर्वभवनसमर्थे ब्रह्मणि विरोधाभावाच्च ।

क्षत्तस्तद्ब्रह्मवाविरचीकरदिति निमित्तानि समवायादि चानपेक्ष्य विमानं च कृतवानेवं ब्रह्मापि सर्वानपेक्षं स्वसामर्थ्येनैव सर्वं करोत्युभयरूपं च भवतीत्यत्रापि न लोकविरोध इत्यर्थः । इदञ्च सूत्रद्वयं यथासम्भवं यथासंख्यं वा सांख्यान् प्रत्यौलूकान् प्रति चोत्तरमित्यपि ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ एवं लोकविरोधे परिहृतेऽत्रैव श्रुतिविरोधमाशङ्कते । कृत्स्नेत्यादि * ॥ २६ ॥

परिहरति । श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ अत्र प्रथमसूत्रे प्रतिवादिनोः सम्भूय समुत्थानेनाक्षेपः । द्वितीये तूभयोः प्रतिसाधारण्येन समाधानम् । शुष्कतर्काप्रतिष्ठानस्य प्रागेवोपपादितत्वात् ताभ्यामप्यनुकूलतर्कविधया स्वतन्त्रप्रमाणत्वेन च श्रुतेराश्रयणादिति । तथाच श्रुतिमालम्ब्यापि तदर्थमजानन्तौ द्वावपि भ्रान्तावित्यर्थः । भाष्यन्तु निगदव्याख्यातम् । 'अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण

एवं परिहृतेऽपि दोषे स्वमत्याऽनुपपत्तिमुद्भाव्य सर्वसंप्लवं वदन् मन्दमतिः सद्भिरुपेक्ष्यः ॥ २७ ॥

———

योजयेत् । प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्' इति सम्पूर्णवाक्यम् । अत्र मात्स्ये क्वचित्, ताँस्तर्केण प्रसाधयेदिति पाठः । तथा सति मात्स्ये तर्काभ्यनुज्ञानाद् भ्रमः स्यादिति तन्निवारणाय श्रीभागवतवाक्योपन्यासः । तेन मात्स्यवाक्ये प्रकृतिभ्य इति बहुत्वनिर्देशात् पुरुषपर्यन्त एव तद्विषयो, न तु ब्रह्मपर्यन्तो विषय इत्यदोषः ।

अत्र शङ्कराचार्याः पूर्वमेवमेव श्रुतिबलाद् विरुद्धधर्माश्रयत्वेन परिहारं व्याख्याय पुनरपि, ननु शब्देनापि विरुद्धोऽर्थो न प्रत्याययितुं शक्यते, निरवयवं ब्रह्म परिणमति, कृत्स्नं च न परिणमतीति । निरवयवत्वे सर्वं परिणमेन्न परिणमेद्वा । यदि केनचिद् रूपेण परिणमेत् केनचिन्न ततः सावयवं स्यात् । नच षोडशिग्रहणाग्रहणवद् विकल्पोऽत्राश्रयितुं शक्यते । अक्रियारूपत्वेनापुरुषतन्त्रत्वादतो दुर्घटमेतदित्याशङ्क्य, अविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपगमात सुघटः परिहारः । न ह्यविद्याकल्पितरूपभेदेन वस्तुनः सावयवत्वं भवति । न हि तिमिरोपहतनयनेन अनेक इव चन्द्रमा दृश्यमानोऽनेक एव भवतीति रूपभेदस्याविद्यकत्वान्न निरवयत्वशब्दकोपः । नच परिणामश्रुतिः परिणामप्रतिपादनार्था । तत्प्रतिपत्तौ फलानवगमात् । सर्वव्यवहारहीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था त्वेषा । तत्प्रतिपत्तौ, स एष नेति नेत्यात्मेत्युपक्रम्याभयं वै जनक प्राप्तोऽसीति फलावगमादित्येवं व्याख्यानान्तरमाहुः । तद् दूषयन्त उपहसन्ति । * एवं परिहृतेऽपीत्यादि * । यदिदमविद्याश्रितरूपभेदाभ्युपगमेनेदानीं व्याख्यातं, तत् किं पूर्वत्रासामञ्जस्यदर्शनाद्वा, स्वबुद्धिकौशलख्यापनाय वा, श्रुतिस्वारस्याद्वा, सूत्रस्वारस्याद्वा । नान्त्यः । आचार्येण लौकिकयुक्तिनिरासपूर्वकं केवलायाः श्रुतेरेवाश्रयणात् । न तृतीयः । वदद्व्याघातात् । फलानवगमं प्रदर्श्य ब्रह्मात्मभावप्रतिपादनरूपस्य फलस्य स्वयमेव कथनात् । नच मुख्यफलानवगम इति युक्तम् । परिणामबोधकश्रुतावपि, तदात्मान१ स्वयमकुरुतेत्युपक्रम्य,

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

सृष्टौ देशकालापेक्षापि नास्ति । आत्मन्येव सृष्टत्वात् । देश-

रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवति, यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽना-त्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भव-तीति फलवाक्ये, एतस्मिन्निति पदेन तस्यैव परामृष्टत्वात् । अनि-रुक्तपदेन तस्यैव विरुद्धधर्माधारत्वबोधनाच्च । उपनिषदुपक्रमेऽपि परप्राप्तिरूपफलबोधनाद् ऋचि तद्विवरणाच्च । तदभिमताविद्या-याः सदसदादिविकल्पेन साधनादिविकल्पेन च सर्वैरेव दूषित-त्वाच्च । अत एव न द्वितीयः । बुद्धिकौशलस्याविद्यायामेव पर्यव-सानात् । नाद्यः । लौकिकानामपि मणिमन्त्रौषधिप्रभृतीनां देशकाल-निमित्तवैचित्र्यवशाच्छक्तयो विरुद्धानेककार्यविषया दृश्यन्ते इत्या-दिना, तस्माच्छब्दमूल एवातीन्द्रिययाथार्थ्यावगम इत्यन्तेन स्वय-मेवासामञ्जस्यादर्शनस्य व्याख्यातत्वात् । अतो द्वितीयव्याख्यानस्य सर्वप्रमाणसर्वसन्मार्गसंप्लव एव फलमतस्तथेत्यर्थः ॥ २७ ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ ननु श्रुतौ केवलस्य ब्रह्मणः कारणता निरूपिता तथापि देशकालौ त्वाधिकरणतया आवश्यका-वित्याशङ्कामपि श्रुतिमेवालम्ब्य परिहरति । आत्मनीति * । तद् व्याकुर्वन्ति । * सृष्टावित्यादि * । सूत्रे प्रथमश्चकारोऽवधारणार्थो द्वितीयोऽप्यर्थः । एवरूपदार्थस्तु—सृष्टत्वादिति * । आत्मनि सृष्टत्वं च, आत्मन्येवात्मनात्मानं सृजे हन्म्यनुपालय इति दशमस्कन्धे व्रज-भक्तान् प्रति भगवतः सन्देशवाक्ये स्फुटम् । द्वितीयस्कन्धे च, 'स एष आद्यः पुरुषः कल्पे कल्पे सृजत्यजः । आत्मन्येवात्मनाऽऽत्मानं संयच्छति च पाति चेति' ब्रह्मवाक्ये । श्रुतौ च, नासदासीन्नो स-दासीदित्यादिषु ब्रह्मेतरनिषेधाच्च । तदानीमिति कालोक्तिस्तु बो-धनार्थेति प्रागेवोक्तम् । अतो न जगत्सृष्टौ ब्रह्मणो देशकालापेक्षेत्य-पि शब्दादेव सिद्ध्यतीत्यर्थः । भाष्ये तु सृष्टाविति फक्किकाया एव विवरणम् । देशकालेत्यादि * । प्रथमं चकारमप्यर्थमङ्गीकृत्य पश्चा-

कालसृष्टावप्यात्मन्येव साधिकरणस्य सृष्टत्वाच्च। बहिरन्तश्च जगत्-सृष्टिं वा आह विशेषाभावेन, अनन्तरोऽबाह्य इति। विरोधाभावो विचित्रशक्तियुक्तत्वात् सर्वभवनसमर्थत्वाच्च ॥ २८ ॥

स्वपक्षदोषाच्च। ॥ २९ ॥

प्रधानवादिनोऽपि सर्वपरिणामसावयवत्वाऽनित्यत्वादिदोषो दुष्परिहरः। युक्तिमूलत्वाच्च तस्य। अचिन्त्यकल्पनायां प्रमाणाभावाच्च ॥ २९ ॥

न्तरमाहुः। * बहिरित्यादि *। * विशेषाभावेनेति *। तौल्येन। तथाच यथात्मनि सृष्टौ, न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत इत्यत्र न देशकालाद्यपेक्षा। एवं बाहिःसृष्टावपि, अनन्तरोऽबाह्य इति श्रुत्या सर्वत्र ब्रह्मण एकरूपताबोधनेनान्तर्बहिस्तुल्यत्वात्। अतो बहिरपि सृजन्नात्मन्येव सृजतीत्यर्थः। ननु सा सृष्टिर्मायिकी, तत्र तथा युक्तम्। इयं तु सत्येति कथमस्यां देशाद्यनपेक्षेत्यत आह। विचित्राश्च हीति *। हि यतो हेतोः, परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति श्रुतेस्तस्य शक्तयो विचित्रा एव। तदेतद् व्याकुर्वन्ति। * विरोधाभाव इत्यादि * एतेनेदमपि सूत्रं पूर्वपक्षिणः शङ्कानुवादकत्वात् प्रणीतमिति बोधितम् ॥ २८ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ भाष्यं तत्र निगदव्याख्यातम्। एवमनेनाधिकरणेन वाक्यान्वयाधिकरणविषयवाक्योक्तं स्वत एव ब्रह्मणः सर्वोपादानत्वं समर्थितं ज्ञेयम्।

अन्ये तु परमाणुवादनिरासमप्यत्राङ्गीकुर्वन्ति। अणुवादिनोऽप्यणुरण्वन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवो यदि कार्त्स्न्येन संयुज्येत तदा प्रथिमानुपपत्तेरणुत्वप्रसङ्गः। अथैकदेशेन संयुज्येत तदा निरवयवत्वकोप इति। इदञ्च दूषणं शिथिलम्। निरवयवेऽप्याकाशे प्रादेशिकस्याण्वादिसंयोगस्य तैरङ्गीकारात्। अत आचार्यैस्तदुपेक्षितम् ॥ २९ ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

सर्वशक्तिभिरुपेता उपगतः । चकारात् सत्यादिगुणयुक्तश्च । कुतः ? । तद्दर्शनात् । तथा वेदे दृश्यते । यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः, सर्वकर्ता सर्वकाम इत्यादि ॥ ३० ॥

विकरणत्वान्नेतिचेत् तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

कर्ता इन्द्रियवान् लोके । ब्रह्मणो निरिन्द्रियत्वात् कथं कर्तृत्वमितिचेन्न । अस्य परिहारः पूर्वमेवोक्तः, श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वा-

---

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ब्रह्मण उपादानत्वस्य श्रुतिमात्रगोचरत्वाद् बहुवाद्यसंमतत्वेन पूर्वमुपादानत्व आशङ्कितान्, अभिन्ननिमित्तोपादानत्वे चाशङ्कितान् दोषान् परिहृत्य कर्तृत्वे शङ्क्यमानान् परिहर्तुमधिकरणान्तरमारभमाणस्तन्निर्वाहकं सर्वशक्तिसाहित्यं प्रथमत आह । तद् व्याकुर्वन्ति । * सर्वशक्तिभिरित्यादि * । * उपेता उपगत इति * एतेन तृजन्तोऽयं शब्दः, सुपां सुलुगितिसूत्रोक्तडादेशान्तो वेति ज्ञापितम् । * सत्यादिगुणयुक्त इति * ते च गुणाः प्रथमस्कन्धे धरित्र्या धर्मं प्रत्युक्ताः । 'सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्त्यागः सन्तोष आर्जवम् । शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् । ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः । स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्तिर्धैर्यं मार्दवमेव च । प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं सह ओजो बलं भगः । गाम्भीर्यं स्थैर्यमास्तिक्यं कीर्तिर्मानोऽनहङ्कृतिः । एते चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः । प्रार्थ्या महत्त्वमिच्छद्भिर्न वियन्ति स्म कर्हिचिद्' इति । शेषं स्फुटम् ॥ ३० ॥

विकरणत्वान्नेति चेत् तदुक्तम् ॥ सर्वशक्तित्वोपगमे श्रुत्यन्तरविरोधमाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याकुर्वन्ति । * कर्तेत्यादि * । ननु यथा, स विश्वकृद् विश्वविदात्मयोनिः सर्वकर्मा सर्वकाम इत्यादौ कर्तृत्वं श्रूयते तथा, अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनः, न तस्य कार्यं करणं च विद्यत इत्या-

दित्यत्र । अनवगाह्यमाहात्म्ये श्रुतिरेव शरणं, नान्या वाचोयुक्तिरिति ॥ ३१ ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

न ब्रह्म जगत्कारणम् । कुतः ? प्रयोजनवत्त्वात् । कार्यं हि प्रयोजनवद् दृष्टं लोके । ब्रह्मणि पुनः प्रयोजनवत्त्वं सम्भावयितुमपि न शक्यते । आप्तकामश्रुतिविरोधात् । व्यधिकरणो हेतुर्नसमासो वा ॥ ३२ ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । लोकवल्लीला । न हि लीलायां किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । लीलाया एव प्रयोजनत्वात् । ईश्वरत्वा-

दौ विकरणत्वमपि श्रूयते । अतो विप्रतिषेधात् कथं कर्तृत्वमितिचेद्, न । परिहारग्रन्थस्तु—अस्य परिहार * इत्यादिनोक्तः स्फुटः । श्रुतिस्तु, अपाणिपादो जवनो ग्रहीता, अन्धो मणिमविन्दत् तमनङ्गुलिरावयत्, विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखः, सर्वतः पाणिपादं तदित्यादिरूपा विरुद्धधर्माधारत्वादिबोधिकात्र ज्ञेया ॥ ३१ ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ एवं साधितेऽपि कर्तृत्वे किञ्चिदाशङ्कते। तद् व्याकुर्वन्ति । * न ब्रह्मेत्यादि * अस्मिन् पक्षे निषेधार्थकनञः पूर्वसूत्रादेवानुवृत्तिसम्भवाद् वैयर्थ्यमायातीति पक्षान्तरमाहुः। * नसमास इति * । नैकधेत्यादिवन्नशब्देन सह सुप्सुपेति समासः। तथाच प्रयोजनरहितत्वान्न कर्तृ ब्रह्मेत्यर्थः। तथा सतीदं पूर्वपक्षसूत्रम् ॥ ३२ ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ समाधिं व्याकुर्वन्ति । * तुशब्द इत्यादि * तथाच यथा लोके राजभिर्मृगयादि क्रियते, तत्र न मांसाद्याहरणमन्यद् वा प्रयोजनम् । भृत्यादिभिरपि तत्सम्भवात् । किन्तु लीलैव प्रयोजनम् । अतो लोकेऽपि प्रयोजनं विना ईश्वरकार्यस्य दर्शनेन तत एव समाधानान्नात्र पर्यनुयोगावकाश इत्यर्थः ।

देव न लीला पर्यनुयोक्तुं शक्या । सा लीला कैवल्यं मोक्षः । तस्य लीलात्वेऽप्यन्यस्य तत्कीर्तने मोक्ष इत्यर्थः । लीलैव केवलेति वा ॥ ३३ ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ३४ ॥

कांश्चित् सुखिनः कांश्चिद् दुःखिनश्च प्रलयं च कुर्वन् विषमो निर्घृणश्चेतिचेन्न । सापेक्षत्वात् । जीवानां कर्मानुरोधेन सुखदुःखे प्रयच्छतीति । वादिबोधनायैतदुक्तम् । वस्तुतस्त्वात्मसृष्टेर्वैषम्यनैर्घृण्यसम्भावनैव नास्ति । वृष्टिवद् भगवान् बीजवत् कर्म । श्रुतिरेव तथा दर्शयति । एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य

लीलापदादेवोक्तार्थसिद्धौ कैवल्यपदस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * सा लीलेत्यादि * । लक्षणादोषादरुच्या पक्षान्तरमाहुः * लीलैवेत्यादि * सैव प्रयोजनं सैव वा मोक्षः । तथाच तत्सामर्थ्यस्य स्वरूपस्य च बोधनाय कैवल्यपदोक्तिरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

वैषम्यनैर्घृण्यं न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति ॥ कर्तृत्व एव पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । तद् व्याकुर्वन्ति । * कांश्चिदित्यादि * ननु कर्मानुरोधेन सुखदुःखदाने स्वातन्त्र्यहानिस्तदनुरोधानादरे वैषम्यादिदोषापत्तिरित्युभयथापि दोषाश्चायं वादः साधीयानिति मीमांसकादिशङ्कायामाहुः । * वादीत्यादि * पूर्वं तदनन्यत्वादिसूत्रैः सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं, जीवस्यापि ब्रह्मात्मकत्वं च प्रतिपादयन् यदत्र सापेक्षत्वं हेतूकरोति तेन ज्ञायते वादिबोधनायेदमिति । यतो वादिभिर्बहुशो लोकानुसारेणैव चोद्यते । अतो नात्र कोऽपि शङ्कालेश इत्यर्थः । बहु स्यामिति श्रुत्यर्थमनुरुध्य सिद्धान्तरीत्या समाधिमाहुः । * वस्तुत इत्यादि * । किञ्च । जीवसुखदुःखयोर्ब्रह्मणः साधारणकारणतैव श्रुत्यभिप्रेता, न त्वसाधारणा। अतोऽपि न दोषगन्ध इत्याहुः । * वृष्टीत्यादि * । ननु श्रुत्यैव समाधानसम्भवे पुनरस्य-

उन्निनीषति । एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषति। पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन कर्मणेति च । सापेक्षमपि कुर्वन्नीश्वर इति माहात्म्यम् ॥ ३४ ॥

न कर्माविभागादितिचेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

न, कर्मविभागात् कार्योद्गमात् पूर्वं सम्भवति, पश्चात्त्वन्योन्याश्रय इतिचेन्न । अनादित्वात् । बीजाङ्कुरवत् प्रवाहस्यानादित्वात् ॥ ३५ ॥

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

रमर्दनेन शूलोत्थापनवदाशङ्कोत्थापनस्य किं प्रयोजनम् । प्रक्षालनपङ्कन्यायेनैतदनुल्लेखस्यैव युक्तत्वादित्यत आहुः * सापेक्षमित्यादि * । तथाच माहात्म्यबोधनमेव प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

न कर्माविभागादितिचेन्नानादित्वात् ॥ कर्मसापेक्षत्वमनाक्षिप्य साध्यते । तद् व्याकुर्वन्ति । * न, कर्मेत्यादि * । यदुक्तमीश्वरो जीवकर्मसापेक्ष इति न वैषम्यादिदोषसम्बन्धस्तत्रेति । तदयुक्तम् । सृष्ट्यादौ, सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेतरनिषेधेन तदानीं, यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा इति श्रुत्युक्तस्य कार्योद्गमरूपस्य विभागस्याभावात् ततः पूर्वं जीवाभावेन तच्छरीरसाध्यं कर्म पूर्वं न सम्भवति । येन वैषम्यादि समाधीयेत । अथ विभागोत्तरभाविना कर्मणा समाधानम्। तदप्ययुक्तम् । कर्मणः शरीरसाध्यत्वेन शरीरसम्बन्धस्य च कर्मसाध्यत्वेनान्योन्याश्रयादित्येवं सूत्रांशेनाशङ्क्य तत् समाधत्ते । नानात्वादिति * । स्यादन्योन्याश्रयो यदि शरीरकर्मव्यक्ती द्वे एव स्याताम् । तत्तु नास्ति । बीजाङ्कुरवच्छरीरकर्मप्रवाहस्यानादित्वात् । अतो विभागोत्तरं सापेक्षत्वात् सुघटः समाधिरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ *

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ नन्वयं समाधिरसमाधिरेव । सृष्टेः पूर्वं विभागाभावेन प्रवाहानादित्वस्य वक्तुमशक्यत्वादित्या-

कथमनादित्वमितिचेद्, उपपद्यते । अन्यथा कस्य संसारः । कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च । उपलभ्यते च श्रुतिस्मृत्योः । अनेन जीवेनात्मनेति सर्गादौ जीवप्रयोगादनादित्वम् । तपसैव यथा पूर्वं स्रष्टा विश्वमिदं भवानिति च ॥ ३६ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

शङ्कायामिदं सूत्रं प्रववृत इति स्फुटीकुर्वन्तो व्याचक्षते * कथमित्यादि * । सूत्रे अपि: पूर्वपक्षिगर्हायाम् । स्वयं यौक्तिकः सन् युक्तिं विस्मरतीति । युक्तिमाहुः * अन्यथेत्यादि * । * अन्यथेति * यदि जीवोऽनादिर्न स्यात् । प्रथमश्चोऽवधारणार्थो, द्वितीय उक्तसमुच्चयार्थः । स्मृतिस्तु तृतीयस्कन्धनवमाध्यायस्था । तथाच प्रलयनैकट्यदशायां सदसत्कर्मकरणोत्तरं प्रलये जाते जीवानां ब्रह्मरूपत्वात् तदानीं कर्मफलभोगाभावात् कृतहानिः । पुनः सृष्ट्यारम्भदशायां विस्फुलिङ्गवद्विभागेऽपि ब्रह्मरूपताया अनपेतत्वेन तदानीमपि भोगायोगाच्च कृतहानिः । सृष्ट्यारम्भे ब्रह्मरूपतयातिशुद्धानां पुनः सकलदुःखनिवहसाधनीभूतशरीरसम्बन्धादकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च स्यादत एतयोपपत्त्या जीवस्यानादित्वम् । नचास्याः शुष्कतर्कत्वं, येनास्या अप्रतिष्ठानं स्यात् । यतोऽनेनेति श्रुतौ सर्गादावेव जीवपदस्य सिद्धवत् प्रयोगात् । नच सा भाविनी सञ्ज्ञेति युक्तम् । उक्तस्मृतौ यथापूर्वमिति पदेन नामरूपसम्बन्धानादित्वस्य बोधनात् । अतोऽविभागदशायामपि नामरूपसम्बन्धसत्त्वात् । श्रुतौ च व्याकरवाणीति कथनेन तत्प्रख्यातिमात्रस्य सृष्टावभिप्रेतत्वात् सर्वानादित्वे तत्कर्मानादित्वमपि श्रुतिसिद्धम् । तथा सति तत्सापेक्षतापि तथेति पूर्वोक्तः समाधिरव्याहत एवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

* सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ नन्वेवं सति प्रलये नामरूपविभागानर्हरूपेणैव सर्वावस्थानं सिद्ध्यतीत्यविभागलक्षणस्यैवाद्वैतस्य सिद्धिर्न शुद्धाद्वैतस्येत्यद्वितीयश्रुतिविरोधो दुष्परिहर इत्याशङ्कायां तं विरोधं

उपसंहरति । वेदोक्ता धर्माः सर्वे ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । सर्वसमर्थत्वादिति ॥ ३७ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते
ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥

परिहरन् स्वोक्तमुपसंहरतीत्याहुः । * उपसंहरतीत्यादि * । तथाच यथा नारदपरीक्षायां, 'चित्रं बत यदेकेन वपुषा युगपत् पृथक् । गृहेषु द्व्यष्टसाहस्रं स्त्रिय एक उदावहद्' इत्युपक्रमे कथनात्, तमेव सर्वगेहेषु सन्तमेकं ददर्शेत्युपसंहारे कथनाच्च नानागृहेषु तत्तत्कार्याणि कुर्वतः पृथग्विद्यमानत्वेऽपि न रूपभेदस्तथात्राविभागेन सर्वेषां रूपाणां विद्यमानत्वेऽपि नाद्वितीयत्वभङ्गः । विचित्राश्च हीत्यनेनैतत्समाधेः पूर्वमेव कृतत्वादित्यर्थः । एतेन, न कर्मेति सूत्रद्वयमादायाविभागाद्द्वैतमविनाभावाद्द्वैतं वा ये रोचयन्ते, ये चाद्वितीयादिश्रुतिमादाय प्रपञ्चमायिकत्वं रोचयन्ते ते उभयेऽपि निरस्ता वेदितव्याः । तेन विरुद्धधर्माश्रयं सर्ववादानवसरं नानावादानुरोधि समाभ्यधिकरहितं ब्रह्मेति सिद्धम् ।

एवमस्मिन् पादे युक्त्या नानाविधः श्रुतिषु यो विप्रतिषेधः स परिहृतः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य
पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

स्वतन्त्रतया सर्वे वादा निराक्रियन्तेऽस्मिन् पादे ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ प्रथमे पादे सांख्यं निराकृत्य तन्निराकरणप्रसङ्गे, एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता इति सूत्रेण शिष्टापरिग्रहरूपं दोषं प्रदर्श्य अन्ये च वादा निराकृताः । तथापि केषाञ्चन मन्दमतीनां तदुक्तयुक्तिष्वाभासताभानाभावे श्रद्धोत्पत्तौ स्वार्थविभ्रंशः स्यात् स मा भूदिति करुणया तदुक्तयुक्तीराभासीकर्तुं द्वितीयः पाद आरभ्यते इति पूर्वं पादार्थनिरूपणे सूचितम् । तदत्र स्मारयन्ति * स्वतन्त्रतयेत्यादि * । तत्र प्रथमे पादे उपपादितः सत्कार्यवादः परिणामवादश्च सांख्यवादे सिद्धान्ते च तुल्य इति सांख्ये श्रद्धा शीघ्रमास्तिकस्योत्पद्येतेति तन्निरासाय प्रथमं तदेव निराक्रियते दशभिः सूत्रैः । तेषां चैवं मतम्—'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः' इति । तत्र साम्यावस्थोपलक्षिता वा अकार्या वा गुणाः प्रकृतिः । प्रकृतित्वं च प्रकर्षेण करोतीति व्युत्पत्त्या तत्त्वान्तरारम्भकत्वम् । गुणास्तु, सत्त्वं लघु प्रकाशकं, रज उपष्टम्भकं चलं, तमो गुर्वावरकमिति कार्यलक्षणलक्षिता यथायथं प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकद्रव्यस्वरूपा अतीन्द्रियाः कार्यैकोन्नेयाः । गुणक्षोभस्य पाश्चात्यत्वात् साम्यावस्था सर्वेषां कारणभूतेति मूलप्रकृतिरित्युच्यते । सा एका अचेतना अनेकचेतनभोगापवर्गार्था नित्या सर्वगता सततविक्रिया न कस्यचिद् विकृतिः। महदहङ्कारपञ्चतन्मात्राः सप्त प्रकृतिविकृतयः। तत्र महानहङ्कारस्य प्रकृतिर्मूलप्रकृतेर्विकृतिः । अहङ्कारस्त्रिविधो, वैकारिकस्तैजसस्तामसश्च । तत्र वैकारिको मनसः प्रकृतिः । तैजस इन्द्रियाणाम् । तामसः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यानां पञ्चतन्मात्राणाम् । महतस्तु विकृतिस्त्रिविधोऽपि । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि । श्रोत्रत्वग्-

घ्राणरसनाख्यानि। पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि। मन उभयनायकम्। पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाः पञ्च महाभूतानि एत इन्द्रियादयः षोडश विकाराः। पुरुषस्तु परिणामशून्यत्वान्न कस्यापि प्रकृतिः। नित्यत्वेनाजन्यत्वान्न कस्यापि विकृतिः। अत एव निर्द्धर्मकश्चैतन्यमात्रस्वरूपो निष्क्रियः सर्वगतः प्रतिशरीरं भिन्नश्च। तत्र निर्विकारत्वान्निष्क्रियत्वाच्च न पुरुषस्य कर्तृत्वम्। प्रकृतेस्तु तदुभयवत्त्वात् कर्तृत्वं परिणामित्वं चेति। तच्च प्रकृतेः कारणत्वमेवमनुमिमते, 'भेदानां परिमाणात् समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च। कारणकार्यविभागादविभागाद् वैश्वरूप्यस्य। कारणमस्त्यव्यक्तम्' इति। अर्थस्तु विश्वं रूपं यस्मिन्निति विश्वरूपं जगत्। विश्वरूपमेव वैश्वरूप्यम्। स्वार्थे ष्यञ्। तस्याऽव्यक्तं कारणमस्ति। तत्र पञ्च हेतवः। भेदानां परिमाणात्। भेदा महदादिभूतान्तास्तेषां परिमाणात्। अव्यापित्वाद्, व्याप्यत्वादिति यावत्। कारणे सत्कार्यमिति स्थितम्। तथाच विवादाध्यासिता भेदाः स्वसजातीयाव्यक्तकारणकाः। तद्व्याप्यत्वात्। ये यज्जातीयव्याप्यास्ते तज्जातीयाव्यक्तकारणकाः। यथा घटादय इति। एवं, समन्वयाद्, भिन्नानां स्वरूपता समन्वयः, अविनाभावो वा। तथाच, विमता भेदास्तथा। तद्भिन्नत्वे सति तत्स्वरूपत्वात्। तदविनाभूतत्वाद्वा। यदेवं तदेवं घटादिवदिति। किञ्च। शक्तितः प्रवृत्तेः। शक्तिः स्वान्तःस्थाविर्भावकत्वम्। तथाच यद् यच्छक्तितः प्रवृत्तं तत् तत्कारणकम्। यथा घटादिकं मृत्कारणकम्। तथैवैतेऽव्यक्तशक्तितः प्रवृत्तास्तत्कारणका इति। यद्वाऽत्र हेतुद्वयम्। तथा सति यद् यच्छक्यं, तत् तत्कारणकम्। यथा घटादयो मृदः। तथैते परम्परया परमाव्यक्तस्येति। एवं, यद् यत्प्रवृत्तिसम्पाद्यं तत् तत्कारणकम्। यथा घटादिः कुलालादेः। एवमेव महदादयोऽव्यक्तस्येति। अयं च हेतुः सामान्यतः कारणत्वं वा कर्तृत्वं वा साधयति। किञ्च। कारणकार्यविभागादविभागात् ताभ्यामित्यर्थः। तथाच ये उत्पत्तौ यतो विभक्ताः प्रलये च यदविभक्तास्ते तत्कारणकाः। यथा घटादयो मृदः। एवमेतेऽपि परम्परया साक्षाच्च परमाव्यक्तादुत्पत्तौ विभक्ता प्रलये च तदविभक्ता इत्येतैरपि तत्कारणकैर्भवितव्यमिति।

रामानुजाचार्यास्तु—यद् विचित्रसन्निवेशं तत् कार्यम्।

लोकानां भूर्भुवादीनामचेतनेन केवलेन प्रधानेन रचना नो-

यथा तनुभवनादि । जगदपि विचित्रसन्निवेशमिति तेनापि कार्येण भवितव्यमिति सामान्यतो दृष्टेन जगतः कार्यत्वमनुमाय तेन सिद्धे कारणपूर्वकत्वे ततः किं कारणमित्यपेक्षायां तत्साधनाय समन्वयादयो हेतव इत्येवं सांख्यतत्त्वकौमुद्युक्तप्रकारेण सरूपत्वं समन्वयं देशकालपरिच्छिन्नत्वं परिमाणमङ्गीकृत्य व्याकुर्वन्ति।

भास्कराचार्यास्तु—अविनाभावरूपमन्वयमङ्गीकृत्य सुखदुःखमोहान्विता बाह्या आध्यात्मिकाश्च भेदा दृश्यन्ते। ये च यदन्वितास्ते तदेककारणपूर्वकाः। यथा घटशरावादयो मृदन्विता मृदेककारणपूर्वका एवं सुखदुःखमोहान्वितं जगत् त्रिगुणकारणकमित्येवं व्याकुर्वते । परिणामं च द्विविधम्। रूपतः संख्यातश्चेत्याहुः।

तत्र भिन्नानां सरूपत्वरूपो यः समन्वयस्तस्य न स्वसजातीयाव्यक्तकारणकतासाधकत्वम्। सदृशे मित्रादौ तस्य सत्त्वेन हेतोर्व्यभिचारात् । द्विविधपरिमाणेऽपि संख्यापरिमाणं न साधकम्। एकत्वसंख्यासंख्यातत्वस्य कारणेऽपि सत्त्वाज्जातिसंख्यासंख्यातत्वस्य व्यक्तौ सत्वेन व्यभिचाराच्च। अतः पूर्वव्याख्यातरीत्यैव प्रधानस्य कारणत्वानुमानम्। तदत्र रचनानुपपत्तिसूत्रेण दूष्यते। तद् व्याकुर्वन्ति। * लोकानामित्यादि * यत् पूर्वैः परिमाणादिभिर्हेतुभिर्जगत्कारणत्वेन प्रधानमनुमीयते तदनुमानं न कर्तव्यम्। कुतः ?। रचनानुपपत्तेः। रचना हि बुद्धिपूर्विका वा, प्रतिनियतदेशकालव्यवस्थापिका वा, चेतनस्पार्शना वा क्रिया । सात्र लोकानां भूर्भुवादीनामचेतनेन केवलेन प्रधानेन नोपपद्यते। तथाच भूरादिलोकरचना न केवलाऽचेतनकारणिका । रचनात्वात् । गृहादिरचनावत्। भूरादिलोका नाचेतनकर्तृकाः। चेतनस्पार्शनक्रियात्मकरचनाविषयत्वात्। घटकुड्यादिवत्। प्रधानं स्वतोऽकर्तृ । अचेतनत्वात्। स्तम्भादिवदित्यादिभिः प्रयोगैः सत्प्रतिपक्षत्वादर्थान्तरापादकत्वाच्च न तैरनुमानैः कारणत्वेन प्रधानमनुमातुं शक्यमित्यर्थः । नन्वेवमेतैः प्रयोगैः कर्तृत्वस्यैवासिद्धिर्न तु कारणत्वस्येति बाधकाभावात् पूर्वोक्तैरन्वयादिभिः प्रधानस्य परिणाम एव तादृशोऽस्तु । तथा सति

पपद्यते । रचितत्वादेव न परिणामः । सर्वस्य संश्लेषप्रसङ्गाच्च ।

अतश्चेतनकर्तृका रचना नाचेतनेन प्रधानेन कर्तुं शक्या । तस्मात् कारणत्वेन प्रधानं नानुमातव्यम् । अन्यथोपपत्त्या बाधितमेवानुमानमिति चकारार्थः ॥ १ ॥

तस्य कारणत्वानपायाच्च कश्चिद्दोष इत्यत आहुः । * रचितत्वादित्यादि * भवतां मते पुरुषो निष्क्रिय इति क्रिया शक्तिप्राधानिकी । तथाच सति रचनापि तस्यैव धर्मो, न पुरुषस्य । तद्विषयाश्च लोकास्तत्कर्तृका, अतो न तत्परिणामः । यथा घटादिः कुलालादेः । किञ्च । भूरादयो लोका यदि प्रकृतिपरिणामभूताः स्युः, सर्वे श्लिष्टाः स्युः । लोके परिणतत्वसंश्लिष्टत्वयोर्नियम्य दध्यादिषु दर्शनात् । यदेवं तदेवम् । यथा घटकुड्यमन्दिरादि । किञ्च । कार्यं द्विविधम्—आरब्धं, परिणामभूतञ्च । तत्र निमित्तव्यापारजन्यं यत् तदारब्धम् । तदेव च रचितम् । यथा गृहादिकम् । यत् पुनरुपादानव्यापारप्राधान्येन वा, तन्मात्र व्यापारेण वा जन्यते, तत् परिणामभूतम् । यथा हरिद्राचूर्णसंयोगजन्यं कुङ्कुमादि । यथाच दध्यादि । रचितत्वपरिणामयोश्चेतरेतरविरुद्धत्वं लोके दृष्टम् । अतोऽत्र परिणामाङ्गीकारे रचितहानिस्तदङ्गीकारे च परिणामहानिरिति तुन्दिलसुरतन्यायादेकस्मिन् कार्यमुभयरूपत्वाङ्गीकार, एकस्मिंश्च कारणे उपादानत्वनिमित्तत्वयोरङ्गीकारो लोकविरुद्धः, प्रत्यनुमानबाधितत्वान्न्यायविरुद्धश्चेत्यर्थः । सिद्धं वदन्तः सौत्रानुमानपदस्यार्थमाहुः । * अत इत्यादि * । तथाचानुमीयत इत्यनुमानम् । भावे ल्युडित्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु—कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकात् कर्मणि ल्युट् । यदनुमीयते तदनुमानमिति सौत्रानुमानपदस्यार्थमाहुः ।

चकारप्रयोजनमाहुः । * अन्यथेत्यादि * । अन्यथोपपत्तिः प्रतिपक्षानुमानं तया कृत्वा सांख्योक्तं पूर्वमनुमानं पक्षे साध्यशून्यमेव क्रियत इति बोधनं चकारेण क्रियते इत्यर्थः । एवं सत्प्रतिपक्षोऽर्थान्तरं बाधश्चेति दोषत्रयं दर्शितम् ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

भुवनानि विचार्य जनान् विचारयति । सर्वस्य तत्परिणामे

प्रवृत्तेश्च ॥ ननु पूर्वहेतुनैव निरस्ते सांख्यमते हेत्वन्तरस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * भुवनानीत्यादि * । रचना द्विविधा । भुवनरचना जनरचना चातत्र जनरचना शुक्रशोणितपरिणामभूता। अतो रचनात्वहेतुकेऽनुमाने जनशरीररचनाया रचनाविषयत्वहेतुके च जनशरीरस्याचेतनत्वहेतुके च शुक्रशोणितयोर्दृष्टान्तीकरणे तेषां साधारणत्वापत्त्या न तन्मतदूषणं, न वा पूर्वोक्तन्यायावतार इति तत्समर्थनार्थं हेत्वन्तरेण तान् विचारयतीत्यर्थः । तद् व्युत्पादयन्ति * सर्वस्येत्यादि * प्रवृत्तिर्हि प्रयत्नस्तत्पूर्विका क्रिया वा । तथाच सर्वस्य प्रकृतिपरिणामत्वे शरीरोत्पादनाय मातापित्रोः प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । अयमर्थः । अचेतनस्य स्वत एव प्रवृत्तौ शुक्रशोणिते अपि चेतनप्रवृत्तिमन्तरेण स्वत एव जनशरीराणि जनयेतां, न तु मातापित्रोः प्रवृत्तिमपेक्षेताम् । अपेक्षा त्वस्ति । बहिः पतितयोः संसृष्टयोरपि तयोः शरीरसम्भवादर्शनात् । पोषणादिनैव तत्समग्रत्वदर्शनाच्च । अत एव गर्भस्रावादौ शरीरस्यासमग्रता दृश्यते । तेन चेतनाधिष्ठितयोरेव तयोः प्रवृत्तिर्न त्वनधिष्ठितयोः । अतो जनरचनादिदृष्टान्ते रचनात्वादीन् हेतून् साधारणीकृत्य पूर्वोक्तैरन्वयादिभिः प्रधानं न कारणत्वेनानुमातुं शक्यम् । अस्मदुक्तेषु हेतुषु रचनात्वे प्रवृत्तिपूर्वकत्वेन विशेषिते मातापितृप्रवृत्तिपूर्वकशुक्रशोणितपरिणामात्मकशरीररचनया दृष्टान्तिते रचनाविषयत्वे च तथा विशेषिते पुरुषशरीरेण च दृष्टान्तिते अचेतनत्वे च प्रवृत्तिमत्त्वेन विशेषिते जीवच्छरीरेण च दृष्टान्तिते साधारण्यनिवृत्तौ दोषाभावादित्यर्थः । ननु केवलचेतनस्यापि प्रवृत्त्यदर्शनात् प्रवृत्तिरपि विशिष्टधर्म एव । तथा सति तत्र कस्य प्राधान्यमित्यपेक्षायां चेतनस्य निष्कलत्वनिष्क्रियत्वाभ्यां न प्राधान्यम्, अपि त्वचेतनस्यैवेति प्रवृत्तेरपि नैमित्तिकाचेतनधर्मत्वाभ्युपगमादिषु प्रतिपक्षादिदोषः,

प्रवृत्तिर्नोपपद्यते प्रधानस्य वा प्रथमप्रवृत्तिः । यद्यपि प्रधानकारणवादे फलपर्यन्तमङ्गीक्रियमाणे न किञ्चिद् दूषणम् । कृतिमात्रस्य प्रधानविषयत्वात् । तथापि वादिनं प्रति लोकन्यायेन वक्तव्य-

किन्तु रचनादिष्वेव दोष इत्यत आहुः । * प्रधानस्येत्यादि * निमित्तसंसर्ग एव नैमित्तिकधर्मसम्भवान्निमित्तभूतचेतनसंसर्गस्य सार्वदिकत्वे सृष्टिस्थितिप्रलयादिकालविभागानुपपत्तेः कादाचित्कत्वे च हेतोर्वक्तुमशक्यत्वात् प्रधानस्य या प्राथमिकी प्रवृत्तिः सृष्ट्यर्था, सैव नोपपद्यते । तथाच तव मते चेतनाधिष्ठानस्यापि वक्तुमशक्यत्वेन हेतोः सविशेषणस्याप्युपादाने त्वन्मतासिद्धिरित्यर्थः । ननु तस्याः स्वभाव एव तादृशोऽतो न किञ्चिद् दूषणमित्याकाङ्क्षायां तदनूद्य दूषयन्ति । * यद्यपीत्यादि * धेनुवद् वत्साय पुरुषार्थे स्वभावत एव तस्याः प्रवृत्तिः । नर्तकीवत् सर्वप्रदर्शनोत्तरं स्वत एव कार्यान्निवृत्तिरित्येवं कृतिमात्रस्य प्रधानविषयत्वमङ्गीकृत्य फलपर्यन्तं प्रधानकारणवादेऽङ्गीक्रियमाणे स्वभाववादाश्रयणान्न किञ्चिद् दूषणम् । रचनाप्रवृत्त्योः कालनियमस्य च स्वभावादेव सम्भवात् । तथापीदं शास्त्रं तर्कमाश्रित्य प्रवृत्तं, न तु श्रुत्युपष्टम्भम् । तदीयव्याख्यानस्य श्रुत्यन्तरविरोधेन लक्षणाप्रासेन च व्याख्यानाभासत्वात् । अतस्तत्कालम्बने वादिनं प्रत्यपि लोकन्यायेन वक्तव्यम् । तत्र लोके चेतनाचेतनव्यवहारोऽस्ति । चेतना जरायुजाण्डजोद्भिज्जस्वेदजभेदेन चतुर्विधाः । सशरीरा जीवा अलौकिका मुक्ता अशरीराश्चेतनास्तेभ्योऽन्ये घटादयो रथादयश्च ते अचेतना इति । तन्न्यायेनात्र सूत्रेषु विचारस्तथा सति प्रकृतेः पञ्चविधेषु चेतनेष्वप्रवेशादचेतनत्वमिति । तत्र धेनुनर्तकीदृष्टान्ताभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रतिवादिनं प्रति न वक्तुं शक्ये । लोके तयोश्चेतनत्वेनैव व्यवहारात् । अभ्युपगमस्य स्वमात्रसन्तोषकत्वेनानुत्तरत्वात् । अत एतावन्मात्रेणैव तन्निग्रहे सिद्धे न किञ्चिद्विचारणीयम् । प्रवृत्तिः कस्य धर्मः ? । यत्र दृष्टा तस्य वा ? यत्संयुक्ते दृष्टा तस्य वेति शङ्कायां यस्मिन् दृष्टा तस्यैव सेति युक्तम् । प्रवृत्तितदधिष्ठानयोः प्रत्यक्षत्वात् केवले चेतने क्वचिदपि प्रवृत्त्यदर्शनात् । अत एव सान्वयव्यतिरेकासिद्धत्वाच्चैतन्यमपि देहधर्मे

मू । तत्र लोके चेतनाचेतनव्यवहारोऽस्ति। चेतनाश्चतुर्विधा जीवाः सशरीरा अलौकिकाश्च । अन्ये अचेतनाः । तन्न्यायेन विचारोऽत्रेति न किञ्चिद् विचारणीयम् ॥ २ ॥

पयोऽम्बुवच्चेत् तत्रापि ॥ ३ ॥

यथा पयो विचित्रफेनरचनां करोति, यथा वा नद्यादिजलं स्वत एव स्पन्दत इतिचेत् । न । तत्रापि दोहनाधिश्रयणे मेघानां चेतनानामेव सत्त्वात् ।

एवेति लोकायतिकदर्शनम् । तस्मादचेतनस्यैव धर्मः प्रवृत्तिरिति पूर्वपक्षमुद्भाव्य, न ब्रूमो यस्मिन्नचेतने प्रवृत्तिर्दृश्यते न तस्य सेति। किन्तु सा चेतनाद् भवतीति ब्रूमः । तद्भावे भावात् तदभावे चाभावात् । यथा काष्ठादिनिष्ठापि दाहप्रकाशलक्षणा क्रिया केवलेऽनलेऽनुपलभ्यमानापि ज्वलनान्वयव्यतिरेकानुविधानात् तन्निमित्तैवेत्यादिकमेकदेशिभिर्विचारितं तल्लोकन्याये देहस्यैव चेतनत्वेन समाधानान्न विचारणी... यर्थः ॥ २ ॥

पयोऽम्बुवच्चेत् तत्रापि ॥ ननु मास्तु धेनुनर्तकीदृष्टान्तेन प्रवृत्तेरचेतनधर्मत्वं तथापि क्षीरजलदृष्टान्तेनाचेतनधर्मत्वं तस्याः साधयिष्याम इत्याशङ्कायां समाधत्ते । पय इत्यादि * । तद् व्याकुर्वन्ति । * यथा पय इत्यादि * यथा दुह्यमानेऽधिश्रीयमाणे च पयसि दृश्यमानां विचित्रां फेनरचनां केवलं पय एव करोति । यथा वा नद्यादिजलं स्वत एव प्रस्रवति। न तत्र चेतनसंसर्गलेशोऽपि । तथा प्रधानमपि प्रवर्तते । विचित्रलोकरचना केवलाचेतनकर्तृका, रचनात्वात् । दुह्यमानपयःफेनरचनावत् । बन्धाद्यर्था प्रधानप्रवृत्तिः केवलाचेतनधर्मः, प्रवृत्तित्वात् । नद्यादिस्पन्दनप्रवृत्तिवदित्यनुमास्यामहे इत्युच्यते चेत् । न । कुतः ? । तत्रापि तस्मिन् दृष्टान्तद्वयेऽपि दोहनाधिश्रयणयोश्चेतनकर्तृकयोरेव प्रयोजकतया सत्त्वात् । नदीप्रस्रवणेऽपि चेतनानां मेघानां प्रयोजकानां सत्त्वात् । तथाच दृष्टान्तद्वयेऽपि चेतनप्रयुक्तत्वस्य विद्यमानत्वेन हेतोः सपक्षराहित्येन व्याप्तिग्रहाभावान्नानुमानमित्यर्थः । ननु यथा क्षीरम-

व्याख्यानान्तरे त्वश्नाम्बुवदित्युच्येत । द्वितीयस्य समाधानं नोभयवादिसंमतम् ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

चेतनं स्वत एव वत्सविवृद्धये प्रवर्तते । यथा वा नद्यादिजलं स्वभावत एव लोकोपकाराय स्पन्दत एवं प्रधानमपि स्वभावत एव पुरुषार्थसिद्धये प्रवर्तत इत्याशङ्कायामुभयवादिप्रसिद्धं रथादावचेतने केवलस्य प्रवृत्त्यदर्शनाच्छास्त्रे च, योऽप्सु तिष्ठन् योऽपोऽन्तरो यमयति, एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्यो नद्यः स्पन्दन्त इति चेतनकर्तृकत्वश्रवणात् साध्यपक्षनिक्षिप्त एवायमुपन्यास इत्येकदेशिकृतव्याख्यानेऽपि प्रकृतार्थसिद्धस्तत् कुतोऽनादृत्यान्यथा व्याख्यायत इत्यत आहुः । * व्याख्यानान्तर इत्यादि * । पूर्वत्र रचनाप्रवृत्त्योरनुपपत्त्या पूर्वपक्षिणोऽसङ्गतवादित्वमुक्तमिति तेन तदेव दृष्टान्तेन निवारणीयम् । अत एव दृष्टान्तद्वयमत्र सूत्र उक्तम् । यदि लोकोपकाराय प्रवृत्तिमात्रमेव दूष्यत्वेनाभिप्रेतं स्यात् तदा प्रवचनसूत्रेषु अचेतनत्वेऽपि क्षीरवच्चेष्टितं प्रधानस्येति कथनात् तन्मात्रमेवास्मिन् सूत्रे क्षीरपदेनानूदितं स्यात् । यदि च तदभिप्रेता पुरुषोपकारकता दूष्यत्वेनात्राभिप्रेता स्यादश्नाम्बुनोस्तथात्वस्य लोकप्रसिद्धत्वादश्नाम्बुवदित्युच्येत । अतो भिन्नैवेयं युक्तिरिति तथा व्याख्यानमयुक्तम् । नचैवं सति प्रवचनसूत्रस्थयुक्तेरदूषणात् तया स पुनः प्रत्यवस्थास्यतीति शङ्क्यम् । क्षीरस्य जीववद्धेतुत एव प्रस्रवणेन तस्य दृष्टान्तस्य शिथिलतया तेन प्रत्यवस्थानाभावस्यार्थत एव सिद्धत्वात् । तस्मादयुक्तमेव तद्व्याख्यानम् । यत् पुनर्नद्यम्बुनोऽत्यन्तमनपेक्षा निम्नभूम्याद्यपेक्षितत्वात् स्पन्दनस्येति समाधानं, तत्तु सिद्धान्तिनश्चेतनसापेक्षताभिप्रायवतो निम्नभूमिसापेक्षताया अनभिप्रेतत्वात् पूर्वपक्षिणोऽपि निरपेक्षतां प्रतिपादयतोऽनभिप्रेतत्वान्नोभयवादिसम्मतमतस्तदुभयमनादृत्यैवं व्याख्यातमित्यर्थः ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ प्रकृतेः कर्तृत्वं दूषयित्वा तस्याः स्वतः परिणामं दूषयति । * व्यतिरेकेत्यादि * । अत्रापि ना-

प्रधानस्यान्यापेक्षाभावात् सर्वदा कार्यकरणमेव, न व्यतिरेकेण तूष्णीमवस्थानमुचितम् । पुरुषाधिष्ठानस्य तुल्यत्वात् । सेश्वरसांख्यमतेऽप्यैश्वर्यं तदधीनमिति यथास्थितमेव दूषणम् ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

तृणपल्लवजलानि स्वभावादेव परिणमन्त एवमेव प्रधानमि-

नुमानमित्यस्यानुषङ्गः । तद् व्याकुर्वन्ति । * प्रधानेत्यादि * । व्यतिरेकेण अनवस्थितिर्व्यतिरेकानवस्थितिः । गुणत्रयसाम्यात्मकस्य प्रधानस्य परिणामार्थं गुणक्षोभायान्यापेक्षाभावात् सर्वदा कार्यकरणमेवोचितं, न तु कार्यव्यतिरेकेण तूष्णीमवस्थानमुचितम् । तथाच प्रलयानुपपत्तिः । चकारेण त्रयाणां गुणानामेकव्यतिरेकेणान्यानवस्थितेर्युगपत् क्षोभात् कार्यत्रयस्यापि यौगपद्यसम्भवात् क्रमानुपपत्तिः, कार्यानिरुक्तिश्च समुच्चीयते । नच पुरुषाधिष्ठानेन क्रमानुपपत्तिपरिहारः पुरुषाणामानन्त्येन नित्यविभुत्वेन च तदधिष्ठानस्य तुल्यत्वात् । तेषामुदासीनत्वेन च तुल्यत्वात् । नच तर्हि सेश्वरसांख्यमादरणीयम् । तथा सति तस्य यदा यथा ऽधिष्ठानं तथा परिणामादिरिति न दूषणावकाश इति वाच्यम् । यतः सेश्वरसांख्यमतेऽप्यैश्वर्यं प्रधानाधीनं, न त्वौपनिषदानामिवेश्वरमतस्तस्या अन्यानपेक्षत्वात् प्रलयानुपपत्त्यादिरूपं दूषणं यथाऽनीश्वरसांख्यमते तथात्रापीति मतद्वयमप्यसङ्गतमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ननु यथा तृणपल्लवजलानि पशुभक्षितानि स्वभावादेव क्षीरभावेन परिणमन्त एवं प्रधानमपि महदादिभावेन परिणंस्यते । एवञ्चानपेक्षाहेतुको व्यतिरेकानवस्थितिदोषोऽपि परिहृतो भवति । दृष्टान्तस्य लभ्यत्वादित्याशङ्कायामाह । अन्यत्रेत्यादि * । अत्रापि पूर्ववदनुषङ्गः । तद् व्याकुर्वते । *तृणेत्यादि * । प्रधानमन्यानपेक्षपरिणामम् । अचेतनत्वात् । तृणादिवदित्येवं कारणतया प्रधानानुमानं न कर्तव्यम् । कुतः? । अन्यत्र शृङ्गादौ दुग्धस्याभावात् । यदि हि तृणादिकं स्वभावादेव परिणमेत् सर्वत्रैव दुग्धं भवेत् । तत्तु न भवति । अतः प्रधानमन्यापेक्षपरिणामम् । अचेतनत्वात् । तृणादिवदिति हेतूदाहरणयोः साधारणत्वेन नानुमानं

ति न मन्तव्यम्। अन्यत्र शृङ्गादौ दुग्धस्याभावात्। चकाराच्चेतनक्रियाऽप्यस्ति। ततश्च लोकदृष्टान्ताभावादचेतनं प्रधानं न कारणम्॥ ५॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्॥ ६॥

प्रधानकारणवादाङ्गीकारेऽपि प्रेक्ष्यकारित्वाभावान्न पुरुषार्थः सिद्ध्यति॥ ६॥

पुरुषाश्मवदितिचेत् तथापि॥ ७॥

प्रधानस्य केवलस्य कारणवादो निराकृतः। पुरुषप्रेरितस्य कारणत्वमाशङ्क्य परिहरति। पुरुषः पङ्गुरन्धमारुह्यान्योन्योपका-

---

शक्यं कर्तुमित्यर्थः। * चेतनक्रियेति * घासभक्षणादिरूपा धेन्वादिक्रिया॥ ५॥

अभ्युपगमेऽप्यार्थाभावात्॥ अन्यानपेक्षस्य प्रधानस्य स्वभावत एव महदादिरूपः परिणामो न युक्तिसह इत्युक्तम्। इदानीं तदुपगम्य यथा धेनुर्वत्सार्थं स्वत एव प्रवर्तते तथा प्रधानमपि पुरुषभोगाद्यर्थं स्वत एव प्रवर्तत इति यत्तेऽङ्गीकुर्वन्ति तद् दूषयतीत्याहुः। * प्रधानकारणेत्यादि *। अभ्युपगमे प्रधानकारणवादाङ्गीकारे प्रधानस्य पुरुषार्थे स्वतः प्रवृत्तिर्नोपपद्यते। कुतः?। 'अर्थाभावात्। अर्थः प्रयोजनं, तदभावात्। तद्धि प्रेक्षावतां भासते। यतः प्रेक्षापूर्वकारित्वं चेतनधर्मः सोऽचेतने प्रधाने न वक्तुं शक्यते। लोके तथा अदर्शनात्। तदभावे च पुरुषार्थो न सिद्ध्यति। घुणाक्षरवत्तु कादाचित्कः स्यात्। तथापि तादर्थ्यप्रवृत्तिप्रतिज्ञा तु भज्येतेत्यसङ्गतस्तथाभ्युपगम इत्यर्थः॥ ६॥ २॥

पुरुषाश्मवदितिचेत् तथापि॥ एवं प्रधानकारणवादे निरस्ते पुनः प्रत्यवस्थानानवकाशात् किमस्य सूत्रस्य प्रयोजनमित्यत आहुः। * प्रधानस्येत्यादि *। तथाच प्रतिज्ञान्तरपरिहारः प्रयोजनमित्यर्थः। पुरुषप्रेरितप्रधानकारणवादस्य स्वरूपमाहुः * पुरुष इत्यादि * तथोक्तं सां-

राय गच्छति, यथा वा अयःकान्तं सन्निधिमात्रेण लोहे क्रियामुत्पादयति । एवमेव पुरुषाधिष्ठितं पुरुषसन्निहितं वा प्रधानं प्रवर्तिष्यत इतिचेत् तथापि दोषस्तदवस्थः । प्रधानप्रेरकत्वं पुरुषस्य स्वाभाविकं ? । प्रधानकृतं वा ? । आद्ये प्रधानस्याप्रयोजकत्वम् । द्वितीये प्रधानदोषस्तदवस्थः । नित्यसम्बन्धस्य विशिष्टकारणत्वे अनिर्मोक्षः । अशक्तस्य तु मोक्षाङ्गीकारः सर्वथानुपपन्नः ॥ ७ ॥

व्यमप्रत्याम–'पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य । पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्ग' इति । उभयोः प्रधानपुरुषयोः संयोगः संश्लेषस्तत्कृतो महदादिसर्गः । तस्य प्रयोजनद्वयम् । पुरुषस्य भोग्यतया प्रधानविषयकं दर्शनं, पुरुषस्य कैवल्यं चेति । तथाच यथा पङ्गुरन्धमारुह्याऽन्योन्योपकाराय गच्छत्येवं पुरुषः प्रधानमधिष्ठाय उक्तकार्यद्वयार्थं प्रवर्तयतीत्येकं मतम् । यथा वा अयःकान्त इति द्वितीयं मतम् । तदनूद्य दूषयन्ति । * तथापीत्यादि * एवमङ्गीकारेऽपि दोषस्तदवस्थ इत्यतो नानुमानमित्यर्थः । तदुपपादयन्ति । * प्रधानेत्यादि * । * अप्रयोजकत्वमिति * । पुरुषोपकारजननासमर्थत्वम् । तथाच स्वाभाविकत्वपक्षे पुरुषस्य स्वत एव प्रवृत्तेः प्रधानकृतो न कश्चिदुपकारः । यथा स्वस्तेन वीजने व्यजनस्य नोपकारकत्वेन प्रसिद्धिस्तथेति । प्रधानकृतत्वपक्षे तु प्रेक्ष्यकारित्वस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वादुपकारकत्वात् सिद्धिर्व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपायात् पुरुषार्थसिद्धिः प्रलयासिद्धिश्च तदवस्था । किञ्च । प्रकृतिपुरुषयोर्यः कश्चित् सम्बन्धो निर्वक्तव्यः स तयोर्नित्यत्वान्नित्य एव । सोऽप्युदासीनत्वेनाभ्युपगतस्य पुरुषस्य वागादिव्यापारासम्भवात् प्रकृतिप्रेरणयोग्यतारूपो वक्तव्यः । तस्यैव चेद् भोगादिकं विशिष्टकारणत्व तदा तस्य नित्यत्वात् पुरुषस्यानिर्मोक्ष एव प्रसज्ज्येत । यदि चात्मनामानन्त्यात् तेषां मध्ये कस्यचन शक्तस्य अधिष्ठातृत्वं तदितरस्याशक्तस्य मोक्ष इति न दोष इति विभाव्यते तदापि प्रधानस्य स्वातन्त्र्याद् बन्धकस्वाभाव्याच्चानिच्छतोऽपि तेनैव भोगसम्भवादशक्तत्वेन तन्निवारणासम्भवाच्चाशक्तस्य मो-

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

प्रकृतिपुरुषयोरङ्गाङ्गित्वे भवेदप्येवम् । तच्च नोपपद्यते । पुरुषस्याङ्गित्वे ब्रह्मवादप्रवेशो मतहानिश्च । प्रकृतेरङ्गित्वे त्वनिर्मोक्षः ।

क्षाङ्गीकारः सर्वथाऽनुपपन्न इत्यर्थः । सूत्रयोजना तु पुरुषश्चाश्मा च पुरुषाश्मानौ ताभ्यां तुल्यः सम्बन्धस्तथा । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणो वतिः प्रत्येकं सम्बद्ध्यत इति ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ पुरुषविशिष्टप्रधानकारणवाद एव दूषणान्तरमाह । अङ्गित्वेत्यादि * । तद् व्याकुर्वन्ति * प्रकृतीत्यादि * । यत् तयोरन्योन्योपकारकत्वमङ्गीकृतं तत् तदा स्याद् यदि तयोर्गुणप्रधानभावेनाङ्गत्वमेकस्यान्यस्याङ्गित्वं च स्यात् । तदेव तु न जाघटीति । कुतः ? । अङ्गित्वानुपपत्तेः । पुरुषस्याङ्गित्वे स पुरुष इतरविलक्षणो वक्तव्यः । अन्यथा प्रकृतिनियामकत्वं तस्य न स्यात् । तथा सति तत् तस्य वैलक्षण्यं श्रौतधर्मवत्तयैवेति ब्रह्मवादप्रवेशः । यदि न श्रौतधर्मवत्तयेत्युच्यते तदापि कालकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टस्तु वक्तव्यः । तथा सतीतरपुरुषविलक्षणेश्वरसिद्ध्या ईश्वरासिद्धेरीदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धेति प्रवचनसूत्रोक्तमतहानिः । यदि च तद्भिया प्रकृतेरङ्गित्वमाद्रियते तदा तस्याः स्वातन्त्र्यात् तया पुरुषाय स्वदोषा न दर्शयितव्याः । ततश्च दुःखाभावेन विरागाभावात् कैवल्यार्थे प्रवृत्त्यभावेनानिर्मोक्ष इत्यर्थः ।

शङ्कराचार्यादयस्तु—सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था हि प्रधानाऽवस्था । तस्यामवस्थायामनपेक्षस्वरूपाणां परस्परं प्रत्यङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेर्बाह्यस्य कस्यचित् क्षोभयितुरभावाद् गुणवैषम्यनिमित्तो महदाद्युत्पादो न स्यादित्येवं प्रधानप्रवृत्त्यनुपपन्नताबोधकत्वेनेदं सूत्रं व्याकुर्वते । तन्न युक्तम् । पुरुषाश्मसूत्रस्य सांख्योक्तविशिष्टकारणतापक्षदूषकतया व्याख्यानादत्र केवलकारणतापक्षदूषणस्यासङ्गतत्वादिति ।

यत्त पुनः पूर्वसूत्रव्याख्याने परमात्मनः स्वरूपव्यपाश्रयमौदासीन्यं, मायाव्यपाश्रयं प्रवर्तकत्वमिति शङ्कराचार्यैरुक्तं, तदुपह-

अनेन परिहृतोऽपि मायावादो निर्लज्जानां हृदये भासते ॥ ८ ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

अन्यथा वयं सर्वमनुमिमीमहे। यथा सर्वे दोषाः परिहृता

सन्ति। * अनेनेत्यादि *। माया हि गुणमयी गुणानाश्चाङ्गाङ्गिभावोऽनुपपन्न इति स्वयमेव व्याख्यानात् साम्यावस्थावस्थितगुणकृतमुदासीनस्वरूपस्य परमात्मनः प्रवर्तकत्वमित्यसङ्गतम्। अथ शुद्धसत्त्वप्रधाना साङ्गीक्रियते, तदा तु तया ज्ञानमात्रमेवोत्पादयितव्यं, न प्रवर्तयितव्यम्। सत्त्वस्य तादृशस्वभावे मानाभावात्। अप्राधान्येन गुणान्तरेऽपि तथात्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। अतः स्वोक्तमप्यननुसन्धानानां निर्लज्जत्वात् तादृशामेव हृदये भासत इति तथा समर्थनमसङ्गतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ 'प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः। अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणा' इति हि सांख्यानामपरा प्रतिज्ञा। अर्थस्तु—प्रीतिः सुखम्, अप्रीतिर्दुःखं, विषादो मोहः, सत्त्वरजस्तमांसि गुणाः क्रमेणैते त्रयात्मका एतत्त्रयस्वरूपाः। प्रकाशः प्रवृत्तिर्नियमो निग्रह इति तेषां क्रमेणासाधारणं कार्यं, तेन तेऽनुमीयन्ते। अन्योन्याभिभवोऽन्योन्याश्रयोऽन्योन्यजननमन्योन्यमिथुनीभावश्च तेषां साधारणी क्रियेति। एवं साधारणक्रियया गुणवृत्तौ चलमङ्गीकृत्य तमसा रजोनियमनेन प्रवृत्तावपोदितायां प्रलयसिद्धिः। तत्पूर्वकं सत्त्वजननं तेन प्रकाशादात्मविवेके निर्मोक्ष इत्येवं समर्थनमाशङ्क्य परिहरति। तद् व्याकुर्वन्ति * अन्यथेत्यादि *। गुणा एवं विभागशः प्रवृत्तिमन्तः। चलस्वभावत्वात्। चलदलदलवदित्येवमन्यथानुमाने रचनाऽनुपपत्त्यादयः सर्वे दोषाः परिहृता भवेयुरितिचेदत्र दूषणमाह। ज्ञशक्तिवियोगादिति *। सौत्रश्चोऽप्यर्थे। एवं प्रकारान्तरेणानुमितावपि तत्तत्काले तत्तत्कार्यं वाच्यं, न सर्वदा। क्रमानुपपत्त्यादिदूषणप्रासात्। तच्च तथा तदा भवति यदि तमसा कालो ज्ञायेत। सा

भवेयुरितिचेत् तथापि पूर्वं ज्ञानशक्तिर्नास्तीति मन्तव्यम् । तथा सति बीजस्यैवाभावान्नित्यत्वाच्चानिर्मोक्ष इति ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

परस्परविरुद्धत्वान्मतवर्तिनां पञ्चविंशादिपक्षाङ्गीकारात् । वस्तुतस्त्वलौकिकार्थे वेद एव प्रमाणं नान्यदिति ॥ १० ॥

तु ज्ञानशक्तिर्भवतां मते पुम्प्रकृतिसंयोगात् पूर्वं नास्तीति स्वमतानुरोधान्मन्तव्यम् । तथा सति प्रवृत्तिबीजस्य ज्ञानशक्तिसंयोगस्याभावात् प्रवृत्त्यसिद्धिः । अथ, दिक्कालावाकाशादिभ्य इति सूत्रात् सृष्टिदशायां कालस्योत्पन्नत्वात् पुंयोगेन ज्ञानशक्तिसद्भावाच्च प्रवृत्तिः साध्यते, तथापि संयोगस्य नित्यत्वात् प्रलयदशायां कालस्यापि नाशाद् वियोजकान्तरस्य वक्तुमशक्यत्वात् पुरुषस्य गुणसाम्यादनिर्मोक्षस्तदवस्थ इति नानुमानान्तरेणापि तथा सिद्धिरित्यर्थः ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ सर्वपक्षसाधारणं दूषणान्तरं वदति तन्मतस्यार्वाचीनत्वख्यापनायेत्याशयेनाहुः । * परस्परेत्यादि * । तानि च मतान्येकादशस्कन्ध उद्धवप्रश्न उक्तानि । 'केचित् षड्विंशतिं प्राहुरितरे पञ्चविंशतिम् । सप्तैके नव षट् केचिच्चत्वार्येकादशापरे । केचित् सप्तदश प्राहुः षोडशैके त्रयोदश' इति । एतेषां स्वरूपं च तत्रैव भगवता प्रोक्तम् । तच्च सर्वं यौक्तिकत्वादनादरणीयम् । भगवता तथोक्तत्वात् । 'युक्तयः सन्ति सर्वत्र भाषन्ते ब्राह्मणा यथा । मायां मदीयामुद्गृह्य वदतां किन्नु दुर्घटम् । नैतदेवं यथाऽऽत्थ त्वं यदहं वच्मि तत् तथा । एवं विवदतां हेतुं शक्तयो मे दुरत्ययाः । यासां व्यतिकरादासीद् विकल्पो वदतां पदम् । प्राप्ते शमदमेऽप्येति वादस्तमनुशाम्यतीति' । तर्हि, तमो वा इदमेकमेवाग्र आसीदित्यादिश्रुत्युक्तस्य का गतिरित्यत आहुः । * वस्तुत इत्यादि * । तद्रीत्या तदङ्गीकारे तु भगवत्परत्वान्न दोष इत्यर्थः । एवं दशभिः सूत्रैः सांख्यसमयो निराकृतः ॥ १० ॥ २ ॥

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

इदानीं परमाणुकारणवादो निराक्रियते । तत्र स्थूलकार्यार्थं

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम ॥ अतः परं सप्तसूत्र्या नैयायिकादिसमयो निराक्रियते । केचिदिदं सूत्रं ब्रह्मकारणवाददूषणपरिहारार्थत्वेन व्याकुर्वन्ति । तदयुक्तम । ब्रह्मकारणवादे प्रसक्तानां विलक्षणत्वादीनां दोषाणां पूर्वस्मिन् पाद एव, न विलक्षणत्वाद्यधिकरणैर्निवारितत्वेन प्रसङ्गाभावात् पुनरुक्त्यापादकत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याहुः । * इदानीमित्यादि * । अत्रासमञ्जसमिति पूर्वसूत्रादनुवर्तत इति केचिदाहुः । वस्तुतस्त्वग्रिमसूत्रेणैतस्यान्वयः । वाशब्दो विकल्पार्थः । तथाच ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां परमाणुभ्यां जायमानं द्व्यणुकं महत् स्याद् दीर्घवद् वा स्यान्न त्वणु ह्रस्वमिति । तदिदं व्याकुर्वन्ति*तत्रेत्यादि * । अयमर्थः । तेषां मते सर्वं जगद् उपादानभूतेभ्यो नित्येभ्यः परमाणुभ्यो द्व्यणुकादिक्रमेणोत्पद्यते । तत्रैषा युक्तिः । सूक्ष्मादेव स्थूलस्योत्पत्तिर्लोके दृश्यते । तन्तुभ्यः पटस्यांशुभ्यस्तन्तूनां चोत्पत्तिदर्शनात् । स चापकर्षः परमकारणद्रव्यमतिसूक्ष्ममवस्थापयति परमाणुरूपम । तस्य सावयत्वाङ्गीकारे त्वनन्तावयवत्वेन मेरुसर्षपयोः समानपरिमाणत्वप्रसङ्गः । एवं सिद्धाः परमाणवः पार्थिवाप्यतैजसवायवीयभेदाच्चतुर्विधा नित्याः प्रलयकालेऽवतिष्ठन्ते । किञ्च । कार्यमात्रं लोके समवाय्यसमवायिनिमित्ताख्यकारणत्रयजन्यं दृश्यते । यथा पटे तन्तवः समवायिकारणम । तेषां परस्परसंयोगोऽसमवायिकारणम । तुरीवेमकुविन्दादयश्च निमित्तकारणम । एवमाद्यकार्येऽपि परमाणवः समवायिनस्तत्संयोगोऽसमवायी । अदृष्टेश्वरेच्छादिकं च निमित्तम । तत्र जीवादृष्टसहकृतेश्वरेच्छावशाद् वा, ईश्वरेच्छावशगादृष्टवदात्मसंयोगाद् वा परमाणुषु कर्मोत्पद्यते । ततस्ते परमाणवः परमाण्वन्तरेण संयुज्यमानाः प्रत्येकं द्व्यणुकरूपं कार्यमारभन्ते । बहवस्तु परमाणवः संयुक्ता न सहसा स्थूलं कार्यमारभन्ते । परमाणुत्वे सति बहुत्वात् । घटोपगृहीतपरमाणुवत् । नचात्र मानाभावः । नष्टे घटे कपालादिदर्शनस्यैव

प्रथमं परमाणुद्वयेन द्व्यणुकमारभ्यते । परमाणुद्वयसंयोगे द्व्यणुकं भवतीत्यर्थः । तत्रोपर्यधोभावमिलने द्व्यणुकं महत् स्याद् द्विगुणपरिमाणवत्त्वात् ।

मानत्वात् । तैरेव घटारम्भे तु मुद्गरादिना घटनाशे तदवयवानां परमाणूनामतीन्द्रियत्वान्न किञ्चिदुपलभ्यते । तस्मान्न बहूनां परमाणूनां सहसा स्थूलकार्यारम्भकत्वं, किन्तु द्व्यणुकादिक्रमेणैव महाकार्यारम्भ इति द्व्यणुकमेवाद्यं कार्यं द्वाभ्यां परमह्रस्वपरिमण्डलपरिमाणाभ्यां परमाणुभ्यामारभ्यते । किञ्च । द्रव्येण द्रव्यान्तरारम्भवद् गुणेन गुणान्तरारम्भ इति परमाणुद्वयगतया द्वित्वसंख्यया द्व्यणुकेऽणुत्वं ह्रस्वत्वं च परिमाणान्तरमारभ्यते । अणु च पारिमाण्डल्यादन्यत् । पारिमाण्डल्यं च परमाणुत्वस्यैव नामान्तरम् । परमाणुत्वं त्वनारम्भकम् । द्वित्वसंख्या तु महेश्वरीयया अपेक्षाबुद्ध्या जन्यते । तथा त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकमारभ्यते । द्व्यणुकगतया बहुत्वसंख्यया त्र्यणुके महत्त्वं दीर्घत्वं च परिमाणान्तरमारभ्यते द्व्यणुकगते अणुत्वह्रस्वत्वे त्वनारम्भके । तथा द्वाभ्यां तु द्व्यणुकाभ्यामपि न द्रव्यमारभ्यते । द्व्यणुके बहुत्वमहत्त्वप्रचयविशेषाभावेन द्व्यणुकजनितकार्ये महत्त्वानारम्भे तस्य कार्यस्य द्व्यणुकतुल्यतायां तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किञ्च । विश्वनिर्माणस्य जीवादृष्टजन्यतया तद्भोगार्थत्वाद् द्व्यणुकभोगस्य कारणद्व्यणुकेनैव सिद्धेः कृतं तत्कार्येण द्व्यणुकान्तरेणेति । अत आरम्भसार्थक्याय बहुभिरेव द्व्यणुकैस्त्र्यणुकचतुरणुकादीनि भोगभेदायारभ्यन्ते । एवं क्रमेण वायवीयपरमाणुसंयोगेभ्य उत्पन्नो महान् वायुर्नभसि दोधूयमानस्तिष्ठति । तदनन्तरं तस्मिन्नेवाप्येभ्यस्तेभ्यस्तथैवोत्पन्नः सलिलनिधिः पोप्लूयमानस्तिष्ठति । तदनन्तरं तथैवोत्पन्ना पृथिवी तथैव संहतावतिष्ठते । तदनन्तरं तस्मिन्नेव महोदधौ तथैवोत्पन्नस्तेजोराशिर्देदीप्यमानस्तिष्ठतीत्यादिः प्रक्रिया काणभुजेभ्यः सप्तमाध्यायादिसूत्रेभ्यः सिद्धा तद्भाष्यादिभ्योऽवगम्यते । तामेतां प्रक्रियां दूषयन् प्रथमं द्व्यणुकपरिमाणं दूषयति । * महदित्यादि * अयमर्थः । यदुक्तं परमाणुगतया द्वित्वसंख्यया द्व्यणुकेऽवान्तरा-

प्राक्पश्चान्मिलने दीर्घवद् वा स्यात् । परमाणुपरिमाणं ह्रस्वं परितो मण्डलञ्च । उपहासार्थं तस्य मतस्यानुवादः ॥ ११ ॥

ऽणुत्वमवान्तरह्रस्वत्वं चारभ्यत इति । तदसङ्गतम् । दूरस्थयोरसंयुक्तयोरपि परमाण्वोरीश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वस्य विद्यमानतया तदानीं तदभावेन द्व्यणुकोत्पत्त्यनन्तरं च भावेन द्व्यणुकद्रव्यासमवायिकारणीभूतः संयोग एव परिमाणेऽपि कारणत्वेनाभ्युपेयः । नच तस्यान्यथासिद्धत्वम् । एकेन संयोगेन द्रव्यगुणात्मककार्यद्वयजननेऽपि बाधकाभावात् । एकस्मिन् गुणे द्रव्यगुणजनकत्वस्य सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणे अदृष्टे सिद्धत्वात् । वस्तुतस्तु संख्याया अपि द्व्यणुकादिकं प्रति कारणता । अन्यथा तद्वाचके पदे संख्योल्लेखो न स्यात् । अतः संख्यया परिमाणमेव जन्यते इति न नियमः । किञ्च । तया द्व्यणुकगतमेकत्वमेव जन्यते । साजात्यात् । न त्वेकत्वेन । विनिगमनाविरहात् । नच तन्नित्यम् । अनित्यगतगुणस्यानित्यत्वाभ्युपगमात् । एवं द्व्यणुकपरिमाणमपि परमाणुपरिमाणेनैव जन्यत इति मन्तव्यम् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गापत्तेः । नच परिमाणस्य प्रकृष्टपरिमाणजनकत्वदर्शनात् सूक्ष्मे चातिसूक्ष्मत्वस्यैव प्रकर्षत्वात् परमाणौ विश्रान्त्यनङ्गीकारेऽनवस्थापत्त्या मेरुसर्षपयोस्तौल्यापत्तेस्तस्यानारम्भकत्वमिति वाच्यम् । विभागजन्य एव कार्ये सूक्ष्मत्वस्य प्रकर्षतायाः सर्षपभङ्गादौ निर्णीतत्वेन संयोगजे कार्ये तथाङ्गीकारस्य भ्रान्तिमूलकत्वात् । अस्तु वा संख्यायाः परिमाणमात्रजनकत्वम् । तथापि तयाऽणुत्वह्रस्वत्वे एव जननीये, न महत्त्वदीर्घत्वे इत्यत्र किं नियामकम् । नच प्रत्यक्षतापत्तिः । स्पर्शरूपयोरनुद्भूतत्वाङ्गीकारेणापि तत्परिहारसम्भवात् । अथवा, तयाऽणुत्वादिकमेव जन्यताम् । तथापि द्व्यणुकस्य परमाणुपरिमाणापेक्षया द्विगुणपरिमाणवत्त्वाद् द्व्यणुकं स्वजनकसंयोगद्वैविध्येनोक्तरीत्या महद्वद्दीर्घवद् वा स्यान्न तु वर्तुलं ह्रस्वं चेत्यर्थः । भाष्ये, संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वमभिप्रेत्य, मिलनम् * इत्यत्र गुणाभावः । * प्राक्पश्चादिति * तिर्यग्भावेन । नन्वस्याकाण्डताण्डवस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * उपहासार्थमिति * य एवं लोकतत्त्वेऽप्यकुशलास्ते कथमात्मतत्त्वं ज्ञास्यन्तीत्युप-

किमतो यद्येवमत आह ॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

उभयथापि न । कुतः ? । न कर्म । नकारो देहलीप्रदीपन्यायेनोभयत्र सम्बद्ध्यते । अतो द्व्यणुकाभावः । उभयथापि न

हासार्थम् । वक्ष्यमाणरीत्या वा ॥ ११ ॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ एवं परिमाणदूषणमुखेन दूषयित्वा तदसमवायिकारणसंयोगदूषणमुखेनापि दूषयन्तीत्याहुः । * उभयथेत्यादि * गृहीत्वा पुनर्व्याकुर्वन्ति । * उभयथापि नेत्यादि *। अयमर्थः । अपकर्षकाष्ठां प्राप्तेन परमाणुना सह यः परमाण्वन्तरस्य संयोगः स स वैदेशिको वा ? ऐकदेशिको वा ? । नोभयथापि युज्यते । प्रदेशाङ्गीकारे सावयवत्वापातात् । प्रदेशवत्त्वस्य सावयवत्वव्याप्यत्वात् । अतस्तस्य परमाणुत्वनिर्वाहाय निष्प्रदेशत्वमङ्गीकर्तव्यम् । तथा सति सुतरामयुक्तम् । संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वनियमात् । अतः परमाणूनां यदि प्रदेशवत्त्वं, यदि वा न, उभयथापि न संयोगः । अथ संयोगार्थं कल्पिताः प्रदेशा अङ्गीक्रियन्ते तदा प्रमाणशून्यत्वात् सा कल्पना मनोरथमात्रमिति मनोराज्यतुल्यत्वान्न बाह्यस्य नियमस्य साधिका । अथाप्रदेशयोरपि संयोग इत्यङ्गीक्रियते, तथा सति तयोः सर्वात्मना संयोगेनासंयुक्तांशस्याभावात् तदेव तत् स्यात् । ततश्च यथा द्व्यणुकजन्ये कार्ये महत्त्वानारम्भेण द्व्यणुकतुल्यतया द्व्यणुकजन्यद्व्यणुकान्तरवैयर्थ्यमेवं परमाणुजन्यद्व्यणुके परिमाणान्तराभावेन भोगानुपयोगात् तद्वैयर्थ्यमिति न तयोः संयोगः सुवचः । किञ्च । कर्मजोऽवयवश्चेति द्विविधः संयोगो भवतां मते । तृतीयश्च संयोगजः संयोगः । तत्र द्वितीयस्तु निरवयवत्वाद् भवतामपि नात्र संमतः । अतः प्रथमो विचारणीयः। तत्र प्रथमं वायुपरमाणुषु कर्मोत्पद्यते ततस्ते संयुज्यन्ते । तेभ्यः संयुक्तेभ्यो द्व्यणुकादिक्रमेण समुत्पन्नो महान् वायुर्नभसि दोधूयमानस्तिष्ठति । तत एवमापः पृथिवी तेजश्च क्रमेण जाता नभसि तिष्ठन्ति । एवं समुत्पन्नेषु चतुर्षु भूतेषु महेश्वराभि-

परमाणुसंघट्टनम् । प्रदेशाभावात् । कल्पना मनोरथमात्रम् । असंयुक्तांशाभावात् तदेव तत् स्यात् । संयोगजनकं कर्मापि न सम्भवति । कारणान्तराभावात् । प्रयत्नवदात्मसंयोगे अदृष्टवदा-

त्मानमात्रात् तैजसेभ्योऽणुभ्यः पार्थिवपरमाणुसहितेभ्यो महद्दण्ड- मारभ्यत इत्यादिर्हि काणभुजानां प्रक्रिया । तत्र संयोगजनकं कर्मा- पि न सम्भवति । कारणान्तराभावात् । न हि तत्र स्वभावः कारणं, महेश्वरसिसृक्षा वा । तस्य तस्याश्च नित्यत्वेन सर्वदा तत्प्रसङ्गादि- दूषणग्रासात् । अतस्तदभावायानित्यमेव कारणमभ्युपगन्तव्यम् । तद्यदि प्रयत्नवदात्मसंयोगस्तदा सृष्ट्यारम्भे निःशरीरस्यात्मनो मनः- संयोगस्याशक्यवचनत्वेन प्रयत्नस्यैवासम्भवः । शरीरसम्बन्धोत्तर- मेव तदुत्पत्तिदर्शनात् । अन्यथात्ममनसोर्नित्यत्वेन संयोगनित्यतया प्रयत्नस्यापि सार्वदिकत्वप्रसङ्गात् । अथादृष्टवदात्मसंयोगस्तदा तस्य सार्वदिकत्वात् कर्मणोऽपि तथात्वप्रसङ्गः । लोके तथैव दर्शनात् । किञ्चैवमभ्युपगम्यमानेऽपि कारणान्तरं परमाण्वो- र्निरवयवत्वादसंयुक्तांशस्याभावेन तदपि कार्यं परमाणु स्यान्न द्व्य- णुकम् । विशेषाभावात् । नच प्रविभज्यमानत्वमेव विशेष इति युक्तम् । लोके मुद्गराभिघातादिना घटभङ्गे कपालानां तेषामपि तथा भङ्गे कपालिकानां दर्शनेन विभागस्य प्रतिलोमक्रमेणैवोत्पत्ति- निश्चयात् प्रलयेऽपि शरीराणां प्रागेव नाशेन तदानीं परमाणुविभा- गजनककर्मजनकस्य जीवप्रयत्नाभिघातादेर्वक्तुमशक्यतया, अदृष्टप- क्षेऽपि तस्य भोगनाश्यत्वेन द्व्यणुकपर्यन्तभोगोत्तरं तन्नाशे तदानीं शरीराभावेन कर्मकरणाभावाददृष्टान्तरस्याप्यनुत्पत्तावणुद्वयविभाग- जनकस्य कस्यापि वक्तुमशक्यतया विभागस्याशक्यत्वादपि विशे- षाभावात् । चोऽप्यर्थे । किञ्च । पार्थिवद्व्यणुकाङ्गीकारः सुतरामस- ङ्गतः । पृथिवीपरमाणुषु स्नेहाभावेनेतरेतरासङ्ग्रहादवयव्युत्पत्तेरश- क्यवचनत्वात् । संग्राहकत्वेनाप्यणुप्रवेशाङ्गीकारे तु त्र्यणुकचतुर- णुकताया एवापत्तेरिति । एवञ्च ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां परमाणुभ्यां जायमानं द्व्यणुकं महद् दीर्घवद् वा स्यात् । उभयथापि न, तज्जनकं कर्मापि न । अतः स्वरूपविरोधाद्धेत्वभावाच्च तदभावो द्व्यणुकस्या-

त्मसंयोगे चाभ्युपगम्यमाने निरवयवत्वात् तदेव तत् स्यात् । विशेषाभावाद् विभागस्याशक्यत्वाच्च । अतो द्व्यणुकस्याभावः ॥ १२ ॥

भाव इति सूत्रयोरन्वयः। तथाच द्व्यणुकाभावात् परमाणुकारणवादोऽसङ्गत इत्यर्थः। ननु भवत्वेवं, तथापि, अणुर्द्वौ परमाणू स्यात् त्रसरेणुस्त्रयस्तत इति श्रीभागवते संज्ञाभेदेन द्व्यणुकस्याङ्गीकृतत्वात् कथं तदविरोधः साधनीय इतिचेद् उच्यते। तत्र हि, चरमः सद्विशेषाणामनेकोऽसंयुतः सदा । परमाणुः स विज्ञेयो नृणामैक्यभ्रमो यत' इति परमाणुलक्षणे सदा असंयुत इत्यनेन तत्संयोगानङ्गीकारात् संयोगजन्यद्व्यणुकाभावेऽपि ततः स्थूलभूतत्र्यणुकत्रसरेण्वादिविभागजन्यद्व्यणुकप्रतिषेधाभावेनाविरोधात् । श्रौते पौराणे च दर्शने स्थूलादेव कारणात् सूक्ष्मस्य कार्यस्य विभागेनादावुत्पत्तेः । ब्रह्मवनं ब्रह्मसवृक्ष आसीद् यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुरिति, यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्तीति तक्षणादिश्रुतेः। नचानुगतकार्यकारणभावविरोधः । जन्यद्रव्यत्वेन स्वयोग्यावयवस्थूलांशत्वेन कारणतानुगमात्। नच लोके सूक्ष्मेभ्य एव तन्तुप्रभृतिभ्यः पटादेः स्थूलस्य कार्यस्योत्पत्तिदर्शनाद् व्यभिचारः शङ्क्यः । तत्रापि तन्तुसमुदायस्यैव कारणत्वेन त्वच्छित्वैव यन्त्रादिभ्यः पटाद्युद्धारात् स्थूलादेव सूक्ष्मोत्पत्तेः। एवं तन्त्वादेरप्यंशुसमुदायरूपात् कार्पासादिरूपस्थूलांशादेवोत्पत्तिः । ते चावयवाः स्थूलादेव तूलाद् विभज्य पश्चाद्दीर्घावस्थाप्राप्त्यर्थं संयुज्यन्त इति विभाग एव मुख्यो व्यापारः। संयोगस्त्ववान्तरः । यत्र पुनर्मञ्जूषादौ लोहदन्तदारुनिर्यासादिभिः पर्यायेणावयवशो योजनं, गृहादौ चेष्टकादिभिस्तत्रापि तत्तदवयवसमुदायादवान्तरावयव्युत्पत्तिस्तत्समुदायाच्च महावयव्युत्पत्तिरिति पटन्याय एव । एवञ्च गर्भादावपि बीजरजःसमुदायस्यैवोपादानता। स च स्थूलांश एव । अत एकस्यैकमेवोत्पादनम्। अन्यथा अनेकं कार्यं स्यात्। कारणगुणानामेव कार्यगुणजनकत्वेन कारणगतैकत्वैः प्रत्येकमेकत्वारम्भे बाधकाभावात्। नच तेषामनारम्भकत्वम्। द्वित्वबहुत्वादीनां तत एवारम्भात् । अत एकस्यैकमे-

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

परमाणुद्व्यणुकयोः समवायोऽङ्गीक्रियते । स सम्बन्धिनोरवस्थानमपेक्षते । सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वात् । स च नित्यः सदा सम्बन्धिसत्त्वमपेक्षते । अतोऽपि न द्व्यणुक उत्पद्यते । किञ्च ।

वोपादानमिति निश्चयः । तेनादिसृष्टिगतमान्तिमञ्च कार्यं विभागात् । अन्यत्तु यथासम्भवं विभागात् संयोगाच्चेति दृष्टादिबलादवगन्तव्यम् । इदं यथा तथा सृष्टिभेदवादे व्युत्पादितमस्माभिः । अतोऽणुद्वयसंयोगजन्यद्व्यणुकस्यैवात्राभावबोधनान्न कोऽपि दोष इति दिक् ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ असमवायिनिमित्तयोर्दूषणमुखेन दूषयित्वा समवायदूषणमुखेन दूषयतीत्याशयेनाऽऽहुः * परमाण्वित्यादि * । सूत्रे तु समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति पूर्वेण सम्बन्धः । परमाणुद्व्यणुकयोः कारणकार्ययोः समवायोऽङ्गीक्रियते काणादैः । समवायो नामायुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानामिह प्रत्ययहेतुः सम्बन्धः । यथा इह तन्तुषु पटः, इह पटे शुक्लत्वम्, इह गवि गोत्वमिति । स च, कार्यकारणयोर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्जातिव्यक्त्योर्विशेषनित्यद्रव्ययोश्च । अयुतसिद्धौ च तौ ययोर्द्वयोर्मध्ये एकमपराश्रितमेवावतिष्ठते । स च सर्वगमेको नित्यो व्यापकश्चेति । एवमभ्युपगम्यमानो यः समवायः स सम्बन्धिनोः परमाणुद्व्यणुकयोरवस्थानमपेक्ष्य वक्तव्यः । सम्बन्धस्योभयस्वरूपनिरूप्यत्वेनोभयनिष्ठत्वात् । स च नित्यत्वात् सदा सम्बन्धिसत्त्वमपेक्षते । सम्बन्धि च द्व्यणुकं न सदातनम् । असत्कार्यवादाभ्युपगमेन पूर्वकाले तदभावात् । अतस्तस्य नित्यत्वाय द्व्यणुकं नोत्पद्यत इत्यङ्गीकार्यम् । तथा सत्यसत्कार्यवादहानिरन्यथा च समवायनित्यत्वहानिरित्युभयतस्पाशा रज्जुः । अथ स नित्यत्वात् परमाणुष्वेव तिष्ठन् पश्चाद् द्व्यणुकेन सम्बध्यत इत्युच्यते तर्हि तस्य तदानीं सत्तायां प्रमाणं वक्तव्यम् । न तावल्लौकिकं प्रत्यक्षम् ।

समवायो नाङ्गीकर्तुं शक्यः । संयोगेन तुल्यत्वात् । सम्बन्धत्वात् तस्य । यथा सम्बन्धिनि सम्बन्धान्तरापेक्षा एवं समवायस्यापि । तथा सत्यनवस्थितिः ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

परमाणूनामेवाप्रत्यक्षत्वेन तद्धर्मस्यास्य सुतरां तथात्वात् । नापि योगिनाम् । कणादादिव्यतिरिक्तैर्मुनिभिरनङ्गीकारात् । कणादप्रत्यक्षस्य वाक्कवलितत्वात् । नाप्यनुमानम् । तत्साधकस्य लिङ्गस्याभावात् । नापि शब्दः । सर्ववेदादिवक्तॄणामपि मुनीनां तादृशश्रुतिपुराणवाक्यानुपलम्भात् । नाप्यनुमानम् । तत्सदृशस्य सम्बन्धान्तरस्याभावात् । किञ्च । सदृशान्वेषणं संयोगस्तथा वक्तव्यः । तदापि समवायो नाङ्गीकर्तुं शक्यः । तेन तुल्यत्वात् । सम्बन्धत्वेनापि तिष्ठतस्तस्य यथा सम्बन्धिनि स्थित्यर्थं सम्बन्धान्तरस्य समवायस्यापेक्षा एवं समवायस्यापि स्यात् । सम्बन्धत्वेनात्यन्तभिन्नत्वेन च तत्तौल्यात् । ततस्तस्यापि तस्यापीत्यनवस्थितिश्च । अन्यान्यपि दूषणानि श्रीहर्षमिश्राद्युक्तानि मया प्रस्थानरत्नाकरे व्युत्पादितानीति नात्रानूद्यन्ते । अतः समवायाभ्युपगमादपि द्व्यणुकाभाव इत्यर्थः । ननु दूषिते समवाये अयुतसिद्धयोः कः सम्बन्धोऽङ्गीकर्तव्य इति चेत्, तादात्म्यमेवेति वदामः । कथमिति चेद्, इत्थम् । प्रत्यक्षात् यद् द्रव्यं यद्द्रव्यसमवेतं तत् तदात्मकमिति व्याप्तेर्यथा सुवर्णं सुकृतमित्यादिभगवद्वाक्याच्च कारणकार्यद्रव्ययोस्तादात्म्यं निर्विवादम् । गुणादिष्वपि विचारे शब्दादीनामाकाशादितन्मात्रत्वेन संख्यापरिमाणपृथक्त्वपरत्वापरत्वविभागानां सापेक्षवृत्तिकतया स्वरूपानतिरेकेण संयोगगुरुत्वद्रवत्वस्नेहानां स्पर्शेऽन्तर्भावेन बुद्ध्यादिप्रयत्नान्तानां मनोवृत्तितया वेगस्थितिस्थापकक्रियाणां सामर्थ्यरूपत्वेन जातेरपि व्यवहारसाधकतया स्वरूप एव निवेशेन तत्रापि तादात्म्यस्यैव स्फुटत्वात् । भावना संस्कारो विशेषाश्च प्रमाणविरहादेवादरणीया इति न कोऽपि शङ्कालेश इति दिक् ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ तदभाव इतीहाप्यनुषज्जते । व्याकुर्व-

परमाणोः कारणान्तरस्य च नित्यमेव भावात् सदा कार्यं स्यात् ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययोऽदर्शनात् ॥ १५ ॥

यद् रूपादिमत् तदनित्यम् । परमाणोरपि रूपादिमत्त्वाद्

न्ति । * परमाणोरित्यादि * । सामग्रीसमवधाने हि कार्यावश्यम्भावनियमो लोके दृष्टः । प्रकृतेऽपि परमाणोः समवायिन ईश्वरेच्छादृष्टयोर्निमित्तयोश्च सृष्टिप्राक्काले सत्त्वाज्जन्यस्य परमाणुद्वयकर्मणस्तज्जन्यस्य संयोगस्य चाभावो वक्तुमशक्य इति कारणान्तरस्य सर्वस्य विद्यमानत्वाद् द्व्यणुकं सदा स्याद्तोऽपि जन्यद्व्यणुकाभावात् परमाणुकारणवादो न सङ्गत इत्यर्थः ।

अन्ये तु परमाणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा? । निवृत्तिस्वभावा वा? उभयस्वभावा वा? अनुभयस्वभावा वा? आद्येऽविरतं सर्गापत्तिः । द्वितीये तु सर्वदा तदभावापत्तिः । तृतीये तु विरोधः । चतुर्थे पूर्वोक्तरीत्या निमित्तस्य नित्यसन्निधानान्नित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः । तदतन्त्रत्वे नित्यानिवृत्तिप्रसङ्ग इत्याहुः । सोऽयं स्वभावविकल्पो वैशेषिकानभ्युपगतत्वादाचार्यैरुपेक्षितः ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययोऽदर्शनात् ॥ एवं संयोगजन्यद्व्यणुकदूषणेन कार्यद्वारा परमाणुकारणवादे दूषितेऽपि यावत् तेषां नित्यत्वं न दूष्येत तावदनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वरूपस्य तदीयस्य कारणलक्षणस्य परमाणुष्वभिमाने पुनः स वाद उत्तिष्ठेदिति तदभावाय परमाणुनित्यत्वदूषणेन दूषयतीत्याशयेन तद् व्याकुर्वन्ति । * यदित्यादि * । सदकारणवन्नित्यमिति हि काणभुजं चतुर्थाध्यायारम्भे लक्षणम् । तदत्र विपरीतव्याप्तिदर्शनेन सत्प्रतिपक्षोत्थापनाद् दूष्यते । परमाणवो नित्याः, सत्त्वे सत्यकारणवत्त्वादाकाशादिवदिति साधने, अनित्या रूपादिमत्त्वाद् घटादिवदिति प्रतिसाधनस्य सत्त्वादिति । एतेनैव स्थौल्यस्यापि सिद्ध्या परमाणुतापि दूषितैव । तेषां मते रूपादिक्रमेणैव गुणानामुपक्रान्तत्वात्

विपर्ययः । अनित्यत्वमपरमाणुत्वञ्च । नच प्रमाणबलेन तदतिरिक्ते व्याप्तिरिति वाच्यम् । अदर्शनात् । कार्यानुपपत्तिः श्रुत्यैव परिहृता ॥ १९ ॥

सूत्रे रूपादीत्युक्तम् । तेन वायुपरमाणुष्वपि न व्याप्त्यभावः । नन्ववयवावयविसम्बन्धस्तावदनुभूयते । स यदि निरवधिः स्यान्मेरुसर्षपयोः परिमाणभेदो न स्यात् । अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषात् । नच परिमाणप्रचयविशेषाऽधीनो विशेषः स्यादिति शङ्क्यम् । संख्याविशेषाभावे परिमाणप्रचययोरप्यशक्यवचनत्वात् । नचैवं विशेषाभ्युपगमेऽप्यवयवप्रलयस्य शक्यवचनत्वात् सावधित्वं शङ्क्यम् । अन्त्यस्यावयवस्य निरवयवत्वाभ्युपगमे तदवयवविभागस्याभावेन तज्जनकस्यान्यस्य सजातीयस्य वक्तुमशक्यतया अजन्यत्वे, अजन्यभावत्वेन चानश्वरत्वेन व्याप्त्या प्रलयस्यैवासम्भवात् । अतो निरवयवमेव द्रव्यमवधिरिति मन्तव्यम् । एवं प्रमाणबलेनावगते सति तदतिरिक्त एव नीरूपादिमत्त्वानित्यत्वयोर्व्याप्तिरिति न प्रतिसाधनदोष इत्याशङ्कायामाहुः * नचेत्यादि * । स्यात् तदतिरिक्ते व्याप्तिर्यदि प्रमाणं बलवत् स्यात् । तदेव तु नास्ति । कुतः ? । अदर्शनात् । न हि परमाणुर्दृश्यते, येन भवदुक्तस्याकारणवत्त्वस्य हेतोः पक्षधर्मतावसीयेत । नच तस्य पक्षधर्मतायां परमाणुषु नित्यत्वानुमितिः सम्भवति । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानत्वादनुमितेः । ननु कार्यद्रव्यत्वसावयवत्वयोः समव्याप्त्या क्वचिन्मूलकारणरूपस्यावधेरवश्यं परामर्षणीयत्वादुक्तरीत्याऽवधित्वेन परमाणुसिद्धौ तस्याजन्यतायाश्च सिद्धौ कार्यलिङ्गकानुमानमेव तत्र प्रमाणमित्यदर्शनेऽप्यदोष इतिचेत् तत्राहुः । * कार्येत्यादि * । यदि हि कार्यानुपपत्तिः स्यादेवं कल्पनाप्यनुमन्येत । सा तु नास्ति । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः, इदं सर्वं यदयमात्मा, तज्जलानित्यादिश्रुत्यैव तत्परिहारात् । कार्यवैजात्यादीनां बाधकानां न विलक्षणत्वाद्यधिकरणैः प्रागेव परिहाराच्च । अतः सत्प्रतिपक्षत्वान्न तदनुमानेन परमाणोस्तन्नित्यत्वस्य वा सिद्धिरित्यसङ्गतः परमाणुकारण-

उभयथापि च दोषात् ॥ १६ ॥

वाद इत्यर्थः । किञ्च । यदिदं नित्यस्य सामान्यलक्षणे सत्पदं तदप्यनर्थकम् । कारणावस्थातिरिक्तस्य प्रागभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वेनाभ्युपगमैकशरणतया तद्व्यावृत्त्यर्थस्य तस्य व्यर्थत्वात् । किञ्च । सत्त्वमपि न सत्तायोगित्वम् । सामान्यादित्रयस्यासत्त्वप्रसङ्गात् । नच तेषां सत्तासामानाधिकरण्यमेव सत्त्वमिति युक्तम् । सत्तायां तदुभयाभावेन तस्या असत्त्वे पूर्वोक्तानां सर्वेषामेवासत्त्वप्रसङ्गात् । नच सदितिव्यवहारविषयत्वं सत्त्वमिति न कोऽपि दोष इत्यपि युक्तम् । घटाभावोऽस्तीत्यभिलापस्याभावेऽपि दर्शनेन प्रागभावव्यावर्तकस्य सत्पदस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । यत् पुनर्नित्यत्वसाधकं सूत्रान्तरम्, अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभाव इति । अर्थस्तु–विशेषस्य नित्यस्य प्रतिषेधस्तदा स्याद् यद्यनित्य इति प्रत्ययः शब्दप्रयोगश्च न स्यात् । नञ उत्तरपदार्थनिषेधकत्वात् । अतः प्रतिषेधसत्त्वात् कस्यचिन्नित्यस्यास्ति सिद्धिरिति । तदपि नित्यस्य कस्यापि साधनेनैव चरितार्थत्वान्न परमाणुनित्यतां साधयितुमलम् । यदपि, अविद्येति सूत्रान्तरं, तदर्थस्त्वेवं तैर्व्याख्यायते । परमाणुरनित्यो, मूर्तत्वाद्, रूपादिमत्त्वाद्, एवं 'षट्केन युगपद् योगात् परमाणोः षडंशतेति' दिङ्नागोक्तरीत्या षट्पार्श्ववत्त्वात् । किञ्च । परमाणोर्मध्ये यद्याकाशोऽस्ति तदा सच्छिद्रत्वेनैव सावयवत्वाद्, अव्याप्यवृत्तिसंयोगाश्रयत्वाद् घटादिवदिति । किञ्च । यत् सत् तत् क्षणिकं यथा घन इति नानानुमानसाध्या परमाण्वनित्यत्वसाधिका अनुमितिरविद्या भ्रमरूपा हेत्वाभासजन्यत्वात् । एतेषामाभासत्वं च क्वचिद् व्याप्यत्वासिद्ध्या, क्वचित् स्वरूपासिद्ध्येति समानतन्त्रेऽन्वेष्टव्यमिति । तन्न । मूर्तत्वस्य सत्त्वस्य च कथञ्चिद् व्याप्यत्वासिद्धत्वेऽपि षट्पार्श्ववत्त्वादीनां कथञ्चित् स्वरूपासिद्धत्वाभिमानेऽपि रूपादिमत्त्वस्य सद्धेतुताया उपपादितत्वात् तेनैव षट्पार्श्ववत्त्वादीनामपि दोषनिरासात् तज्जन्यानुमितेरविद्यात्वाभिमानस्यैवाविद्यात्वादिति ॥ १५ ॥

उभयथापि च दोषात् ॥ प्रकारान्तरेणापि परमाणुकारणवा-

परमाणूनां रूपादिमत्त्वेन तदभावे च दोषः। एकत्रानित्यत्वमन्यत्र कार्यरूपस्य निर्मूलत्वञ्च। हरिद्राचूर्णसम्बन्धे रूपान्तरस्य जननाद् विरोधोऽपिचकारार्थः॥ १६॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा॥ १७॥

सर्ववैदिकानामपरिग्रहाच्चात्यन्तं सर्वथा नापेक्ष्यते॥ १७॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः॥ १८॥

दस्यासङ्गतिं व्युत्पादयतीत्याशयं स्फुटीकुर्वन्ति। * परमाणूनामित्यादि *। परमाणूनां हि न स्वरूपतो भेदः। सर्वेषामेव ह्रस्वपरिमण्डलाकारत्वोपगमात्। नापि, भौतिकत्वे सति नित्यो गतिमान् परमाणुरिति लक्षणात् तत्तद्भौतिकत्वाद् भेदः। भूतानां पाश्चात्यत्वेन भौतिकत्वस्य पूर्वमशक्यवचनत्वात्। सामुद्रा हि तरङ्ग इति न्यायात्। अतः परं गुणभेदाद् वक्तव्यः। तत्र क्रमेण चतुस्त्रिद्व्येकगुणत्वविचारे आप्यतैजसपरमाण्वोर्गन्धापत्तिः। प्रतिलोमक्रमे च वायवीयादिषु चतुस्त्रिद्व्येकगुणत्वापत्तिरित्युपदेशक्रममनादृत्य यथायोग्यं गुणा आदर्तव्याः। तथापि पूर्वोक्तव्याप्तेरनपायादनित्यत्वमनिवार्यम्। यदि च त्रसरेणुमारभ्यैव भूतानां रूपादिमत्त्वदर्शनात् तेषां रूपादिराहित्यमुच्यते, तदा, कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्त इति नियमात् कार्यरूपादेर्निर्मूलत्वमित्युभयथापि दुष्टः परमाणुकारणवाद इत्यर्थः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इत्याहुः। * हरिद्रेत्यादि *। * विरोध इति *। रूपादीनां सजातीयारम्भकत्वनियमविरोधः। तथाचात्यन्तासङ्गतमिदं दर्शनमित्यर्थः॥ १६॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा॥ व्याकुर्वन्ति। * सर्वेत्यादि * तथाचाचार्यस्य न तन्मतदूषणार्थमभिनिवेशः, किन्तु वैदिका मा भ्रश्यन्तामित्येतदर्थमेतदुक्तमित्यर्थः। एवं सप्तभिः सूत्रैर्वैशेषिकप्रतिपन्नः परमाणुकारणवादो निराकृतः॥ १७॥ ३॥

अतः परमूनविंशतिभिः सूत्रैर्बाह्यसमयो निराक्रियते॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः॥ ननु तदग्रे कथा सङ्ग-

अतः परं बाह्यमतनिराकरणम् ।

ते समुदायद्वयं जीवभोगार्थं संहन्यत इति मन्यन्ते । परमाणुसमूहः पृथिव्यादिभूतसमुदाय एकः । रूपादिस्कन्धसमुदायश्चापरः । रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पञ्चस्कन्धाः । त-

स्यैतन्मतनिराकरणमित्याकाङ्क्षायामाहुः । * अतः परमित्यादि * । वैशेषिको ह्यर्द्धवैनाशिकः । परमाण्वाकाशादिद्रव्याणामन्येषाञ्च पदार्थानां नित्यत्वाङ्गीकारेऽपि कार्यद्रव्याणां केषाञ्चिद् गुणानां च निरन्वयविनाशाङ्गीकारात् । निरन्वयध्वंसो नाम तप्तायःपतिताब्बिन्दोरिव निःशेषनाशः । सर्ववैनाशिकास्तु बाह्याः सर्वानित्यत्ववादिनः । तन्मते सर्वस्यैव निरन्वयध्वंसात् । तत्र निराकृतेऽर्द्धवैनाशिकेऽतियौक्तिकसर्ववैनाशिकनिराकरणाकाङ्क्षाऽवश्यं शुश्रूषूणामुदेतीत्यवसरसङ्गत्या तन्निराकरणमित्यर्थः । सूत्रं व्याकर्तुं पूर्वं तन्मतमनुवदन्ति । * त इत्यादि * । ते सौगताश्चतुर्विधाः । वैभाषिकः, सौत्रान्तिको, विज्ञानवादी, माध्यमिकश्चेति बुद्धशिष्याः । तत्राद्यः सर्वार्थान् प्रत्यक्षानुमानसिद्धान् सतः क्षणिकान् वदति । द्वितीयस्तु बाह्यान् सर्वान् अर्थान् क्षणिकान् सतो विज्ञानानुमेयानाह । तृतीयस्तु अर्थजन्यं विज्ञानमेव परमार्थम् । अर्थास्त्वसन्तः स्वाप्नकल्पा इत्याह । इतरस्तु सर्वशून्यत्वमेवाह । मतचतुष्टयेऽपि, भोक्ता वा प्रशासिता वा कश्चिच्चेतनः स्थिरः संहन्ता नाभ्युपेयते । यद्यपि प्रस्थानचतुष्टयप्रणेता बुद्ध एकस्तथापि शिष्यमतिभेदाच्चतुर्द्धा प्रणयनम् । तत्र ये हीनमतयस्ते सर्वास्तित्ववादिनस्ते तदाशयमनुरुद्ध्य शून्यतायामवतार्यन्ते । ये मध्यमास्ते तु विज्ञानमात्रास्तित्वमनुरुध्य शून्यतायामवतार्यन्ते । ये पुनः प्रकृष्टमतयस्तेभ्यस्तु साक्षादेव शून्यतातत्त्वमुपदिश्यते । तदुक्तं बोधिचित्तविवरणे । 'देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः । भिद्यन्ते बहुधा लोके उपायैर्बहुभिः पुनः । गम्भीरोत्तानभेदेन क्वचिच्चोभयलक्षणा । भिन्नापि देशनाऽभिन्ना शून्यताद्वयलक्षणेति' वाचस्पतिमिश्रा ऊचुः । तत्र ये बाह्यार्थास्तित्ववादिनस्ते समुदायद्वयं जीवभोगार्थं संहन्यते सङ्घातभावं प्राप्नो-

दुभयसम्बन्धे जीवस्य संसारः। तदपगमे मोक्ष इति। तत्र उभयहेतुकेऽपि समुदाये जीवस्य तदप्राप्तिः।

तीति मन्यन्ते। किं तत् समुदायद्वयमित्याकाङ्क्षायां परमाणुसमूहः पृथिव्यादिभूतसमुदाय एकः। तत्र रूपरसगन्धस्पर्शाश्चतुर्विधाः पार्थिवाः परमाणवः कठिनस्वभावाः पृथिवीरूपेण संहन्यन्ते। रूपरसस्पर्शा आप्याः परमाणवः स्नेहस्वभावाः सलिलात्मना। तथा रूपस्पर्शपरमाणव उष्णस्वभावास्तेजोरूपेण। तथा स्पर्शपरमाणवः प्रेरणस्वभावा वायुरूपेण। एवमेते चतुर्विधाः परमाणवः क्षणिका भूतरूपेण संहत्य पुनर्भौतिकसङ्घातहेतुत्वं प्रतिपद्यन्ते। एतदतिरिक्तन्तु कालाकाशात्मादि सर्वमवस्तु।

केचित्तु रूपादिचतुष्टयसङ्घातः पृथिवी। त्रितयसङ्घात आपः। उभयसङ्घातस्तेजः। शब्दस्पर्शसङ्घातो वायुः। न तु तदतिरिक्तं द्रव्यमस्तीत्याहुः।

क्षणिकत्वं तु बुद्धवचनात्। क्षणिकाः सर्वसंस्काराः संस्थित्यन्त इति। उत्पत्तिमन्त इत्यर्थः। एवमयं भूतसमुदायो बाह्य एकः। द्वितीयश्चित्तचैत्तिकरूप आभ्यन्तरः समुदायः। स च रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काराख्यस्कन्धपञ्चकसमुदायात्मकः। तत्र रूप्यन्त एभिरिति वा, रूप्यन्त इति वा व्युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः। केचित्तु शरीरं तमाहुः। तदा आभ्यन्तरपदस्याध्यात्ममित्यर्थः। अहमित्याकारं रूपादिविषयमिन्द्रियादिजन्यं ज्ञानं विज्ञानस्कन्धः। स एव क्षणिकविज्ञानसन्तानः, कर्ता भोक्ताहमित्यभिमानादात्मेत्युच्यते, न त्वेतदतिरिक्तः कश्चिन्नित्य आत्मास्तीति। केचित्तु यस्मिन् कर्मानुभववासनाः शेरते तद् आशयापरनामकमालयविज्ञानमेवात्मेत्याहुः। प्रियाप्रियानुभवविषयसंस्पर्शे सुखदुःखतद्रहितविशेषावस्था या चित्तस्य जायते सा वेदनास्कन्धः। कश्चित्तु यथा स्वस्तिमती गौरिति स्वस्तिमत्तया गौरुपलक्ष्यते, ध्वजेन गृहं दण्डेन पुरुष इत्युपलक्षणप्रत्ययो वेदनास्कन्ध इति व्याख्यायते। सविकल्पः प्रत्ययः संज्ञासंसर्गयोग्यः प्रतिभासो यथा डित्थः कुण्ड-

क्षणिकत्वात्।सर्वक्षणिकत्वे जीवमात्रक्षणिकत्वे वा तदप्राप्तिः॥१८॥

ली गौरो ब्राह्मणो गच्छतीत्यादि, स संज्ञास्कन्धः। रागादयः क्लेशा, मदमानमात्सर्यादय उपक्लेशा, धर्माधर्मौ चेति संस्कारस्कन्धः। स्कन्धशब्दः समूहवाची। अयं स्कन्धपञ्चकरूप आध्यात्मिकत्वादाभ्यन्तरः समुदायः। एवं पुञ्जद्वयस्वीकारेण सकललोकयात्रानिर्वाहे सति नास्त्यवयवी, नाप्यात्मा नित्यः। किन्तु पुञ्जात्मके समुदाये बाह्याभ्यन्तरभेदेनाऽनात्मात्मविभागोऽवयवित्वैकत्वादिभ्रमश्च भवति। अयं च समुदायो नेश्वरहेतुकः। तदनङ्गीकारात्। किन्तु पृथिव्यादिकं स्कन्धपञ्चकञ्चेत्युभयहेतुक इति। तदुभयसम्बन्धे निर्वातस्थदीपवत् पूर्वोक्तक्षणिकविज्ञानसन्तानात्मकस्य जीवस्य रूपवेदनासंज्ञासंस्कारस्कन्धात्मकः संस्कार आसंस्कारक्षयात् क्षणपरम्परयाऽवतिष्ठते। क्षीणे तु संस्कारस्कन्धे तैलादिक्षये प्रदीपवदेव निर्वाणमृच्छति। सेयमभावप्राप्तिरेव मोक्ष इति। तदिदं दूष्यते। तत्रैवमुभयहेतुकेऽपि समुदायेऽङ्गीक्रियमाणे जीवस्य तदप्राप्तिस्तादृक्संसारस्यासिद्धिः। कुत इत्याकाङ्क्षायां पुञ्जात् पुञ्जोत्पत्तिसूचितं हेतुमाहुः। * क्षणिकत्वादिति *। बुद्धवचसा क्षणिकत्वाभ्युपगमात्। उक्तं विभजन्ते। * सर्वेत्यादि *। सर्वक्षणिकत्वे तेषां निर्व्यापारतया नश्वरतया च समुदायघटनानुपपत्त्या कथञ्चित् स्वभावादिना समुदायघटनाङ्गीकारे वा तत्तद्विधशरीराणां पर्यायेण घटनायाः परिमाणभेदादेश्चानुपपत्त्या रूपस्कन्धसम्बन्धस्यासम्भवात् तन्मूलकस्य वेदनादिस्कन्धात्मकस्य संसारस्याप्राप्तिः। विज्ञानस्कन्धात्मकजीवमात्रक्षणिकत्वे तु तस्य नष्टत्वादेव संसाराद्यप्राप्तिः। तथाच कारणभूतस्य पुञ्जस्य क्षणिकत्वेन कार्योत्पत्तेरशक्यवचनत्वादसङ्गतं पुञ्जस्य कारणत्वमित्यर्थः।

रामानुजाचार्यास्तु—परमाणुहेतुके भूतसमुदाये, भूतहेतुके शरीरेन्द्रियविषयसमुदाये चाभ्युपगम्यमानेऽपि जगदात्मकसमुदायानुपपत्तिः।परमाणूनां भूतानाञ्च क्षणिकत्वाभ्युपगमादिति व्याकृत्यैतदेव व्युत्पादयामासुः।

भास्कराचार्यास्तु—परमाण्वादीनामचेतनत्वात् क्षणिकत्वा-

इतरेतरप्रत्ययत्वादितिचेन्नोत्पत्तिमात्रनिमि-
त्तत्वात ॥ १९ ॥

क्षणिकत्वेऽपि पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरप्रत्ययविषयत्वात् कारणत्वात् सन्ततेरेव जीवत्वाज्जडत्वाच्च न काप्यनुपपत्तिरितिचेन्न । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । अनुसन्धानाभ्युपगमे स्थिरत्वापत्तिः । सम्बन्धवियोगार्थं को वा यतेत । स्थैर्याभावात् समुदायानुपपत्तिश्च ॥ १९ ॥

न्नित्यस्य भोक्तुः प्रशासितुर्वेश्वरस्य संहन्तुरनभ्युपगमाच्च न स्थूला पृथिवी सम्भवेत् । परमाणवश्चातीन्द्रियाः । न तैः स्थूलव्यवहारः । येन च स्थूलव्यवहारः स तु नास्तीति लुप्यते लोकयात्रेत्याहुः । एवमेव शाङ्करा अपि । एतदेव किञ्चिद्वैलक्षण्येनान्येऽप्याहुः ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादितिचेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥

एवं क्षणिकत्वदूषणे समाधिं सूत्रांशेनाशङ्क्यांशान्तरेण परिहरतीत्याहुः * पूर्वेत्यादि * अप्राप्तिरिति पूर्वसूत्रादत्रानुवर्त्तत इति बोध्यम । प्रत्ययः कारणसमवायः । इतरेतरं प्रत्यया इतरेतरप्रत्ययाः तेषां भावस्तत्त्वं तस्मात् । ल्यब्लोपे पञ्चमी । तत्प्राप्य वा । अयमर्थः । अविद्यादिभ्यो जन्मादयो जन्मादिभ्यश्चाविद्यादय इति चक्रवत्परिवृत्तौ सर्वक्षणिकत्वे ऽपि न कारणव्यक्तिं प्रति कार्यव्यक्तेः प्रत्ययता, किन्तु पूर्वपूर्वप्रत्ययस्य उत्तरोत्तरः प्रत्ययो विषयः क्रियागोचर इत्युत्तरोत्तरप्रत्ययविषयत्वं प्राप्य पूर्वपूर्वस्य प्रत्ययस्य कारणत्वाद्, उत्तरोत्तरक्षणिकविज्ञानसन्ततेरेव जीवत्वात् तादृशार्थसन्ततेरेव जडत्वाच्च सन्तत्यात्मकस्य जीवस्य सन्तत्यात्मकरूपस्कन्धसम्बन्धेन तादृशे वेदनादिस्कन्धात्मके संसारे तादृशसंस्कारस्कन्धेन नानाविधशरीरपरिमाणादिभेदसिद्धेः संस्कारविरामादेवाभावरूपमोक्षसिद्धिर्न स्वत इति न काऽपि पुञ्जकारणतायामनुपपत्ति-

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

उत्तरोत्पत्तिरपि न सम्भवति । उत्पन्नस्य खलूत्पादकत्वम् । अत उत्तरोत्पत्तिसमये पूर्वस्य नष्टत्वादुत्पत्तिक्षण एव स्थितिप्रलयकार्यकरणसर्वाङ्गीकारे विरोधादेकमपि न स्यात् ॥ २० ॥

रितिचेत् । न । कुतः ? । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । ये हि प्रत्ययास्त उत्पत्तिमात्रं प्रति निमित्तभूताः सदृशीं सन्ततिमुत्पाद्य नश्यन्ति । तथा सति विज्ञानसन्ततिरूपस्य जीवस्य पूर्वकालीनप्रियाप्रियसंस्पर्शाननुसन्धानात् कथं वेदनादिस्कन्धात्मकसंसारसिद्धिः । अनुसन्धानाभ्युपगमे च सन्तानिनः स्थिरत्वापत्तिः । सन्ततिरूपस्य जीवस्य क्षणिकत्वेन स्थैर्याभावाद्रूपादिस्कन्धसम्बन्धवियोगार्थं को वा यतेत । परमाणूनां बाह्यानामाभ्यन्तराणां च यः समूहस्तस्यापि स्थैर्याभावात् स्कन्धसमुदायानुपपत्तिश्च । अतः क्षणिकानामर्थानामुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् सन्तत्यङ्गीकारेऽपि संसारापवर्गाव्यवस्थानादसङ्गतं पुञ्जस्य कारणत्वमित्यर्थः ॥ १९ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ ननु यथा दीपज्वाला उत्पद्यमानैव संहन्यते विपर्यीभवति चतथा पदार्थान्तरमपि संहन्यते विपर्यीभविष्यतिचेति शङ्कायामुत्पत्तिमपि दूषयति । * उत्तरेत्यादि * । अत्रापि तदनुवृत्तिः । सूत्रस्यार्थं व्युत्पादयन्ति । * उत्तरेत्यादि * उत्पद्यमानस्य संहन्यमानत्व उत्तरोत्पत्तिः। कथमिति विचार्यम् । सा तु न सम्भवति । * खलुर्हेतौ यतो हेतोर्लोके उत्पन्नस्य जननोत्तरं स्थितस्योत्पादकत्वम् । स्थितिक्षणस्तु न त्वन्मते । नाशक्षणे तूत्पादकत्वं, न क्वापि दृष्टम् । नाशश्च त्वन्मते अजन्माऽन्यं प्रसत्त्यैव । अत उत्तरोत्पत्तिसमये पूर्वस्य नष्टत्वादुत्तरानुत्पत्त्या, उत्पत्तिक्षण एव स्वस्थितिस्वकारणप्रलयस्वकार्यकरणादिसर्वाङ्गीकारे परस्परविरोधात् कार्यकारणभावविरोधाच्च एकमपि न स्यादित्येवमप्यनुपपत्त्या च समुदायस्य संसारादेश्चाप्राप्तिरित्यसङ्गतं पुञ्जस्य कारणत्वमित्यर्थः । शङ्कराचार्यास्तु । यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वा कश्चिच्चेतनः स्थिरः संहन्ता क्षणिकवादिमते

नास्ति, तथाप्यविद्यासंस्कारविज्ञाननामरूपषडायतनस्पर्शवेदनातृ- ष्णोपादानभवजातिजरामरणशोकपरिदेवनादुःखदुर्मनस्त्वानामितरे- तरकारणत्वेन चक्रवत् परिवृत्तेरुपपद्यते लोकयात्रा । तस्यां चोप- पद्यमानायां न किञ्चिदपरमपेक्ष्यते । एते चाविद्यादयो भामत्यामेवं विवृताः । तथाहि । बुद्धेन सङ्क्षेपतः, प्रतीत्यसमुत्पादलक्षणमुक्तम् । इदं प्रत्ययफलमिति । इदं परिदृश्यमानं प्रत्ययस्य वक्ष्यमाणलक्षणहे- तुसमवायस्य फलं कार्यमित्यर्थः । उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषां धर्माणां धर्मता, धर्मस्थितिता धर्मनियामकता । प्रतीत्य- समुत्पादानुलोमतेति । अथ पुनरयं प्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यां भव- ति, हेतूपनिबन्धतः, प्रत्ययोपनिबन्धतश्च । स पुनर्द्विधा । बाह्य आ- भ्यन्तरश्च । तत्र बाह्यस्य, प्रतीत्यसमुत्पादस्यायं हेतूपनिबन्धः । य- दिदं बीजादङ्कुरोऽङ्कुरात् पत्रं पत्रात् काण्डं काण्डान्नालो नाला- द् गर्भो गर्भाच्छूकं शूकात् पुष्पं पुष्पात् फलमिति । असति बीजेऽङ्- कुरो न भवति । एवमग्रेऽपि फलपर्यन्तं द्रष्टव्यम् । सति तु बीजेऽङ्- कुरो भवति । एवमग्रेऽपि फलपर्यन्तम् । तत्र बीजस्य नैवं ज्ञानं भव- ति यदहमङ्कुरं निर्वर्त्तयामीति । तथा अङ्कुरस्याप्येवं ज्ञानं न भ- वति यदहं बीजेन निर्वर्त्तित इति । एवं सर्वत्र । तस्मादसत्यपि चैत- न्ये असत्यपि चान्यस्मिन्नधिष्ठातरि बीजादीनां कार्यकारणभावनिय- मो दृश्यते इत्युक्तहेतूपनिबन्धः । अथ प्रत्ययोपनिबन्धः । प्रतीत्य- समुत्पादस्योच्यते । तत्र प्रत्ययो नाम हेतूनां समवायः । हेतुं हेतुं प्र- त्ययन्ते हेत्वन्तराणीति तेषामयनानां भावः प्रत्ययः समवाय इति यावत् । ते च हेतवः पृथिव्यादयः षड्धातवः । षण्णां धातूनां सम- वायात् बीजहेतुरङ्कुरो जायते । तत्र पृथिवीधातुर्बीजस्य संग्रहकृत्यं करोति येनाङ्कुरः कठिनो भवति । अब्धातुर्बीजं स्नेहयति । तेजो- धातुर्बीजं परिपाचयति । वायुधातुर्बीजमभिनिर्हरति यतोऽङ्कुरो बी- जान्निर्गच्छति । आकाशधातुर्बीजस्यानावरणकृत्यं करोति । ऋतुधा- तुरपि बीजस्य परिणामतां करोति । तदेतेषामविकलानां धातूनां स- मवाये बीजे रोहत्यङ्कुरो जायते, नान्यथा । तत्र पृथिवीधातोर्नैवं- ज्ञानं भवत्यहं बीजस्य संग्रहकृत्यं करोमीति । एवं धात्वन्तरस्यापि । तथाङ्कुरस्यापि नैवं ज्ञानं भवत्यहमेभिः प्रत्ययैर्निर्वर्त्तित इति । य- थायं बाह्यप्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यां कारणाभ्यां भवति तथैवाध्या-

त्मिकोऽपि प्रतीत्य समुत्पादो हेतूपनिबन्धप्रत्ययोपनिबन्धाभ्यां भवति । तत्रास्याध्यात्मिकस्य त्वयं हेतूपनिबन्धः । यदिदमविद्याप्रत्ययाः संस्कारादयो यावज्जातिप्रत्ययं जरामरणादिति । अविद्या चेन्नाभविष्यद्, नैवं संस्कारा अजनिष्यन्त । तत्राविद्याया नैवं ज्ञानं भवत्यहं संस्कारानभिनिर्वर्त्तयामीति । संस्काराणामपि नैवं ज्ञानं भवति वयमविद्यया निर्वर्त्तिता इति । एवमग्रेऽपि । एवञ्च सत्स्वविद्यादिष्वचेतनेषु चेतनान्तरानधिष्ठितेष्वपि संस्कारादीनामुत्पत्तिर्यथा बीजादिषु सत्स्वङ्कुरादीनाम् । इदं प्रतीत्य प्राप्येदं समुत्पद्यत इत्येतावन्मात्रस्य दृष्टत्वाच्चेतनाधिष्ठानस्यानुपलब्धेः । इति हेतूपनिबन्धः ।

अथ प्रत्ययोपनिबन्धः । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशविज्ञानधातूनां समवायाद्भवति । तत्र कायस्य पृथिवीधातुः काठिन्यं निर्वर्तयति । अब्धातुः कायं स्नेहयति । तेजोधातुः कायस्याशितपीते परिपाचयति । वायुधातुः कायस्य श्वासादि करोति । आकाशधातुः कायस्यान्तः सुषिरं करोति । यस्तु नामरूपाङ्कुरमभिनिर्वर्त्तयति पञ्चविज्ञानकायसंयुक्तं सास्रवं च मनोविज्ञानं सोऽयमुच्यते विज्ञानधातुरित्ययं प्रत्ययोपनिबन्धः । यदा बाह्याध्यात्मिकाः पृथिव्यादिधातवो भवन्त्यविकलास्तदा सर्वेषां समवायात् कायस्योत्पत्तिर्भवति । सोऽयं प्रतीत्यसमुत्पाद आध्यात्मिकः । अत्रापि पूर्ववदेव धातूनां नैवं ज्ञानं भवति यत् कायस्यैतद् वयं निर्वर्त्तयाम इति । नापि कायस्य ज्ञानम् अहमेभिः प्रत्ययैर्निर्वर्त्तित इति । अथ च पृथिव्यादिधातुभ्यः स्वयमचेतनेभ्यश्चेतनान्तरानधिष्ठितेभ्योऽप्यङ्कुरस्येव कायस्योत्पत्तिः । सोऽयं प्रतीत्यसमुत्पादो दृष्टत्वान्नाऽन्यथयितव्यः । तत्रैतेष्वेव षट्सु धातुष्वेकसंज्ञा पिण्डसंज्ञा नित्यसंज्ञा सुखसंज्ञा सत्त्वसंज्ञा पुद्गलसंज्ञा मनुजसंज्ञा मातृदुहितृसंज्ञा अहङ्कारममकारसंज्ञा । सेयमविद्या अस्य संसारानर्थभारस्य मूलकारणम् । तस्यामविद्यायां सत्यां विषयेषु प्रवर्त्तन्ते ये रागद्वेषमोहास्ते संस्काराः । वस्तुविषयविज्ञप्तिर्विज्ञानम् । विज्ञानाच्चत्वारो ये रूपिण उपादानस्कन्धास्तन्नाम । तान्युपादाय रूपमभिनिवर्त्तते । तदैकध्यमभिसङ्क्षिप्य नामरूपमुच्यते शरीरं, शरीरस्यैव कललबुद्बुदाद्यवस्थाः । नामरूपसंश्रितानीन्द्रियाणि षडायतनम् । नामरूपेन्द्रियाणां सन्निपातः स्पर्शः । स्पर्शाद्वेदना सुखादिका । वेदनायां सत्यां कर्त्तव्यमेतत्सुखं

पुनर्मयैत्यध्यावसानं तृष्णा। तत उपादानं वाक्कायचेष्टा भवति। ततो भवो, धर्माधर्मौ। भवत्यस्माज्जन्मेति व्युत्पत्तेः। तद्धेतुकः स्कन्धप्रादुर्भावो जातिः। जन्महेतुका उत्तरे जरामरणादयः। तेषु जरा नामजातानां स्कन्धानां परिपाकः। स्कन्धानां नाशो मरणम्। म्रियमाणस्य मूढस्य साभिलाषस्य पुत्रकलत्रादावन्तर्दाहः शोकः। तदुत्थं, हा मातर्हा पुत्रेत्यादिप्रलपनं परिदेवना। पञ्चविज्ञानकायसंयुक्तमसाध्वनुभवनं दुःखं मानसं च दुःखं दुर्मनस्त्वमिति। एवञ्जातीयकाश्चोपायास्ते उपक्लेशा गृह्यन्ते। तेऽमी परस्परहेतुकाश्चाविद्यादयोऽविद्याहेतुकाश्च जन्मादयो घटीयन्त्रवदनिशं वाध्यमानाः सन्तीति भामत्युक्तं विवरणम्। तथाचायं सूत्रार्थः। एतेषामविद्यादीनाम् इतरेतरप्रत्ययत्वात् परस्परहेतुसमवायरूपत्वादेतैरविद्यादिभिराक्षिप्तः सङ्घात इति सङ्घाताप्राप्तिरूपदूषणस्य न संसर्ग इतिचेत्। न। कुतः। उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्। यत् खलु हेतूपनिबद्धं कार्यं तदन्यानपेक्षं हेतुमात्राधीनोत्पादत्वात् तदुत्पद्यतां नाम। यः पुनः पञ्चस्कन्धसमुदायः स तु प्रत्ययोपनिबद्धो न हेतुमात्राधीनोत्पत्तिरपि तु नानाहेतुसमवधानजन्मा। नच चेतनमन्तरेणान्यः कारणानां सन्निधापयिताऽस्तीति पूर्वसूत्र एवोक्तम्। बीजादङ्कुरोत्पत्तेरपि प्रत्ययोपनिबद्धाया विवादाध्यासितत्वेन पक्षकुक्षिनिक्षिप्तत्वात्। पक्षेण च व्यभिचारोद्भावनायामतिप्रसङ्गेन सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्। विवादाध्यासितत्वं तु कुसूलस्थबीजादङ्कुरानुत्पत्तेर्ज्ञेयम्। वस्तुतस्तु तत्रापि चेतनप्रयुक्तिर्मृग्यैव। मेघाभावे वाय्वभावे च केवलर्त्तुधातोरप्रयोजकत्वात्। नदीमातृकस्थले तु स्फुटैव चेतनप्रयुक्तिरित्यादि द्रष्टव्यम्। अतः स्थिरस्य चेतनस्य संहन्तुरनुपगमे सर्वथा सङ्घाताप्राप्तिः। किञ्चाविद्यादिभिर्योऽक्षिप्तः सङ्घात इति यदुच्यते, तत्र कोऽर्थः?। किं सङ्घातमन्तरेणात्मानमलभमाना अविद्यादयः सङ्घातमपेक्षन्त इति वा? अविद्यादय एव सङ्घातस्य निमित्तमिति वा? अनादौ संसारे सङ्घात एव सन्तत्यानुवर्त्तत इति वा?। तत्र नाद्यः। एवं सङ्घातापेक्षकत्वेऽपि संघातनिमित्ताकाङ्क्षानुपशमेन तत्र निमित्तान्तरस्यान्वेषणे सन्निधारयितुर्वक्तुमशक्यत्वेन सङ्घातानुपपत्तितादवस्थ्यात्। न द्वितीयः। तमेवाश्रित्यात्मानं लभमानानां तन्निमित्त अन्योन्याश्रयापत्तेः। तृतीये तु सङ्घातः सङ्घाता-

न्तरं किं स्वसदृशमेव नियमेनोत्पादयत्युतानियमेन सदृशं विसदृशं वेति विचार्यम् । तत्र नाद्यः । मनुष्यपुद्गलस्य देवतिर्यग्योनिनारकप्राप्त्यभावापत्तेः । न द्वितीयः । मनुष्यपुद्गलस्य कदाचित् क्षणेन हस्तिमनुष्यदेवमर्कटादिभावापत्तेः । तस्मादुभयमप्यभ्युपगमविरुद्धम् । किञ्च । यद्भोगार्थः सङ्घातः स तु क्षणिकवादिमते स्थिरो नास्ति । तथा सति भोगो भोगार्थ एव मोक्षो मोक्षार्थ एवेति नान्येन भोगार्थिना मुमुक्षुणा वा भवितव्यम् । अथान्येन चेत् प्रार्थ्येतोभयं तदा तेन भोगमोक्षकालावस्थायिना भवितव्यमिति क्षणिकत्वाभ्युपगमविरोध इत्यविद्यादीनामितरेतरोत्पत्तिनिमित्तत्वेऽपि न सङ्घातसिद्धिरिति ।

भास्कराचार्या रामानुजाचार्याश्चास्य सूत्रस्य पाठान्तरमाहुः । इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमितिचेन्न सङ्घातभावाऽनिमित्तत्वादिति । अर्थं तूक्तरीत्यैवाविद्यादीन् प्रत्ययत्वेनोक्त्वा तेषां चक्रवत् परिवृत्त्या सङ्घातभावादिकमुपपन्नमितिचेन्नैतदुपपद्यते । एषां पृथिव्यादीनां सङ्घातभावं प्रत्यनिमित्तत्वात् । न खलुर्क्षणिकेषु स्थिरत्वादिबुद्धिरूपाया अविद्यायास्तदुत्पन्नानां रागादीनां वा क्षणिकार्थान्तरभूतपृथिव्यादिभूतभौतिकसङ्घातहेतुतोपपद्यते । न हि शुक्तिकारजतबुद्धिः शुक्त्याद्यर्थसंहतिहेतुरिति क्वचिद् दृश्यते । किञ्च । यस्य क्षणिके स्थिरबुद्धिः स तदैव नष्ट इति कस्य रागादयः कस्य वा संस्कारादयः कल्पयितुं शक्यन्ते । प्रमाणाभावादित्येवमाहुः ।

उत्तरोत्पादसूत्रस्य तु भामत्यामिदमवतारणमुक्तम् । हेतूपनिबन्धनं प्रतीत्यसमुत्पादमुपगम्य प्रत्ययोपनिबन्धनः प्रतीत्यसमुत्पादः पूर्वसूत्रे दूषितः । सम्प्रति तु हेतूपनिबन्धनमपि तं दूषयतीति । व्याख्यानं तु क्षणभङ्गवादिनाऽयमभ्युपगमः—उत्तरक्षण उत्पद्यमाने पूर्वः क्षणो निरुध्यत इति । अत्र क्षणशब्देन तत्तत्क्षणोत्पन्नं वस्तूच्यते । तथा सति पूर्वोत्तरयोर्हेतुफलभावो विरुध्यते । निरुध्यमानस्य निरुद्धस्य वा पूर्वक्षणस्योत्तरक्षणहेतुत्वानुपपत्तेः । अकारणं विनाशमभ्युपगच्छतां वैनाशिकानां मते विनाशकारणसामग्रीसान्निध्यरूपस्य निरुध्यमानत्वस्यानङ्गीकारेणाभावग्रस्तत्वरूपस्यैव निरुध्यमानत्वस्य सिद्धेः । अथ भावभूतः परिनिष्पन्नावस्थः पूर्वक्षण उत्तरक्षणस्य हेतुरित्युच्यते । तदसङ्गतम् । तस्य पुनर्व्यापारकल्पनायां क्षणान्तर-

सम्बन्धेन क्षणिकत्वप्रतिज्ञाभङ्गप्रसङ्गात्। अथाभाव एव व्यापारः। तदसत्। हेतुस्वभावानुपरक्तस्य फलोत्पादकत्वासम्भवात्। स्वभावोपरागाऽभ्युपगमे च हेतुस्वभावस्य फलकालावस्थायित्वप्राप्तेः क्षणभङ्गत्यागप्रसङ्गात्। स्वभावोपरागं विनैव हेतुफलभावाऽभ्युगमे च सर्वतः सर्वत्र सर्वदा सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गात्। किञ्चोत्पादनिरोधौ किं वस्तुनः स्वरूपमुतावस्थान्तरं वस्त्वन्तरमेव वा। आद्ये वस्तुशब्द उत्पादनिरोधशब्दौ च पर्यायाः स्युः। तथा सति व्यवहारबाधप्रसङ्गः। न द्वितीयः। तथा सति वस्तुन आद्यन्तमध्यक्षणत्रयसम्बन्धप्राप्त्या क्षणिकत्वत्यागप्रसङ्गात्। न तृतीयः। तथा सत्यश्वमहिषवत् परस्परसंसर्गराहित्याद् वस्तुनः शाश्वतिकत्वप्रसङ्गात्। यदि च वस्तुनो दर्शनादर्शने उत्पादनिरोधौ तदापि द्रष्टृधर्मत्वात् तौ न वस्तुधर्माविति वस्तुनः शाश्वतिकत्वप्रसङ्गं इत्यसङ्गतं सौगतं दर्शनमित्याहुः।

भास्कराचार्यास्तु—अनुत्पन्नस्य शशविषाणतुल्यत्वादुत्पन्नविनष्टस्य चाभावग्रस्तत्वान्न हेतुत्वम्। अथ पूर्वक्षणविनाश उत्तरक्षणोत्पत्तिश्च युगपद्भवेतां तुलान्तयोर्नामोन्नामवदिति। तदसत्। तुलाया मध्ये सूत्रधारणादन्तयोश्च युगपदुपस्थितयोरेकस्य गुरुत्वान्नामस्तद्धेतुश्चोन्नाम इति युक्तम्। अत्र तूत्तरोत्पत्तिकाले पूर्वस्थित्यनुपगमान्न हेतुत्वसम्भवः। स्थित्युपगमे च क्षणिकत्वहानिः। किञ्च कारणधर्माननुविधाने कार्यकारणभावकल्पनायामतिप्रसङ्गः। यतो मृदन्विताः शरावादयः सुवर्णान्विताश्च कुण्डलादयो दृश्यन्ते। किञ्च आकारसमर्पणेऽपि न सामर्थ्यं त्वन्मते, वस्तुनः क्षणिकत्वात्। तस्मान्नित्यपक्ष एव कार्यकारणव्यवस्था युज्यते, न क्षणिकपक्षे। प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानाच्च कुम्भादीनां नित्यत्वमिति। ननु नित्यपक्षेऽपि कार्यकारणभावानुपपत्तिः। क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात्। किं कुसूलस्थो व्रीहिरङ्कुरजननस्वभावोऽथातत्स्वभावः। यद्यन्त्यस्तदा न कदाचिदपि जनयेत्। यद्याद्यस्तदा तदानीमेवोत्पादयन् यानि कर्माणि व्रीहिणा कर्त्तव्यानि तानि युगपदेव कुर्यात्, न तु सामग्रीवशेनाङ्कुरं जनयेत्। अतत्स्वभावत्वे तत्स्वभावत्वे वा सामग्र्या अकिञ्चित्करत्वात्। नच प्रत्यभिज्ञानादपि नित्यत्वम्। दीपज्वालादिषु व्यभिचारात्। यदि च नित्यो भावः स्याद् विनाशं न प्राप्नुयात्। अथ मुद्ग-

रादिना विनाशः क्रियत इति चेत् । तदयुक्तम् । विनाशो यः क्रियते स द्रव्यव्यतिरिक्तो वा तदव्यतिरिक्तो वा । आद्ये घटस्य न किमपि स्यात् । यथा पटे कृते । द्वितीये घटस्वरूपमेव विनाशः। स्वरूपं तु कुलालेन कृतमेवेति मुद्गरः किमपरं कुर्यात् । अथ घटसम्बन्धी विनाशः क्रियत इति कः सम्बन्धः । किं तादात्म्यलक्षण उत तदुत्पत्तिलक्षणः । द्वितीयश्चेद्, घटस्य न किञ्चित् । यथा पावकेन्धनाभ्यां धूम उत्पादिते वह्नेर्न किञ्चित् । तथा घटमुद्गराभ्यां विनाश उत्पादिते घटस्यापि । तादात्म्यपक्षेऽपि तादात्म्यस्य तत्स्वभावत्वात् तस्य च कुलालेन कृतत्वाद् व्यर्थो मुद्गरः स्यात् । अतः स्वाभाविको विनाश एष्टव्य इति । अत्रोच्यते । योऽयं विकल्पः कृतः स तव सिद्धान्तं बाधते । सदृशसन्तानोत्पत्तिप्रतिनिरोधात् । योऽयमन्त्यो घटक्षणोऽभिमतो यतः कपालोत्पत्तिरिष्यते, स सदृशसन्तानजननस्वभावो घटक्षणत्वादतीतानन्तरघटक्षणवदित्यनुमानात् । यदि चासौ विसदृशसन्तानजननस्वभाव एवाभ्युपेयेत, तदा पूर्वक्षणाः विसदृशसन्तानजननस्वभावाः । घटक्षणत्वादन्त्यक्षणवदित्यनुमानात् कुम्भकारादारभ्य कपालपङ्क्तिरेव स्यात् । एवं सति मुद्गरेण घटस्य सदृशसन्तानजननस्वभावता नाश्यते विसदृशसन्तानजननस्वभावता चोत्पाद्यत इत्यवश्यमभ्युपेतव्यम् । अन्यथा कपालोत्पत्त्यसम्भवात् । ततश्च भवता सहेतुकं विनाशमभ्युपगच्छता विनाशस्य स्वाभाविकत्वविकल्पः परित्यक्तः ।

यदि विकल्पोऽङ्गीक्रियते विसदृशसन्तानस्त्यक्तव्य इति सिद्धहानिर्दृष्टविरोधश्च । तत्र यथा तव सदृशसन्तानजननस्वभावविनाशो मुद्गरेण क्रियते तथा ममापि घटविनाश एव क्रियते इति स्थितः सहेतुको विनाश इति । प्रत्यभिज्ञानाच्च कालान्तरस्थायित्वम् । ज्वालादिष्वपि सामान्य समाश्रित्य प्रत्यभिज्ञा । वृद्धिह्रासदर्शनाद् व्यक्तीनामनित्यतैव । तथापि न क्षणिकत्वं, बाधाभावात् । क्षणिकत्वं च न प्रत्यक्षम् । प्रथमोत्पत्तौ निर्विकल्पकज्ञाने विशेषाऽपरामर्षात् । यच्चोक्तं क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोध इति । स तु तवापि समानः। योऽसावन्त्यक्षणो यस्मादङ्कुरोत्पत्तिरिष्यते, सोऽप्यङ्कुरजननस्वभावो न भवति, व्रीहिक्षणत्वादनन्तरातीतव्रीहिक्षणवत्।असमानसन्तानजननस्वभावत्वं पूर्वक्षणानामपि तथात्वप्रसङ्गः । अथ सह-

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

एका क्षणिकत्वप्रतिज्ञा । अपरा चतुर्विधान् हेतून् प्रतीत्य चित्तचैत्ता उत्पद्यन्त इति वस्तुनः क्षणान्तरसम्बन्धे प्रथमप्रतिज्ञा नश्यति ।

कारिवशादेवं भावः, स त्वस्माकमप्यविशिष्ट इति । किञ्च । विनाशोत्पादौ भावाव्यतिरिक्तौ न वा । अन्त्ये भावस्योत्पत्तिस्थितिनाशक्षणत्रयसंसर्गप्रसङ्गः । आद्ये उत्पत्तिनाशयोरभावो नित्यः स्यात् । किञ्च । विनाशो नामाभावः । स किं भावस्य पूर्वभावी वा ? सहभावी वा ? पश्चाद्भावी वा ? । आद्ये भावोत्पत्तिरेव न स्यात् । द्वितीयेऽप्यविरोधाद्भावस्य शाश्वतिकत्वप्रसङ्गः । तृतीये तु तस्यापि सहेतुकत्वान्नाशः प्राप्नोतीति नित्यत्वप्रतिज्ञाभङ्ग इत्याहुः ।

रामानुजाचार्यास्तु–क्षणिकत्वपक्षे जगदुत्पत्तिर्न सङ्गच्छते । पूर्वक्षणस्य विनष्टत्वेन तस्योत्तरक्षणं प्रति हेतुत्वानुपपत्तेः । अभावस्य हेतुत्वे सर्वत्र सर्वदा सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गात् । अथ पूर्वक्षणवर्त्तित्वमेव हेतुत्वं, तर्हि कश्चिदेव घटक्षणस्तदुत्तरभाविनां सर्वेषां गोमहिषादीनामन्यदेशवर्त्तिनामपि हेतुः स्यात् । अथैकजातीयस्यैव पूर्वक्षणवर्त्तिनो हेतुत्वं, तदापि सर्वदेशवर्त्तिनामुत्तरक्षणभाविनां घटानां स एवैको हेतुः स्यात् । अथैकस्यैक एव हेतुस्तदापि कः कस्येति न ज्ञायते । अथ यो यस्मिन् देशे घटक्षणे स्थितः स तद्देशीयस्यैवोत्तरक्षणस्य हेतुः । तर्हि देशस्य स्थिरत्वापत्त्या सर्वक्षणिकत्वप्रतिज्ञाहानिः । किञ्च । चक्षुरादिसंप्रयुक्तस्यार्थज्ञानोत्पत्तिकाले अनवस्थितत्वान्न कस्यचिदर्थस्य ज्ञानविषयत्वं स्यादित्याहुः । भाष्यान्तरे तु न किञ्चिदितोऽधिकम् । एतानि तु दूषणानि सूत्रेष्वेवाग्रे प्रसिध्यन्तीत्याचार्यैर्भाष्य उपेक्षितानि ॥ २० ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥

पूर्वसूत्रैः क्षणभङ्गवाद्यभिमता पुञ्जस्य कारणता निरस्ता । अतः परम् असत्येव हेतौ फलोत्पत्तिरिति तदभ्युपगतमाकस्मिकपक्षं दूषयति । असतीत्यादि * । तत्र कस्याः प्रतिज्ञाया उपरोध इत्याकाङ्क्षायां तां स्फुटीकर्त्तुमाहुः । * एकेत्यादि * एका स्फुटा ।

असति द्वितीया । द्वितीया चेन्नाङ्गीक्रियते तदा प्रतिबन्धाभावात् सर्वं सर्वत एकदैवोत्पद्येत ॥ २१ ॥

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

अपिच । वैनाशिकाः कल्पयन्ति । बुद्धिबोध्यत्रयादन्यत् संस्कृतं क्षणिकं चेति । त्रयं पुनर्निरोधद्वयमाकाशञ्च । तत्रेदानीं निरोधद्वयाङ्गीकारं दूषयति ।

एतस्यामेवाभावस्य कारणताऽभ्युपगमः । अपरा त्वेवम् । आलम्बनप्रत्ययः, समनन्तरप्रत्ययोऽधिपतिप्रत्ययः, सहकारिप्रत्ययश्चेति चतुर्विधान् हेतून् प्राप्य चित्तं विज्ञानस्कन्धात्मकं, चैत्ता वेदनास्कन्धात्मका उत्पद्यन्ते । तत्रालम्बनप्रत्ययो नाम विषयः । तेन चित्तस्य नीलाद्याकारता । समनन्तरप्रत्ययः पूर्वविज्ञानं, तेन बोधरूपता । अधिपतिप्रत्यय इन्द्रियं तेन रूपादिग्रहणप्रतिनियमः । सहकारिप्रत्यय आलोकादिः । तेन स्पष्टार्थता । एवं चतुर्विधैर्हेतुभिर्नीलाद्याकारकविज्ञानात्मकं चित्तमुत्पद्यते । एवं चित्ताभिन्नहेतुजानां सुखादीनां चैत्तानामेत एव चत्वारो हेतव इति द्वितीया प्रतिज्ञा । एतस्या अङ्गीकारे हेतुभूतस्य वस्तुनो द्वितीयक्षणस्थित्या क्षणान्तरसम्बन्धे क्षणिकत्वप्रतिज्ञा नश्यति । इदमत्र प्रसङ्गादुक्तम् । प्रस्तुतमाहुः * असतीत्यादि * । यदि चासत्येव हेतावभावादेव फलोत्पत्तिरिष्यते तदा द्वितीया चतुर्विधान् हेतून् प्रतीत्येति प्रतिज्ञा नश्यति।तदिदमुक्तम् असति प्रतिज्ञोपरोध * इति।यदि च क्षणिकत्वं स्थितमेवेति द्वितीया नाङ्गीक्रियते, तदा हेत्वभावस्य सर्वत्र सुलभत्वेन प्रतिबन्धाभावात् सर्वं सर्वत उत्पद्येत, एकदैव चोत्पद्येतेति । तदिदमुक्तं, यौगपद्यमन्यथेति * । तथाचोभयथाप्यसङ्गतं सौगतं मतमित्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥

एवं चतुःसूत्र्या तदुक्तमुत्पत्तिप्रकारं दूषयित्वा तदुक्तं नाशप्रकारं दूषयति । प्रतीत्यादि * । तद् व्याकर्तुं पूर्वं तेषां मतमनुवदन्ति । * अपिचेत्यादि * । वैनाशिकाः सर्वानित्यत्ववादिनः सौगताः कल्पयन्ति बुद्धिबोध्यत्रयादन्यद् भिन्नं यत् तत् संस्कृतं पूर्वपू-

प्रतिसंख्यानिरोधो नाम भावानां बुद्धिपूर्वको विनाशः। विपरीतोऽप्रतिसंख्यानिरोधः। अयमपि निरुपाख्यम्। निरोधद्वयमपि न प्राप्नोति। सन्ततेरविच्छेदात्। पदार्थानां च नाशकसम्बन्धाभावात् प्रतिबन्धसम्बन्धाभावः। आद्यो निरोधः पदार्थविषयको व्यर्थः। द्वितीयः क्षणिकाङ्गीकारेणैव सिद्धत्वान्नाङ्गीकर्तव्यः॥ २२॥

र्वविज्ञानजैः संस्कारैरालयत्वेन व्यवहारयोग्यम्। यच्च क्षणिकं तदपि। एवं पञ्चपदार्थाः। अर्थं त्वत्र स्फुटम्। आकाशस्वरूपं तद्दूषणसूत्रे वाच्यम्। तत्र क्षणिकं संस्कृतं च पूर्वसूत्रेषु दूषितम्। आकाशं चाग्रे दूषणीयमितीदानीं निरोधद्वयाङ्गीकारं दूषयति। तयोः स्वरूपमाहुः। * प्रतिसंख्यानिरोध इत्यादि *। प्रतिकूला संख्या प्रतिसंख्या सन्तमिमसन्तं करोमीत्याकारकतया भावप्रतीपा या बुद्धिः सा प्रतिसंख्या। तत्पूर्वको विनाशः प्रतिसंख्यानिरोधः। विपरीतस्तादृशबुद्धिं विनापि जायमानोऽप्रतिसंख्यानिरोध इति वाचस्पतिमिश्राः। तदत्राप्युक्तम्।

सहेतुकः स्थूलो विनाशः पूर्वः, सूक्ष्मः स्वाभाविको द्वितीय इति भास्कराचार्याः।

मुद्गराभिघाताद्यनन्तरभावितयोपलब्धियोगी सदृशसन्तानावसानरूपः स्थूलो यो विसदृशसन्तानः स आद्यः। प्रतिक्षणभावी चोपलब्ध्यनर्हः सूक्ष्मश्च यो निरन्वयविनाशः स द्वितीय इति रामानुजाचार्याः। * निरुपाख्यमिति * अनिर्वाच्यम्, अवस्त्विति यावत्। दूषणं व्युत्पादयन्ति * निरोधेत्यादि *। कथं सन्तत्यविच्छेद इत्याकाङ्क्षायां विभजन्ते। * पदार्थानामित्यादि * तन्मते पदार्थाः सर्वे क्षणिकाः सदृशसन्तानजननस्वभावाः। क्षणिकानां च नाशकसम्बन्धो न पूर्वं दृष्ट इत्यन्त्यानामपि पदार्थानां नाशकसम्बन्धाभावात् पूर्ववदेव सन्ततिप्रतिबन्धाभाव इत्यविच्छेद इत्यर्थः। नच यदा प्रतिसंख्यासम्बन्धस्तदा प्रतिभन्त्स्यत इति युक्तम्। तन्मते विज्ञानसन्तानात्मकस्य जीवस्य क्षीणे संस्कारे तैलक्षये प्रदीपस्येव निर्वाणेना-

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

प्रतिसंख्यानिरोधान्तर्गताविद्याविनाशे मोक्ष इति क्षणिकवादिनो मिथ्यावादिनश्च मन्यन्ते । अविद्यायाः सपरिकराया निर्हेतुकविनाशे शास्त्रवैफल्यम् । अविद्यातत्कार्यातिरिक्तस्याभावाच्च

ऽभावप्राप्तिर्मोक्षः । संस्कारक्षयश्चार्यचतुष्टयाभ्यासजन्यया प्रतिसंख्यया वाच्यः । तत्राभ्यासस्य पौनःपुन्यरूपत्वेन स्थिरधर्मतया क्षणिके जीवे वक्तुमशक्यत्वेन तज्जन्यप्रतिसंख्यायाः सुतरां तथात्वात् । अतः सन्ततेरविच्छेद एवेत्याद्यनिरोधो विज्ञानपदार्थविषयको व्यर्थः । तथा सति पदार्थान्तरविषयकोऽपि तथा । नच द्वितीयो युक्त इति शङ्क्यम् । यतो द्वितीयः क्षणिकाङ्गीकारेणैव साधनयोगशून्यतायां सन्तत्यविच्छेदस्य सिद्धत्वान्नाङ्गीकर्त्तव्यः * । अर्हं कृत्यतृचश्चेत्यर्हे तव्यः । नाङ्गीकर्त्तुं योग्यः । तथाच निरोधद्वयस्याप्ययुक्तत्वान्नाशविचारेऽप्यसङ्गतमेव सौगतं दर्शनमित्यर्थः ।

भास्कराचार्यास्तु—तौ सन्तानगोचरौ ? सन्तानिगोचरौ वा? । नाद्यगोचरौ । निरोधस्यावस्तुत्वाभ्युपगमान्नित्यत्वापभ्युगमाच्च । नापि सन्तानिगोचरौ । सन्तानिनां घटादीनां प्रत्यभिज्ञानात् । त्वत्पक्षे विनाशस्याभावाव्यतिरेकान्न हेतुनापि नाशः सम्भवति । यन्मते भावव्यतिरिक्तो विनाशतन्मते सहेतुकः । अर्य्यसत्यतुष्टयाभ्यासान्मुक्तिः । अर्य्यसत्यचतुष्टयं तु समुदायसत्यं, निरोधसत्यं, दुःखसत्यं. मार्गसत्यं चेति । सर्वमुत्पत्तिमदस्तीति यन्निर्णयज्ञानं तत् समुदायसत्यम् । सर्वं क्षणिकमिति निरोधसत्यम् । सर्वं दुःखात्मकमिति दुःखसत्यम् । सर्वं शून्यं सर्वं निरात्मकमिति मार्गसत्यमित्येवं भावयतां रागादिवृत्तावुपगम्यमानायां निर्हेतुको विनाश इति प्रतिज्ञा हीयेत । तस्मादसङ्गतं सौगतं मतमित्याहुः ॥ २२ ॥

उभयथा च दोषात्॥एवं पूर्वसूत्रे कार्यविचारेण निरोधद्वयं दूषयित्वाऽत्र स्वरूपविचारेण दूषयतीत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति * प्रतिसंख्येत्यादि * । उक्तनिरोधैकदेशभूतेऽविद्याविनाशे मोक्षस्तद्दर्शनोक्तरीतिको भवतीति, क्षणिकवादिनो, वैभाषिकाः, सौत्रान्तिका, मिथ्या-

सहेतुकोऽपि । न हि वन्ध्यापुत्रेण रज्जुसर्पो नाश्यते । अत उभयथापि दोषः ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

यच्चोक्तमाकाशमप्यावरणाभावो निरुपाख्यमिति । तन्न आकाशेऽपि सर्वपदार्थवद् वस्तुत्वव्यवहारस्याविशेषात् ॥ २४ ॥

वादिनो योगाचाराश्च मन्यन्ते । तदसङ्गतम् । यतोऽविद्यायाः सकार्याया निर्हेतुकं विनाशेऽङ्गीक्रियमाणे अर्च्यसत्यचतुष्टयाभ्यासादिसाधनविधायकशास्त्रवैफल्यम् । तेन सहेतुकत्वोपगमे निर्हेतुकत्वप्रतिज्ञाहानिरपि क्षणिकवादिनं प्रति स्मारिता । मिथ्यावादिनो निर्हेतुकत्वाङ्गीकारे शास्त्रवैफल्यं तुल्यम् । सहेतुकत्वपक्षेऽप्यविद्यातत्कार्यातिरिक्तस्य नाश्यस्य मिथ्यावादिमतेऽप्यभावान्नाशकस्यापि मिथ्यात्वात् तत्र दूषणमविद्यत्यादिनोक्त्वा व्युत्पादयन्ति * न हीत्यदि । * अत उपगमद्वयस्याप्यसङ्गतत्वान्मतद्वयेऽपि दोष इत्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु—क्षणिकवाद्यभ्युपेतात्तुच्छादुत्पत्तिरुत्पन्नस्य तुच्छत्वापत्तिश्च न सम्भवतीत्युक्तम् । तदुभयप्रकाराभ्युपगतौ दोषश्च भवति । तुच्छादुत्पत्तौ तुच्छमेव कार्यं स्यात् । यद् यस्मादुत्पद्यते तत् तदात्मकमेव दृष्टम् । यथा मृत्सुवर्णाद्युत्पन्नं मणिकमुकुटादिकं मृत्सुवर्णाद्यात्मकम् । नच तुच्छात्मकं जगद् भवद्भिरिष्यते, नच प्रतीयते । सतो निरन्वयविनाशे सत्येकक्षणादूर्ध्वं कृत्स्नजगतस्तुच्छतापत्तिरेव स्यात् पश्चात्तुच्छाज्जगदुत्पत्तावनन्तरोक्तं तुच्छात्मकत्वमेव स्यात् । अत उभयथा दोषान्न भवदुक्तावुत्पत्तिनिरोधावित्येवमाहुः ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात्॥अतः परमाकाशं दूषयतीत्याहुः* यच्चेत्यादि*।आवरणाभावमात्रमाकाश इति यदुच्यते तदसङ्गतम् । आकाशेऽपि भूतान्तरवद् वस्तुत्वव्यवहारस्य समानत्वात् । यथा हि पृथिव्यां घटो, जले नौकेत्यादि व्यवह्रियते तथाऽऽकाशेऽप्यत्र गृध्रोऽत्र श्येन

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

सर्वोऽपि क्षणिकवादो बाधितः । स एवायं पदार्थ इत्यनुस्मर-

इत्याचारता व्यवह्रियतेतथा बहिरन्तरमिति चानयासौ भूप्रदेशो दिशि वा वक्तुं शक्यते । बाह्यो देशो, बाह्यादिगान्तरो देश, आन्तरी दिगिति बहिरन्तरव्यवहारविषयपरिच्छेदकत्वेनैव तयोरभिलप्यमानत्वात् । अतो, बहिरेव धूमो, नान्तरितिव्यवहारसाक्षिकोऽवकाश एवायं व्यवहारः । अवकाशश्च प्रत्यक्षः । भूयानवकाशः स्वल्पोऽवकाश इति प्रत्यक्षानुभवात् । नच रूपाभावो बाधक इति वाच्यम् । गन्धर्वनगरादिवद् वस्तुसामर्थ्येनैव तत्प्रतीत्यङ्गीकारे बाधकाभावात् । तस्मान्नावरणाभावमात्रमाकाशो, नापि निरुपाख्य इत्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु त्रिवृत्करणेन पञ्चीकरणस्याप्युपलक्षितत्वादाकाशेऽपि रूपसत्त्वात् तद्धेतुकेऽपि तत्प्रत्यक्षे न विरोध इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । तथा सति वायावपि तदापत्तेः ।

वैशेषिकादयः पुनः शब्दाख्यगुणानुमेयमाकाशमिच्छन्ति । शाङ्कराश्च ।

भास्कराचार्यास्तु–शब्दस्याकाशेन सह सम्बन्धाग्रहणादसत्यपि शब्दे नभोविषयकबुद्ध्युत्पत्तेः, श्रूयमाणेऽपि शब्दे तद्द्वारेण तत्र तदनुत्पत्तेर्न तस्य शब्दानुमेयत्वं, किन्तु रूपिद्रव्यसमवायित्वात् त्रिवृत्करणेन रूपसम्बन्धाच्च प्रत्यक्षमित्याहुः । तत्राप्यनुमेयत्वखण्डनमात्रं युक्तम् ।

शङ्कराचार्या भास्कराचार्याश्चाकाशसत्त्वे बुद्धवाक्यसम्मतिमप्याहुः । पृथिवी भगवन् किं निःसंश्रया इत्येवं प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहे पृथिव्यादीनामन्तर्वायुः किं निःसंश्रय इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं वायुराकाशसंश्रय इति बुद्धेनोक्तम् । तथा, 'आकाशस्य स्थितिर्यावद् यावच्च जगतः स्थितिः । तावन्मतस्थितिर्भूयाज्जगद्दुःखानि निघ्नत' इति च बुद्धेनोक्तमिति । तथाचाकाशस्यावस्तुत्वे तदसमञ्जसं स्यादिति ॥ २४ ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ एवं क्षणिकवादं विशेषतो निराकृत्येदानीं सङ्क्षेपेण निराकरोतीत्याशयेनाहुः * सर्वं इत्यादि * । अयमर्थः । क्षणिकवादी हि

णात् । अनुभवस्मरणयोरेकाश्रयत्वमेकविषयत्वं च ॥ २५ ॥

सर्वस्य क्षणिकत्वं मन्यमानोऽनुभवितुरनुभूतिविषयस्य च सदृशसन्तानेन प्रत्यभिज्ञानमुपपादयति । तदसङ्गतम् । प्रत्यभिज्ञाने हि यः पूर्वं दृष्टः स एवाऽयं पदार्थ इति, योऽहं पूर्वमद्राक्षं स एवाहमिदानीं पश्यामीत्याकारः । तत्र च, स इत्यनेन पूर्वकालवर्त्तिनोऽयमहमित्यनेनोत्तरकालवर्त्तिनोऽनुभूतिविषयस्यानुभवितुश्चैक्यस्य परामृष्यमाणतया पूर्वापरकालवर्त्तिन एकस्य सिद्धत्वेन क्षणिकसन्तानस्य वक्तुमशक्यत्वात् । नच तत्र सन्ताने स इति पूर्वकालवर्त्तित्वाभिमानात् सर्वमुपपद्यत इति वाच्यम् । अनुभवस्मरणयोरेकाश्रयत्वैकविषयत्वनैयत्यात् सन्तानेन च पूर्वकालस्याननुभूततया तस्य तत्स्मरणायोगेन तत्र तथाभिमानस्य वक्तुमशक्यत्वात् । सन्तानिनोऽपि तदानीं तस्मिन् काले पूर्वकालत्वबुद्ध्यभावेन तत्सन्ताने तादृग्बुद्धिवैशिष्ट्यस्यापि वक्तुमशक्यत्वाच्च । नचार्कासमकमेव स इति ज्ञानमिति युक्तम् । तथा सति सर्वदा तदापत्तेः । नच सादृश्येन तथा ज्ञानम्भवतीति वाच्यम् । अज्ञातस्य सादृश्यस्य तादृशज्ञानानुत्पादकतया सादृश्यज्ञानार्थं यतमानस्य पूर्वापरकालवर्त्तिवस्तुद्वयानुसन्धानं पूर्वकालानुसन्धानं चावश्यकमिति तदनुसन्धातुः स्थिरत्वापत्त्या सादृश्यस्यापि पूर्वापरकालवृत्तिवस्तुद्वयनिष्ठतया स्थिरत्वापत्त्या क्षणिकत्वहानिप्रसङ्गात् । नच सादृश्यसन्तानात् सर्वं सेत्स्यतीति वाच्यम् । सादृश्यस्य सदृशबुद्धिबोध्यत्वेन सदृशबुद्धेश्च पूर्वापरकालवृत्तिवस्तुद्वयविषयीकरणं विना असम्भवेन तत्सन्तानाङ्गीकारेऽपि बुद्धेस्तद्विषयस्य च स्थिरत्वापत्तेरनिवार्यत्वेन क्षणिकवादबाधस्य दुर्वारत्वात् । अतस्तत्तेदंतातत्ताहंतासामानाधिकरण्यावगाहिप्रत्यभिज्ञानात्मकानुस्मृत्यन्यथानुपपत्त्या सिद्धे बाह्यार्थानामात्मनश्च स्थैर्ये सर्वोऽपि क्षणिकवादः सर्वत्र बाधित इत्यर्थः । एवञ्च, 'नित्यदा ह्यङ्ग भूतानि भवन्ति न भवन्ति च । कालेनालक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात् तन्नदृश्यते । यथार्चिषां स्रोतसां वा फलानां वा वनस्पतेः । तथैव सर्वभूतानां वयोऽवस्थादयः कृता' इति द्वाभ्यां कालिकं नित्यप्रलयमादाय, विमतं प्रतिक्षणोत्पत्तिविनाशम्, अवस्थाभेदवत्त्वाद्, दी-

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

अपिच । नानुपमर्द्य प्रादुर्भावं वैनाशिका मन्यन्ते । ततश्चाऽसतोऽलीकात् कार्यं स्यात् । तन्न । अदृष्टत्वात् । न हि शशशृङ्गादिभिः किञ्चित् कार्यं दृश्यते ।

———

पज्वालादिवन्त्यनुमानेन यत् क्षणिकत्वमुक्तं तद् विशेषणाभावप्रयुक्ताभावादेव, न तूभयाभावात्। तथा सति यदग्रे, सोऽयं दीपोऽर्चिषां यद्वच्छ्रोतसां तदिदं जलम् । सोऽयं पुमानिति नृणां मृषाधीर्गीर्मृषायुषामिति प्रत्यभिज्ञाया मिथ्यात्वम् । तदपि व्यर्थायुषाणामविवेकिनामेव तथा, न तूक्तरीतिकविवेकवतां प्रत्यभिज्ञाया इति न कोऽपि विरोध इति दिक् ॥ २५ ॥

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ एवमष्टभिर्वैनाशिकाभिमतं क्षणिकवादं निराकृत्य तदभिमतामभावाद्भावोत्पत्तिं निराकरोतीत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति * अपिचेत्यादि * । अयमर्थः । नानुपमृद्य प्रादुर्भावादिति बुद्धसूत्रे बीजोपमर्दं विनाङ्कुरोत्पत्तेर्दुग्धोपमर्दं विना दध्युत्पत्तेर्मृत्पिण्डोपमर्दं विना घटोत्पत्तेरदर्शनान्नष्टेभ्य एव तेभ्यस्तत्तदुत्पत्तिदर्शनाच्च केवलोऽभाव एवावशिष्यत इत्यभावादेव भावोत्पत्तिरिति मन्यन्ते । तथा सत्यसतोऽलीकादेव कार्यं स्यात् । यदि हि बीजादिप्रतियोगिकादभावादङ्कुराद्युत्पत्तिरिष्यते तदा तस्याभावस्य बीजादिध्वंसरूपत्वेन तदवस्थाविशेषरूपतयाऽवस्थाविशेषविशिष्टाद् बीजादेरेवोत्पत्तिरिति स्यादतस्तदभावाय वैनाशिकेन निःस्वभावादेवाभावाद्भावकार्योत्पत्तिरङ्गीकार्या । तथा सति तस्याभावस्य निःस्वभावतया शशशृङ्गतुल्यत्वादलीकादेव कार्योत्पत्तिरिति सिद्ध्यति। तच्चासङ्गतम् । दृष्टविरोधात् । न हि तादृशात् कार्योत्पत्तिः क्वापि दृष्टा। न वा तादृशोऽभावः क्वापि दृष्टः।नाप्यनुमातुं शक्या। यदुत्पद्यते तदभावजन्यं यथा बीजाद्युपमर्दादङ्कुरादीति प्रयोगे दृष्टान्तस्यावस्थाविशेष एव पर्यवसानेन त्वदभिमताभावासाधकत्वात् । तादृशादभावाद्भावोत्पत्त्यङ्गीकारश्च सर्वत्र सर्वतः सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गादपि

एवं सतः कारणत्वं पूर्वपाद उपपाद्यासतः कारणत्वं निराकृत्य व्यासचरणैर्वेदानामव्याकुलत्वे सम्पादितेऽपि पुनर्दैत्यव्यामोहनार्थं प्रवृत्तस्य भगवतो बुद्धस्याऽऽज्ञया, त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय। अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज। स्वागमैः कल्पितैस्त्वञ्च जनान् मद्विमुखान् कुरु' इत्येवंरूपया महादेवादयः स्वांशेनावतीर्य वैदिकेषु प्रविश्य विश्वासार्थं वेदभागान् यथार्थानपि व्याख्याय सदसद्विलक्षणामसदपरपर्यायामविद्यां

बाधितः। किञ्च। अभावाद्भावोत्पत्तौ कार्यमभावान्वितं दृश्येत। सर्वस्य कार्यस्य कारणान्वितत्वदर्शनात्। किञ्च। उपमृद्य प्रादुर्भावोऽपि न सार्वत्रिकः। सुवर्णजन्यकटकादौ तन्तुजन्यपटादौ च तददर्शनात्। एवञ्चाङ्कुरादावपि बीजस्थूलांशस्यैवोपमर्दो, न तु सूक्ष्मांशस्य। तदन्तस्त एव सूक्ष्मांशानामङ्कुरीभावात्। अतः संस्थानमात्रस्यैव निवृत्तिर्न तु द्रव्यस्येति तत्र बीजद्रव्यं कूटस्थमेवावयवद्वारा कारणम्। एवं दध्यादावप्यवस्थाभेद एवेत्यभावाद्भावोत्पत्तिः सर्वथानुपपन्नैवेति सिद्धम्। एवमसत्कारणवादनिराकरणेन मायावादिप्रतिपन्नाविद्याकारणवादनिराकरणमप्यर्थादेव सिद्धमित्याहुः।* एवं सत इत्यादि *। अत्र बुद्धाज्ञायां प्रमाणं वक्तुं, त्वं च रुद्रेत्यादिवाक्योपन्यासः। इदं वाक्यं वाराहपुराणे रुद्रगीतासु रुद्ररूपेणागस्त्यं प्रति सर्वदेवादीनप्युद्दिश्य भगवदाज्ञारूपमनूदितम्। द्वितीयं, स्वागमैरिति तु पद्मपुराणोत्तरखण्डे सहस्रनामारम्भे महादेवेन पार्वतीं प्रत्युक्तम्।* इत्येवंरूपयेत्यादिनोत्तरखण्डीयानां शङ्करेण पार्वतीं प्रत्येवोक्तानां, 'शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम्। येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि। प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम्। मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैः सम्प्रोक्तानि ततः परम्। कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत्। गौतमेन तथा न्यायं सांख्यं तु कपिलेन वै। धिषणेन तथा प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम्। दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा।

सर्वकारणत्वेन स्वीकृत्य तन्निवृत्त्यर्थं जातिभ्रंशरूपं सन्न्यासपाषण्डं प्रसार्य सर्वमेव लोकं व्यामोहितवन्तः । व्यासोऽपि कलहं कृत्वा शङ्करं शप्त्वा तूष्णीमास । अतोऽग्निना मया सर्वतः सदुद्धारार्थं यथाश्रुतानि श्रुतिसूत्राणि योजयता सर्वो मोहो निराकृतो वेदितव्यः । प्रथमाध्याय एव तन्मतमनूद्य विस्तरेण निराकृतमिति नात्रोच्यते ॥ २६ ॥

बौद्धशास्त्रमसत् प्रोक्तं नग्ननीलपटादिकम् । मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते । मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा । अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयल्लोकगर्हितम् । कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्रैव प्रतिपाद्यते । सर्वकर्मपरिभ्रष्टं वैकर्मत्वं तदुच्यते । परेशजीवयोरैक्यं मयाऽत्र प्रतिपाद्यते । ब्रह्मणश्च परं रूपं निर्गुणं वक्ष्यते मया । सर्वस्य जगतोऽप्यत्र मोहनार्थं कलौ युगे । वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् । मयैव वक्ष्यते देवि जगतां नाशकारणादि' त्यादीनां वाक्यानामर्थः संगृहीतः । असदपरपर्यायामित्यनेनैतत्सूत्रोक्तदूषणदूष्यता स्फुटीकृता । व्यासकलहादिकं तु, 'व्यासो नारायणः साक्षाच्छङ्करः शङ्करः स्वयम् । तयोर्विवादे सम्प्राप्ते किङ्करः किं करोम्यहमि' ति तत्सम्प्रदाये प्रसिद्धाद् गणेशोक्तात् । 'वासना यदि भवेत् फलदात्री किं करिष्यति तदा मम काशी । व्यापको यदि भवेत् परमात्मा तारकं किमिति नोपदिशेन्मामि' ति कीकटे मरणावसर उक्ताच्छङ्कराचार्यश्लोकाच्चावगन्तव्यम् । शेषं स्फुटम् । एवञ्च पञ्चमस्कन्धीयेषु जडभरतवाक्येषु, अयं जनो नाम चलन् पृथिव्यामित्यनेनावयवित्वमभिमानमात्रादेवेत्युक्त्वा, 'एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तमसन्निधानात् परमाणवो ये । अविद्यया मनसा कल्पितास्ते येषां समूहेन कृतो विशेष' इत्यनेन परमाणुपुञ्जाद्विशेषाख्यदेहोत्पत्तिः, परमाणूनामविद्याकल्पितत्वं च यदुक्तं तदपि रहूगणस्य बाहिर्मुख्यं दूरीकर्त्तुम् । बहिर्मुखप्रतिपन्नाविद्याकल्पितपरमाणुकारणवादस्यानुपपन्नत्वात्तमादाय बहिर्मुखव्यवहारविषयस्य प्रपञ्चस्य हेयत्वे बोधिते बाहिर्मुख्यं गमिष्यतीत्येतदर्थं, न तु कारणतत्त्वबोधनार्थम् ।

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

यद्यभावाद् भावोत्पत्तिरङ्गीक्रियते तथा सत्युदासीनानामपि साधनरहितानां सर्वोऽपि धान्यादिः सिद्ध्येत । अभावस्य सुलभत्वात् ॥ २७ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

एवं कारणासत्त्वं निराकृत्य विज्ञानवाद्यभिमतं प्रपञ्चासत्यत्वं निराकरोति ।

तदर्थमप्रवृत्तत्वात् । अत एवाग्रे निगमनावसरे, ज्ञानं विशुद्धं परमार्थमेकमित्यादिभिर्ब्रह्मस्वरूपतद्दुष्प्रापत्वभगवद्विषयकमतिप्राप्त्युपायस्वजन्मत्रयवृत्तान्तान्युक्त्वा 'तस्मान्नरोऽसङ्गसुसङ्गजातज्ञानासिनैवेह विवृक्णमोहः । हरिं तदीहाकथनश्रुताभ्यां लब्धस्मृतिर्यात्यतिपारमध्वनः' इत्यनेन पूर्वोक्तज्ञानस्य मोहनिवारकत्वमुक्त्वा श्रुत्यादिसिद्धभगवच्चेष्टाकथनश्रवणाभ्यां मुख्यज्ञानलाभं भगवत्प्राप्तिरूपां मुक्तिं चाह, न तु पूर्वोक्तरीतिकज्ञानेनेति न कोऽपि विरोध इति बोध्यम् ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ *उदासीनानामपि साधनरहितानामिति * कृष्यादिकर्मतत्साधनीभूतहलादिसाधनशून्यानाम् । निगदव्याख्यातमिदम् ॥ २७ ॥ ४ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ दशभिर्वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्मते निराकृते विज्ञानवाद्यपि कारणांशे निराकृत एव । तथापि कार्यांशे तन्मतं पूर्वस्माद् विलक्षणमिति तन्निराकरणमातनोतीत्याशयेनाहुः । * एवं कारणेत्यादि * । विज्ञानवाद्येव योगाचार इत्युच्यते । तत्स्वरूपं भास्कराचार्यैरुक्तम् । शमथविपश्यनायुगनद्धवाही मार्गो योग इति तेषां योगलक्षणम् । शमथः समाधिरुच्यते । विपश्यना सम्यग्दर्शनम् । यथा युगनद्धौ बलीवर्दौ वहतस्तथा यो मार्गः सम्यग्दर्शनवाही स योगस्तेनाचरतीति योगाचार इति । तेषां सम्यग्दर्शनं च सर्वं बाह्यार्थशून्यं विज्ञानमेव सर्वं क्षणिकं सर्वं निरात्मक-

स च ज्ञानातिरिक्तः प्रपञ्चो नास्तीत्याह । तन्न । अस्य प्रपञ्चस्य नाभावः । उपलब्धेः । उपलभ्यते हि प्रपञ्चः । यस्तूपलभमान एव, नाहमुपलभ इति वदति स कथमुपादेयवचनः स्यात् ॥ २८ ॥

मिति । तत्र सर्वक्षणिकत्वं विज्ञानस्कन्धस्य क्षणिकत्वात् । निरात्मकत्वमालयविज्ञानातिरिक्तात्माभावात् । बाह्यार्थशून्यत्वं तु ज्ञानस्यैव साकारत्वात् । तत्साकारत्वं तु ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदेनैकस्यैव प्रत्यक्षतया प्रकाशमानत्वात् । नचैवं त्रिधा प्रकाशनेऽपि नानात्वम् । प्रमदातनुवदुपपत्तेः । तदुक्तम् । 'बुद्धिस्वरूपमेकं हि वस्त्वस्ति परमार्थतः । प्रतिभासस्य नानात्वान्नचैकत्वं विहन्यते । परिव्राट्कामुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ । कुणपः कामिनी भक्ष्यमिति तिस्रो विकल्पनाः । तथाप्येकैव सा बाला बुद्धितत्त्वं परं हि न' इति । एवञ्च नीलं पीतं स्तम्भः कुड्यमित्यादौ तेन तेन रूपेण ज्ञानमेव प्रकाशत इति सर्वे तस्यैवाकारा अनादिवासनयैव विचित्रा भासन्ते । तस्मादाकारसमर्पणाय न बाह्यार्थाङ्गीकारो युक्तः । किञ्च । यदैव नीलज्ञानं तदैव नीलमुपलभ्यत इति सहोपलम्भादपि ज्ञानार्थयोरभेदः । तदुक्तं, सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोरिति' । नच नीलादीनां बाह्यत्वेन ज्ञानस्य चान्तरत्वेन भिन्नदेशत्वात् कथं ज्ञानाकारत्वमिति शङ्क्यम् । स्वप्नादिवदभिमानमात्रेणोपपत्तेः । तथाचानुमानम्। स्तम्भादिप्रत्ययाः स्वात्मांशमेव बाह्यतयाऽध्यवस्यन्तो मिथ्याभूताः । प्रत्ययत्वात् । स्वप्नप्रत्ययवत् । शुक्तिरजतप्रत्ययवच्चेति । स्वप्नादिप्रत्यया हि बाह्यार्थाभावाद्देशान्तरकालान्तरवर्त्तिनां च सन्निहितदेशकालतया प्रतिभासासम्भवात् क्वचित् कदाचिदप्यदृष्टानां स्वशिरश्छेदादीनां प्रतिभासादवश्यं स्वात्मानमेव बहिर्गृह्णन्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् । अतस्तत्सामान्याज्जाग्रज्ज्ञानानामपि स्वात्मांशग्राहित्वं मिथ्यात्वं चेति । तस्मान्नास्ति बाह्यः पदार्थ इति तदेतदभिसन्धायाहुः * स चेत्यादि * । एवमनूद्य दूषणं व्याकुर्वन्ति । * तन्नेत्यादि * अयमर्थः । यत् त्वया ज्ञानं साकारमिष्यते तत् किं सर्वाकारं यत्कि-

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

श्चिदाकारं वा । आद्ये ग्राह्यग्राहकसंवित्तिवत् सर्वानेव ग्राह्याकारान् युगपदेव प्रकाशयेत् । बाह्यार्थानपेक्षत्वात् । द्वितीये त्वेकमेवाकारं सर्वदा प्रकाशयेन्न कदापीतरम् । नच समनन्तरप्रत्ययाकारात् कादाचित्कत्वसिद्धिः । उक्तदूषणस्य तत्प्रवाहेऽपि तौल्यात् । अतस्तदाकारप्रतीतेः कादाचित्कत्वोपपत्तये बाह्यार्थापेक्षा तस्यावश्यमभ्युपेया । तथा सति सिद्ध एव बाह्योऽर्थः प्रपञ्चरूपः । सहोपलम्भनियमादभेदस्तु सहपदार्थविचारादेवासङ्गतः । सहत्वं हि द्वयोर्भिन्नयोः पदार्थयोरेकदेशवर्त्तित्वमेककालवर्त्तित्वं वा । उभयथाऽपि हेतुतावच्छेदकतया प्रविष्टे पदार्थान्तरे भिन्नोपलम्भनियमादित्येव हेत्वर्थो भवति । तदेवं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधे यदि हेतुरादरणीयस्तदा प्रतिज्ञाबाधः । यदि प्रतिज्ञाऽऽदरणीया तदा साधकं विना तदसिद्धिः । किञ्चाभेदोऽपि किमेकत्वमुत भेदाभावः । आद्येऽपि संख्या वा धर्मान्तरम् । आद्ये नीलतद्धियोरेकत्वसंख्याविशिष्टत्वमित्यर्थो भवति । तेन न बाह्यार्थबाधः । यथा घटपटयोरेकत्ववैशिष्ट्येऽपि नान्यतरबाधस्तद्वत् । एवं द्वितीयेऽपि । यदि भेदाभावपक्षस्तदा अभावस्य प्रतियोगी भेदस्त्वयाऽवगतो, न वेति वक्तव्यम् । यदि नावगतस्तर्हि भेदस्य सर्वथा बुद्ध्यनारूढत्वेन नीलमात्रस्य भानान्न भेदस्य निषेधार्हत्वमित्यभेदासिद्धिः । अथावगतस्तथा सति संवित्तिवत् प्रत्यक्षत्वाद्धेत्वन्तरस्य तत्प्रतिक्षेपकस्याभावात् सिद्ध एव भेद इत्यभेदप्रतिज्ञा असङ्गतैव । तदेतदुक्तम् । यस्तूपलभमान एव नाहमुपलभ इति वदति स कथमुपादेयवचनः स्यादिति । उपलभन्नेवेति पाठे तु औणादिकोऽतिप्रत्ययः । उणादीनां सर्वधातुभ्यो भवनात् । वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्चेति शतृवद्भावान्नुम् । 'संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परं । कार्याद् विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिद्दिष्वि'ति भाष्यानुशासनात् ॥ २८ ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ पूर्वसूत्रोक्तस्य हेतोरनैकान्तिकत्वं वारयितुं तद्दृष्टान्तासङ्गतिं वदतीत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकर्त्तुम-

ननूपलब्धिमात्रेण न वस्तुसत्त्वम् । स्वप्नमायाभ्रमेष्वन्यथा दृष्टत्वादितिचेत् । न । वैधर्म्यात् स्वप्नादिषु तदानीमेव स्वप्नान्ते वा वस्तुनोऽन्यथाभावोपलम्भात् । न तथा जागरिते । वर्षानन्तर-

वतारयन्ति । * नन्वित्यादि । * अन्यथा दृष्टत्वादिति * । वस्त्वसत्त्वस्य दृष्टत्वात्। तथाच पूर्वोक्तो हेतुः साधारण इत्यर्थः। व्याकुर्वन्ति । * नेत्यादि * । तथाच स्वप्नदृष्टजागरितदृष्टयोस्तात्कालिकाऽन्यथात्वतात्कालिकान्यकालिकान्यथात्वाभाववैधर्म्याच्च स्वप्नजागरितदृष्टयोस्तुल्यत्वमित्यर्थः । अन्ये तु बाधाबाधाभ्यां दुष्टकारणजन्यत्वशुद्धकारणजन्यत्वाभ्यां च वैधर्म्यमाहुः । एवञ्च मायास्थलेऽप्येतत् तुल्यम् । तत्र मायायास्तत्कृतनेत्रबन्धस्य वा दोषत्वात् । तदुक्तमष्टमस्कन्धे, जित्वा बालान्निबद्धाक्षान्नटो हरति तद्धनमिति । सर्वेषां तथा प्रतीतेश्च । मरीच्युदकस्थलेऽपि तेजःप्राबल्यस्यैव दोषत्वम् । तथा गन्धर्वनगरस्थले वस्तुसामर्थ्यस्यैव दोषत्वम् । एवमन्यत्रापि ।

भास्कराचार्यास्तु—स्वप्नप्रत्ययस्य मिथ्यात्वं त्वया जाग्रत्प्रत्ययबाध्यत्वाद्वक्तव्यम् । तत्र स्वप्नसत्यत्वबाधकीभूतप्रत्ययेऽपि मिथ्यात्वमेवाङ्गीकृतमिति तस्य तेन बाधाभावात् स्वप्नस्य मिथ्यात्वासिद्धौ दृष्टान्तासिद्ध्या तेनानुमानेन जाग्रत्प्रत्ययस्य मिथ्यात्वं न साधयितुं शक्यमित्यपि दूषणमाहुः ।

पार्थसारथिमिश्रास्तु—नीलज्ञानस्यात्मावसायित्वं केन गृह्यते, नीलस्य विज्ञानाकारत्वं च । न तावन्नीलज्ञानेन । नीलमात्रप्रकाशनात् । अथ विमतं नीलादिकं स्वात्मांशभूतज्ञानाकारः । स्वसंवेद्यत्वात् । बाह्यत्वघटितग्राह्यलक्षणायोगादित्याद्यनुमानात् । तर्हि तदनुमानमात्मांशग्राहि वा ? न वा ? । आद्ये तस्य तथात्वे हेत्वन्तराकाङ्क्षा, ततस्तद्धेतोरित्यनवस्थानादसिद्धिः। द्वितीये तु नीलादिज्ञानैः किमपराद्धं येन स्वानुमाने तथात्वमङ्गीकृत्यापि बाह्यप्रकाशकानि तान्यात्मन्यवरुध्यन्ते । किञ्च । अज्ञानविषयकज्ञानस्य ज्ञानाभाव एव ग्राह्यः । नच ज्ञानाभावस्य ज्ञानात्मता सम्भवति । अत्यन्तविरुद्धत्वादित्यादीनि बहूनि दूषणान्याहुरित्युपरम्यते । चकार-

मपि दृश्यमानः स्तम्भः स्तम्भ एव । स्वस्य मोक्षे प्रवृत्तिव्याघातश्चकारार्थः ॥ २९ ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

यदप्युच्यते, बाह्यार्थव्यतिरेकेणापि वासनया ज्ञानवैचित्र्यं भविष्यतीति । तन्न वासनानां न भाव उपपद्यते । त्वन्मते बाह्यार्थस्यानुपलब्धेः । उपलब्धस्य हि वासनाजनकत्वम् । अनादित्वे त्वन्धपरम्परान्यायेनाप्रतिष्ठैव । अर्थव्यतिरेकेण वासनाया अभावाद् वासनाव्यतिरेकेणाऽप्यर्थोपलब्धेरन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थसिद्धिः ॥ ३० ॥

सूचितं दूषणान्तरमाहुः । * स्वस्येत्यादि * । प्रवृत्तेर्ग्राह्यत्वात् तदस्तित्वस्य चानङ्गीकारात् तथेत्यर्थः । तेन प्रपञ्चस्य न स्वप्नादितुल्यत्वमिति सिद्धम् ॥ २९ ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ क्षणिकविज्ञानवाद्युक्तं ज्ञानवैचित्र्यहेतुं दूषयतीत्याशयं स्फुटीकुर्वन्ति । * यदपीत्यादि * । अयमर्थः । वासना हि अनुभवजनितः स्मृतिजनकः संस्कारः कार्यलिङ्गकानुमानात् सिद्ध्यति । अनुभवं विना तु न तस्या उत्पत्तिः । अनुभवस्य चार्थं विना । अर्थस्तु त्वन्मते नास्त्येवेति तज्जनकाभावे कथं तस्याः सिद्धिः । अथ विचित्राज्ज्ञानाद् वासना, विचित्राभ्यो वासनाभ्यो ज्ञानानीति हेतुमद्भावेन विज्ञानवासनाचक्रमनादि परिवर्त्तत इति वदसि । तस्याप्यन्धपरम्परान्यायेन तस्य ज्ञानस्याप्रतिष्ठैव । अर्थव्यतिरेकेण वासनाया अभावात् । यदि ह्यर्थव्यतिरेकेण वासनाः स्युस्तदा स्वप्नं दृष्ट्वोत्थितस्य तदनुभवजन्या वासनास्ताभ्यश्च तादृशानि विज्ञानान्येव सर्वदानुवर्त्तेरन् । न तु तद्विसदृशानि जाग्रद्विज्ञानानि भवेयुः । तदुपमर्दकस्य बाह्यार्थस्य त्वन्मते अभावात् । दृश्यते त्वन्यथा अतोऽर्थव्यतिरेकेण वासनाया अभावादन्वयेन वासनाव्यतिरेकेणार्थोपलब्धेश्च व्यतिरेकेणेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थसिद्धिरिति न बाह्यापलापः शक्यः ॥ ३० ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

वासनाया आधारोऽपि नास्ति । आलयविज्ञानस्य क्षणिकत्वात् । वृत्तिविज्ञानवत् ।

एवं सौत्रान्तिको विज्ञानवादी च प्रत्युक्तः । माध्यमिकस्तु मायावादिवदसम्बद्धभाषित्वादुपेक्ष्य इति न निराक्रियत आचार्येण ॥ ३१ ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ प्रकारान्तरेणापि वासनां निराकरोतीत्याशयेनाहुः*वासनाया इत्यादि* । अयमर्थः । वृत्तिविज्ञानं वासनाजनकं पूर्वक्षणवृत्ति । तदाधारश्चालयविज्ञानं तत्समानकालम् । एवं सति वृत्तिविज्ञानेन यदा वासनोत्पादनीया तदानीं वृत्तिविज्ञानाधारस्यालयविज्ञानस्य नष्टत्वादाधाराभावेनापि वासनानुपपत्तिः । तदानीमालयविज्ञानसत्ताङ्गीकारे क्षणिकवादहानिः । यदि च सन्तानिन आलयविज्ञानस्य वृत्तिज्ञानाधारत्वं तत्सन्तानस्य वासनाधारत्वमित्युच्यते, तदाऽपि वृत्तिविज्ञानवैसादृश्यहेत्वभावादसङ्गतिः । यदि च सन्तानप्रवाह एव वासनेत्युच्यते, तदाऽपि, उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधादित्यादीनां दूषणानामापत्तिः । तस्मादसङ्गतमेवेदं मतमिति । उपसंहरन्ति*एवमित्यादि* । तर्हि माध्यमिकः कुतो न दूष्यत इत्यत आहुः * माध्यमिकेत्यादि * । यथा हि मायावादिनः श्रुतिच्छायामादाय सर्वं विप्लावयन्ति तथा सोऽपि युक्तिच्छायामादाय सर्वं नाशयतीत्यसम्बद्धभाषित्वात् स्वयुक्तिभिरेव दूषितप्रायः । स हि सर्वशून्यवादी येन प्रमाणेन शून्यतां साधयति तत् प्रमाणं वर्त्तते, न वा ? । यदि वर्त्तते तदा सर्वशून्यत्वप्रतिज्ञाहानिः । यदि नास्ति तदा तदभावे कथं सर्वशून्यतां साधयेत् । किञ्च, स ह्येवं वदति । यद् सत् तन्न कारकैर्जायते । यथा शशविषाणम् । यत् सत् तदपि भावादभावाच्च नोत्पद्यते । तथाहि । न तावद्भावात् । पिण्डबीजाद्युपमर्देनैव घटाङ्कुराद्युत्पत्तिदर्शनात् । नाप्यभावात् । अभावात्मकत्वस्याभावान्वयस्य च कार्येष्वदर्शनात् । न स्वतः । आत्माश्रयप्र-

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

किं वहुना। बाह्यवादो यथा यथा विचार्यते तथा तथा असम्बद्ध एवेत्यलं विस्तरेण। चकाराद् वेदविरोधो मुख्यः ॥ ३२ ॥

सङ्गात्, प्रयोजनाभावाच्च। न वा परतः। परोत्पत्तौ परत्वाविशेषात् सर्वतः सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गात्। एवं जन्मनि निरस्ते जन्माभावादेव विनाशस्याप्यभावः। नापि सदसत्। सदसतोरितरेतरविलक्षणत्वादेकस्य सदसद्भावानुपपत्तेः। नापि सदसद्विलक्षणम्। एकस्य तथात्वानुपपत्तेः। अदर्शनाच्च। अतः कोटिचतुष्टयविनिर्मुक्तं शून्यमेव तत्त्वम्, अभावापत्तिरेव मोक्ष इति। तदिदमसङ्गतम्। तथाहि। यत्त्वया चतुष्कोटिनिर्मुक्तं शून्यं तत्त्वं व्यवस्थाप्यते, तत् केनचित् प्रमाणेनावगतमुत प्रमाणं विना वस्तुसामर्थ्यात्। नान्त्यः। तथा सत्याकाशवत् सार्वजनीनं स्याद् न वादिनो विप्रतिपद्येरन्। किञ्च, तत् सामर्थ्यं तत्रास्ति न वा। यद्यस्ति तर्हि तदाधारं शून्यमप्यस्त्येवेति न चतुष्कोटिनिर्मुक्तता। अथ नास्ति, तदापि तथा। नाद्यः। प्रमाणेऽप्यस्तिनास्तिभ्यां विकल्पिते चतुष्कोटिविधुरतासिद्धेः। किञ्च येनावगतं तत् किं प्रमाणं, प्रत्यक्षमनुमानं वा। नाद्यः। सार्वजनीनत्वाभावेन तव प्रत्यक्षस्य प्रतिपाद्यनादरणीयत्वात्। अथ यद्विचारासहं तच्छून्यमित्यनुमातव्यं, तदा तवोदाहरणाभावः। सर्वस्यैव पक्षीकरणात्। तथाच नानुमानस्य सिद्धिः। अथ, घटः शून्यः। उक्तरीत्या विचारासहत्वात्, पटवदिति परोक्तरीतिकप्रयोगेणानुमातव्यम्। तदा तु सुवर्णजन्यकटकादौ तन्तुजन्यपटादौ च व्यभिचारेणोपमृद्य प्रादुर्भावस्य निरस्तत्वाद्भावादेव भावोत्पत्तिः सिद्धैवेति न विचारासहत्वस्य सिद्धिरिति स्वयुक्तिभिरेव दूषितत्वान्न निराक्रियत इत्यर्थः॥३२॥

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ भाष्यमत्र निगदव्याख्यातम्। एतेनैवात्यसम्बद्धत्वबोधनेन केवलदृष्टमात्रानुसारी चार्वाकोऽपि प्रत्युक्तो ज्ञेयः। ननु यद्यप्यत्र विज्ञानातिरिक्तप्रपञ्चसत्त्वं साधितं, तथापि तृतीयस्कन्धे कापिलेये, 'ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम्।

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३ ॥

विवसनसमयो निराक्रियते । ते ह्यन्तर्निष्ठाः प्रपञ्चे उदासीनाः सप्त विभक्तीः परेच्छया वदन्ति । स्याच्छब्दोऽभीष्टवचनः।अस्तिनास्त्यवक्तव्यानां प्रत्येकसमुदायाभ्यां स्यात्पूर्वकः सप्तप्रकारो भवति । तदेकस्मिन् योजयन्ति ।

अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्मिणे'त्यत्र, तथा दशमस्कन्धे 'सत्त्वं रजस्तम इति गुणास्तद्वृत्तयश्च याः । त्वय्यद्धा ब्रह्मणि परे कल्पिता योगमायया । तस्मान्न सन्त्यमी भावा यर्हि त्वयि विकल्पिता' इत्यत्रैवमन्यत्र च प्रपञ्चस्य ज्ञानमात्रत्वं कल्पितत्वं चोच्यत इति कथं तद्विरोधः परिहर्त्तव्य इति चेत् । उच्यते । कपिलेन हि प्रपञ्चं ब्रह्मात्मकत्वेनाजानतां बहिर्मुखतया ब्रह्मभिन्नगुणजन्यपृथगर्थत्वेन जानतां प्रतीतिमादाय तस्या एकदेशस्वस्वभावग्राहित्वेन तादृशप्रतीतिविषयमर्थत्वमपोद्य ज्ञानात्मकब्रह्मरूपता बोध्यते वैराग्यार्थं, न तु ब्रह्मोपादेयार्थरूपताऽप्यपोद्यत इति ब्रह्मनिर्गुणपदाभ्यामवसीयते । तथा सति कस्तत्र विरोधः । एवमेव दशमस्कन्धीये वाक्येऽपि ज्ञेयम् । तत्रापि सांख्यसिद्धानामेव योगमायाकल्पिततया अभावविधानात् । एवं सर्वत्रावान्तरप्रकरणवशेन वैराग्यार्थं महेन्द्रजालपक्षमिन्द्रियायनसृष्टिपक्षं चादाय मतान्तरसिद्धस्यैव बोधकं ज्ञेयम् । अतो न कोऽपि क्वापि विरोध इति सर्वं सुस्थम् ॥ ३२ ॥ ५ ॥

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ अधिकरणमवतारयन्ति । * विवसनेत्यादि * । एत एव क्षपणका आर्हता जैनाश्चोच्यन्ते । मुक्तकच्छाः पूर्वं दूषिता, इदानीं विवसना दूष्यन्त इति वाचस्पतिमिश्राः ।

सौगतवज्जैना अपि परमाणुकारणत्वादिकं जगतो वदन्तीत्यनन्तरं जैनपक्षो दूष्यत इति रामानुजाचार्याः ।

वस्तुतस्तु विरुद्धधर्मान्तरत्वं ब्रह्मण्येव प्रमाणसिद्धं, नान्यत्रेति स्थापयितुं तद्दूषणम् । सूत्रेषु तथैव प्रतीतेरिति प्रतिभाति । दूष्यांशमनुवदन्ति * ते हीत्यादि * । यतस्त ईदृशा अतो भङ्गीरूपान्

सप्त विभागान् परेषां विवक्षावशेन वदन्ति । तत्रायं प्रकारः । स्याच्छब्दोऽभीष्टवचनः । इव–वा–एवप्रभृतीनामुपमादिवाचकत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् । तथाऽयमप्यभीष्टवाचकोऽनेकान्तं द्योतयति । अतोऽस्त्यादिभेदैः समयस्तेषां सप्तप्रकारो भवति । तत्प्रकारसप्तकमेकैकस्मिन् योजयन्तीत्यर्थः । परेच्छा त्वग्रे वाच्या । साम्प्रतं तु दूषणं प्रपञ्चयितुं ग्रन्थान्तरोक्तं तन्मतमन्यदप्यनूद्यते । ते ह्येवं मन्यन्ते । जीवाजीवात्मकं जगदेतन्निरीश्वरम् । तेन सङ्क्षेपतो द्वावेव जीवजडौ बोधाबोधात्मकौ पदार्थौ । विस्तरतस्तु जगत् षड्द्रव्यात्मकम् । तानि च द्रव्याणि जीवधर्माधर्मपुद्गलकालाकाशाख्यानि । अत्र जीवास्त्रिविधाः । बद्धा योगसिद्धा मुक्ताश्च । धर्मो नाम गतिमतां गतिहेतुभूतो द्रव्यविशेषो जगद्व्यापी । अधर्मश्च स्थितिहेतुभूतो व्यापी । पुद्गलो नाम वर्णगन्धरसस्पर्शवद् द्रव्यम् । तच्च द्विविधं, परमाणुरूपं तत्सङ्घातात्मकपवनज्वलनसलिलधरणीतनुभवनादिकं च । कालस्तु अभूदस्ति भविष्यतीतिव्यवहारहेतुरणुरूपो द्रव्यविशेषः । आकाशोऽप्येकोऽनन्तप्रदेशश्च । तेषु परमाणुव्यतिरिक्ताः पञ्चास्तिकाया इति संगृह्यन्ते । जीवास्तिकायो, धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकायः, पुद्गलास्तिकाय, आकाशास्तिकायश्चेति । अनेकदेशवर्त्तिनि द्रव्ये अस्तिकायशब्दः । तत्र जीवास्तिकायस्त्रिविधजीवात्मको व्याख्यातः । धर्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयः । अधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः । पुद्गलास्तिकायस्तु परमाणुव्यतिरिक्तानि चत्वारि भूतानि, स्थावरं जङ्गमं चेति । परमाणवस्तु नाऽस्तिकाय इत्युच्यन्ते । परमाणवश्चैतेषां मते एकविधा, न तु चतुर्विधाः । पृथिव्यादिभेदस्तु परिणामभेदकृतः । आकाशास्तिकायो द्वेधा । लोकाकाशोऽलोकाकाशश्चेति । तत्रोपर्युपरिस्थितानां लोकानामन्तर्वर्त्ती लोकाकाशः । तेषामुपरि मोक्षस्थानमलोकाकाशस्तत्र हि न लोकाः सन्तीति । तदेवं जीवाजीवपदार्थौ पञ्चधा प्रपञ्चितौ । जीवानां मोक्षोपयोगिनमपरमपि सङ्ग्रहं कुर्वन्ति । जीवाजीवास्रवसंवरनिर्जरबन्धमोक्षा इति जीवाजीवौ प्रपञ्चितौ । तत्र जीवस्तु ज्ञानदर्शनवीर्यसुखगुणः सावयवो देहपरिमाणः । अजीवस्तु जीवभोग्यं वस्तुजातम् । आस्रवसंवरनिर्जरास्त्रयः पदार्थाः प्रवृत्तिलक्षणाः प्रपञ्च्यन्ते । द्वेधा प्रवृत्तिः । सम्यग् मिथ्या च । तत्र मिथ्या प्रवृत्तिरास्रवः । आस्रावयति पुरुषं विषयेष्व-

तीन्द्रियप्रवृत्तिरास्रवः । इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान् स्पृशद् रूपादिरूपेण परिणमत इति । अन्ये त्वार्हताः कर्माण्यास्रवमाहुः । तानि हि कर्त्तारमभिव्याप्यास्रवन्ति, कर्त्तारमनुगच्छन्तीत्यास्रवः । सेयं मिथ्याप्रवृत्तिरनर्थहेतुत्वात् । संवरनिर्जरौ तु सम्यक्प्रवृत्ती । तत्र शमदमादिरूपा प्रवृत्तिः संवरः । सा ह्यास्रवं स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवर इत्युच्यते । निर्जरस्त्वनादिकालप्रवृत्तिकषायकलुषपुण्यापुण्यप्रहाणहेतुस्तप्तशिलारोहणास्नातमौनवीरासनतिष्ठतिभोजनकेशोल्लुञ्चनादिलक्षणमर्हदुपदेशावगतं तपः । तद्धि सुखदुःखोपभोगेन पुण्यापुण्यं निःशेषं जरयतीति निर्जर इत्युच्यते । बन्धस्त्वष्टविधं कर्म । तत्र ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयमन्तरायमिति चतुर्विधं घातिकर्म । तत्र सम्यग् ज्ञानं न मोक्षसाधनम् । न हि ज्ञानाद्वस्तुसिद्धिरतिप्रसङ्गादिति विपर्ययो ज्ञानावरणीयं कर्मोच्यते । आर्हतदर्शनाभ्यासान्न मोक्ष इति ज्ञानं दर्शनावरणीयं कर्म। बहुषु विप्रतिषिद्धेषु मोक्षमार्गेषु तीर्थकरैरुपादिष्टेषु विशेषानवधारणं मोहनीयं कर्म । सन्मोक्षमार्गप्रवृत्तानां तद्विघ्नकरं विज्ञानमन्तरायं कर्म । तद्धि जीवगुणानां ज्ञानदर्शनवीर्यसुखानां घातकमिति घातिकर्मेत्युच्यते । वेदनीयं नामिकं गोत्रिकमायुष्कमिति चतुर्विधमघातिकर्म । तद्धि शरीरसंस्थानतदभिमानमस्थितितत्प्रयुक्तसुखदुःखोपेक्षाहेतुभूतम् । तत्र वेदनीयं नाम शुक्लपुद्गलविपाकहेतुः । तद्विबन्धोऽपि न मोक्षपरिपन्थी । तत्त्वज्ञानाविघातकत्वात् । शुक्लपुद्गलारम्भकं वेदनीयकर्मानुगुणं नामिकं कर्म। तद्धि शुक्लपुद्गलस्याद्यावस्थां कललबुद्बुदादिमारभते । गोत्रिकं त्वव्याकृतं ततोऽप्याद्यं शक्तिरूपेणावस्थितम् । आयुष्कं तूत्पादद्वारेणायुष्कायति कथयतीति। तान्येतानि शुक्लपुद्गलाश्रयत्वादघातीनि कर्माणि।तदेतत्कर्माष्टकं पुरुषबन्धकत्वाद् बन्ध इत्युच्यते । मोक्षस्तु विगलितसमस्तक्लेशस्तद्वासनस्य अनावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्य स्वरूपाविर्भावः । तादृशस्य उपरिदेशावस्थानं वा । स च बन्धनिवृत्तौ नित्यसिद्धार्हदनुग्रहाद् भवतीति। एवं जीवादयः पदार्था व्याख्याताः।एतत् सर्वं वस्तुजातं सत्त्वासत्त्वनित्यत्वानित्यत्वभिन्नत्वाभिन्नत्वादिभिरनैकान्तिकमिच्छन्तः सप्तभङ्गीनयं नाम न्यायमवतारयन्ति।स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादवक्तव्यः, स्यादस्ति चावक्तव्यः, स्यान्नास्ति

तद् विरोधेनासम्भवादयुक्तम् ॥ ३३ ॥

चावक्तव्यः, स्यादस्ति च स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्चेति। स्याच्छब्दो निपातः।यथाहुः। वाक्येष्वनेकान्तद्योती गम्यं प्रति विशेषणं स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपक इति। तदिदं दूषयन्ति * तद् विरोधेनासंभवादयुक्तमिति*। अयमर्थः। योऽयं सप्तभङ्गीनयो नाम न्यायः सर्वत्रावतारितः स त्वयाऽभ्युपगतेषु जीवधर्माधर्मपुद्गलकालाकाशेषु तदवान्तरविधासु अस्तिकायादिषु तद्धर्मेषु आस्रवसंवरनिर्जरेषु बन्धमोक्षसाधनेषु तत्तत्फले बन्धमोक्षे चावतरन् सर्वानेव त्वदुक्तान् पदार्थान् सत्त्वासत्त्वादिभिः स्वरूपतो नित्यत्वानित्यत्वादिभिर्धर्मतोऽवस्थातश्च सन्दिग्धान् कुर्वंस्तद्दर्शनस्यातिपेलवत्वं तीर्थकरस्यार्हतश्च भ्रान्तिमेव द्योतयन् प्रेक्षावत्प्रवृत्तिमेव निरुणद्धीत्ययुक्तम् । नच यथा घटो घटरूपेणास्ति, पटरूपेण नास्त्येवं सर्वं स्वरूपेणास्ति रूपान्तरेण नास्तीति कथमसम्भव इति वाच्यम्। एवं सति येन रूपेणास्ति तेन रूपेणास्त्येव, येन नास्ति तेन नास्त्येवेति तत्तद्रूपे तद्भङ्गे तद्विरुद्धभङ्गासम्भवाद्, वस्तुतस्तु विषयभेदेनास्तिनास्त्योस्तत्रैकान्त्याभङ्गकतया भङ्गत्वस्यैवाभावाच्च सप्तभङ्गीनयस्यासार्वत्रिकप्रसङ्गः। यदि च तत्राप्यस्ति सप्तभङ्गी, तदा तत्पदार्थस्वरूपमस्तीत्यपि स्यान्नास्तीत्यपीति स्वरूपानध्यवसानप्रसङ्गः। किञ्च। ये भङ्गरूपाः सप्तार्थास्तत्रापि सप्तभङ्गीसद्भावादेकोनपञ्चाशद्भङ्गीप्रसङ्गः । तेऽपि यथा त्वयोच्यन्ते तथाऽन्यथा वेत्यनध्यवसानप्रसङ्गश्च । नच सर्वमनैकान्तिकमित्यवधारणं निश्चितमेवेति वाच्यम् । अवधारणस्य सर्वमध्यपातेन तत्रापि सप्तभङ्ग्युपनिपातात् तस्याप्यनिश्चयप्रसङ्गात् । अतो भङ्गानां परस्परविरोधेनैकस्मिन् धर्मिण्यसम्भवादयुक्तमेवेदं दर्शनमिति। किञ्च । या एषा सप्तभङ्गी एकैकस्मिन् योज्यते सा केन प्रमाणेन, कुत्र वाऽवधृता इति वक्तव्यम्। प्रत्यक्षेणैव सर्वत्रेति चेन्न। सर्वत्रावध्रियमाणस्य सर्वजनीनत्वदर्शनान्न तत्र वादिनां विप्रतिपत्तिः स्यात्। प्रत्यक्षस्य निश्चयाङ्गीकारे च तत्र नास्तीत्यादि-

भङ्गनिवृत्त्या त्वन्न्यायस्य सार्वत्रिकत्वं च भज्येत । कथनादवक्तव्यत्वं भज्येत । एवं प्रमाणान्तरेणावधारणेऽपि ज्ञेयम् । यदि च सर्वं वस्तुजातं द्रव्यपर्यायात्मकमिति द्रव्यात्मना सत्त्वैकत्वनित्यत्वादिकं व्युत्पाद्यते पर्यायात्मना च तद्विपरीतं व्युत्पाद्यते । पर्यायाश्च द्रव्यस्यावस्थाविशेषास्तेषां भावाभावरूपत्वादिकं सर्वमुपपन्नमित्युच्यते । तदाप्येकस्य वस्तुन एकस्मिन् कालेऽस्तित्वनास्तित्वयोरसम्भव एव । उत्पादविनाशशालित्वतद्वैपरीत्यरूपानित्यत्वयोश्चासम्भव एव । इदं च कालभेदेऽपि न सम्भवतीत्ययुक्त एवायमभ्युपगमः ।

यत्तु कश्चिदनन्तवीर्यनामा स्याद्वादी ।
तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् ।
स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते ॥
क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायवान् ।
युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः ॥
आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते ।
अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठभङ्गसमुद्भवः ॥

समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यते इति परेच्छाकृतव्यवस्थया सप्तभङ्गान् प्रतिपादयामास । युगपदस्तित्वनास्तित्वयोर्विवक्षायां क्रमवर्त्तित्वादुभयं युगपदवाच्यम् । आद्यास्तित्वभङ्गोऽन्त्येनासत्त्वेन सह युगपदवाच्यः । अन्त्यश्चाद्येन भङ्गेन सह युगपदवाच्यः । समुच्चितरूपश्चान्य एकैकेन सह युगपदवाच्य इति तदर्थं चाह ।

अत्रोच्यते । ये एते सप्तभङ्गा विवक्षाभेदेनोपपादितास्ते किं वस्तुनो नैसर्गिका धर्मा आगन्तुका वा, आरोपिता वा, तद्विषया वा । नाद्यः । नैसर्गिकस्य धर्मस्य स्वभावत एव वस्तुषु सत्ताया नियततया सप्तानामपि भङ्गानां विवक्षां विनापि सत्त्वप्राप्तेर्विवक्षानिवेशनस्य तत्राप्रयोजकत्वात् । न द्वितीयः । एकान्तस्य कस्यापि नैसर्गिकस्याभावे आगन्तुकस्यापि दृष्टविरोधेनाशक्यवचनत्वात् । अत एव न तृतीयोऽपि । आरोपितैर्भङ्गैर्वास्तवधर्मानैकान्त्यस्य कर्त्तुमशक्यत्वेन तस्य वैयर्थ्याच्च । न तुरीयः । अनया भङ्गकल्पनया नैसर्गिकस्यानैकान्तित्वायोगात् । नाप्येषां नैसर्गिकत्वम् । परस्परविरोधप्रदर्शनेन प्राचीनैरेव दूषितत्वात् । अतः सप्तानां भङ्गानामितरेतरविरोधेनासम्भवादयुक्तमेषैकत्र निवेशनम् ॥ ३३ ॥

एवञ्चात्माऽकार्त्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

ननु कथं बहिरुदासीनस्य तद्दूषणमत आह । एवमपि सति त्वात्मनो वस्तुपरिच्छेदादकार्त्स्न्यं न सर्वत्वम् ।

अथवा शरीरपरिमाण आत्मा चेत् तदा सर्वशरीराणामतुल्यत्वादात्मनो न कार्त्स्न्यं न कृत्स्नशरीरतुल्यत्वम् ॥ ३४ ॥

नच पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

शरीराणामवयवोपचयापचयानुसारेणात्मनोऽपि देवतिर्यङ्मनुष्येषु अवयवोपचयापचयाभ्यां तत्तुल्यता स्यात् । तथा सति

एवञ्चात्माकार्त्स्न्यम् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * व्याकुर्वन्ति । * एवमित्यादि * । एवमात्मनिष्ठतया तद्दूषणेऽनङ्गीकृतेऽपि सति परमाणुभ्य एव सृष्ट्यङ्गीकारेणात्मनो वस्तुपरिच्छेदाङ्गीकाराद् अकार्त्स्न्यं, सर्वत्वं न भवति। तथाच मोक्षदशायामलोकाकाशवर्त्तित्वेन तत्कृतावरणसम्भवान्निरावरणप्रतिज्ञाहानिः । किञ्च । सर्ववस्तुष्वात्माभावादात्मनामस्तिकायत्वप्रतिज्ञाहानिश्चेत्यर्थः । अथाकाशावरणं नावरणम् ।दिगम्बरेष्वनावृतत्वव्यवहारात्। आत्मनामसर्वत्वेऽपि जातिवत् तत्र तत्र व्याप्तेः सुवचनत्वेन जीवास्तिकायस्य न हानिरित्याशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः * अथवेत्यादि * । यथा बहिर्विरोधेन सप्तभङ्गायोगो दूषणम्, एवमेव देहपरिमाणात्मवादाङ्गीकारेण देहानां सर्वेषां व्यक्तिभेदेनावस्थाभेदेन चातुल्यत्वान्मनुष्यजीवस्य केनचित् कर्मणा गजशरीरे प्रवेशो शरीरैकदेश एव स जीवः स्यादेकदेशान्तरं च जीवशून्यं स्यात् । नच सिद्धान्तवद् गुणव्याप्त्या दोषः परिहर्त्तव्य इत्यपि युक्तम् । तथा सत्यणुत्वत्यागायोगात् । चकारात् पिपीलिकादिदेहे प्रविशँस्तत्र न सम्मीयेतेत्यपि सूच्यते ॥ ३४ ॥

नच पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति * शरीराणामित्यादि * । अयमर्थः ।

पर्यायेणाविरोध इति न वक्तव्यम् । तथा सति विकारापत्तेः । सङ्कोचविकासेऽपि विकारस्य दुष्परिहरत्वात् ॥ ३५ ॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

अन्त्यावस्थितिर्मुक्तिसमयावस्थितिस्तस्माद्धेतोः । पूर्वदोषपरिहाराय च उभयनित्यत्वं भवेदणुत्वं वा, महत्त्वं वा । उभयथापि शरीरपरिमाणो न भवतीति न तत्रार्थसिद्धिः ॥ ३६ ॥

जीवो हि नानाविधेन कर्माष्टकेन ज्ञानावरणीयादिना तत्तच्छरीरेषु प्रविशति । ततो निर्गच्छति च । तानि च शरीराणि नानापरिमाणानीति तेषां शरीराणामवयवोपचयापचयानुसारेण देवादिशरीरप्रविष्टजीवस्याप्यवयवोपचयापचयाभ्यां तत्तच्छरीरपरिमाणता वक्तुं शक्यते । तथा सति पर्यायाख्येनावस्थाविशेषेण क्रमिकेण प्रवेशेन वा परिमाणस्याविरोध इति सूत्रांशेनाशङ्क्य, नचेति परिहरति । एवं न वक्तव्यम् । कुतः ? । विकारिकादिभ्यः । विकारसावयवत्वानित्यत्वानां प्राप्तेर्लोकायतमतादविशेषः । किञ्च । तेऽवयवाः कुत्र गच्छन्ति, तिष्ठन्ति च महान्तं कालं, कुतश्चायान्तीत्यपि निर्द्धारयितुमशक्यम् । अथ न ततोऽपगच्छन्ति, किन्तु स्वल्पशरीरप्राप्तौ घटे दीपावयववद् मुष्ट्यादिस्थितपटवद् वा सङ्कुच्य तिष्ठन्ति, पुनर्बृहच्छरीरप्राप्तौ विकाशं प्राप्नुवन्तीति विभाव्यते, तदापि विकारवत्त्वं तु दुष्परिहरम् । तथा सत्यनित्यत्वापाताद् बन्धमोक्षाङ्गीकारो बाध्येतेति ॥ ३५ ॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ दूषणान्तरं वदन्तीत्याशयेनाहुः । * अन्त्येत्यादि * । दिगम्बरैर्हि मोक्षावस्थागतो यो जीवस्तत्परिमाणमवस्थितमिष्यते । मुक्तस्य जीवस्य देहान्तराभावात् तन्नित्यं परिमाणम् । एवं सति त्वदङ्गीकृता या अन्त्यपरिमाणनित्यता तस्माद्धेतोः । चकाराच्चार्वाकमतं वारयितुं विकारादिप्राप्तं यज्जीवानित्यत्वं तत्परिहाराय उभयनित्यत्वाद् उभयोः संसार-

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

पराभिप्रेताजडजीवान्निराकृत्येश्वरं निराकरोति।
वेदोक्तादणुमात्रेऽपि विपरीतं तु यद् भवेत्।
तादृशं वा स्वतन्त्रं चेदुभयं मूलतो मृषा ॥
तार्किकादिमतं निराकरोति।

मोक्षावस्थयोर्जीवपरिमाणस्य नित्यत्वं भवेत्। अणुत्वं वा महत्त्वं वा संसारिजीवपरिमाणं नित्यम्। नित्यद्रव्यपरिमाणत्वात्। आकाशादिपरिमाणवत्। जैवान्त्यपरिमाणवदित्यनुमानात्। अन्यथा विपरीतानुमानादन्त्यपरिमाणस्याप्यनित्यत्वं स्यात्। अतोऽविशेषः। उभयथापि जीवः शरीरपरिमाणो न सत्स्यतीति न तवाभिमतार्थसिद्धिरित्यर्थः। एवमार्हतान् यौक्तिकानवगत्य कश्चित्तद्दर्शने श्रद्धालुर्भवेदिति तस्यापि निवारणं कृतम् ॥

एतेषु षट्स्वप्यधिकरणेषु ब्रह्म जगदुपादानं न वेति सन्देहस्तत्तन्मतविरोधः सन्देहबीजं, नेति पूर्वः पक्षः, सर्वसमयानामयुक्तत्वाद् ब्रह्मैवोपादानमिति सिद्धान्तो ज्ञेयः। षष्ठे तु ब्रह्मैव विरुद्धधर्माधारं, नेतरदिति नियमो युक्तो, न वेति सन्देहः, स्याद्वादिभिः सर्वत्र तथाभ्युपगमान्नेति पूर्वः पक्षः। स्याद्वादस्यासङ्गतत्वाद् ब्रह्मैव तथेति नियमो युक्त एव श्रुत्या भक्तप्रत्यक्षेण च प्रामतत्त्वादिति सिद्धान्त इति प्रकारान्तरमधिकं ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥ ६ ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ अधिकरणमवतारयन्ति। * परेत्यादि *। तथाच पत्युरिति पदमेवाधिकरणभेदकम्। पूर्वमते पत्युरभावात्। तेन स्मृतिसिद्धस्य पत्युरिदानीं निराकरणं प्रस्तूयत इत्यर्थः। नन्वीश्वरवादस्य वेदानुसारित्वात् कुतस्तन्निराकरणमित्यत आहुः। * वेदोक्तेत्यादि *। * तादृशमिति *। वेदोक्तात् सर्वप्रकारैर्विपरीतम्। तथाचेतो हेतोर्बाह्याबाह्यनिराकरणमित्यर्थः। पराभिप्रेतेश्वरनिकरणेऽपि विशेषमाहुः। * तार्किकादीति *। तार्किका नैयायिका, वैशेषिकाश्च। आदिपदेन हैरण्यगर्भाः, पातञ्जलाः, कापा-

लिकाः, कालामुखाः, पाशुपताः, शैवाश्च । तत्र तार्किकमते नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नाख्यविशेषधर्मवान् स्वाभाविकशरीररहितो जीवादृष्टसम्पादितं शरीरं भूतावेशन्यायेनाविश्य कार्यं जगत् करोति । हैरण्यगर्भादीनां मते क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः प्रधानपुरुषाभ्यामन्यस्तदधिष्ठाता शुद्धसत्त्वशरीरो जगन्निर्मिमीते । कापालिकादीनां चतुर्णां मते तु निमित्तकारणं पशुपतिरीश्वरः । सर्वेऽप्येत ईश्वरे जगदुपादानत्वं नेच्छन्ति । निमित्तकारणत्वमात्रमाहुः । तथा तार्किकाः प्रमाणादिषोडशपदार्थतत्त्वज्ञानाद् द्रव्यादिसप्तपदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानाच्च यथायथं मोक्षमाहुः । योगिनश्च नित्यानित्यवस्तुविवेकमात्रात् । कापालिकास्तु रुचकं च कारुकं चैव कुण्डलं च शिखामणिः । भस्म यज्ञोपवीती च मुद्राषट्कं प्रचक्षते । आभिर्मुद्रितदेहस्तु न भूय इह जायते । मुद्रिकाषट्कतत्त्वज्ञः परमुद्राविशारदः । भगासनस्थमात्मानं ध्यात्वा निर्वाणमृच्छतीत्यादिकमाहुः । तथा कालामुखा अपि कपालपात्रभोजनशवभस्मस्नानतत्प्राशनलगुडधारणसुराकुम्भस्थापनतदाधारदेवपूजादिकमैहिकामुष्मिकसकलफलसाधनमभिदधति । तथा शैवा अपि रुद्राक्षकङ्कणं हस्ते जटा चैका च मस्तके । कपालं भस्मना स्नानमित्याद्याहुः । तथा केनचित् क्रियाविशेषेण विजातीयानामपि ब्राह्मण्यप्राप्तिमुत्तमाश्रमप्राप्तिं चाहुः । 'दीक्षाप्रवेशमात्रेण ब्राह्मणो भवति क्षणात् । कापालं व्रतमास्थाय यतिर्भवति मानव' इति । पाशुपतशास्त्रमपि पशुपतिनेश्वरेण प्रणीतं पञ्चाध्यायि । तत्र पञ्च पदार्थाः । ख्याप्यन्ते । कारणं, कार्यं, योगो, विधिर्दुःखान्त, इति । कारणमीश्वरः । कार्यं प्रधानं महदादि च । योगोऽप्योङ्कारादिध्यानधारणादि । विधिस्त्रिषवणास्नानादि, गूढचर्यावसानो दुःखान्तो मोक्षः । पशवः संसारिण आत्मानस्तेषां पाशो बन्धनम् । तद्विमोक्षो दुःखान्तः । पाशुपतवैशेषिकनैयायिककापालिकानां मुक्त्यवस्थायामशेषविशेषगुणोच्छित्त्या पाषाणकल्पा आत्मानो भवन्ति । सांख्यशैवयोश्चैतन्यस्वभावास्तिष्ठन्तीति भेदः । ईश्वरं निमित्तकारणं मन्वानानामयमाशयः । चेतनस्य खल्वधिष्ठातुः कुलालादेः स्वस्वकार्ये कुम्भादिरूपे निमित्तत्वमात्रं दृष्टं, न तूपादानत्वमपि । अत ईश्वरोऽप्यधिष्ठाता जगतो निमित्तमेव, न तूपादानम् । एकस्यैकस्मिन्नेव निमित्तत्वोपादान-

पतिश्चेदीश्वरस्तस्माद् भिन्नस्तदा विषमकरणाद् वैषम्यनैर्घृण्ये स्याताम् । कर्मापेक्षायां त्वनीश्वरत्वं युक्तिमूलत्वाद्दोषः । असामञ्जस्याद्धेतोर्न पतित्वेनेश्वरसिद्धिः ॥ ३७ ॥

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

जीवब्रह्मणोर्विभुत्वादजसंयोगस्यानिष्टत्वात् पतित्वानुपपत्तिः । तुल्यत्वादप्यनुपपत्तिरिति चकारार्थः ॥ ३८ ॥

त्वयोर्विरुद्धत्वादिति प्राप्तम् । तत्रेदमुच्यते ॥ पत्युरसामञ्जस्यादिति॥किमसामञ्जस्यमित्याकाङ्क्षायां विवृण्वते । * पतिश्चेदित्यादि * । ननु वैषम्यनैर्घृण्यसूत्रे कर्मसापेक्षत्वेन स्वयमेव दोषः परिहृत इति कथं तत्कृतमसामञ्जस्यमिहोद्भाव्यत इत्यत आहुः । * कर्मेत्यादि * । तत्र हि. पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवतीति, एष उ एव साधु कर्म कारयतीत्यादिश्रुतिसिद्धं विरुद्धधर्माश्रयत्वं स्थापयितुं तथोक्तम् । एते तु न तथा वदन्ति, किन्तु दृष्टानुसारेण कल्पनया । श्रुतिसिद्धस्य त्रिगुणातीतसाकारेश्वरस्वरूपस्यानङ्गीकारात् । योगिभिः शुद्धसत्त्वोपाधिकस्य नैयायिकैर्ज्ञानेच्छाप्रयत्नातिरिक्तविशेषधर्मरहितस्याशरीरस्याङ्गीकारेण तद्दर्शनेषु तद्विरोधस्य स्फुटत्वात् । माहेश्वरमतेऽपि त्रिलोचननीलकण्ठादिविशिष्टरूपाङ्गीकारेण, तादृशस्य च नारायणोपनिषदादौ नारायणादुत्पत्तेरुक्तत्वात् तदनङ्गीकारेण विरोधस्य स्फुटत्वात् । तत् सर्वं मया प्रहस्ते प्रपञ्चितमिति नात्रोक्तम् । अतो यत् तैरङ्गीक्रियते तद् युक्तिमूलमेवाङ्गीक्रियते, न तु श्रुतिसिद्धम् । अतो वेदविरुद्धयुक्तिमूलत्वाद्दोष इत्यर्थः । सूत्रे साध्यनिर्देशस्याभावात् पूर्वाधिकारणरम्भसूत्रान्नशब्दस्यानुवृत्त्या साध्याकाङ्क्षापूर्त्तिरित्याशयेनाहुः । * असामञ्जस्यादित्यादि * । सूत्रयोजना तु तार्किकाद्यभिमतः पतिर्नोपपद्यते । कुतः ?। असामञ्जस्यात् । तथाच वैषम्यादिरूपात् तस्मात् तथेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ दृष्टानुसारेण दूषणान्तरं वदन्तीत्याहुः । * जीवेत्यादि * । निमित्तमात्रत्वाङ्गीकारेण जीवपरमाण्वा-

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

स चेश्वरो जगत्कर्तृत्वेन कल्प्यमानो लौकिकन्यायेन कल्पनीयः। स चाधिष्ठित एव किञ्चित् करोतीतीश्वरेऽप्यधिष्ठानमङ्गीकर्तव्यम् । तस्मिन् कल्प्यमाने मतविरोधोऽनवस्था असम्भवश्च ॥ ३९ ॥

दीनां प्रधानस्य च नित्यत्वाङ्गीकारेण तन्निरूपितसमवायस्य तदभिमतेश्वरे अभावात् समवायसम्बन्धस्यानुपपत्तिः । जीवब्रह्मणोर्विभुत्वादनवयवत्वाच्च कर्मजस्यावयवजस्य च संयोगस्य वक्तुमशक्यतया जन्यस्य तस्याभावादजसंयोगस्य चानित्यत्वादू वैषम्याद्यापत्त्या प्रवर्त्तनादेरशक्यवचनत्वेन ईशनप्रयोजकतया स्वरूपसम्बन्धस्याप्युक्तत्वात् पतित्वानुपपत्तिः । नच स्वरूपसम्बन्धान्तराभावेऽपि स्वस्वामिभाव एव सम्बन्धोऽस्त्विति वाच्यम् । यतः सर्वगतत्वचिद्रूपत्वादिना तुल्यत्वाददृष्टेनैव तत्तद्भोगोपपत्तेश्चेशनस्याप्रयोजकत्वादपि पतित्वानुपपत्तिरिति चकारसूचितोऽर्थः । एतेनैव प्रधानेशनमप्यनुपपन्नमिति व्याख्यातम् । तस्यापि व्यापकत्वमहदादिजननस्वभावतयाङ्गीकारेण तदीशनस्याप्यप्रयोजकत्वादिति । तथाचानुपपन्नं तार्किकादिमतमित्यर्थः । भाष्येऽनुल्लेखस्तूपलक्षणविधया अनुक्तसिद्धत्वाज्ज्ञातव्यः ।

इदं सूत्रं रामानुजभट्टभास्करशैवभिक्षुभिर्न लिखितम् । मध्वशङ्कराभ्यां तु लिखितम् ॥ ३८ ॥ ७ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ तार्किकमते दूषणान्तरमन्यदप्याहुरित्याहुः । * स चेत्यादि * । अधिष्ठानं शरीरम् । अयमर्थः । कार्यत्वादिलिङ्गकानुमानैर्जगत्कर्तृत्वेन कल्प्यमान ईश्वरो लौकिकन्यायेनोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षायत्नवत्तया कल्पनीयः । लौकिकश्च कर्त्ता शरीरमधिष्ठायैव करोतीतीश्वरेऽपि शरीराधिष्ठानमङ्गीकर्त्तव्यम् । नचाशरीरस्यैव कर्तृत्वम् । मनसो नित्यत्वेऽप्यशरीरेषु मुक्तेषु मानसकार्यादर्शनात् तत्र दृष्टान्ताभावेन न्यायानवता-

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

करणवदङ्गीकारे असम्बन्धदोषः परिहृतो भवति । तच्च न युक्तम् । भोगादिप्रसक्तेः ॥ ४० ॥

रात् । अतः शरीराधिष्ठानमवश्यमङ्गीकर्त्तव्यम् । अन्यथा दृष्टविरोधेन प्रतिवादिनं पर्यनुयुञ्जानस्य तवैव निग्रहात् । तस्मिंश्च कल्प्यमाने नित्यानित्यविकल्पेन मतविरोधः । सावयवस्य शरीरस्य नित्यत्वे जगतोऽपि नित्यत्वाविरोधादीश्वरासिद्धेः । नच तन्निरवयवम् । अदर्शनादसिद्धेः । अथानित्यम् । तर्हि तस्य कः कर्त्ता । न तावज्जीवः । तस्याशरीरस्य तत्रासामर्थ्यात् । सोऽपि सशरीरश्चेत् तस्यापि कर्त्रन्तरविचारेऽनवस्थाप्रसङ्गः । अथ स्वयमेव स्वशरीरं भूतावेशन्यायेनाविश्य करोतीतिचेत् तदाप्युक्तैवानवस्था । अतो वज्रलेपायितैवाधिष्ठानानुपपत्तिः । चकारोऽनुक्तानां दोषाणां समुच्चायकः । ते च जन्माद्यधिकरणे प्रपञ्चितास्ततोऽवगन्तव्याः ।

माध्वास्तु—अधिष्ठानपदे आधारं व्याकुर्वन्ति, निराधारस्य कर्तृत्वं न दृष्टमिति ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ परोक्तं परिहारमाशङ्क्य दूषयतीत्याहुः । * करणवदित्यादि * । करणवदिति द्वितीयार्थे वतिः । तथाच यथा शरीररहितोऽपि जीवः करणग्रामं मनश्चक्षुरादिकमधितिष्ठति स्वस्वकार्ये प्रेरयति, तथा ईश्वरोऽप्यशरीरः सर्वाञ्जीवानधिष्ठास्यति । प्रधानपुरुषौ चाधिष्ठास्यति । अधिष्ठानं चात्र स्वस्वकार्ये नियोजनम् । एवञ्चासम्बन्धदोषोऽपि परिहृतो भवति । श्रेणीमुख्यवत् स्वस्वामिभावेनैव निर्वाहादितिचेन्नेदं युक्तम् । कुतः? । भोगादिभ्यः*भोगादिदोषप्रसक्तेः । यथा हि करणान्यधितिष्ठञ्जीवः पुण्यपापाभ्यां सुखदुःखभोगभाग् भवति, तत्र रागद्वेषादिवांश्च । तथैवेश्वरोऽपि भवेत् । तत्र तदसंसर्गे नियामकाभावात् । नचैश्वर्यस्य नियामकत्वम् । लौकिकैश्वर्यवत्स्वपि तेषां दर्शनात् । नापि निरतिशयितरूपाया ऐश्वर्यकाष्ठायाः । केवलाभियुक्तिभिस्तस्या एवासिद्धेः । अतो नानेनापि दृष्टान्तेनाधिष्ठानसम्भव इत्यर्थः ॥ ४० ॥

अन्तवत्त्वम विज्ञता वा ॥ ४१ ॥
·आ·

ईश्वरः प्रकृतिजीवनि ... ङ्गीकृतः । तत्तु तयोः परिच्छेदे स भवति । ततश्च लोकन्य ... यदि जीवप्रकृत्योरन्तवत्त्वं भवेत् । ततश्चानित्यतायां मोक्षशास्त्रवैफ... ल्यम् । एतद्दोषपरिहाराय विभुत्वनित्यत्वेऽङ्गीक्रियमाणे सम्बन्धा... भावादसर्वज्ञता वा स्यात् । तस्मादसङ्गतस्तार्किकवादः ॥ ४१ ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ दूषणान्तरादपि तार्किकप्रतिपन्न ईश्वरो न युक्त इत्याशयं स्फुटीकुर्वन्ति * ईश्वर इत्यादि * । अयमर्थः । न हि तैरीश्वरः श्रुतिश्रद्धयाङ्गीकृतः, किन्तु जीवानामनन्तत्वाच्चेतनया स्वतन्त्रत्वान्नानास्वभावत्वाच्च जगन्निर्माणं तैर्न भवति तेषां भोगनियमश्च न सम्भवति । प्रकृतेरुपादानत्वेऽपि चेतनानधिष्ठिताया अकिञ्चित्करत्वान्न तयापि केवलाया जगन्निर्मितिः । यन्मते न प्रकृतिस्तन्मते परमाणवः इति जडचेतनयोः प्रकृतिजीवयोर्नियमनार्थमङ्गीकृतः । तत्तु नियमनं तयोर्जडचेतनयोः परिच्छेदे इयत्तायां सम्भवति । न हीयत्ताशून्याः सर्वे नियन्तुं शक्यन्ते, नापि व्यापकाः । अतो नियमनसिद्ध्यर्थं तेषामियत्ताङ्गीकार्या । ततश्च यदियत्तापरिच्छिन्नं तदन्तवत् । यथा घटपटादिकमिति लोकन्यायेन जीवप्रकृत्योरन्तवत्त्वं भवेत् । ततश्च जीवानित्यतायां स्वस्वशास्त्रस्य मोक्षशास्त्रत्वं यदङ्गीक्रियते, तद्वैफल्यम् । यदि चैतस्य शास्त्रवैफल्यदोषस्य परिहाराय विभुत्वनित्यत्वमङ्गीक्रियते जीवानां, तदा तस्मिन्नङ्गीक्रियमाणे तेष्वियत्तावच्छेदकदेशसंख्ययोः सम्बन्धाभावादीश्वरस्यासर्वज्ञता स्यात् । यदपरिमितं तत् सर्वमज्ञेयमाकाशादिवदिति नियमात् तस्मादेकदोषवारणे दोषान्तरसम्भवादसङ्गतस्तार्किकाणां वाद इति ।

माध्वा रामानुजाश्चात्र केवलं माहेश्वरमतनिराकरणमेवाधिकरणप्रयोजनमाहुः ।

शैवस्तु—पूर्वाचार्यव्याख्यां शिवस्य केवलनिमित्तत्वबोधक-

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ४२ ॥

भागवतमते कश्चिदंशं निराकरोति ।

ते च चतुर्व्यूहोत्पत्तिं वदन्ति । वासुदेवात् सङ्कर्षणस्तस्मात् प्रद्युम्नस्तस्मादनिरुद्ध इति । तत्रैषामीश्वरत्वं सर्वेषामुत सङ्कर्षणस्य जीवत्वम् । अन्यान्यत्वम् ।

———

शिवागमैकदेशदूषणपरामुक्त्वा केवलेश्वरनिमित्तत्ववादिहिरण्यगर्भोक्तयोगस्मृतिमात्रनिराकरणपरमित्याह । तदसङ्गतम् । केषाञ्चिदाचाराणां शैवपुराणाविरुद्धत्वेऽपि पूर्वोपदर्शिताचाराणां विरुद्धत्वेनाप्रामाण्यादिति ।

भिक्षुस्तु सांख्याद्युक्तेन विरोधितर्केणानुकूलतर्काभावेन श्रुतिप्रवृत्तेः प्राग्व्याप्तिग्रहाभावेन केवलानुमानैरीश्वरसाधनं निराकर्त्तुमिदमधिकरणमासमाप्त्येकमित्याह ॥ ४१ ॥ ७ ॥

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * भागवतेत्यादि * । ननु श्रुत्यविरुद्धा स्मृतिः प्रमाणमिति स्थितिः । पञ्चरात्रे च परमात्मा वासुदेव एव जगत उपादानं निमित्तं चोच्यते । योगश्च तत्प्राप्त्युपाय उपदिश्यते । अभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगैर्भगवन्तं वासुदेवमाराध्य क्षीणक्लेशस्तमेव प्रतिपद्यत इति । अयं च सर्वोऽपि प्रपञ्चः श्रुतिप्रसिद्ध एवेति कुतो निराकरणमित्याशङ्कायां तमंशं स्फुटीकुर्वन्ति । * ते चेत्यादि * । * चतुर्व्यूहोत्पत्तिमिति * चतुर्भ्यो व्यूहेभ्य उत्पत्तिम् । तथाचाऽयमंशो निराकार्य इत्यर्थः । नन्वेकोऽहं बहु स्यामिति, स एकधा भवतीत्यादिश्रुतावेकस्यानेकव्यूहता । तस्माद्वा एतस्मादित्यादौ क्रमसृष्टिश्च श्राविततैवेति किमत्र विसंवादस्थानमित्यत आहुः । * तत्रेत्यादि * । * अन्यान्यत्वमिति * अन्ययोः प्रद्युम्नानिरुद्धयोरन्यत्वं जडत्वम् । तथाच श्रुतौ यत्रानेकव्यूहतोक्ता, न तत्रोच्चनीचत्वम् । यत्रोच्चनीचत्वं बोधितम्, तत्र नानेकव्यूहता । इह तु साम्यमुच्चनीचत्वं चोच्यते । अथवा । यत्रानेकव्यूहता तत्र नोत्पत्तिर्यत्रोत्पत्तिर्न तत्र सा । अत्र तूभयमेकत्रेति विसंवादस्थानमित्यर्थः । नन्वासीनो दूरं व्रजतीत्यादौ विरुद्धधर्माभ-

उत्पत्तिपक्षे जीवस्योत्पत्तिर्न सम्भवति । तथा सति पूर्ववत् सर्वनाशः स्यात् ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

कर्तुः सङ्कर्षणसंज्ञकाज्जीवात् प्रद्युम्नसंज्ञकं मन उत्पद्यते इति । तल्लोके न सिद्धम् । न हि कुलालाद्दण्ड उत्पद्यत इति । चकारादग्रिमस्य निराकरणम् ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

यरवस्य ब्रह्मणि सिद्धत्वाद्, अजायमानो बहुधा विजायत इति श्रुत्यानेकव्यूहतायामप्युत्पत्तेः श्रावणाच्च नात्रापि श्रुतिविरोध इत्यत आहुः । * उत्पत्तीत्यादि * । न जायते न म्रियते वा विपश्चिदिति श्रुत्या जीवस्य तदुभयनिषेधादुत्पत्त्यङ्गीकारे च तस्यानित्यतायां मोक्षाभावः । कार्यस्य कारणे लयप्रसङ्गात् । ततो मोक्षशास्त्रवैफल्यं च स्यात् । ब्रह्मवद् विरुद्धधर्माधारत्वस्य जीवे श्रुत्या अनुक्तत्वात् । व्युच्चरणं तु नोत्पत्तिः, किन्तु विभागमात्रमतो न दोषः । नच तस्य तन्त्रस्य भगवत्प्रणीतत्वादस्मिन्नप्यंशे कथं विरोध इति शङ्क्यम् । कौर्मे चतुर्दशाध्याये गौतमशप्तानां मुनीनामर्थे 'तस्माद्वै वेदबाह्यानां रक्षणार्थाय पापिनाम् । विमोहनाय शास्त्राणि करिष्यावो वृषध्वज । एवं सम्बोधितो रुद्रो माधवेन मुरारिणा । चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः । कापालं लागुडं वामं भैरवं पूर्वपश्चिमम् । पाञ्चरात्रं पाशुपतं तथाऽन्यानि सहस्रश' इति । साम्बपुराणे च । 'पाञ्चरात्रं भागवतं तन्त्रं वैखानसाभिधम् । वेदभ्रष्टान् समुद्दिश्य कमलापतिरुक्तवानि'ति वाक्यात्तावतोंऽशस्य बुद्धिपूर्वकमेव तत्र स्थापनात् । अतो न कश्चिद्दोषः ॥ ४२ ॥

नच कर्तुः करणम् ॥ * अग्रिमस्येति * अहङ्कारस्य । अत्रापि लोकश्रुत्योर्विरोध एव दोषः । स्फुटमन्यत् ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ पक्षान्तरं प्रतिक्षिपतीत्याः

अथ सर्वे परमेश्वरा विज्ञानादिमन्त इति तथा सति तदप्रतिषेधः । ईश्वराणामप्रतिषेधः । अनेकेश्वरत्वं च न युक्तमित्यर्थः। वस्तुतस्तु स्वातन्त्र्यमेव दोषः ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

बहुकल्पनया वेदनिन्दया च विप्रतिषेधः ।
चकाराद् वेदप्रक्रियाविरोधः ॥ ४५ ॥

इति श्रीवेदव्यासविष्णुस्वामिमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥

नु: । * अथेत्यादि * । * विज्ञानादिमन्त इति * विज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजःप्रभृतिपारमेश्वरधर्मान्विताः । अप्रतिषेधः * अनियमनम् । शेषं स्फुटम् ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ * बहुकल्पनयेत्यादि * प्रद्युम्नाख्यं मनोऽनिरुद्धोऽहङ्कार इति करणत्वमहङ्कारत्वं चाभिधाय सर्व एते वासुदेवा आत्मान एवेति परमेश्वरत्वादिकल्पनया, शाण्डिल्यश्चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा इदं शास्त्रमधीतवानित्यादिरूपया वेदनिन्दया च स्वोक्तविरोधो वेदविरोधश्चेत्यर्थः । * वेदप्रक्रियाविरोध इति * तप्तचक्रादिधारणरूपसाधनप्रकारविरोधः ।

एवञ्च मोक्षधर्मे नरनारायणीये 'सांख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै । सांख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते । हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः । अपान्तरतमाश्चैव वेदाचार्यः स उच्यते । प्राचीनगर्भं तमृषिं प्रवदन्तीह केचन । उमापतिर्भूतपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः । उक्तवानिदमव्यग्रो ज्ञानं पाशुपतं शिवम् । पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम् । सर्वेष्वपि नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु द-

दृश्यते । यथागमं यथान्यायं निष्ठा नारायणः प्रभुः । नचैनमेवं जानन्ति तमोभूता विशांपते । तमेव शास्त्रकर्त्तारः प्रवदन्ति मनीषिणः । निष्ठां नारायणमृषिं नान्योऽस्तीति वचो मम । निःसंशयेषु धर्मेषु नित्यं संवसते हरिः । ससंशयं तु भगवानाऽध्याऽऽवसति माधवः । पञ्चरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरा नृप । एकान्तभावोपगतास्ते हरिं प्रविशन्ति वै । सांख्यं च योगश्च सनातनं वै वेदाश्च सर्वे निखिलेन राजन् । सर्वैः समस्तैर्ऋषिभिर्निरुक्तो नारायणो विश्वमिदं पुराणमि'ति सर्वेषां भगवत्परत्वं वदतां पञ्चरात्रविदां भगवत्प्राप्तिं च वदताम् । 'सांख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । आत्मप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि हेतुभिरिति च वदतामपि वाक्यानां न विरोधः ।

'अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः । त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः । जैमिनीये चे'ति पराशरोपपुराणीयवाक्योक्तस्य श्रुतिविरुद्धांशस्य कौर्मादिवाक्योक्तस्य विमोहनांशस्य च दूषणमुखेनात्र स्फुटीकरणात् । बहुषु भाष्येष्वेवं व्याख्यानदर्शनेन प्राचीनवृत्तिष्वप्येतादृशव्याख्यानानुमानात् । तेनात्रेदं निष्पन्नम् । सांख्ये हि प्रकृतिपुरुषपर्यन्तता निरीश्वरता च श्रुतिविरुद्धा । सेश्वरसांख्ये च तदैश्वर्यस्य प्रधानाधीनता केवलनिमित्तता । तथैव योगेऽपि । तदननुसन्धाय तत्र प्रवृत्तानां जीवन्मुक्ताभवनोत्तरमपि पातः । तयोर्भगवन्निष्ठताया अज्ञानात् । तदत्रैवोक्तं, नचैनमित्यर्द्धेन । दशमस्कन्धे च 'येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः । आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनादृतयुष्मदङ्घ्रय'इति । तयोर्भगवत्परत्वज्ञाने तु देवहूतिवत्कृतार्थता । तदप्युक्तं द्वितीयस्कन्धे । जह्रे च कर्दमगृहे द्विजदेवहूत्यां स्त्रीभिः समं नवभिरात्मगतिं स्वमात्रे । ऊचे ययाऽऽत्मशमलं गुणसङ्गपङ्कमस्मिन् विधूय कापिलस्य गतिं प्रपेद'इति । एवं पाशुपतेऽपि साधनादिकं पशुपतेः परत्वं च श्रुतिविरुद्धम् । तन्मयाऽत्र प्रागेवान्तस्तद्धर्मोद्यधिकरणेषु व्युत्पादितं, प्रहस्ते च प्रपञ्चितम् । अतस्तावन्मात्रपरतायां पूर्ववत् पातः । भगवदङ्घ्रयनादरणात् । 'त्वामेवाऽन्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणम् । बह्वाचार्यविभेदेन भगवन् समुपासते'इत्यक्रूरोक्तरीत्या भगवत्परत्वज्ञाने तु क्रमान्मुक्तिः ।

तदप्युक्तं ब्रह्मपुराणे समाप्तिदशायां विष्णुमायानुकीर्त्तनाध्याये व्यासेन 'अन्यदेवेषु या भक्तिः पुरुषस्येह जायते । कर्मणा मनसा वाचा तद्गतेनान्तरात्मना । तेन तस्य भवेद्भक्तिर्यजने मुनिसत्तमाः । स करोति ततो विप्रा भक्तिं चाग्नेः समाहितः। तुष्टे हुताशने तद्वद्भक्तिर्भवति भास्करे । पूजां करोति सततमादित्यस्य ततो द्विजाः । प्रसन्ने भास्करे तस्य भक्तिर्भवति तत्त्वतः । सेवां करोति विधिवत् स तु शम्भोः प्रयत्नतः । तुष्टे त्रिलोचने तस्य भक्तिर्भवति केशवे । सम्पूज्य तं जगन्नाथं वासुदेवाख्यमव्ययम् । ततो भुक्तिं च मुक्तिं च स प्राप्नोति द्विजोत्तमा'इति । एवं पञ्चरात्रेऽपि यो विरुद्धांशस्तदननुसन्धाने विमोहकत्वान्न मुक्तिः । तदनुसन्धाय तदंशत्यागे तु तदुक्तसाधनपाकेन साक्षादेव मुक्तिः । पञ्चरात्रविद इति मोक्षधर्मीयवाक्यात् । अतो न कस्यापि वाक्यस्यास्मिन् प्रकारे विरोध इति सर्वं सुस्थम् ।

रामानुजाचार्यास्तु—आद्यं सूत्रद्वयं पूर्वपक्षसूत्रत्वेनाभिधाय, विज्ञानादीति सूत्रद्वयं सिद्धान्तीयत्वेनाभिधायैवं व्याचक्रुः । वाशब्दः पक्षविपरिवर्त्तनार्थः । विज्ञानं चादि चेति विज्ञानादि परं ब्रह्म । सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानां परब्रह्मभावे परब्रह्मरूपत्वाङ्गीकारे तदप्रतिषेधः । पञ्चरात्रप्रामाण्याप्रतिषेधः । विप्रतिषेधात् । अस्मिन्नपि तन्त्रे जीवोत्पत्तेर्विशेषेण प्रतिषेधाच्च नास्याप्रामाण्यमिति । एवं व्याख्याने प्रमाणत्वेन पञ्चरात्रस्थवाक्यान्यप्युदाजहरुः । शाण्डिल्यावस्थासम्बन्धिनीं निन्दां च, न हि निन्दान्यायेनानुदितहोमनिन्दावत् पञ्चरात्रप्रशंसातात्पर्यकामुचुः ।

मध्वाचार्यास्त्वेतत्सूत्रचतुष्टयं शाक्तमतनिराकरणार्थत्वेनाङ्गीचक्रुः । तथाचात्र वेदविरुद्धानां स्मृतीनामप्रामाण्यान्न ताभिः स्वतः किञ्चित् फलं सिद्धम् ॥ ४५ ॥ ८॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य
पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

श्रुतिवाक्येषु परस्परविरोधः परिहियते विमतिषेधपरिहाराय । मीमांसायास्तदर्थं प्रवृत्तत्वात् । शक्त्यविरोधाभ्याम् । तथाच ब्रह्मवादे जडजीवयोर्विरुद्धांशनिराकरणाय तृतीयपादारम्भः ।

द्विविधा हि वेदान्ते सृष्टिः । भूतभौतिकं सर्वं ब्रह्मण एव

न वियदश्रुतेः ॥ तृतीयपादं व्याचिख्यासवस्तत्प्रयोजनं सङ्गतिं चाहुः । * श्रुतीत्यादि * । द्वितीयपादे श्रुतिविरुद्धस्मृतिनिराकरणेन तद्विरोधस्याकिञ्चित्करत्वख्यापनात् तासामेव प्रमेयविरोधो, न श्रुतेः स इत्येवं प्रमेयाविरोधः स्थापितः । तृतीये पादे श्रुतिवाक्येषु परस्परविरोधः परिह्रियते विप्रतिषेधपरिहाराय । विरोधकृतो यः प्रामाण्यप्रतिषेधस्तन्निवृत्तये । नचानावश्यकत्वं शङ्क्यम् । मीमांसायास्तदर्थं प्रवृत्तत्वात् । शक्त्यविरोधाभ्याम् । यदा हि लोकानां मौढ्यकृतसन्देहशावदू वेदार्थावगमसामर्थ्याभाव आचार्येण दृष्टस्तदा वेदार्थभूतस्य ब्रह्मणः सामर्थ्यं वेदवाक्यानां परस्परविरोधाभावं च स्वयमाकलय्य ताभ्यां कृत्वा प्रमेयाविरोधार्थमीमांसां प्रवर्त्तितवानिति । नच प्रथमपाद एतद्विरोधस्य विचारितत्वादस्य गतार्थत्वं शङ्क्यम् । यथा तत्र शक्त्यविरोधाभ्यां ब्रह्मणि विरुद्धांशं परिहृतवांस्तथा च * तेन प्रकारेणैव । चावधारणे । ब्रह्मवादे * सर्वं ब्रह्मेति वादे जडानां जीवानां च ब्रह्मत्वाज्जडजीवयोः सम्बन्धी यो विरुद्धांशस्तन्निराकरणाय तृतीयपादारम्भ इत्येवं सार्थक्यात् । तथाचेदं पादस्य प्रयोजनम् । प्रासङ्गिकं पूर्वपादे परिहृत्य पुनः प्रस्तुतस्य श्रुत्यविरोधस्यैव विचारादवसरः सङ्गतिरित्यर्थः । ननु यद्यपि ब्रह्मवादे जडजीवयोर्ब्रह्मत्वं तथापि गौणमुख्यभावस्त्वसन्दिग्धः, पूर्वं तथा निर्णीतत्वात् । अतो मुख्यविचारमतिहाय किमित्येष आरभ्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * द्विविधेत्यादि * । तथाच जन्माद्यधिकरण-

विस्फुलिङ्गन्यायेनैका। अपरा वियदादिक्रमेण। सा चानामरूपात्मना नामरूपत्ववत्त्वेनाभिव्यक्तिः। सजडस्यैव कार्यत्वात् तस्य जीवस्य त्वंशत्वेनैव न नामरूपसम्बन्धः।

अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः।

नित्यापरिच्छिन्नतनौ माकट्यं चेति सा त्रिधा॥

तत्र क्रमसृष्टौ सन्देहः। छान्दोग्ये हि, सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य तदैक्षत तत् तेजोऽसृजतेति तेजो-

विषयपरिशोधार्थं एवायं प्रपञ्च इति नास्य गौणत्वमित्यर्थः। एकः, अपर इति पुंलिङ्गपाठे तु प्रकारो विशेष्यत्वेन व्याख्येयः। प्रातिपदिकस्थायाः सुपो लुगुच्यत इति महाभाष्यादौ विभक्तिपदाध्याहारेण योजनया प्राचीनशैल्यास्तथात्वावगमात्। ननु सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वे सृष्टिरेवासङ्गता। तस्या उत्पत्तिरूपत्वात्। ब्रह्मणश्चाजत्वादित्याकाङ्क्षायामाहुः। * सा चेत्यादि *। * न नामरूपसम्बन्ध इति * न प्रतिनियतनामरूपसम्बन्धः। तथाच प्रलयदशायां कार्यस्य कारणे लयानन्तरं तस्य परमकारणेन ब्रह्मणैकीभावात् प्रतिनियतनामरूपशून्यत्वंनानानामरूपत्वं तादृशस्य या प्रतिनियतनामरूपत्वेनाभिव्यक्तिः प्रकाशः सैव सृष्टिर्न तु नैयायिकादीनामिवासतः सत्तारूपा। अतस्तस्या अजत्वाविरोधित्वान्नासङ्गतत्वमित्यर्थः। एतेन कालविशेषे प्रतिनियतनामरूपशालित्वं कार्यत्वमित्यपि व्याख्यातम्। अत एव कटककुण्डलादौ सुवर्णकार्यत्वव्यवहारो न सुवर्णशकले, तथात्रापि जडजीवयोर्बोध्यम्। नन्वेवं सति ब्रह्मणो जीवकारणता न स्यात् तथा सति तत्र जीवनियामकतापि भज्येतेत्यत आहुः। * अनित्य इत्यादि *। * सेति * अभिव्यक्तिः। तथाच त्रिविधाया अप्यभिव्यक्तेर्ब्रह्माधीनत्वात् तिसृष्वपि ब्रह्मणः कारणत्वमक्षुण्णमिति नियामकताऽप्यक्षुण्णेत्यर्थः। एवं प्रासङ्गिकं परिहृत्य प्रस्तुतं व्याकर्तुं तदावश्यकताबीजमाहुः। * तत्र क्रमेत्यादि * तथाचैवं सत्यामेकवाक्यतायामेकत्रोक्तत्वादन्यत्रानुक्तत्वाच्च सन्देह

ऽब्रह्मसृष्टिरुक्ता, न वाय्वाकाशयोः । तैत्तिरीयके पुनर्ब्रह्मविदा-प्नोति परमित्युपक्रम्य, तस्माद् वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इति आकाशादिसृष्टिरुक्ता । उभयमपि क्रमसृष्टिवाचकमित्येक-वाक्यता युक्ता । छान्दोग्ये मुख्यतया सृष्टिस्तैत्तिरीये गौणी, मु-ख्या त्वग्रे वक्ष्यते, सोऽकामयतेत्यादिना ।

तत्र संशयः । किमाकाशम् । उत्पद्यते, न वेति । किं तावत् प्राप्तम् । नोत्पद्यत इति । कुतः ? । अश्रुतेः । श्रुतिवादिनां श्रुत्यैव निर्णयः । श्रुतौ पुनर्मुख्ये क्रमसृष्टौ न श्रूयते ॥ १ ॥

इत्यर्थः । यदि च छान्दोग्ये तेजसः सृष्टिकर्मत्वेन कथनादसृजतेत्या-दिसृष्टिवाचकपदोपादानादीक्षापूर्वकत्वाच्च मुख्यतया सृष्टिस्तैत्तिरी-य आकाशादीनां सम्भवं प्रति कर्तृत्वकथनात् सृष्टिवाचकपदाभा-वादीक्षाभावाच्च गौणीति नैकवाक्यतेति शङ्क्यते, तदापि मुख्या त्वग्रे वक्ष्यते, सोकामयतेत्यादिना । तत्र च इदं सर्वमसृजतेतीदमा स-र्वपदेन च कर्मतया सर्वेषां परामर्शादसृजतेति पदाच्छान्दोग्यतुल्य-तेति सन्देह एव । यदि तस्याः साक्षात् सृष्टित्वं तदा श्रुत्यन्तरे, खं वायुर्ज्योतिराप इति वाय्वाकाशोत्पत्तिकथनादत्र च तदकथनात् साक्षात् सृष्टावेव सन्देहोऽस्तु । तथाच यद्याकाशाद्युत्पत्तिर्ब्रह्मणः सकाशात् सिद्ध्यति तदा जन्माद्यधिकरणप्रभृतिषु यन्निर्णीतं तत् सर्वमुपपन्नं भवति, नोचेन्नेति तद्विषयपरिशोधार्थं एवायं यत्न इत्य-र्थः । एवं प्रस्तुतस्यावश्यकत्वं समर्थयित्वा अधिकरणमवतारयन्ति । * तत्रेत्यादि * आद्याधिकरणारम्भस्थे पूर्वपक्षसूत्रे उक्तरीतिकः सं-शय इत्यर्थः । पूर्वपक्षं विवृण्वन्ति । * किमित्यादि * । नन्वश्रवणे-पि स्मृत्या तदुत्पत्तिरादरणीयेत्याकाङ्क्षायामौलूकादिश्रोदक उपाल-भते । * श्रुतीत्यादि * । * मुख्ये क्रमसृष्टाविति * क्रमसृष्टिविषये ईक्षाप्रतिपादकतया मुख्यं यद्वाक्यं तत्र । तथाच तत्रेक्षाविषय-त्वादिना अश्रवणान्नोत्पत्तिरादरणीयेत्यर्थः ॥ १ ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयाति । तैत्तिरीयके वियदुत्पत्तिरस्ति । यद्यपि मुख्ये नास्ति तथापि विरोधाभावादन्यत्रोक्तमप्यङ्गीकर्तव्यमेकवाक्यत्वा[illegible]। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुरोधाच्च ॥ २ ॥

गौण्यसम्भवात् ॥ ३ ॥

वियदुत्पत्तिर्गौणी भविष्यति । कुतः ? । असम्भवात् । न ह्याकाशस्योत्पत्तिः सम्भवति । निरवयवत्वात् । व्यापकत्वाच्च । मुख्ये चाभावात् । एकविज्ञाने सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा तु तदधिष्ठानत्वेन जीववत् तदंशत्वेन वा तच्छरीरत्वेन वा एकविज्ञानकोटिनिवेशात् । लोकेऽप्यवकाशं कुर्वित्यादौ गौणप्रयोगदर्शनात् ॥ ३ ॥

अस्ति तु ॥ सिद्धान्तं वदतीत्याहुः । * तुशब्द इत्यादि * । * विरोधाभावादिति * वियदुत्पत्त्यादरेऽपि मुख्यवाक्येऽनुपपत्त्यभावात् । एकवाक्यतायां को वा आग्रह इत्यत आहुः । * एकेत्यादि * तथाचैतत्प्रतिज्ञानुरोधात् तैत्तिरीयवाक्यं सृष्ट्यर्थमीक्षासाकाङ्क्षं, छान्दोग्यवाक्यं च सृष्ट्यर्थमाकाशादिसाकाङ्क्षम् । क्रमसृष्टिस्तूभयप्राप्यर्थ इत्येकवाक्यतेत्यर्थः ॥ २ ॥

गौण्यसम्भवात् ॥ सूत्रत्रयेण पूर्वपक्षं पुनराह । तद् व्याकुर्वन्ति * वियदित्यादि * । यदुक्तं तैत्तिरीये वियदुत्पत्तिः श्रूयत इति । सत्यं श्रूयते । परं सा आवरणनिवारणरूपतया गौणी भविष्यति । कुतः । असम्भवात् । लोके हि सावयवस्यैवोत्पत्तिर्दृश्यते । सजातीयैर्विजातीयैश्च द्रव्यैरवयवभूतैरेकं द्रव्यमुत्पाद्यत इति । आकाशस्य तु निरवयवत्वेन समवाय्यभावात् तदभावेनासमवायिनः संयोगस्याप्यभावात् तयोरभावे केवलस्य निमित्तस्येश्वरस्य जीवादृष्टस्य चाकिञ्चित्करत्वात् । अतो निरवयवत्वादसम्भवः । किञ्च । व्यापकस्योत्पत्तिः प्रत्यक्षविरुद्धा । अन्यथा ब्रह्मणोऽपि स्यात् । किञ्च।

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

वायुश्चान्तरिक्षं च एतदमृतमिति । आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य इति । न ह्यमृतस्य अस्मदृष्टान्तभूतस्योत्पत्तिः सम्भवति ॥४॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ..

ननु कथं वियदुत्पत्तिर्गौणी भविष्यति । तत्र हि सम्भूत इत्येकमेव पदमुत्तरत्रानुवर्त्स्यते । तथा सत्युत्तरत्र मुख्या आकाशे

———

ब्रह्मणोऽमूर्तत्वात् तेनाकाशावरणासम्भवादुत्पत्तेः पूर्वकाल आकाशाभावोऽप्यशक्यवचन इति व्यापकत्वादप्यसम्भवः । यदि च ब्रह्मैव समवायि ततो विभज्योत्पद्यत इति विभाग एव चासमवायीति विभाव्यते । तच्चायुक्तम् । मुख्ये सृष्टिवाक्ये अभावात् यदि हि मुख्ये उत्पत्तिरुक्ता भवेत् तर्ह्येवमपि कल्प्येत । अतस्तदभावादप्यसम्भवः । नचैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया अनुरोधात् साङ्गीकार्येति वाच्यम् । सा त्वधिष्ठेयस्याकाशस्य तदधिष्ठानत्वेन, जीववत्तदंशत्वेन वा, पृथिव्यादिवत्तच्छरीरत्वेन वा, विशेषणत्वाद्वागृहीतविशेषणन्यायेन एकविज्ञानकोटिनिवेशादुपपत्स्यते । अतो, गोअश्वा एव पशवोऽन्ये त्वपशव इत्यत्र यथा गोअश्वप्रशंसार्थमपशुपदे गौणी, छागादिष्वपशुत्वासम्भवादाद्रियते, तथात्राकाश उत्पत्त्यसम्भवात् सम्भूतपदे गौणी आदर्त्तव्या ब्रह्मप्रशंसार्थम् । लोकेऽप्यवकाशं कुर्वित्यादौ गौणप्रयोगदर्शनादित्यर्थः ॥ ३ ॥

शब्दाच्च ॥ ननु श्रुत्यपेक्षया लोकोऽकिञ्चित्करः । पूर्वकाण्डमपि स्वर्गादिफलकत्वाल्लोकमनुरुन्ध इति न तदनुरोधेनोत्तरकाण्डे व्याकुलीकरणमुचितमित्यत आह ॥ शब्दाच्चेति ॥ भाष्यमत्र विशदव्याख्यातम् । तथाचोत्तरकाण्डानुमतेरपि गौण्येवोचितेत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ पुनरपि गौण्यनुपपत्तिमाशङ्क्य परिहरति ॥ स्यादित्यादि ॥ तद् व्याकुर्वन्ति * नन्वित्यादि * ।

गौणीति युगपद् वृत्तिद्वयविरोध इतिचेन्न । एकस्यापि स्यात् क्वचिन्मुख्या क्वचिद् गौणीति । ब्रह्मशब्दो यथा, तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व, तपो ब्रह्मेति । प्रथमवाक्ये मुख्या, द्वितीये गौणी । नचात्र प्रयोगभेदोऽस्तीति वाच्यम् । सम्भूतशब्दोऽप्यावर्तते । न तु तादृशार्थयुक्तोऽपि । आत्मसत्त्वेनैव तत्सत्त्वमिति सत्त्वगुणो वचनहेतुः ।

तत्तद्भावापन्नं ब्रह्मैव सर्वत्र कारणमिति नानेकलक्षणा ।

एकस्येति शब्दस्य । ननु ब्रह्मशब्दस्य दृष्टान्तता न युक्ता । तयोर्वाक्ये तस्य प्रयोगभेदेन वृत्तिद्वययौगपद्याभावात् । तस्माद्वेति वाक्ये तु सम्भूतशब्दस्य सकृत्प्रयोगेण यौगपद्यस्य दुर्वारत्वादित्याशङ्कां, नचेत्यादिनानूद्य परिहरति * सम्भूतेत्यादि * । तथाचाम्राप्याबृत्त्या शब्दव्यक्तिभेदान्न यौगपद्यमिति दृष्टान्तत्वायोग इत्यर्थः । नन्वस्त्वेवं वृत्तिद्वयोपपत्तिस्तथापि गोअश्वसाध्यफलासाधकत्वरूपपशुसादृश्यं छागादिषु यथा गौणीवचनहेतुस्तथाऽऽकाशे किं वा सम्भूतसादृश्यं गौणीवचनहेतुर्येनात्र साऽऽश्रियत इत्यत आह * आत्मेत्यादि * । सत्कार्यवादे उत्पत्तिपूर्वदशायां कारणभावेनैव कार्यं तिष्ठति । आत्माचात्र कारणम् । अत उत्पत्तिपूर्वदशायां यथा कार्यमात्मभावेन तिष्ठत्येवमाकाशोऽप्यात्मावृतत्वादात्मभावेनैव तिष्ठतीत्यात्मसत्त्वेनैव तत्सत्त्वम् * आकाशसत्त्वं, न तु पृथक्त्वेन । अतः सृष्टिदशायां कार्यवद् ब्रह्मणः सकाशादाकाशस्य पृथक् सत्त्वरूपो य आकाशनिष्ठः सत्त्वगुणः स एव कार्यसादृश्यरूप आकाशे सम्भूतपदगौणीवचनहेतुरतः साऽऽश्रियत इत्यर्थः । ननु भवत्वेवं तथाप्याकाशं प्रति ब्रह्मणः कारणतानङ्गीकारे वाय्वादिवाक्येष्वात्मनः कारणत्वाकथनादाकाशादीनामेव तत्कथनाद् वायुकारणता आकाशासाधारणा । अग्निकारणता च वाय्वसाधारणेत्येवं कारणता अनेकेषां स्यात् । ततश्च ब्रह्मणः कारणताभङ्गे ब्रह्मणः प्रशंसा न क्वापि स्यात् । तदभावे च तन्निबन्धना गौण्यपि दूरमपेयादतः सर्वापि कल्पना असङ्गतेत्याशङ्कयामाह । * तत्तदित्यादि * । वायुसम्भूतिवाक्य आ-

तद्भावापत्तिविशेषणव्यावृत्त्यर्थमपि न लक्षणा । स्वभावतोऽपि ब्रह्मणः सर्वरूपत्वात् । तस्माद् गौणी आकाशसम्भूतिश्रुतिरित्येवं प्राप्ते इदमाह ॥ ५ ॥

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

भवेदेतदेवं यदि छान्दोग्यश्रुतिर्न विरुद्ध्येत । कथम् ? । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा बाध्येत । अव्यतिरेकात् । अनुद्गमात् । यदि सम्बद्धमेव ब्रह्मणा आकाशं तिष्ठेत् तदा ब्रह्मविज्ञानेनाकाशविषयीकरणे तन्नैकविज्ञानम् । आकाशस्य चालौकिकत्वात् तज्ज्ञानं सर्वज्ञतायामपेक्षितमेव । नच जीववत् । लौकिकत्वात् । व्यवहारमात्रविषयत्वान्नातीन्द्रियत्वादिचिन्ता ।

काशभावापन्नम्, अग्निसम्भूतिवाक्ये वायुभावापन्नमित्येवं ब्रह्मैव सर्वत्र कारणमिति सा कारणता नानेकलक्षणा । युजन्तः प्रयोगः । तथाचैवं ब्रह्मप्रशंसासत्त्वान्न गौण्यनुपपत्तिरित्यर्थः । ननु तथाप्याकाशादिपदेषु तद्भावापत्तेरनुक्ताया एव विशेषणीयत्वात् तेषु लक्षणा तु स्यादेवेत्यत आह । * तदित्यादि * । घटे छिद्रेतरत्ववत् तत्तद्भावापन्नत्वमर्थबलादेव प्राप्यत इति तद्व्यावृत्त्यर्थमपि नास्मन्मते लक्षणेत्यर्थः । सिद्धमाह । * तस्मादित्यादि * । * इदमिति * वक्ष्यमाणं दूषणम् ॥ ५ ॥

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ पृच्छति * कथमिति * कथं विरुध्यते तत्रोत्तरमाहुः । * एकेत्यादि * । * अनुद्गमादिति * कार्यत्वेन रूपेणाप्युच्चरणात् । एतदेव विभजन्ते * यदीत्यादि * । यदि स्वरूपसम्बन्धेनाविभक्तमेव ब्रह्मणा आकाशं तिष्ठेत् तदा विभुत्वादिसाधर्म्याद् ब्रह्मविज्ञानेनाकाशविषयीकरणे तन्नैकविज्ञानं, विषयद्वयमहिम्ना जायमानत्वात् । नच का आवश्यकतेति शङ्क्यम् । यत आकाशस्यापि लौकिकत्वालौकिकसर्वविषय-

अनुद्गमेऽपि वस्तुसामर्थ्यात् कथं प्रतिज्ञा हीयते इत्यत आह ॥ शब्देभ्यः ॥ येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं भवत्यविज्ञातं विज्ञातं भवतीति शब्दात् प्रकृतिविकारभावेनैव व्युत्पादयति ज्ञानम् । शब्देभ्यो हेतुभ्यः प्रतिज्ञाहानिरिति योजना ॥ ६ ॥

यावद्विकारन्तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

तुशब्द आकाशोत्पत्त्यसम्भावनशङ्कां वारयति । यद्यद् विकृ-

कज्ञानस्यैव प्रतिज्ञायां विवक्षितत्वात् तज्ज्ञानं सर्वज्ञतायामपेक्षितमेव । नचांशत्वेन यथा जीवज्ञानं ब्रह्मज्ञानाज्जायते तद्वदाकाशज्ञानमपि भविष्यतीति शङ्क्यम । आकाशस्य लौकिकत्वात् । नच लौकिकप्रत्यासत्त्यविषयत्वनातीन्द्रियत्वादाकाशोऽप्यलौकिक एवेति शङ्क्यम । यदि ह्यतीन्द्रियः स्याल्लौकिकव्यवहारविषयो न स्यात् । यथा विविक्तात्मा । वर्त्तते च लौकिकव्यवहारविषय आकाशः । अतो व्यवहारमात्रविषयत्वान्नातीन्द्रियत्वादिचिन्ता तस्य युज्यते । तथाच तस्य लौकिकत्वात् तज्ज्ञानं सर्वथापेक्षितम । तच्चेन्न स्यात् प्रतिज्ञा हीयेतैवेत्यर्थः । अत्र चोदयति । * अनुद्गमे इत्यादि * । * वस्तुसामर्थ्यादिति * ज्ञानं भविष्यतीति शेषः । अत्रोत्तरं व्युत्पादयन्ति * येनेत्यादि * । * शब्दादिति * । वाक्यात् । तथाच यद्यविभक्तस्याकाशस्य वस्तुसामर्थ्येन ज्ञानं विवक्षितं स्याद्, अश्रुतं श्रुतमित्यादि न वदेत् । शाब्दस्य मननात्मकस्य च ज्ञानस्य वस्तुसामर्थ्यजन्यत्वाभावात् । अग्रे च, यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेनेत्यादिना प्रकृतिविकारभावेन न ज्ञानं व्युत्पादयेत् । वदति त्वेवं, व्युत्पादयति चैवमतः कार्यरूपेण व्यतिरेकानङ्गीकारशब्देभ्यो हेतुभ्यः सिद्धायाः प्रतिज्ञाया हानिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ अस्मिन् सूत्रे व्याप्तिदृष्टान्तयोरुपन्यासेनाकाशोत्पत्तावनुमानमेवोपन्यस्तमित्याशयेनाहुः । * यद्यदित्यादि * तथाचाकाश उत्पादविनाशशाली । विकृतत्वा-

तं तस्य सर्वस्य विभाग उत्पत्तिः । आकाशमपि विकृतम् । लौकिकव्यवहारविषयत्वात् । यथा लोके विकृतमात्रमुत्पद्यते ।

त । विकृतो, लौकिकव्यवहारविषयत्वात् । लोकवदिति । तस्मादाकाश उत्पद्यत इति सिद्धम् । नन्वाकाशोत्पत्तिर्विभागशब्दमहिम्ना विभागद्वारा वक्तव्या । स तु ब्रह्मणो व्यापकत्वादशक्यवचन इति कथमुत्पत्तिरितिचेत् । न।बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणे ब्रह्मणः प्रज्ञानघनत्वश्रावणाद् ब्रह्म तादृशं यदा सृजति तदा घनत्वं तिरोभावयतीत्याकाशो विभज्यत इत्यनुपपत्त्यभावात् । एवमन्यदपि बुद्धिदोषोद्भवं परिहर्त्तव्यमिति दिक् ।

वाचस्पतिमिश्रास्तु-आकाशकालदिङ्मनःपरमाणवो विकाराः । आत्माऽन्यत्वे सति विभक्तत्वात् । घटादिवद् इत्यनुमानमाहुः ।

भास्कराचार्यास्तु-अचेतनत्वे सति विभक्तत्वात् । पृथिव्यादिवदित्येवमनुमानमाहुः ।

रामानुजाचार्यास्तु-ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिभिराकाशस्य विकारत्ववचनेन तस्याकाशस्य ब्रह्मणः सकाशाद् विभाग उत्पत्तिरप्युक्तैव । लोकवत् । लोके यथा, एते देवदत्तपुत्रा इत्यभिधाय तेषु केषाञ्चित् तत उत्पत्तिवचनेन सर्वेषामुत्पत्तिरुक्ता स्यात् तद्वदित्येवं व्याकुर्वन्ति । तत् क्लिष्टम् । आकाशस्य तत्र विकारताया अश्रावितत्वात् । ऐतदात्म्यवाक्यस्य तेजआद्युत्पत्तिवाक्यात् पूर्वमसत्त्वात् । तत्रापीदं सर्वमित्यनेनाकाशस्य संग्राह्यत्वाच्चेति । एवमेव तदनुसारमतेऽपि बोध्यम् ।

शङ्कराचार्यास्तु-आकाशमनित्यम् । अनित्यगुणाश्रयत्वात् । घटादिवदित्यनुमानं प्रयुञ्जते ।

माध्वास्तु-अथ हैतान्युत्पत्तिमन्ति चानुत्पत्तिमन्ति च प्राणः श्रद्धाऽऽकाश इति भागशो ह्युत्पद्यन्त इति भाल्लवेयश्रुतिमुपन्यस्य बहुभिर्भागैरुत्पद्यन्ते केचिन्नोत्पद्यन्त इत्याहुः । सा तु श्रुतिरिदानीं न प्रसिद्ध्यति ।

आकाशोत्पत्तौ श्रुत्या सिद्धायाम्, आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः, आकाशशरीरं ब्रह्म, स यथाऽनन्तोऽयमाकाश एवमनन्त आत्मा वेदितव्यः, आकाश आत्मा इत्यादिश्रुतयः, समोऽनेन सर्वेण, य आकाशे तिष्ठन् सर्वमात्मेत्येवमादिभिरेकवाक्यतां लभन्ते।

भिक्षुस्तु, यथा मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्तीति, अथास्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ् मनसि सम्पद्यत इति छान्दोग्यश्रुती लिखित्वा अविभागलक्षणमद्वैतमङ्गीकुर्वन् प्रकृतिगुणभूतस्य सूक्ष्माकाशस्य ब्रह्माविभक्तत्वादनुत्पत्तिं भूताकाशस्य विकृतत्वादुत्पत्तिं च व्याकुर्वन्नहङ्कारस्य तदनुगतसूक्ष्माकाशस्य च भूताकाशावयवत्वमङ्गीकृत्य पृथिव्यादिवदाकाशोऽपि नित्यानित्योभयरूप इत्याह। तन्न। उक्तश्रुत्योर्जीवविषयत्वेन ताभ्यां जडाविभागस्यापादयितुमशक्यत्वात्। उपक्रमे सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति प्रतिज्ञायाग्रे तेजःप्रभृतिसृष्टिकथनेनाग्रे च सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजा इत्यादिना सति ब्रह्मणि सर्वमूलत्वस्यैव निगमनेन च जडस्य सर्वस्य ब्रह्मैवोपादानमिति सिद्ध्यति। तथा सति प्रलयेऽपि न कार्यस्याविभागमात्रता, किन्त्वैक्याभावपर्यन्ततेति। लोके सुवर्णादिविकारेषु तथैव दर्शनात्। सांख्यैरपि कार्यस्य संक्रमे कारणभावस्यैवादरणाच्च। एवं सति भूताकाशावयवविचारेऽपि यथाऽन्नस्यावादिद्वारा ब्रह्मैक्यपर्यन्तता, तथास्यापि त्वदभिमतावयवद्वारा ब्रह्मैक्यपर्यन्ततैव। प्रकृतेरपि जन्यत्वस्य समन्वयाध्याय एवोपपादितत्वात्। एवं जीवस्यापि नाविभागमात्रम्। ऐतदात्म्यमध्ये तस्यापि प्रवेशात्। एतावान् परं विशेषो यज्जीवस्य न विकृतौ प्रवेशः। अंशत्वादैतदात्म्यात् प्रतिज्ञापूर्त्तेः। अतोऽपार्थोयमाडम्बर इति।

प्रकृतमनुसरामः। नन्वाकाशस्योत्पत्तिमत्त्वे आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य इत्यादिश्रुतीनां विरोधः कथं परिहार्य इत्यत आहुः। * आकाशोत्पत्तावित्यादि *। * सिद्धायामिति * छान्दोग्यस्य प्रतिज्ञाबलात् सिद्धायाम्। तथाचाकाशवदिति श्रुतौ या आकाशस्य ब्रह्मोपमानता, सा, समोऽनेन सर्वेणेत्यत्र यथा सर्वस्य भगवदुपमान-

व्यवहारे त्वज्ञबोधनं वाक्यानामुपयोगः ॥ ७ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

ता भगवतस्तत्तत्परिमाणतायां पर्यवस्यति, न तु सर्वस्य ब्रह्मतुल्यपरिमाणत्वे। तथाऽप्युपमानता ब्रह्मणो व्यापकत्वनित्यत्वयोः पर्यवस्यति, न त्वाकाशस्य भगवत्तुल्यत्वे। सर्वगतनित्यशब्दयोर्ब्रह्मविशेषणत्वात्। न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते इति साम्यनिषेधश्रुतेर्ज्यायानाकाशादिति नभोज्यायस्त्वश्रुतेश्च । तथा सत्याकाशस्य यन्नित्यत्वविभुत्वं तदन्यापेक्षयैव, न तु ब्रह्मवदिति फलतीति सर्वसाम्यश्रुत्यैकवाक्यतां लभते। एवमाकाशशरीरत्वश्रुतिर्य आकाशे तिष्ठन्नित्यन्तर्यामिब्राह्मणश्रुत्या, बहुव्रीहिविग्रहेण तस्यैवार्थस्य लाभात्। एवं सति यथा पृथिव्यादीनामाधारतामात्रं, न तु नित्यत्वादिकमपि, तथैवाकाशस्येति फलति । एवमनन्तत्वोपमानश्रुतावप्यापेक्षिकमेवानन्तत्वमाकाशस्येति पूर्ववत् सर्वसाम्यश्रुत्यैकवाक्यतां लभते। उत्पत्तिमत्त्वेनैवान्तवत्त्वस्य प्राप्तत्वात् । नभस्तमनुलीयत इत्यादिस्मृतेश्च। एवम्, आकाश आत्मेति प्राणमयवाक्यस्थश्रुतिरपि, इदं सर्वं यदयमात्मेति मैत्रेयीब्राह्मणश्रुत्या तत्र सर्वमुद्दिश्यैवात्राकाशमुद्दिश्यात्मत्वविधानात्। अतस्तत्र सर्वस्येवात्राकाशस्यापि न नित्यत्वादौ तात्पर्यमपि तु ब्रह्मात्मकत्वे । वस्तुतस्तु प्राणसञ्चारायाकाशस्यात्मत्वमुच्यते इति तत्रायमर्थ एव, न भवतीति, नचाशङ्कानचोत्तरमिति। ननु भवत्वेवमेतासां श्रुतीनां गतिस्तथाप्येवं कथनस्य प्रयोजनं तु किञ्चिद् वक्तव्यम्। अन्यथा, एवं तात्पर्यकत्वमपि सन्दिग्धमेव तिष्ठेदित्यत आहुः। * व्यवहारे त्वित्यादि * । आकाशशरीरमिति श्रुतिर्हि उपासनार्था। इति प्राचीनयोग्योपास्वेत्युपसंहारात्। यदि ह्याकाशं तथा न जानीयात् कथं ब्रह्मशरीरत्वेनोपासीत। अतोऽज्ञानां बोधनमेव वाक्यप्रयोजनम्। एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम। अतो न तात्पर्ये सन्देह इत्यर्थः ।तस्मादाकाशोऽप्युत्पद्यत इति सिद्धम् ॥ ७ ॥ १ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ननु वायूत्पत्तिः श्रुता प्रत्यक्षसंवादिनी चेति सन्देहाभावात् किमस्याधिकरणस्य प्रयोजन-

आकाशोत्पत्तिसमर्थनेन मातरिश्वोत्पत्तिः समर्थिता । सैषाऽनस्तमिता देवतेति भौतिकवायुव्यावृत्त्यर्थमलौकिकपदम् ॥८॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

ननु ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिः स्याद् । आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य इति श्रुतेराकाशन्यायेन सर्वगतत्वानित्यत्वयोरभावे इतीमामाशङ्कां तुशब्दः परिहरति ।

मत आहुः । * सैषेत्यादि * । श्रुतिस्तु बृहदारण्यके सप्तान्नब्राह्मणे व्रतमीमांसाख्या । म्लोचन्ति ह्यन्या देवता न वायुः सैषाऽनस्तमिता देवता यद् वायुरिति । तथाचाऽनस्तमितत्वाद्देवोत्पत्त्यभावः सिद्ध्यतीति श्रुतिप्रतिषेधादेव सन्देहः । श्रुतिविरोधनिराकरणमेव चाधिकरणप्रयोजनम् । ननु तथापि प्रत्यक्षविरोधस्य का गतिरित्यत आहुः । * भौतिकेत्यादि * । तथा च प्रत्यक्षं भौतिकविषयं, न भूतविषयमित्यदोष इत्यर्थः । शब्दनिर्वचनं तु – मातरीति सप्तम्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमन्तरिक्षवाचकम् । तत्र श्वयति गच्छतीति मातरिश्वा । टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः । तथाच भूतात्मा वायुर्नोत्पद्यते । छान्दोग्ये अश्रवणादिति पूर्वः पक्षः । तैत्तिरीये श्रावणादुत्पद्यत इति सिद्धान्तः । अन्येऽपि गौण्यादिसूत्रोक्ताः पक्षा अत्र योजनीयाः । सूत्रे, एतेनेत्यतिदेशात् । अमृतत्वश्रुतिस्त्वापेक्षिकी । म्लोचन्तीति श्रुत्यनुसारेण तथा निर्णयस्य सिद्धत्वात् । तस्माद् वायुरुत्पद्यत इति सिद्धम् ॥ ८ ॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ व्याकुर्वन्ति * नन्वित्यादि * । अयमर्थः । यद्यपि ब्रह्मण उत्पत्तिर्न श्रूयत इति तदुत्पत्त्याशङ्कैव मोदेति, तथापि पूर्वस्मिन् पादे बाह्याबाह्यमतानां निराकृतत्वात् तदसहमानः कश्चिद् अस्तेरुत्पत्तिवाचकत्वस्य, हरितो रोहिताद्वासीद्धुन्धुस्तस्याभवत् सुत इत्यादिपुराणवाक्येषु दर्शनात्, सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यत्रापि तमर्थं कल्पयेत् तदा श्रुतौ ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिः स्यात् । नच नित्यत्वविभुत्वयोर्बाधकत्वं शङ्क्यम् । आकाशवत् स-

सतः सन्मात्रस्योत्पत्तिर्न सम्भवति । न हि कुण्डलोत्पत्तौ कनकोत्पत्तिरुच्यते । नामरूपविशेषाभावात् । उत्पत्तिश्च स्वीक्रियमाणा नोपपद्यते । स्वतो न सम्भवति । अन्यतस्त्वनवस्था । यदेव च मूलं तदेव ब्रह्मेति ॥ ९ ॥

थेगनश्च नित्य इति श्रुतेराकाशस्य यथा आपेक्षिके एव नित्यत्वविभुत्वे, तन्न्यायेन निरङ्कुशासर्वगतत्वानित्यत्वयोरभावे इमां वैतण्डिकाशङ्कां तुशब्दः परिहरतीत्यर्थः । * सन्मात्रस्येति * अविकृतस्य । * स्वतो न सम्भवतीति * आत्माश्रयापत्त्या न सम्भवति । शेषमतिरोहितार्थम् ।

यत्तु भास्कराचार्यैरुक्तम्—आशङ्काहेत्वभावाद् ब्रह्मण उत्पत्तिसम्भावनाभावेन तन्निराकरणार्थमिदं सूत्रं वदतां सूत्रवैयर्थ्यमिति । तदप्यनेनैवापास्तं ज्ञेयम् । अतो यद् दिक्कालसंख्यापरिमाणादिनित्यत्वनिराकरणार्थत्वं तैरङ्गीकृतं, तस्मिन्नेव पक्षे वैयर्थ्यम् । व्यवहारे दिशां सूर्योदयास्तमयमेरुप्रभृतिविभजनीयत्वेन पारिभाषिकतया देश एव पर्यवसितत्वेनातिरिक्तपदार्थत्वाभावात् । शास्त्रे च दिशः श्रोत्रादित्युत्पत्तिश्रावणेन नित्यत्वशङ्कानुदयात् । एवं कालस्यापि. सर्वे निमेषा जज्ञिरे इत्यादिश्रुत्यैव नित्यत्वशङ्कानिरासाच्च शङ्कोदयः । दिक्कालावाकाशादिभ्य इति सांख्यप्रवचनसूत्राच्च । अतो वैशेषिकादिमतेनैव शङ्कोत्थापनीया । सा तु तेषां वैतण्डिकत्वं ब्रह्मपक्षेऽप्युत्पत्तिमर्हतीति वृथा तद्दूषणम् ।

एतेनैव भिक्षुरपि दत्तोत्तरः । यत्पुनस्तेनोक्तमिदं सूत्रं प्रधानोत्पत्तिनिराकरणार्थम् । तथाहि । सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादौ तप्तायःपिण्डवदीक्षितृब्रह्माभेदेनोपन्यस्तं सूक्ष्मं जगत् सत् । तस्य सतोऽव्यक्तस्य प्रधानस्य तु सम्भव उत्पत्तिर्नास्ति । कुतः । अनुपपत्तेः । तस्य कारणाभावेन विकाररूपत्वासम्भवात् । कारणकल्पने चानवस्थानादिति । तन्न । सच्छब्दस्य प्रधानवाचकत्वे मानाभावात् । सांख्यसमाससूत्रीयपञ्चशिखवृत्तावप्यव्यक्तपर्यायेषु, अव्यक्तम्, ब्रह्म, गुरु, बहु, धातृ,कम, अक्षरं, क्षेत्रं, तमः, प्रधानमिति

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥

तेजोऽतो वायुतः । तथा ह्याह । वायोरग्निरिति श्रुतेः । हिशब्देनैवमाह । छान्दोग्यश्रुतिः प्रतिज्ञाहानिनिराकरणार्थं तैत्तिरीयक्रमपेक्षते वाय्वाकाशयोरुत्पत्त्यर्थम् । तथाचोपजीव्यस्य प्राधान्याद् वायुभावापन्नमेव सत् तेजस उत्पादकमिति स्वीकरोति ।

दशानामेव गणनात् । कोशादिष्वपि तथानुपलम्भात् । ब्रह्मवाचकत्वं तु गीतायामेव सिद्धम् । ॐ तत् सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत इति वाक्यात् । अतः सद्भावेन ब्रह्मैवात्रोच्यत इत्यपार्थ एवाडम्बरः ॥ ९ ॥ ३ ॥

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ आकाशवाय्वोरुत्पत्तिं विचार्य तेजसो विचारयति । तेजः किं साक्षाद् ब्रह्मजमुत परम्परयेति विचारयति। श्रुतिविरोधपरिहारार्थत्वादध्यायस्य। तत्र छान्दोग्योक्तसृष्टेर्मुख्यत्वात् साक्षात्पक्ष एव श्रेयानिति प्राप्त आह * तेजोऽत इति *। तद् व्याकुर्वन्ति * तेज इत्यादि *। नन्वेवं सति छान्दोग्यविरोधस्य कथं परिहार इत्यत आहुः । * हिशब्देनेत्यादि * । अयमर्थः। तेजसः साक्षाद् ब्रह्मजत्वाङ्गीकारे, सदेवसोम्येमसग्र आसीदिति प्रतिज्ञा, येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति प्रतिज्ञा च हीयते । अतस्तन्निराकरणार्थं तेजःसृष्टिवाक्यं तैत्तिरीयक्रमपेक्षत इति तैत्तिरीयकं तस्योपजीव्यम् । तथा सति तत्र या वायोरिति पञ्चमी सा किं हेतावुतानन्तर्य इति जिज्ञासायां यद्यप्युभयथापि प्रतिज्ञासिद्धिः, प्रायपाठश्चोभयथाऽपि शक्यवचनस्तथापि प्राथमिक्या आत्मन इति पञ्चम्या अनुरोधात् पृथिव्या ओषधय इत्यग्रिमाया अपि पर्जन्येनोषधिवनस्पतयः प्रजायन्त ओषधिवनस्पतिभिरन्नं भवत्यन्नेन प्राणा इति श्रुत्यन्तर ओषधीनामन्नकारणतायाः स्फुटत्वात् प्रत्यक्षसंवादाच्च कारकविभक्तिरेव युक्ता।बलिष्ठत्वाच्च । एवमुपजीव्यवाक्यगतपञ्चम्या हेत्वर्थकत्वे निश्चिते उपजीव्यस्य प्रधान्याद् वायुभावापन्नमेव सत् तेजस उत्पादकमित्येवमश्रुतमपि क्रमं स्वीकरोतीति विरोधपरिहार इत्यर्थः । तस्माद् वायु-

ब्रह्मण एव सर्वोत्पत्तिपक्षस्त्वविरुद्धः ॥ १० ॥

आपः ॥ ११ ॥

तथा ह्याहेत्येव । इदमेकमनुवादसूत्रमविरोधख्यापकम् । न श्रुत्योः । सर्वत्र विरोधे इति ॥ ११ ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति । ता अन्नमसृजन्तेति । तत्रान्नशब्देन व्रीह्यादय ? आहोस्वित् पृथिवीति ? सं-

---

द्वारैव तेजःसृष्टिरिति सिद्धम् । नन्वाथर्वणे यथा साक्षात्सृष्टिरुक्ता, एतस्माज्जायते प्राण इति, तथा, तैत्तिरीये, इदꣳ सर्वमसृजतेत्युक्ता । तत्र किं विस्फुलिङ्गवद् यौगपद्यमुत वाय्वनन्तरभाव इत्याशङ्क्य तेजसो वाय्वानन्तर्यं समर्थनीयं, न तु पूर्वोक्तः क्रमसृष्टिविचारोऽत्र युज्यते । असम्भवसूत्रव्यवधानेन पूर्वोक्तविचारसमाप्तेः शक्यवचनत्वादित्यत आहुः । * ब्रह्मण इत्यादि * । आथर्वणोक्तः पक्षस्तु तैत्तिरीये यौगपद्याङ्गीकारेऽपि ब्रह्मणः कारणताया असन्दिग्धत्वात् सामर्थ्यविचारेणैव सर्वपदवृत्त्यसङ्कोचाद्वाविरुद्ध इति पूर्वोक्तविचार एवात्र युक्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

आपः ॥ * तथा ह्याहेत्येवेति * । पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते । तथाचापस्तेजस उत्पद्यन्ते । हि यतो हेतोः श्रुतिद्वयमपि तथाऽऽह तदपोऽसृजतेति, अग्नेराप इति । अतो नात्र किमपि विचार्यमित्यर्थः।

अन्ये तु अतःशब्दस्याप्यनुवृत्तिमिच्छन्ति । तदयुक्तम् । अत्र कारणतया तेजसो विवक्षितत्वेन वाय्वर्थकस्य ग्रहीतुमशक्यत्वाच्छ्रुत्युक्तहेत्वर्थकत्वग्रहणे, तथा ह्याहेत्येतावतैव चारितार्थ्यादित्येवकारेणात्र बोधितं ज्ञेयम् । नन्वेवं सति अस्य सूत्रस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * इदमित्यादि * । तथाचेदं प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ११ ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ अधिकरणप्रयोजनं वक्तुं विषयवाक्यमाहुः । * ता आप इत्यादि * । संशयमाहुः । * तत्रे-

देहः। ननु कथं सन्देहः। पूर्वन्यायेनोपजीव्यश्रुतेर्बलीयस्त्वादितिचेत्। उच्यते। अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधय ओषधीभ्योऽन्नमित्यग्रे वर्तते। तथा सति पृथिवीमोषधीश्च सृष्ट्वा आपोऽन्नं सृजन्ति? आहोस्विदन्नशब्देनैव पृथिवीति?

नन्वेवमस्तु पृथिव्योषधिसृष्ट्यनन्तरमन्नसृष्टिरितिचेत्। न। छन्दोग्यश्रुतेरपेक्षाभावान्महाभूतमात्रस्यैवाभिलपितत्वात्। एकपदलक्षणापेक्षया तत्स्वीकारस्य गुरुत्वात् पूर्वोक्त एव संशयः।

त्यादि *। तथाच रूढिप्रायपाठयोर्विरोधात् संशय इत्यर्थः। अत्र चोदयति * ननु कथमित्यादि *। तथाच पृथिव्येव प्राप्स्यत इति व्यर्थोऽधिकरणारम्भ इत्यर्थः। एतेन पूर्वाधिकरणवदत्र पृथिवीति भिन्नं सूत्रमङ्गीकृत्याधिकरणान्तरमिदं वाच्यम्। ततोऽन्नशब्देन कथं पृथिवी ग्रहीतुं शक्येत्याकाङ्क्षायामधिकारेत्यादिसूत्रान्तरेण तन्निर्णय इति रामानुजाचार्यमतं पूर्वाधिकरणन्यायतः सन्देहनिवृत्तिप्रदर्शनाच्छिथिलमित्यपि बोधितम्। अत्र समादधते। * उच्यत इत्यादि *। तथाचोपजीव्यानुरोधाद् यथा आकाशवायुव्यवधानेन तेजःसृष्टिरङ्गीक्रियते, तथाऽत्र पृथिव्योषधिव्यवधानेनान्नसृष्टिरप्यङ्गीकर्त्तुं शक्या। उपजीव्ये वाक्ये त्रयाणामुक्तत्वात्। आहोस्वित् प्रायपाठबलात् पृथिवीति पूर्वकोटौ विशेषगर्भसन्देह उपजीव्यवाक्यविचारेऽपि नापैतीति नारम्भवैयर्थ्यमित्यर्थः। पुनश्चोदयति। * नन्वेवमित्यादि *। तथाचोपजीव्यवाक्यापेक्षया प्रायपाठस्य नैर्बल्यादेव सन्देहनिवृत्तेरारम्भवैयर्थ्यं दुर्वारमित्यर्थः। तत्र समादधते। * नेत्यादि *। ब्रह्मणः कारणत्वसमर्थनायोपक्रमे महाभूतयोरेवोत्पत्तिदर्शनेन महाभूतमात्रस्यैव विवक्षितत्वाच्छान्दोग्यश्रुतेरत्रापेक्षाभावात्। नच लक्षणाप्रसक्तिदोषः। तस्या एकपदनिष्ठत्वेन तदपेक्षया वाक्यदोषभूतानाधिकारत्यागाधिकपदार्थद्वयतत्क्रमानाहत्य रूढिस्वीकारस्य गुरुत्वात्। अतः पूर्वोक्तेऽन्नपद एव संशयो, न पृथिव्युत्पत्ताविति नाधिकरणारम्भवैयर्थ्यमित्यर्थः। एवं

तत्रान्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति त्रयाणां सहचारः सर्वत्रोपलभ्यते । लोकप्रसिद्धिर्वर्षणभूयिष्ठलिङ्गञ्च । तस्मात् पृथिव्योषध्यन्नानां मध्ये अभेदविवक्षया यत्किञ्चिद्वक्तव्ये अन्नमुक्तमित्येवं प्राप्ते । उच्यते। अन्नशब्दे पृथिवी । कुतः ? अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः । अधिकारो भूतानामेव, न भौतिकानाम । नीलं च रूपं पृथिव्या एव । भूतमहपाठात् । शब्दान्तरम् अद्भ्यः पृथिवीति । तस्मादन्नशब्देन पृथिव्येव ॥ १२॥

सिद्धे संशये पूर्वपक्षं सोपपत्तिकमाहुः । * तत्रान्नेत्यादि * । उपलभ्यत इति पदमग्रेऽप्यनुवर्तते । तथाच त्रितयसहचारो लोकप्रसिद्धिस्तस्माद्यत्र क्वचन वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवतीति वाक्यशेषोक्तं वर्षणभूयिष्ठलिङ्गं चेति त्रयं क्रमेणात्रोपलभ्यते ।अथवात्र उपपादनग्रन्थे यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत् त्रिवृदेकैका भवतीति प्रतिज्ञोत्तरमसेजः सहचारः कार्यलिङ्गितोऽन्नस्य यो दृश्यते सोऽपि ये फलपत्राद्याहारास्तेषामपि पुरीषमांसमनांसि भवन्तीति त्रयाणां धातूनां सहचारो मृद्भक्षकेषु कीटादिष्वोषधिभक्षकेषु पश्वादिष्वन्नभक्षकेषु पुरुषादिष्वेवं सर्वत्र पृथिव्योषध्यन्नेषूपलभ्यते । अन्नशब्दस्य च लोकेऽदनीयत्वमादाय पृथिव्यादिषु त्रिष्वपि प्रसिद्धिः । यथा नैषधे 'नास्ति जन्यजनकव्यतिभेदः सत्यमन्नजनितो जनदेहः।वीक्ष्य वः खलु तनूममृतादामि'ति।चतुर्थस्कन्धे च। एवं पृथ्वादय पृथ्वीमन्नादाः स्वन्नमात्मन इति वर्षणभूयिष्ठलिङ्गमपि त्रिषु तुल्यम । वर्षणे पृथिव्या आर्द्रतया भूयस्त्वात् । ओषधिवीरुधां व्रीह्यादीनामुत्पत्तेश्च । तस्माद् वाक्यशेषलोकप्रसिद्धिलिङ्गानां त्रिष्वपि तुल्यत्वात् पृथिव्याद्यन्यतमे वक्तव्ये अन्नमुक्तम् । एवञ्चोपजीव्यवाक्यरूढिप्रायपाठानां त्रयाणामविरोधोऽतस्तत्त्रयेऽपि ग्राह्यत्वेन प्राप्ते इत्यर्थः । सिद्धान्ते तु लक्षणा नास्त्येव । योगनैर्बल्यं त्वधिकारादिभिर्हेतुभिः परिक्रियत इति न कोपि दोषः । स ग्रन्थस्तु निगदव्याख्यातेनैव भाष्येण व्याख्यातः ।

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॥ १३ ॥

आकाशादेव कार्याद् वाय्वादिकार्योत्पत्तिं तुशब्दो वारयति। स एव परमात्मा वाय्वादीन् सृजति। कथं तच्छब्दवाच्यतेति चेत् तदभिध्यानात्। तस्य तस्य कार्यस्योत्पादनार्थं तदभिध्यानं, ततस्तदात्मकत्वं, तेन तद्वाच्यत्वमिति। ननु यथाश्रुतमेव कुतो न गृह्यत इयत आह। तल्लिङ्गात्। सर्वकर्तृत्वं लिङ्गं तस्यैव सर्वत्र वेदान्तेष्ववगतम्। जडतो देवताया वा यत्किञ्चिज्जायमानं तत् सर्वं ब्रह्मण एवेति सिद्धम् ॥ १३ ॥

भास्कराचार्यस्तु—तद्यदपां रस आसीत् तत् समहन्यत सा पृथिव्यभवदिति श्रुतिर्मापि शब्दान्तरत्वनोदाजहरुः। तेन योगस्यादुष्टत्वादत्र पृथिव्येवान्नपदेनोच्यत इति सिद्धम् ॥ १२ ॥ ६ ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॥ एवं तैत्तिरीयश्रुत्यैकवाक्यतया छान्दोग्येऽपि क्रमेण ब्रह्मणः सकाशात् पञ्चमहाभूतसृष्टिरित्यवधारितम्। तत्रायं संशयः। क्रमसृष्टावाकाशादयः किं स्वतन्त्राः स्वस्वकार्यं सृजन्त्युत परमेश्वरतन्त्रा इति। तत्र तावत् प्राप्तम् आकाशाद् वायुः वायोरग्निरित्यादि, तत्तेज ऐक्षत बहु स्यामित्यादिश्रुत्या भूतानां देवतायाश्च हेतुत्वस्य कर्तृत्वस्य कथनात् स्वतन्त्रा एव सृजन्तीति। एवं पूर्वपक्षे सूत्रमुपन्यस्य सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति। * आकाशादेवेत्यादि *। * कथमिति *। तर्हीति शेषः।* तदभिध्यानमिति *। आकाशरूपः स्यां वायुरूपः स्यामित्येवं स्वस्य तद्रूपाभिध्यानम्। तच्च, बहु स्यां प्रजायेयेति श्रुत्यैव संग्रहेणोक्तम्। नच तस्य तेजःप्रभृतिसाधारण्यं शङ्क्यम्। तेजःप्रभृतिष्वपि तत्पदोपनिबन्धेन प्रकरणेन च तस्यापि ब्रह्मधर्मत्वनिश्चयात्। * सर्वत्र वेदान्तेष्विति * स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिः। यतः प्रसूता जगतः प्रसूती। यः पृथिव्यां तिष्ठन् यः पृथिवीमन्तर इत्यादिषु। फलितमाहुः। * जडत इत्यादि *। * ब्रह्मण इति * तत्तद्रूपेण तत्तदन्तः स्यात् तस्मात्। एवमेव

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते ॥ १४ ॥

यथोत्पत्तिर्न तथा प्रलयः, किन्तु विपर्ययेण क्रमः । अत उत्प-

पौराणिकीषु महदादिसृष्टिष्वपि ज्ञेयम् ।

भिक्षुस्तु—अत्र स्थितिकर्तृत्वं विचार्यत इत्याह । तन्मन्दम् । पूर्वेषु पादेषु ब्रह्मण एव कारणत्वेऽवधारिते स्थितिप्रलयौ प्रत्यपि सामान्यतः कारणता सिद्धैवेति तदंशे सन्देहाभावेनाधिकरणवैयर्थ्याप्रसङ्गात् । अतः पूर्वोक्त एवार्थ इति निश्चयः ॥ १३ ॥ ७ ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते ॥ ननु तैत्तिरीये छान्दोग्ये च सृष्टेः क्रमो निरूप्यते, न तु प्रलयस्य । नैयायिकादयस्तु समवाय्यसमवायिकारणनाशात् कार्यनाशमङ्गीकुर्वन्ति । मुण्डके तु विस्फुलिङ्गन्यायेन युगपदेव सर्वोत्पत्तिर्युगपदेव सर्वेषां प्रलयश्च श्राव्यते । यथा सुदीप्तात् पावकाद् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद् विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्तीति । तथा सति क्रमिकाणां प्रलये कः प्रकारो ग्राह्य इति संशये मुण्डके ब्रह्मण्येव सर्वप्रलयस्योक्तत्वेन श्रौतत्वाल्लौकिकं मतं विहाय यौगपद्यपक्षो ग्राह्य इति पूर्वपक्षे प्रवृत्तं सूत्रमुपन्यस्य व्याचक्षते । * यथोत्पत्तिरित्यादि * । सत्यमेवमेव साक्षात्सृष्टौ, तथापि सुबालोपनिषदि, किं तदासीत् तस्मै स होवाच न सन्नासन्न सदसदिति सदसद्विलक्षणं ब्रह्माभिसन्धायोच्यते । तस्मात् तमः सञ्जायते तमसि भूतादिर्भूतादेराकाशम् आकाशाद् वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवीत्यादि । एवं सृष्टिमुक्त्वा अग्रे उच्यते, सोऽन्ते वैश्वानरो भूत्वा सन्दग्ध्वा सर्वाणि भूतानि पृथिव्यप्सु प्रलीयते आपस्तेजसि विलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते वायुराकाशेऽपि विलीयते आकाशमिन्द्रियेष्वित्यादि । पुराणेषु च 'वायुना हृतगन्धा भूः सलिलत्वाय कल्पते । सलिलं तद्धृतरसं ज्योतिष्ट्वायोपकल्पते । हृतरूपं तु तमसा वायौ ज्योतिः प्रलीयते । हृतस्पर्शोऽवकाशेन वायुर्नभसि लीयते । कालात्मना हृतगुणं नभ आत्मनि लीयत' इत्यादि । पुराणं च श्रुत्युपबृंहणम् । अतो ब्रह्मणः सकाशादुत्पत्त्यनन्तरं तत्रैव प्रलय इति येन

स्यनन्तरं प्रलयः। कुतः ?॥ उपपद्यते॥ प्रवेशाविपर्य्ययेण हि निर्गमनम्। क्रमसृष्टावेवैतत्॥ १४॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गा-
दितिचेन्नाविशेषात्॥ १५॥

तैत्तिरीयके आकाशादि अन्नपर्यन्तमुत्पत्तिमुक्त्वा अन्नमयादयो निरूपिता। तत्रान्नमयस्य प्राणमयस्य च सामग्री पूर्वमुत्पत्तोक्ता। आनन्दमयस्तु परमात्मा मध्ये विज्ञानमनसी विद्यमाने क्वचिदुत्पन्ने इति वक्तव्यं।

क्रमेणोत्पत्तिस्तेन क्रमेण न प्रलयः, किन्तु विपर्य्ययेण क्रमः प्रलयस्य। अत्र पृच्छति। * कुत इति *। सत्यं श्रुतिपुराणेषूच्यते, परं तत्रापि हेतुर्वक्तव्यो येन बुद्धावारोहेत। तत्राह॥ उपपद्यत इत्यादि॥ तथाच वैशेषिकादिवद् ध्वंसरूपो नात्र प्रलयः, किन्तु कारणे प्रवेशरूपः। अतो लौकिकप्रवेशनिर्गमन्याय एव बुद्धिगोचरीकरणायानुसन्धेय इत्यर्थः। तेनेदं सिद्धम्। युगपत्प्रलयोत्तरं युगपत्सृष्टिः। क्रमेण प्रलये तद्विपरीतक्रमेण सृष्टिरिति। तदेतदुक्तं *क्रमसृष्टावेवैतदिति *

अन्ये तु प्रलयस्य ब्रह्मकर्त्तृकत्वावधारणार्थमित्याहुः। तन्मन्दम्। यतो वेत्यादिश्रुत्यैव तस्यावधारितत्वेन तत्र सन्देहस्यैवानुदयात्। अत उक्तमेव प्रयोजनमिति दिक्॥ १४॥ ८॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादितिचेन्नाविशेषात्॥ क्रमविचार एव प्रसङ्गादन्यद् विचारयतीत्याहुः * तैत्तिरीयक इत्यादि *। अत्र हि तैत्तिरीयवाक्यैकवाक्यतया छान्दोग्यवाक्यं विचारितम्। छान्दोग्ये च, अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति जीव उच्यते। षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टासीदिति मन उच्यते। अतस्तत्क्रमोऽपि विचारणीयः। नच मनसोऽन्नविकारत्वस्य मयटा प्राप्तत्वादन्नोत्तरभावः शङ्क्यः। अन्नमशितं त्रेधा भवतीति तत्पूर्ववाक्ये तस्याशनोत्तरभावित्वकथनादशनस्य च मनःप्राणसम्बन्धोत्तरभावि-

तत्र क्रमेणोत्पन्ने इति वक्तव्यम् । क्रमस्तु प्रातिलोम्येन । सूत्रे विपर्ययानन्तरकथनात् । अन्तरेति च वचनात् । तेजोऽबन्नानामन्नमये गतत्वात् । वाय्वाकाशयोः प्राण एव गतत्वात् । आकाशात् पूर्वं विज्ञानमनसी उत्पन्ने इति वक्तव्यम् । तयोरग्रे वचनमेव लिङ्गमिति । अतस्तयोरुत्पत्तिर्वक्तव्येतिचेन्न । अविशेषात् । नामरूपविशेषवतामेवोत्पत्तिरुच्यते, न त्वनयोः । विज्ञानमयस्य जीवत्वात् । मनोमयस्य च वेदत्वात् । अतो भूतभौतिकप्रवेशाभावाच्च तयोरुत्पत्तिर्वक्तव्या ॥ १५ ॥

तायाः प्रत्यक्षसिद्धत्वेनान्नमयत्वादिश्रुतेः पोषणाभिप्रायकत्वनिश्चयेन अन्नोत्तरभावित्वस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वात् । अतस्तयोः क्रमः सर्वथा विचार्यः । सोऽपि तैत्तिरीयकानुरोधेन । उपजीव्यत्वात् । तैत्तिरीयके त्वाकाशाद्यन्नपर्यन्तमुत्पत्तिमुक्त्वा तदुत्तरमन्नमयादयो निरूपिताः । तत्रान्नमयसामग्र्योषध्यन्नरूपाः । तस्यान्नरसमयत्वात् । इदमा तन्निर्देशाच्च । प्राणमयस्तेन आन्तर इति तस्य सामग्री वा य्वाकाशपृथिवीरूपा । न तु प्राणाख्यबाह्याबाह्येन्द्रियरूपा । तच्छिरःप्रभृतिकथने प्राणव्यानापानाकाशपृथिवीनामेव कथनात् । एवमेतद्द्वयसामग्री, ओषधीभ्योऽन्नमित्यन्तेन पूर्वमुत्पन्नोक्ता । आनन्दमयस्तु परमात्मा । स तु मूलकारणम् । तस्माद्वा एतस्मादात्मन इत्यात्मपदेनैवोक्तः । अतः परं मनोमयविज्ञानमयावशिष्येते । तदाह ॥ अन्तरा विज्ञानमनसी इति ॥ मध्ये विज्ञानमनसी विद्यमाने क्वचिदुत्पन्ने इति वक्तव्ये । तत्र पूर्वपक्षी आह * क्रमेणेति * । तैत्तिरीये आनन्दमयस्य निकटे विज्ञानमयो, दूरे मनोमय इति तत्क्रमेणोत्पन्ने इति वक्तव्यम् । यच यद्ययं व्यासाशयः स्यात् तदा मनोविज्ञाने इति वदेन्न तु विज्ञानमनसी इति, अतो नैवमिति शङ्क्यम् । क्रमस्तु प्रातिलोम्येनैव व्यासस्य विवक्षितः । अभ्यर्हितत्वेन छान्दोग्यानुसारेण च प्रथममात्मनस्ततो मनसः स्मरणात् । नचात्र मानाभावः शङ्क्यः । सूत्रे विपर्ययानन्तरं कथनात् । अन्तरेति वचनाच्च । यद्यंतत्राभिप्रेया-

दिदं विपर्ययसूत्रात् पूर्वं पठेत् । अन्तरेति च न वदेत् । वायुतेजः-प्रभृतिष्वन्तरेति पदं विनापि प्रणयनात् । अत एतद्वाक्यविचार एव व्यासाशयः । एवं सति छान्दोग्योक्तानां तेजोऽबन्नानामन्नमये गतत्वाद् वाय्वाकाशयोरङ्गीक्रियमाणयोः प्राणमये गतत्वाद् आकाशात् पूर्वं विज्ञानमनसी, विज्ञानं जीवो, मनोऽन्तःकरणमुभयविधबाह्येन्द्रियनाथकमिति तदुपलक्षितं करणकदम्बकं चेति द्वे उत्पन्ने इति वक्तव्यम् । अन्यथा सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्तीति श्रुत्युक्तानां जीवानाम्, एतस्माज्जायते प्राण इति श्रुतौ स्मृतिपुराणादिषु च जगत्कारणकोटिनिविष्टानां प्राणादीनां महदहङ्कारादीनां च ब्रह्मकार्येष्वनिवेशे क्रमसृष्टौ न्यूनताऽऽपद्येत । नचाकाशादिग्रहणे यथा महाभूताधिकारो नियामकस्तथात्र विज्ञानमनसोर्ग्रहणे नियामकं छान्दोग्ये नास्तीति वाच्यम् । तयोरग्रे, अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्येति, षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टाऽऽसीदिति वचनमेव लिङ्गम् । तैत्तिरीये चानन्दमयनिकटे विज्ञानमयस्य, दूरे मनोमयस्य कथनं लिङ्गम् । आकाशादिभूतघटितस्य प्राणमयस्य दूरत्वात् । भौतिकघटितस्यान्नमयस्य ततो दूरत्वाच्च । इदमपि लिङ्गमिति च । अतस्तयोर्जीवान्तःकरणयोरुत्पत्तिर्वक्तुं युक्तेतिचेत् । न । कुतः । अविशेषात् । नामरूपात्मकविशेषवन्तो ये वर्त्तन्ते तेषामेवोत्पत्तिरुच्यते । छान्दोग्ये तैत्तिरीये च, न त्वनयोर्भवदुक्तयोर्जीवान्तःकरणयोः । छान्दोग्ये जीवस्यात्मपदेन विशेषितत्वात् । भूतविकारात्मकमनःप्राणवाचामुक्तभावादुक्तेन्द्रियाणां चाभावात् । तैत्तिरीये च विज्ञानमयस्य जीवत्वात् । मनोमयस्य वर्गाद्यात्मकवेदत्वात् । अतः श्रुतिद्वयेऽपि जीववेदयोरेवाभिप्रेतत्वात् तयोश्च भूतभौतिकप्रवेशाभावान्न तयोरुत्पत्तिर्वक्तव्येति सिद्धम् । नच छान्दोग्ये वेदोऽभिप्रेत इति कथं ज्ञेयमिति शङ्क्यम् । नामरूपव्याकरणरूपकार्येण तदवगमात् । वेदेन नामरूपाणि विषमाणि समेष्वपि । धातुपुत्रः कल्पयन्ते एतेषां स्वार्थसिद्धय' इत्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्येन तस्य तत्कार्यतानिश्चयात् । एवं जीवस्य करणत्वं वेदस्य च द्वारत्वम् । तेनोभयोः कार्यं नामव्याकरणमिति निश्चयः।इदं च, शब्द इति चेन्नातःप्रभवादिति सूत्रे सर्वैरङ्गीक्रियत इति नात्र विवादलेशः।एवञ्चास्मिन्नधिकरणे तैत्तिरीयोक्तौ विज्ञानमयमनोमयौ विषयः । कोत्पद्येते इति सन्देहः ।

उत्पत्तिसामग्र्यनुक्तिरुत्पन्नेषु पाठश्च सन्देहबीजम् । तयोर्जीवान्तःकरणरूपत्वाच्छ्रुत्यन्तरे तयोः साक्षादुत्पत्तिकथनादाकाशात् पूर्वं च कथनात् क्रमसृष्टावपि आकाशात् पूर्वं परमात्मनः सकाशात् ते अप्युत्पद्यते इति पूर्वः पक्षः । ते अत्र न जीवान्तःकरणरूपे, किन्तु जीववेदरूपे, तद्गमकस्य लाभात् । अतो न तयोरुत्पत्तिरत्राभिप्रेतेति सिद्धान्तः । ननु भवत्वेवं तथापि न्यूनांशपूरणाय क्रमसृष्टावपि प्राणेन्द्रियमनसां क्वचिदुत्पत्तिस्तु वक्तव्येतिचेत् । पुराणानां श्रुत्युपबृंहणत्वात् तदनुसारेणाकाशात् पूर्वमेव तत्तत्कारणभावापन्नाद् ब्रह्मण एवेति ज्ञातव्यम् ।

रामानुजाचार्या विज्ञानभिक्षुश्चैवमेवाहुः ।

यत्तु शङ्कराचार्यभास्कराचार्याभ्यां बुद्धिं तु सारथिं विद्धीति, एतस्माज्जायते प्राण इति वाक्यद्वयं विषयत्वेन धृत्वा सूत्रस्थं विज्ञानपदं च करणव्युत्पत्त्या बुद्धीन्द्रियसंग्राहकं विधाय विज्ञानमनसी इति द्विवचनमुपपादितम् । ततोऽग्रे करणानां भौतिकत्वपक्षे तेनैव निर्वाहान्न क्रमान्तरापेक्षा । अभौतिकत्वपक्षे तु तेभ्यः पूर्वमित्युक्तम् । तत् तदनुसारिणामेव रोचिष्णु । आद्यस्य काठकवाक्यस्योत्पत्तिप्रकरणीयत्वाभावेन विषयवाक्यत्वायोगात् । बुद्ध्यादीनां त्रयाणां तत्र पृथगुक्त्या सौत्रद्विवचनविरुद्धत्वाच्च । द्वितीयस्य मुण्डकवाक्यस्य च बुद्धिरहितत्वेनैव तथात्वाच्च । करणव्युत्पत्तेर्बुद्ध्यादित्रयसाधारण्येन सूत्रे मनःप्रयोगवैयर्थ्यापत्तेश्च । भौतिकेन्द्रियपक्षानादरणीयतया अस्माभिः प्रागुपपादितत्वेन तद्रीत्या छान्दोग्ये तन्निवेशस्याशक्यवचनतया, अभौतिकपक्षे चात्माकाशयोरन्तराले वा पश्चाद्वा तेषां प्राप्त्या सूत्रीयसिद्धान्तस्योपपत्तिशून्यतया शैथिल्यप्रसङ्गाच्च । नच प्रजापतिर्वा इदमग्र आसीत् स आत्मानमैक्षत स मनोऽसृजत तन्मन एवासीत्तदात्मानमैक्षत तद्वाचमसृजतेतिश्रुत्यन्तरे पृथक्क्रमाम्नानात् । स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीमिन्द्रियं मनोऽन्नमिति प्रश्नोपनिषच्छ्रुतेश्च न शैथिल्यमिति वाच्यम् । तथा सति व्यासपादैः श्रुत्यन्तरेणाविशेषादित्येवमुच्यते । किञ्चैकस्यां सृष्टाविन्द्रियादीनां नानाविधाभिरुत्पत्तेर्वक्तुमयुक्तत्वात् तत्तत्सृष्टौ तत्र तत्रोत्पत्तिरित्यङ्गीकार्यम् । तथा सति यथा साक्षात्सृष्टिक्रमसृष्ट्योः शब्दादेव सन्देहाभावस्तथा-

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्व्यपदेशो
भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

ननु विज्ञानमयस्य जीवस्यानुत्पत्तौ सर्वव्यवहारोच्छेदः । उत्पत्तिस्तु त्रिविधा निरूपिता । अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागम इति । तथाच जीवस्य समागमलक्षणाऽप्युत्पत्तिर्न स्यादितीमामाशङ्कां निराकरोति तुशब्दः । चराचरे स्थावरजङ्गमे शरीरे तयोर्विशेषेणापाश्रय आश्रयः शरीरसम्बन्ध इति यावत् । स तु स्यात् । न तु स्वतः । ननु शरीरस्योत्पत्तौ जीवोऽप्युत्पद्यते ।

ऽत्रापीति सूत्रमनावश्यकं च स्यात् । अतस्तद्विचारेऽपि शास्त्रे न्यूनत्वस्याभावात् प्रागुक्तमेव निरवद्यमिति दिक् ॥ १५ ॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ जीवाद्यनुत्पत्तावेव किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्यादि * । जीवस्येत्युपलक्षणम् । पूर्वसूत्रे वेदस्यापि विचार्यत्वेनोपक्षिप्तत्वात् ।अतो विज्ञानमयस्य मनोमयस्यचानुत्पत्तौ सर्वव्यवहारोच्छेदः । न हि जीवानुत्पादे कश्चित् संसारासक्तो वा मुमुक्षुर्वा प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणकर्मज्ञानभक्त्यधिकारी भवेत् । तदभावे च लोकयात्रा तत्तत्पुरुषार्थोपायबोधकानि शास्त्राणि चोच्छिद्येरन् । न वा वेदस्यानुत्पत्तौ धर्माधर्मादिकमसङ्कीर्णमवगन्तुं शक्येत । तदभावे लोकमर्यादाऽप्युपच्छिद्येत । एवं सर्वव्यवहारोच्छेद उभयत्रापि समान इति पृथक् तदनुक्तिः । नच नामरूपसम्बन्धात्मिका या उत्पत्तिः सैवात्र निषिध्यते, नेतरेत्यतो न दोष इति वाच्यम् । उत्पत्तिस्तु पूर्वं त्रिविधा निरूपिता । अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागम इत्यादि । सन्नियोगशिष्टासु तिसृष्वेकतरैव निषिध्यते, नेतरेत्यत्र विनिगमकाभावात् । तथाच जीवस्य समागमलक्षणाऽप्युत्पत्तिर्न स्यादितीमामाशङ्कामित्यर्थः । * शरीरे इति प्रथमायाः, * तयोरिति सप्तम्या द्विवचनम् । * स तु स्यादि-

अन्यथा जातकर्मादीनामभावप्रसङ्गादितिचेन्न । तद्व्यपदेशस्तस्य शरीरस्य जन्ममरणधर्मवत्त्वेन जीवव्यपदेशो भाक्तो लाक्षणिकः । कुतः ? । तद्भावभावित्वात् । शरीरस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव जीवस्य तद्भावित्वम् । देहधर्मो जीवस्य भाक्तः । तत्सम्बन्धेनैवोत्पत्तिव्यपदेश इति सिद्धम् ॥ १६ ॥

ति * । जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमान उत्क्रामन्म्रियमाण इति श्रुत्या देहसम्बन्धेनैव तयोरुक्तत्वाद्देहसम्बन्धस्तु स्यादित्यर्थः । नच वेदस्य न शरीरसम्बन्ध इति शङ्क्यम् । नादात्मना सर्वशरीरेषु तस्यैव विद्यमानत्वात् । तदुक्तमेकादशस्कन्धे भगवता, स एष जीवो विवरप्रसूतिरित्यादिश्लोकेन । * तस्य शरीरस्येत्यादि * । शरीरस्य जन्ममरणवत्त्वेन जीवे तस्य जन्ममरणवत्त्वस्य व्यपदेशो भाक्तो लाक्षणिक इति योजना । पृच्छति * कुत इति * लक्षणारूपात् कस्मात् सम्बन्धात् । * तद्भावभावित्वादिति * । तद्भावेन शरीरभावेन शरीराभिमानेनेति यावत् । तेन भवति व्याप्नोतिस्फुरति तच्छीलस्तद्भावभावी तत्त्वात् । तथाच शरीराभिमानरूपात् सम्बन्धादित्यर्थः । तदाहुः । * शरीरस्येत्यादि * । * तद्भावित्वमिति * तदभिमानित्वम् । सिद्धमाहुः । * देहेत्यादि * । * तत्सम्बन्धेनेति * देहसम्बन्धेन । एवमेव वेदेऽपि समानन्यायाद् बोध्यम् । एवञ्च चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यादिति भिन्नं वाक्यं, शिष्टं वाक्यान्तरम् ।

भास्कराचार्यास्तु—चरं अचर उद्गत इति गौणत्वसिद्धिरित्यर्थं वदन्तश्चरे अचरस्य व्यपाश्रय इत्येवं समासं कृत्वा, अन्ये तु चराचरं व्यपाश्रयो यस्येति बहुव्रीहिं कृत्वा चराचरव्यपाश्रयपदम् उत्पत्तिनाशव्यपदेशस्य भाक्तत्वे हेतुत्वेन व्याकुर्वन्ति । तद्भावभावित्वादिति तु शरीरसद्भावे जन्ममरणयोर्भावित्वादित्येवं ताच्छील्ये णिनिमङ्गीकृत्य व्याकुर्वन्ति । तथा सति तद्भावभावित्वाच्चराचरव्यपाश्रयस्तद्व्यदेशो भाक्तः स्यादित्येकमेव वाक्यं भवति । तन्न सूत्रकृतोऽभिप्रेतमिति प्रतिभाति । स्यातपदस्य मध्ये पाठात् । अभिमानेन

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

ननु जीवोऽप्युत्पद्यतां, किमिति भाक्तत्वं कल्प्यत इतिचेन्न ।

———

धा समागमेन वा जीवशरीरयोः सम्बन्धस्य सर्वेषामावश्यकत्वाच्च वाक्यद्वयपक्ष एव साधीयानिति ।

भिक्षुस्तु—अन्तःकरणस्य रूपभेदेनाकाशवन्नित्यानित्यत्वं स्वीकृत्यात्र नित्यान्तःकरणस्याभिप्रेतत्वात् तदुत्पत्तिव्यपदेशो भाक्त इत्येवमर्थमाह । तदस्माकमप्यभिमतम् । परं यन्नित्यत्वेन तस्याभिमतं तदस्माकं वेदसूक्ष्मरूपत्वेन भगवदीयत्वेन, न तु तत्त्वान्तरत्वेनेति विशेषः ।

रामानुजाचार्यास्तु—इदं सूत्रं प्रासङ्गिकत्वेनेच्छन्ति । तथाहि । पूर्वं, तेज ऐक्षतेत्यादौ तेजःप्रभृतयः शब्दाः ब्रह्मैवाभिदधतीत्युक्तम् । तथा सति तैस्तैः शब्दैस्तत्तद्व्यपदेश उपरुध्य न इति शङ्कायां, चराचरसूत्रं प्रववृते । अर्थस्तु—चराचरव्यपाश्रयस्तत्तद्व्यपदेशो भाक्तः, लोके वाच्यैकदेशे भङ्क्त्वोक्त इत्यर्थः । समस्तप्रकारिणो ब्रह्मणः प्रकारभूतवस्तुग्राहिप्रज्ञादिप्रमाणाविषयत्वाद् वेदान्तश्रवणात् प्रकारप्रकारिप्रतीतेः प्रकारिप्रतीतिभावभावित्वाच्च तत्पर्यवसानस्येति । यद्वा तेजआदयः शब्दास्तत्तद्वाचका इति तेषां ब्रह्मवाचकत्वं भाक्तमित्यत आह । चराचरेति । चराचरव्यपाश्रयस्तद्व्यपदेशश्चराचरवाचिशब्दप्रयोगो ब्रह्मण्यभाक्तः । कुतः ? । तद्भावभावित्वात् । सर्वशब्दानां वाचकभावस्य नामरूपव्याकरणश्रुत्या ब्रह्मभावभावित्वादिति द्विधा व्याख्यानात् । अत्रोदासीना वयम् ।

माध्वास्तूक्तसूत्रद्वयात्मकमधिकरणं लयक्रमविचारपरमिच्छन्ति । तत्रापि वयं तथैव ॥ १६ ॥ ९ ॥

नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ पूर्वाधिकरणे जीवस्य नामरूपविशेषसम्बन्धाभावाज्जीवस्य नोत्पत्तिरित्युक्तम् । तद्युक्तं न वेति सन्देहे, देवदत्तादिनाम जीवस्यैव, न शरीरमात्रस्य । मृते देवदत्ते तदीयगयाश्राद्धादिकरणानुपपत्तेः । एवं नामसम्बन्धे तत्र सिद्धे सोऽप्युत्पद्यतां तदेतदाहुः । * ननु जीवोऽपीत्यादि * । समाधिं व्याकुर्वन्ति * नेत्यादि * । तथाच, अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयाद-

न । आत्मा नोत्पद्यते । कुतः ? । अश्रुतेः । न हि आत्मन उत्पत्तिः श्रूयते । देवदत्तो जातो, विष्णुमित्रो जात इति देहोत्पत्तिरेव । न तु तद्व्यतिरेकेण पृथग् जीवोत्पत्तिः श्रूयते । विस्फुलिङ्गवदुच्चरणं नोत्पत्तिः । नामरूपसम्बन्धाभावात् । एतस्य गुणाः स्वरूपं चाग्रे वक्ष्यते ।

धिजायसे आत्मा वै पुत्रनामासि त्वं जीव शरदः शतमित्यादिश्रुतिविचारे लोकविचारे च देहस्यैवोत्पत्तिः । श्राद्धादिशास्त्रे तु देवदत्तादिदेहोपलक्षितो जीवोऽभिप्रेयते । तत्रापि पूर्वोक्तश्रुतिप्रभृतय एव बीजम् । अत एव, 'अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम् । फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनमि'त्यादौ देहेऽपि गौण्या जीवपदप्रयोगः । यद्वा 'एतत्पञ्चविधं लिङ्गं त्रिवृत् षोडशविस्तृतम् । एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयत' इति चतुर्थस्कन्धस्मृतेर्विशिष्टे पारिभाषिको वा । न तु देहव्यतिरेकेण पृथग् जीवोत्पत्तिः श्रूयते । नापि युक्तिगोचरो भवति । तस्योत्पत्तिनाशशालित्वे श्राद्धादिशास्त्रोक्तामुष्मिकफलसम्बन्धानुपपत्त्या सर्वशास्त्रविप्लवप्रसङ्गात् । प्रेतादिपूर्वजन्मकथनाद्यनुपपत्तेश्च ।

अतो देहस्यैव जन्मादिधर्मवत्त्वात् तत्सम्बन्धेनैव जीवे जन्मादिव्यपदेश इति निश्चयः । ननु बृहदारण्यके, यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्तीति श्रुत्या प्राणादिजडसाधारण्येन व्युच्चरणश्रावणान्मुण्डके च, एतस्माज्जायते प्राण इत्यनेनोत्पत्तिमत्तया श्रावितानां प्राणादीनामस्य साहचर्यात् कथं नोत्पत्तिरित्यत आहुः । * विस्फुलिङ्गवदित्यादि * । यतो विस्फुलिङ्गवदुच्चरणं नोत्पत्तिः । नामरूपसम्बन्धाभावात् । अन्यथा व्युच्चरणश्रुतावात्मशब्दप्रयोगस्य, बालाग्रश्रुतिव्याकरणश्रुत्योर्जीवशब्दप्रयोगस्य च विरोधापत्तेः ।

न चास्यापि सृष्ट्यनन्तरभावित्वात् कृत्रिमत्वं शङ्क्यम् । तथा सति सृष्टेः पूर्वं ब्रह्मण एव केवलस्य सत्त्वात् सृष्ट्यनन्तरं प्रयुज्यमानानां शब्दानां सर्वत्र परिभाषिकत्वापत्त्या रूढ्युच्छेदप्रसङ्गात् । अतस्तद्भा-

किञ्च। नित्यत्वाच्च ताभ्यः श्रुतिभ्यः। अयमात्माऽजरोऽमरः, न जायते म्रियत इत्येवमादिभ्यः॥ १७॥

चाय सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्त इति श्रुत्युक्तस्य नामरूपनियमस्य साहाजिकत्वमास्थेयम्। तथा सति तद्व्यतिरिक्तस्यैव कृत्रिमत्वं, न तु नैसर्गिकस्येति निश्चयः। तदेतदुक्तं * नामरूपसम्बन्धाभावादिति। न च नामरूपान्तरसम्बन्धस्यैवोत्पत्तित्वं, न केवलव्युच्चरणस्येत्यत्र किं गमकमिति शङ्क्यम्। यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेदित्यव्यवहितपूर्वमुदितस्य दृष्टान्तस्यैव गमकत्वात्। अन्यथैकेनैव निर्वाहे इतरवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। अतस्तन्तूनां नामरूपसम्बन्धात पूर्वो दृष्टान्तः प्राणादीनां भूतानां नामरूपसम्बन्धवतामुत्पत्तिबोधकः। नच तेषामुत्पत्तिमत्त्वे किं मानमिति वाच्यम्। ऐतरेये, स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति प्रश्ने, स प्राणमसृजतेत्यादिसृष्टिश्रुतीनामेव मानत्वात्। नच तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यात्मकरणश्रुतिविरोधः। तत्र यथास्थितप्राकट्यस्यैव करणत्वेन विवक्षितत्वात्। अन्यथा तस्य सुकृतत्वविरोधापत्तेः। नचात्मकृतेः परिणामादिति सूत्रे तस्य परिणामत्वस्याङ्गीकारविरोधः शङ्क्यः। तत्र यथास्थितप्राकट्यस्यैव परिणामत्वेन विवक्षितत्वात्। अन्यथा विपरिणामादित्येवं वदेत्। अतः प्राणादीनामेवोत्पत्तिर्न जीवस्येति निश्चयः। द्वितीयस्तु जीवानामुच्चरणमात्रबोधक इत्यास्थेयम्। नच यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते चेति मुण्डकवाक्यस्वारस्यात् पूर्वो दृष्टान्तः कर्तृत्वमात्रबोधक इति वाच्यम्। एवमपि क्रियाविषयाणामुत्पत्तिमत्त्वस्य सिद्धेः। नचैवमपि प्राणादिसाम्यानपाय इति शङ्क्यम्। यत एतस्य गुणाः स्वरूपं चाग्रे, ज्ञोऽत एवेत्यादिसूत्रेषु वक्ष्यते। अतस्तदवगतौ प्राणादिसाम्यसन्देहस्य सुखेन निवृत्तेः। नन्वेवमपि प्रमेयबलेन निवृत्तिर्न तु प्रमाणेन। शास्त्रं तु भवतां प्रमाणप्रधानमतो नेदं युक्तमत आहुः * किञ्चेत्यादि *। इत्येवमादिभ्य इत्यादिपदेन, नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्, अजो नित्यः शाश्वतोऽयमित्यादीनां सङ्ग्रहः। तथाच नात्र प्रमाणाभाव इत्यर्थः॥ १७॥ १०॥

गुणान्निरूपयन् प्रथमतश्चैतन्यगुणमाह ॥

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

ज्ञश्चैतन्यस्वरूपः । अत एव श्रुतिभ्यो विज्ञानमय इत्यादिभ्यः । सर्वविप्लववादी ब्रह्मवाक्यान्युदाहृत्य सूत्रोक्तसिद्धान्तमन्यथाकृत्य श्रुतिसूत्रोल्लङ्घनेन प्रगल्भते ।

ज्ञोऽत एव ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * गुणानित्यादि * । गुणाँस्तद्गुणान् धर्मान्निरूपयन् प्रथमतो मुख्यतया चैतन्यगुणं चैतन्यं गुणो यस्य तादृशं, यो यज्जनकः स तद्गुणको, यो यद्गुणकः स तदविनाभूतो, यो यदविनाभूतः स तदात्मक इति व्याप्तीनां समन्वयसूत्रे सिद्धत्वादत्र चैतन्यगुणकत्वेन चैतन्यात्मकमात्मानमाहेत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * ज्ञ इत्यादि * । ज्ञानधर्मकत्वेऽपि ज्ञानस्वरूप इत्यर्थः । ननु कप्रत्ययस्य कर्त्तर्यनुशासनाज्ज्ञानकर्त्तेति भवति । तच्च कर्त्तृत्वं समवायसम्बन्धेनेति ज्ञानधर्मकत्वे पर्यवस्यतीति काणभुजवदङ्गीकर्त्तव्यं, न तु सांख्यवज्ज्ञानस्वरूप इत्येतामाशङ्कां हेतुबोधितश्रुत्युपन्यासेन परिहरन्ति * विज्ञानेत्यादि * । तथाच छान्दोग्यप्रभृतिषु, न पश्यो मृत्युं पश्यति, एष हि द्रष्टा श्रोता मन्ता रसयितेत्यादिभिर्विज्ञातृत्वादिबोधनाज्ज्ञानधर्मकत्वेऽपि तैत्तिरीयादौ मयट्प्रत्ययेन ज्ञानप्राचुर्यबोधनात् । एतन्निगमनश्लोके च विज्ञानं यज्ञं तनुत इत्यादिना ज्ञानस्वरूपत्वकथनाज्ज्ञानधर्मो ज्ञानस्वरूपश्च । न तु काणभुजवन्न वा कापिलवदित्यर्थः । अत्रान्येषां मतानामेकदेशितया भगवन्माहात्म्याविरोधितया च संग्राह्यत्वं बोधयितुं शाङ्करं मतं दूषणायोपक्षिपन्ति * सर्वविप्लवेत्यादि * । सर्वविप्लववादित्वं तु पाद्मवचनोपन्यासेन, नासतोऽदृष्टत्वादित्यत्र मया प्रदर्शितम् । तादृशो, ब्रह्मवाक्यानि विज्ञानमानन्दं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म अयमात्मानन्तरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन इत्यादीन्युदाहृत्य, सूत्रोक्तसिद्धान्तमन्यथाकृत्य सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेत्यादिसूत्रेषु सिद्धं जीवब्रह्मणोर्भेदरूपं सिद्धान्तं भेदस्य काल्पनिकत्वकथनेन संसारिस्वरूपमात्राख्यानपरतया व्याख्याय, अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना

स वक्तव्यः । किं जीवस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्यते जीवत्वं वा निराक्रियते इति । आद्ये इष्टापत्तिः । न हि विस्फुलिङ्गोऽग्न्यंशो भूत्वा नाग्निः । द्वितीये स्वरूपनाशः ।

जीवत्वं कल्पितमितिचेन्न । अनेन जीवेनात्मनेति श्रुतिविरोधात् । नचानादिरयं जीवब्रह्मविभागो बुद्धिकृतः । प्रमाणाभावात् । सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिविरोधश्च । नच जीवातिरिक्तं ब्रह्म नास्ति । सर्वश्रुतिसूत्रनाशप्रसङ्गात् । यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः । अयमात्मा अपहतपाप्मा । अधिकं तु भेदनि-

---

सम्परिष्वक्तः प्राज्ञेनाऽऽत्मनान्वारूढ इत्यादिश्रुतीनाम् उक्तसूत्राणां चार्थत्यागेन धाष्टर्यं करोतीत्यर्थः । तद् दूषयन्ति । * स वक्तव्य इत्यादि * । द्वितीये स्वरूपनाश इति * । जीवत्वनिराकरणपक्षे जीवस्वरूपस्याविद्यकत्वान्मुक्तावविद्यानाशे जीवस्वरूपनाश एव स्यात्, तथाचात्महानमपुरुषार्थ इति मोक्षस्यापुरुषार्थता च स्यात् । ननु वस्तुत आत्मनो ब्रह्मत्वाज्जीवत्वं तस्य कल्पितमतो न तन्नाशे स्वरूपनाश इत्यत आहुः * जीवत्वमित्यादि * । अत्र हि जीवशब्दोदितस्यात्मनो जीवस्यात्मनश्चेत्युभयोर्वा नामरूपकरणत्वं श्राव्यते । तत्र यदि जीवत्वं कल्पितं स्यात् तदा ततः पूर्वं कल्पकः कश्चिद्वक्तव्यः । तत्र न तावद् ब्रह्मणस्तथात्वम् । अविद्यासम्बन्धराहित्यात् । न तावज्जीवस्य, कल्पनाविषयत्वात् । सृष्ट्यादौ जीवान्तरस्याभावात् । जडस्य तु न तथात्वं, प्रत्यक्षविरोधात् । यदि तु तेजआदिदेवतायाः कल्पकत्वं शङ्क्यते तदा तस्यापि जीवत्वात् तस्य कः कल्पकः । तस्मात् कल्पकनिर्वचनाशक्त्या जीवस्याकल्पितत्वमेवास्थेयम् । अन्यथा, अनेन जीवेनेति, द्वा सुपर्णा इति च श्रुतिविरोधः । नच बहुत्ववज्जीवत्वमपि पाश्चात्यमिति शङ्क्यम् । तथा श्रुत्यभावात् । सृष्ट्यादावनेन जीवेनेति सिद्धवन्निर्देशाच्च । अतः सृष्टेः पूर्वमपि भगवदङ्गवज्जीवरूपोंऽशोऽपि भगवदविभक्तस्तादृशनामादिविशिष्टो नित्य एवाऽऽस्थेयः । नन्वनादिर्जीवब्रह्मविभागो बुद्धिकृत इति तथेत्यत आहुः * । न चेत्यादि * । न ह्यनादित्वे बुद्धिकृतत्वे वा प्रत्यक्षं प्रमाणीभवितुमर्ह-

देशादित्वादिबाधः।

तस्मात् सदंशस्य तद्व्यपदेशवाक्यमात्रं स्वीकृत्य शिष्टपरि-

ति। जीवभावस्य कल्पितत्वेन तत्प्रत्यक्षस्य स्वाप्निकमायिकपुरुषप्रत्यक्षवत् प्रामाण्यायोगात् । अत एव नानुमानादिरपि । श्रुतयस्तु-तत्र विस्फुलिङ्गवद्व्युच्चरणं ब्रह्मण्यप्ययं चाभिदधत्यो जीवब्रह्मविभागस्य सादित्वमेव बोधयन्ति ।

नच, न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादिति सूत्रे कर्मानादित्वबोधनेन विभागानादित्वं, पुण्यः पुण्येनेति तद्विषयश्रुत्या बोधितप्रायमेवेति वाच्यम् । श्रुतौ सदसत्कर्मणा सदसद्देहभवनमात्रबोधनेन विभागानादित्वस्याबोधनात् सूत्रेऽनादित्वकथनस्य कर्मसापेक्षतया करणेऽपीश्वरस्यानीश्वरत्वाभावबोधनार्थत्वावसायात् । अन्यथा, एष ह्येव साधु कारयतीत्यादिश्रुतिविरोधस्यापरिहाराद् वैषम्याद्यभावस्य तदनन्यत्वादेव सिद्धेश्च । नच तत्र संसारानादित्वव्याख्यानं युज्यते । तथा सतीश्वरस्यानीशत्वं, सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिविरोधश्च । संसारहेतुभूताया अविद्याया जीवानां च सत्त्वात्। एतदेवोक्तं *स देवेत्यादिना। नच सा असतीति युक्तम्। तथा सति तया संसारासम्भवापत्तेः । नापि सदसद्विलक्षणेति । तथा सति ब्रह्मानतिरेकापत्तेः । अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यत इति गीतावाक्यात्। कल्पितजीवानादित्वमप्येतेनैव निरस्तम्। अतो विभागानादित्वमप्रमाणकमेव । किञ्च। बुद्धिकृत इति कस्य बुद्धिकृतः । जीवस्य ब्रह्मणो वा स्वस्यैव वा । तत्र न तावदाद्यः। जीवस्यैवाभावात्। द्वितीये तु बुद्धिकृतत्वाद् गतमनादित्वम्। तदानीं बुद्धिसत्त्वादद्वितीयश्रुतिविरोधश्च। तृतीये त्वसम्भव एव । तस्या जडत्वात्। अबुद्धिकृतपक्षे विभागस्य कृतत्वेऽपि जीवस्य सत्त्वादद्वितीयश्रुविरोध एव । नचैवं विभागस्य सादित्वे विस्मृतकण्ठमणिन्यायेन विस्मृतस्वस्वरूपं ब्रह्मैव इति जीवातिरिक्तं ब्रह्म नास्तीति युक्तम् । सर्वश्रुतिसूत्रनाशप्रसङ्गात् । केषां नाशप्रसङ्ग इति चेत्। यः सर्वज्ञ इत्यादीनां बाधः। *स्वीकृत्येति* अंशत्वत्यागेन

ग्रहार्थमाध्यमिकस्यैवायमपरावतारो नितरां सद्भिरुपेक्ष्यः ॥१८॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

अत एवेति वर्तते । स यदास्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामति । ये के चास्माल्लोकात् प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति । तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे। श्रुत्युक्तानामुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणाद् यथायोग्यं तस्य परिमाणमङ्गीकर्तव्यम् ।

तथात्वं स्वीकृत्य। *माध्यमिकस्यापरावतार इति * भगवदाज्ञयाशिवास्वतारत्वेन प्रसिद्धे शङ्कराचार्ये माध्यमिकोऽप्याविष्ट इति तथा। एवं च सर्वावस्थासाधारण्येन ज्ञानधर्मा ज्ञानस्वरूपश्च जीव इति सिद्धम् ।अत्रापि जीवो वैशेषिकवदङ्गीकार्यः, सांख्यवद् वेति सन्देहः । उभयथा श्रुतिः सन्देहबीजम् । यथाकथञ्चिदस्तु अभ्यर्हितत्वात् सांख्यमतमेवेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तूक्त एव । विचारस्तु गुणमुख एव, न तु स्वरूपमुखः । सूत्रे ज्ञशब्दप्रयोगादिति ॥ १८ ॥ ११ ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम ॥ अतः परं जीवस्य शारीरकब्राह्मणे, स वा एष महानज आत्मेति, कौशीतिकब्राह्मणे च, योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेष्विति व्यापकत्वमध्यमपरिमाणयोः श्रावणात्, श्वेताश्वतरे च, आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट इति, बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च, भागो जीवः स विज्ञेय इत्यणुत्वश्रावणात् सन्देहे जीवस्य परिमाणं विचार्यते । तत्र सूत्रे एकं षष्ठ्यन्तं पदं,तस्य सम्बन्धः क्वापि न प्रतीयत इति तं बोधयन्ति । * अत इत्यादि * । कर्तव्यमित्यन्तेन * । अत्र प्रथमं वाक्यं कौशीतकिब्राह्मणे प्रतर्दनाख्यायिकायाम् । द्वितीयमपि तत्रैव गाङ्ग्यायनिश्वेतकेतुसंवादे । तृतीयं बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणे ।* श्रवणादिति * जीवे श्रवणात् । तथाच श्रुतित एवोत्क्रान्तिगत्यागतीनां जीवे श्रवणाद् यथायोग्यम् उत्क्रान्त्यादिक्रियायोग्यं जीवस्य परिमाणमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः । सूत्रयोजना तु जीवात्मा उत्क्रान्तिगत्यागतिसम्बन्धी । अत एव तद्बो-

यद्यपि, आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्ट इति श्रुत्यैव परिमाणमुक्तं, तथापि बहुवादिविप्रतिपन्नत्वाद् युक्तिभिः साधयति । ब्रह्मवैलक्षण्यार्थमुत्क्रान्तिपूर्वकत्वमुक्तम् ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनां सम्बन्धे इन्द्रियादिभिः परिष्वङ्गोऽप्यस्ति । ततः सन्देहोऽपि भवेत् । किमुपाधित एतेषां सम्बन्धो भवेत् स्वतो वेति ।

धकश्रुतिभ्य एवेति बोध्या । अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * यद्यपीत्यादि * । उत्क्रान्तिशब्दः प्रथमतः किमर्थं प्रयुक्त इत्यत आहुः । * ब्रह्मेत्यादि * । आसीनो दूरं व्रजतीति ब्रह्मणोऽपि गतेरुक्तत्वात् तद्वैलक्षण्यं गतौ ज्ञापयितुं प्रयुक्त इत्यर्थः ।

ननु प्रश्नोपनिषदि, स ईक्षाञ्चक्रे कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति । स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीमिन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोकेषु नाम चेति सृष्टिलिङ्गात् षोडशकलस्यापि ब्रह्मत्वप्रतीतेरुत्क्रान्तेः कथं ब्रह्मवैलक्षण्यार्थत्वमिति चेत् । उच्यते । नात्रोत्क्रान्तेर्ब्रह्मधर्मत्वं प्रतीयते । प्राणधर्मत्वेनैवेक्षणे प्रतीयमानत्वात् । तदुत्क्रान्त्यैव स्वोत्क्रान्तिकथनेन स्वोत्क्रान्तेरौपचारिकत्वबोधनाच्च तादृशज्ञापन एव पर्यवसानात् । नच, क्वासौ पुरुष इति भारद्वाजप्रश्ने इहैवान्तःशरीरे सौम्य स पुरुष इति पिप्पलादेनोत्तरितत्वात् तत्र चान्तःशरीरस्थत्वलिङ्गेन जीवाभिन्न एव स पुरुष इति शङ्क्यम् । लिङ्गस्य ब्रह्मसाधारणत्वात् । गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनादित्यधिकरणे जीवब्रह्मणोरुभयोरपि गुहाप्रवेशस्य निर्णीतत्वादिति ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ ननु पूर्वसूत्रेणैवाणुत्वे सिद्धे अस्य सूत्रस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * उत्क्रान्तीत्यादि * । * एतेषामिति * गत्यन्तानामर्थानाम् * । * स्वतो वेति * एवंप्रकारिकायां शङ्कायां सूत्र-

उत्तरयोर्गत्यागत्योः स्वात्मना केवलस्वरूपेण।
ऊर्णनाभिर्यथा तन्तून् सृजते सञ्चरत्यपि।
जाग्रत्स्वप्ने तथा जीवो गच्छत्यागच्छते पुनः॥

ब्रह्मोपानिषत्। अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य ब्रह्माऽप्येति। कामरूप्यनुसञ्चरन्निति वा।

अथवा, उत्क्रान्तिगत्यागतीनां जीवसम्बन्ध एव बोध्यते, नाऽणुत्वम्। स्वात्मना चोत्तरयोरित्यणुत्वम्। अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलादिति उत्क्रमे गत्यतिरिक्ते स्वातन्त्र्याभावात्।

माहेति शेषः। व्याकुर्वन्ति। * उत्तरयोरित्यादि *। अत्राप्यत एवेत्यनुवर्त्तते। तथाच श्रुतित एव स्वरूपेण गत्यागतिसम्बन्धी प्रतीयतेऽतोऽणुरेवेत्यर्थः। ता एव श्रुतीः प्रदर्शयन्ति। * ऊर्णनाभिरित्यादि *। आद्याया अन्यैरनुदाहृतत्वादाथर्वणप्रसिद्ध आकार उक्तः। द्वितीया छान्दोग्ये। तृतीया बृहदारण्यके। चतुर्थी तैत्तिरीयाणां भृगूदनिषदि मुक्तिप्रकरणस्था। एवं श्रुतिचतुष्टयेन जीवस्य षडवस्थाः प्रदर्शिताः। तासु जाग्रत्युपाधिपरिष्वङ्गेऽपि स्वप्न इन्द्रियाणां लयेन साक्षिण एव केवलस्य सत्त्वादुपाधिशून्यत्वं सृष्टावप्येवमनुप्रवेशस्योपाधिसम्बन्धघटकत्वादनुप्रवेशदशायां पूर्वं तदभावः। अप्ययः सुषुप्तेरप्युपलक्षकः। तत्राप्युपाधिलयात् कैवल्यम्। मुक्तौ तु प्राणोऽपि नास्ति बुद्धिरपि। तथाचैतच्छ्रुत्युक्तयोर्गत्यागत्योः केवलस्वरूपसाध्यत्वात् स्वतोऽणुरेवेत्यर्थः। अस्मिन् पक्षे सूत्रस्थचकारवैयर्थ्यमित्यरुच्या प्रकारान्तरेण सूत्रद्वयव्याख्यानमाहुः। * अथवेत्यादि *। तथाच पूर्वसूत्रे षष्ठ्यन्तपदमात्रप्रयोगाद् उक्तश्रुतिभ्यो जः उत्क्रान्तिगत्यागतिसम्बन्धीति तत्सम्बन्धरूप एव धर्मो बोध्यते। द्वितीये तु ज्ञः श्रुतिभ्य एव स्वात्मनापि उत्तरयोर्गत्यागत्योः सम्बन्धीत्यणुत्वं बोध्यते। तदुपपादयन्ति। * अङ्गुष्ठेत्यादि *। तथाचोक्तस्मृत्या मध्यमपरिमाणत्वेन बोधितस्य अङ्गुष्ठ-

स्वात्मना जीवरूपेण चकारादिन्द्रियैश्च गत्यागत्योः सम्बन्धी जीव इत्यर्थः । अतो मध्यमपरिमाणमयुक्तमित्यणुरेव भवति ॥ २० ॥

नाणुतच्छ्रुतेरितिचेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

जीवो नाणुर्भवितुमर्हति । कुतः ? । अतच्छ्रुतेः । अणुत्वविपरीतव्यापकत्वश्रुतेः। स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमय इतिचेन्न । इतराधिकारात् । इतरः परं ब्रह्म तस्याधिकारे महानज इति वाक्यम् । प्रकरणेन शब्दाश्च नियम्यन्ते । अन्यपरा अपि योगेन ब्रह्मपरा भविष्यन्ति ॥ २१ ॥

मात्रो रवितुल्यरूपः सङ्कल्पाहङ्कारसमन्वितो यः, बुद्धेर्गुणेनेति श्रुत्युक्तबुद्धिगुणवैशिष्ट्यप्रतीतेर्गत्यतिरिक्ते उत्क्रमे स्वतो गतिसम्बन्धित्वाभावात् तद्व्यतिरिक्ते ब्रह्मोपनिषदाद्युक्तस्थले स्वात्मना जीवरूपेण चकारादिन्द्रियैश्च यथासम्भवं गत्यागत्योः सम्बन्धी जीव इत्यर्थो भवतीत्यत, आत्मगुणेन चैव, आराग्रमात्रोह्यपरोऽपि दृष्ट इति पूर्वोक्तशेषात् तथेत्यर्थः ॥ २० ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरितिचेन्नेतराधिकारात् ॥ अत्र भाष्यमतिरोहितार्थम् । विषयवाक्यं त्वाद्यं बृहदारण्यके शारीरकब्राह्मणे । तत्र च प्रकरणं ब्रह्मण इति सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेत्यत्र व्युत्पादितमतो ब्रह्माधिकारस्थम्। द्वितीयं कौशीतकिब्राह्मणे समाप्तौ तस्मादेवं विच्छान्तो दान्त इत्यादिना, आत्मन्येवात्मानं पश्येदित्युपक्रम्य पठितम् । तदग्रे च इदं ब्रह्मेदं क्षत्रमित्याद्युक्त्वा, इदं सर्वं यदयमात्मेति पठ्यते। अतस्तथेति । तथाचान्यत्र जीवपरोऽपि विज्ञानमयशब्दोऽत्र विज्ञानप्राचुर्यं बोधयन् ब्रह्मपरः । प्राणेषु स्थितिस्तु ब्रह्मधर्म एव । यः प्राणेषु तिष्ठन्नित्यन्तर्यामिब्राह्मणात् ।

भिक्षुस्तु—ना पुरुषो जीव इति यावत् । सोऽणुः । कुतः? । उत्क्रान्तिगत्यागतीनां ताभ्यः स्वात्मना विशिष्टयोर्गत्यागत्योस्ताभ्य इत्येवं पूर्वसूत्रापेक्षितसाध्यनिर्देशमत्राङ्गीचकार । तन्न । पक्षबोधक-

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपितीति स्वशब्दोऽणुपरिमाणं जीवं बोधयति। न हि स्वप्ने व्यापकस्य वा शरीरपरिमाणस्य वा विहरणं सम्भवति। 'बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य तु। भागो जीवः स विज्ञेय' इति। आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्ट इति चोन्मानम्। चकारात् स्वप्नप्रबोधयोः सन्धावागतिदर्शनम् ॥ २२ ॥

पदवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। ताभ्य इतिवद् आत्मपदस्याप्यनुवृत्तिसौकर्यात्। अतः पूर्वोक्तमेव व्याख्यानं युक्तम् ॥ २१ ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ उद्धृत्य वस्त्वन्तरं पृथक्कृत्य मानम्। भाष्यमत्रापि निगदव्याख्यातम्। स्वशब्दविषयवाक्यं बृहदारण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणे। उन्मानवाक्यद्वयं तु श्वेताश्वतरोपनिषदि पञ्चमाध्याये। सन्धावागमनं दर्शनमपि ज्योतिर्ब्राह्मणे। तस्य वा एतस्य पुरुषस्येत्युपक्रम्य, सन्ध्यं तृतीयस्थानं तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं चेति। अत्र जीवस्याणुत्वस्थापनेन श्रुतिगीतोक्ता जीवानां शास्यताऽपि सूचिता। तत्र हि। 'अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्यतेति नियमो ध्रुव नेतरथा। अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियन्तृ भवेत् सममनुजानतां यदमतं मतदुष्टतया' इति श्लोके यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्यतेति नियम इति तर्ककथनादणुत्वस्य भगवच्छास्यताघटकत्वबोधनेन ध्रुव नेतरथेति भगवतोऽणुत्वे जीवस्य व्यापकत्वे चोक्तनियमभङ्गव्युत्पादनार्थम्। अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियन्तृ भवेदिति कथनाज्जीवतत्त्वं यन्मयमजनि तत् स्वकारणं ब्रह्मस्वरूपमविमुच्य किं नियन्तृ भवेदिति काक्वा नियन्तृत्वाभावबोधनेन, काकनङ्गीकारपक्षेऽपि कारणमविमुच्य नियन्तृ भवेदिति कारणात्यागेन नियन्तृत्वाङ्गीकारे, सममनुजानतां यदमतं मतदुष्टतयेत्यनेन ब्रह्म सर्वत्र समम् ऐकात्म्यवादेन सर्वत्र सममित्येवं ब्रह्म लक्ष्यीकृत्य

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

अणुत्वे सर्वशरीरव्यापि चैतन्यं न घटत इति विरोधो न भवति चन्दनवत् । यथा चन्दनमेकदेशस्थितं सर्वदेहसुखं करोति । महातप्तैलस्थितं वा तापनिवृत्तिम् ॥ २३ ॥

अवस्थितिवैशेष्यादितिचेन्नाभ्युपगमादधृदि हि ॥२४॥

चन्दने अवस्थितिवैशेष्यम् अनुपहतत्वचि सम्यक्तया अव-

जानतां यन्नियन्तृत्वं मतदुष्टतया अमतम् असम्मतमिति बोधनेन चाणुत्वनियमनं दृढीकृतं इति मार्ऽपि सूचिता । एतेन ब्रह्मस्वरूपमादायैकात्मवादो जीवस्वरूपमादाय नानात्मवाद इति सिद्ध्यति । एतदेव. अंशो नानाव्यपदेशादित्यत्र स्फुटीभविष्यति ॥ २२ ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ ननु जीवस्याऽणुत्वे जलावगाहादौ सकलशरीरव्यापिशैत्याद्यनुपलब्धिप्रसङ्ग इति शङ्कायामिदं सूत्रमित्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * अणुत्व इत्यादि * । तथाचैतद्दृष्टान्तेन एकदेशस्थत्वेऽपि सकलशरीरव्यापिशैत्याद्युपलब्धिः सामर्थ्यव्याप्त्या घटिष्यत इत्यर्थः । अयं च दृष्टान्तः सामर्थ्येन व्याप्तिं बोधयति । चन्दनावयवानां सूक्ष्मत्वेन सर्वत्र प्रसर्पणाङ्गीकृतौ शरीरे तले च तत्र तत्र स्थित्याऽन्यत्र मध्ये मध्ये तापोपलम्भस्य दुर्वारत्वात् । उन्मानश्रुतिशेषे वाक्ये. स चानन्त्याय कल्पते इति सामर्थ्यस्यैव, कलृपू सामर्थ्ये इति धातुना बोधनाच्चेति बोध्यम् । अतो, ज्वरं हन्ति शिरोबद्धा सहदेवीजटा यथेत्यादौ यथा प्रभावाख्येन सामर्थ्येन ज्वरं हन्तीति वैद्यकेऽङ्गीक्रियते तथा चन्दनमपीति हृदयम् ॥ २३ ॥

अवस्थितिवैशेष्यादितिचेन्नाभ्युपगमादधृदि हि ॥ ननु चन्दनदृष्टान्तेन सामर्थ्यव्याप्तिसाधनमयुक्तम् । चन्दने एकदेशस्थायित्वस्य प्रत्यक्षतो निश्चितत्वेन तत्र व्यापनसामर्थ्यकल्पनायाः सर्वदेहव्यापिशैत्यप्रत्यक्षबलेन युक्तत्वात् । जीवे तु शरीरैकदेशस्थायित्वस्य प्रत्यक्षेणानिश्चयाद् दृष्टान्तवैधर्म्येण तादृशसामर्थ्यसिद्ध्यभावादित्याशङ्कायामिदं सूत्रमित्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * चन्दन इत्यादि * । *

स्थानं तस्मात् । त्वच एकत्वात् तत्र भवतु नाम, न तु प्रकृते तथा सम्भवतीतिचेन्न । अभ्युपगमात् । अभ्युपगम्यते जीवस्यापि स्थानविशेषः । हृदि हि । हृदि जीवस्य स्थितिः । गुहां प्रविष्टाविति हि युक्तिः ॥ २४ ॥

गुणाद्वाऽऽलोकवत् ॥ २५ ॥

भवतु नामेति * कल्प्यमानं सामर्थ्यं भवतु नाम । * न सम्भवतीति * प्रत्यक्षेणैकदेशावस्थानस्यानिश्चयादनुमानेन साधने तु चैतन्योपलम्भरूपस्य कार्यस्य त्वग्वन्नभोवच्चा जीवस्वरूपव्याप्त्याऽपि सम्भवात् तस्य व्यभिचारितया हेतुत्वानुपपत्त्या न सम्भवति । * हृदीति * कतम आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु, हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः स वा एष आत्मा हृदि हृदये आत्मेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । * युक्तिरिति * ब्रह्माभिन्नत्वेन हृदयप्रवेशे युक्तिः । तथाच चन्दनवज्जीवस्याप्येकदेशावस्थितेः शब्दान्निश्चये तस्य त्वगादिवत् स्वरूपव्याप्त्यैवक्तुमशक्यत्वेन चैतन्योपलम्भे तत्सामर्थ्यस्य हेतुत्वोपपत्तौ दृष्टान्तवैषम्याभावात् सामर्थ्येन व्याप्तिसाधनं युक्तमेवेत्यर्थः । अत्र पूर्वसूत्रादविरोधपदस्यानुवृत्तौ हृद्यभ्युपगमादविरोध इति सूत्रान्वयो बोध्यः ॥ २४ ॥

गुणाद्वाऽऽलोकवत् ॥ ननु भवत्येवंसामर्थ्यं न विरोधस्तथापि वैशेषिकः कथं मंस्यते । स हि चैतन्यगुणकमात्मानं मन्यते । तच्च सकलशरीरे सुखाद्यनुभवात् तद्व्याप्त्यैवेति निर्धार्यते, गुणश्च गुणिमात्रवृत्तीति रूपरसादिष्वनुभूतः । अतश्चैतन्यस्य तावद्व्याप्त्या सर्वशरीरव्यापी जीवात्मा मन्तव्यः । यदि हि चन्दनवत् सहदेवीजटावद् वा सामर्थ्येन व्याप्नुयात् तदा तस्य चैतन्यगुणो न सर्वत्रानुभूयेत । नच श्रुतिबलात् तथा पक्षपातो युक्तः । तस्या हृदयं विशेषतो जीवस्य वृत्तिलाभस्थानमित्येतत्परत्वेन नेतुं शक्यत्वात् । प्रत्यक्षस्य तु वस्तुमात्रग्राहकत्वेनान्यथा नयनमशक्यम् । अतस्तस्य प्राबल्यान्न सामर्थ्येनाविरोधः शक्यवचन इत्याशङ्कायां प्रवृत्तमिदं

जीवस्य हि चैतन्यं गुणः । स सर्वशरीरव्यापी । यथा मणिप्रवेकस्य कान्तिर्बहुदेशं व्याप्नोति तद्वत् । प्रभाया गुणत्वमेव स्पर्शानुपलम्भात् । उदकगतौष्ण्यवत् । नच विजातीयस्यारम्भकत्वम् । प्रमाणाभावात् ।

सूत्रमित्याशयेनोपन्यस्य व्याकुर्वन्ति * जीवस्य हीत्यादि * । अत्राप्यविरोध इत्यनुवर्त्तते । तथाच बहुप्रदेशव्यापिमणिप्रवेककान्तिवत् सर्वशरीरव्यापिचैतन्यगुणादविरोध इत्यर्थः । एवं व्याख्यानेन आलोकवदिति पदच्छेदो बोधितः । ननु प्रभादृष्टान्तोऽनुपपन्नस्तस्या मणिजनितविरलसजातीयद्रव्यान्तरत्वात् सूर्यादिप्रभावदित्याकाङ्क्षायामाहुः । * प्रभाया इत्यादि * । तथाच सूर्यादिप्रभायां स्पर्शोपलम्भाद् द्रव्यान्तरत्वमपि सन्दिग्धं शक्यम् । मणेस्तु पार्थिवत्वेन तत्र किरणरूपद्रव्यजनकत्वस्य तत्प्रसारकत्वस्य वाङ्गीकारे बहुकल्पनापत्तेः । यदि जननं तदा पूर्वं मणितो बहिरागतानामवयवानां बहिःस्थत्वान्मणिपिधानदशायामपि तदनुभवापत्तिर्मणिनाशेऽपि तत्स्थित्यापत्तिस्तदसमवायिनिमित्तयोरत्यन्तापरिदृष्टयोः कल्पनापत्तिर्नाशनिर्वचनाशक्तिश्च । यदि प्रसारणं तदा मणेश्चेतनत्वापत्तिः स्वत आकुञ्चनप्रसारणक्रिययोश्चेतन एव दृष्टत्वात् । नच लज्जावत्याख्य ओषधिविशेषे पुरुषच्छायापातमात्रेण स्वाकुञ्चनस्य तदपसरणस्य च दर्शनान्नियमोऽसिद्ध इति शङ्क्यम् । तस्यापि जीवत एव तादृशक्रियावत्त्वात् । अन्यथा उत्खाय गृहानीतेऽपि तत्र तादृशक्रियापत्तेः । अतः पक्षद्वयस्याप्यसङ्गतत्वान्मणिप्रभाया द्रव्यत्वं न शक्यवचनम् । उदकगतौष्ण्यवत् । यथोष्णोदके तेजोरूपानुपलब्ध्या केवलगुणनिश्चयस्तथात्र स्पर्शानुपलब्ध्येति । ननु माऽस्तु मणेः प्रभाख्यद्रव्यजनकत्वादिकम् । तत्र मणिविजातीयमेव द्रव्यमारम्भकमङ्गीकार्यम् । यथा चिन्तामण्यादेर्निमित्तान्नानावस्तूनामाकाङ्क्षितानामुत्पत्तिस्तथेतिचेत् तत्राहुः । * नचेत्यादि * । यदि तथा स्यात् तदा मणिसमवधाननिवृत्तौ प्रभा न निवर्त्तेत । यथा चिन्तामण्यादिनिष्पन्नाः पदार्थाः । अतो मणिविजातीयद्रव्यस्यात्र प्रभारम्भकत्वं प्रमाणाभावग्रस्तमेव । ननु यद्यप्येवमस्ति तथापि गुणारम्भस्य गुणि-

लोकप्रतीतिस्तु सर्वैर्वादिभिरुपपाद्या। तत्र गुणिकल्पनापेक्षया गुण एव स्थलान्तर आरभ्यत इति कल्प्यताम् । तथैव लोकप्रतीतेः। पुष्परागादेरपि प्रभारूपमेव तावद्देशं व्याप्नोतीति महिस्वभावादेवाङ्गीकर्तव्यम् । आरम्भकस्य तेजसस्तत्राभावात्। कान्तिः प्रभा रूपमिति हि लोके पर्यायः। वाशब्दो यथालोकं युक्तिः कल्पनीयेति सूचयति।

मात्रवृत्तित्वमिति नियमो भज्येत । तथा सति रसादीनामप्यन्यआरम्भापत्त्या लोकप्रतीतिरपि विरुद्धयेतेत्याकाङ्क्षायां लोकप्रतीतिमुपपादयन्ति। * लोकेत्यादि * । * तत्रेति * लोकप्रतीत्युपपादने। * तत्राभावादिति * । मणावभावात् । तथाचाप्रकृष्टगुणारम्भस्य गुणिमात्रवृत्तित्वमित्येवं लोकप्रतीतिनिर्वाहाय कल्पनीयम्। तेन सर्वं सामञ्जस्यमित्यर्थः । अत्र कोशस्यापि सम्मतिरित्याहुः। * कान्तिरित्यादि * । शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविरिति, स्युः प्रभा रुग्रुचिस्त्विड्भेत्यादि। वाशब्दप्रयोजनमाहुः। * वाशब्द इत्यादि * । तथाच वाशब्द एवकारार्थो वाक्यालङ्कारे । तथाच लोकवदेव गुणादविरोध इति सूत्राक्षरयोजनेत्यर्थः । ननु यद्यत्र लोकानुसारिण्येव कल्पनाऽऽद्रियते तदा पृथिव्यादीनामप्यर्थानां सजातीयादेव कारणादुत्पत्तिरङ्गीकार्या। लोके तथैव दर्शनात्। न तु विजातीयाद् ब्रह्मणः। लोकविरुद्धत्वादित्यत आहुः । * ब्रह्मेत्यादि * । ब्रह्मण एव सर्वमुत्पद्यत इति सिद्धान्ते तु यस्मात् कारणाद् येन प्रकारेण लोके यस्योत्पत्तिर्दृश्यते तत् तेनैव प्रकारेण तत्कारणभावापन्नाद् ब्रह्मणो जातमित्युच्यते।तेजोऽतस्तथा ह्याहेत्यधिकरणे तथैव व्युत्पादनात् । सजातीयस्यैवारम्भकत्वमिति त्वप्रयोजकम्।द्रव्याद् गुणोत्पत्तेस्त्वयाप्यङ्गीकारात् । द्रव्यमेव सजातीयं सजातीयेनारभ्यते इत्यापि तथा । खद्योतमात्रादप्यग्निकणान्महावनघासराश्यादिदाहे वायोरेवाग्न्युत्पत्तिदर्शनात् । यत्र क्वच शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेन स एव तदध्यापो जायन्त इति, यत्र क्वचन वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवतीति श्रुत्या निदर्शितत्वाच्च। अत्राप्यधिना भूयिष्ठपदेन च

ब्रह्मसिद्धान्ते तु यथैव लोके दृश्यते तथैव ब्रह्मणो जातमिति न कल्पनालेशोऽपि ॥ २५ ॥

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

सिद्धं दृष्टान्तमाह । यथा चम्पकादिगन्धश्चम्पकव्यवहितस्थलेऽप्युपलभ्यते । वेदोक्तत्वादस्य दृष्टान्तत्वम् । यथा वृक्षस्य सम्पुष्पितस्य दूराद् गन्धो वात्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद् गन्धो वातीति ।

बीजापेक्षया आधिक्यं बोध्यते । एवमतीन्द्रियस्थलेऽप्यवगन्तव्यम् । अतो नात्र कल्पनालेशोऽपि । अतो ब्रह्मसिद्धान्ते दोषासंसर्गात् सुष्ठूक्तं गुणाद्वालोकवदिति ॥ २५ ॥

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ ननु गुणस्य स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वं क्वाप्यदृष्टं कथमत्र कल्पयितुं शक्यमिति शङ्कायामिदं सूत्रं प्रवृत्तमित्याशयेन तदवतारयन्ति । * सिद्धमित्यादि । * सिद्धमिति * । लोकवेदसिद्धम् । तथाच व्यतिरेकश्चैतन्यप्रभयोः स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वं गन्धस्येव लोकवेदानुसारेणाऽवगन्तव्यमिति सूत्रार्थः । लोकानुसारं विवृण्वन्ति । * यथेत्यादि * । नचात्रापि चम्पकाद्यवयवनिर्गमादेवोपपत्तौ न गन्धस्य स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वसिद्धिरिति वाच्यम् । विद्वन्मण्डनोक्तदिशा तद्दूषणस्यावगन्तव्यत्वात् । तथाहि दृश्यते विविधचर्मपुटवेष्टितस्यापि मृगमदस्य गन्धोपलम्भो वणिक्सार्थेषु । नहि तत्र तदवयवनिर्गमापूर्वतत्प्रवेशौ सम्भवतः । नचापूर्वतत्प्रवेशस्यासम्भवेऽप्यवयवनिर्गमस्त्वनिवार्यः । ततो भारापगमस्यानुभवसाक्षिकत्वादिति वाच्यम् ।

तथा सति गन्धोपलम्भसमये प्रसारितमुखस्य तद्रसोपलम्भापत्तेः । तेषामवयवानां योग्यत्वात् । अन्यथा गन्धोऽपि नोपलभ्येत । गन्धस्यैवोपलम्भे नियामकाभावाच्च । नन्वदृष्टमेव तथेति चेत् । अहो गौरवभीतिर्बोधदूकस्य, यदवयवनिर्गमं, पुनस्तदवयवपूरणं, तद्धेतोरदृष्टस्य च कल्पनं, रसाद्यनुभवप्रतिबन्धकादृष्टान्तरस्य च कल्पनं च-

इतोऽप्यसङ्कोचस्तुण्डस्य, गन्धातिरिक्तेतिमात्रकथने च सङ्कोचः। ननु मास्त्वदृष्टकल्पनं, तथापि श्रुतौ रूपस्येव तेषु गन्धस्यैवोद्भूतत्वं कल्प्यत इतिचेन्न। यत्रोग्रगन्धस्य कस्यचित् कुसुमस्य लशुनादेर्वा स्पर्शमात्रेऽपि ततो मुहुर्मृत्स्नया क्षालनेऽपि करस्य न तद्गन्धापगमो-ऽनुभूयते। तत्र तेषामशक्यवचनत्वात्। स्पर्शमात्रलग्नतदवयवानां सकृत्प्रोञ्छनेऽप्यसहिष्णुत्वात् सकृत् क्षालनेऽपि न स्थितिसम्भवः, कुतस्तरां मुहुस्तथा करणे। अतो द्रव्याधिकदेशे वृत्तित्वं गन्धस्य मन्तव्यम्। अतो विनश्यदवस्थगुणानामनाश्रितत्वेनाङ्गीकारो यथा तव तथा द्रव्याधिकदेशवृत्तित्वेनानुभवेऽपि कुरुष्वेत्यादि। यत्तु 'उपलभ्याप्सु चेद्गन्धं केचिद् ब्रूयुरनैपुणाः। पृथिव्यामेव तं विद्याद-पो वायुं च संश्रितमि'तिव्यासवाक्यात् तत्र पृथिव्यवयवसत्तामङ्गी-कृत्य गुणस्य साश्रयस्यैव सञ्चारमाहुः। तन्न। पृथिवीगुणं विद्यादि-त्यर्थात्। केवलगुणसञ्चारानङ्गीकारे भेर्यादिशब्दो नान्यत्र श्रूयेत। पौराणादिमते शब्दस्य भूतपञ्चकगुणत्वात्। केवलवायूपनीतस्यान्यत्र श्रवणात्। नैयायिकीयश्रवणप्रक्रियाया अनेकशब्दतद्ध्वंसादिकल्पनया गुरुत्वात्। सिद्धे एकत्र गुणसञ्चारेऽन्यत्रापि तथा वक्तुं शक्यत्वात्। अतस्तस्य पृथिवीगुणत्वं विद्यादित्येवार्थः। श्रुतिरपि, यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद् गन्धो वातीति। अत्र तदवयवासत्त्वनिरूपणार्थमेव दूरपदम्। यत्तु प्रसारितमुखस्य रसानुपलम्भे गन्धोपलम्भसामग्र्या एव प्रतिबन्धकत्वमिति कश्चिदाह। तत् फल्गु। विजातीयगुणोपलम्भकत्वेन रूपेण प्रतिबन्धकत्वस्याशक्यवचनत्वात्। एककालावच्छेदेन नेत्रगोलकान्तस्त्वचा चक्षुषा च वह्न्यो-ष्ण्यरूपयोर्ग्रहणस्य सर्वजनीनत्वात्। गन्धोपलम्भकत्वेनेतिचेन्न असिद्धत्वाद् वैपरीत्यस्यापि सुवचनत्वाच्च। नच फलबलेन तस्याः प्राबल्यं कल्प्यत इति वाच्यम्। फलस्यास्मदुक्तरीत्यापि सिद्धेस्तस्या एव बलवत्त्वे नियामकाभावात्। क्षणान्तरे रसोपलम्भप्रसङ्गाच्च। नच तद्गतरसादीनामनुद्भूतत्वमिति वाच्यम्। अनारम्भकेषु तेष्वनु-द्भूतरसाद्यङ्गीकारस्य प्रमाणरहितत्वादिति दिक्।

नच मुहुः क्षालनादिना गन्धापगमतारतम्ये गन्धस्य सावयवत्वापत्तिरिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः। नच स्पर्शवत्त्वापत्तिः। सावयवद्रव्यत्वेनैव स्पर्शवत्त्वेन व्याप्तेर्दर्शनात्। भूतसूक्ष्मरूपत्वेनेष्टाप-

अन्यथा कल्पना त्वयुक्तेत्यवोचाम ॥ २६ ॥

तथाच दर्शयति ॥ २७ ॥

हृदयायतनत्वमणुपरिमाणत्वञ्चात्मनोऽभिधाय तस्यैवालोमभ्य आनखाग्रेभ्य इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति ॥ २७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

त्तेश्च । एतेनारम्भकत्वमपि दत्तोत्तरं ज्ञेयम् । गन्धेनैव चन्दनस्पृष्टवायुसम्पर्कशालिशालान्तरशैत्यं निम्बतरुविशेषसम्पर्कशालिवातसंसर्गजमुखतिक्तत्वमपि व्याख्यातं ज्ञेयम् । नचैवं सर्वत्रातिप्रसङ्गः शङ्क्यः । उत्कटत्वानुत्कटत्वयोरेव तद्धर्मयोर्निर्गमानिर्गमनियामकत्वादिति सङ्क्षेपः । तदेतद् हृदि कृत्वाऽऽहुः । * अन्यथेत्यादि * । * अवोचामेति * पूर्वसूत्र एवोक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥

तथाच दर्शयति ॥ चैतन्यस्य गुणत्वे प्रमाणं दर्शयितुमिदं सूत्रमित्याशयेनोपन्यस्य विवृण्वन्ति * हृदयायतनेत्यादि * । एतद्विषयवाक्यं कौशीतकिब्राह्मणे । तत्र हि, तं होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्ट यत्रैतदभूयत एतदागादिति प्रतिज्ञाय, हिता नाम पुरुषस्य नाड्यो हृदयात् पुरीततमभिप्रतन्वन्ति तद्यथा सहस्रधा केशो विपाटितस्तावदण्व्यः पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य कृष्णस्य पीतस्य लोहितस्य च तासु तदा भवन्तीति हृदयायतनत्वं तादृशनाडीषु स्थानेनाणुपरिमाणत्वं चाभिधाय तस्यैव हृदयायतनस्याणोरात्मनः, स एष प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरमात्मानमनुप्रविष्ट आलोमभ्य आनखाग्रेभ्य इति प्रज्ञात्मत्वोक्तिपूर्वकं प्रविष्टत्वकथनाच्चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति । अन्यथा अणोर्व्याप्तिर्नोपपद्येत । अतोऽणुत्वबोधनपूर्वकं व्याप्तिबोधनाच्चैतन्यं गुण एवेत्यर्थः । एवमेव बृहदारण्यके दृप्तबालाकिब्राह्मणेऽपि, एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेत इति कथनाज्ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ उक्तश्रुतौ विरुद्धधर्मत्वबोधनात् सामर्थ्य-

प्रज्ञया शरीरं समारुह्येति करणत्वेन पृथगुपदेशाच्चैतन्यं-गुणः ॥ २८ ॥

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥२९॥

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यैः परमेव ब्रह्म जीव इति कथमणुत्व-मितीमामाशङ्कां निराकरोति तुशब्दः । तस्य ब्रह्मणो गुणा प्रज्ञा-द्रष्टृत्वादयस्त एवात्र जीवे सारा इति जडवैलक्षण्यकारिण इति अमात्ये राजपदप्रयोगवज्जीवे भगवद्व्यपदेशः । मैत्रेयीति सम्पूर्णे ब्राह्मणे भगवत्त्वेन जीव उक्तः ।

मेवास्तु, न गुण इत्याशङ्कायामिदं सूत्रमित्याशयेन निरूपयन्ति । * प्रज्ञयेत्यादि * । इदमपि वाक्यं तत्रैवेतः पूर्वस्मिन्निन्द्रप्रतर्दनसंवादेऽस्ति । भाष्यं तु स्फुटार्थम् ॥

एतेन जीवस्याऽणुत्वं सर्वावस्थासु । सर्वशरीरगतचैतन्योप-लम्भस्तु सामर्थ्याद्वा गुणाद्वेति साधितम् ॥ २८ ॥

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ ननु सकलशरीर-व्यापिचैतन्योपलम्भादन्यत्रानुपलम्भाच्च प्राप्ते जीवस्य मध्यमपरिमा-णतयाऽनित्यत्वे तत्परिहाराय पूर्वसूत्रोक्तमणुत्वं वाऽऽदरणीयम्, अ-थवा. तत्त्वमस्यादिवाक्येषु ब्रह्मत्वेन व्यपदेशाद् ब्रह्मतया व्यापकत्वं वेति सन्देहे नित्यत्वस्य व्यापकत्वेऽपि सम्भवाद्, ऋष्यन्तरैरपि भो-गव्यवस्थया व्यापकत्वाङ्गीकारात् सकलशरीरगतचैतन्योपलम्भ-स्यान्यत्रानुपलम्भस्य च जातिवदुपपत्तेरुत्क्रान्त्यादीनामुपाधिवशा-दपि सम्भवादणुत्वाङ्गीकारे जीवमेवाभिसन्धायोक्तानां, तत्त्वमस्या-दिवाक्यानामसामञ्जस्याच्च व्यापकत्वमेव ज्याय इति । ननु कथ-मसामञ्जस्यमिति चेन्मैवम् । छान्दोग्ये, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, तत् सत्य-मिति सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वमुक्त्वा अग्रे, स आत्मा तत्त्वमसीति सर्व-स्माद्भिन्नतया त्वम्पदार्थस्य जीवस्य तत्पदसामानाधिकरण्यश्रावणेन कौशीतकिब्राह्मणसमाप्तौ च इदं सर्वं यदयमात्मेत्यभिधाय, स एष तत्त्वमसीत्यात्मात्रग्राह्यः । अहंब्रह्मास्मीत्यहंब्रह्मश्रावणेन जीवस्य ब्रह्माभिन्नतया व्यापकत्वस्यैव सिद्धत्वादिति प्राप्तम् । तत्र नित्यत्व-

ननु कथमन्यस्यान्यधर्मवत्त्वेन कथनम् । न हि निरूपणस्थल एवोपचारः सम्भवति । तत्राह । प्राज्ञवत् । तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्त इत्यत्र, एवमेवाऽयꣳ शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त इत्यभिधाय प्राज्ञस्वरूपमाह । तद् वा अस्यैतदतिच्छन्दोऽपहतपाप्माऽभयꣳरूपमशोकान्तरमत्र पिता अपिता भवतीत्यादि । प्राज्ञश्च सुषुप्तिसाक्षी । न हि तस्यापहतपाप्मत्वमस्ति । ब्रह्मलिङ्गात् । एवमेव शारीरस्यापि जीवस्य ब्रह्मधर्मबोधिकाः श्रुतयः ।

स्याणुत्वेऽपि तुल्यत्वाज्जीवस्याणुत्वेऽपि ईश्वरेच्छयैव भोगव्यवस्थासम्भवे भोगव्यवस्थया ऋष्यन्तरैराहृतस्य व्यापकत्वस्यासङ्गतत्वात् । अग्रे, अदृष्टानियमसूत्रे दूष्यत्वाच्च । अत एव जातिवद् व्यापकत्वस्याप्यसङ्गतत्वाद्, उत्क्रान्त्यादीनामप्युपाधिकृतत्वस्यापि, स्वात्मना चोत्तरयोरित्यनेन निरस्तत्वात् तत्सर्वमुपेक्ष्य, तत्त्वमस्यादिव्यपदेश इति । मैत्रेयीति पदेन सम्पूर्णं ब्राह्मणं । यद्यपि पूर्वस्मिन्नपि मैत्रेयीब्राह्मणे जीवस्य भगवद्व्यपदेशस्तथापि तत्र उक्तानुशासनासि मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वमित्येवं विद्यासमाप्तेरनुक्तत्वात् सन्देहोऽपि भवेत् । द्वितीये जीव एव वस्तुतो ब्रह्मत्वेन संस्पर्तीति तन्निराकरणायैतद्ग्रहणम् । इदञ्च वाक्यान्वयाधिकरणस्य विषयवाक्यम् । तत्र च, न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवतीति जीवमुपक्रम्याग्रे च तद्विज्ञानतः सर्वविज्ञानार्थं सर्वस्य तदात्मकत्वकथनेन वेदादीनां तन्निःश्वासत्वकथनादिना च ब्रह्मधर्माणां तत्र बोधनाद् भगवत्त्वेन जीव उक्तः । तत्र यथा वाक्यान्वयेन हेतुना प्रतिज्ञासिद्ध्यादिभिश्चोपक्रममनादृत्य ब्रह्मवाक्यत्वस्थापनान्निरुपधिप्रियत्वमात्रासंस्पर्शोपदृश्यत्वादिलिङ्गबोधिते जीवे व्यासचरणैः प्रज्ञानघनशब्दस्यार्थाद् व्यपदेशपक्ष एव स्वीकृतस्तथा तत्त्वमसीत्यत्र तत्पदेऽप्यवगन्तव्य इत्यर्थः । अत्र शङ्कते * ननु कथमित्यादि * । तथाच मैत्रेयीब्राह्मणेऽप्युपचारादरो न युक्त इत्यर्थः । एवमाशङ्कायां निरूपणस्थल एवोपचारस्य प्रामाणिकत्वं वक्तुं दृष्टान्तमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति । * तद्यथेत्यादि * । इदं हि बृहदार-

के शारीरकब्राह्मणेऽस्ति । तत्र हि जीवस्य जाग्रत्स्वप्नावस्थे पूर्व-मुक्त्वा, अथ यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यतीति सुषुप्तिं वर्द्धँस्तत्सामयिकं जीवस्वरूपं निरूप्य, तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति जीवब्रह्मणो-र्भेदद्दृष्टान्तनिरूपणावसरे, एवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त इति जीवप्राज्ञयोर्भेदमभिधाय, कः प्राज्ञ आत्मेत्याकाङ्क्षायां प्राज्ञस्वरूपमाह, तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दोऽपहतपाप्मेत्यादिना । अत्रास्य रूपमित्यनेन परमेश्वरस्य रूपान्तरमित्युच्यते, न तु परमपुरुष एवेति । नचापहतपाप्मत्वरूपाद् ब्रह्मलिङ्गाद् ब्रह्मैवेति शङ्क्यम् । प्राज्ञश्च सुषुप्तिसाक्षी । न हि तस्य स्वतोऽपहतपाप्मत्वमस्ति । अपहतपाप्मत्वस्य ब्रह्मलिङ्गत्वात् ।* ब्रह्मलिङ्गादिति भावप्रधानः । अत्रायमर्थः । माण्डूक्ये, ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव यच्चान्यत् त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव सर्वं ह्येतद् ब्रह्म अयमात्मा ब्रह्मेत्योङ्कारस्य वाच्याभेदविवक्षया अक्षरत्वमुक्त्वा सर्वस्य वाङ्मयस्य तदुपव्याख्यानत्वं तज्ज्ञापनाय वाच्यस्य सर्वस्योङ्कारविषयत्वं चोक्त्वा तदुपपादनाय, सर्वस्य वस्तुजातस्यैतस्य जीवात्मनश्च ब्रह्मत्वं बोधयित्वा जडवैलक्षण्यार्थं सोऽयमात्मा चतुष्पादित्यादिना वैश्वानरतैजसप्राज्ञतुरीयभेदेन चतुरः पादान् विवृणोति स्म । तत्र यद्यपि सोऽयमात्मेति तच्छब्दबलेन ब्रह्मणो जीवस्य चैते पादा इति वक्तुं शक्यते । उभयोः प्रकृतत्वात् । तथापि नृसिंहोत्तरतापनीयारम्भे अणोरणीयांसमिममात्मानमोङ्कारं नो व्याचक्ष्वेति देवैः पृष्टः प्रजापतिः, ओं तथेति कथनं प्रतिज्ञाय माण्डूक्यवदेव, अयमात्मा ब्रह्मेत्यन्तमुक्त्वा ततोऽहंग्रहोपासनार्थं चतूरूपमेतं चतूरूपेण ब्रह्मणैकीकर्त्तुं ब्रह्मणः पादानाह, विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पादस्तैजसो हिरण्यगर्भो द्वितीयः प्राज्ञ ईश्वरस्तृतीय ईश्वरग्रासस्तुरीय इति । ततस्तुरीयस्य न स्थूलप्रज्ञमित्यादिना प्रपञ्चोपशमत्वेनोक्तत्वात् स निर्धर्मको भविष्यतीत्याशङ्कानिरासाय, अथ तुरीय ईश्वरग्रासः स्वराट् स्वयमीश्वरः स्वप्रकाशश्चतुरात्मा ओतानुज्ञात्रनुज्ञाऽविकल्पैरित्युक्त्वा ओतादीन् विवृणोति स्म । तादृशं च विवरणं न माण्डूक्ये । अतो जीवपादेभ्यो भिन्ना एते ब्रह्मपादा एतेषु ये पूर्वे त्रयस्तान् पूर्वेषु त्रिषु जीव-

इदमत्र वक्तव्यम् । सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधनमिति तन्निर्णयार्थं भगवान् व्यासः सूत्राणि चकार । तत्र ब्रह्मसूत्रे विचारं प्रतिज्ञाय जगत्कर्तृत्वाद्यसाधारणलक्षणं ब्रह्मणः प्रतिज्ञाय समन्वयनिरूपणे जीववाक्यानि दूरीकृत्य अविरोधे, ऐक्येऽप्यहिताकरणादिदोषमाशङ्क्य, अधिकन्तु भेदनिर्देशादिति परिहृत्य, जीवस्याणुत्वमुपचाराद् ब्रह्मत्वमंशत्वं पराधीनकर्तृत्वादिकं प्रतिपाद्य तस्यैव दक्षिणमार्गेण पुनरावृत्तिमुक्त्वा प्रसाधनेनब्रह्मज्ञानेन

पादेष्वारोप्य तुरीयं च जीवस्य केवलं रूपमीश्वरग्रासेन तुरीयेण ब्रह्मरूपेणैकीकृत्याहंग्रहोपासनां कुर्यादिति सिद्ध्यति । एवं सति जीवाद्भिन्नस्येश्वरस्य सर्वसुषुप्तिसाक्षिणोऽपि ब्रह्मशरीरत्वमेव, न ब्रह्मत्वमतस्तत्र यथा ब्रह्मधर्मा बोध्यन्ते, एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानामित्यनेन । एवं शारीरस्यापि जीवस्य ब्रह्मधर्मबोधिकाः श्रुतयो जीवे गौण्या ब्रह्मत्वं वदन्तीति । नन्वस्मिन् सूत्रे गौण्या व्यपदेशः सूत्रकाराभिमतः सूत्रे च तच्छब्दद्वयम् । तत्र पूर्वस्मिंस्तच्छब्दे उपाधिः परामृश्यते, द्वितीये चाणुत्वमिति जीवे उपाधिगुणसारत्वादणुत्वव्यपदेश इति वा युक्तम् ? उत तच्छब्दद्वयेऽपि ब्रह्मैव परामृश्यत इति ब्रह्मगुणसारत्वाज्जीवे ब्रह्मत्वव्यपदेश इति वा युक्तम्? इत्येतत् कथं निश्चेतुं शक्यमित्यत आहुः । * इदमित्यादि * । अस्मिन् सूत्रे यदस्माभिर्व्याख्यातं तदेवाभिप्रेतम् । कुत इत्याकाङ्क्षायां हेतुं व्याकुर्वन्ति । सर्वोपनिषत्स्वित्यादि * * योजितवानित्यन्तम् * । चतुर्वेदास्थितासूपनिषत्सु, ब्रह्मविदाप्नोति परं, तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय, तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेतीत्यादिजातीयवाक्यदर्शनाद् ब्रह्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधनम् ।* जीववाक्यानि दूरीकृत्येति * जीवबोधकवाक्यानि जीववाक्यानि तानि निराकृत्य, तेषु जीवबोधकवाक्यत्वं निराकृत्य । * अविरोध इति * द्वितीयाध्याये अविरोधेनेति तृतीयान्तपाठ तु तस्य, प्रतिपाद्येत्यनेनान्वयः । * ऐक्येऽपीति * अंशांशिभावेनैक्येऽपि । शेषं स्फुटम् । तथाच यस्मादेवं

आर्चिरादिद्वारा ब्रह्मप्राप्तिमुक्त्वा, न स पुनरावर्तते इत्यनावृत्तिं वदञ्छास्त्रपर्यवसानेन सर्वान् वेदान्तानव्याकुलतया योजितवान् ।

तत्र कश्चित् तद्व्यपदेशेन प्रोक्तानि तत्त्वमस्यादिवाक्यानि स्वीकृत्य जीवमात्रं च ब्रह्म स्वीकृत्य तदतिरिक्तस्य सर्वस्य कारणांशकार्यरूपस्य मिथ्यात्वं परिकल्प्य तद्बोधकश्रुतीनामर्थवादत्वेन मिथ्यात्वं स्वीकृत्य सुषुप्तिसम्पत्त्योर्भगवता प्रकटीकृतमानन्दरूपत्वं तत्प्रतिपादकवाक्यानां सद्योमुक्तिरूपफलवाचकत्वमुक्त्वा क्रममुक्तिमुपासनापरत्वेन योजयित्वा वेदसूत्राणि व्याकुलीचकार।

तद् वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं जीवपरत्वं वेति यदत्र युक्तं तत् सद्भिरनुसन्धेयम् ॥ २९ ॥

शास्त्रार्थस्तस्मादित्यर्थः । पूर्वरीत्या व्याख्यातुः शङ्कराचार्यस्य तात्पर्यमाहुः * तत्र कश्चिदित्यादि * । * स्वीकृत्येति * महावाक्यत्वेनादृत्य । पूर्वस्येतिपदस्यैव विवरणं,* कारणांशकार्यरूपस्येति * कारणरूपस्यांशरूपस्य कार्यरूपस्य चेत्यर्थः । * अर्थवादत्वेनेति * गौणया बोधकतया असदर्थवादत्वेन । * प्रकटीकृतमानन्दरूपत्वं तत्प्रतिपादकवाक्यानामिति * प्रकटीकृतं यदानन्दरूपत्वं तत्प्रतिपादकानि यानि वाक्यानि, न कञ्चन कामं कामयते सलिल एको द्रष्टा द्वितीयो भवतीत्यादीनि तेषाम् । * वेदसूत्राणीति * वेदसहितानि सूत्राणि ।* व्याकुलीचकारेति * इन्द्रप्रजापतिसंवादं मुक्तिवाक्यत्वेनोपन्यस्य तदर्थमन्यथा वदन् व्याकुलीकृतवान् । तथाचैवं व्याकुलीकरणमेव तथा व्याख्यानस्य तात्पर्यमित्यर्थः । नन्वेवं विप्रतिपत्तौ कथमेकतरनिश्चय इत्याकाङ्क्षायां निश्चयोपायमाहुः । * तद्वेदान्तानामित्यादि * । अत्रायमर्थः । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्वेदमहातात्पर्यविषयं ब्रह्मैवेति वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वमविवादम् । ब्रह्म च जगत्कर्तृत्वाद्यसाधारणधर्मैर्जीवविलक्षणमित्यपि पूर्वं सिद्धम् । अतः परं जीवस्वरूपे वि-

चारः । तद्यदि उत्पत्त्यश्रवणात् परस्यैव ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणात् तादात्म्योपदेशाच्च परमेव ब्रह्म जीव इति मतं, तन्तु न युक्तम् । उत्पत्त्यश्रवणस्य जीवनित्यतायामप्युपपत्तेस्तस्य ब्रह्मत्वागमकत्वात् । अविद्याऽनादित्ववादित्वनस्तत्साधारण्याच्च । नच भेदे अद्वैतप्रतिज्ञाविरोधान्नित्यत्वमेवाभेदे पर्यवस्यति । अनादित्वं च मिथ्यात्वे । अतो न हेतौ दोष इति वाच्यम् । प्रतिज्ञाया वक्ष्यमाणेनांशांशिभावेन, पराऽस्य शक्तिर्विविधैवेत्यादिश्रुतेः शक्तिशक्तिमद्भावेन चाविरोधे नित्यत्वानादित्वयोरुक्तपर्यवसानस्यैव दुर्घटत्वात् । नचांशांशिभावे निष्कलश्रुतिविरोधः । श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादित्यत्र विरुद्धधर्माश्रयत्वाङ्गीकारेणैव परिहृतत्वात् । नापि निर्गुणश्रुतिविरोधः । तस्याः प्राकृतगुणनिषेधपरत्वात् । तस्मान्नोत्पत्त्यश्रवणस्य जीवब्रह्मतागमकत्वम् । नापि परस्यैव ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणस्य । तथाहि । प्रवेशो नाम संयोगो वा, तज्जनिका क्रिया वा । नाद्यः । कार्यसृष्टिमात्रादेवान्तर्बहिश्च तत्सम्भवेन पृथक् तदुक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तत एव नामरूपव्याकरणसिद्ध्या ल्यबन्तप्रयोगानावश्यकत्वप्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः । व्यापकत्वस्य क्रियाविरुद्धत्वात् । वस्तुतस्तु न तत्र जीवरूपेण स्वप्रवेश उच्यते, किन्तु जीवसाहित्येन स उच्यते । द्वा सुपर्णादिश्रुत्यनुसारेण जीवपदगततृतीयायाः सहार्थे वक्तुं शक्यत्वात् । अन्यथा आत्मनेत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नचेतरव्यपदेशाधिकरणभाष्ये, जीवेनात्मनेत्यात्मपदस्य जीवविशेषणत्वाङ्गीकारान्नैवमिति शङ्क्यम् । तस्य पूर्वपक्षसूत्रत्वात् । तदनुरोधेन तत्र तथा व्याख्यानस्य सिद्धान्तीयत्वेन वक्तुमशक्यत्वात् । तस्मात् प्रवेशश्रवणस्यापि न जीवब्रह्मतागमकत्वम् । नापि तादात्म्योपदेशस्य । तस्यांशांशिभावादप्युपपत्तेः । किञ्च । यदि परमेव ब्रह्म जीवः स्यात् तदा, यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति, एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमेति काठकश्रुतिरपि विरुद्ध्येत । वास्तवयत्किञ्चिद्भावे, अस्य दृष्टान्तस्य सर्वथानुपपत्तेः । सत्सम्पत्त्यादिश्रुतिविरोधश्च । किञ्च । औपाधिकभेदाभ्युपगमपक्षे तत्त्वमसीत्यत्र, तत् त्वमितिपदद्वये भागत्यागलक्षणा । कारणे अंशकार्यबोधकश्रुतीनाम् । असदर्थवादत्वकल्पनं कारणत्वांशत्वकार्याणां मिथ्यात्वकल्पनम् । उपासनाविषयाणां रूपाणामब्रह्मत्वकल्पनमित्येत-

दादयो दोषाः। जीवोंशस्तत्र ब्रह्मत्वं गौण्या व्यपदिश्यत इति पक्षे त्वेकस्मिंस्तत्पदे गौणी। सापि राज्यज्येष्ठपुत्रवदिति नासदर्थवादत्वापादिका। पूर्वकल्पोक्ताश्च न दोषाः केऽपि। एवं सति कः पक्षोऽत्र ज्यायान् को वा कनीयान्। नेतरोनुपपत्तेरित्यारभ्य जीवब्रह्मणोर्भेदं बोधयतोऽणुत्वमंशत्वादिकं च जीवस्य साधयतः सूत्रकृतश्च किं वाभिप्रेतम् इत्यादिकं विभावनीयम्। किञ्च। तद्गुणसारसूत्रे प्राथमिकतत्पदेन य उपाधिः परामृश्यते, स किमन्यथानुपपत्तिबलादध्याहृत उत क्वचित् पूर्वमुक्तः। नाद्यः। अनुपपत्त्यभावस्योपपादितत्वात्। नेतरः। अदर्शनात्। नचान्तरा विज्ञानमनसी इत्यत्रोक्तं विज्ञानं बुद्धितत्त्वात्मकं दृश्यत एवेति वाच्यम्। विज्ञानपदस्यानेकार्थत्वेनात्र बुद्धेरेव ग्रहणे नियामकाभावात्। व्याख्यात्रा विज्ञानमनसी इति द्विवचनोपपत्त्यर्थं विज्ञानपदं करणव्युत्पत्त्यङ्गीकारेण बुद्धीन्द्रिययोः सङ्ग्रहात्। कस्य वोपाधित्वं कथं वा इन्द्रियाण्यपाकृत्य बुद्धेरेव ग्रहणमित्यत्र हेत्वनुलम्भाच्च। एतेन भास्कराचार्यव्याख्यानमपि दत्तोत्तरम्। ब्रह्मपरामर्शे तु कोऽप्ययं दोषो न भवति। नाणुरतच्छ्रुतेरिति सूत्रे इतरपदेन ब्रह्मण एवोक्तत्वेन तस्य च सन्निहितत्वेन कल्पनालेशस्याप्यभावादिति।

यत्तु भिक्षुः—अणुत्वसाधकानि नव सूत्राणि पूर्वपक्षीकृत्य, पृथगुपदेशादितिसूत्रं सिद्धान्तत्वेनाह। तदर्थं च जीवादणुरुपाधिभूतः पृथक्। कुतः। उपदेशात्। स चानन्त्याय कल्पते, स वा एष महानज आत्मा, योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादिश्रुतिभिर्जीवस्यानणुत्वोपदेशादित्याह। तन्न। अन्त्ययोर्ब्रह्मप्रकरणस्थत्वस्य प्रागेव दर्शितत्वेन जीवाविषयत्वात्। आद्याया अपि सामर्थ्यबाधकत्वस्योपपादितत्वेन इतः पूर्वस्मिन्नङ्गुष्ठमात्र इति श्लोके बुद्धेर्गुणेनाङ्गुष्ठमात्रत्वमुक्त्वा किं तस्य स्वीयं परिमाणमित्याकाङ्क्षापूरणार्थं आत्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्र इत्यनेनाराग्रमात्रत्वं स्वगुणेनैव च पुनरित्युक्ते किमाराग्रमात्रत्वमित्याकाङ्क्षान्तरे, बालाग्रेतिश्लोकान्तरस्य पादत्रयेण तन्निश्चाययित्वा तस्य परिमाणस्याणुत्वेऽपि परमत्वाभावाज्जीवस्यानित्यत्वं स्यादिति शङ्कायां कालत आनन्त्यबोधनपरत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वेनानणुत्वबोधकत्वाभावादिति। तेन यदग्रिमे तद्गुणसारसूत्रे बुद्धेर्गुणेनेति श्रुतिद्वयं व्याख्यातम्, अत्राद्यार्द्धेन बुद्धिसम्पर्काज्जीवस्य

परिच्छिन्नव्यवहारमुक्त्वा पश्चाद् द्वितीयश्लोकचतुर्थपादेन तस्य स्वत आनन्त्यं प्रोक्तमिति । तदपि श्रुत्यक्षरविरुद्धत्वादसङ्गतमेव । यदपि तद्गुणसारसूत्रव्याख्यानं, जीवोपाधिर्बुद्धिरणुः कार्यावस्थया परिच्छिन्नपरिमाणः । तस्य चोपाधेर्ये गुणा उत्क्रान्त्यादयस्तत्सारस्तन्मात्रगुणक एव जीवो लोकैर्दृश्यते व्यवह्रियते च । स्वतो निर्गुणत्वात् । अतो लोकानुसारेण श्रुतावपि जीवस्योत्क्रान्त्यादिव्यपदेशो, न पुनर्जीवस्य स्वत उत्क्रान्त्यादिः श्रुत्या व्यपदिश्यते । विभुत्वश्रुतिविरोधात् । 'पुमान् सर्वगतो व्यापी ह्याकाशवदयं स्थितः । कुतः क्वासि क्व गन्तासीत्येतदप्यर्थवत्कथमिति स्मृतिविरोधाच्च । अयं च विभागः श्रुत्यैव स्पष्टीकृतः । यथा, कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजतेति । प्राज्ञवत् । यथा प्राज्ञ ईश्वरे मायापरमाण्वाद्युपाधिगुणसारत्वेन मायादिगुणव्यपदेशः सोऽकामयत, अणोरणीयान्, तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ, उत्सर्जन्याति इत्यादि, तद्वदित्यर्थः । तदेव जीवस्य गमनादेरौपाधिकत्वं 'घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा । घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपम'इति श्रुत्या, गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशवदिति सांख्यसूत्रेण च स्पष्टमुक्तमिति । तदपि तथा । माध्यन्दिनानां बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणे, तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति संज्ञानमेवान्ववक्रामति स एष ज्ञः स विज्ञानो भवति तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेत्यत्रैव इत्यनेन सलिङ्गमात्मानमुपक्रम्य चक्षुरादीनि निष्क्रमणद्वाराण्युक्त्वा सलिङ्गस्याङ्गुष्ठमात्रताया अङ्गुष्ठमात्र इति पूर्वोक्तश्रुतौ, अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलादिति स्मृतौ च सिद्धत्वात् कथं चक्षुष्टो निष्क्रमणमिति शङ्कानिवृत्त्यर्थं, तमुत्क्रामन्तमित्यादिना केवलस्यात्मनो निष्क्रामणानन्तरं लिङ्गभूतानां मुख्यप्राणादीनाम् अनूक्रमणं मुक्तामुक्तसाधारण्येनोक्त्वा तदनन्तरं संज्ञानमेवेत्यादिना पश्चाद्बुद्धिसम्बन्धे, ज्ञ इति ज्ञानगुणकत्वं, तेन जन्यज्ञानवत्त्वं स्थूलदेहान्तरप्राप्तिसामग्रीं चक्तीति तदनाकलनात् । अङ्गुमाष्ठत्रताया गुणेनोक्तत्वाद् गुणस्य चौत्कट्ये स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वस्य पूर्वं साधितत्वान्मुष्टिपिहित-

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

ननु कथमन्यस्य नीचस्य सर्वोत्कृष्टव्यपदेशोऽपि । न हि प्रामाणिकैः सर्वथा अयुक्ते व्यपदेशः क्रियते । नचोक्ततद्गुणसा-

मणिप्रभावत् पिपीलकादिदेहेषु बुद्धिगुणसङ्कोचेन गौणपरिमाणसङ्कोचेऽपि दोषाभावात् । एवमेव परिवर्त्तनादावपि बोध्यम् । यत्तु अनुशब्दो विज्ञानमयादेः प्राधान्यद्योतको, न त्वनुक्रमद्योतक इति व्याख्यानम् । तदसङ्गतम् ।

अनोरप्राधान्येऽनभिधानाल्लिङ्गवियोगस्य प्राणादिपदैरेव प्राप्तेर्विज्ञानमयप्राधान्यस्योत्क्रान्तिक्रियायामेव पर्यवसानाच्च । व्यापकत्वश्रुत्यादितात्पर्यं त्वनुपदमेवाग्रिमसूत्रे वक्ष्यामः। यदुक्तमयं विभागः कस्मिन्नहमिति श्रुत्यैव स्पष्टीकृत इति । तदपि न । इयं श्रुतिस्तु ब्रह्मपरा सृष्टिकर्तृत्वलिङ्गात् । तया ब्रह्मण उत्क्रान्तिरौपाधिकीति बोध्यते । उत्क्रान्ते प्राणे देहजीवनरूपं कार्यं भगवान्न करोतीति । जीवनं च भगवत्कार्यमेवेति, न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रिताविति श्रुत्याऽवगम्यते । अतो नानया जीवोत्क्रान्तिविभागस्य स्फुटीभावः । दृष्टान्तव्याख्याने सोऽकामयतेत्यादिश्रुतितयोपन्यासोऽप्यसङ्गतः । तासां ब्रह्मप्रकरणस्थत्वात् । प्राज्ञस्य परमेश्वराद्भिन्नतायाः सूत्रव्याख्यान एव दर्शितत्वादिति । सांख्यसूत्रेण गतिश्रुतेरुपाधिप्रयुक्तत्वकथनं तु व्यासविरोधमेव बोधयति । श्रौतसन्देहनिराकरणाय प्रवृत्तः कथमेवं सूत्रं न प्रणीतवानतः किमधिकं ब्रूम इति दिक् ।

रामानुजा माध्वाः शैवश्चाणुर्जीववादिनः । परं तु प्राज्ञब्रह्मणोर्भेदं न केऽपि विचारितवन्त इति दृष्टान्तव्याख्यानं सर्वेषामेवानादेयम् ॥ २९ ॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ व्यपदेशविषय एव कञ्चिद्दोषमाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन तं दोषं प्रकाशयन्ति ।* नन्वित्यादि * । * अन्यस्येति * ब्रह्मभिन्नस्य । * सर्वोत्कृष्टव्यपदेश

रत्वाद् ब्रह्मण आनन्दांशस्य प्राकट्यादिति वाच्यम् । तथा सति प्राज्ञवत् पुनस्तिरोहितं स्यादिति तस्य तद्व्यपदेशो व्यर्थोऽयुक्तश्चेतिचेत् । नायं दोषः । कुतः ? । यावदात्मभावित्वात् । पश्चाद् यावत्पर्यन्तमात्मा । नित्यत्वात् । सर्वदा आनन्दांशस्य प्राकट्यात् । तस्य तथैव दर्शनमस्ति । अनावृतैश्वर्यादीनामुक्तत्वात् । प्राज्ञात् सम्पन्नत्वं विशेषः ।

इति * उत्कृष्टत्वेन व्यपदेशः । * तिरोहितं स्यादिति * ब्रह्मगुणसारत्वं तिरोहितं स्यात् । सूत्रोक्तं परिहारं व्याकुर्वन्ति । * नायमित्यादि * । हेतुं व्याकुर्वन्ति * पश्चादित्यादि * । * पश्चादिति * संसारदशोत्तरम् । * आनन्दांशस्य प्राकट्यादिति * जीवो हि भगवदंश इति तस्य यावानानन्दांशस्तत्प्राकट्यात् । * तस्येति * जीवस्य । * तथैव दर्शनमिति * ब्रह्मभावपूर्वकांशत्वेन दर्शनमस्ति । तत्र हेतुः । * अनावृतेत्यादि * । तथाच छान्दोग्ये, स तत्र पर्येतीत्यादिनाऽनावृतैश्वर्यादीनामुक्तत्वात् तद्गुणसारत्वकृतो ब्रह्मव्यपदेशो नाऽयुक्त इत्यर्थः । तथाचायं सूत्रार्थः । यावदिति पदार्थानतिवृत्तौ । भावित्वं वर्त्तनशीलत्वम् । तथाचात्मानमनतिक्रम्यानन्दांशस्य वर्त्तनशीलत्वान्न दोषः । न निरोधानम् । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, तस्य तावदेव चिरमित्यादिश्रुतौ तथा दर्शनादिति सूत्रार्थो बोध्यः । नन्विदमप्रयोजकम् । प्राज्ञ ईश्वरस्तृतीयः पाद एष सर्वेश्वर एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानामित्येवं प्राज्ञं प्रशस्याग्रे तुरीयव्याख्याने ईश्वरग्रासस्तुरीय इति कथनेन प्राज्ञलयस्योक्तत्वात् तस्येवास्याप्यानन्दप्राकट्यैश्वर्यादीनामसार्वदिकत्वसिद्धेर्यावदात्मभावित्वस्य दुर्निरूपत्वादित्यत आहुः * प्राज्ञात् सम्पन्नत्वं विशेष इति * पद गतौ । ये गत्यर्थास्ते प्राप्त्यर्थाः । तथाच समीचीनतया प्राप्तत्वं सम्पन्नत्वं, प्राज्ञस्तु ईश्वरेण ग्रस्यते, अयं तु सम्यक्तया स्वस्वरूपेण तिष्ठतीति प्राज्ञात् सम्पन्नत्वं विशेषोऽतो नाप्रयोजकत्वम् । तथाच प्राज्ञस्य ब्रह्मसम्पन्नत्वाभावाल्लयेन ब्रह्मधर्माणां तिरोभावः । अस्य तु सम्पन्नत्वेन लयाभावादैश्वर्याद्यतिरोभावोऽतः सदा तद्-

चकारात् तस्य चानन्दः प्रकटित इति न दूषणगन्धोऽपि ।

व्यपदेशो वा नात्यन्तमयुक्तस्य । यावदात्मा ब्रह्म भवत्यानन्दांशभाक्त्वेन तावदेव तद्व्यपदेशः । राजज्येष्ठपुत्रवत् । एतदेवोक्तम् ।

व्यापकत्वश्रुतिस्तस्य भगवत्त्वेन युज्यते ।
आनन्दांशाभिव्यक्तौ तु तत्र ब्रह्माण्डकोटयः ॥
प्रतीयेरन् परिच्छेदो व्यापकत्वञ्च तस्य तदिति ॥ ३० ॥

र्शनमित्यर्थः । चकारप्रयोजनमाहुः । * चकारादित्यादि * । तथाच यावन्तो दोषास्त आनन्दतिरोभावकृता इति तद्भावे कोऽपि दोषो नेति नानर्थको व्यपदेश इत्यर्थः । नित्यत्वादित्यनुक्त्वा यावदात्मभावित्वादिति यदुक्तं तेनार्थान्तरमपि सूच्यत इत्याशयेनाहुः । * व्यपदेशो वेत्यादि * । वाशब्दो वाक्यालङ्कारे । युक्ततां व्युत्पादयन्ति * यावदित्यादि * । तथाच ब्रह्मभावोत्तरं तु ब्रह्मैवेति ततः पूर्वमेव व्यपदेशः । स च मुक्तौ ब्रह्मत्वसूचको. यथा राजज्येष्ठपुत्रस्य राजत्वव्यपदेशोऽग्रे राजत्वसूचकस्तद्वत् । एतेनात्यन्तायुक्तत्वं परिहृतं बोध्यम् । एवं जीवस्य ब्रह्मभावं व्याख्याय तेन व्यापकत्वबोधकानि वाक्यानि समर्थयन्ति । * एतदेवोक्तमित्यादिना * । * उक्तमिति * निबन्धेऽस्माभिरुक्तम् । अर्थस्तु—तस्य ब्रह्मभावं प्राप्तस्य जीवस्य भगवत्त्वेन व्यापकत्वश्रुतिर्युज्यते, न तु जीवत्वेन रूपेण । तत्र प्रकारमाहुः । आनन्दांशाभिव्यक्तौ ब्रह्मभावे सति तस्य तद्विरुद्धधर्माधारत्वं भवत्यतस्तत्र ब्रह्मकोटयः परिच्छेदो व्यापकत्वं च प्रतीयेरन्निति । तथाच यथा कृष्णो भगवान् यशोदोत्सङ्गे स्थितोऽपि जृम्भणमृत्साभक्षणादौ सकलजगदाधारो दृष्टस्तथा जीवोऽणुरपि ब्रह्मभावेऽणुत्वाविरोधेनैव व्यापकः सकलजगदाधारो भवति । अत एव, मय्येव सकलं जातम्, तद्धैतदृषिः पश्यन् वामदेवः प्रतिपेदे मनुरभवमहं सूर्यश्चेति, पुत्रेति तन्मयतया तरवोऽभिनेदुरित्यादीनि

वाक्यानि ब्रह्मभूतमेव लक्ष्यीकृत्योच्यन्ते । तेन, नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः, व्यापकोऽसङ्कुचनावृतः, पुमान् सर्वगतो व्यापी इत्यादीन्यपि भाविनीमवस्थामादायैव योज्यानि । अन्यथा, अपरिमितास्तनुभृतो यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्यतेति नियमो ध्रुव नेतरथेति वेदस्तुतिवाक्यं विरुध्येत । एवञ्च बिन्दुस्तोकोपनिषदि घटसङ्कटमाकाशमित्यत्र जीवगमनस्यौपाधिकत्वमुक्तम्, तदपि मुक्तजीवस्य ब्रह्मभूतस्यैव बोध्यम् । एक एवात्मा मन्तव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु, स्थानत्रयाद्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यत इत्यमुक्तमुक्तावात्मानावुपक्रम्य, एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः, एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदित्यमुक्तस्योपाधिवशाद् बहुधा जाग्रदादिदेवमनुष्यादिरूपेण दर्शनमुक्त्वा, घटसंवृतमाकाशमित्यनेन मुक्तस्य नभोपमस्य जीवस्य गमानादेरौपाधिकत्वं वक्ति । तेन शुकसनकादिगमनस्यैव तथात्वं, नेतरेषामिति मन्तव्यम् । अत एवैतदग्रे 'घटवद् विविधाकारं भिद्यमानं पुनः पुनःतद्भग्नं च न जानाति स जानाति च नित्यश' इति दधीच इव विद्वदवस्थैवोच्यत इति युज्यते । अन्यथा तस्यैवैकस्य प्रतिबिम्बमवच्छेदत्वं च विरुध्येत । वस्तुतस्तु, एक एव हि भूतात्मेत्यत्र जलचन्द्रदृष्टान्तेन यथाचन्द्रस्यांशुद्वारा, जलप्रवेशे नानात्वं तथा ब्रह्मणोऽप्यंशद्वारा तत्तद्देहप्रवेशे नानात्वमिति योग्यत्वाय ब्रह्मरूपतोच्यते अहङ्ग्रहोपासनायाः प्रकृतत्वात् तत्र दोषाभावायाऽतो न कोऽपि शङ्कालेशः । यत्तु परैर्बुद्धिसंयोगाज्जीवभाव उच्यते । तन्न । ब्रह्मभूतानामीश्वरस्य च व्यापकत्वेन तदापि तदापत्तेः । अपि तु प्राणधारणाभिमानात् । जीव प्राणधारण इति धात्वर्थेन तथा निश्चयात् । अन्योन्तर आत्मा विज्ञानमयो योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादौ तस्य विज्ञानमयत्वं तु ज्ञानांशत्वाज्ज्ञानप्रचुरत्वं, न तु बुद्धिमयत्वं, तदनभिमानेऽपि ज्ञानप्राचुर्यस्य मुक्तेषु सिद्धत्वात् । विज्ञानमयो मनोमयः वाङ्मनःप्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमय इत्यत्र प्रायपाठबलेन विज्ञानपदस्य बुद्ध्याख्यकरणवाचकत्वेऽपि न सर्वत्र तथात्वं, गमकाभावे तथादर्तुमशक्यत्वात् । अत्रापि बुद्धिमयत्वं, बुद्धिप्रचुरत्वं, तदपि बुद्ध्यधीनव्यवहारत्वमेव । प्रायपाठेन तथा निश्चयात् । न तु बुद्धिगुणसारत्वम् । तस्य दूषितत्वात् । नापि बुद्ध्यधीनाखिलव्यवहारत्वम् । यावत्संसारमेव बु-

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

व्यपदेशदशायामपि आनन्दांशस्य नात्यन्तमसत्त्वम् । पुंस्त्वादिवत् । यथा पुंस्त्वं सेकादिसामर्थ्यं बाल्ये विद्यमानमेव यौवने प्रकाशते तथा आनन्दांशस्यापि सत एव व्यक्तियोगः ॥ ३१ ॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा ॥ ३२ ॥

ननु कथमेवं स्वीक्रियते । इदानीं संसारावस्थायां सच्चित्मात्रमेव । मोक्षे त्वानन्दांशोऽपि प्रकट इति तन्निवारयति । तथा सति नित्यमुपलब्धिः स्यादानन्दांशस्य । तथा सति न संसारावस्थोपपद्येत । अथानुपलब्धिः सर्वदा तथा सति मोक्षदशा विरु-

द्धिसंसर्गेण बुद्धेर्यावदात्मभावित्वाभावात् । यदपि उपाधिकल्पितस्वरूपव्यतिरेकेण न परमार्थतो जीवो नाम कश्चिदस्तीति तदप्यसङ्गतम् । अंशत्वस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वादिति । तस्मात् पूर्वोक्तरीतिरेव युक्तेति दिक् ॥ ३० ॥

पुंस्त्वादिवत् त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ननु पूर्वमसतश्चेदानन्दांशस्य प्राकट्यं तदा जन्यत्वेन नश्वरत्वेन व्यामेरानन्दांशस्य तिरोधानं भविष्यतीति न तस्य यावदात्मभावित्वं वक्तुं शक्यमिति शङ्कायामिदं सूत्रं प्रवृत्त इत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * व्यपदेशेत्यादि * । निगदव्याख्यातमेतत् ॥ ३१ ॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वान्यथा ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । * ननु कथमित्यादि । * तन्निवारयतीति * । तमेतमाशङ्कोत्पादकं प्रश्नमुत्तरयति । तथाचेदं सूत्रप्रयोजनमित्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * तथा सतीत्यादि * । सूत्रयोजना तु, अन्यथा यद्युक्तसूत्ररीत्या व्यवस्था नाङ्गीक्रियते तदा जीवे त्रयाणां नित्यं प्राकट्यं वा नित्यमप्राकट्यं वा, जीवः सच्चिद्रूप एव, ब्रह्मानन्दमेवेति

द्धयेत । अथान्यतरानियमः । जीवो निरानन्द एव, ब्रह्म त्वानन्द-रूपम् । तथा सति, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतिविरोधः । तस्मात् पूर्वोक्त एव प्रकारः स्वीकर्तव्य इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥

वाङ्गीक्रियेत ततः पक्षत्रयेऽपि क्रमेण त्रयो दोषा इति निर्दुष्टः पूर्वोक्तप्रकार एव युक्त इति सिद्धमित्यर्थः ।

माध्वा अप्यर्द्धजरतीयेनैवमाहुः ।

एतेन संसारदशायां ब्रह्मत्वव्यपदेशो गौण्या, मुक्तिदशायां तु मुख्यवृत्तेः । व्यापकत्व विरुद्धधर्माश्रयत्वंचानन्दांऽशप्राकट्यादिति साधितम् ।

शङ्कराचार्यभास्कराचार्याभिक्षवस्तु—एतत् सूत्रमन्तःकरणसत्तासाधनार्थमित्याहुः । यदि ह्यन्तःकरणं न स्यात् तदा ह्यात्मनो व्यापकत्वादिन्द्रियविषयरूपाणामुपलब्धिसाधनानां समवधानं तस्य सार्वदिकमिति नित्यमुपलब्धिः प्रसज्ज्येत । अथ सत्यपि साधनसमवधाने फलाभावस्ततो नित्यमेवानुपलब्धिः प्रसज्ज्येत । अथाऽऽत्मनो वेन्द्रियस्य वा विषयस्य वा उपलब्धिजनकशक्तिप्रतिबन्धोङ्गीकार्यः । तदपि न । आत्मनोऽविक्रियत्वेन शक्तिप्रतिबन्धासम्भवात् । नापीन्द्रियस्य । पूर्वोत्तरक्षणयोरप्रतिबद्धशक्तिकस्याकस्माच्छक्तिप्रतिबन्धकल्पने प्रमाणाभावात् । अन्यथाऽनुपपत्त्या कल्पनेऽपि प्रतिबन्धकल्पनापेक्षया करणकल्पनाया लघीयस्त्वात् । अतो यत्समवधानासमवधानाभ्यामुपलब्ध्यनुपलब्धी तन्मनः । तथाच श्रुतिः । अन्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोतीति । कामादयश्च तद्वृत्तय इति दर्शयति, कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एवेति । आहुश्च नैयायिकाः । युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति । बौद्धानां मनोऽवस्थितं नास्तीति तन्निराकरणार्थं सूत्रमिदमिति चाहुः ।

रामानुजाचार्यास्तु—ज्ञानमात्रः सर्वगतश्चेदयमात्मा उपलब्ध्यनुपलब्ध्योरुभयोरपि हेतुः स्यात् । तदा सर्वत्रोभयं सदा प्रसज्ज्येत । अथान्यतरनियमस्तदाऽऽत्माऽनुपलब्धिरेव सर्वत्र सर्वदा

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

सांख्यानां प्रकृतिगतमेव कर्तृत्वमिति तन्निवारणार्थमधिकरणारम्भः ।

कर्ता जीव एव । कुतः ? । शास्त्रार्थवत्त्वात् । जीवमेवाधिकृत्य

स्यादुपलब्धिरेव वा । तस्मान्न सर्वगत आत्मा, किन्तु शरीरान्तरवस्थितत्वादात्मनस्तत्रैव सर्वेषां स्वात्मन उपलब्धिर्न सर्वत्रेति व्यवस्थासिद्धिः । नचोपलब्धेः करणायत्तत्वाद्दोषसमाधानम् । सर्वेषामात्मनां सर्वगतत्वेन सर्वशरीरगैः सर्वैः करणैः सर्वदा संयुक्तत्वाददृष्टानियमादुक्तदोषस्य समानत्वात् । अतो विभुत्ववादिनां दूषणायेदं सूत्रमित्याहुः । एवमेव शैवोऽपि ।

यत्तु भास्कराचार्यैरुक्तं, सर्वगतत्वेऽपि भोगस्य कर्मनिमित्तत्वाच्छरीरदेशे भोगोत्पत्तेर्न सर्वगतत्वव्याहतिरिति । तदप्यदृष्टानियमेनैव दूषितत्वान्न युक्तिसहम् । इदं सर्वं मया जीवाणुवादे सम्यक् प्रपञ्चितमतो नात्रोच्यते । नचैवं सति मनःसिद्ध्यभावः । उक्तश्रुत्या तत्तद्वृत्तिप्रत्यक्षेण च सिद्धत्वादिति ॥ ३२ ॥

कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * सांख्यानामित्यादि * । तथाच पूर्वं ज्ञानस्वरूपत्वे ज्ञानगुणकत्वे च सिद्धान्तिते सांख्यवदकर्त्तृत्वं नैयायिकवत् कर्त्तृत्वं च सम्भाव्यते, अतः संशयः । तत्र कठवल्ल्यां, 'हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यत इत्यत्र हन्तृत्वं जानतोऽज्ञत्वश्रावणात् । गीतायामपि, 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताऽहमिति मन्यते । नान्यं गुणेभ्यः कर्त्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति । कार्यकारणकर्त्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते' इति भगवता कथनात् पुराणेष्वप्येवंविधवाक्यदर्शनाज्जीवो न कर्त्ता, प्रकृतिरेव कर्त्रीति निराकरणायाधिकरणारम्भ इत्यर्थः । एवं पूर्वपक्षे सूत्रोक्तं सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * कर्त्तेत्यादि * । * शास्त्रार्थवत्त्वादिति * । शास्त्रस्य अर्थवत्त्वं शास्त्रार्थवत्त्वं तस्मात् ।

वेदे अभ्युदयनिःश्रेयसफलार्थं सर्वाणि कर्माणि विहितानि ब्रह्मणोऽनुपयोगात् । जडस्याशक्यत्वात् । सन्दिग्धेऽपि तथैवाङ्गीकर्तव्यम् ॥ ३३ ॥

शास्त्रस्य फलवत्त्वादिति यावत् । कारीर्या वृष्टिकामो यजेत, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, तज्जलानिति शान्त उपासीत अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति, स क्रतुं कुर्वीतेत्यादिभिर्वेदेऽभ्युदयनिःश्रेयसफलार्थं सर्वाणियज्ञादिरूपाण्युपासनारूपाणि च कर्माणि विहितानि । यदि जीवः कर्ता नेष्येत तदा स्वर्गकामादिपदानि तादृशफलेष्वधिकारिशून्यानि कुप्यन्ति तत्तच्छास्त्रवैयर्थ्यमेवापादयेयुः । न हि तादृशकामवत्त्वं ब्रह्मणः सम्भवति । आत्मकामत्वेन तत्फलानुपयोगात् । न वा जडस्य बोधाभावेन तादृशकामाभावेन चाशक्यत्वात् । अतः पूर्वोक्तवाक्यैः सन्दिग्धेऽपि कर्तृत्वे बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् तत्तत्फलकामिनां जीवानामेव कर्तृत्वमङ्गीकार्यम् । नच, हन्ता चेदित्यस्य कोपः । आत्मनो नित्यत्वेन वध्यत्वाभावात् । तादृशज्ञानस्य मिथ्यात्वबोधनेनोपपद्यमानत्वात् । प्रकृतेः क्रियमाणानीत्यादिगीतावाक्येषु पौराणिकेषु च यद् गुणानामेव कर्तृत्वं स्वस्मिन्नध्यस्यतीत्युच्यते तदपि लौकिककर्तृत्वाध्यासपरम् । 'न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैरि'ति वाक्यं लोकप्रवाहपतितस्य कर्मणः प्राकृतगुणप्रयुक्तत्वबोधनात् । न तावता सर्वविधकर्तृत्वलोपः । 'अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् । शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः । न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तत्र हेतवः । तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः । पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मति'रिति गीतायामेव जीवस्य कर्तृत्वं कर्तेति पदेनोक्त्वा तस्याधिष्ठानादिपञ्चहेतुसापेक्षत्वं निरूप्य केवलस्य स्वस्य कर्तृत्वाभिमाने दुर्मतित्वबोधनेन घृतद्रवत्ववत् तस्य लौकिकस्यापि नैमित्तिकात्मधर्मत्वबोधनादिति ॥ ३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

तस्यैव गान्धर्वादिलोकेषु, यद् यत् कामयते तत् तद् भवतीति विहार उपदिष्टः। ततश्च कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः साधुकारी साधुर्भवतीति सामानाधिकरण्यश्रवणाज्जीव एव कर्ता ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति जीवेन सर्वेषां विज्ञानमुपादीयते। तस्मादिन्द्रियादीनां करणत्वमेव। स्वातन्त्र्याद्स्यैव कर्तृत्वम्।

विहारोपदेशात् ॥ जीवस्य स्वतः कर्त्तृभावेऽपि प्रकृतिसंसृष्टत्वेन विवेकाग्रहात् तादृशकर्त्तृग्रहणेऽपि शास्त्रसार्थक्यमिति शङ्कायां सूत्रोक्तं हेत्वन्तरं व्याकुर्वन्ति। * तस्यैवेत्यादि *। छान्दोग्ये दहरविद्यायां, स यदि पितृलोककामो भवतीत्यादिना, यं कामं कामयते सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो महीयते इत्यन्तेन तत्तत्समुत्थानादिकथनाद् विहारः स्वेच्छाक्रियात्मकभोगरूप उपदिष्टः। स चोक्तरीत्या दहरविदः कर्त्तृत्वमाक्षिपति। नच तादृशस्य विवेकाग्रहः सम्भवत्यतस्तथेत्यर्थः। अत्र पित्रादीति वक्तव्ये गान्धर्वादीति पदं विहारस्वाच्छन्द्यादिद्योतनार्थम्। यत्तु कश्चित्, स ईयते पुरुषो यत्र काममिति श्रुत्युपन्यासेन स्वाप्नी क्रिया विहारत्वेनादृता। तन्न रुच्यम्। लभ्यमाने ईदृशे ज्ञानिनो विहारे तादृशाज्ञानिविहारग्रहणस्यायुक्तत्वादिति ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ सङ्कल्पस्य मनोधर्मत्वाद् दहरविदोऽपि मनःसंसृष्टत्वमेवेति न केवले जीवे कर्त्तृत्वसिद्धिरिति शङ्कानिरासार्थमुक्तं हेत्वन्तरं विषयवाक्योपन्यासेन व्याकुर्वन्ति। * तदेषामित्यादि *। श्रुतिस्तु बृहदारण्यके दृप्तबालाकिब्राह्मणस्था। यत्रैष एतत् सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत इति। अत्र अभूदित्यन्तं

यस्तु मन्यते बुद्धिसम्बन्धाज्जीवस्य कर्तृत्वमिति। स प्रष्टव्यः। किं बुद्धिकर्तृत्वं जीवे समायाति ? अथवा जीवगतमेव कर्तृत्वं बुद्धिसम्बन्धादुद्गच्छति ? अथवा शशविषाणायितमेव कर्तृत्वं सम्बन्धे समायाति । नाद्यः । जडत्वात् । अनङ्गीकारात् पूर्वं निराकृतत्वाच्च । द्वितीये त्विष्टापत्तिः । उपादानविरोधश्च ।

मिदं वाक्यम् । अग्रिमे तु विज्ञानेन स्वीयेन गुणेन एषां प्राणानामन्तर्बहिरिन्द्रियाणां विज्ञानं ज्ञानजनिकां शक्तिमादायेत्यर्थो बोध्यः । शेषं स्फुटम् । तत्रैव श्रुत्यन्तरं च, तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वाग् गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनः स यत्रैतत् स्वप्नया चरति स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्त्ततैवमेवैष एतत्प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तत इति ।तथाच स्वप्नावस्थायामज्ञानबहुलायामपि प्राणानामन्तर्बहिरिन्द्रियाणां पृथग्ग्रहणकथनात् तदानीं प्राणाख्येभ्य इन्द्रियेभ्यो विविक्तस्यैव ग्रहीतृत्वमुच्यते । अतो दहरविदः सङ्कल्पोऽप्यात्मधर्म एव ज्ञेयः । कामः सङ्कल्प इति श्रुतिस्तु लौकिकतत्परा । अतः स्वातन्त्र्याज्जीवस्यैव कर्त्तृत्वमित्यर्थः । अत्र मतान्तरमनुवदन्ति दूषयितुं विकल्पयन्ति च । * यस्त्वित्यादि * । स प्रष्टव्य इत्यादि च * । दूषयन्ति * नाद्य इत्यादि * । बुद्धिर्हि जडा । जडगतं कर्त्तृत्वं चेतने समयातीति न क्वापि दृष्टम् । विपरीतं तथाऽऽद्ौ दृष्टम् । अतो नाद्यः । किञ्च । सूत्रकृता कुत्र वा जडे कर्त्तृत्वमङ्गीकृतं येनात्र तदाद्रियते । यदि तथा स्यात् पूर्वं न प्रकृतेः कर्त्तृत्वं च रचनानुपपत्त्यादिसूत्रेषु निराकुर्यात् । अतोऽनङ्गीकारात्, पूर्वं निराकृतत्वाच्च नाद्य इत्यर्थः । द्वितीयं दूषयन्ति । * द्वितीय इत्यादि * । कर्त्तृत्वस्य यद्यपि घृतद्रवत्ववज्जीवधर्मत्वासिद्धा इष्टापत्तिस्तथापि प्राणानामुपादेयतया श्रुतौ सिद्धत्वाद् बुद्धेरपि प्राणेष्वेव प्रवेशात्तत्सम्बन्धेनोद्गमाङ्गीकारे प्राणोपादानविरोधश्च । अतः सोऽपि नेत्यर्थः । नच जीवानां करणगोचरसाक्षात्काराभावात् तद्ग्रहणं कथमुपपद्यत इति वाच्यम् । आप्रति स्वयञ्ज्योतिष्ट्वाभावेन तत्साक्षात्कारभावे-

तृतीये शास्त्रविरोधः । ब्रह्मणि सिद्धत्वाच्च । असत्कार्यस्य निराकृतत्वात् । सर्वविप्लवस्तु माध्यमिकवदुपेक्ष्यः ॥ ३९ ॥

पि, अत्रात्मा स्वयञ्ज्योतिर्भवतीति श्रुत्या तदानीं स्वयञ्ज्योतिष्ट्वेन करणनाडीप्रभृतिसाक्षात्कारसम्भवे सुखेन तद्ग्रहणोपपत्तेः । नचैवं सति जाग्रति कदाचित् तत्स्मरणापत्तिः । निद्रया स्वयञ्ज्योष्ट्वस्यैव ग्रहणादिविषयकसंस्कारस्यापि तिरस्कारात् । नच तिरस्कारे मानाऽभावः । कार्याभावेनैव तथानुमानात् । अथवा, उपेक्षाज्ञानादिव तादृशाज्ञानादपि संस्कारानुत्पत्तिरुपेक्षाज्ञानवत्तदपि त्रिक्षणावस्थाय्येवेति वा श्रुतार्थापत्त्या कल्पनीयमतो न दोषः ।

नच द्वितीयस्कन्धे, आत्मा यथा स्वप्नजनेक्षितैक इत्यत्र स्वप्नादौ भगवत एव द्रष्टृत्वप्रतिपादनान्न तत्र जीवस्य द्रष्टृत्वमिति शङ्क्यम् । तत्र, स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व इत्यत्रोक्तायाः भगवतो द्रष्टृत्वप्रतिज्ञायाः पूर्तये भगवतो द्रष्टृत्वव्युत्पादनेऽपि जीवद्रष्टृत्वस्यानिषेधात् । अन्यथा स्वप्नानुस्मरणाभावप्रसङ्गात् । इदञ्च मया तत्रैव व्युत्पादितमिति ततोऽवसेयम् ।

भिक्षुस्तु—यद्यपि जीवानां करणगोचरसाक्षात्कारो नास्तीति तद्गोचराकृतिर्न सम्भवति, तथापि निद्रानिमित्तकारणचक्षुर्निमीलनादिद्वारैव निद्रायां कर्तृत्वं बोध्यमित्याह । तत्रास्माकं रोचते । उक्तरीत्या कर्तृत्वे साक्षात्सम्भवति तथा कल्पनस्यायुक्तत्वादिति । तृतीयं दूषयन्ति । * तृतीय इत्यादि * । शास्त्रे हि कर्तृत्वं प्रतिज्ञातं सूत्रकृता । यदि तच्छशविषाणायितमेव भवेत् तदा तस्य समागमनासम्भवात् कथं तत्प्रतिजानीयादतस्तद्विरोधः । किञ्च । यदि तत् तथा स्याद् ब्रह्मण्यपि न स्यात् । तथा सतीक्षत्यादिसूत्रेषु न तत्प्रतिपादयेत् । अतो ब्रह्मणि सिद्धत्वादपि न कर्तृत्वस्य तथात्वम् । नच ब्रह्मणि सिद्धत्वेऽपि जीवे शुक्तिरजतवदसदेवोत्पद्यत इति युक्तम् । असत्कार्यवादस्य निराकृतत्वात् । यत्तु ब्रह्मणो निर्गुणत्वात् कार्यस्याविद्यकत्वेन कर्तृत्वमपि तथैवेति । तदयुक्तम् । सर्वविप्लावकत्वात् । सर्वविप्लवस्तु माध्यमिकवच्छून्यवाद एव पर्यवस्य-

व्यपदेशाच्च क्रियायां नचेन्निर्देशविपर्ययः ॥३६॥

व्यपदेशो, विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि चेति । अत्र सांख्ये बुद्ध्यादीनामेव कर्तृत्वं न जीवस्येति क्रियायां यागादिकर्मसु, न तु भोगे । जीवस्य कर्तृत्वं न चेत् । न । तथा सति निर्देशस्य विपर्ययो भवेत् । विज्ञानेन विज्ञानमादायेति श्रुत्यनुरोधात् । प्रकृतेऽपि तृतीयान्तता आपद्येत ।

अथ स्वव्यापारे कर्तृत्वं, तथापि पूर्वनिर्देशस्य विज्ञानमयस्य विपर्ययः स्यात् । विकारित्वं स्यात् । तच्चासङ्गतम् । व्यर्थत्वात् । विज्ञानमादायेत्यत्र विपर्यय एव एकस्य प्रदेशभेदेनार्थभेदोऽपि ।

तीति सर्वप्रमाणविरुद्धत्वात् तद्भेदेनापेक्ष्यः । तस्मात् तृतीयाऽपि नेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां नचेन्निर्देशविपर्ययः॥ एवं श्रुतार्थापत्त्या जीवस्य कर्तृत्वं साधयित्वा साक्षाच्छ्रुत्या साधयतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * व्यपदेश इत्यादि * । व्यपदेशः प्रथमाविभक्त्या कर्तृत्वेन निर्देशः, सोऽस्यां श्रुतौ जीवे वर्त्तते । अतः कल्पनां विना साक्षाच्छ्रुत्यैव स कर्त्तेत्यर्थः । सूत्रशेषं व्याकुर्वन्ति * अत्र सांख्य इत्यादि * । अत्र अस्यामपि श्रुतौ विज्ञानपदेन बुद्धिरेवोच्यते । सांख्ये बुद्ध्यादीनां प्राकृतानामेव कर्त्तृत्वं व्यवस्थापितं, न जीवस्य इति हेतोः क्रियायां यागादिषु वैदिकेषु लौकिकेषु च कर्मसु जीवस्य न कर्त्तृत्वम् । क्रियापदाद् भोगे कर्त्तृत्वं न पूर्वपक्षिणा प्रतिषिध्यते । तथाच क्रियायामेव जीवस्य कर्त्तृत्वं नेति चेन्न । इदं वक्ष्यमाणहेतुना सेत्स्यमानकथनम् । तथा सति विज्ञानपदेन बुद्धेरेव व्यपदेशेऽङ्गीकृते सति तथेत्यर्थः । ननु कारकमात्रस्य स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् स्थाली पचति काष्ठानि पचन्तीत्यादिवद् अत्रापि कर्त्तृत्वं शक्यवचनमतो निर्देशविपर्ययो न भविष्यतीत्याशङ्कामनूद्य तत्रापि दूषणं योजयन्ति । * अथेत्यादि * । यद्येवं निर्देशः समर्थ्यते तथापि अयं श्लोको विज्ञानमयमुपक्रम्य पठित इत्येतदैकार्थ्यात् तत्रापि विज्ञान-

भगवति सर्वे शब्दाः स्वभावत एव प्रवर्तन्ते । औपचारिकत्वज्ञापकाभावात् ।

यज्ञो जायमान इति श्रद्धादीनां शिरस्त्वादिः ।

पदस्य बुद्धिवाचकत्वे विज्ञानमयपदस्य बुद्धिविकारवाचकत्वं स्यात् । तच्चासङ्गतम् । द्व्यच्त्वात् । द्व्यचश्छन्दसीति विधेर्बह्वज्व्यावृत्त्यर्थत्वात् । अतस्तत्रैवात्रापि तदनुरोधाज्जीववाचकत्वमेवाङ्गीकार्यम् । यद्यपि विज्ञानमाद्रायेत्यत्र विपर्यय एव वर्त्तत इति तस्य न दोषत्वमिति वक्तुं शक्यते, तथापि एकस्य विज्ञानस्य जीवधर्मतया प्राणधर्मतया च प्रदेशभेदेनार्थभेदोऽपि तत्राभिप्रेत इति तत्र न विपर्ययस्य दोषत्वम् । अत्र तूभयत्राप्येक एव विज्ञानपदार्थः परामृष्यत इत्यत्र तु विपर्ययो दोष एवेत्यर्थः । ननु विज्ञानपदस्य जीववाचकत्वे विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यत्र विज्ञानपदस्य ब्रह्मण्यौपचारिकत्वं स्यादतो नेदं साधीय इत्यत आहुः । * भगवतीत्यादि * । सर्वे शब्दाः प्रणवविकृतित्वात्प्रणववाच्ये ब्रह्मणि स्वभावत एव वर्त्तन्ते । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति श्रुतेश्च । अतस्तत्रौपचारिकत्वज्ञापकाभावान्न तथेत्यदोष इत्यर्थः । नन्विदं विज्ञानमयपदस्य विकारार्थत्वानुपपत्त्यनुरोधेनोक्तम् । सा तु नास्ति । छन्दसि सर्वेषां विधीनां वैकल्पिकत्वाभ्युपगमात् । नचात्र विकारप्रत्ययत्वे मानाभावः । तत्र श्रद्धादीनां मनोवागादिधर्माणां शिरआदित्वकल्पनाया एव मानत्वादित्यत आहुः । * यज्ञ इत्यादि * । सत्यमस्ति कल्पना, परन्तु न तस्या विकारप्रत्यये मानत्वम् । श्लोके तस्य यज्ञकर्तृताया वक्तव्यत्वात् । श्रुत्यन्तरे च यजमानभागप्राशनप्रशंसायाम्, एतावान् वै यज्ञो यावान् यजमानभागो यज्ञो यजमानो यद्यजमानभागं प्राश्नाति यज्ञ एव यज्ञं प्रतिष्ठापयतीति यज्ञस्वामित्वेन यजमानस्य यज्ञतायाः कल्पनाया उपदिष्टत्वाद्यजमानधर्माणां श्रद्धादीनां शिरस्त्वादियज्ञशिरःप्रभृतिरूपत्वं कल्पनयोच्यते । पञ्चाग्निविद्यायां श्रद्धाहोमकथनात् तस्या यज्ञाङ्गतया तद्धर्मत्वम् । ऋतसत्ये प्रमीयमाणानुष्ठीयमानौ धर्मौ । योगश्चात्मचिन्तनसाधनत्वाद्योगशिखाद्युपनिषत्सु विहितत्वाच्च धर्म एव ।

तस्माद् विज्ञानमयो जीव एव । जडस्य स्वातन्त्र्याभावान्न कर्तृत्वम् ॥ ३६ ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

ननु जीवस्य कर्तृत्वे हिताकरणादिदोषप्रसक्तिरितिचेत् । न । उपलब्धिवदनियमः । यथा चक्षुषेष्टमनिष्टं चोपलभते, एवमिन्द्रियैः कर्म कुर्वन्निष्टमनिष्टं वा प्राप्नोति ॥ ३७ ॥

महर्लोकोऽप्याधारतया योगयज्ञाङ्गम् । इदं च तृतीयाध्यायेन सङ्गतम् । अत इयं कल्पना यज्ञस्वार्थेति नास्या विकारप्रत्ययसाधकत्वमित्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । ननु भवत्वेवं तथापि यज्ञादिकर्त्तृत्वं शरीरविशिष्टस्यैवेति बुद्धावेव कर्त्तृतायाः पर्यवसानमित्यत आहुः । * जडस्येत्यादि * । तथाच कर्त्तृलक्षणस्य बुद्धावघटमानत्वान्न बुद्धेः कर्त्तृत्वं, किन्तु जीवस्यैवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । जीवस्य कर्त्तृत्वे स्वातन्त्र्यं प्राप्तम् । स्वतन्त्रत्वे च हितमेव स्वस्य कुर्यान्न त्वहितादि । दृश्यते तु तदपि । अतो हिताकरणादिदोषप्रसक्तिर्जीवकर्त्तृत्वबाधिकेति बुद्धेरेव कर्त्तृत्वमित्यर्थः । समाधिं व्याकुर्वन्ति । * नेत्यादि * । सांख्यमते भोक्तृत्वस्याङ्गीकाराद् भोगस्य च सुखदुःखसाक्षात्कारात्मकत्वात् तत्र स्वातन्त्र्यं त्वस्य वक्तव्यम् । तथा सति उपलब्धिरूपे कार्ये तत्करणभूतानि चक्षुरादीनि व्यापारयन् यथा चक्षुषा इष्टमनिष्टं चोपलभते, एवं क्रियारूपेऽपि कार्ये तत्करणानामिन्द्रियाणां व्यापारणादिन्द्रियैः कर्म कुर्वन्निष्टमनिष्टं वाऽऽप्नोतीति समः समाधिरित्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु — यथा, नित्योपलब्धिसूत्रे आत्मनो विभुत्व उपलब्ध्यनियमो दोष उक्तस्तथात्र आत्मनोऽकर्त्तृत्वे प्रकृतेश्च कर्त्तृत्वे दोष उच्यते । यदि प्रकृतिरेव कर्त्री स्यान्नात्मा, तदा तस्याः सर्वपुरुषसाधारणत्वात् सर्वाणि कर्माणि सर्वेषां भोगाय

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

नन्वीश्वरवत् स्वार्थमन्यथा न कुर्यादितिचेत् ॥ शक्तिविपर्ययात् ॥ तथा सामर्थ्याभावात् । इत एव दैवादहितमपि करोति ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

जीवस्य क्रियाज्ञानशक्ती योगेन सिद्ध्यतः। समाध्यभावाच्छक्त्यभाव इत्यर्थः। चकारात् तादृशमन्त्राभावोऽपि।

स्युर्नैव वा, न तु कस्यचित्। नच य आत्मा यत्सन्निहितस्तस्य तद्भोग इति सन्निधानाद् व्यवस्था। आत्मनां विभुत्वाभ्युपगमेन सर्वेषां सान्निधानस्याविशिष्टत्वात् । अत एव नान्तःकरणादिनापि व्यवस्थासिद्धिरित्याहुः। तदपि युक्तम् ॥ ३७ ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति। * नन्वित्यादि *। अयमर्थः। चक्षुषा अनिष्टोपलब्धिर्या जायते सा न स्वप्रयत्नसम्पाद्या। प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेन दैवाज्जायमानत्वात्। अतः कर्मजनितेष्टानिष्टोपलब्धिदृष्टान्तो न युक्तः। अतो यदि जीवः स्वतः कर्त्ता स्यात् तदा स्वार्थमनिष्टं न कुर्यात्। यथा ईश्वरः स्वार्थमनिष्टं न करोति तद्वत्। दृश्यते च तत्। अतो न जीवः कर्त्तेति। अत्र समाधिं व्याकुर्वन्ति * तथेत्यादि * विपर्ययोऽभावः। तथाच शक्त्यभावादनिष्टकरणम्। ईश्वरे तु शक्तिरस्तीति न दृष्टान्तः । अतोऽनिष्टकरणं न साहजिककर्त्तृत्वबाधकमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ शक्त्यभाव एव कुत इत्याकाङ्क्षायामेतत्सूत्रं प्रवृत्त इत्याशयेन विवृण्वन्ति । * जीवस्येत्यादि *। स्पष्टम्। तादृशमन्त्राभाव इति सामर्थ्यसाधकमन्त्राभावः। यथा भूमिर्भूम्ना द्यौर्वरिणेत्याहाशिषमेवैतामाशास्ते सर्पा वै जीर्यन्तोऽमन्यन्त स एतं कसर्णीरः काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत्ततो वै ते जीर्णास्तनूरपाघ्नतेति। अत्र सांख्यास्तदनुसारिणो मायावादिप्रभृतयश्च जीवस्य बुद्धिसम्बन्धादौपाधिकं कर्तृत्वमङ्गीकुर्वन्तः स्वाभाविके जीवस्य कर्तृ-

नच सहजकर्तृत्वे अनिर्मोक्षः । पराधीनकर्तृत्व एवैतदिति ।

सांख्यस्य तन्मतानुसारिणो वान्यस्य भ्रम एव । कर्तृत्वे न मुक्तिरिति । नपुंसक एवमुच्येतेति बाह्यवत् ।

निरिन्द्रियस्यैव समाधिरित्यपि । करणत्वेन बुद्धिवन्न केनापि

त्वे यथा वह्नेरौष्ण्यान्न निवृत्तिस्तथा जीवस्य कर्तृत्वान्न निवृत्तिः स्यात् । तदनिवृत्तौ च मोक्षोऽपि न स्यात् कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वादित्याहुः । तद् दूषयन्ति * नचेत्यादि * । * पराधीनकर्तृत्व एवैतदिति * । आध्यासिक एव कर्तृत्वे अनिर्मोक्षस्तस्यैव दुःखरूपत्वात् । * ब्रह्मवदिति * । वैधर्म्ये दृष्टान्तः । तथाच पराधीनकर्तृत्ववादिनस्तवैवायं दोषो, नास्माकमित्यर्थः । ननु शुद्धबुद्धमुक्तात्मनः प्रतिपादनात् तादृशे आत्मनि मोक्षसिद्धिरभिमता । तादृगात्मप्रतिपादनं च न स्वाभाविके कर्तृत्वे अवकल्पते । अत उपाधिधर्माध्यासेनैवात्मनः कर्तृत्वं न स्वाभाविकमिति वदतः प्रत्याहुः । * सांख्यस्येत्यादि * । * कर्तृत्वे नेति * । अत्र नेति भिन्नं पदम् । भ्रमत्वे हेतुः । * नपुंसक इत्यादि * । * नपुंसक इति * स्वातन्त्र्यादिसर्वपुरुषधर्मशून्यः । * इति बाह्यवदिति * अयमभ्युपगमो बाह्यानामिव प्रमाणरहितः । तथाच प्रमाणराहित्यादस्य भ्रमत्वमित्यर्थः । अत्र हेतुस्तु मुक्तानामपि शुकसनत्कुमारादीनामुपदेशकर्तृत्वदर्शनम् । भूमविद्यायां, तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राणा इत्यारभ्य, आत्मतः कर्माण्यात्मत एवेदं सर्वमित्यन्तेन पश्यस्य सङ्कल्पादीनामात्महेतुकत्वश्रावणं च बोध्यम् । यदुक्तं, समाध्यभावश्च शास्त्रार्थवत्त्वेनैव परिहृतो यथाप्राप्तमेव कर्तृत्वमादाय समाधिविधानादिति तद् दूषयन्ति । * निरिन्द्रियस्यैव समाधिरित्यपीति * अध्यासशून्यतया इन्द्रियाद्यभिमानरहितस्यैव समाधिर्मुख्य इत्यपि बोध्यमित्यर्थः । अत्रापि भूमविद्यास्थं वाक्यमेव हेतुः । ननु कैवल्यात् पूर्वं जीवन्मुक्तस्यापि लिङ्गसद्भावाद् बुद्धिसम्बन्धोऽस्त्येवेति कथं निरिन्द्रियत्वमत आहुः । * करणत्वेनेत्यादि * । तथाच बुद्धिसम्बन्धस्तु केवलस्य ब्रह्माभेदेऽप्यनिवार्यः । बुद्धेः पारमार्थिके

दृश्यते। तस्माज्जीवस्य स्वाभाविकं कर्तृत्वम् । ध्यायतीव लेलायतीवेत्यपि परधर्मानुकरणम्। अयमप्येको धर्मः।

स्वाप्ययसम्पत्त्योर्ब्रह्मव्यपदेशं पुरस्कृत्य सर्वविप्लवं वदन्नुपेक्ष्यः॥ ३९॥

व्यावहारिके च सत्यत्वे विभुन आकाशस्येव सर्वसम्बन्धत्वात् । अध्यासस्तु नास्ति, येन सम्बध्येत । तस्माज्जीवस्य स्वाभाविकमेव कर्तृत्वमित्यर्थः। एवं मुक्तस्य स्वाभाविकं कर्तृत्वं प्रतिपाद्य संसारिणोऽप्याहुः। * ध्यायतीवेत्यादि * । तदुक्तमेकादशस्कन्धे द्वाविंशे, 'नृत्यतो गायतः पश्यन् यथैवानुकरोति तान् । एवं बुद्धिगुणान् पश्यन्ननीहोऽप्यनुकार्यत'इति। गुणैर्भगवता वेति बोध्यम् । अत एवैकादशे द्वितीयाध्यायेऽपि योगीश्वरवाक्ये 'कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वाऽनुसृतस्वभावात् । करोति यद् यत् सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत् तदि'त्यत्र कायाद्युपाधितोऽन्य आत्माऽपि कर्तृत्वेनोक्तः। तस्मान्न शङ्कालेश इति दिक्। यत्तु, नान्योऽतोऽस्ति, द्रष्टेत्यादिश्रुतेः परस्मादन्यो जीवो नाम कर्ता भोक्ता न विद्यते । आविद्यकत्वात् कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरिति तत्राहुः । * स्वाप्ययेत्यादि * । उक्तं पुरस्कृत्य स्वाग्रहेण तथा कुर्वन्नुपेक्ष्यः। अयमर्थः । उक्तश्रुतेर्जीवान्तर्यामिणोः शरीरशरीरिभावकथनोत्तरमेव पाठेन तद्भेदानिषेधकतया तादृशद्रष्ट्रन्तरनिषेधपरत्वम् । यत्र हि द्वैतमिवेत्यस्या अपि समानप्रकरणे पश्यत्त्वादिकं प्रतिपाद्य विभक्तत्वनिषेधेनाविभागानुसन्धानदशायां द्वितीयस्य विभक्तत्वेन निषिध्य सर्वस्यात्मभावबोधनपूर्वकमन्यदर्शननिषेधात् सजातीयदर्शनैपरत्वं वा, न तु द्रष्टृत्वादिनिषेधनपरत्वम् । पश्यत्त्वादीनां विनाशेनाविनाशित्वबोधनपीडाप्रसङ्गात् । अतः स्वाग्रहेण तत् सर्वं विप्लावयन्नुपेक्ष्य इत्यर्थः । एवञ्च यत्तैरुच्यते—विधिशास्त्रं तु यथाप्राप्तं कर्तृत्वमादाय कर्तव्यविशेषमुपदिशति, न कर्तृत्वमात्मनः प्रतिपादयति। कर्ता विज्ञानात्मपुरुष इत्याद्यपि शास्त्रमनुवादरूपत्वाद् यथाप्राप्तमाविद्यकं कर्तृत्वमनुवदिष्यति। एतेन विहारोपादाने परिहृते। तयोरप्यनुवादरूपत्वात्। यत् पुनः सन्ध्ये स्थाने परिवर्तन-

विहारः प्राणानामुपादानं चोक्तम् । तत्राप्यन्येषां प्राणानां विरमणं, न तु धियोऽपि । सधीः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामतीति धीसम्बन्धश्रावणात् । उपादाने यद्यपि करणे कर्मकरणविभक्तिनिर्देशस्तथापि तत्संपृक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं द्रष्टव्यम् । केवले कर्तृत्वासम्भवस्य दर्शितत्वात् । यथा लोके योधा युध्यन्ते, योधै राजा युध्यत इति तथात्रापि । किञ्चास्मिन्नुपादाने करणव्यापारोपरममात्रं विवक्षितं, न स्वातन्त्र्यम् । कस्य चिदबुद्धिपूर्वकस्यापि स्वापे करणव्यापारोपरमदर्शनात् । तस्मादात्मनः कर्तृत्वमुपाधिनिबन्धनमेवेति । तदपि फल्गु । सनत्कुमारादीनां चङ्क्रमणादिदर्शनेन भूमविद्यास्थवाक्येन च निरध्यासानामात्मन एव सर्वकार्यकर्तृत्वे सिद्धे तदनुसारेणान्यद्रष्टृत्वान्यदर्शननिषेधकश्रुत्यर्थं उक्तरीत्योक्तयुक्तिभिश्च प्राञ्जले स्वाभाविककर्तृत्वनिषेधकप्रमाणाभावाद् विधिशास्त्रमनुवादकशास्त्रं विहारोपादानशास्त्रं च प्रतिपादयिष्यत्यनुवदिष्यति च । एवञ्च सन्ध्ये स्थाने, धियो विरमणाभावेऽपि न कश्चिद्दोषः । धीसाहित्येऽपि तदानीं तस्या उपाधितागमकस्याभावात् । करणत्वेन सम्बन्धस्येष्टत्वात् करणगतविभक्तिकोपाभावात् तदानुकूल्याच्च । योधदृष्टान्तेन धियः कर्तृत्वसाधनमात्मनस्तन्निराकरणं चाप्यसङ्गतमेव । योधानां चेतनत्वेन करणानां चाचेतनत्वेन राज्ञश्च प्रयोजकत्वेनात्मनश्च प्रयोजककर्तृताया अप्यनुपगमेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यात् । अतोऽस्मिन्नुपादाने जीवस्य स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणाप्यभेद्यमिति दिक् । यदपि विज्ञानपदस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वान्मनोनन्तरपाठाच्च, विज्ञानं यज्ञं तनुत इत्यत्रापि बुद्धेरेव कर्तृत्वमुच्यते । विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्मज्येष्ठमुपासत इति वाक्यशेषोऽपि बुद्धेरेव प्रथमजत्वं विषयीकरोति। ज्यैष्ठ्यस्य प्रथमजत्वरूपस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात् । स एव वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरिक्रमो यद् यज्ञ इति श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य वाग्बुद्धिसाध्यत्वावधारणादित्युक्तम् । तदपि मन्दम् । प्रकरणापेक्षया प्रसिद्धेर्दुर्बलत्वात् । विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति ब्रह्मण्यपि प्रसिद्धेस्तुल्यत्वात् । योगरूढ्यपेक्षया केवलयोगस्यापि निर्बलत्वात् । श्रद्धादीनां शिरस्त्वादिकल्पनतात्पर्यस्य प्रागेवोक्तत्वात् । ज्येष्ठशब्दोऽपि ब्रह्मपदसमभिव्याहाराद् ब्रह्मण इव ज्यैष्ठ्यं वक्ति । ब्रह्मज्येष्ठा वीर्याणीत्यादिवत् । वाग्बुद्ध्योरुत्तरोत्तरिक्रमस्तु बुद्धेः करणत्वेऽपि तुल्यः ।

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥

ननु कर्मकारिणां कर्तृत्वभोक्तृत्वभेदो दृश्यते तत् कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्भेदो भविष्यतीतिचेत् । न । यथा तक्षा रथं निर्माय तत्रारूढो विहरति, पीठं वा । स्वतो वा न व्याप्रियते वाश्यादिद्वारेण वा । चकारादन्येऽपि स्वार्थकर्तारः । अन्यार्थमपि करोतीतिचेत् तथा प्रकृतेऽपि । सर्वहितार्थं प्रयतमानत्वात् । नच कर्तृत्वमात्रं दुःखरूपम् । पयःपानादेः सुखरूपत्वात् । तथाच स्वार्थपरार्थकर्तृत्वं कारयितृत्वं च सिद्धम् ॥ ४० ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

कर्तृत्वं ब्रह्मगतमेव । तत्सम्बन्धादेव जीवे कर्तृत्वं, तदंशत्वा-

तस्मान्न किञ्चिदेतत् ॥ ३९ ॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । भेद इति * भिन्ननिष्ठत्वम् । सूत्रोक्तं समाधिं व्याकुर्वन्ति । * नेत्यादि * । तथाच उक्तोऽभेदः प्रायिको, न तु नियत इति न कर्मकरदृष्टान्तेन तयोर्भिन्ननिष्ठत्वसिद्धिरित्यर्थः । उभयथेति पदं व्याकर्तुमाहुः । * अन्यार्थमित्यादि * । पूर्वपक्षिणोक्तमङ्गीकुर्वन्ति । * तथेत्यादि * । * प्रकृत इति * शास्त्रप्रणयने । तथाच व्याख्यातान् सर्वान् प्रकारान् क्रोडीकर्तुमयं दृष्टान्तो, न तु स्वतोऽकर्ता, करणद्वारैव कर्तेत्येतावन्मात्रांशे । प्रमाणाभावादित्यर्थः । शेषमुत्तानार्थम् ॥ ४० ॥ १४ ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ जीवे कर्तृत्वं स्वाभाविकमित्यवधारितम् । तत् किं जीवस्य स्वातन्त्र्येण, उत ब्रह्माधीनतयेति विचारणीयम् । पुण्यः पुण्येनेति, एष उ एवेति विरुद्धश्रुतिद्वयदर्शनेन सन्देहात् । तत्र ईश्वराधीनत्वे जीवस्य दुःखभोगासम्भवात् कर्मानादित्वस्य च कर्तृस्वाधीनत्वात् तदप्यनाद्येवेति स्वातन्त्र्येणैव कर्तृत्वमिति शङ्कायामिदं सूत्रमित्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति । * कर्तृत्वमित्यादि *

दैश्वर्यादिवत् । न तु जडगतमिति । अतो, नान्योऽतोऽस्तीति सर्वकर्तृत्वं घटते । कुत एतत् ? । तच्छ्रुतेः। तस्यैव कर्तृत्वकारयितृत्वश्रवणात् । यमधो निनीषति तमसाधु कारयतीति । सर्वकर्ता सर्वभोक्ता सर्वनियन्तेति । सर्वरूपत्वान्न भगवति दोषः ॥ ४१ ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावै-
यर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥

ब्रह्मगतमेव कर्तृत्वं ब्रह्मतादात्म्यादेव जीवे भासते। तादात्म्यं चांशत्वान्नतु कार्यत्वात्। अत ऐश्वर्यादिकं यथा भगवत्कृपया पार्षदादिषु पुंस्त्वादिवत् प्रकटीभवद्भासते तथा कर्तृत्वमित्यपि । अत एव मुक्तानां तत्तत्कार्यकर्तृत्वं श्रूयते, इमांल्लोकान् कामान्नीकामरूप्यनुसञ्चरन्नित्यादि । यद्यपि ब्रह्मवादे जडेष्वप्यंशत्वमविशिष्टं, तथापि जडजीवयोः परस्परवैलक्षण्यार्थे तत् तत्र न भगवता प्रकटीक्रियते । यथा पृथिव्यामेव गन्धो, न जलादिष्विति । अतो ब्रह्मधर्मस्यैव जीवे संक्रान्तत्वेन जीवस्य दर्शनादिकर्तृत्वान्नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुत्युक्तमन्यनिषेधेन ब्रह्मण एव दर्शनादिसर्वकार्यकर्तृत्वं घटते । सर्वकर्मेति श्रुतिरप्यसङ्कोचेन ब्रह्मणि सङ्गच्छते । एवञ्च, न कर्माविभागादिति सूत्रे यत् कर्मानादित्वमभ्युपगतं तदपि ब्रह्मधर्मत्वादेवोपपन्नमित्यर्थः।हेतुं व्याकुर्वन्ति * तस्यैवेत्यादि * स विश्वकृत् स हि सर्वस्य कर्तेति । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुगिति, सर्वमिदं प्रशास्ति, अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानामित्यादिश्रुतिभिः सर्वभोक्ता सर्वनियन्तेति । कारयितृत्वश्रुतिस्तूक्तैव । नन्वेवं सर्वकर्तृत्वाद्यङ्गीकारे असमीचीनं प्रत्यपि ब्रह्मण एव कर्तृत्वात् क्लिष्टकर्मत्वाद्यापत्तिरित्यत आहुः । * सर्वेत्यादि * । तथाच,'किं वर्णितेन बहुना लक्षणं गुणदोषयोः । गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तूभयवर्जित' इत्येकादशस्कन्धे भगवदुक्तान्न्यायान्न दोष इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ तुशब्द-

ननु वैषम्यनैर्घृण्ययोर्न परिहारः। अनादित्वेन स्वस्यैव कारयितृत्वादितिपक्षं तुशब्दो निवारयति। प्रयत्नपर्यन्तं जीवकृतम्। अग्रे तस्याशक्यत्वात् स्वयमेव कारयति। यथा बालं पुत्रं यतमानं पदार्थगुणदोषौ वर्णयन्नपि तत्प्रयत्नाभिनिवेशं दृष्ट्वा तथैव कारयति। सर्वत्र तत्कारणत्वाय तदानीं फलदातृत्वे या इच्छा तामेवा-

व्याख्यानमुखेन सूत्रमवतारयन्ति। * नन्वित्यादि * । पूर्वं कर्मादित्वमीश्वरस्य तत्सापेक्षत्वं चाङ्गीकृत्य वैषम्यनैर्घृण्ययोः परिहारः कृतः। स तु न युज्यते। कर्मानादित्ववत् स्वस्य यत्कारयितृत्वं तस्याप्यनादित्वादित्यर्थः। समाधिं व्याकुर्वन्ति। * प्रयत्नेत्यादि*। अयमर्थः। तैत्तिरीय आनन्दमयप्रशंसाप्रसङ्गे, अथातोऽनुप्रश्ना इत्यादिना अविद्वद्विदुषोः समानैव ब्रह्मप्राप्तिरुत कश्चिद्भेद इति प्रश्ने उत्तरत्वेन, सोऽकामयतेत्यादिना स्वस्यैव बहुभवनेनोच्चनीचरूपेण सर्वसृष्टिमुक्त्वा तत्रानुप्रवेशेन स्वस्यैव, सच्च त्यच्चाभवदित्यादिना अनेकविधं द्वैधीभावं चोक्त्वा, सत्यमभवदिति समाप्तौ ब्रह्मरूपत्वं निगमयामास। तथा सति सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वे अविशिष्टेऽपि मध्ये, स तपोऽतप्यतेत्यादिना तपोरूपस्यालोचनस्यापि सृष्टौ कारणत्वेन कथनाद् यथाधिकारं तत्तत्फलं, तत्तदधिकारश्च नानाविधस्तत्र कारणं, तस्यापि कारणं नानाविधः स्वभाव इति तत्र फलति। एवं सत्यालोचनानुसारेण वक्ष्यमाणप्रनाड्या प्रयत्नपर्यन्तं जीवकृत्यं, तदपेक्षः सन्, अग्रे बाह्यकृतावुपकरणबाहुल्यमपेक्षितं, तच्च जीवेन केवलेन सम्पादयितुमशक्यमतस्तत्सम्पादनद्वारा स्वयमेव कारयति। तत्र दृष्टान्तो *यथा बालमित्यादि*। एवं सति कार्यमात्रं प्रति भगवानेव कारणमिति सर्वत्र तत्कारणत्वाय तदानीं प्रयत्नोत्तरकाले फलदातृत्वाभिव्यापिका या इच्छा आलोचनाकारान्तःपातिनी तामेव श्रुतिरनुवदति, उन्निनीषत्यधोनिनीषतीति। अतो गुणदोषकथनपूर्वकं बालेच्छानुसारिसामग्रीसम्पादके पितरि यथा न दोषः, किन्तु बालस्वभावे, तथा ब्रह्मण्यपि न दोषः, किन्तु जीव एवेत्यर्थः। ननूक्तदृष्टान्तन्यायेनैव कारयतीत्यत्र किं गमकमित्या-

नुवदति । उन्निनीषति, अधो निनीषतीति । अन्यथा विहितप्रतिषिद्धयोर्वैयर्थ्यापत्तेः । अप्रामाणिकत्वं च । फलदाने कर्मापेक्षः । कर्मकारणे प्रयत्नापेक्षः । प्रयत्ने कामापेक्षः । कामे प्रवाहापेक्ष इति मर्यादारक्षार्थं वेदं चकार । ततो न ब्रह्मणि दोषगन्धोऽपि । नचानीश्वरत्वम् । मर्यादामार्गस्य तथैव निर्माणात् । यत्रान्यथा स पुष्टिमध्य इति ॥ ४२ ॥

काङ्क्षायां सूत्रोक्तं, विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इति हेतुं विवृण्वन्ति । * अन्यथेत्यादि * । यद्युक्तन्यायं विहाय केवलं जीवकृतकर्मापेक्षः कारयतीत्येवाङ्गीक्रियते तदा विहितप्रतिषिद्धयोर्यागादिब्राह्मणहननादिरूपयोः कर्मणोर्वैयर्थ्यं स्यात् । पूर्वपूर्वयैव कर्मानुसरणे ईश्वरस्य तदधीनतया तेषामेव प्राधान्यात्तत एव दुःखवदप्रार्थितस्य सुखस्यापि सिद्धेः । आदिपदादप्रामाणिकत्वं च । इदं विहितमिदं निषिद्धमिति बोधकस्य प्रमाणव्यापारस्य वैयर्थ्यात् । अतो विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यप्रमाणव्यापारावैयर्थ्यप्रामाणिकापेक्षावत्कृतप्रमाणानुसरणेभ्यो हेतुभ्य इदं ज्ञायते, यत् फलदाने कर्मापेक्ष इत्यादिमर्यादारक्षार्थं तज्ज्ञापकं स्वनिश्वासरूपं वेदं प्रकटीचकार । यथा लोके राज्यमर्यादारक्षकं नीतिशास्त्रम् । ततो, लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति न्यायेन जीवकृतप्रयत्नानुसरणान्न ब्रह्मणि वैषम्यादिदोषगन्धः । नाप्यनीश्वरत्वम् । मर्यादामार्गस्य तादृशापेक्षावैशिष्ट्यपूर्वकत्वेन स्वयमेव निर्माणादिति । नन्वयमपि न नियमः । अहल्याघृतमिति, ते नाधीतश्रुतिगणा इत्यादिवाक्येषु तदनपेक्ष्यैव गोकुलस्थेभ्यः फलदानकथनाच्छ्रुतावपि, सुहृदः पुण्यकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यामिति कथनादित्यत आहुः । * यत्रेत्यादि * । तथाचेदमपि लोकवत्तु लीलेतिन्यायादेव समाहितम् । लोके राज्ञामपि कृपापात्रेषु तथा दर्शनादिति ।

विद्वन्मण्डने तु, स वै नैव रेमे इति श्रुत्यनुसारेण, यती प्रयतन इतिधात्वर्थमादाय भगवत्कृतो यः क्रीडार्थमुद्यमः सोऽत्र प्रयत्नशब्दे गृहीतः । सिद्धान्तस्तूभयत्राप्येक एव । तेनात्रेदं सिद्धम् । फलदाने

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथाचापि दाशकितवा-
दित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

जीवस्य ब्रह्मसम्बन्धिरूपमुच्यते । जीवो नाम ब्रह्मणोंऽशः । कुतः ? । नानाव्यपदेशात् । सर्वे एवात्मानो व्युच्चरन्ति कपूयचरणा रमणीयचरणा इति च ।

भगवान् जीवकृतप्रयत्नापेक्षोऽपि न स्वातन्त्र्याद्धीयते । तथैवालोचितत्वात् । आलोचनानुसारेण विविधं फलं जीवेभ्यो ददपि, न वैषम्यादिदोषभाग् भवति । सर्वरूपत्वात् । कर्मणामप्यनादित्वं भगवद्धर्मत्वात् । क्वचिन्मर्यादां भिनत्त्यपि । स्वतन्त्रत्वात् । तथोक्तं द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्याम् ।

यत्किञ्चिद् दूषणं त्वत्र दूष्यश्चापि हरिः स्वयम् ।
विरुद्धपक्षाः सर्वेऽपि सर्वमत्रैव शोभत इति ॥ ॥ ४२ ॥ १९ ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ अधिकरणमवतारयन्ति * जीवस्येत्यादि * । स्वसम्बन्धि तु, ज्ञोऽत एवेति सूत्रे ज्ञानरूपत्वबोधनादुक्तम् । इदानीं यो यदंशः स तं भजेदिति भजनयोग्यत्वं वक्तुं मतान्तरवद् अन्यत्वं परिहर्त्तुं मुक्तिदशायां ब्रह्मत्वव्यपदेशस्य मुख्यवृत्तत्वे हेतुं बोधयितुं ब्रह्मानेकत्वं च परिहर्त्तुं ब्रह्मसम्बन्धिरूपकथनार्थमिदमारभ्यत इत्यर्थः । सूत्रं विवृण्वन्ति । * जीवो नामेत्यादि * । * नानाव्यपदेशादिति * नानात्वेन व्यपदेशो नानाव्यपदेशस्तस्मात् । श्रुतौ बहुत्वसंख्याविशिष्टत्वेन कथनाद् ब्रह्मणः सकाशाद् विस्फुलिङ्गवद् विभागकथनाच्चेत्यर्थः ।

विद्वन्मण्डने तु—नानाविधो व्यपदेशो नानाव्यपदेशः, क्वचिद् ब्रह्मत्वेन, क्वचिद्विभक्तत्वेन, क्वचिदक्षरत्वेन, क्वचिच्चिद्रूपत्वेन, क्वचिदीशितव्यत्वेन, क्वचिदणुत्वेन, क्वचिद् व्यापकत्वेनेत्येवंरूपः । अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः, सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति, ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ, विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय, क्षरात्मानावीशते देव एकः, एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः, तद्वज्जीवो नभोपम इत्या-

ननु ब्रह्मणो निरवयवत्वात् कथं जीवस्यांशत्वमिति वाच्यम् । न हि ब्रह्म निरंशं सांशमिति वा क्वचिल्लोके सिद्धम् । वेदैकसमधिगम्यत्वात् । सा च श्रुतिर्यथोपपद्यते तथा तदनुल्लङ्घनेन वेदार्थज्ञानार्थं युक्तिर्वक्तव्या । सा चेत् स्वयं नावगता, तपो विधेयम् । अभिज्ञा वा प्रष्टव्या इति । न तु सर्वविप्लवः कर्तव्य इति ।

तत्रैषा युक्तिः—

विस्फुलिङ्गा इवाग्नेर्हि जडजीवा विनिर्गताः ।
सर्वतःपाणिपादान्तात् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखात् ॥

दिषु । तस्माद् ब्रह्मणोंऽश एव जीवः । न ह्येवं विरुद्धधर्माश्रयत्वं कार्यस्य सम्भवतीत्यादि व्याख्यातम् ।

अत्रैकदेशिभिर्दर्शनान्तराभिमानिभिश्च कृतामाशङ्कामनूद्य निषेधन्ति * ननु ब्रह्मण इत्यादि * । निषेधे हेतुं व्युत्पादयन्ति । * न हि ब्रह्मेत्यादि * । * युक्तिर्वक्तव्येति * । यथा न्यग्रोधफलमाहरेत्यादिः । * तपो विधेयमिति * तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति श्रुतेः । * अभिज्ञा वा प्रष्टव्या इतीति * । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमित्यादिश्रुतेः । इतिः * प्रकारे । एवं श्रौतेन प्रकारेण ब्रह्म ज्ञातव्यं, न त्वेकदेशमादाय सर्वश्रुतिविप्लवः कर्त्तव्यः । योऽन्यथा सन्तमात्मानमिति श्रुत्युक्तदोषप्रसङ्गादित्यर्थः । एवं हेतुकथनावश्यकत्वं व्युत्पाद्य श्रुतिसिद्धयुक्तिरूपमंशपक्षाङ्गीकारे हेतुमाहुः । * तत्रेत्यादि * । *जडजीवा विनिर्गता इति * । व्युच्चरणश्रुतौ एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानीत्युक्त्वा, सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्तीति कथनात् ते परस्परविलक्षणतया निर्गताः । * सर्वत इत्यादि * । श्वेताश्वतरे, विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोहस्त उत विश्वतस्पात्, सम्बाहुभ्यां धमति सम्पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एक इति, सर्वतःपाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं, सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य

निरिन्द्रियात् स्वरूपेण तादृशादिति निश्चयः।
सदंशेन जडाः पूर्वं चिदंशेनेतरे अपि ॥
अन्यधर्मतिरोभावा मूलेच्छातोऽस्वतन्त्रिण इति ॥
ब्रह्मवादे अंशपक्ष एव।

ननु अंशत्वे सजातीयत्वमायाति। श्रुत्यन्तरे पुनर्ब्रह्मदाशा ब्रह्मेमे कितवा उत। अत्र सर्वस्यापि ब्रह्मविज्ञानेन विज्ञानप्रतिज्ञानाद् दाशादीनामपि ब्रह्मत्वं प्रतीयते। तत्कार्यत्व एव स्यादिति-

तिष्ठति, सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितमिति श्रावणात् तथा। एवं सृष्टि कारणस्वरूपं चोक्त्वा जडजीववैलक्षण्ये हेतुमाहुः। * सदंशेनेत्यादि *। वैलक्षण्य क्रमं च विस्फुलिङ्गश्रुतिरेव प्रमाणमिति वैलक्षण्यरूपात् कार्यादेवं कार्यविभागोऽनुमीयते। स इममेवात्मानं द्वेधाऽपातयत् ततः पतिश्च पत्नी चाभवतामिति श्रुत्यन्तरे तथा दर्शनात्। जडजीवयोर्विरुद्धधर्माधारत्वाभावे युक्तिमाहुः। * अन्येत्यादि *। अन्य आनन्दांशस्तस्य धर्मो विरुद्धधर्माश्रयत्वं तस्य तिरोभावो येषु तादृशाः। तत्र हेतुर्मूलेच्छा, प्रजायेयेतीच्छा ततः। * अस्वतन्त्रिण इति *। स्वतन्त्रो ब्रह्मभावस्तद्वन्तः स्वतन्त्रिणस्तद्भिन्ना ब्राह्मेभ्यो देहादिभ्यो मुक्तेभ्यो जीवेभ्यश्च भिन्ना इत्यर्थः। तथाचैवंश्रुतौ लोकविरुद्धस्य सर्वतःपाणिपादत्वादेः श्रावणेन ब्रह्मणि निरंशेऽपि लोकविरुद्धस्य सांशत्वस्य व्युच्चरणादिश्रुतिबलेनाङ्गीकर्त्तुं शक्यत्वाद् विरुद्धधर्माश्रयत्वं युक्तिरिति तथा श्रुतिमूलकयुक्त्या ब्रह्मवादे अंशपक्ष एवाद्रियते। तं विहाय केवलं निष्कलश्रुतिं पुरस्कृत्यौपचारिकांशत्वकल्पनया सर्वश्रुतिविप्लवो न कर्त्तव्यः। ब्रह्मणो लोकविलक्षणत्वादित्यर्थः। अंशत्व एव किञ्चिदाशङ्क्य सूत्रांशेन परिहरतीत्याशयेनाहुः। * नन्वित्यादि *। * अत्रेति *। अस्यां श्रुतौ। तत्कार्यत्व एव स्यादिति। तेषां ब्रह्मत्वं ब्रह्मकार्यत्व एव युज्येत, घटमृदोरिव दाशादिब्रह्मणोर्वैजात्यस्य स्फुटत्वात्। तथाच व्युच्चरणश्रुत्युक्तानां प्राणलोकादीनामिवात्मनामपि कार्यत्वमे-

चेन्न । अन्यथापि प्रकारान्तरेणापि एके शाखिनो दाशकितवादित्वमधीयते शरीरत्वेन, अंशत्वेन च । स्वरूपतः कार्याभावेऽपि प्रकारभेदेन कार्यत्वात् । तथाच न साजात्यम् । आनन्दांशस्य तिरोहितत्वात् । धर्मान्तरेण तु साजात्यमिष्टमेव ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णात् ॥ ४४ ॥

पुरुष एवेदꣳ सर्वमित्युक्त्वा, पादोऽस्य विश्वा भूतानीति भूतानां जीवानां पादत्वं, पादेषु स्थितत्वेन वा अंशत्वमिति ॥४४॥

वाङ्गीकार्ये, न त्वंशत्वमिति शङ्कार्थः । प्रकारान्तरं विवृण्वन्ति । * एक इत्यादि * । स्यात् कार्यत्वं, यदि दाशादीननूद्य ब्रह्मत्वं विधीयेत । विधीयते तु विपरीतम् । अतो ब्रह्मण एव शरीरत्वं तन्निविष्टत्वं च । इम इत्यनेन सजीवानामेव देहानां परामर्शात् । तन्निविष्टत्वं चांशद्वारैव सम्भवति यथा चन्द्रमसो जलादिषु वह्नेरयःपिण्डादिषु । अत एके शाखिनो ब्रह्मणो दाशकितवादित्वं शरीरत्वेन अंशत्वेन चाधीयते । अतस्तद्दशानूद्यविधेयभावान्यथानुपपत्त्या अंश एव जीवः । नच साजात्याभावो बाधक इति वाच्यम् । जीवस्य स्वरूपतो जन्माभावेन कार्यत्वाभावेऽपि ब्रह्मणः सकाशाद् विभागे शरीरप्रवेशतः प्रकारभेदेन कार्यत्वात् । तथाच स्थूलसूक्ष्मशरीराऽभिमानान्न साजात्यम् । अभिमानश्चानन्दांशस्य तिरोहितत्वात् । तत्तिरोधानस्य च तदर्थप्रयत्नानुमेयत्वात् । अतोऽपि न साजात्यम् । धर्मान्तरेण चित्स्वरूपनित्यत्वादिना तु साजात्यमिष्टमेव । सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपा इति मुण्डके श्रावणात् । अतः साजात्याभावस्यान्यहेतुकत्वाद् वस्तुतः साजात्यस्य सत्त्वादेतच्छ्रुतिविचारेऽप्यंश एव जीव इति परिहारग्रन्थाशयः ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णात् ॥ श्रुत्यन्तरसम्मतिं दर्शयितुं हेत्वन्तरं वदतीत्याशयं स्फुटीकुर्वन्ति । * पुरुष एवेत्यादि * । पुरुषसूक्तव्याख्यानाऽध्याये, पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुरिति व्याख्यानात् पक्षान्तरमाहुः । * पादेष्वित्यादि * ॥ ४४ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ४५ ॥

वेदे स्वतन्त्रतया उपपाद्य वेदान्तरेऽपि तस्यार्थस्यानुस्मरणम्। ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इति ॥ ४५ ॥

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

जीवस्यांशत्वे हस्तादिवत् तद्दुःखेन परस्यापि दुःखित्वं स्यादितिचेन्न। एवं परो न भवति। एवमिति प्रकारभेदः। द्विष्टत्वेनाऽनुभव इति यावत्। अन्यथा सर्वरूपत्वात् कुत एवं तत्राह ॥ प्रकाशादिवत् ॥ नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तत् स्यादिति।

अपि स्मर्यते ॥ अर्थस्तुस्फुटः ॥ ४५ ॥

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ एवं त्रिभिर्जीवस्यांशत्वं निर्द्धार्यांशत्वे प्राप्तान् दोषान् परिहरतीत्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति * जीवस्येत्यादि *। * अंशत्वे हस्तादिवदिति *। हस्तादिवदंशत्व इत्यन्वयः। परिहारं व्याकुर्वन्ति। * एवं पर इत्यादि *। अत्र, नैवं पर इति निषेधेन प्रकारभेदो बोध्यते।तेन तद्धेतुभूतः प्रकारोऽपि भेदकत्वेन सूच्यते।तथाच यस्मात् परो जीववन्न तस्माज्जीववद् दुःखी नेति।तथा सत्येवमिति जीवनिष्ठः प्रकारभेद उच्यते।स च दुःखे द्विष्टत्वेनानुभवरूपः।स तु परस्यनास्ति,किन्तु प्रियत्वेनानुभवरूपः।अतः परोऽन्यथा।तत्र हेतुः * सर्वरूपत्वादिति। तथाच पूर्वसूत्रे यथा दाशकितवादिरूपस्तथात्र दुःखरूपोऽपि। अतो दुःखे दुःखत्वेन भानरहितत्वात् परो नैवमित्यर्थः। न हि स्वस्य स्वस्मिन्नप्रियत्वं भासते। ननु कुत एवमवगम्यते, तत्राह * प्रकाशादिवदिति *। यथा प्रकाशशैत्यादयो धर्मा नाग्निहिमादीनां दुःखद्विष्टत्वबुद्धिजनकास्तथा दुःखमपि परस्य न दुःखजनकं, न वा द्विष्टत्वानुभवजनकमित्यर्थः। वाक्यं तु एकादशस्कन्धे भिक्षुगीतासु । 'कालस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत् किमात्मनस्तत्र तदात्मकोऽसौ। नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तत् स्यात् क्रुध्येत कस्मै न परस्य द्वन्द्वमि'ति। तत्र परस्येतिपदस्यांशिन इत्यर्थो

प्रकाशग्रहणं धर्मत्वद्योतनाय । दुःखादयोऽपि ब्रह्मधर्मा इति । अतो द्वैतबुद्ध्या अंशस्यैव दुःखित्वं, न परस्य ।

अथवा प्रकाशः प्रकाश्यदोषेण यथा न दुष्टः । पापस्यापि तदंशत्वादिति ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

स्मरन्ति च ऋषयः । सर्वेऽपि ऋषयोंऽशिनो दुःखासम्बन्धमंशस्य दुःखसम्बन्धं स्मरन्ति । 'तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः । न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसे'ति । कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा

बोध्यः । दुःखादीनां ब्रह्मधर्मत्वमानन्दतिरोभावरूपत्वात् । आविर्भावतिरोभावौ शक्ती वै मुरवैरिण इति वाक्येन तिरोभावस्य भगवद्धर्मत्वादिति । ननु तर्ह्यग्न्यादिवदिति कुतो नोक्तं तत्राहुः । * प्रकाशेत्यादि * तथाचाग्न्यादिवदित्युक्ते सामर्थ्यविशेषादेव प्रकारभेदो बुध्येत, न तु धर्मधर्मिभावात् । अतस्तद्बोधनार्थं तथा नोक्तमित्यर्थः । एतस्य दुरूहत्वेन क्लिष्टत्वात् पक्षान्तरमाहुः । * अथवेत्यादि * रूपस्य प्रकाशांशत्वं तु, सूर्यश्चक्षुस्तथा रूपं ज्योतिषो न पृथग् भवेदिति द्वादशस्कन्धे उक्तम् । तथाच सौरः प्रकाशो रूपप्रकाशकः प्रकाश्यं रूपमपि तदंशस्तथापि तद्दोषेण यथा प्रकाशस्य न दुष्टत्वं तथा जीवस्याभिमानादिदोषप्राप्तेऽपि न परस्य तद्दोषवत्त्वमित्यर्थः । क्वचित्तु पापस्यापि तदंशत्वादिति पाठः । तदा त्वादिपदेन सूत्रे पापं ग्राह्यम् । तथाच धर्मः स्तनोऽधर्मपथश्च पृष्ठ इति वाक्यात् पापं विराजोऽङ्गः । तस्माद् यथा विराजो न दुःखं तद्वदित्यर्थो वाच्यः ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ स्मरन्ति च ऋषय इति ग्रहणकम् । अग्रे व्याख्यानम् । * निर्गुण इति * प्राकृतसंसर्गशून्यः । एकस्तथेति श्रुतिस्तु कठवल्लीस्था । एतत्पूर्वार्द्धं तु, सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैरिति । द्वितीया श्वेताश्वतरस्था । एतत्पूर्वार्द्धं द्वा सुपर्णेत्यादि । तया विरुद्धधर्मवत्त्वं भेदश्च जीवपरमात्मनोः सिद्ध्य-

न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः। चकारात्, तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति ॥ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

ननु जीवस्य भगवदंशत्वे विधिविषयत्वाभावात् कर्मसम्बन्धाभावेन कथं फलसम्बन्धः। जीवस्य च पुनरनेकदेहसम्बन्धात् कः शूद्रः, का भार्येति ज्ञानमप्यशक्यम्। अतः कर्ममार्गस्य व्याकुलत्वात् कथं जीवस्यापि दुःखित्वमित्याशङ्क्य परिहरति।

अनुज्ञापरिहारौ विधिनिषेधौ जीवस्य देहसम्बन्धाद् यो देहो यदा गृहीतस्तत्कृतौ। यथा शवाग्निश्चाण्डालभाण्डस्थमुदकं, तद्घटादिश्च परिह्रियते। एवमुत्कृष्टं परिगृह्यते। तथा जीवेऽपि देह-

ति। एवं सूत्रद्वयेन एको दोषः परिहृतः। पूर्वश्रुतौ चाक्षुषैरित्यस्य तत्तच्चक्षुःसम्बन्धिभिस्तिमिरादिभिरित्यर्थः ॥ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ पुनर्दोषान्तरमाशङ्क्य परिहरतीत्याहुः * नन्वित्यादि *। अयमर्थः। कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यत्र ब्रह्मण आप्तकामत्वेन फलानुपयोगाज्जडस्य च ज्ञानाद्यभावेन कर्मकरणस्याशक्यत्वाद् विधिनिषेधशास्त्रमनर्थकं स्यादिति, तत्परिहारार्थं जीवस्य विधिनिषेधविषयतया कर्तृत्वमङ्गीकृतम्। अंशत्वे तद्विरुध्यते। भगवत इव जीवस्यापि तथात्वस्याऽवश्यवक्तव्यत्वेन कथं फलसम्बन्धः। तथाच विधिनिषेधवैयर्थ्यतादवस्थ्यात् तत्सूत्रव्याघातः। किञ्च। शास्त्रस्य जीवाधिकारकत्वाज्जीवस्य चानेकदेहसम्बन्धात् को जीवः शूद्रः, का भार्येति ज्ञानमप्यशक्यम्। तदज्ञाने, ऋतौ भार्यामुपेयात्, न शूद्राय मतिं दद्यादित्याद्यनुज्ञापरिहारविषयज्ञानाभावः। अतः कर्ममार्गस्य व्याकुलत्वाद् विहितनिषिद्धाव्यवस्थितौ कथं जीवस्यापि निषिद्धफलभूतं दुःखित्वमिति द्वयमाशङ्क्य परिहरतीति। परिहारं व्याकुर्वन्ति * अनुज्ञेत्यादि * सत्यं जीवस्य यद्यपि भगवदंशत्वान्न स्वरूपतो विधिनिषेधविषयत्वं,

सम्बन्धकृतः । सम्बन्धश्चाध्यासिको भगवत्कृतश्च । आध्यासिको हि ज्ञानाग्निर्वर्तते । द्वितीयो भगवतैव। जीवन्मुक्तानामपि व्यवहारदर्शनात्। श्रुतिस्तु भगवत्कृतसम्बन्धमेवाश्रित्याग्निहोत्रादिकं विधत्ते । अन्यथा विश्वं स्वज्ञानं च बोधयन्ती कर्माणि न विदध्यात्। शब्दज्ञानस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात् । कथं सिद्धवद् यावज्जीवं विदध्यात् । न्यासोऽपि देहसम्बन्ध एव ॥ ४८ ॥

तथापि तत्तद्देहसम्बन्धकृतमागन्तुकं तद् भवत्येव। यथाग्न्युदकपृथिवीनां स्वतो विध्याद्यविषयत्वेऽपि शवादिसम्बन्धान्निषेधविषयत्वं, श्रोत्रियादिसम्बन्धाच्च विधिविषयत्वं, तद्वदस्यापि देहसम्बन्धाज्जातं तस्मिंस्तत एव तत्फलसम्बन्धस्यापि सौकर्येण तयोरपि सार्थक्ये सति न शास्त्रार्थवत्त्वसूत्रव्याहतिर्न वा कर्ममार्गव्याकुलता। येन दुःखित्वाद्यनुपपत्तिरित्यर्थः । ननु देहसम्बन्धेन विधिविषयत्वे देहसम्बन्धस्याज्ञानकृतत्वाच्छास्त्रस्याप्यज्ञाधिकारकत्वं सिद्ध्यति। अज्ञानं च बुद्ध्युपाधिकस्यैव, न तु स्वत इति शास्त्रार्थवत्त्वसूत्रव्याहतिर्न परिहृता भवतीत्याशङ्कायामाहुः । * सम्बन्धश्चेत्यादि * । * स्वज्ञानमिति * । साङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेत्यादिभिः स्वार्थज्ञानम् । * पूर्वमेव सिद्धत्वादिति * अध्यापनाध्ययनविधिभ्यां कृतेऽध्ययने तत्काल एव सिद्धत्वात् । तथाच कामाधिकारको विधिर्विश्वासोपजननार्थोऽज्ञाधिकारको भवतु नाम, यावज्जीवादिरूपो नित्यविधिस्तु नाज्ञाधिकारकः । अतो, न शास्त्रार्थवत्त्वव्याघात इत्यर्थः । ननु यावज्जीवविधिश्चेज्ज्ञानिपरस्तदा, यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदित्यादिसन्न्यासविधिवैयर्थ्यम् । अतो नेयं व्यवस्था युक्तेत्यत आहुः । * न्यासोऽपीत्यादि * । तथाच जरामर्याग्निहोत्रस्य तत्रापि सम्भवान्न वैयर्थ्यम् । ये पुनर्ब्रह्मभूता आदितः साधनसम्पत्त्या वा देहसम्बन्धं नानुसन्दधते, दैवादपेतमुत दैववशादुपेतमिति न्यायेन देहं धारयन्ति पूर्णा एव ज्ञानिनस्तेषां तु शुकादिवत् स्वत एव तत्र तत्र प्रवृत्तेर्न विधिनियतत्वम् । अत एव, यं प्रव्रजन्त-

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

ननु देहस्यापि बाल्यकौमारादिभेदात् कथं कर्मकाले ब्राह्मणत्वादि, जीवैक्यादितिचेद् देहान्तरेऽपि स्यादिति, तत्राह देहान्तरे सन्ततिरपि नास्ति । बाल्यादिभेदे पुनः सन्ततिरेका । अतः सन्ततिभेदान्न कर्मणां साङ्कर्यमिति ॥ ४९ ॥

अभास एव च ॥ ५० ॥

ननु सच्चिदानन्दस्य ब्रह्मणोंऽशः सच्चिदानन्द एव भवेदतः कथं प्रवाहे प्रवेशो भगवतश्च सर्वकार्याणि तत्राह । अभास एव

मनुपेतमपेतकृत्यमिति, पञ्चपड्ढायनार्भाभा इति, स्वैरं चरन्ति मुनयोऽपि न नह्यमाना इति योगेश्वरस्य भगवतो नाम्ना योऽपि नियामक इत्यादीनि वाक्यानि, दत्तात्रेयस्य च मार्कण्डेयपुराणे स्वैराचरणमिति सर्वं सङ्गच्छते । अतो, न कोऽपि दोष इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । *नन्वित्यादि* । यदत्र देहसम्बन्धेन विधिनिषेधव्यवस्थापनं तदयुक्तम् । यस्मिञ्जन्मनि यो देहो गृहीतस्तस्य देहस्यापि नित्यप्रलयेन बाल्यकौमारादिभेदादाधानादिकर्मकाले तस्य देहस्याभावेन ब्राह्मणत्वादिकं कथं वक्तव्यम् । तदभावे च, वसन्ते ब्राह्मण आदधीत, न ब्राह्मणं हिंस्यादित्यादिविधिनिषेधव्यवस्था दुरुपपादा । अतः कर्मव्याकुलत्वमसमाधेयम् । अथ जीवैक्यान्नानुपपत्तिरित्युच्यते चेत् तस्य देहान्तरेऽपि तुल्यत्वात् तस्याप्याधानाद्यापत्तिरिति शङ्कायां समाधिमाहेत्यर्थः । समाधिं व्याकुर्वन्ति । * देहान्तरे इत्यादि * । अर्थस्तूत्तानः । तथाच देहसम्बन्धेन समाधौ न कोऽपि दोष इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

आभास एव च ॥ पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । * भगवतश्च सर्वकार्याणीति * अत्रापि कथमिति पदं सम्बध्यते । सर्वाणि जडरूपाणि कार्याणि भगवत एवोपादेयानीत्यपि कथमित्यर्थः । कार्येऽप्यंशत्वस्य सत्त्वेन प्रसङ्गादेतदुक्तम् । समाधिं व्याकुर्वन्ति । * आभास इ-

जीवः। आनन्दांशस्य तिरोहितत्वात् । चकारादाकारस्याप्यभावः । न तु सर्वथा प्रतिबिम्बवन्मिथ्यात्वं जलचन्द्रवदित्येकस्यानेकत्वे दृष्टान्तः । तथा सत्यध्यासश्च स्वस्य न स्यात् । तत्र दृत्त्यादिदोषप्रसङ्गश्च । अतो न मिथ्यात्वरूप आभासोऽत्र विवक्षितः ॥५०॥

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

ईशित्वाय नैयायिकाद्यभिमतं जीवरूपं निराकरोति ।

त्यादि * । * आकारस्येति * चतुर्भुजादिरूपस्य भगवदाकारस्य । तथाच यथाऽनाचारी ब्राह्मणो ब्राह्मणाभासः, सूत्रधारकत्वेऽपि ब्राह्मण्याख्यदेवतायास्ततस्तिरोहितत्वात् तथा जीवोऽपि । एवं जडेऽपि ज्ञेयम् । मायावादिभिर्हि जलसूर्यकादिवद् ब्रह्मप्रतिबिम्बरूप आभासः स्वीक्रियते, तदसङ्गतत्वान्निषेधन्ति । * न त्वित्यादि * । ननु प्रतिबिम्बत्वानङ्गीकारे, एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदिति श्रौतदृष्टान्तविरोध इत्यत आहुः । * जलेत्यादि * । इदं वाक्यं यावदात्मभाविसूत्रे विचारितमिति, न पुनरनूद्यते । नन्वस्य प्रतिबिम्बरूपत्वाङ्गीकारे को दोष इत्यतस्तमाहुः । * तथा सतीत्यादि * । मिथ्याभूतस्याध्यासायोगात् तथेत्यर्थः । निबन्धोक्तानि दूषणानि च स्मारयन्ति । * तत्रेत्यादि * । तत्र वृत्तेर्द्वासुपर्णाश्रुतेरपि विरुद्ध्यत इत्यादिकारिकामूक्तानि स्वयमेव व्युत्पादितानि च, तत्प्रकाशे, तानि तानि चाऽऽवरणभङ्गे विद्वन्मण्डनविवरणे च मया सम्यग्विवेचितानीति ततोऽवगन्तव्यानि । अनेन केवलसदंशस्फूर्त्तावाभासत्वम् । यथाऽनाचारिब्राह्मणे ब्राह्मणाऽऽभासत्वं देहादिभिन्नत्वेन चेतनात्मज्ञाने बहूनां ब्रह्मधर्माणां भानात् प्रतिबिम्बत्वम् । आनन्दांशस्यापि स्फूर्त्तौ तु त्रितयप्राकट्यान्मुक्तिदशायां तु ब्रह्मत्वमित्यपि बोधितम् । * मिथ्यात्वरूप इति * । मिथ्यात्वं स्वरूपं यस्य तादृश इत्यर्थः ॥ ५० ॥

अदृष्टानियमात् ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । * ईशित्वायेत्यादि * । ईशो नियामकोऽस्यान्योऽस्तीतीशितत्वायेत्यर्थः । ननु जीवस्य

नानात्मानो व्यवस्थात इति भोगव्यवस्थया जीवनानात्वमङ्गीकृतम् । तत्रादृष्टस्य नियामकत्वं तन्मते सिद्धम् । देशान्तरवस्तूत्पत्त्यन्यथानुपपत्त्या व्यापकत्वं चाङ्गीकृतम् ।

एवञ्च क्रियमाणे मूल एव कुठारः स्यात् । सर्वेषामेव जीवानामेकशरीरसम्बन्धात् कस्यादृष्टं तद् भवेत् । नच मिथ्याज्ञानेन व्यवस्था । तत्रापि तथा । नचानुपपत्त्या परिकल्पनम् । श्रुत्यैवोपपत्तेः । एतेन विरोधाद् ऋपिप्रामाण्यमपि निराकृतम् ॥ ५१ ॥

ईश्वरनियम्यत्वं नैयायिकादिभिरप्यङ्गीक्रियत एवेति कुतस्तदर्थं तन्मतनिराकरणमित्याकाङ्क्षायां तत्र तदनुपपत्तिबोधनाय तन्मतमनुवदन्ति * नानेत्यादि * । * तत्रेति * भोगव्यवस्थायाम् । * सिद्धमिति * । कार्यमात्रं प्रति जीवादृष्टस्य कारणत्वाङ्गीकारात् सिद्धम् । * देशान्तरेत्यादि * । सामग्रीसमवधाने हि कार्यमुत्पद्यते । तत्र सामग्रीमध्ये अदृष्टमपि प्रविष्टमिति देशान्तरे यद्भोगार्थं यद्वस्तूत्पद्यते तत्र तददृष्टमवश्यं वक्तव्यम् । अदृष्टं चात्मसमवेतं गुणत्वात् । अतस्तत्रात्माभावे तद्वस्तूत्पत्त्यभाव इति तदन्यथानुपपत्त्या तस्मिन् देशे तददृष्टवदात्मसत्ताऽऽवश्यकीति तेषां व्यापकत्वमङ्गीकृतमित्यर्थः । एवमनूद्य दूषयन्ति । * एवञ्चेत्यादि * । भोगव्यवस्थैतत्सर्वाङ्गीकारे जीवनानात्वव्यापकत्वसाधनहेतुभूतायां भोगव्यवस्थायामेव तच्छेदकदूषणपात इत्यर्थः । अत्र हेतुमाहुः । * सर्वेषामित्यादि * । * मिथ्या ज्ञानेनेति * शरीरेऽहमित्यभिमानेन । * तत्रापि तथेति * । सर्वेषामेकस्मिन् शरीरे सम्बन्धतौल्ये कथमेकस्यैवात्मनोऽहंममेत्यभिमानः । * विरोधादिति * । श्रुतिविरोधात् । तथाचाभिमानकारणस्य निर्वक्तुमशक्यत्वे तेन शरीरेण तत्तदिन्द्रियेण तत्तन्मनसा कृतं कर्म सर्वेषां सम्बन्धतौल्यात् सर्वकृतं सत् सर्वेषामेव तद्भोजकादृष्टं जनयत् सर्वेषां तद्वस्तुभोगाय स्यात् । एवं सर्वत्रेति भोगव्यवस्थाभङ्गान्न तया जीवनानात्वव्यापकत्वयोः सिद्धिरित्यर्थः ॥ ५१ ॥

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

ननु मनःप्रभृतीनां नियामकत्वात् तेषामीश्वरेच्छया नियतत्वान्न दोष इतिचेन्न । पूर्ववदेव दोषप्रसक्तिः । तादृशेश्वरकल्पना च पूर्वमेव निराकृता ॥ ५२ ॥

प्रदेशादितिचेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

आत्मनो विभुत्वेऽपि प्रदेशभेदेन व्यवस्था । आत्मनि तादृशः प्रदेशविशेषोऽस्ति येन सर्वमुपपद्यत इति चेन्न । अन्यस्यापि प्रदेशास्तत्रान्तर्भवति । तस्यैव वा देहस्य देशान्तरगमने पूर्वदेशस्य स-

---

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥ विलक्षणमनःसंयोगेनाऽदृष्टव्यवस्थामाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्यादि * । ननु विलक्षणसंयोगोत्पादकानां मनःप्रभृतीनामभिमाननियामकत्वात् तेषां चेश्वरेच्छया नियतत्वान्नादृष्टानियमदोष इति चेन्न । कुतः । अभिसन्धिः पूर्वोक्तोऽभिमानस्तस्यादिभूतानि कारणानि तेष्वपि, एवं पूर्ववदेव विभूनामात्मनां विलक्षणमनःसंयोगस्यापि तुल्यत्वान्नियमाऽसम्भवदोषप्रसक्तिः । नचेश्वरेच्छया समाधानम् । निमित्तभूतेश्वरकल्पनायाः पूर्वमेव निराकृतत्वात् । अभ्युपगमेऽपि अनया प्रणाड्यास्यैवादृष्टमुत्पद्यतामिति वदयमेवं भुङ्क्तामित्यत एवात्मवादेऽप्याकारेण तस्यास्तुल्यत्वान्न व्यापकात्मसिद्धिरित्यर्थः ॥ ५२ ॥

प्रदेशादितिचेन्नान्तर्भावात् ॥ आत्मनां विभुत्वेऽपि प्रदेशभेदाङ्गीकारेण दोषसमाधिमाशङ्क्य परिहरतीत्याहुः । * आत्मन इत्यादि * । अन्यस्येत्यादि * । तथाच पूर्ववदेव दोषप्रसक्तिरित्यर्थः । * नन्वन्यस्य प्रदेशे स विशेषोनास्तीत्यदोष इत्यत आहुः । * तस्यै-

कृत्वात् सोंऽशोऽन्तर्भवेत् तिरोभवेदिति ॥ ५३ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥

वेत्यादि * । * सोंऽश इति * । विशेषत्वेनाङ्गीक्रियमाणो विशेषणांशः, देशान्तरे तस्य प्रदेशस्याभावात् तत आत्मनस्तिरोहितो भवेत् ततश्च तस्य भोगस्यासम्भव इति न प्रकृतसिद्धिरित्यर्थः ॥

शङ्कराचार्यमते जीवो ब्रह्मैव, उपाधिभेदादेव भेद इत्यंशत्वमौपचारिकम् । तन्मतं तु प्रागेवासकृन्निरस्तम् । किञ्च । अविद्याभ्रान्तं ब्रह्मैव जीव इति । यथा संक्षेपशारीरके । आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवलेति । क्वचिदविद्यावच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति । क्वचिद् अविद्यायां प्रतिबिम्बितं चैतन्यं क्वचिद् अन्तःकरणे प्रतिबिम्बितं, क्वचिद् अङ्गुल्यादिसम्पर्काच्चन्द्रादिद्वैताभासवदविद्यातो ब्रह्माप्यनेकवदाभासमानं द्वित्र्यादिसंख्यायोगि जीवपदवाच्यमिति । ततश्चाव्यवस्थादोषोऽपि । एते च सर्वेऽपि पक्षा विद्वन्मण्डने दूषिताः । मया च तट्टिप्पणे सम्यग्विवेचिता इति, नेह पुनर्दूष्यन्ते ।

भास्कराचार्यास्तु—सौत्रोऽन्तःशब्द उपाध्यवच्छिन्नस्याऽनन्यभूतस्य वाचकः । तथाच यथा आकाशस्य पार्थिवाधिष्ठानावच्छिन्नं कर्णच्छिद्रं, यथा च वायोः पञ्चवृत्तिः प्राणो, यथा च मनसः कामादयो वृत्तयस्तथा ब्रह्मणो जीवः । स च ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नः । तस्याऽभिन्नत्वं स्वाभाविकं, भिन्नत्वमौपाधिकम् । निरवयवस्य ब्रह्मणोंऽशाङ्गीकारस्तु विस्फुलिङ्गदृष्टान्तश्रुतेरित्याहुः । तत्रांशत्वं तु युक्तं भिन्नाभिन्नत्वं च । श्रौतत्वात् । भिन्नत्वस्यौपाधिकत्वं त्वसङ्गतम् । श्रौतदृष्टान्तविरोधात् । पादोऽस्येति मन्त्रवर्णस्य च विरोधात् । मन्त्रवर्णसूत्रविरोधात् । श्रुतौ पुराणेषु च श्रोत्रेन्द्रियस्य दिग्देवताकत्वेनातिरिक्तस्यैव सिद्धत्वात् तस्य चाभासत्वाद्रेण दृष्टान्तस्याप्ययुक्तत्वात् । प्राणमनोदृष्टान्तयोरप्यश्रौतत्वेन श्रौतदृष्टान्तविरुद्धत्वेन चायुक्तत्वादिति ।

भिक्षुस्तु—वास्तवमेवांशत्वं भेदाभेदश्रुतिभ्यामुपगम्य भेदाभेदावुभावपि स्वाभाविकौ मन्यते। तथाच यथा पितापुत्रयोरग्निविस्फुलिङ्गयोश्च विभागेनाभिव्यक्तिलक्षणः कार्यकारणभावस्तथा जीवब्रह्मणोरपीत्युपपद्यते। अभिव्यक्तिश्च स्वव्यापाराऽरूढता। नच भेदाभेदौ विरुद्धौ कथमेकत्र सम्भवेतामिति शङ्क्यम्। अन्योन्याभावलक्षणस्य भेदस्याविभागलक्षणेनाभेदेनाविरोधाद् विभागाविभागरूपयोर्भेदाभेदयोः कालभेदेन व्यवहारपरमार्थभेदेनाविरोधाच्च। नचाऽयमभेदो गौण इति वाच्यम्। लवणं जलमभूत्, दुग्धं जलमभूत्, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्, आप एवेदमग्र आसुः, वायुर्भूत्वा धूमो भवतीत्यादिलोकवेदयोः प्रयोगबाहुल्येन अविभागस्यापि मुख्याभेदत्वात्। भिदिर् विदारण इत्यनुशासनाच्च। परमात्मा जगद्रूपी सर्वसाक्षी निरञ्जनः। भिन्नाभिन्नस्वरूपेण स्थितोऽसौ परमेश्वर' इत्यादिस्मृतिशतादपि भेदाभेदयोर्विरोधोऽप्रामाणिक इति। ननु भवत्वेवं भेदाभेदयोरविरोधस्तथापि ब्रह्मणो निरवयवत्वाज्जीवस्य मुख्यं ब्रह्मांशत्वं न सम्भवतीतिचेन्न। अंशत्वं हि सजातीयत्वे सति कदाचिदविभक्तत्वमेव वाच्यम्। अन्यथा पुत्रचेतने पितृचेतनांशव्यवहारानुपपत्तेः। विभागश्च लक्षणान्यत्वम्। अभिव्यक्तधर्मभेद इति यावत्। ईदृशश्चांऽशो निरवयवस्यापि सम्भवतीत्यदोषः। यदि चावयवत्वमेवांशत्वमिष्यते तथापि सजातीयाविभक्तत्वगुणेनैव जीवेंऽशशब्दो गौणो युक्तो, न तु घटाकाशादिवत् प्रकारान्तरेण गौणः। भेदग्राहकश्रुत्यादिबलेनाग्निविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तानामेवादर्त्तव्यत्वादिति चाह। एतमर्थं मोक्षधर्मीयैर्वैशम्पायनवाक्यैश्चोपष्टम्भयन् व्याससम्मतत्वमस्य दृढीचकार। तदस्माकमपि सम्मतमेव। एतावान् परं विशेषो यदस्मत्सिद्धान्ते श्रुतीनामेव मुख्यत्वात् तथैव विरुद्धधर्माश्रयत्वं कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथाकर्त्तुं समर्थत्वमद्भुतकर्मत्वं महामहिमशालित्वं च निश्चित्य ब्रह्मसामर्थ्येनैव भेदाऽभेदाविरोधोऽखण्डत्वं, सांशत्वमन्यच्च यदनुपपद्यमानं लौकिकप्रमाणैस्तत् सर्वं समर्थ्यते। अनेन तु युक्तिभिः समर्थ्यत इति।

रामानुजाचार्यास्तु—ज्ञाऽज्ञौ द्वावजावीशानीशावित्यादिश्रुतेरत्यन्तभिन्न इति माध्वमतम्, उत परमेव ब्रह्माविद्यया भ्रान्तं जीवः, तत्त्वमसि, अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिश्रुतेरिति शाङ्करमतम्, अथवा ब्रह्मै-

नानाद्युपाध्यवच्छिन्नं जीवः, तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यः, उपाधिश्च सत्य इति भास्करं मतं चोपन्यस्य स्रष्टृत्वसृज्यत्वनियन्तृत्वनियम्यत्वादिरूपादुभयथाव्यपदेशात् तत्त्वमस्याद्यभेदेन व्यपदेशाच्च जीवो ब्रह्मणोऽशः। नच भेदव्यपदेशानां प्रसिद्धार्थत्वेनान्यथासिद्धत्वं शक्यम। ब्रह्मसृज्यत्वतन्नियम्यत्वतच्छरीरत्वादीनां प्रत्यक्षाद्यप्रसिद्धार्थानां कथनेन सिद्धस्य भेदस्यान्यथासिद्धताया वक्तुमशक्यत्वात्। अत एव जगत्सृष्ट्यादिवादिनीनामपि, न मिथ्यार्थोपदेशपरत्वमपीत्येवं पूर्वे दूषितमपि शाङ्करं भास्करं च मतं सङ्क्षेपेण दूषयित्वा, ततः, प्रकाशादिवन्नैवं पर इति सूत्रे प्रकाशादिवज्जीवः परमात्मनोऽशः। यथा भास्वतोऽग्न्यादेर्भावरूपः प्रकाशोंऽशो भवति। यथा गवाश्वादीनां गोत्वादिविशिष्टानां गोत्वादिकं विशेषणमंशः। यथा वा देहिनो देवमनुष्यादेर्देहोंऽशस्तद्वत्। अंशत्वं चैकवस्त्वेकदेशत्वम। अतो विशिष्टस्यैकस्य वस्तुनो विशेषणमंश एव। तथाच विवेचका विशिष्टे वस्तुनि विशेषणांऽशोऽयं विशेष्यांऽशोऽयमिति व्यपदिशन्ति। विशेषणविशेष्ययोरंशांशित्वेऽपि स्वभाववैलक्षण्यं दृश्यत, एवं जीवपरयोर्विशेषणविशेष्ययोरंशांशित्वं स्वभावभेदश्चोपपद्यते। तदिदमुच्यते। नैवं पर इति। एवञ्च जीवपरयोर्विशेषणविशेष्यत्वकृतं स्वभाववैलक्षण्यमादाय भेदनिर्देशाः प्रवर्त्तन्ते। अभेदनिर्देशास्तु पृथक्स्थित्यनर्हविशेषणानां विशेष्यपर्यन्तत्वमादाय मुख्यत्वेनोपपद्यन्त इति व्याचक्रुः।

शैवस्तु— मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम, अस्यावयवभूतेन व्याप्तं सर्वमिदं जगदितिश्वेताश्वतरश्रुतिमुपन्यस्य प्रकृतिविशिष्टस्य ब्रह्मणोऽशो जीव इत्याह। अंशत्वं च पूर्ववद् आह। अत्रापि सिद्धान्तादियान् भेदः। एतैर्विशेषणविशेष्ययोर्भेदस्तयोः स्वभावभेदश्च नैसर्गिक एवाङ्गीक्रियते। सिद्धान्ते तु प्रजायेयेतीच्छाहेतुकः। नैसर्गिकपक्षेऽपि विरुद्धधर्माधारत्वात् सामर्थ्यादेव नैकत्वादिविरोध इति शुद्धाद्वैतं निरवद्यम। अतो ये वादा यानि च दर्शनानि तानि सर्वाण्येतदेकदेशावलम्बीनीति बोध्यम।

माध्वास्तु—अंशान् द्विविधान् वदन्ति। केचिदभिन्नाः करचरणादिवत्, केचिद्भिन्नाः पुत्रादिवत्। तत्राद्या मत्स्याद्यवताराः। द्वितीया जीवाः।

वनमालिदासस्तु—तद्भिन्नत्वे सति तत्सदृशत्वमंशत्वम् । यथा चन्द्रमण्डलाच्छुतांशो गुरुमण्डल इति भिन्नांशस्वरूपमाह ।

तेन प्राचीनमाध्वमते राश्येकदेशत्वमंशत्वं फलति । वनमालिमते तु सादृश्याल्पत्वबोधनार्थत्वादौपचारिकमंशत्वं फलति । प्रकाशादिवन्नैवं पर इति सूत्रव्याख्याने च, यथा तेजोंऽशयोः कालाग्निखद्योतयोर्जलांशयोरमृतसमुद्रमूत्रयोः पृथिव्यंशयोर्मेरुपुरीषयोस्तत्तदंशत्वाविशेषेऽपि यथा नैकप्रकारता, किन्तु सदसत्तया विवेकस्तथा मत्स्यादीनां स्वरूपांशानां भिन्नांशानां जीवानां च । एवञ्चांशतुल्येऽपि कालाग्नितेजसोरभिमानिदेवतैक्यं खद्योते चाभिमानिभेद इति तत्कृतं वैलक्षण्यमित्याहुः ।

अत्रेदमवधेयम् । सूत्रे, नैवं पर इत्यनेन यत्प्रकारको जीवस्तत्प्रकारकत्वं परस्मिन्निषिध्यते प्रकाशादिदृष्टान्तेन । भवद्भिस्तु परस्वरूपाविचारेण स्वरूपांशानां तथात्वं साध्यते । तन्नु सिद्धे परस्य तथात्वे अर्थादेव सेत्स्यतीत्यपार्थः प्रयासः । परस्य निर्दोषत्वं तु न भवदुक्तरीत्या सिद्ध्यति । तेजोजलभुवां कालाग्न्यमृतसमुद्रमेरूणामेवैकाभिमानित्वं नान्येषामित्येवं विभागस्य पुराणादिष्वदर्शनात् । पृथिव्याः सर्वसहात्वेन दोषसम्बन्धस्य सिद्धतया दृष्टान्तस्य विरुद्धत्वप्रसङ्गाच्च । तेषां स्वांशराश्यभिमानित्ववदीश्वरेऽपि जीवराश्यभिमानित्वप्रसङ्गाच्च । अनभिमानित्वे तु भिन्नत्वस्य भवद्भिरेवोपगतत्वादंशत्वस्यैवासम्भवः । अथ राशिवदंशित्वं विभाव्यते तदा तु तस्य साजात्यमात्रे पर्यवसानात् ततो भिन्नस्यैकदेशस्य दूषणं राशौ दूषणसंसर्गस्य लोकेऽप्यभावात् परिहारस्यैव वैयर्थ्यम् । एवं पितृपुत्रभावेऽपि, पुत्रे काणे पितरि तदभावात् परिहारवैयर्थ्यमेव । नच तद्बोधकश्रुत्याद्यनुपपत्तिः । अस्मद्रीत्यापि तदुपपत्तेः । किञ्चैवं नैमित्तिके भेदे अवान्तरसृष्टाविवादिसृष्टावपि पूर्वमीश्वरे जीवानां पिण्डीभाव एव वाच्यो, न त्वैक्यम् । तथा सति तेषां भिन्नत्वेन, बहु स्यां नामरूपे व्याकरवाणीत्याद्युक्तं स्वस्य बहुभवनं नामरूपव्याकर्तृत्वमुत्तमपुरुषप्रयोगश्चोपरुद्ध्येत । अभिमानित्वं जीवतौल्यं चापद्येतेति ।

प्रकृतमनुसरामः ॥ स्मृतौ सूत्रे चांशशब्द उक्तः, श्रुतौ च पादशब्दः । उभावप्यनेकार्थत्वात् सन्दिग्धौ । अंशशब्दस्तावदवयवे पुत्रे खण्डे

विशिष्टवस्त्वेकदेशो राश्येकदेशो च प्रसिद्धः । श्रुतौ तु पत्न्यामपि परंपरया, अर्द्धो वा एष आत्मनो यत् पत्नीरिति । स आत्मानमेव द्वेधाऽपातयत् ततः पतिश्च पत्नी चाभवतां तदेतदर्द्धवृगलमिवेति तस्या अर्द्धत्वकथनादर्द्धशब्दस्य च कोशे पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेंऽशक इत्यंशविशेषे शक्तेः पादशब्दोऽप्यवयव एकदेशे च । अवयवे तु प्रसिद्धः । एकदेशे तु विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पाद इति । यद्यप्येतेषु यस्य कस्याप्यर्थस्य ग्रहणे लक्षणादोषसंसर्गो न भवति, तथापि श्रुतावूर्णनाभतन्त्वोरग्निविस्फुलिङ्गयोश्च दृष्टान्तकथनात् तदनुकूल एवांशांशिभावो ग्राह्यः । तथा सति खण्डावयववादिरूपस्तन्नित्यत्वादिबाधकश्रुत्यनुरोधादविकृतस्वरूप एवांशः सिद्ध्यति, न नित्यभिन्नः केवलविशेषणरूपो वा । प्रलयदशायामविभागेन पिण्डीभाव ऐक्ये वा श्लिष्टत्वेनैव सत्त्वात् तदालिङ्गितस्य ब्रह्मणः स्वस्मिन्नहमितरभिन्न इति प्रतीतेरर्थसिद्धत्वात् सृष्टिप्राक्काले बहु स्यामित्येकत्वबुद्धिपूर्वकस्य सङ्कल्पस्य पीडाप्रसङ्गात् । तस्या एकत्वबुद्धेर्भ्रमत्वप्रसङ्गेन महोपप्लवप्रसङ्गाच्च । अस्मत्पक्षे तु मोक्षेऽपि चरण एवैक्यम् । वेदे च सात्त्वतपतेश्चरणं प्रविष्ट इत्यादिवाक्यात् । अतोऽशांशिभावः स्वामिसेवकभावो, यो यदंशः स तं भजेत्, नाऽरुद्रो रुद्रमर्चयेदित्यादिवाक्यान्यैक्यं चेति सर्वं प्राञ्जलमुपपद्यते । एवं जीवानामंशत्वे जीवस्वरूपविचारेण नानात्मवादो, भगवत्स्वरूपविचारेण चैकात्मवाद इत्यपि प्राञ्जलमेव सिद्ध्यति । हस्तपादादीनां परस्परभेदपुरुषाभेदयोर्लोकेऽपि दर्शनात् । एवञ्च मुक्तौ जीवानां भगवदैक्येऽपि तेषां तत्तदङ्गेष्वेव प्रवशाद्भेदसहिष्णुरेवाभेदः । भगवन्नियम्यता च प्राञ्जलैव । यथा हस्तादीनां तत्तन्नामकत्वं, तद्वज्जीवानामंशानां जीवनामकत्वमात्मनामकत्वं च निर्बाधम् । स्वगतद्वैतं तु न दोषाय । भेदसहिष्णोरेवाभेदस्य सिद्धान्तेऽङ्गीकारात् । अत एव श्रीवसुदेवभगवत्संवादेऽपि, आत्मा ह्येकः स्वयं ज्योतिरिति श्लोके नानात्वदृष्टेरौपाधिकत्वेन भ्रान्तत्वं निरूप्य स्वजीवस्वरूपयोर्विचारेणैकात्म्यं बोधयता भगवता, 'खं वायुर्ज्योतिरापो भूस्तत्कृतेषु यथाशयम् । आविस्तारोऽल्पभूर्येको नानात्वं यात्यसावपी'ति श्लोके खादिपञ्चमहाभूतदृष्टान्तेनैकात्म्येऽपि नानात्वस्य वास्तवत्वमुपाधिव्यङ्ग्यत्वं च बोधितम् । अन्यथा पूर्वश्लोके एव नानात्वदृष्टे-

गुणोपाधित्वेन भ्रान्तत्वे बोधिते तत एव नानात्वस्य निवृत्तत्वात् खादिपञ्चमहाभूतदृष्टान्तेन नानात्वं न स्थापयेत् । केवलाकाशदृष्टान्तेनापि घटाकाशमहाकाशवदेकत्वस्यौपाधिकनानात्वस्य च सिद्धौ सांशानि भूतानि भूतान्तराणि न दृष्टान्तीकुर्यात् । अतोंऽशत्वेन नानात्वस्य विद्यमानत्वात् परापरभावघटित एवैकात्म्यवादो भगवदभिमत इति सिद्ध्यति । तेन परममुक्तिदशायामैक्याभिव्यक्तावपि पुरुषस्य स्वाङ्गेष्विव भगवतो जीवेषु नियम्यता न विरुद्ध्यते । ननु परममुक्तेष्वैश्वर्यादिवत्त्वे सिद्धे नियम्यतया किं वा कार्यमिति शङ्क्यम् । स्वस्य मुक्तोपसृप्यत्वात् स्वसेवास्वप्राकट्येच्छायां स्वसेवार्थं स्वेन सह तत्प्राकट्यमित्यादि बोध्यम् । नचैवं सति नानात्वनिन्दाबोधकश्रुतिविरोधः शङ्क्यः । तत्र हि प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरित्युपक्रम्य सर्वाधिदैविकत्वं वदन्, नेह नानास्ति किञ्चनेति स्वरूपे नानात्वं निषेधति । तेन यथा जीवे प्राणादयो भिन्नाः स्वयं जीवस्तेभ्यो भिन्न इत्येवं नानात्वं, न तथा ब्रह्मणि, किन्तु सर्वाधिदैविकत्वात्, प्राणन्नेव प्राणो भवतीत्यादिश्रुत्युक्तं प्राणादिकार्ये स्वयं स्वरूपेणैव कुर्वन्नाना नेति नानात्वं निषिद्ध्य तादृशे यः प्राणादिनानात्वं पश्यति तस्य निन्दा क्रियते । तेन भ्रान्तप्रतिपन्ननानात्वस्य दर्शन एव निन्दापर्यवसानं, न तु कार्यभेदेन प्राप्ते तस्मिन् प्राणन्नेव प्राणो भवतीति श्रुत्यैव नानात्वस्याङ्गीकारात् । यथैकः पुरुषो पाचनपाठनादीनि नानाकार्याणि कुर्वन्नाना न भवतीति तद्वद् ब्रह्मापीत्यदोषात् । एतेनैव, न ह्यस्ति द्वैतसिद्धिरात्मैव सिद्धोऽद्वितीयो मायया ह्यन्यदिवेत्युत्तरतापनीयोक्तं समर्थितं ज्ञेयम् । अंशांशिभावेनैव नानाकार्यकरणेऽपि स्वरूपैक्यानपायात् । इदं च मत्कृतनृसिंहतापनीव्याख्यानादेवावगन्तव्यमिति नेह प्रपञ्च्यते । [illegible], यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवतीति श्रुतिविरोधः । अत्र भेददर्शने दोषस्यानुक्तत्वात्, कुरुते इति पदेन तथा निश्चयात् । क्रियासाध्यस्य तस्य भेदस्योपमानादिकरणे एव सम्भवात् । तस्मादयमेव पक्षो निर्दुष्ट इति ॥ ५३ ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य
पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे द्वितीयाध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

तथा प्राणः ॥ १ ॥

जीवशरीरवर्तिनां प्राणादीनां विचारार्थं पादारम्भः ।

तत्र जीवं निरूप्य तादृशधर्मवत्त्वं प्राणे अतिदिशति । प्राणशब्दप्रयोगः प्रियत्वाय प्राणा इन्द्रियाणि ।

तथा प्राणः ॥ पूर्वपादे जीवस्य स्थूलशरीरनिष्पादकानां भूतानामुत्पत्तिक्रमादिकं विचार्य ततो जीवस्वरूपं विचारितम् । इन्द्रियादीनां तु स्वरूपादिकं न विचारितमिति तुरीये पादेऽवसरसङ्गतिं बोधयन्तः पादप्रयोजनमाहुः । * जीवशरीरेत्यादि * । जीवस्थूलशरीरमध्यवर्त्तिनां लिङ्गशरीरघटकानामन्तर्बहिरिन्द्रियाणां प्राणानां च विचारार्थं पादारम्भ इत्यर्थः । अत्रैतेषां शरीरान्तरवर्त्तित्वोक्त्या शरीरान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं दर्शितम् । तत्र द्वयी विधा सम्भाव्यते । शरीरवदुत्पत्तिनाशशालित्वं वा जीववद्गत्यागतिशालित्वं वा । आद्यायां वियदादिवद् ब्रह्मकार्यत्वम् । द्वितीयस्यां जीववद् ब्रह्मांशत्वम् । सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायास्तूभयथाऽपि सिद्धिरतोऽत्रोभयोर्मध्ये किं विवक्षितमित्याकाङ्क्षायां प्राणादिनित्यतागमकस्य श्रुतावनुपलम्भाद्, एतस्माज्जायते प्राण इत्यत्र जन्मोपलम्भाच्च कार्यत्वमेव विवक्षितमिति पूर्वपक्षे प्रवृत्तमिदं सूत्रमित्याशयेन व्याचक्षते । * तत्र जीवमित्यादि * । अतीतपादान्ते अदृष्टानियमेन परमतं निराकृतम् । यद्यपि तत्संनिहितं तथापि तद्वत् प्राणानां निराकार्यत्वाभावेनादृष्टधर्मस्यातिदेष्टव्यत्वाभावात् ततः पूर्वं प्रकृतो यो जीवः स एव वियदाद्यपेक्षया सन्निहित इति जीवसमानधर्मवत्त्वं प्राणेऽतिदिशतीत्यर्थः । नन्वान्तराणां सर्वेषामत्र विचार्यत्वात् तथा करणानीति वक्तव्ये कथं प्राण एवात्रोक्त इत्यत आहुः * प्राणशब्देत्यादि * । ननु तथापि मुख्ये तद्वाचके पदेऽनुक्ते कथं तेषामवगम इत्यत आहुः * प्राणा इन्द्रियाणीति * । अथ ह प्राणा

मनसो मुख्यत्वादेकवचनम् । उत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्यारभ्य सर्वोपपत्तिरत्रातिदिष्टा, चिर्दंशस्यापि तिरोभाव इति पृथक् निरूपणम् । ननु तद्गुणसारत्वादयः कथमुपदिश्यन्त इतिचेत् । न । सत्यम् अस्ति तत्रापि, ये प्राणं ब्रह्मोपासत इति ॥ १ ॥

अहं श्रेयसि व्यूहिर इत्यादिश्रुतौ प्राणशब्द इन्द्रियेषु प्रसिद्ध इति सोऽपि मुख्यप्राय इति ततोऽपि सुखेनावगम इत्यर्थः । तर्हि कथमेकवचनप्रयोग इत्यत आहुः । * मनस इत्यादि * । लिङ्गशरीरे तस्यैव प्राधान्यात् तथेत्यर्थः । ननु प्राणेषु वियदादिधर्मातिदेशो, स प्राणमसृजतेति श्रुत्युक्तं सृज्यत्वरूपं जन्यलिङ्गमतिदेशकम् । जीवधर्मातिदेशे किमतिदेशकमित्यत आहुः । * उत्क्रान्तीत्यादि * । स यदाऽस्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामति यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्त्तेत एवमेवैष एतत्प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते । स यदा प्रतिबुध्यते । यथाऽग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गाः प्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्त इत्यादिषूक्ता जीवसहभावावबोधिका या सर्वानुपपत्तिः सैव, विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात् स्वधर्मत्वमिति पूर्वतन्त्रोक्तन्यायाज्जीवसमानधर्मातिदेशकत्वेनोपदिष्टेत्यर्थः । ननु सर्वोपपत्तिसाम्ये जीवधर्मातिदेशस्यार्थादेव सिद्धेरिदं सूत्रं पूर्वपाद एव प्रणीतं स्यात् पृथक्पादान्तरे विचारस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * चिदंशेत्यादि * । तथाच जडत्वाद्वियदादितुल्यत्वं सम्भाव्येतेति तन्निवृत्त्यर्थं पृथग्विचार इत्यर्थः । अत्र जीवसाम्यममन्वानः पृच्छति । * नन्वित्यादि * । ननु सर्वोपपत्तिमध्ये तद्गुणसारत्वतद्व्यपदेशौ गुणानां यावदात्मभावित्वमन्ये च धर्माः प्रविष्टास्ते च प्राणविषयका न प्रसिद्धास्ते कथमुच्यन्त इत्यर्थः । अत्र समादधते । * नेत्यादि * । अयं पर्यनुयोगो न कार्यः । बृहदारण्यके, प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति श्रुत्युक्तं सत्यमस्ति । तैत्तिरीये तत्र प्राणेऽपि ये प्राणं ब्रह्मोपासत इति व्यपदेशोऽस्ति । एवं षडाचार्यब्राह्मणे प्राणवाक्चक्षुःश्रोत्रमनोहृदयेषु प्राणो

गौण्यसम्भवात् ॥ २ ॥

ननु उत्क्रान्त्यादिश्रुतिर्गौणी भविष्यति । न । गौण्यसम्भवात् । सा श्रुतिर्गौणी न सम्भवति । एकैव श्रुतिर्जीवे मुख्या प्राणे गौणीति कथं सम्भवति ॥ २ ॥

तत्प्राक् श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

वै ब्रह्म वाग् वै ब्रह्मेति व्यपदेशोऽस्ति । न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रिताविति सर्वप्राणनरूपो ब्रह्मगुणः प्राणेऽस्ति । चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमिति तेषां स्वस्वकार्यक्षमत्वमपि ब्रह्मगुण एव तत्तदिन्द्रियेष्वस्ति । स एव च तेषु सारभूतो जडान्तरेभ्यो वैलक्षण्यसम्पादकत्वात् । स च धर्मो यावत्तत्स्थिति तेषु तिष्ठतीति कार्यबलादेवात्रगम्यते । इन्द्रियवधस्तु कार्याक्षमत्वमेव, न नाशः । पुनः शरीरान्तरेऽपि संनिधानात् । अतस्तद्गुणसारत्वाद्यस्तत्रोपदिश्यन्ते इति न पर्यनुयोगावकाशः । तथाच जीवधर्माणां भूयस्त्वात् तेषामेवातिदेशो युक्तो न वियदादिधर्माणामित्यर्थः ॥ १ ॥

गौण्यसम्भवात् ॥ अतिदेशकमाक्षिपति । * नन्वित्यादि * । ननु नित्यत्वस्याश्रवणादुत्क्रान्त्यागतिश्रुतिर्नाशोत्पत्तिपरतया सत्यत्वादिश्रुतिश्चोपासनापरतया गौणी भविष्यतीति न तासामतिदेशकत्वमित्यर्थः । अत्र समादधते * नेत्यादि * । कुतः ? गौण्या असम्भवो गौण्यसम्भवस्तस्मात् । अत्र तथेति पूर्वस्मादनुवर्त्तते । एवमग्रेऽपि । तेन बुद्धिस्थहेतुगुच्छार्थानि चत्वार्यग्रिमाणि सूत्राणीति फलति । असम्भवं व्युत्पादयन्ति । एकैवेत्यादि । स यदाऽस्मादित्यत्र द्वितीया उत्क्रामतीति श्रुतिस्तु सर्वेषां सहभावं विधातुं पूर्वामेवोत्क्रान्तिमनुवदत्यतः पूर्वोक्तैकैव श्रुतिर्जीवे मुख्या प्राणेषु गौणीति युगपद्वृत्तिद्वयविरोधान्न सम्भवतीति न तासामतिदेशकत्वहानिरित्यर्थः । एतेनैव जीवे गौणी, प्राणेषु मुख्येति वदन्त एकदेशिनोऽपि प्रत्युक्ताः । वैरूप्यस्य तौल्यादिति बोध्यम् ॥ २ ॥

तत्प्राक् श्रुतेश्च ॥ अत्रापि तथेत्यनुवर्त्तते । सूत्रप्रयोजनमा-

जडत्वेनाधिकविचारोऽत्र क्रियते । सृष्टेः पूर्वमपि प्राणादीनां स्थितिः श्रूयते । असद् वा इदमग्र आसीत् तदाहुः, किं तदसदासीदित्यृषयो वा व तेऽग्रे असदासीत् तदाहुः, के ते ऋषय इति प्राणा वा ऋषय इति । ननु सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति विरोध इतिचेत् । न । [illegible] पत्तिरेवात्र निषिद्ध्यते । जीववत् । न तूद्गमः । उद्गमात् [illegible] वेति श्रुतिः । चकारान्मोक्षे तस्यापि सम्पत्तिः श्रूयते स्थलान्तरे । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति श्रुतिर्विस्फुलिङ्गसदृशी ॥ ३ ॥

हुः । * जडत्वेनेत्यादि * । जडानां भूतानां चिरस्थायित्वदर्शनात्ताघतैव प्राणानामप्युत्क्रान्त्यादिः सम्भाव्यत इति तदभावाय प्राणानां नित्यत्वविचारः क्रियत इत्यर्थः । तमेवाहुः । * सृष्टेरित्यादि * । श्रुतिस्तु वाजिनामग्निप्रकरणस्था । अत्र प्राणा इति बहुवचनमिन्द्रियाणां गमकम् । छान्दोग्यविरोधमाशङ्क्य परिहरन्ति । * नन्वित्यादि * । * नेत्यादि च * । तथाच न तस्याः श्रुतेर्विरोधो, नाप्यनित्यत्वमित्यर्थः । चकारप्रयोजनमाहुः । * चकारादित्यादि * । यथा सृष्टेः प्राक् स्थित्या नित्यत्वं लभ्यते तथा मोक्षे तदीयप्राणादेर्ब्रह्मसम्पत्तिः श्रूयते शारीरब्राह्मणे । न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माऽप्येतीति । अत्रैव समवनीयन्त इति । उत्क्रमहेतूनामविद्याकामकर्मणां निवृत्तत्वाद् ब्रह्मण्येव सम्पद्यन्ते इत्यर्थः । नचेयं जीवन्मुक्तव्यवस्थेति शङ्क्यम् । तत्रोत्क्रमशङ्काया एवाभावेन तदभावानुवादवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अग्रे अहिनिर्ल्वयनीदृष्टान्तदर्शनेन स्थूलदेहत्यागस्यैव तत्र लाभाच्च । अतो नित्यत्वार्थे साऽपि संगृह्यत इत्यर्थः । श्रुत्यन्तरपीडामाशङ्क्य परिहरन्ति । * एतस्मादित्यादि * । तथाच विस्फुलिङ्गवाक्ये यथा व्युच्चरणं, तथाऽत्र प्रादुर्भाव इति तत्साहृदयम् । स्वरूपोत्पत्तेरपि विभागानन्तरभावित्वात् साघुत्पत्तेरपि न विरोधोऽतो न तस्या अपि पीडेत्यर्थः । विसर्गस्यापि विभागरूपत्वादयमेव न्यायः, स प्राणमसृजतेत्यत्रापि द्रष्ट-

तत्पूर्वकत्वाद् वाचः ॥ ४ ॥

मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपमिति । तस्य यजुरेव शिर इति । तथाच वेदानां स्वत उत्पत्त्यभावात् तत्पूर्वमनसः कथमुत्पत्तिः॥४॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा

न्यः । एतेन श्रुत्यविरोधप्रतिपादनरूपत्वादध्यायसङ्गतिरपि स्मारिता ज्ञेया ॥ ३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ननु सृष्ट्यादौ प्राणस्थितिश्रुतेरवान्तरप्रलये प्रागवस्थितप्रजापतिप्राणसत्ताप्रतिपादनेनाऽप्युपपद्यमानत्वान्न तया प्राणनित्यत्वसिद्धिरिति शङ्कायामिदं सूत्रमाहेत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * मन इत्यादि * । पूर्वया श्रुत्या मनोवाचोः पूर्वोत्तरभावेऽन्यया च मनोमयस्य वेदात्मकत्वे बोधिते मनोवाचोर्वृत्तिभेदादेव भेदो, न तु स्वरूपत इति सिद्धौ, निश्वसितश्रुत्या, वाचा विरूपनित्ययेति श्रुत्या च वेदानां निश्वासरूपतया नित्यतया च स्वरूपत उत्पत्त्यभावादुद्गममात्रमेव । तथा सति तत्पूर्वरूपस्य मनसः कथमुत्पत्तिः सम्भवति । तस्मान्न तस्याप्युत्पत्तिः किन्तूद्गममात्रमेवातस्तयोर्नित्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । नन्वेवं भगवन्मनोवाचोर्नित्यत्वे जैवानां कथं नित्यत्वसिद्धिरितिचेत् । उच्यते । तद्व्यष्टित्वात् सिद्धिरिति । अत एवाग्रे श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवेतानि सर्वाणि निश्वसितानीत्युक्तम् । इदमेव चैकादशस्कन्धे स एष जीवो विवरप्रसूतिरित्यादिश्लोकत्रये स्फुटम् । तत एवाचार्यैरपि निबन्धे 'अस्मदादिमुखेनापि क्रीडार्थं सर्वतो हरिः । शब्दभेदं वितनुते रूपेष्विव विनिश्चय'इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ एवं प्राणमनोवाक्ष्वतिदेशिकाया उत्पत्तेः सिद्धावपि चक्षुरादिषु न सा स्फुटेत्यतस्तदर्थं हेत्वन्तरं वदतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * तमित्यादि * । एताभ्यां वाक्याभ्याम् । अथारूपह इत्यादिषु पूर्ववाक्येषूक्तानां चक्षुरादीनां सप्तानां मु-

अनूत्क्रामन्तीति पूर्वोक्तानां चक्षुरादीनाम्, अथारूपज्ञो भवतीत्ये-
कीभवति न पश्यतीत्याहुरित्यादिभिर्जीवगतिः सप्तानां गतिभिर्वि-
शेष्यते। सप्तगतयस्तेन विशेषिता एकीभवतीति । अतो जीवसमान-
योगक्षेमत्वाज्जीवतुल्यतेति । चकारात् तत्तदुपाख्यानेषु चक्षुःप्रभृ-
तीनां देवतात्वं संवादश्च । अतश्चेतनतुल्यत्वम् ।

क्यप्राणगत्युत्तरं गतिरुच्यते । सा सप्तगतिः । यद्यपि पूर्ववाक्येष्व-
ष्टावुक्तास्तथापि मनोबुद्ध्योर्वृत्तिभेदोऽन्तःकरणत्वेन ऐक्यमतः स-
प्तत्वमिति सप्तगतिः । किञ्च तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षु-
ष्टो वा मूर्ध्नो वेत्यादिना उत्तरवाक्येन वक्ष्यमाणा या जीवगतिः सा,
अथारूपज्ञ इत्यादिषु पूर्ववाक्येषु सप्तानां गतिभिर्विशेष्यते एकीभ-
वतीति सप्तगतयो वा तेन जीवगमनेन विशेषिता एकीभवतीति ।
अतः, अनश्वरभावस्याजन्यत्वेन तथेत्यर्थः चकारसूचितं हेत्वन्तर-
माहुः । * चकारादित्यादि * । * तत्तदुपाख्यानेष्विति * । व्रत-
मीमांसाप्रभृतिषु । * चेतनतुल्यत्वमिति * । स्वरूपतोऽचेतनत्वा-
त् । तद्देषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति धर्मरूपज्ञानस्य श्रा-
वणाच्च चेतनतुल्यत्वम् । एवमत्र प्राणपदवाच्यानां जीवतुल्यत्वं स-
मर्थितम् । एतस्य सूत्रस्योत्तराधिकरणे सम्बन्धे तु, एते हेतवो
व्याख्यातरीत्या उत्सूत्रमेव बोध्याः । तेन न कापि न्यूनता ।

अत्र सर्वेऽपि वियदाद्यतिदेशमङ्गीकृत्य इन्द्रियाणामुत्पत्तिं
वदन्ति ।

सन्निहितजीवातिदेशानङ्गीकारे तु केचन जीवस्यानुत्पत्तिरा-
ख्याता, प्राणानां तूत्पत्तिराविख्यासितेत्यसम्बद्धत्वं हेतुं वदन्ति ।

अपरे तु, उत्पत्त्यनुत्पत्तिबोधकयोः श्रुत्योः सद्भावेऽप्युत्पत्ति-
बोधकश्रुतीनां भूयस्त्वात् पूर्वतन्त्रे च, विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूय-
सां स्यात् स्वधर्मत्वमिति निर्णयं हेतुमाहुः ।

अन्ये तु, असद्वेतिवाजिश्रुतिमपि ब्रह्मपरत्वेन व्याकुर्वन्तः,
प्राणा वा ऋषय इति बहुत्वश्रुतिं च गौणीं वदन्तः, सदेव सौम्येति
श्रुतेर्ब्रह्मातिरिक्तस्य प्रागवस्थानासम्भवमेव हेतुमाहुः ।

केचिदिदं सूत्रमुत्तरसूत्रपूर्वपक्षत्वेन योजयन्ति । तत्रायमर्थः । ते प्राणाः कतीत्याकाङ्क्षायां, सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् सप्ता-

इतरे तु, एतस्माज्जायते प्राण इति श्रुतिमेव हेतुमाहुः ।

तत् सर्वमरोचिष्णु । श्रुत्या व्युच्चरणस्य जीवप्राणादिसाधारण्येनोक्तत्वात् तस्य स्वरूपोत्पत्तिरूपत्वाभावेन तैत्तिरीये, तांयेन जीवान् व्यससर्जभूम्यामिति जीवेऽपि केवलविसर्गश्रावणात् तस्यापि पृथक्करणरूपतया व्युच्चरणानतिरेकेण जीववत् प्राणानामप्युत्पत्त्यभावाज्जीववत् प्राणानामनुत्पत्तेरेवाचिख्यासिततया आद्यपक्षोक्ताया असम्बद्धताया अभावात् । असद्वेति वाजिश्रुतौ मध्यप्राणेद्धान्यप्राणकृतसप्तपुरुषसृष्ट्यनन्तरं तदैक्यनिष्पादितस्यैकस्य पुरुषस्य प्रजापतित्वकथनेन तस्य प्राणानन्तरभावितया प्राणेषु तदीयत्वस्य वक्तुमशक्यत्वेन तद्विरोधानपायाद् द्वितीयपक्षोक्तपूर्वतन्त्रन्यायस्यास्मत्पक्षेऽप्यविरोधाच्च । एवञ्च, सदेव सोम्येति श्रुतिर्व्युच्चरणात् पूर्वं कालं परामृशति । व्युच्चरणोत्तरं भूतोत्पत्तेः पूर्वं कालं वाजिश्रुतिः परामृशतीति तयोर्विरोधाभावेन एतदग्रिमस्य योऽयं मध्यप्राण इत्यादिग्रन्थस्य विरोधेन च तृतीयपक्षोक्ताया प्राणा वा ऋषय इत्यत्र गौण्या अप्यप्रयोजकत्वात् । एतस्माज्जायत इत्यस्यास्तुरीयपक्षोपन्यस्तायाः श्रुतेरपि व्युच्चरणश्रुतितुल्यत्वाच्च । सन्निहितजीवातिदेशानङ्गीकारे बीजानुपलम्भेन सर्वेषामेव शिथिलत्वादिति । तस्माद् भूतोत्पत्तेः पूर्वं जीवानामिन्द्रियाणां च व्युच्चरणं, न तूत्पत्तिरिति सिद्धम् ।

भिक्षुस्तूत्पत्तिक्रमविचारायैतदधिकरणम् । अतिदेशस्त्वन्तरा विज्ञानमनसी इति सूत्रस्थयोर्विज्ञानमनसोरित्याह । तन्मन्दम् । अनयोरेकतरसूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः । विज्ञानमनसी इत्यत्रोपलक्षणविधया अन्येषामपि प्राणानां ग्रहीतुं शक्यत्वात् । अत्रापि प्राणमध्ये तयोरपि निविष्टत्वाच्चेति ।

एवमेतेनाधिकरणेन प्राणानां जीवतुल्यत्वं समर्थितम् । अतः परं तेषां संख्या निर्द्धार्यते । तत्र सप्तगतिसूत्रस्य सम्बन्धं केचन वदन्ति । तदाहुः । * केचिदित्यादि * । भाष्यं तु निगदव्याख्या-

र्चिषः समिधः सप्तजिह्वाः । अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति । सप्त इति । सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चाविति । नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी । दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादश इत्येवमादिषु नानासंख्या प्राणानां प्रतीता । तत्र श्रुतिविप्रतिषेधे किं युक्तमिति संशये सप्तैवेति प्राप्तम् । कुतः ? । गतेः । सप्तानामेव गतिः श्रूयते । सप्त इह लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्तेति । किञ्च । विशेषितत्वाच्च । जीवस्योत्क्रमणसमये सप्तानामेव विशेषितत्वम् । अन्ये तु पुनरेतेषामेव वृत्तिभेदाद् भेदा इत्येवं प्राप्ते ॥ ५ ॥

उच्यते—

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

पूर्वसम्बन्धे उत्सूत्रं पूर्वपक्षः । तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । हस्तादयः सप्तभ्योऽधिकाः । हस्तौ चादातव्यं च, उपस्थश्चानन्दयितव्यं च, पायुश्च विसर्जयितव्यं च, पादौ च गन्तव्यं चेति। चक्षुरादिगणनायामेतेऽपि चत्वार इन्द्रियत्वेन गणिताः । स्थिते सति, श्रुतौ गणनया चक्षुरादितुल्यत्वे सति । अतो हेतोः सप्तैवेति न, किन्त्वेकादश । अवान्तरगणना सूचनयाऽसम्भवाभिप्राया

तम् ॥ ५ ॥ १ ॥

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ननु सप्तगतिसूत्रस्य पूर्वाऽधिकरणशेषत्वे एतस्याधिकरणस्य कथं सिद्धिरित्यत आहुः । * पूर्वेत्यादि * उक्तप्रकारक एव पूर्वपक्षः, सूत्रं विहाय उपरिष्टात् कर्त्तव्यस्ततः सिद्धिरित्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * तुशब्द इत्यादि * । * अत इति * । चक्षुरादितुल्यत्वात् । ननु तर्हि सप्तादिगणनायाः किं प्रयोजनमत आहुः * अवान्तरेत्यादि * सप्तगणना, चक्षुस्त्वग्घ्राणरसन-

अधिकसंख्याऽन्तःकरणभेदादिति । एकादशैवेन्द्रियाणीति स्थितम् ॥ ६ ॥

श्रवणमनोवाचामितरेन्द्रियाणां बहूपकारकत्वेन प्राधान्यसूचनया । अष्टगणना ग्रहपदकथनाद् बन्धकत्वसूचनया । नवगणना अनावृतनवद्वारसूचनया । दशगणना केवलद्वारमात्रसूचनयेत्येवं सम्भवाभिप्राया । सम्भवन्ति ह्येकादशसंख्यायामेताः संख्या इत्यभिप्राया । चतुर्दशसंख्या त्वन्तःकरणस्य चतुर्विधत्वात् तदभिप्राया । तथाचैतज्ज्ञापनं प्रयोजनमित्यर्थः । तर्ह्येकादशैवेति कथं निर्णय इत्यत आहुः । * एकादशेत्यादि * । गीतायां क्षेत्रकथने, 'ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैरि'त्युक्त्वा, महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव चेत्यहङ्कारादीन् भिन्नतयोक्त्वा, इन्द्रियाणि दशैकं चेति कथनाद् ब्रह्मसूत्रपदेष्वेकादशैवेन्द्रियाणीति निर्णीतमित्यर्थः । नच पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणीति दशोक्ताः । एकं चेति भिन्नतया कथनात् संख्यापूरणस्यानिन्द्रियेणापि मनसा, यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्तीतिवत् सम्भवान्न मनस इन्द्रियत्वमिति वाच्यम् । अनिन्द्रियत्वासिद्धेः पूर्वं तथा संख्यापूरणस्यापादयितुमशक्यत्वात् । भेदेन कथनस्य तूभयेन्द्रियनायकतयोत्कर्षबोधनार्थत्वात् । अन्यथा पूर्वार्द्धे बुद्ध्यादिभिः सहैव क्रमापत्तेः ।

यत्तु इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था ह्यर्थेभ्यश्च परं मन इति, बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च, इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तस्य गोचरानित्यादिश्रुतौ इन्द्रियेभ्यः परं मनः । इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः, मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तप इत्यादिस्मृतौ च भेदेन निर्देशान्मनो नेन्द्रियम् । क्वाचित्कमेकादशवचनं तु मनस इन्द्रियप्रवर्त्तकत्वेनोपचारात् । नचेन्द्रियेभ्यः परा इत्यादिषु गोबलीवर्द्दन्यायेन पृथग्वचनमिति वाच्यम् । इन्द्रियलक्षणस्य बुद्ध्यादावसम्भवात् । किं तल्लक्षणमितिचेत् । एकजातीयमात्रव्यापारकरणत्वमेव । अन्यथा शरीरादीनामपीन्द्रियत्वप्रसङ्गात् । अन्तःकरणस्य तु चाक्षुषादिरूपनानाजातीयज्ञानकर्म प्रति करणत्वेनाऽस्य लक्षणस्या-

अणवश्च ॥ ७ ॥

सर्वे प्राणा अणुपरिमाणाः । गतिमत्त्वेन निसत्वे अणुत्वमेव । परिमाणप्रमाणाभावात् पुनर्वचनम् ॥ ७ ॥

न्तःकरणे अभावादिति भिक्षुराह । तन्न । उक्तश्रुतिस्मृतीनां मनसो बलवत्त्वबोधनेनाप्युपपत्तेः । गीतायाम्, इन्द्रियाणां मनश्चास्मीति वाक्येन, पञ्चमस्कन्धे पुरञ्जनोपाख्याने च, एकादशेन्द्रियचमूः पञ्चसूनाविनोदकृदिति वाक्येन च मनस्यपीन्द्रियत्वसत्ताया निश्चयात् । नच लक्षणाभावः । देहस्थत्वे सति ज्ञानक्रियान्यतरकरणत्वं वा, तथात्वे सति स्वफलेनात्मसत्ताज्ञापकत्वं वेति लक्षणस्य सम्भवात् । यद्वा इन्द्रियत्वधर्मानिन्द्रियत्वं चेन्युभयमप्यस्तु । नच भावाभावविरोधः । अनिन्द्रियत्वस्य अविद्यावद्धर्मान्तरत्वेनाप्युपगन्तुं शक्यत्वात् । यमे देवत्वपितृत्वयोरिव मनसि क्रियाज्ञानमयत्वयोरिवैतयोरप्युभयोर्निवेशे बाधकाभावात् । विशेषविचारस्तु प्रस्थानरत्नाकरे मया कृत इति नेह प्रपञ्च्यते । तस्मादन्येषां वृत्तिभेदत्वेनाऽन्तःकरण एव निवेशादेकादशैवेन्द्रियाणीति सिद्धम् ।

अन्येऽपि सर्वे एकादशपक्षमेवाद्रियन्ते ।

माध्वास्तु । बुद्धिं निवेश्य द्वादशप्राणपक्षमङ्गीकुर्वन्ति । श्रुतिं च काञ्चिल्लिखन्ति । इन्द्रियाणि कतीति न विचारयन्ति । तत्रोदासीना वयम् ॥ ६ ॥ २ ॥

अणवश्च ॥ संख्यां निर्द्धार्य परिमाणं निर्द्धारयतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * सर्वे इत्यादि * । सर्वेषां प्राणानां पूर्वोक्तरीत्या नित्यत्वं सिद्धं गतिमत्त्वेनाणुत्वमेवेत्यर्थः । अयं च हेतुरतिदेशात् प्राप्तश्चकारेण सूचितः । सूचनप्रयोजनमाहुः । * परिमाणेत्यादि * । सप्तान्नब्राह्मणे, त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ता इति यदानन्त्यश्रवणं तत्तु कालत एव तथात्वबोधकम् । अनन्तमेव सलोकं जयतीति फलोक्त्या तथाऽवसायात् । अतो जीवे यथाऽऽराग्रमात्रत्वं तथा प्राणेष्वश्रवणात् पुनर्वचनमित्यर्थः । एतेन शरीरपरिमाणत्वं सङ्कोचविकाशशालिपरिमाणत्वं व्यापकत्वं च निवारितम् । तेन चक्षु-

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

मुख्यश्च प्राणो नित्यगतिमान् अणुपरिमाणश्च । चकाराद्-

र्मनोवाचां दूरगमनम् । त्वचः सर्वशरीरव्याप्तिश्च सामर्थ्येन वा गुणव्याप्त्यावेति बोधितम् । मोक्षे च तयोरपि सत्सम्पत्तिरिति च बोधितम् । नन्वेतयोः को वा गुणो यो बहिः प्रसरतीति वक्तव्यम् । यदि न वक्तुं शक्यते तर्हि मिथ्यैवायमुद्यम इति चेन्न । चक्षुर्मनोवाचां तेजोमयदेवताधिष्ठितत्वात् तदंशत्वाच्च रूपमेवेति वदामः । तेजोमयीवागिति श्रुतेश्च । त्वचस्तु स्पर्श एव । अथवा । यन्न स्पृशन्ति न विदुर्मनोबुद्धीन्द्रियासव इति षष्ठस्कन्धे नारदकृत उपदेशे मनःप्रभृतीनां ब्रह्मकर्मकस्पर्शज्ञानयोर्निषेधमुखेन तेषु स्पर्शज्ञानयोरङ्गीकारात् स्पर्श एव सर्वत्र यथोचितो भवतु । नच तस्य प्रत्यक्षापत्तिः शङ्क्या । अणुगुणत्वेनातीन्द्रियतया कार्यैकानुमेयत्वात् । इन्द्रियाणां प्राप्यप्रकाशकारित्वस्य नियतत्वादिति यत् पुनः सकलदेहव्यापिकार्यानुपपत्तिप्रसङ्गादणुत्वं मध्यमपरिमाणबोधकत्वेन व्याख्यातम् । तदप्येतेनैव निरस्तं ज्ञेयम् । ज्ञानवत्ता तु तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति श्रावणाद् देवतात्वाच्च युक्तैवेति न कोऽपि शङ्कालेशः । भिक्षुस्त्वत्राणुपदेन तन्मात्राणि व्याख्याय तेषां पृथगुत्पत्तिविचारमत्राङ्गीचकार । तन्न । मैत्रेयोपनिषदि, पञ्च तन्मात्राणि भूतशब्देनोच्यन्ते।अथ महाभूतानि भूतशब्देनोच्यन्ते इत्युक्त्वा श्रुतौ भूतपद उभयसङ्ग्रहस्य बोधितत्वेन पूर्वपादीयवियदाद्युत्पत्तिविचारादेव चारितार्थ्येन पृथग्विचारप्रयोजनाभावात् ॥७॥३॥

श्रेष्ठश्च ॥ इन्द्रियाणि विचार्येदानीं मुख्यप्राणं विचारयति । तत्र मुख्यप्राणनित्यतायाः स्फुटमश्रवणात् प्रश्नोपनिषत्प्रभृतिषु, मा मोहमापद्यथा अहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीत्यादिरूपे प्राणानां संवादे शरीरस्थितिहेतुतया श्रेष्ठत्वेन निर्णीतत्वाच्च सन्देहे श्रेष्ठस्य नित्यतागमकत्वे मानाभावादनित्य इति प्राप्ते आहेत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * मुख्य इत्यादि * । मुख्यः

तिदेशः । नासदासीदित्यत्र, आनीदवातं स्वधया तदेकमिति अननात्मकस्य पूर्वसत्ता प्रदर्शिता ॥ ८ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

ननु मुख्यः प्राणो वायुरेव भविष्यति, इन्द्रियाणां क्रिया वा । एवं हि श्रूयते । यः प्राणः स वायुः । एष वायुः पञ्चविधः। प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इति । सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्चेति । तत्रान्तरीया आचक्षते । तदुभयमपि न । कुतः ? पृथगुपदेशात् । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च, खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणीति प्राणवाग्वोः

प्राणोऽपि नित्यो गतिमानणुपरिमाणश्च । तत्र हेतुरनिर्देशप्रासङ्गिका-दादेव पूर्ववत् सूच्यते । नन्वस्य सृष्टेः पूर्वं सत्तायां किं मानमत आहुः । * नासदित्यादि * । तथाचैवं सृष्टिप्राक्काले वातरूपता-निषेधपूर्वकमानीदिति कथनाद्भगवतोऽननात्मको यो धर्मः स एव मुख्यः प्राण इति तेन रूपेण सत्तायां सिद्धायाम्, एतस्माज्जायते प्राण इत्यत्रापि जीववद् व्युच्चरणमेव, न तूत्पत्तिः । सदेवेति श्रुतिस्तु ततोऽपि पूर्ववृत्तान्तपरेति श्रुतिविरोधलेशस्याप्यभावादयमपि जीवसमानयोगक्षेमत्वादंश एवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ प्राणस्वरूप एव किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयमस्याहुः । * नन्वित्यादि *। तत्रान्तरीयाः सांख्याः, सामान्येति तेषां सांख्यसप्तती कारिका । अर्थस्तु—पञ्च बुद्धीन्द्रि-याणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि बाह्यानि । मनोबुद्ध्यहङ्कारास्त्रय आन्तराः। एवं त्रयोदशविधं करणम् । तस्य त्रयोदशविधस्यापि करणस्य या साधारणी वृत्तिः प्राणाद्याः प्राणनादिरूपा । भावे घञ् । सैव पञ्च वायवः प्राणादय इति व्यवह्रियत इत्यर्थः । तथाचोभयोर्मध्ये यत्किञ्चिदावर्त्तव्यं, न तु पृथग्विचारस्तस्य युक्त इत्याशङ्काशयः । परिहारं व्याचक्षते * तदुभयमपि नेत्यादि * । नन्वेवं वायोः स-

पृथगुपदेशात् । वृत्तिवृत्तिमतोरभेदेन ततोऽपि पृथगुपदेशाच्च ॥ ९ ॥

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ १० ॥

स प्राणः स्वतन्त्रः, परतन्त्रो वेति विचारे स्वतन्त्र इति तावत् प्राप्तम् । सुप्तेषु वागादिषु प्राण एको मृत्युनानाप्तः प्राणः संवर्गो वागादीन् संवृङ्क्ते प्राण इतरान् प्राणान् रक्षति मातेव पुत्रानिति ।

इमामाशङ्कां निराकरोति तुशब्दः । चक्षुरादिवदयमपि प्राणो-

काशाद्भेदोऽस्तु, इन्द्रियक्रियातः कथं भेद इत्यत आहुः । * वृत्तीत्यादि * । * ततोऽपीति * इन्द्रियतोऽपि । तथाच पदार्थान्तरमेव मुख्यः प्राणः । नच पदार्थान्तरत्वे, यः स वायुः, स एव वायुः पञ्चविध इति श्रुत्योर्विरोधः शङ्क्यः । तस्य भूतात्मकवायुव्यतिरिक्तभगवत्प्राणात्मकवायुपरत्वात् । नचात्र मानाभावः । बृहदारण्यक उद्गीथब्राह्मणे, अथ हेममासन्यं प्राणमूचुरित्यत्र तस्य प्राणादपि वैलक्षण्यश्रावणात् । नचाध्यात्मापत्त्या न वैलक्षण्यमिति वाच्यम् । तस्याः नस्य प्राणेऽपि सत्त्वात् । अतोऽपहतपाप्मत्वरूपाद् वैलक्षण्यात् तत्त्वान्तरमेव । वायुसमानाकारत्वं च तस्य मैत्रेयोपनिषदि द्वितीयप्रपाठके, सोऽमन्यतैतासां प्रबोधनायाभ्यन्तरं विविशामीति स वायुरिवात्मानं कृत्वाऽभ्यन्तरं प्राविशत् स एको नाशकत् स पञ्चधात्मानं विभज्येत्यादिप्रजापतिमुपक्रम्य पठ्यते । अतो न विरोध इत्यर्थः । अन्ये त्विदं सूत्रमग्निमाधिकरणे योजयन्ति ॥ ९ ॥ ४ ॥

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ अधिकरणान्तरत्वं बोधयितुं संशयादिकमाहुः । * स प्राण इत्यादि * । * संवृङ्क्त इति संगृह्णाति सङ्ग्रसति च । * इमामिति * । एतासु श्रुतिषु मृत्युना अनाप्तत्वस्य वागादिसंवर्गत्वस्य इतरप्राणरक्षकत्वस्य च श्रावणात् प्राणः स्वतन्त्र इत्येताम् । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * चक्षुरादि-

ऽस्वतन्त्रः । मुख्यतो भगवदधीनः । व्यवहारे जीवाधीनः । कुतः ? । तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः । चक्षुरादिवत् सह शासनात् । इन्द्रियजयवत् प्राणजयस्यापि दृष्टत्वात् । आदिशब्देन जड-त्वादयः ॥ १० ॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ११ ॥

ननु प्राणस्य जीवोपकरणत्वेन तदुपकारकव्यापारवत्त्वमपे-क्ष्यते । तत्रैकादशैव वृत्तयस्तन्त्रान्तरेऽपि सिद्धाः । 'एकादशामी मनसोऽपि वृत्तय आकूतयः पञ्च धियोऽभिमानः । मात्राणि कर्माणि पुरञ्जनामां वदन्ति चैकादश वीर भूमी'रिति । तथा कश्चित् प्राणस्य व्यापारोऽस्तीतिचेत् ।

वदित्यादि * । मुख्यत इति * आसन्यत्वात् । * कुत इति * उक्त-श्रुतिभिः स्वतन्त्रता तु सिद्धा । अस्वान्त्र्यं कस्मात् प्रमाणादुच्यत इत्यर्थः । * इन्द्रियजवदित्यादि * । श्वेताश्वतरे, त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा सन्निवेश्य । ब्रह्मोडुपेन प्रतरेत विद्वान् स्रोतांसि सर्वाणि भयावहानि । प्राणान् प्रपीड्येह स युक्त-चेष्टः क्षीणे प्राणे नासिकयोः श्वसीतेति इन्द्रियाणां हृदि सन्निवेशनेन जयवत् प्राणान् प्रपीड्येति प्राणायामेन तज्जयस्यापि श्रुतावेव दृष्ट-त्वात् । जितेन्द्रियस्य युक्तस्य जितश्वासस्य योगिन इति पुराणेऽपि दृष्टत्वात् । * जडत्वादय इति * । आदिशब्देन जीवोपकरणत्वं प्राण-संवादादिषु सह शासनं सर्वैर्व्याख्यातं संगृह्यते । तथाच प्रश्नोप-निषदि प्राणोत्पत्त्युत्क्रमस्थितीनां ब्रह्माधीनत्वश्रावणादासन्यत्वेऽपि ब्रह्मतन्त्रः । व्यवहारे पूर्वोक्तश्रुतिभ्यो वागादिनियामकत्वेऽप्येतेभ्यो जीवतन्त्र इत्यर्थः ॥ १० ॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ उपकरणत्वं प्राण-स्य कथमित्याकाङ्क्षायां किञ्चिदाशङ्क्य परिहरँस्तत् समर्थयतीत्याश-येन व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्यादि * । * तन्त्रान्तर इति * ।

नैष दोषः । कुतः ? । अकरणत्वात् । करणस्यैव हि व्यापारोऽपेक्षितः । अन्यस्य कार्यमात्रमपेक्षितम् । तत्राह तथाहि कार्यवत्त्वं युक्तं तच्छ्रुतिरेव दर्शयति । तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतर इत्यादिश्रुतिभिः । प्राणनिमित्तैव शरीरस्थितिरिति । तस्माद् व्यापाराभावेऽपि स्वरूपस्थितिमात्रेण तस्योपकारित्वम् ॥ ११ ॥

पञ्चवृत्तिर्मनोवद् व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

योगशास्त्रे । श्लोकस्तु पञ्चमस्कन्धे जडभरतवाक्येषु । अर्थस्तु— आकृतयो विसर्गानन्दनादानगमनवचनाख्यकर्मजनका ग्राह्यप्रयत्नाः पञ्च, धियः शब्दस्पर्शरसगन्धज्ञानानि पञ्च । एता दश सद्वारकस्य मनसो वृत्तयः । अभिमानोऽहंममेति स्वाकारात्मकः साक्षान्मनसो वृत्तिः । एवमेकादश मनसो वृत्तयः । द्वारभूतानामिन्द्रियाणां तु प्रतिनियता एकैकजातीयाः । मात्राणि शब्दादयो धियो भूमयो विषयाः । कर्माणि विसर्गादीनि आकृतीनां भूमयो विषयाः । पुरं शरीरं, तच्च स्वसम्बन्धिनामप्युपलक्षकम् । तद्, अहंममेत्यभिमानाख्यमनोवृत्तेर्विषयः । एवमेकादश तासां वृत्तीनां भूमीर्वीर वदन्तीति । तथाच यथैता जीवोपकरणभूतानां करणानां तत्तद्भोगरूपकार्यार्थे व्यापारा आकृत्यादयः सन्ति तथा प्राणस्य जीवभोगसाधकः कश्चिद् व्यापारो नास्तीति कथं तस्य जीवोपकरणत्वमित्यर्थः । समाधिमत्राहुः । * नैष इत्यादि * । * एष इति * । व्यापाराभावः । * तत्राहेति * । तादृशापेक्षाभेदे प्रमाणमाह । * तथा हीत्यादि * अकरणत्वे कार्यवत्त्वमात्रं युक्तं, न तु सव्यापारं, तच्छ्रुतिरेव दर्शयतीत्यर्थः । श्रुतिमाहुः । * तस्मिन्नित्यादि * । प्रश्नोपनिषदि, तस्मिन्नुत्क्रामत्यथैते सर्व एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रतिष्ठन्ते तद्यथा मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रमन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रतिष्ठन्त इति । * उपकारित्वमिति * । तथाचोपकारित्वादुपकरणमित्यर्थः ॥ ११ ॥

पञ्चवृत्तिर्मनोवद् व्यपदिश्यते ॥ पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहर-

व्यापारव्यतिरेकेणोपकारित्वमसमञ्जसमितिचेत् तत्राह । पञ्चवृत्तेः । अहमेवैतत् पञ्चधात्मानं विभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति । यथा मनसो द्वारभेदेनैवैकादश वृत्तयः स्वरूपत एव । एवमेव प्राणस्यापि पञ्चधात्मानं विभज्य कार्यकारणं व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

अणुश्च ॥ १३ ॥

अतिदेशेन प्राप्तमप्यणुत्वं पञ्चधात्मानं विभज्येति वचनात् सन्दिग्धं पुनर्विधीयते । आसन्योऽप्यणुः । चकारात् पूर्वोक्तसर्वसमुच्चयः ॥ १३ ॥

तीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * व्यापारेत्यादि * । परिहारं विशदयन्ति । * यथेत्यादि * । तथाच व्यपदेशप्रामाण्येन यथा मनसि इन्द्रियद्वारा साक्षाच्च वृत्तिस्वीकारस्तथा प्राणेऽपि व्यपदेशप्रामाण्येन साक्षादेव वृत्तिस्वीकारः । अतः कार्यमात्रात् स्वरूप एवोपकारादुपकरणत्वमित्यर्थः । एतेन यत् परैः, प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय इति योगसूत्रानुसारेण मनसः पञ्चवृत्तित्वमङ्गीकृत्य पञ्चवृत्तिकत्वांशेऽपि मनोवदिति दृष्टान्त इत्युक्तम्, तदपि परास्तम् । उक्तवाक्य एकादशत्वस्य कण्ठोक्तत्वात् । योगोक्तवृत्तीनां तृतीयस्कन्धे,संशयोऽथ विपर्यास इत्यत्र बुद्धिवृत्तित्वस्वीकाराच्च । श्रुत्युक्ताः कामादयस्त्ववान्तरवृत्तित्वेनैकादशस्वेव प्रविशन्ति । योगसूत्रं तु निरोध्यत्वेन ता वक्तीति, न त्वन्या निराचष्ट इति न कोऽपि दोषः ॥ १२ ॥

अणुश्च ॥ * पूर्वोक्तसर्वसमुच्चय इति * । उत्क्रान्त्यादिवृत्त्यन्तधर्मसंग्रहः । तथाच स्वसामर्थ्याद् वृत्तयो वृत्तिसामर्थ्यात् सर्वशरीरव्याप्तिः । बहिर्भूयस्त्वेन प्रत्ययस्तु त्रिवृत्करणोत्तरमद्भिः पोषणादुपपन्नः । तस्मादणुरेवासन्यः प्राण इति सिद्धम् । यत्पुनः प्राणमुपक्रम्य सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेणेति विभुत्वमुद्गीथब्राह्मणे आवितम् । यच्च प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितमिति सर्वाधारत्वं प्र-

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥

वागादीनां देवताधिष्ठानवतां प्रवृत्तिः, स्वत एव वा । जीवाधिष्ठानब्रह्मप्रेरणयोर्विद्यमानत्वादिति संशयः । विशेषकार्याभावा-

इनोपनिषदि श्राचितं, सर्वं हीदं प्राणेनावृतमिति श्रुत्यन्तरे । तत्तु, उत्क्रान्त्यादिश्रुतिभिर्निश्चिते परिच्छिन्नत्वे सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणायत्तस्थितिकत्वेनोपपद्यते इति रामानुजाचार्याः । तेन व्यापककार्यकरणात् तत्सिद्धिनिबन्धना गौणी तत्र फलति ।

शङ्कराचार्यभास्कराचार्याभ्यां तु—आधिदैविकेन समष्टिव्यष्टिरूपेण हैरण्यगर्भेण प्राणेन सूत्रात्मना तद्विभुत्वमिति न विरोध इत्युक्तम् । अस्माकमपीदमेव सम्मतं किञ्चिद्वैलक्षण्यंनेत्यग्रिमाधिकरणे स्फुटं स्यति ।

भिक्षुस्तु—अणुशब्देन तन्मात्रकार्यं स्थूलमहाभूताणुं वैशेषिकप्रतिपन्नत्र्यणुकस्थानीयं योगभाष्यानुसारेणाङ्गीकृत्य ततः स्थूलमहाभूतोत्पत्तिमङ्गीचकार । तदपि व्यासानभिप्रेतमेव । अत्र तत्प्रसङ्गादर्शनात् । यदि हि तानणूनभिप्रेयात् तदा पूर्वपाद एव विपर्ययसूत्रात् पूर्वमेव तानपि विचारयेत् । यदि च तत्र प्रामाणिकत्वमभिप्रेयात्, श्रुतेरिति वा स्मृतेरिति वा हेतुं च वदेत् । योगभाष्ये तदुक्तिस्तु तत्सूत्रानुसारिणीति न तेषां श्रौतत्वं स्वाभिप्रेतत्वं वा आपादयितुं शक्नोतीति वृथाडम्बर इति दिक् ॥ १३ ॥ ५ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ संशयाद्युपन्यासमुखेन सूत्रयोजनं बोधयन्ति । * वागादीनामित्यादि * नच जडानां स्वतः प्रवृत्त्यदर्शनाद् देवताधिष्ठानमर्थाक्षिप्तमिति संशय एव न घटत इत्यत आहुः । * जीवेत्यादि * अत्र जीवाधिष्ठानं द्वितीयकोटौ हेतुः । ब्रह्मप्रेरणं प्रथमकोटौ । अन्तर्यामिब्राह्मणे देवताधिष्ठितानामेव यमनस्योक्तत्वादिति । तुशब्दव्याख्यानमुखेन पूर्वपक्षमाहुः * विशेषेत्यादि * । अन्तर्यामिब्राह्मणोक्तस्य यमनस्याण्डसृष्टिरूपविशेषकार्यार्थतया, यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिवाक्यसमभिव्याहारेणावगमादत्र च तदभावेन देवताप्रयोजनाभावात् । भोगमात्रकार्यस्य तु प्रतिनियत-

न देवताऽपेक्षेति पूर्वपक्षं निराकरोति तुशब्दः । वागादीनां ज्योति-रादि अग्न्यादिरधिष्ठानमवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । कुतः ? । तदामनना-त् । तथा आम्नायते अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशदित्यादि ।

अयमर्थः—

योऽध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविकः ।

यस्तत्रोभयविच्छेदः स स्मृतो ह्याधिभौतिक इत्याध्यात्मिका-दीनां स्वरूपं वागादयश्चानुरूपा नित्याः । तत्र यदि त्रैविध्यं न क-ल्प्येत तदैकस्मिन्नेव शरीरे उपक्षीणं शरीरान्तरे न भवेत् । कल्प्य-

---

तया जीवाधिष्ठानमात्रादेव सिद्धेर्न देवतापेक्षेति पूर्वपक्षमित्यर्थः । * अधिष्ठानमिति * । नन्द्यादित्वात् कर्त्तरि ल्युः । नपुंसकं तु सा-मान्ये । तथाच शरीरेऽपि प्राणानां सर्वेषां स्वस्वकार्यार्थं ज्योतिरा-दिरधिष्ठाताऽवश्यमङ्गीकार्य इत्यर्थः । * तदामननादिति * तस्य देवतारूपस्याधिष्ठातुः श्रुतौ कथनात् । अग्निर्वाग्भूत्वेति श्रुतिस्तु ऐ-तरेयोपनिषदि लोकानां लोकपालानां च सृष्टिमुपक्रम्याद्भ्यः पुरुषो-द्धरणमुक्त्वा तत आलोचनान्तरेण तस्य मुखनिर्भेदं मुखाद्वाङ्नि-र्भेदं वाचोऽग्नेर्निर्भेदमुक्त्वा तथैव नासिकाक्षिकर्णत्वग्हृदयनाभिशि-श्नानां सेन्द्रियाणां सदेवानां निर्भेदं, ततस्तासां देवतानां प्रलयमहा-र्णवे पातम्, अशनापिपासाभ्यां तासामावरणं, ताभिः स्वान्नभोगार्थं स्थानप्रार्थनं, ततो भगवता तासां स्थित्यर्थं पुरुषशरीरानयनं चोक्त्वा ततो भगवता यथायतनं प्रविशतेत्युक्ते, अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविश-द् वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदित्येवं तस्यास्तस्या देवता-यास्तत्तदिन्द्रियरूपभवनेन तत्तद्गोलके प्रवेशं वक्ति, तस्मादित्यर्थः । ननु तासां देवतानां विराट्पुरुषशरीरीयतत्तद्गोलके प्रवेशः स्वस्वा-न्नभोगार्थो, न तु कार्यार्थः । अथेन्द्रियरूपेण भवनात् कार्यार्थस्तदापि विराडिन्द्रियाणामेव कार्यार्थो न सर्वेषामतोऽनया श्रुत्या कथं सर्वत्र देवताधिष्ठानसिद्धिरित्याकाङ्क्षायां तां व्युत्पादयन्ति । * अयमर्थ इत्यादि * । * अयमर्थ इति * अयं वक्ष्यमाणः सौत्रतात्पर्यगोचरो-

माने तु अग्निर्देवतारूपोऽनेकरूपभवनसमर्थो वाग्रूपो भूत्वा सर्वत्र प्रविष्ट इति सङ्गच्छते । ते चाग्न्यादयश्चेतना भगवदंशास्तिरोहितानन्दाः सामर्थ्ययुक्ता इति कार्यवशादवगम्यते ।

आध्यात्मिकाधिदैविकयोरेकत्वाद् वदनादिकार्यार्थमाध्यात्मिका एव निरूपिताः । उद्गमने, एतस्माज्जायते प्राण इत्यादिषु

ऽर्थः । योऽध्यात्मिक इति द्वितीयस्कन्धीयः श्लोकः । पुराणं च वेदोपबृंहणमतस्तदनुसारेणाव्याकुलत्वाय श्रुतिर्विचार्यते । अर्थस्तु-आत्मनीत्यध्यात्मं तत्र भव आध्यात्मिकः । एवमन्यावपि । उभयोराध्यात्मिकाधिदैविकयोर्विच्छेदो द्वैधीभावो यस्मात् स उभयविच्छेदः । तथाच श्रुतौ मुखादिनिर्भेदोत्तरमेवेन्द्रियदेवतयोर्निर्भेदकथनादेतच्छ्लोकोक्तमाध्यात्मिकादिस्वरूपमाधिभौतिकोत्तरभाव्येवाभिप्रेतम् । नचाऽयं श्लोको जीवात्मपरमात्मशरीरं चेति त्रयमभिप्रेत्य तत्रोक्त इति कथमत्रैतस्य योजनमिति शङ्कनीयम् ।

तत्र यथा जीवपरमात्मानावणू नित्यौ तथाऽत्र वागादयोऽप्यणुरूपा नित्याः । तत्र यदि त्रैविध्यं न कल्प्येत तदैकस्मिन् सशरीरे उपक्षीणं वागादिकं शरीरान्तरे न सम्बद्धं भवेत् । कल्प्यमाने तु त्रैविध्ये अग्निर्देवतारूपः परमात्मवदनेकरूपभवनसमर्थो वाग्रूपो भूत्वा सर्वेषु शरीरेषु प्रविष्ट इति सङ्गच्छते । अतोऽर्थापत्त्यात्रापि तद्योजनम् । जीवशरीरान्तरवर्त्तिविषयतया सामानाधिकरण्याच्च । नचाग्न्यादिषु तादृशसामर्थ्याभावादिकं शङ्कनीयम् । ते चाग्न्यादयश्चेतनाः । लोकपालकत्वालोचनेनोद्गमितत्वात् । भगवदंशाः कारणत्वेन भगवत एवोपक्रान्तत्वात् । तिरोहितानन्दाः, अन्नभोजनप्रार्थनाकारित्वात् । सामर्थ्ययुक्ताः, वागादिरूपेण भवनादित्वंप्रकारकाः प्रवेशरूपकार्यवशादवगम्यन्ते । नन्वेवं सदा देवतासाहित्यं चेद् एतस्माज्जायत इत्यत्र देवोद्गमः कुतो नोक्त इत्यत आहुः । * आध्यात्मिकेत्यादि * । तथाच साक्षादनुक्तावपि भङ्ग्यन्तरेणोक्त एवेत्यर्थः । नन्वेवं दृष्टार्थापत्तौ वागादिष्वेव तादृशं सामर्थ्यं कल्प्यताम् । आध्यात्मिकादिस्मृतिवाक्ययोजनेनाधिष्ठातृकल्पने किं मानमत आ-

वागादीनां नियमेन तत्तज्जीवसान्निध्यं, स्वतश्चानिर्गमनं मृत्युरूपश्र मेण तत्र लयः पुनरुद्गमनं समष्टिव्यष्टिभावश्च नोपपद्येत ।

आधिभौतिककृतश्चायं भेद इत्यग्रे व्यक्तीकरिष्यते । एवमेव ब्रह्मणोऽपि । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्यपि निःसन्दिग्धं द्रष्ट-

ह्यः । * वागादीनामित्यादि * । अन्यथा यद्येवं न कल्प्येत तदा आर्तभागब्राह्मणोक्तं ग्रहातिग्रहभावेन प्राणवागादीनां जीवसान्निध्यं तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामतीत्यादिवाक्यावगतं स्वतोऽस्माज्जीवदेहादनिर्गमनं, व्रतमीमांसायां तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेम इत्यादिनोक्तमृत्युरूपश्रमेणावगम्यमानः शरीरे लयः पुनरुद्गमनं, भुज्युब्राह्मणे वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरित्यनेन बोधितो य आसन्यस्य समष्टिव्यष्टिभावश्चकारात् तत्र तत्रोक्तं चेतनतुल्यत्वम् एतत् सर्वं नोपपद्येत। तथाच श्रुतार्थापत्तिरेव मानमित्यर्थः । समष्टिव्यष्टिपदयोरर्थस्तु, अशू व्याप्तौ, सम्यग् एकेन रूपेण अनुगता अष्टिर्व्याप्तिर्यस्यासौ समष्टिः । विविधा नानारूपेण अष्टिर्व्याप्तिर्यस्यासौ व्यष्टिरिति । यद्यपि तत्र समष्टिव्यष्टिभावः प्राणस्यैवोक्तस्तथाप्यणुत्वादिसामान्यात् प्राणान्तरेऽपि तुल्य इति न कोऽपि सन्देहः । एतस्य श्रौतस्य समष्टिव्यष्टिभावस्य पौराणिकाध्यात्मिकादिभावानुगृहीतत्वेनात्रोक्तं त्रैविध्यं सृष्टिदशायां सार्वत्रिकं सर्वत्रैवोपयुज्यत इत्येतन्निबन्धे सर्वनिर्णये, आनन्त्येऽपि हि कार्याणामित्यादिकारिकाभिस्तद्व्याख्यया च प्रपञ्चितमिति ततोऽवगन्तव्यम् । एतस्य व्याससाशयगोचरत्वं स्फुटीकुर्वन्ति । * आधिभौतिकेत्यादि * । चोऽवधारणे । भेदो विभागः । अग्रे वैशेष्यसूत्रे व्यक्तीकरिष्यते । तत्र मनआदीनां तत्त्वान्तरत्वस्थापनात् तेषामेवैतरेयेऽद्भ्यः पुरुषसमुद्धारं प्रकृत्य तस्य मुखादिगोलकानिर्भेदोत्तरं मुखादिभ्यो वागादीन्द्रियाणामिन्द्रियेभ्योऽग्न्यादिदेवानां निर्भेदस्य तदुत्तरं देवानामन्नभोजनार्थं यथास्थानं तत्तद्गोलके प्रवेशस्य च श्रावितत्वात् तत्स्मारणेन स्फुटीकरिष्यत इत्यर्थः । अयमर्थः, संज्ञामूर्त्तिसूत्रेऽप्यस्तीति बोधयितुं तद्विषयवाक्यमुपन्यस्यन्त एवमाध्यात्मिकाधिदैविकभावं ब्रह्मण्यप्यतिदिशन्ति । * एवमेव ब्रह्मणोऽपीति * ।यथैतेषामाधिभौतिके प्रवेशोत्तरमाध्यात्मिकाधिदै-

न्यम् यदज्ञानात् सर्वविप्लववादिव्यामोहः ॥ १४ ॥

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

यदधिष्ठानमग्न्यादि तत् किं स्वत एव, अन्यसहितं वेति सन्देहः। किं तावत् प्राप्तम्। स्वत एवेति। पूर्वोक्तन्यायेन तावतैव सिद्धेरनवस्थानाच्च देवतात्वव्याघातश्चेत्येवं प्राप्ते उच्यते। प्राणवता अधिष्ठितं वागादि। कुतः?। शब्दात्। सोऽयमग्निः परेण मृत्युनाऽतिक्रान्तो दीप्यत इत्यादि। अयमर्थः। द्वया ह

विकत्वम्, एवमेव ब्रह्मणोऽपि निसृष्टु देवतासु, अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति प्रवेशकथनादत्रापि श्रुतौ निःसन्दिग्धं द्रष्टव्यम्। तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदिति श्रुत्यन्तरे प्रवेशोत्तरमेव द्वैधीभावश्रावणात्। उक्तर्थाभागवतश्लोकस्याप्याश्रयरूपं परं ब्रह्मैव प्रकृत्य पठितत्वाच्च। यस्य भगवत्सामर्थ्यकृतस्याध्यात्मिकाधिदैविकभावस्याज्ञानात् सर्वविप्लवजनकमायावादरूपव्यामोहः। एवं ब्रह्मसामर्थ्येऽवधारित उच्चनीचभावस्य जडचेतनभावस्य बन्धमोक्षव्यवस्थायाः शुद्धब्रह्माद्वैतस्य च सुखेन सम्भवादित्यर्थः ॥ १४ ॥ ६ ॥

प्राणवता शब्दात् ॥ अत्रापि पूर्ववत्सूत्रप्रयोजनं बोधयितुं संशयादिकमाहुः। * यदित्यादि *। * स्वत एव, अन्यसहितं वेति * स्वत एव वागादीनधितिष्ठति, मुख्यप्राणेन सहितं वा सद् अधितिष्ठतीति सन्देह इत्यर्थः। पूर्वपक्षे युक्तिमाहुः। * पूर्वोक्तेत्यादि *। ज्योतिराद्यधिकरणेऽग्न्यादीनामेवाधिष्ठातृत्वसाधनात् तदधिष्ठानमात्रादेव वागादीनामिन्द्रियाणां व्यापारस्य सर्वजीवसान्निध्यादेःसिद्ध्या इतरसाहित्यप्रयोजनाभावात् तदङ्गीकरणे च तस्याप्यधिष्ठात्रन्तरापेक्षासम्भावनेनाऽग्रेऽप्यपेक्षानुपरमेणाप्रामाणिकानवस्थानाच्च। किञ्चाधिष्ठेयत्वे तेषां देवतात्वव्याघातश्च। अधिष्ठातृत्वस्यैव देवतात्वादित्यर्थः। सिद्धान्तं विवृण्वन्ति * प्राणवतेत्यादि *। मुख्यप्राणसहितेनाग्न्यादिनाऽधिष्ठितं वागादीत्यर्थः। नन्वनेन शब्देन कथं प्राणसाहित्यसिद्धिरित्याकाङ्क्षायां तद्विवृण्वन्ति। * अयमर्थ इत्या-

प्राजापत्या इत्यत्राधिष्ठातृत्वमग्नीनामुक्तम् । देवा इत्यविशेषेणेन्द्रियाधिष्ठाभ्योऽन्याश्च । तेषां प्रतिबन्धकाऽसुरातिक्रमेण स्वर्गलोके गमनेच्छा बभूव । तत्र यज्ञेनैव स्वर्ग इति । तत्र जनको ह वैदेह इति ब्राह्मणे केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इत्युद्गात्रर्त्विजा वायुना प्राणेनेति उद्गात्रैवाक्रमणमिति सिद्धम् । तत्रान्योन्योद्गातृत्ववरणे तथोद्गाने यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य इत्याम्नातम् ।

दि * । इदं वाक्यमुद्गीथब्राह्मणस्थम् । तत्र हि द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्चेत्युपक्रम्यासुराणां प्राबल्यं देवानां दौर्बल्यं तेषाम्, एषु भूर्लोकेषु वसतां स्पर्द्धा चोक्ता । सा तु चेतनधर्म इत्युभयेऽपि चेतनाः । तत्र, के देवा इत्यपेक्षायां, ते ह वाचमूचुरित्यादिभिरग्रिमवाक्यैर्वागाद्यधिष्ठातार इति ज्ञायते । तेनात्राधिष्ठातृत्वमग्न्यादीनामुक्तम् । यद्यपि तत्र वाग्घ्राणचक्षुःश्रोत्रमनसामेव देवता उक्तास्तथापि अत्र, देवा इत्यविशेषेण कथनादुपलक्षणविधया इन्द्रियाधिष्ठातृभ्योऽन्या अपि बोध्याः । तेषां च देवानां प्रतिबन्धकासुरातिक्रमेण स्वर्गलोके गमनेच्छा बभूव । तत्रेच्छायां सत्यां, स्वर्गकामो यजेतेत्यादिश्रुतेर्यज्ञेनैव स्वर्ग इति विचार्य यज्ञं चक्रुरिति बोधनाय, ते ह देवा ऊचुः, हन्ताऽसुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेत्युक्तम् । तत्र कथमुद्गीथेनातिक्रम इत्यपेक्षायां जनको ह वैदेह इति वक्ष्यमाणे ब्राह्मणे यदिदमन्तरिक्षमनारम्बणमिवाथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इत्याश्वलेन प्रश्ने कृते याज्ञवल्क्येन उद्गात्रर्त्विजा वायुना प्राणेनेति कथनादुद्गात्रैवाक्रमणमिति सिद्धम् । तत्र प्रकृते अन्योन्यस्य वागादेरुद्गातृत्वेन वरणे तथोद्गाने, ते ह वाचमूचुः त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वागुदगायद् यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायद् यत्कल्याणं वदति तदात्मन इत्यनेन यथेदानीं ज्योतिष्टोम उद्गात्रा त्रिषु स्तोत्रेषु यजमानार्थमुद्गानं क्रियते, नवसु स्वार्थं तद्वत् तत्रापि द्विविधम् उद्गानम्,तत्र यो वाङ्निमित्तको भोगः सुखविशेषस्तं देवेभ्य आगायद् आसमन्ताद् गानेन प्रापयितुमारेभे । यत् पुनः कल्याणं समीचीनं शास्त्रानुसारि वदति तदात्मने स्वार्थमागानेन प्रा-

तदनुश्रमरूपपाप्मना वेदानन्तरमप्रतिरूपं वदतीति निरूपितम्। सोऽपि दोषो देवानां प्राप्नोति । तच्छ्रुतिविप्रतिषिद्धम् । न ह वै देवान् पापं गच्छतीति। तदनु प्राण एवोद्गाता सिद्धः । तेनान्येषामपि पापसम्बन्धो निवारितः। ततः परेण, तस्य चेति सूत्रेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इति। अतो दीप्यमानस्यैवाधिष्ठातृत्वात् प्राणवत्त्वेनैवाधिष्ठानमिति सिद्धम् ॥ १५ ॥

———

पयितुमारेभे इत्याम्नातम्। तदा तेऽसुरा विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्। तत् ते असुरा ज्ञात्वा तथा वेधं कृतवन्तस्तत्र स पाप्मा को वेत्याकाङ्क्षायां, स यः स पाप्मेति स वेधकरणभूतो योऽग्रे व्रतमीमांसायामुच्यमानः श्रमरूपः स एव पाप्मेति सामान्यत उक्त्वा तदनुश्रमरूपपाप्मना वेधानन्तरं तत्परिचायनाय यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव पाप्मेति निरूपितम्। तथा च वेदाध्ययनभगवद्गुणगानादिष्वेव श्रमो न पुनर्लौकिकदुर्वार्त्तादिकथन इति तत्परिचायकं निरूपितम्। सोऽप्येवं परिचायितो द्वितीयो दोषोऽपि देवानां प्राप्नोति। क्रमेण सर्वेषामेवोद्गातृत्वात्। तद् दोषरूपं पापं श्रुतिविप्रतिषिद्धं, न ह वै देवान् पापं गच्छतीति श्रुत्यन्तरे पापासंसर्गश्रावणात्। तदनु इन्द्रियाधिष्ठातृणां पापसंसर्गोत्तरम्, अथ हेममासन्यं प्राणमूचुरित्यादिना मुख्यः प्राण एवोद्गाता सिद्धः। तं यदा पाप्मनाऽविध्यंस्तदा यथाऽऽश्मानं प्राप्य लोष्टो विध्वस्तो भवति तथा सर्वेऽप्यसुरा नष्टा इति । तेन प्राणकृताऽसुरनाशनेनान्येषामपि पापसम्बन्धो निवारित इति द्वितीयदोषनाशाच्छ्रुतिविप्रतिषेधोऽपि निरस्तः। ततः सा वा एषा देवता एतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्याथैनां मृत्युमत्यवहत्, स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्, सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्, सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इत्यादिना मुख्यप्राणाश्रयवशाद्देवानां वागाद्यधिष्ठातृणां मृत्युरूपश्रमात्मकपाप्मनिवृत्त्या प्रतिबन्धकासुरातिक्रमेण दीप्यमानत्वादिकमुक्तम्। अतः स्वस्वकार्यक्षमत्वेन दीप्यमानस्यैवाधिष्ठातृत्वात् प्राणवतैवाग्न्यादिना वागाद्य-

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

अग्न्यादेः प्राणसम्बन्धो नित्य इति सर्वदाधिष्ठातृत्वम् । प्राणस्य तत्सम्बन्धस्य चेति चकारार्थः । प्राणसहायेनैव यथोचितवर्णोद्गम इति लोके स्वामिभृत्यभावेन जीवे भोगः फलिष्यति ॥१६॥

धिष्ठानं न केवलेनेति सिद्धम् । तथाचाधिष्ठातॄणामेव पापाभावो, न त्वधिष्ठेयानामस्मदादीन्द्रियाणामपीत्यतो, न किञ्चिच्चोद्यमित्यर्थः । इयं श्रुतिः परैरन्यथा व्याख्यायते । तत्कल्पनाबाहुल्यादसङ्गतं व्याख्यानमिति बोध्यम् ॥ १५ ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ सर्वदा प्राणसम्बन्धे हेतुं वदतीत्याशयं स्फुटीकुर्वन्ति । * अग्न्यादेरित्यादि * । प्राणस्य नित्यत्वं, श्रेष्ठश्चेत्यधिकरणे निर्णीतम् । सम्बन्धनित्यत्वं तु छान्दोग्ये प्राणानामहंश्रेयसि विवादेऽन्येषां प्राणानां मुख्यप्राणं विना स्थातुमशक्त्या निर्णीयते । तस्मादग्न्यादेरासन्यस्य तत्सम्बन्धस्य च नित्यत्वात् प्रतिकल्पमनयैव रीत्याऽधिष्ठातृत्वमित्यर्थः । इदानीमपि प्रतिशरीरं प्राणसहायेनैव कार्यक्षमत्वमित्यत्र गमकमाहुः । * प्राणेत्यादि * । एवमिन्द्रियान्तरेऽपि समानन्यायाद् बोध्यम् । नन्वत्र प्राणशब्देन प्राणजीवो व्याख्यायते । उचितं च तत् । जीवभोगप्रकारबोधनार्थमेव तत्परिकरविचारस्य प्रकृतत्वात् । अत्र च तस्याधिष्ठातृत्वे अव्याख्याते तस्य भोगासिद्धौ विचारवैयर्थ्यापात इत्याशङ्कायामाहुः । * लोक इत्यादि * । श्रुत्यन्तरे, स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वेति दृष्टान्तेन मुख्यप्राणांशभूतास्मत्प्राणानामपि जीवपरिकरत्वेन स्वामिभृत्यन्यायसिद्धेस्तेन न्यायेन जीवे भोगो मुख्यामात्यरूपप्राणाधिष्ठानादपि फलिष्यतीति न विचारवैयर्थ्यम् । तथाच करणत्वांश एव तस्य तासां चाधिष्ठातृत्वं, भोक्तृत्वेन तु जीवस्यैवाधिष्ठातृत्वमित्यर्थः ॥

अथात्र प्रसङ्गाज्ज्ञानक्रियां वदामः । तत्र गीतायाम् 'अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं

चैवात्र पञ्चमम्। शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः। न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तत्र हेतव' इति भगवता जीवक्रियमाणकार्यं प्रति पञ्चहेतव उक्ताः। तत्राधिष्ठानं शरीरम्। कर्त्ता जीवः, करणं बाह्यमान्तरं च नानाविधं, चेष्टा प्राणादिवायुकर्माणि, शरीराणि च, दैवं कालः, कर्म, भगवदिच्छा, अन्तर्यामी, मुख्यप्राणसहाया इन्द्रियाधिष्ठातारश्च। एवं सति ज्ञानजनकमनःसंयोगादिहेतुभूतक्रियायामप्येतान्येव यथासम्भवं कारणानि। तत्रायं क्रमः। पूर्वं भगवदिच्छया ईश्वरांशेनान्तर्यामिणा कालकर्मसाचिव्यादन्तःकरणं प्रेर्यते। तच्चतुर्विधम्। तत्राहङ्कारदेवता रुद्रः, तस्य च हृदिन्द्रियाण्यसुर्व्योमेति वाक्यादेकादशस्थानानीति रुद्राधिष्ठितोऽहङ्कारो देहिकेषु तेष्वभिमतिं जनयति। बुद्धिदेवता ब्रह्मा, तेनाधिष्ठिता बुद्धिर्ज्ञानेन्द्रियाण्यनुगृह्णाति। चित्तं तु सुषुप्तौ अभेदेनात्मानं गृह्णात्यन्यदा तु लीनम्। मनस्तु चन्द्राधिष्ठितमुभयविधेन्द्रियनायकं तत्तदिन्द्रियप्रेरणाय तेन तेन तत्तद्देवताधिष्ठितेनेन्द्रियेण संसृज्यते। तदा तानि स्वस्वकार्यं कुर्वन्तीति साधारणी प्रक्रिया। ज्ञानेन्द्रियाणि तु मनःप्रेरितानि स्वस्वविषयैः संसृज्य स्वसंसृष्टे मनसि पूर्वं निर्विकल्पकमुत्पादयन्ति। तदा इन्द्रियदेशे मनसो वृत्तिर्भवति। सा यदा बुद्ध्या वृत्तिद्वाराऽनुगृह्यते तदा सविकल्पकं भवति। तच्च प्रमेयानन्त्यादनन्तविधम्। तत्रापि कारणान्तरसमवधाने संशयविपर्यासप्रमाणस्मृतिभेदाज्जाग्रति भवन्ति। यथा सम्भवं स्वप्नेऽपि। सविकल्पकजन्यहानोपादानबुद्धौ तु विशेषः।'इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं ध्यायतां मनः।चेतनां हरते बुद्धेस्तम्बस्तोयमिव ह्रदादि'ति चतुर्थस्कन्धे द्वाविंशे वाक्याद्विषयैरिन्द्रियाकर्षस्ततस्तैर्मनसस्तच्च कामादिहतमिति तत्र कामोत्पत्तावुपादानबुद्धिः। तादृशे मनसि द्वेषोत्पत्तौ तु हानबुद्धिः। नचात्र ध्यायतामिति पदात् स्मृतानामेव विषयाणामिन्द्रियाकर्षकत्वं न प्रत्यक्षाणामिति वाच्यम्। कामिनीकुचकुम्भदर्शनादौ चक्षुषः, शीतादिकालेषूष्णादिना त्वचो, रागादियुक्तगीतेन श्रवणस्य, चन्दनादिगन्धेन घ्राणस्य, भक्षितस्यापि दध्यादेः पुनरास्वादनेन रसनस्य, तैश्च मनस आकर्षस्यानुभवसिद्धत्वात्। तेषामेव विषयाणां किञ्चित्प्रत्यक्षान्तराये तेषामेव स्मृतत्वस्य सम्भवाच्च। मनसश्च रूपद्वयं बाह्यमान्तरं चेति तृतीयस्कन्धे तत्त्वस्तुतौ, पराहृतान्तर्मनस इत्यस्य सुबोधिन्यां

स्थितम्। तत्रान्तरं येन विषयेणेन्द्रियद्वाराऽऽकृष्यते तद्विषयिणी हानोपादानबुद्धिर्भवति, येन तु नाकृष्यते तद्विषयिण्युपेक्षाबुद्धिरिति युगपज्ज्ञानाबुद्धिसत्त्वम्। नच तत्र वेगाद्यौगपद्याभिमान एवेति वाच्यम्। ऐकाग्र्यदशायां पुस्तकदर्शने युगपज्ज्ञानाऽक्षरापेक्षाज्ञानस्थले वेगाङ्गीकारस्यानुभवविरुद्धत्वात्। अतो रूपद्वयमेव युक्तमिति। यदा मनसोऽनाकर्षस्तदोपेक्षाबुद्धिः। अत एव तस्या न स्थिरत्वम्। अभ्यासाद्यभावात्। अन्यासां तु स्थिरत्वमिति। बुद्ध्याऽननुग्रहे तु निर्विकल्पकमेव। इन्द्रियाणि तु प्राप्य प्रकाशकारीणि। तत्र चक्षुरिन्द्रियं स्वकिरणैर्वा, स्वाधिष्ठात्रादित्यसामर्थ्याद्वा, स्वगुणेन रूपेण वा, स्पर्शेण वा विषयदेशं प्राप्नोति। तथैव तदारूढं मनोऽपि। तदा विषयदेशावच्छेदेन घटो भूमौ, व्योम्नि तारा इत्यादिज्ञानमुत्पद्यते। तत्र किरणपक्षे नयनकिरणा विषयपर्यन्तं गच्छन्ति। इन्द्रियान्तरे तु किरणाभावादिन्द्रियेण सह विषयं मनः प्राप्नोति। तदा क्रमेण, सहैव वा निर्विकल्पकं सविकल्पकं च तत्तदिन्द्रियसंसृष्टे मनसि उत्पद्यते। ज्ञानद्वयेऽपि विषये विषयेन्द्रियस्पर्शादिकं व्यापारः। नच नयनानां किरणाङ्गीकारे चक्षुषां व्यापकत्वापत्त्या अणवश्चेति सूत्रविरोधः शङ्कनीयः। अर्चीरूपाणां किरणानां सूर्यमण्डलाच्छिद्रस्य, आदित्यो वा एष इत्यनुवाके श्रावणात् तैरखिलमेरूत्तरदेशान् व्याप्नुवानस्यादित्यमण्डलस्य दशसहस्रयोजनपरिमाणस्मरणेन तेषां तत्परिमाणाबाधकत्ववत् सूर्याध्यात्मिकचक्षुषः किरणानामपि तथात्वेन सूत्राऽविरोधात्। तथा प्राण इत्यत्र प्राणेषु जीवातिदेशस्य सिद्धान्तेऽङ्गीकारात् सर्वशरीरे जीवस्येव सामर्थ्याद्वा, गुणाद्वा, व्याप्त्यङ्गीकारस्य वक्तव्यत्वात्। गुणाद्वाऽऽलोकवदिति सूत्रे आलोकस्य गुणत्वाङ्गीकारात् तैजसस्य चक्षुष आलोकरूपगुणव्याप्त्यङ्गीकारेऽप्यदोषः। एवमपि सूत्राविरोधचाक्षुषरूपकार्यसिद्ध्योः सम्भवात्। अत एव त्वचः सकलशरीरव्यापित्वमपि देवतासामर्थ्यस्पर्शगुणाभ्यां युज्यते। अन्यथा तु सूत्रविरोधसार्वत्रिकस्पर्शानुभवबाधयोरन्यतरदापद्येतैव। तस्मान्नयनकिरणगमनादिद्वारिकैव प्रत्यक्षप्रक्रिया साधीयसी। या पुनरालोकेन मायाकार्यतमोजननप्रतिबन्धे कृते ज्योतीरूपसूर्यदेवतया तदात्मकचक्षुषि सन्मुखाव्यवहितदेशास्थपृथुबुध्नोदराकारविशिष्टरूपे प्रापिते सत्त्वप्रधानबुद्धेरन्तरेव तदाकारतासम्पत्तौ अणुरूप

जीवं प्रतिज्ञानाश्रिताध्यात्मिकघटाभिव्यक्तेरेव चाक्षुषम्। दूरस्थग-न्धशब्दयोस्तु वायुना घ्राणश्रोत्रसमीपप्रापणेऽन्तःसत्त्वात्मकबुद्धे-स्तदाकारतासम्पत्तौ ज्ञानाश्रिताध्यात्मिकगन्धशब्दाभिव्यक्तिरेव घ्रा-णजं श्रावणं च प्रत्यक्षमिति। आध्यात्मिकाधिभौतिकयोरभेदाच्च बाह्यघटाग्रहणनिबन्धनो दोष इति केषाञ्चित् प्रत्यक्षप्रक्रिया। तत्रा-लोकेन तमोजननप्रतिबन्धकथनमयुक्तम्। यदा हि भानोरुदयो नृ-चक्षुषां तमो निहन्यादित्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्ये तमोनिहन्तृ-त्वकथनात्। एवं ज्योतीरूपसूर्यदेवतायाः पुरुषचक्षुषि विषयनि-ष्ठरूपप्रापकत्वकथनमपि तथा। बहुषु पश्यत्सु तांस्तान् प्रतिरूपे प्रापि-ते विषयस्य नीरूपताप्रसङ्गेन पाश्चात्यानां तददर्शनप्रसङ्गात्। तद्द-र्शनार्थं तस्मिन् विषये पुना रूपान्तरोत्पादनाऽऽनयनादिरूपाऽप्रामा-णिककल्पनप्रसङ्गाच्च। सन्ध्यायामस्तं गते सूर्ये रूपप्रापकदेवता-या गतत्वात्तदानीं घटाद्यदर्शनापत्तेश्च। न च निशिनेतिचेन्न सम्ब-न्धस्य यावद्देहभावित्वादिति तार्त्तीयीके सूत्रे, अथ या एता हृदयस्य नाड्य इति नाडीरुपक्रम्य, अमुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते ता आसु नाडि-षु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ता इति बृह-दविद्यास्थश्रुत्या रात्रावप्यादित्यरश्मिसम्बन्धस्योक्तत्वात् तदानीं सन्ध्यायां च नाडीसृप्तरश्मिभिर्विषयरूपप्रापणान्न घटाद्यदर्शनप्रस-ङ्ग इति वाच्यम्। नाडीसृप्तरश्मीनां हृदयाग्रप्रद्योतनजीवोत्क्रमण-मात्रकार्यार्थतायाः एव श्रावणेन तद्रश्मीनां रूपप्रापकतायाः वक्तुम-शक्यत्वात्। तदानीमपि रूपप्रापकत्वाङ्गीकारे तदानीं तत्सत्त्वात्-स्तमिते आदित्ये, किंज्योतिरयं पुरुष इत्यादिज्योतिर्ब्राह्मणविरोध-स्य प्रत्यक्षविरोधस्य च दुष्परिहरत्वात्। अतो नेतृत्वं द्रव्यशब्दयो-रिति वदादित्यादिरश्मीनां रूपप्रापकत्वस्याशब्दगोचरत्वात् सूर्य-रूपदेवतायाः रूपप्रापकत्वाङ्गीकारः सर्वथा न युक्तः। किञ्च। चक्षुषि रूपप्राप्तिश्च प्रतिबिम्बभवनरूपैव। सा तु मायया। ऋतेऽर्थं यत् प्र-तीयेतेति वाक्यात्। तस्या विक्षेपकत्वाच्च। एवञ्च बुद्ध्याकारस-मर्पकत्वमपि प्रतिबिम्बस्यैव। आध्यात्मिकरूपमपि मायामयम्। मनोमयत्वात्। तस्य च न सत्यता। अर्थक्रियाकारित्वमात्रं परम्। आधिदैविकं तु शब्दैकनिष्ठं भगवदात्मकं तत्सत्यमेव। आधिभौति-कं तु प्रपञ्चात्मकम्। तस्य तु कार्यरूपत्वेऽपि कारणरूपेणैव सत्यत्वं, न

तु स्वेन रूपेण विकाराणां वाचाऽऽरब्धत्वात्, सदसद्ग्रन्थिरूपत्वाच्च। तदेव च लौकिकव्यवहारविषय इत्येवं चाक्षुषे बोध्यम् । स्पार्शने तु त्वगेव स्वगुणेन स्पर्शेन सर्वं शरीरं व्याप्नोति । न तु ततोऽग्रे गच्छति । घ्राणरसनश्रवणानि तु स्वस्वगोलके स्थित्वा सर्वस्मिन् शरीरे यथोचितं कार्यं स्वगुणद्वारा वा स्वदेवतासामर्थ्याद्देव वा कुर्वन्ति । कर्मेन्द्रियेषु तु वाचः स्पर्शो बहिर्गच्छति । अत एव न कश्चिन्मर्मणि स्पृशेदित्यादीनि वाक्यानि। माहागुलीयन्त्रशब्दे विद्युच्छब्दे च तत्स्पर्शेन हृदयकम्पभित्तिपातादिकं युज्यते । पायूपस्थहस्तपादास्तु घ्राणादिवदेव स्वस्वगोलके स्थित्वा सर्वस्मिन् शरीरे यथोचितं कार्यं कुर्वन्ति । अत एव हस्ताभ्यां चलनं, पद्भ्यां तालादिवादनं, शिश्नेन मूत्रादिविसर्ग इत्यादिकं, द्विगोलकानामुभयत्रापि स्थितिश्च सङ्गच्छते । इदं च सर्वं ज्ञानं कर्म च अन्तःकरणाद्ध्यासाज्जीवात्मा स्वस्मिन्नभिमन्यत इत्यतो लौकिकानां नैयायिकादीनां ज्ञानेच्छादिष्वात्मधर्मत्वप्रवाद इति । अन्तःकरणाध्यासस्तु हृदयदेशे जीवस्यान्तःकरणानां च स्थितत्वात् तेषु तत्प्रतिबिम्बे तस्य प्रतिबिम्बस्येन्द्रियेषु प्रतिबिम्बान्तरे इन्द्रियाध्यासस्तस्य देहे प्रतिबिम्बे देहाध्यासश्च भवति । प्रतिबिम्बश्च तत्प्रकाशस्य तेषु क्रमेण भवति सूर्यस्येव, न तु मुख्यस्येव सन्निधिमात्रेणेति निर्णीतम्, यथा जलस्थ आभास इत्यत्र तृतीयसप्तविंशाध्याये । एवञ्च पूर्वकृतस्य प्रारब्धकर्मणः पक्वस्य जाग्रति फलभोगे क्रियमाण आहारश्रमादिभिर्यदा निद्रा भवति तदा स्वापः स्वप्नवृत्तिः । तत्रायं हृदयदेशान्निःसृत्य हिताभिधानासु शुक्लनीलहरितलोहितपीतरसभृतासु केशसहस्रभागवदण्वीषु नाडिषु द्वासप्ततिसहस्रसंख्यासु तस्यां तस्यां कचिदीश्वरेच्छादिवशेनान्तर्बहिःकरणान्यादाय परिवर्त्तते । तदा चैतन्यसङ्कोचनेन बहिरिन्द्रियेषु मनसि च प्रकाशासंक्रमात् प्रतिबिम्बो न भवति । बुद्ध्यहङ्कारयोरेव तु भवति । तदा बुद्धिसहितोऽहङ्काराध्यासेन स्वाप्नं सुखदुःखादि भुङ्क्ते । तत्र प्रकाशो भगवतो, विषयश्च मायिकः । भोगे बुद्धिः करणं, भोगश्चाहङ्कारे । यदा पुनर्निद्रायां तमस उद्रेक ईश्वरेच्छादिवशात् तदाऽयं तैः सर्वैः सह पुरीतति प्रविशति । पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डो हृदयं, तद्वेष्टिता नाड्यः पुरीतच्छब्देनोच्यन्ते । तदा सुषुप्तिः । कदाचिद्भगवदिच्छया त-

स्य हृदयस्यान्तर्यं आकाशशब्दवाच्यः परमात्मा तत्र सम्पद्य शेते। द्विविधायामपि सुषुप्तौ कर्मासंसर्गाद् दुःखाभावः। द्वितीयस्यां परमानन्द इति विशेषः। ततः पुनर्भगवदिच्छादिवशेन परमात्मनः सकाशात् सर्वेषां प्राणादीनामात्मान्तानां व्युच्चरणम्। ततो जागरणे स्वस्थानस्थितिः पूर्वोक्तरीत्या तत्तदनुभवादिश्चेति।

नैयायिकास्तु—आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति क्रमेणाऽऽत्मन्येव ज्ञानमुत्पद्यत इत्यात्मधर्मत्वं जन्यज्ञानस्याहुः। तत्तु श्रुतिविरोधादेवापास्तम्। विभोर्निरवयवस्यात्मनः संयोगं प्रति कर्त्तृत्वायोगाच्च। नचान्यतरकर्मज एव संयोगस्तत्रास्त्विति वाच्यम्। मनस एव कर्त्तृत्वापातात्। तस्यैव क्रियाश्रयत्वात्। जीवे गुणाधीनत्वे कर्त्तृत्वायोगादिति।

मायावादिनस्तु—ब्रह्मात्मकमेकमेव ज्ञानं स्वीकृत्य बुद्धौ तस्य प्रतिबिम्बे तस्यैव व्यावहारिकज्ञानत्वं चाङ्गीकृत्य चिदुपरागावरणभङ्गाभेदाभिव्यक्तिपक्षान् जीवस्य किञ्चिज्ज्ञत्वायाहुः। तदप्यसङ्गतम्। प्रतिबिम्बस्य वक्तुमशक्यत्वात्। ब्रह्मणो नीरूपत्वात्। बुद्धेश्चास्वच्छत्वात्। दर्पणवत् किञ्चिद्देशावच्छिन्नस्वच्छत्वमङ्गीकृत्याकाशस्येव ब्रह्मणः प्रतिबिम्बाङ्गीकारेऽपि ब्रह्मणः सच्चिदानन्दरूपत्वेन सदानन्दयोरपि प्रतिबिम्बापातात्। नचेष्टापत्तिः। ज्ञानवत् तयोरपि भानापत्तेः। सर्वदा सर्वेषामन्तःशरीरस्थसर्वज्ञानापत्तेश्च। प्रतिबिम्बाधारत्वयोग्यायां बुद्धौ ज्ञानस्यैवान्तराणां नाड्यादीनां सन्निहितत्वेन तत्प्रतिबिम्बेऽपि बाधकाभावात्। किञ्चाविद्यायां ब्रह्मप्रतिबिम्बभूतानां जीवानां व्यापकतया स्वतः सर्वपदार्थसंसृष्टत्वाद् बाधकाभावेनाविद्यायामपि सर्वप्रतिबिम्बसम्भवेन तत्तत्संसर्गे द्विगुणीकृत्य जाते सर्वतादात्म्यापन्नस्य ब्रह्मण इव तेषामपि सर्वसंसृष्टत्वात् साक्षित्वाच्च वृत्तिं विनैव स्वरूपचैतन्येन सर्वावभासकतायाः शक्यवचनत्वेन ब्रह्मवत् सर्वेषां सर्वज्ञता स्यात्। नचान्तःकरणभेदेन प्रमातृभेदात् तदनापत्तिः। व्यापकत्वेन सर्वेषां सर्वान्तःकरणसंसृष्टतया प्रमातृभेदस्याप्यकिञ्चित्करत्वात्। संसर्गतौल्ये एकस्यैवान्तःकरणवैशिष्ट्यं, नापरस्येत्यत्र हेत्वभावात्। अदृष्टादीनां हेतुताकल्पनस्याप्यनेनैव न्यायेन निरसितुं शक्यत्वात्। ननु दूषणग्रासान्मास्तु व्यापकानेकजीववादः, किन्तु व्यापकैकजीववादोऽस्तु। तथाच तस्य

सर्वज्ञतायामिष्टापत्तिरितिचेत् । सत्यमिष्टापत्तिः स्याद् यद्येकत्रैव सर्वज्ञता स्यात् । नचैवम् । अविशेषेणैकस्यैव सर्वशरीराधिष्ठाने सर्वत्राविद्योपहितसाक्षिण एकत्वात्, सर्वत्रोपाधौ सर्वप्रतिबिम्बेषु सृष्टत्वाच्च ब्रह्मण इव जीवस्यापि सर्वेषु प्रतिबिम्बेषु सर्वज्ञतायां बाधकाभावात् । नच ब्रह्माप्येकत्रैव सर्वज्ञं न सर्वत्रेति वाच्यम् । ब्रह्मविष्णुशिवादिशरीरावच्छेदेन सर्वज्ञताप्रतिपादकशास्त्रविरोधापातात् । नन्वविद्योपाधौ सर्वप्रतिबिम्बेऽप्यन्तःकरणभेदेन प्रमातृभेदात् तन्निकटस्यैव ज्ञानं प्रमातुर्भविष्यतीति न सर्वत्र सार्वज्ञापत्तिरिति वाच्यम् । प्रमात्रभेदे करणभेदस्यैव साक्ष्यभेदे प्रमातृभेदस्याप्यप्रयोजकत्वात् । सर्वत्र साक्षिण एव भासकत्वात् । नच तस्याविद्योपहितरूपेण न साक्षित्वं, किन्तु अन्तःकरणोपहितरूपेण । तथाच रूपभेदेन साक्षिभेदान्न सार्वज्ञापत्तिरिति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् । तथा सत्यपि हृदयनाडीप्रभृतीनामान्तराणामन्तःकरणे प्रतिबिम्बितानां ज्ञानं तस्य निर्बाधमित्यान्तरसर्वज्ञताया दुर्वारत्वात् । ननु सर्वेषां प्रतिबिम्बो नास्माभिरङ्गीक्रियत इतिचेन्मैवम् । यदयं न स्वीक्रियते कस्तत्र हेतुः । न तावदसन्निधिः । अविद्याया व्यापकत्वात् । नापि बिम्बालोकसंयोगाभावः । सूर्यादेर्विद्यमानत्वात् । अन्तःकरणस्थलेऽप्यन्तःकरणस्यान्तरसन्निहितत्वात् । अन्तर्गृहगतदर्पणप्रतिबिम्बितसूर्यप्रकाशेनाऽऽन्तरवस्तूनां प्रतिबिम्बदर्शनादिहापि जीवचैतन्यप्रकाशितान्तःकरणसंसृष्टेष्वान्तरबिम्बेष्वालोकान्तरसंयोगानपेक्षणात् । जीवचैतन्येनाऽऽन्तरप्रकाशाऽनङ्गीकारे साक्षात्संसृष्टान्तःकरणतद्धर्मादीनामप्यनवभासप्रसङ्गात् । मते च तदवभासे तद्वदेव तत्संसृष्टानामप्यवभासादहङ्कारादिवद् हृदयनाडीप्रभृतीन्यप्यनुमन्वीयेरन् । संस्काराधायकस्यावभासस्य तुल्यत्वात् । अथैकप्रतिबिम्बावरुद्धे दर्पणादावन्यस्य प्रतिबिम्बादर्शनाद् व्यापकजीवावरुद्धेऽविद्यादावितरेषां प्रतिबिम्बो न भविष्यतीत्यवरोध एव प्रतिबिम्बाभावे हेतुरिति विभाव्यते । तदप्यसङ्गतम् । एकप्रतिबिम्बावरुद्धेऽन्यप्रतिबिम्बस्तदा न भवति यदा बिम्बान्तरं पूर्वबिम्बव्यवधेयं भवति । इह तु ब्रह्मणो व्यापकत्वेन परिच्छिन्नानां सर्वेषां ब्रह्मान्तर्वर्तित्वेन तद्व्यवधेयत्वाभावान्न जीवेन तत्प्रतिबिम्बावरोध इति दुर्वार एव सर्वेषां प्रतिबिम्ब इति । ननु भवतु सर्वेषां प्रतिबिम्बस्तथापि न जीवस्य

सर्वज्ञतापत्तिर्भविन्नी। जीवसाक्षिवादस्यानङ्गीकारात्। तथा सति कूटस्थचैतन्यं वा, जीवाभिन्नं सर्वप्रत्यग्भूतं शुद्धं ब्रह्मैव वा परमेश्वरस्यैव रूपान्तरं वा साक्षी भविष्यति, तस्य तु सर्वज्ञत्वेऽप्यबाधः॥ जीवस्तु यथा सर्वगतं गोत्वसामान्यं स्वभावादश्वादिसङ्गित्वाभावेऽपि सास्नादिमद्व्यक्तौ संसृज्यते, तथा विषयादौ सन्नपि जीवः स्वभावादन्तःकरण एव संसृज्यते। यदा चान्तःकरणपरिणामो वृत्तिरूपो नयनद्वारेण निर्गत्य चक्षूरश्मिवज्झटिति दीर्घप्रभाकारेण परिणम्य विषयं प्राप्नोति तदा समुपारुह्य जीवस्तं विषयं गोचरयति। केवलाऽन्यादाह्यस्य तृणादेरयःपिण्डसमारूढाग्निदाह्यत्ववत् केवलजीवचैतन्याप्रकाश्यस्यापि घटादेरन्तःकरणवृत्त्युपारूढतत्प्रकाश्यत्वं युक्तमिति चिदुपरागार्थत्वेन वृत्तिनिर्गममपेक्ष्य वृत्तिसंसृष्टविषयमात्रावभासकत्वात् तस्य किञ्चिज्ज्ञत्वमुपपत्स्यत इतिचेन्मैवम्। एवं स्वभाववादेन समाधानेऽपि जीवस्य प्रकाशप्रतिबिम्बत्वादर्वाक्छ्रमत्वे च ज्ञानरूपत्वात् स्वप्ने स्वयंज्योतिष्ट्वप्रतिपादनाच्च प्रकाशरूपत्वेन स्वप्न इव परोक्षवृत्ताविव च पूर्वपूर्वानादिसंस्कारवशादेवेन्द्रियं विनैव वृत्त्युपपत्तेश्चानेन्द्रियाणि वृथैव स्युः। किञ्च। अयःपिण्डसमारोहेण दाहकस्याऽग्नेः साक्षात्संसृष्टदाहकत्वदर्शनाद् वृत्त्युपारोहेण प्रकाशस्य जीवस्य साक्षादन्तःकरणसंसृष्टप्रकाशकत्वं सुतरां सुवचमित्यन्तःकरणे प्रतिबिम्बितानां प्रकाशोऽस्य स्यादेवेत्यधिकं तत्रानुप्राविशत्। वस्तुतस्त्वेवमपि गोत्वस्य सकलगोव्यक्तिष्विवैकस्यैव जीवस्य सर्वान्तःकरणसंसर्गस्य वक्तव्यत्वात् तथा सति तत्तदन्तःकरणवृत्तिनिर्गमेण तत्तद्विषयप्राप्तौ तत्तद्वृत्त्युपारूढस्य जीवस्यापि तत्तद्विषयोपरागसम्भवात् सर्ववृत्तिसंसृष्टविषयाणां गोचरीकरणे बाधकाभावेन किञ्चिज्ज्ञत्वस्यानुपपन्नत्वमेव। अतो विषयविषयिभावो वा, विषयसन्निहितजीवचैतन्यतादात्म्यापन्नवृत्तिविषयसंयोगद्वारको जीवविषययोः परम्परासम्बन्धो वा, अन्तःकरणवृत्त्युपादानस्य जीवस्य वृत्तिविषयसंयोगजनितः कार्याकार्यसंयोगात् कारणाकारणसंयोगात्मा साक्षात्संयोगो वा, अन्तःकरणोपहितस्य विषयावभासकचैतन्यस्य विषयतादात्म्यापन्नं ब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्तिद्वारा विषयतादात्म्यसम्पादनं वा, अन्यद्वा यत्किञ्चन चिदुपरागत्वेनाभिधित्सितं तस्य सर्वस्य वृत्तिसंसर्गजनितत्वेन वृत्तिजनकानां च अ-

न्तःकरणानां सर्वशरीरव्यापकजीवसंसृष्टत्वेन सर्वैस्तैः सर्वज्ञतापत्तिर-निवार्यैव । तत्राप्यनुपदोक्ते विषयतादात्म्यसम्पादनपक्षे मैत्रस्य चैत्र-दर्शने,अहं चैत्र इत्याद्याकारकज्ञानापत्तिरधिकाऽऽयातीति फल्गून्ये-वैतानि कल्पनानि ।

अथ जीवः सर्वगतोऽप्यविद्यावृतत्वात् स्वयमप्रकाशमानतया विषयाननवभासयन् विषयविशेषे वृत्त्युपरागादावरणातिरोधानेन त-त्रैवाभिव्यक्तस्तमेव विषयं प्रकाशयतीत्यावरणभङ्गपक्षः किञ्चिज्ज्ञ-त्वार्थमालम्ब्यते । तदाप्यावरणस्य वृत्त्युपरागतिरोभाव्यत्वाज्जाते वृत्त्युपरागे तेनावरणभङ्गे सर्वान्तःकरणसंसृष्टो जीवस्तत्तद्विषयेष्व-भिव्यक्तस्तं तं विषयं प्रकाशयेदेवेति न किञ्चिज्ज्ञत्वोपपत्तिः । एवञ्च चैतन्यमात्रावरकाज्ञानस्य खद्योतप्रकाशेन महान्धकारस्येव ज्ञानैक-देशाज्ञाननाशो वा, कटवत् संवेष्टनं वा, भीतभटवदपसरणं वा, चैतन्यमात्रावरकस्याप्यज्ञानस्य तत्तदाकारवृत्तिसंसृष्टावस्थविषयचै-तन्यानावरकत्वस्वाभाव्यं वा, मूलाज्ञानावस्थाभेदरूपाज्ञानान्तरनाशो वा, अन्यो वा यः कश्चनावरणभङ्गो निरुच्यतां स सर्वोऽपि वृत्त्युप-रागजन्य एवेति जाते वृत्त्युपरागे पूर्वोक्तरीत्या सकलान्तःकरणसं-सृष्टस्य जीवस्य सर्वज्ञतैवायातीति नैतेऽपि रोचिष्णवः पक्षाः ।

नन्वेकस्मिन्नपि जीवे जन्मान्तरमापन्ने पूर्वजन्मानुसन्धाना-दर्शनाच्छरीरभेदस्य सुखाद्यननुसन्धानप्रयोजकत्वं क्लृप्तमिति स एव किञ्चिज्ज्ञताया अपि प्रयोजको भवतु। तथाच व्यापकस्यापि जी-वस्य शरीरान्तरे शरीरान्तरीयान्तःकरणवृत्त्यादिभिर्ज्ञानं न भवि-ष्यतीति न सर्वेषां सार्वज्ञापत्तिरितिचेन्न । शरीरभेदस्याननुसन्धान-प्रयोजकताया योगिकायव्यूहे जातिस्मरे भूतादौ च व्यभिचारेण तस्य किञ्चिज्ज्ञातायामप्यतन्त्रत्वात् । एतेनैव भोगायतनभेदस्य वि-श्लिष्टोपाधिभेदस्य चाननुसन्धानप्रयोजकत्वं परास्तं बोध्यम् । 'उ-द्यदायुधदोर्दण्डाः पतितस्वशिरोऽक्षिभिः । पश्यन्तः पातयन्ति स्म कबन्धा अप्यरीन् युधी'ति भारते भूतार्थवादाच्च । नच योगिप्रभृ-तिषु प्रभावविशेषेणानुसन्धानेऽपि पूर्वोक्तोपाधीनामुत्सर्गतस्तथात्वा-ज्ञाननुसन्धानप्रयोजकत्वहानिरिति वाच्यम् । बहुषु व्यभिचारदर्श-नात् । एकत्र तथा दर्शने ह्यौत्सर्गिकाननुसन्धानतन्त्रत्वाद् विघातः प्रभावविशेषसमवधानवशात् कल्पयितुं शक्यते, न तु बहुषु तथा

दर्शने। अतो मनुष्यविशेषेषु भूतेषु मनुष्यादुत्कृष्टयोनिषु सर्वेषु च पूर्वजन्मीनज्ञानस्य तत्र तत्रोक्तेः शास्त्रस्य प्रामाण्याच्च, न पूर्वोक्तोपाधीनामननुसन्धानतन्त्रत्वं साधीयः। नाप्यन्तःकरणभेदस्य तथात्वम्। दृष्टिसृष्टिवादे पूर्वपूर्वस्यान्तःकरणस्य नष्टत्वेनाग्रिमाग्रिमस्य तस्य भिन्नत्वात् पूर्वदृष्टानुसन्धानाभावप्रसङ्गात्। साक्ष्यैक्येन तत्समर्थने तु अन्तःकरणभेदस्याप्रयोजकत्वात् तत्तदन्तःकरणैरस्य सर्वज्ञताया एवापत्तिः। अन्तःकरणवैजात्येन समर्थनं तु मज्जत्फेनालम्बनकल्पत्वात् कदर्यमेव। पादेन स्पृशामि करणाभ्यां शृणोमि, चक्षुषा पश्यामीति बाह्यकरणभेदेऽप्येकस्य ज्ञानवत् तेन तेनान्तःकरणेन तत्तज्जानामीत्यादिज्ञानस्यान्तःकरणवैजात्येऽपि सुवचत्वात्। सृष्टदृष्टिवादमालम्ब्यान्तःकरणैक्याङ्गीकारेण समर्थनेऽपि बहिःकरणवैजात्यस्येवान्तःकरणवैजात्यस्याप्यप्रयोजकत्वादुक्तदूषणं निर्बाधमेव। नच फलबलाद्नान्तःकरणभेदस्याऽप्रयोजकत्वमिति वाच्यम्। फलबलस्य साधनभेदकल्पनामात्रप्रयोजकत्वेनान्तःकरणभेदकल्पने अप्रयोजकत्वात्। फलबलेन जीवभेदकल्पनेऽपि दोषाभावात्। अतो व्यापक एकः प्रतिबिम्बो जीव इति पक्षे कथमपि न सर्वज्ञतापत्तिपरिहारः।

ननु तर्ह्यस्तु नानाणुजीववादः। तथा सत्यन्तःकरणे प्रतिबिम्बितचैतन्यरूपस्य जीवस्य परिच्छिन्नत्वेन सर्वसंसर्गाभावान्न सर्वज्ञतापत्तिर्भवित्री। विषयप्रकाशस्तु विषयसंसृष्टवृत्तिद्वारा तडागसलिलस्य कुल्याद्वारा केदारसलिलैक्यवज्जीवस्य विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यैकीभावात्मिकायामभेदाभिव्यक्तौ भविष्यतीति किञ्चिज्ज्ञत्वमुपपत्स्यत इतिचेत्। नेदं युक्तं भाति। सलिल एको द्रष्टा भवतीति श्रुत्या सुषुप्तावेव जीवब्रह्मणोरेकीभावश्रावणात् तदितरत्र तदुपगमे श्रुतिविरोधाज्जाग्रदादौ व्यावर्त्तकोपाधेर्विद्यमानत्वाच्च दर्पणसत्त्वे बिम्बयोरिव जीवब्रह्मणोरभेदस्याशक्यवचनत्वात्। किञ्च। जीवब्रह्मणोरिदानीमभेदेऽन्योन्यधर्मविनिमयाद् ब्रह्मणोऽल्पज्ञताऽन्यस्य सर्वज्ञता चापत्स्यत इति नोक्तदूषणोद्धारसम्भवः। यदि च बिम्बभूतं विषयाधिष्ठानचैतन्यमेव साक्षादाध्यासिकसम्बन्धलाभाद् विषयप्रकाशकमित्याध्यासिकसम्बन्धोपलक्षितचैतन्यात्मना जीवैकीभावो, न तु बिम्बत्वविशिष्टरूपेणेति भेदस्यापि सद्भावान्नोक्तदूषणापत्तिरिति विभाव्यते, तदापि विषयताद्दात्म्यापन्नब्रह्मत्वैकीभावो जात एवेति अहं

घट इत्याकारकज्ञानापत्तिः । अध्यासेनान्तःकरणतादात्म्यापत्त्याऽहमिति ज्ञानवत् । अन्तःकरणधर्माणां सुखादीनां स्वास्मन्नभिमानवद् विषयधर्माणामप्यभिमानप्रसङ्गः । अयं घट इत्यादिज्ञानाभावश्च स्यात् । यदि च विषयावच्छिन्नं ब्रह्मचैतन्यं विषयसंसृष्टाया वृत्तेरग्रभागे विषयप्रकाशकं प्रतिबिम्बमर्पयति । तस्य प्रतिबिम्बस्य जीवेनैकीभावो भेदाऽभिव्यक्तिस्तस्यां सत्यां विषयप्रमितिरिति विभाव्यते । तदा तु सुतरामसङ्गतम् । वस्त्वन्तरावरुद्धे दर्पणादौ प्रतिबिम्बादर्शनाद् विषयसंसृष्टेऽग्रभागे प्रतिबिम्बायोगाद्विषयप्रकाशस्यैवाभावप्रसक्तेः । किञ्च । प्रतिबिम्बार्पकं चैतन्यं यदि विषयाद् बहिस्तदा तस्य वृत्तिसंसृष्टत्वात् प्रतिबिम्बायोगः । यदि च विषयान्तस्तदापि विषयेण व्यवधानात् तथा । यदि विषयादूरवर्त्ति तदा विषयावच्छिन्नस्यैवायोगः । किञ्च । अन्तःकरणोपाधिपरिच्छिन्नप्रतिबिम्बस्याणुत्वादूर्ध्वदर्शने वृत्तिद्वारा तस्य निर्गमात् प्राणानामपि निर्गमापत्तिः । तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीति श्रुतेः । किञ्चैवं कल्पनैकशरणत्व गोलकद्वारा तैजसस्य वेगवतो वृत्तिरूपपरिणामस्य निर्गमादेव प्रमातृवृत्तिविषयचैतन्याभेदसिद्ध्या विषयप्रकाशसम्भवे गोलकातिरिक्तेन्द्रियकल्पनापि वृथा स्यात् । तस्मादनादरणीया एवैते पक्षाः । एतेन प्रमाणचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्याभेदो ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वप्रयोजक इत्यपि निरस्तम् । किञ्च । यत्र भ्रमद्घटो गृह्यते तत्र वृत्त्युपरञ्जकस्य भ्रमणविषयनिष्ठत्वाभावेन तत्रश्चिदुपरागायोगात् तद्ग्रहणापत्तिः । नच तत्रानिर्वचनीयं तज्जन्यत इति सुखेन तद्ग्रहणसम्भव इति वाच्यम् । वृत्त्या घटाकारिकया आवरणाभिभवेन भ्रमणांशे विक्षेपस्याशक्यवचनत्वात् । किञ्च । वृत्त्या विषयचैतन्याभेदाभिव्यक्तावपि विषयप्रकाशके ब्रह्मचैतन्ये तदभावाश्रयनप्रदेशे तदननुभवेनेन्द्रियेऽपि तदभावाद् वृत्तिमात्रजनकस्येन्द्रियसम्प्रयोगस्य विषयकारणत्वाक्लृप्तेश्च सम्प्रयोगेणापि विषये तदाधानायोगादन्तःकरणावच्छिन्नेऽप्यहं भ्रमामीत्यननुभवात् स भ्रमः सर्वत्रालब्धसत्ताको घटेऽपि न स्यात् । काप्यसन् घटदेशेऽनुभूयते, तस्मात् तद्देशावच्छेदेन जायमाने मनोधर्मरूपे ज्ञानेऽस्ति । तच्चेत् प्रमातृविषयचैतन्याभिन्नं स्यात् तदा स भ्रमः सर्वानुभवगोचरः स्यात् । यस्मान्नैवं तस्मात् तज्ज्ञानं कार्यरूपं भिन्नमेवेति निश्चयः । नच शुक्तिरजतादि-

स्थले इदमाकारवृत्तौ सत्यामपि रजताध्यासदर्शनादंशत एवावरणनाश इत्यंशान्तरेण भ्रमविक्षेपोऽपि भविष्यतीति न तदननुभवानुपपत्तिरिति वाच्यम् । विषये तत्सत्त्वेऽन्येषामपि तदनुभवापत्तेः । अन्येषां घटद्रष्टॄणां प्रमाणवृत्त्या तदंशावरणनाशादस्यापि तदनुभवापत्तेश्च विषयाश्रितावरणपक्षस्यैव दुष्टत्वात् । पुरुषाश्रितपक्षे तूक्तरीत्या प्रमातरि प्रमाणे प्रमेये च वक्तुमशक्यत्वेन घटकुट्टीप्रभातवदननुभवस्य सर्वोऽनुभवगोचरत्वस्य वाऽऽपाताच्छुक्तिरजतस्याऽप्येतत्तुल्यत्वात् । एवं मूलाज्ञानावस्थारूपाज्ञानानां नानात्वमङ्गीकृत्य घटावरकाज्ञानस्य घटाकारकवृत्त्या निवृत्तावपि नैश्चल्यावरकस्यानिवृत्त्या भ्रमविक्षेपादरणेऽपि पूर्वोक्तरीत्या पुरुषनिष्ठतैव तस्य वाच्येति चैतन्याभेदस्य पूर्ववदेवासिद्धेः । वृत्ते ज्ञानात्मकत्वमात्रकल्पनया तस्योत्पत्तिनाशशालित्वमात्रेण निर्वाहे विषयावरणतन्नानात्वकल्पनयोर्गुरुत्वादप्रामाणिकत्वाच्च । एतेनैव घटावरकाज्ञानगतावरणशक्तिमात्रनिवृत्तिर्न तु विक्षेपशक्तिनिवृत्तिरपीति पक्षो निरस्तो बोध्यः । नैश्चल्यावरणमन्तरेण भ्रमणविक्षेपासम्भवादावरणशक्तिनिवर्त्तकतया अप्रयोजकत्वाच्च । जलप्रतिबिम्बितवृक्षाधोऽग्रत्वभ्रमे तु प्रतिबिम्बपदार्थस्यातिरिक्तत्वेन मूलसमीपवर्त्तिनि जले मूलस्य ततो विप्रकृष्टेऽग्रस्य प्रतिबिम्बात् प्रतिबिम्बत्वेनैवावगाहाद् भ्रमत्वस्यैव दुर्वचत्वेन तत्रावरणादिकल्पनाया एवायोगाच्चेति दिक् ।

अतो जन्यज्ञानस्येन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुसन्धानदर्शनाच्छक्तिग्राहकेषु कोशादिषु, प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संविदिति चिदादिभिः सह बुद्धेरैकार्थ्येन वृत्तेर्ज्ञानात्मकत्वनिश्चये तत्र ज्ञानोपचारपक्षस्यायुक्तत्वाच्च जन्यज्ञानमतिरिक्तमेव। तदुत्पत्तिप्रनाडी च पूर्वोक्तरीतिकैवेति निश्चयः । भगवत्साक्षात्कारे तु नैषा प्रनाडी । तस्य प्रमेयबलादेव भवनात् । नायमात्मेति श्रुतावितरसाधननिरासेनोपलक्षणविधया निरस्तत्वात् । उत्तरार्द्धे वरणस्य लाभसाधनत्वकथने स्वस्यैव तनुविवरणसाधनत्वोक्तेश्च । वरणं वाऽनुग्रहः । स च धर्मान्तरमेव, न तु फलादित्मा । यस्यानुग्रहमिच्छामीति वाक्यात् । स च भक्तिबीजभूतः । अतो भक्त्या मामभिजानाति, भक्त्या त्वनन्यया शक्यो, भक्त्याऽहमेकया ग्राह्य इत्यादिषु न विरोधः । अवतारदशायां तु मां सर्वे पश्यन्त्वित्याकारिकया सामान्येच्छयापि दर्शनम् । तत्रापि

तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

इदमत्र विचार्यते । इन्द्रियाणां प्राणाधीनसर्वव्यापारत्वात् तन्नामव्यपदेशाच्च प्राणवृत्तिरूपाणीन्द्रियाणि, तत्त्वान्तराणि वेति संशयः । तत्त्वान्तराण्येवेति सिद्धान्तः । तानीन्द्रियाणि तत्त्वान्तराणि । कुतः ? । तद्व्यपदेशात् । इन्द्रियशब्देन व्यपदेशात् । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति भिन्नशब्दवाच्यानां

नानाविधर्मोभिः । यथा, मल्लानामशनिरित्यादौ । एवञ्च, भक्त्या सामान्येच्छया वेति द्वेधा दर्शनम् । उभयथाऽपि प्रमेयबलमेव कारणमिति न विरोधः । स्वसाधनसामग्र्यादिभिर्दर्शनज्ञानं त्वभिमानमात्रात् । अत एव अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामित्यादिश्रुतिः सङ्गच्छते । मनसैवानुद्रष्टव्य इत्यादावपि प्रमेयबलानुगृहीतमेव तदभिप्रेतमिति श्रुत्यन्तराऽविरोधायानुसन्धेयमिति शुभम् । प्रकृतमनुसरामः ॥ १६ ॥ ७ ॥

तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । * इदमित्यादिना * सिद्धान्त इत्यन्तेन * । पूर्वाधिकरणे इन्द्रियाणां प्राणाधीनसर्वव्यापारकरणत्वं सिद्धम् । श्रुतौ च मुख्यं प्राणमिन्द्रियाणि चोपक्रम्य, हंतास्यैव सर्वे रूपं भवामेति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवंस्तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति तन्नामव्यपदेशाच्च प्राणवृत्तिरूपाणीन्द्रियाणि ? उत रूपभवनप्राक्कालेऽपि सत्त्वात् तत्त्वान्तराणि वेति संशयः । तत्र पूर्वं तत्त्वान्तरेऽपि पश्चादेतद्रूपभवनश्रावणेन जन्मान्तरवत् पूर्वरूपत्यागालाभात् पूर्वोक्तयुक्तिभ्यां चेदानीं प्राणवृत्तिरूपाण्येवेति प्राप्ते, तत्त्वान्तराण्येवेति सिद्धान्त इत्यर्थः । तद् व्युत्पादनाय सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * तानीत्यादि * । सूत्रे तदिति लुप्तविभक्तिकं पदं, तानीत्यनेन व्याख्यातम् । अन्ये तु त इति पठन्ति । * इन्द्रियशब्देनेत्यादि * । तथाच यथा श्रुतौ इन्द्रियाणीति व्यपदेशस्तथेदानीमपि लोके शास्त्रे च व्यपदेशः । अतो नात्रजन्मान्तरन्यायः सम्भवति । किन्तु भृत्यानां स्वामिस्वभावानुसरणमिव प्राणस्वभावानुसरणमेव तद्रूपभवनम् । नच प्राणव्या-

क्वचिदेकशब्दवाच्यत्वेऽपि नैकत्वम् । आसन्येऽपि तर्हि भेदः स्यादित्यत आह । अन्यत्र श्रेष्ठात् । तस्य ते यौगिकाः शब्दा इति ॥ १७ ॥

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

यत्रापि प्राणशब्दप्रयोगस्तत्रापि भेदेन श्रूयते । तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति॥१८॥

वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥

वैलक्षण्यं च प्राणस्य चेन्द्रियाणाञ्च। सुप्तेषु वागादिषु प्राणो जागर्ति । स्वामिसेवकवच्चानेकं वैलक्षण्यम् ॥ १९ ॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥

भूतभौतिकसृष्टिः परमेश्वरादेवेति निर्णीय नामरूपव्याकरणमपि परमेश्वरादेवेति निश्चयार्थमधिकरणारम्भः । लोके नामरूप-

---

द्व्यपदेशविरोधः । द्रोणकर्णादिषु कुरुशब्दव्यपदेशवद् गौण्यापि तत्सम्भवात् । अतो भिन्नशब्दवाच्यानां क्वचिदेकशब्दवाच्यत्वेऽपि नैकत्वमिति सिद्धमित्यर्थः । अत्राशङ्कते । * आसन्येऽपीत्यादि * । समादधते * तस्य ते इति * । आसन्यस्य प्राणापानसामानव्यानोदानशब्दाः पाचकपाठकादिशब्दवद्यौगिका अतो न भेदका इत्यर्थः ।

उक्तोपोद्बलनाय सूत्रद्वयमित्याशयेनाहुः ॥ १७ ॥

भेदश्रुतेः ॥ वैलक्षण्याच्च ॥ एतत्सूत्रद्वयं तु निगदव्याख्यातेनैव भाष्येण व्याख्यातम् । प्राणस्य जागरणं तु प्राणाग्नय एवैतस्मिन् पुरुषेःजाग्रतीति प्रश्नोपनिषदि श्रावितम् । स्वामिसेवकवत्स्थितिस्तु, प्राणवत्त्वधिकरण एव सिद्धेत्यनवद्यम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * भूतभौतिकेत्यादि * । नन्वत्र कुतः संशयो येनायमारम्भ इत्यत आहुः * लोक इत्यादि * । तथाच नामादिव्याकर-

करणं कुलालादिजीवेषु प्रसिद्धमिति । अलौकिकेऽपि स्थावरजङ्गमे मयूरादिसंज्ञां मूर्तिं च जीवादेव हिरण्यगर्भादेर्भविष्यतीति वह्न्यादिदेवानां जीवरूपाणामेव वागादिरूपेणानुप्रवेशात् तत्साहचर्येण नामरूपयोरपि जीव एव कर्ता भविष्यतीत्याशङ्कां निराकरोति तुशब्दः ।

संज्ञामूर्त्योः क्लृप्तिर्नामरूपयोर्निर्माणम् । त्रिवृत्कुर्वतः। यस्त्रिवृत् करोति तस्मात्। सेयं देवतैक्षत हंताऽहमिमास्तिस्रो देवता अ-

णस्य उभयत्रापि शक्यवचनत्वात् संशय इत्यर्थः । तुशब्दव्याख्यानमुखेन पूर्वपक्षमाहुः । * वह्न्यादीत्यादि * । नामव्याकरणं वाक्साध्यं. रूपव्याकरणं क्रियासाध्यम, उभयमप्यनुप्रवेशहेतुकमिति छान्दोग्ये सिद्धम । ऐतरेये च वाग्रूपेणाग्नेरनुप्रवेश उक्तस्तथैव तेन तेन रूपेणान्येषां च । तत्र यद्यपीन्द्रो नोक्तस्तथापि समानन्यायात् सोऽपि बलरूपेण प्रविष्टो बोध्यः । एवं सति तेषां जीवानां तत्तत्कार्यार्थमेवानुप्रवेशात् तत्साहचर्येण नामरूपव्याकरणयोरपि स स जीव एव कर्त्ता । अथैकवचनव्याकोपाभेदं रोचते, तदा जीवसमष्टिरूपो हिरण्यगर्भ एव तत्कर्त्ताऽस्तु । ईक्षणप्रकारान्तःप्रविष्टा जीवेनेति तृतीया तु, चारेण परबलं प्रविश्याकलयामीतिवदुपपत्स्यते । अतः परमेश्वरः प्रयोजको भवतु । कर्त्ता तु तयोर्जीव एव प्रवेष्टृत्वादित्याशङ्कां निराचष्टे तुशब्द इत्यर्थः । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * संज्ञेत्यादि * । सत्यं जीवेऽपि लोकन्यायेन सामर्थ्यवशान्नामरूपव्याकर्तृत्वं वक्तुं शक्यते, तथापि श्रुतौ त्रिवृत्करणेन सहैव पूर्वं नामरूपव्याकरणमुपदिष्टं, तदा न जीवस्य शरीरसम्बन्ध इति तदानीं जीवस्य तत्कर्तृत्वं न वक्तुं शक्यते । शरीरसम्बन्धोत्तरमेव तस्य बाह्यक्रियाकर्तृत्वस्य दृष्टत्वात् । त्रिवृत्करणसमये हिरण्यगर्भस्याप्यनुत्पन्नत्वात् । यत्पुनः पुराणेषु 'नाम रूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम । वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार स' इति, 'सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः ।

नेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकं करवाणीति त्रिवृत्कर्ता परमेश्वरः । स एव नामरूपयोरपि कर्ता । कुतः ? । उपदेशात् । उप समीपे एकवाक्ये उभयकरणस्य प्रतिज्ञानात् । जीवस्य तु त्रिवृत्करणानन्तरं शरीरसम्बन्धे कर्तृत्वात् । तस्मान्नामरूपप्रपञ्चस्य भगवानेव कर्तेति सिद्धम् ॥ २० ॥

मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

इदमिदानीं विचार्यते । अन्नमशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत् पुरीषं भवति, यो मध्यमस्तन्मांसं, योऽणिष्ठस्तन्मनः । आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते । तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं, यो मध्यमस्तल्लोहितं, योऽणिष्ठः स प्राणः । तेजोऽशितं

विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृगि'ति पठ्यते । तदपि पाश्चात्यमेव वृत्तम् । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मा इति श्रौतलिङ्गात् । वेदपाठनात् पूर्वमेव ब्रह्मनामरूपयोः करणात् । अत्रापि तेजोऽबन्नदेवतानां प्रागेव करणाच्च । नच ब्रह्मणः प्रवेशाभावः शङ्क्यः । द्वा सुपर्णादिश्रुतिसिद्धत्वात् । नच प्रवेशो ज्ञानेच्छाकृतिरूपमायावृत्त्यौपाधिक इति शङ्क्यम् । शब्दादेवानुपपत्तिपरिहारेणौपाधिकत्वे मानाभावात् । अतः, सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्त इति श्रुत्यन्तराद् भगवानेव पूर्वं नामरूपकर्त्ता । जीवानान्तु पश्चादेव भगवदाविष्टानां तथात्वम् । नचादिसृष्टौ भगवतैव तत्करणे तदानीं जीवप्रवेशवैयर्थ्यम् । तस्य भोक्तृत्वात् तदर्थमेवैतत्करणेन तस्यावश्यकत्वादिति । तस्माद् भगवानेव नामरूपप्रपञ्चस्य कर्त्तेति सिद्धमित्यर्थः ॥ २० ॥ ९ ॥

मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * इदमित्यादि * । * इदमिति * वक्ष्यमाणं वाक्यम् । संशय

त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति, यो मध्यमः सा मज्जा, योऽणिष्ठः सा वाक् । अन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति । तत्र संशयः । वाक्प्राणमनांसि किं भौतिकानि ? आहोस्वित् स्वतन्त्राणीति ? एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति श्रुतिविप्रतिषेधात् संशयः । त्रिवृत्करणप्रसङ्गेनोदितामाशङ्कां निरोति । तत्र पूर्वपक्षमाह ॥ मांसादि भौमं, पुरीषमांसादि तेजोऽवन्नप्रकृतिकम् । कुतः ? ॥ यथाशब्दम् ॥ अन्नमशितमित्यादिश्रुतितो निःसन्दिग्धं प्रतिपादनात् । किमतो यद्येवं तदाह ॥ इतरयोश्च ॥ वाचि तुल्यत्वान्न सन्देहः । इतरयोर्मनःप्राणयोरपि भौतिकत्वं यथाशब्दम् । उद्गमश्रुतिस्तु स्तुतित्वेनानुवादपरा भविष्यति । उपपादकश्रुतिबाधात् । तस्माद् भौतिकान्येव मनःप्रभृतीनीत्येवं प्राप्ते ॥ २१ ॥

तद्बीजं चाहुः । * तत्रेत्यादि * । नन्विन्द्रियविचार एवेदं विचारणीयम्, इहास्य कुतो विचार इत्यत आहुः । * त्रिवृदित्यादि * । उक्तश्रुतिविप्रतिषेधजनितामाशङ्कां त्रिवृत्करणप्रसङ्गेनेदानीं निराचष्ट इत्यर्थः । * तत्रेति * । सूत्रं । ननु सूत्रे तद्बोधकपदाभावात् कथमस्यैतद्विषयत्वमित्याकाङ्क्षायां मांसादीत्यादिपदेन तत्संग्रहादेतस्य विषयत्वावगम इत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * मांसादीत्यादि * । भूमिः स्थितौ स्थानमात्र इति कोशाद् भौमपदं स्वोत्पत्तिस्थानजन्यत्वपरम । तथाचात्रोक्तं तथेत्यर्थः । * वाचीत्यादि * । अत्र तेजोमयी वाक्, ऐतरेये, अग्निर्वाग् भूत्वेति श्रुतिद्वयेऽपि वाचि तेजोमयत्वस्य तुल्यत्वान्न सन्देहः । इतरयोर्मनःप्राणयोस्तु ऐतरेये, वायुः प्राणो भूत्वेति चन्द्रमा मनो भूत्वेत्यन्यथा श्रावणेऽपि भौतिकत्वं छान्दोग्योदितं शब्दमनतिक्रम्यैव मन्तव्यम । नचोद्गमश्रुतिविरोधान्न भौतिकत्वमिति शङ्क्यम । सा तु मुण्डके अक्षरात् परं स्तोतुं प्रवृत्ता, न तु वागादीनां स्वरूपं वक्तुम । अतस्तुतित्वेनैतदनुवादपरा भविष्यति । एतदनुवादेनाक्षरस्य प्रयोजकत्वबोधनेऽप्युपपत्तेः । नच श्रु-

उच्यते—

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

अन्नादिभिर्विशेष्यते । मनःप्रभृति सम्यक् कार्यक्षमं भवति । तथा दर्शनादुपादानाच्च । अतो वैशेष्यादेव हेतोरन्नमयत्वादिवादः ।

ननु कथमेतदवगम्यते । वैशेष्याद् गौणो वाद इत्युच्यते । अथात्मनोऽन्नाद्यमागायदित्यत्र प्राण एव सर्वस्यान्नस्यात्ता निर्दिष्टः । स कथं तत्परिणामकार्यं स्यात् । वागादयश्च तत्रात्मार्थमनु-

तिस्वाविशेषे कथं तस्या एवान्यथा नयनमिति शङ्कम । उपपाद्यक्स्य त्रेधा विधानस्य या श्रुतिस्तस्या बाधात् । एतदर्यांक्तानादरेऽपीदमेव बीजम् । शेषं स्फुटम् ॥ २१ ॥

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ सिद्धान्तसूत्रं व्याकुर्वन्ति । * अन्नादिभिरित्यादि * । यादृगन्नमश्नाति तादृगेवेशितुर्मनो भवतीति दर्शनं तथा दर्शनं, पञ्चदशाहानि माऽशीरित्यारभ्य, साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीदित्यन्तेन पोषणादेव कार्यक्षमत्वोपपादनमुपपादनम्, ताभ्यां तथेति, वाक्प्राणस्थल उपपादनाभावेऽपि समानन्यायात् तेजोमयत्वापोमयत्ववादो बोध्यः । अतो विशेषणं विशेषस्तस्य भावो वैशेष्यं तस्मादेव तथेत्यर्थः । अनुपपादितस्थले शङ्कते । * नन्वित्यादि * । समादधते । * अथेत्यादि * । श्रुतिस्तृतीयब्राह्मणस्था । अथात्मनेऽन्नाद्यमागायद्यत्किंचान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यते इह प्रतितिष्ठतीति । अर्थस्तु यथा वागादिभिरात्मार्थमागानं कृतं तथा मुख्यः प्राणोऽपि त्रिषु पवमानेषु देवार्थं गानं कृत्वा, अथानन्तरम् अवशिष्टेषु नवसु स्तोत्रेष्वात्मने आत्मार्थम् । अन्नाद्यम्.अन्नं च तदाद्यं च आगायत् । तस्येदं निदर्शनम् । यत्किञ्चान्नं लोके प्राणिभिरद्यते तदन्नम् अनेनैव प्राणेनाद्यते तस्मात् स्वार्थमेवैतदागानमिति । ननु कथमेतन्निश्चेयं यत् प्राणेनैवाद्यते इति । प्राणवद्वागादीनामप्यन्नकृतोपकारदर्शनादित्यत आह । इह प्रतितिष्ठतीति । अन्नम् इह प्राण एव प्रतिष्ठितम् । अतः प्राणद्वारक एव तेषामुपकार इति । अन्नमत्र

प्रविष्टाः । सृष्टौ प्रथमतो भिन्नतया निर्देशात् । अतो न भौतिकानि मनःप्रभृतीनि, किन्तु तत्त्वान्तराणीति सिद्धम् । तद्वाद इति वीप्सा अध्यायसमाप्तिसूचिका ॥ २२ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते
ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये द्वितीयाऽध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥

न पृथिवी, किन्त्वदनीयमात्रम् । तथाच योऽदनीयमात्रस्यात्ता स कथम् अदनीयानामपां परिणामकार्यं स्यात् । किञ्चेतरेये वागादयोऽन्नार्थं मुखादिस्थानेषु प्रविष्टा उक्ताः सृष्टौ प्रथमतो भिन्नतया च निर्दिष्टाः । अतः कथमदनीयपरिणामभूताः स्युः । तस्मात् तत्त्वान्तराण्येव निश्चय इत्यर्थः ।

अन्ये तु संज्ञामूर्त्तिसूत्रमारभ्य त्रिसूत्रमेकमधिकरणमङ्गीकृत्य प्रथमसूत्रे नामरूपकरणं परमेश्वरादेवेति व्याख्याय, मांसादिसूत्रे यथाश्रुतमेव पुरीषादित्रयस्य भौमत्वं मूत्रादित्रयस्याऽऽप्यत्वमस्थ्यादित्रयस्य तैजसत्वमङ्गीकुर्वन्तः सिद्धान्तकोटावेव निक्षिपन्ति॥

अथ प्रसङ्गाद् द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्युक्तदिशा सृष्टिप्रक्रिया निगद्यते । तत्र, सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेतीत्यादिजातीयकेषु वाक्येषु सृष्टिप्राक्काले केवलस्य ब्रह्मण एवोक्तरूपाया इच्छायाः सृष्टिकारणत्वेन बोधनाद् ब्रह्मैव स्वेच्छया पूर्वं नाना भवति । तत उच्चनीचनानानेकभावेन भवति । न चाग्रपदेन कालस्योक्तत्वादेवकारो नान्ययोगव्यवच्छेदक इति वाच्यम् । विकल्पासहत्वात् । तथाहि । किमत्र कालसत्ता विधीयत उतानूद्यते, अथवा कालविशिष्टब्रह्मसत्तैव बोध्यते ।
तत्र नाद्यः । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । नेतरः । एतेषां सृष्ट्यादिवृत्तान्तबोधकत्वेनैतदपेक्षयाऽन्येषां पुरोवादत्वस्याशक्यवचनतयाऽत्रानुवादत्वस्याशक्यवचनत्वात् । न तृतीयः । अप्रमाणिकगौरवप्रसङ्गात् । अन्यथा एकमेवेत्यऽवधारणान्तरविरोधापातात् ।

नचावधारणान्तरस्य मुख्यान्यसत्ता निवारकत्वान्न वि-

रोध इति वाच्यम् । तथा सति समाभ्यधिकराहित्यस्य तत एव सिद्धेर्न्यूनद्वितीयसत्ताया उपगतव्यत्वाऽद्वितीयपदस्याकोपस्य दुर्निवारत्वापत्तेः । नच आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषदित्यत्रैवात्र मिषद्द्वितीयनिषेध एवास्त्विति वाच्यम् । तदापि येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादिप्रतिज्ञाया मृत्पिण्डादिदृष्टान्तानामीक्षणविषयस्योत्तमपुरुषस्य, सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यदित्यनुवीक्षणस्य च विरोधापत्तेर्दुर्निवारत्वात् । अतस्तत्र कालोक्तिः सृष्ट्युत्तरव्यवहारे सर्वाधारतया प्रतीयमानस्य कालस्योपरञ्जनेन शिष्यस्य पूर्वकालवृत्तान्तबोधनार्थैव । अन्यथा शिष्यस्य सृष्टिकालवर्त्तित्वात् कालसत्तामवधारयतः पूर्ववृत्तान्तबोधाभावेऽनुशासनवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ननु कालस्य ब्रह्मणः पृथक्सत्ता बोधनार्था । उक्तदोषप्रसङ्गात् । तस्मात् सृष्टेः पूर्वं केवलं ब्रह्मैवेति निश्चयः । तत् सर्वभवनसमर्थमतो धर्मरूपेण भवद् इच्छारूपेणापि भवति । नच निमित्तान्तराभावे सर्वदा भवतीति शङ्कनीयम् । आपादनहेतुभूतस्य कालस्याभावात् । जाते पुनः काले तस्यैव नियामकत्वाच्च सर्वदा भविष्यति । कालश्च श्रुताविच्छादिविशेषणत्वेनोक्त इतीच्छादिभिः सहैवाविर्भवति सहैव च तिरोभवतीति भगवद्धर्मास्त्रैकालिकाऽबाधविषयत्वात् कालवत् सर्वेऽपि नित्याः । नच सदेव सोम्येदमग्र इत्यत्र व्युत्पादितं कालोक्तेर्बोधनार्थत्वमिह ग्रहीतुं शक्यम् । तन्नियामकस्याऽद्वितीयादिपदस्येहाभावात् । नापि, सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधीति श्रुत्या तस्य पाश्चात्यत्वं शङ्क्यम् । कालावयवानामेव तत्रोक्तत्वात् । तैर्विशिष्टस्तु कालो भगवद्वेषरूपो "योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबन्धोश्चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वम् । निमेषादिर्वत्सरान्तो महीयानि"ति वाक्यात् । अतोऽवयवविभागरहितस्य तस्य कार्यापेक्षया रूपत्वात् तेनैव सहेच्छादीनामपि जातत्वात् सर्वान् स्वांशान् सदैकरूपानेव भगवान् स्थापयतीति ते सर्वेऽप्यधिकृता एवास्तिकवादिभिरङ्गीक्रियन्ते । एवमिच्छारूपः सन् भेदरूपया तया सच्चिदानन्दानपि धर्मत्वेन भिनत्ति । ते च धर्मरूपेण स्वयं भिद्यमानाः स्वाश्रयमपि धर्मित्वेन भिन्दन्ति । तदा स भगवान् सर्वतःपाणिपादान्तो भवति, साकारतां चापद्यते । एवं सच्चिदानन्दरूपेण भिन्नोऽपि तयेच्छया मिलितोऽभिन्न इवाखण्डो भ-

वति । तदपेक्षया कार्यरूपस्याल्पत्वात् । तानि त्रीण्यपि रूपाणि पूर्णशब्देनोच्यन्ते । पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते, पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत इति । अर्थस्तु—अदः परोक्षं ज्ञानैकघनम् अक्षरं ब्रह्म पूर्णं निरन्तरमाकाशवद् व्यापि । इदं परिदृश्यमानं सद्रूपं क्षरं ब्रह्म पूर्णं पूर्ववत् । पूर्णात् पूर्णमतति व्याप्नोति । तादृशं तदुभयव्यापकं पूर्णमुत् पूर्णानन्दं ब्रह्म अच्यते, अञ्चु गतिपूजनयोः, अच इत्येक इति धातुपाठादचधातुः पूजार्थकः, पूज्यते, पूर्वोक्ताभ्यां सच्चिद्रूपाभ्यां क्षराक्षराभ्यां सेव्यते । एवं ज्ञानादेः फलमाह । पूर्णस्यानुपदोक्तस्य पूर्णं ज्ञानादिधर्ममादाय तत्प्रसादेन प्राप्य पूर्णमेवावशिष्यते तत्सायुज्येन तदभिन्नो भवतीति । पूर्णत्वादेव सद्रूपस्य प्रत्येकपर्यवसायित्वम् । एवं धर्मरूपेण शक्तिरूपेण धर्मिरूपेण च नानाभूय पश्चात् कार्यरूपेण नाना भवतीति बहु स्यामित्यस्य कार्यम् । एवञ्च बृहदारण्यकोक्तं व्युच्चरणं तैत्तिरीयाद्युक्ताकाशादिसम्भूतिश्च तत एव । प्रजायेयेत्यस्य तु जननगत उच्चनीचभावः कार्यम् । अन्यथा बहुभवनस्य पूर्वाकारादेव प्राप्तत्वात् तेनैव जननबाहुल्यस्यार्थबलादेव प्राप्तेः को वा प्रकर्षपदार्थः स्यात् । पुरुषविधब्राह्मणे ब्रह्मक्षत्रादिरूपत्वविभूतिरपि विरुध्येत । उच्चनीचभावस्याकस्मिकत्वं च स्यात् । अत उच्चनीचभाव एव प्रशब्दार्थः । स च धर्मभेदेन भवतीति भूम्न आनन्दरूपस्य सर्वोत्कृष्टत्वं, ततो नीचभावश्चिद्रूपस्याक्षरस्य, ततोऽपि सद्रूपस्य क्षरस्य । अत एव अक्षरात् परतः पर इति । द्वाविमौ पुरुषौ लोके, यस्मात् क्षरमतीतोऽहमित्यादिश्रुतिस्मृतयो ब्रह्मणः परत्वं प्रतिपादयन्ति । एवं त्रिरूपः सन् शक्तित्रयरूपेणाविर्भवति । तत्र सदंशस्य क्रियारूपा शक्तिः । चिदंशस्य व्यामोहिका माया । आनन्दरूपस्य जगत्कारणभूता माया । एतत्त्रितयरूपा शक्तिः सच्चिदानन्दरूपस्य भावत्वतलादिवाच्या । अत एव सदंशभूतेष्वष्टाविंशतितत्त्वेषु तत्त्वमिति व्यपदेशः । एवं यदा आनन्द उत्कृष्टो जातस्तदेतरौ तं सेवमानौ जातौ । ततश्च तयोर्धर्मौ ज्ञानक्रिये भगवच्छक्तिरूपे जाते । तदा स आनन्दो ज्ञानक्रियाशक्तिमान् जातः । इत्येकस्वरूप उच्चनीचभावः । अथापरसदंशस्तु क्रियाशक्तेर्गतत्वादंशेनाव्यक्ततामापद्यते । प्रकृतिरूपो भवति । पश्चान्मूलभूतक्रियांशाभिः क्रियाभिर्यथायथं भ्रांतेन पौ-

शेन वा प्रकारेणाभिव्यज्यते। चिदंशस्तु ज्ञानधर्मस्यानन्दे गतत्वादंशेन पुरुषो जीवसमष्टिरूपो मुख्यजीवो भवति। तदा चिदंशस्य शक्तिर्माया तं व्यामोहयति। तदा तया व्यामोहितो व्याकुलः सन् सदानन्दकृतसृष्टौ य आसन्यरूपः सूत्रात्मा दशविधः प्राणस्तमवलम्ब्य तिष्ठति। ततो जीव इत्युच्यते प्राणधारणप्रयत्नवत्वात्। बोधरूपोऽप्ययम्। आनन्दस्य धर्मस्य पृथग्भूतत्वात्स्वरूपात्मकस्य च निरोहितत्वादानन्दार्थं तया व्यामोहितस्तत्सम्बन्धादानन्दो भविष्यतीति बुद्ध्या तया सम्बद्ध्यते। अन्यांशस्तु प्राज्ञरूपोऽन्तर्यामिसमष्टिरूपो भवति। अतः परं सतः प्रपञ्च उच्यते। तत्र क्रमो नानाविधः। मुण्डके, एतस्माज्जायते प्राण इति प्राणमनइन्द्रियाणामुत्पत्त्यनन्तरं खादिभूतोत्पत्तिः। प्रश्ने, प्राणः प्राणाच्छ्रद्धा भूतानि इन्द्रियं मनोऽन्नमिति। बृहदारण्यके प्राणा लोका देवा भूतानीति। ऐतरेये, लोका लोकपाला इत्यादि। महोपनिषदि तु दशेन्द्रियाणि मनस्तेजोऽहङ्कारः प्राणा बुद्धिस्तन्मात्रा महाभूतानीति। तत्र तेजो महान् प्राणाः प्राणसमुदायः। तैत्तिरीयादौ चाकाशादिक्रमेण सूक्ष्माणि महान्ति च भूतानि समुत्पादयति। पञ्चतन्मात्रा भूतशब्देनोच्यन्ते। अथ पञ्च महाभूतानि भूतशब्देनोच्यन्ते इति मैत्रायणीयश्रुताबुभयोरपि भूतपदेन संग्रहात्। एवमन्येऽपि प्रकारा निबन्धे दर्शिताः। अतो भूतानामेवैकविधः क्रमो, न प्राणेन्द्रियादीनाम्। आत्मनां तु व्युच्चरणं पश्चात्। कदाचिद्देहविशिष्टा एवेन्द्रियाधिष्ठातारः, कदाचिदिन्द्रियानन्तरमित्येवं कारणसृष्टिप्रक्रिया दर्शिता। विशिष्य तु द्वितीयस्कन्धसुबोधिनीतस्तत्प्रकारान्मत्कृताच्चावगन्तव्या ॥ २२ ॥ १० ॥

इति श्रीमद्वल्लभाऽऽचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य
श्रीपीताम्बरात्मजस्य पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥

समाप्तश्चायं द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्न-
निरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

सर्वोपनिषदां सिद्धो ह्यविरोधे समन्वयः ।
कथं बोधकता तासां सा तृतीये विचार्यते ॥
एकं वाक्यं प्रकरणं शाखाः सर्वाः सहैव वा ।
एकां विद्यामनेकां वा जनयन्तीति चिन्त्यते ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । अथ तृतीयाध्यायं व्याचिख्यासवः सङ्गतिं वक्तुं पूर्वाध्यायार्थं स्मारयन्तः प्रकृताध्यायार्थमाहुः । * सर्वेत्यादि * । तं त्वौपनिषदमित्यादिश्रुतेर्ब्रह्मण्युपनिषद एव मुख्यं प्रमाणमिति प्रथमाध्याये सर्वोपनिषदां ब्रह्मणि सम्यगन्वय आपाततः प्रतीतार्थनिराकरणेन तदेकतानतारूपो यः प्रतिपादितः, स द्वितीयाध्याये विरुद्धस्मृतीनां निराकरणेन श्रुतिवाक्यानां चेतरेतरविरोधनिरासेन चिन्तिते अविरोधे सिद्धो, मुख्यतया उपनिषद एव ब्रह्मबोधिकाः, नेतरादित्येवं दृढो जातः । अतः परं तृतीयाध्याये तासामुपनिषदां बोधकता निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानेन ब्रह्मप्रमितिजनकता कथं केन प्रकारेणेत्याकाङ्क्षोदेति । ऋषिभिः स्वस्वबुद्ध्योपनिषदर्थस्य नानाप्रकारेण विचारितत्वात् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थं स तासां बोधकताप्रकारस्तृतीयेऽध्याये निरूप्यत इत्यर्थः । तथाच द्वितीयस्य प्रथमार्थशोधकत्वाद्यथोपोद्धातत्वं तद्वत् तृतीयस्य प्रथमविषयभूतोपनिषन्निष्ठबोधकताप्रकारशोधकतया तच्छेषत्वात् तथात्वं सङ्गतिः।द्वितीयतृतीययोस्तूपजीव्योपजीवकभाव एव सङ्गतिरिति बोधितम् । नन्वयं साधनाध्यायत्वेन प्रसिद्ध इति साधनविचारोऽत्रार्थत्वेन युक्तो, न तु बोधकताप्रकारविचार इति शङ्कायां स्वोक्ते गमकमाहुः * एकमित्यादि * । गुरुमुखादु-

ससाधने हि पुरुषे जन्मना कर्मणा शुचौ ।
केवले वा यथा योगे प्रथमं तद् विचार्यते ॥
विचारपूर्वकं तस्य ब्रह्मभावाप्तियोग्यता ।
अधिकारे ततः सिद्धे विषयावधृतिस्ततः ॥

पनिषद्भिः श्रुतं ब्रह्माध्यायद्वयोक्तरीत्या मत्वा निदिध्यासितव्यम्। तदुपायभूताश्चोपासनाः सर्वशाखासु क्वचिद्वाक्येन प्रकरणेन वा बोध्यन्त इत्येकं वाक्यं प्रकरणं तत्प्रकारबोधनेन विद्यां जनयति । तां विद्यां तादृग्वाक्यादिमत्यः सर्वाः शाखाः सहैव सम्भूयैवैकां विद्यां जनयन्ति, असम्भूय पार्थक्येनानेकां वा जनयन्तीति सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणे चिन्त्यते।पादे च यथाधिकारमनेकामेकां वा जनयन्तीति फलति । अतो यदि बोधकताप्रकारो न विचार्यः स्यात् तदोपासनामात्रं चिन्तयेन्न तु विद्यैकत्वानेकत्वं, प्रयोजनाभावात् । अतस्तच्चिन्तनाद् बोधकताप्रकारविचार एवार्थ इति ज्ञायत इत्यर्थः । ननु यद्युपनिषन्निष्ठबोधकताप्रकारचिन्तनमेतदध्यायार्थस्तदा संसारगतिप्रभेदः सन्ध्यसृष्ट्यादिबोधकानामधिकरणानां कथं सङ्गतिरित्याकाङ्क्षायां पादानामर्थांस्त्रिभिराहुः*ससाधन इत्यादि*ब्रह्मविदाप्नोति परमिति परमाप्तिसाधनतया यज्ज्ञानमुक्तं तदपरोक्षमेव विवक्षितम्।तस्मिन् दृष्टेपरावरे,आत्मन्येवात्मानं पश्येत्, सर्वं हि पश्यः पश्यतीत्यादिषु दृशेः प्रयोगात् । तच्च न शब्दश्रवणमात्रादिति मननादिविधिभिरवसीयते । यत्र पुनः शब्दः श्रवणमात्रात् तत्रापि शुद्धिरवश्यमस्तीति फलबलादेव ज्ञायते। ततः पूर्वं शुद्धिर्मृग्या । हि अतो हेतोः जन्मना कर्मणा शुचौ विचाररूपसाधनसहिते पुरुषे विद्यां जनयन्ति, वा, अथवा, केवले जन्मकर्मावदातत्वाभावेऽपि वरणमात्रविषये। तत्र दृष्टान्तो, यथा योगे । अतो, निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणेतिश्रुतेर्जन्मादिशुद्धिराहित्येऽपि केवले वरणविषये मनःशोधनपरे च पुरुषे जनयन्ति । यदि शैलसमं पापं विस्तीर्णं योजनान् बहून्, भिद्यते ज्ञानयोगेनेति योगबोधकध्यानबिन्दुश्रुतेर्योगेनैव दहदंहो नान्यत् तत्र कदाचनेति श्रीभागवतवाक्येन तत्र साधनान्तरानपेक्षणा-

अन्तरङ्गविचारेण गुणानामुपसंहृतिः ।
बहिरङ्गविचारेण कर्मणामिति सा द्विधा ॥

त् । एवं वरणेऽपि पापकर्षण इति । अपूतः पूतो भवति मां स्मृत्वेति तापनीयश्रुतेः 'कोटिजन्मार्जितं पापं कृषिः क्लेशे च वर्त्तते । भक्तानां णश्च निर्वाणे तेन कृष्णः प्रकीर्त्तितः' इति ब्रह्मवैवर्त्तवाक्याच्च भक्तानां पापनिवृत्तेः शुद्धेश्च भगवतैव सम्भवात् । एवं त्रिविधेष्वधिकारिषु भगवदिच्छया सम्भवन्तु मुख्यमध्यमयोर्वरणयोगाभ्यामेव सिद्धिरिति तन्न विचार्यते, किन्तु प्रथमं प्रथमे पादे, तत् *जघन्याधिकारिणां शुचित्वं विचार्यते तादृशेषु दययैव व्यासचरणानामेतदुद्यमात् । तथाचोपोद्घातः सहकारिसम्पत्तिरूपस्तदर्थः । ततो द्वितीये पादे जीवावस्थादिविचारपूर्वकं तस्य जीवस्य ब्रह्मभावप्राप्तियोग्यता स्वरूपतो योग्यत्वम् । ततस्तद्विचारेण अधिकारे मुक्त्यधिकारे जीवस्य सिद्धे विषयावधृतिर्विषयस्य ब्रह्मस्वरूपस्य यादृशं ब्रह्मस्वरूपं तस्य अवधृतिर्निश्चयो विचार्यते । ततस्तृतीये पादे अन्तरङ्गविचारेण सूक्ष्मदेहनिष्ठतया मुक्तिपर्यन्तमनुवर्त्तमानत्वेन, तं यथायथोपासते तथा भवतीति, यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवतीति श्रुतेरवश्यफलसाधकतया चान्तरङ्गं यत् साधनकर्मज्ञानभक्तिमार्गीयमुपासनं तद्विचारेण गुणानां तत्तदुपासनोपयुक्तानां भगवद्गुणानाम् उपसंहृतिः । तत्तद्विधोपासने तत्तन्नियमनम् । एतादृशे उपासने एतादृशा गुणा एवं चिन्तनीया इति । ततस्तुरीये पादे बहिरङ्गविचारेण स्थूलदेहनिष्ठतया इतरसाधारणतया च बहिरङ्गाणि यानि साधनानि आश्रमादिरूपाणि तद्विचारेण कर्मणां पूर्वोत्तरकाण्डोक्तानां यज्ञतपःशमदमादिश्रवणादिभगवद्धर्मप्रभृतीनामुपसंहृतिः । नित्यान्येव कार्याणि, तान्यपि ब्रह्मण्याधाय, सङ्गं त्यक्त्वा कार्याणीत्येवं नियमनम् । एवं प्रकारेण सा उपसंहृतिर्द्विधा विचार्यत इति क्रियापदमत्रापि सम्बध्यते । तथाच जघन्याधिकारिणां पूर्वपादोक्तरीत्या स्वरूपयोग्यतायाः सहकारियोग्यतायाश्च पूर्वं सिद्धौ द्वितीयपादोक्तरीत्या विषयावधारणे यथाधिकारं तत्त-

तस्मादधिकारिणो जन्मनिर्द्धारः । तदनु तस्य ब्रह्मभावयोग्यता । ततो गुणोपसंहारः । ततोऽङ्गविचार इति ।

तत्र प्रथमे पादे जीवस्य ब्रह्मज्ञानौपयिकं जन्म विचार्यते । तत्र पूर्वजन्मनि निष्कामयज्ञकर्तुर्ज्ञानरहितस्य मरणे ज्ञानाभावेन यज्ञाभिव्यक्त्यभावाद् भूतसंस्कारक एव यज्ञो जात इति, निष्काम-

---

दुगुणकतत्तत्स्वरूपोपासनायां यज्ञादिसाहित्येन क्रियमाणायां तत्तद्गुणकं ब्रह्म स्वरूपं बोधयन्ति । उत्तममध्यमयोस्तु द्वितीयपादोक्तब्रह्मभावाप्तियोग्यतायाः सत्त्वात् पूर्वपादोक्तयोग्यताविरहेऽपि यथाधिकारं वरणयोगयोः सहकारिणावधृतब्रह्मस्वरूपयोस्तदुचितगुणकस्वरूपोपासनायां तदुचितबहिरङ्गसाधनसाहित्येन तत्तन्मार्गरीत्या क्रियमाणायां यथाधिकारं बहिर्वाऽन्तर्वा तद्गुणकं ब्रह्मस्वरूपं बोधयन्तीति प्रकारविशेषबोधनेनोपोद्घातः स सङ्गतिरित्यर्थः । एवं पादानामर्थानुक्त्वा प्रकारान्तरार्थशङ्कानिरासाय निगमयन्ति । * तस्मादित्यादि * । यस्मादेवं साधनसम्पत्तावुपनिषदां विद्याजनकता । अन्यथा सत्सम्प्रदायेऽपि परोक्षज्ञानजनकतयैव । तस्माद्धेतोरधिकारिणो जन्मनिर्द्धारः प्रथमार्थो, न तु वैराग्यार्थं संसारगतिप्रदर्शनमात्रम् । एवं द्वितीयेऽप्यवस्थाप्रदर्शनं ब्रह्मभावयोग्यत्वार्थं, न तु वैराग्यमात्रार्थम् । गुणाद्युपसंहारप्रभृति तूपासनादिद्वारा विद्यार्थं स्फुटमेवेति उपनिषदां बोधकताप्रकारविचार एव तृतीयाध्याये प्रतिपाद्यतेऽतो न तेषामसङ्गतिरित्यर्थः । एवञ्च पादेषु प्रथमार्थस्य सर्वाग्रिमोपजीव्यत्वम् । द्वितीयार्थस्य तदग्रिमोपजीव्यत्वम् । तृतीयतुरीययोस्त्वेककार्यत्वमिति विशेषः सिद्ध्यति । एवं सर्वं निगमयित्वा प्रथमपादं व्याख्यातुं तदर्थमनुवदन्ति । * तत्रेत्यादि * । तेष्वर्थेषु जीवस्य ब्रह्मज्ञानौपयिकं जन्म विचार्यते । गीतायाम्, 'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना' इति भगवता ब्रह्मविद एवार्चिरादिमार्गेण ब्रह्मगतेरुक्तत्वात् तदनुसारेण व्युत्पाद्यत इत्यर्थः । तच्च छान्दोग्ये पञ्चाग्निविद्यायां सिद्धमिति प्रथमं तत्तात्पर्यमाहुः । * तत्र पूर्वेत्यादि * । सा च सप्तमे प्रपाठके गौतमप्रवाहणसंवादे, यथा पञ्चम्या-

त्वाच्च तदधिकारिदेवाधीनान्येव भूतानीति ते देवास्तत्र तत्र हुत्वा तस्य शरीरं सम्पादयन्तीति पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति श्रुतिः ।

माहुतावापःपुरुषवचसो भवन्तीति प्रश्नप्रतिवचनभूतैरसौ वाव लोको गौतमाग्निरित्यादिभिरुक्ता।असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवतीति । द्वितीये वाक्ये पर्जन्यवाय्वभ्रविद्युदशनिह्रादनयो विस्फुलिङ्गान्ताः, सोमो राजा होम्यो, वर्षं फलम् । तृतीये पृथिवीसंवत्सराकाशरात्रिदिगवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गान्ता, वर्षं होम्यमन्नं फलम् । चतुर्थे पुरुषवाक्प्राणजिह्वाचक्षुःश्रोत्राणि विस्फुलिङ्गान्ताः अन्नं होम्यं, रेतः फलम् । पञ्चमे योषोपस्थोपमन्त्रणयोनितदन्तःकृत्यभिनन्दाः विस्फुलिङ्गान्ताः, रेतो होम्यं, गर्भः फलम् । तदग्रे, इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति उल्बावृतो गर्भो दश वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाऽथ जायते स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति यत एवेतो यतः सम्भूतो भवतीत्यन्तम् । अर्थस्तु हे गौतम असौ वाव द्युलोक एवाग्निः । यथेहाग्निहोत्राधिकरणमाहवनीयः । तस्याग्नेर्द्युलोकाख्यस्य आदित्य एव समित् । तेन हीद्धो द्युलोको दीप्यतेऽतः समिन्धनात् समित् । रश्मयो धूमस्तदुत्थितत्वात् । समिद्धे अग्नौ हि धूम उत्तिष्ठति । अहरर्चिः प्रकाशसामान्यादादित्यकार्यत्वाच्च । चन्द्रमा अङ्गाराः । अहःप्रशमेऽभिव्यक्तेः । अर्चिषः प्रशमे ह्यङ्गारा अभिव्यज्यन्त इति । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः विप्रकीर्णत्वसामान्याच्चन्द्रमसोऽवयवा इव । तस्मिन्नेतस्मिन् यथोक्तलक्षणेऽग्नौ देवा लोकपालाः कर्मसचिवाः श्रद्धां जुह्वति । श्रद्धा वा आप इति श्रुत्यन्तराद्, आपः पुरुषवचसो भवन्तीति प्रश्नवाक्यादग्रे तथैव निगमनाच्च श्रद्धाशब्देनाप उच्यन्ते । ता जुह्वति । तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति । श्रद्धाशब्दवाच्यानां द्युलोकाग्नौ हुतानामपां परिणामः सोमो राजा सम्भवति । एवं हुतास्ता आपो द्युलोकस्थं चन्द्रमनुप्रवि-

ध्यापूर्यमाणपक्षे पञ्चदशकलाभिः पोषणात् तमारभन्ते। एवमग्रेऽपि वृष्ट्युपकरणमेघाभिमानिदेवताविशेषः पर्जन्यः। तस्मिन्नग्नौ हुतः सोमो राजा वर्षरूपेण परिणमते। तच्च वर्षं पृथिव्यग्नौ हुतमन्नरूपेण परिणमते। अन्नं च पुरुषाग्नौ हुतं रेतोरूपेण परिणमते। रेतश्च योषाग्नौ हुतं गर्भरूपेण परिणमते। तदाह, इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति। वैराग्यार्थमाह। स उल्बावृतो गर्भ इत्यादि। तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्तीति॥ तं पूर्वोक्तं प्रेतं मृतं दिष्टं निर्दिष्टमितो मरणस्थानाद्, अग्नये एवाग्न्यर्थमेव हरन्ति पुत्रा ऋत्विजो वा नयन्ति। यतोऽग्नेः सकाशादेव इत आगतः श्रद्धादिक्रमेण, यतश्च पञ्चभ्यो भूतेभ्यः सम्भूत उत्पन्नो भवतीत्येवं सामान्यतो बोध्यः। अतः परं तात्पर्यम् उच्यते। गीतायां यज्ञः सात्त्विकादिभेदेन त्रिविध उक्तः। तत्र 'अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते। यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विक' इत्येतल्लक्षणकं निष्कामयज्ञं यः पूर्वजन्मनि कृतवान्, उपनिषदर्थनिश्चयाभावेन ज्ञानरहितश्चासीत् तस्य पूर्वजन्मनि निष्कामयज्ञकर्त्तुर्ज्ञानरहितस्य मरणे ज्ञानाभावेन यज्ञाभिव्यक्त्यभावान्न मोक्षः, कामनाभावाच्च न स्वर्लोको मुख्यतया फलम्। तथा सति साङ्गाद्वैदिककर्मणः फलावश्यम्भावनियमात् फले जननीये तत्र किं फलमित्याकाङ्क्षायां, यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणामिति गीतावाक्यात् तादृशयज्ञस्य पावनमेव फलमिति भूतसंस्कारक एव यज्ञो जात इत्येको हेतुः। निष्कामत्वादिति द्वितीयः। स त्वित्थं ज्ञेयः। वैयासे दर्शने देवता विग्रहवती। अतः पुरुषप्रयत्नेनाभिव्यक्ता यागाः स्वस्य करणत्वान्मध्ये देवताप्रीतिं जनयन्ति। अतो द्रव्येण प्रीता देवता व्यापारः। अदृष्टादिकं तु न व्यापारः। दृष्टस्य सम्भवे तत्कल्पनस्यान्याय्यत्वात्। याज्ञिका हि देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागं कुर्वन्तः स्वर्गादिकं साधयन्तो दृश्यन्ते। देवता च मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहादिपञ्चकवती। तत्र सहस्राक्षो गोत्रभिद् वज्रबाहुरिति विग्रहः। अग्निरिदं हविरजुषतेति हविःस्वीकारः। अद्धीदिन्द्रप्रस्थितेमा हवींषीति हविर्भोजनम्। तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयतीति तृप्तिप्रसादौ। एवं विग्रहादिपञ्चकवत्त्वात् सेवितराजादिवद् देवताप्यन्यदीयं हविर्विधानेन गृहीत्वा किञ्चिदुपकर्त्तुमुचिता भवति। लोके

तत्र जीवेन्द्रियाणां होमाभावेनाशुद्धिमाशङ्क्य तेषामपि होमं वक्तुमिदमधिकरणमारभते । नच पञ्चाहुतयो धूममार्ग एव । तत्र

तथोपलब्धेः । देवान् भावयताऽनेन ते देवा भावयन्तु व इति गीतायां प्रजापतिवाक्यानुवादात् । अग्नये जुष्टं निर्वपामि, यस्यै देवतायै हविर्निरुप्तं स्यादित्यादौ तादर्थ्यार्थकचतुर्थीनिर्देशात् । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागस्य यागत्वाच्च । अतः सैव हविर्गृहीत्वा प्रीतिद्वारा व्यापारीभवितुमर्हति । सा च चेतना नित्या यथानुरूपं फलं नियमयितुं शक्ता तत्र यागकर्त्तुर्निष्कामत्वे तया किं वा उपकर्त्तव्यमित्यपेक्षायां कर्मसचिवत्वेन यज्ञाधिकारिणां देवानामेवेन्द्रियाऽधिष्ठातृत्वा ल्लोकपालत्वाच्च भूतानां तदधीनत्वमित्यपरो हेतुः । ताभ्यां हेतुभ्यां देवास्तत्र तत्र हुत्वा संस्कृतैर्भूतैस्तच्छरीरं ब्रह्मविद्याप्राप्तियोग्यं निष्कामत्वात् सम्पादयन्तीति तत्कृतमुपकारं पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसोः भवन्तीति श्रुतिर्वदति । शेषं तु वैराग्यार्थं वदति । अन्यथा प्रथमप्रश्नचतुष्टयप्रतिवचनैरेव वैराग्यसिद्धेरत्रैतावद्धोमकथनस्य निष्प्रयोजनत्वं स्यादतोऽर्चिरादिमार्गेऽधिकारिविशेषबोधन एव तात्पर्यमित्यर्थः । एवं श्रुतितात्पर्यमुक्त्वा अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * तत्र जीवेत्यादि * । तादृशयज्ञकर्त्तारि जीवादिशोधिकया आत्मविद्याया आसन्न्योपासनायाश्चाभावे देवैर्होमेन सम्पादितमपि तच्छरीरं ज्ञानानुपयोगाद् व्यर्थमिति होमोऽत्र शोधक इति तेषां होमाभावेनाशुद्धिमाशङ्क्य तेषामपि होमं वक्तुं जीवस्यैतो लोकान्तरगमनावसरं संस्कृतभूतसूक्ष्मेन्द्रियसाहित्यसाधनायेदमधिकरणमारभत इत्यर्थः । ननु नेदमधिकरणप्रयोजनम् । वैराग्यार्थं संसारगतिप्रभेददर्शनस्यैव श्रुतौ मुख्यतया प्रतीयमानत्वेन, उपसंहारे तस्माज्जुगुप्सेतेति संसारजुगुप्साश्रावणेन च ज्ञाने तादृशहोमकृतशुद्ध्यपेक्षायां मानाभावात् । वाजसनेयके, ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतस्तेऽन्तरिक्षमाविशतस्ते तत आवर्त्तेते त इमामाविश्य तर्पयित्वा पुरुषमाविशतस्ततः स्त्रियमाविशंत्यादिना पुनरावृत्तेरुक्तत्वात् तस्याश्च धूमादिमार्ग एव दर्शनेनात्र तदुपयोगाभावाद् धूममार्ग एव ता आहुतय इति न तदर्थमिदमधिकरणमित्याशङ्कायामाहुः । * नचेत्यादि * ।

गमनागमनयोर्बहुविशेषश्रवणात्। तद् य इत्थं विदुर्ये चेमे श्रद्धातप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्तीति तज्ज्ञानवतोऽपि यत्रार्चिःप्राप्तिस्तत्र तथा देवहुतानां कथं सा न स्यात्।ज्ञानार्थमेव च तथोत्प-

स्याद्वैराग्यमात्रार्थता, यदि धूममार्ग एव पञ्चाहुतयः स्युः। न त्वेवम्। कुतः। तत्र गमनागमनयोर्बहुविशेषश्रवणात्। प्रश्नप्रतिलोमक्रमेण वक्तुमारब्धायां विद्यायां यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीत्यस्योत्तरत्वेन पूर्वं पञ्चाग्न्यादिप्रपञ्चनं, तदनन्तरं यदतोऽधि प्रजाः प्रयन्तीत्यस्योत्तरत्वेनार्चिरादिमार्गकथनं, यथा पुनरावर्त्तन्त इत्यस्योत्तरत्वेन धूमादिमार्गकथनम्। देवपितृयानयोः पथोर्व्यावृत्त्युत्तरत्वेन तयोः प्रपञ्चनम्। यथाऽसौ लोको न सम्पूर्यत इत्यस्योत्तरत्वेन, जायस्व म्रियस्वेति तृतीयस्थानकथनम्। तत्र, अर्चिरादिमार्गोक्तगमनापेक्षया धूमादिमार्गोक्ते गमन आगमने च भूयसस्तारतम्यस्य श्रवणात्। यदि हि धूममार्ग एव ताः स्युस्तदा तादृशदुःखजनको भूयान् विशेषो न श्रूयेत। तस्य पञ्चाहुतार्थिनापि वाजसनेयके पूर्वं जीवदृशाकृतयज्ञाहुतिभ्यां तर्पणकथनोक्त्या बोधितत्वात्। तथाच पञ्चाग्निक्रमेण शरीरनिष्पादनं चेन्मुमुक्षुष्वनपेक्षितं स्यात्तदास्मिन् प्रकरणेऽर्चिरादिमार्गं न ब्रूयात्। प्रश्नक्रमेणोत्तरकथने शिष्यबोधसौकर्यात्। अथ स्वस्योत्तरदानसौकर्यार्थं व्युत्क्रमः। तथा सत्यूर्ध्वगतिप्रश्नोत्तरं प्रत्यप्यागतैव पञ्चाग्निविद्याया उपजीव्यता। सा च होमद्वारिकैव। अत एव तदव्यवहितोत्तरमर्चिरादिमार्गेणोर्ध्वगतिव्युत्पादनम्।तस्मात् केषाञ्चिज्ज्ञानाधिकारिणामप्येतदपेक्षितमित्यधिकरणस्य तादर्थ्यमपि युक्तमेवेत्यर्थः। नन्वर्चिरादिमार्गो ह्येतद्विद्याज्ञानवतामेव, न तु तथा निष्पादितशरीराणाम्। तद्य इत्थं विदुरिति विद्यावतामेव कथनादतस्तावतैवोपजीव्यत्वं, न तु होमद्वारकमित्यत आहुः। * तद्य इत्यादि *। तथाच साधकोपपत्तेः प्रागुक्तत्वाद् बाधकस्याभावाच्च कैमुतिकेनैव तदा तत्प्राप्तिरस्तु, तद्धेतोरुक्तत्वादित्यर्थः। एवञ्च, तद्य इत्थं विदुरिति श्रुतावपि, य इत्थम् एवं प्रकारेण प्राप्तदेहास्ते विदुः ब्रह्म जानन्ति। ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा-

ये: । पुनरावृत्तिः परं तुल्या । अथवा निष्काम एव धूममार्गः । योगी प्राप्य निवर्तत इति स्मरणात् । भोगार्थमेव धूमादिलोकाः । निष्पत्तिस्तु पञ्चाग्नावेव । अन्ने प्रविष्टानामन्येषामपि रेतोद्वारा योनित उत्पत्तिरिति कपूयचरणवर्णनम् ।

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्त इति कामनायां भिन्न एव प्रकारः । पृथगुपदेशात् । तस्माद्योग्यशरीरनि-

तप इत्युपासतेऽत्रापि विदुरिति पदं देहलीदीपवदन्वेतीति गीतावाक्यस्वारस्याद् बोध्यम् । नन्वर्चिरादिमार्गस्य होमोपजीवकत्वमाहुतिस्वभावविरुद्धम् । आहुतीनामावृत्तिस्वभावत्वादित्यत आहुः । * पुनरित्यादि * । अर्चिरादिमार्गेऽपि पुरुषभावपर्यन्तमावृत्तिस्तुल्या । अत आहुतिस्वभावविरोधाभावादर्चिरादिमार्गस्याऽप्युपजीवकत्वं युक्तमित्यर्थः । ननु ते वा एते आहुती इति श्रुतौ आहुतिभ्य एव यज्वशरीरान्तरनिष्पत्तिश्रावणाद् धूममार्गेऽपि पञ्चाहुत्यङ्गीकारे न किञ्चिद् बाधकमित्याकाङ्क्षायां तस्मिन् पक्षेऽपि ज्ञानयोग्यदेहसम्पादकत्वं होमस्य साधयन्ति * अथवेत्यादि * । उक्तगीतावाक्यान्निष्कामयज्ञकर्त्तुरेव धूमादिमार्गः । ब्रह्मगतिप्रतिबन्धकप्रारब्धभोगार्थमेव धूमादिलोकाः । तत्र इह रमणीयचरणा इत्यादिनोक्ता उत्तमदेहनिष्पत्तिस्तु पञ्चाग्नावेव । तथा सति निष्कामतया इष्टापूर्त्ताद्युपासने धूममार्गेणागतस्य, न हि कल्याणकृत् कश्चिदित्यादिना गीतायामुक्तान्न्यायात् पुनरर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मगतिः । साऽपि, एतद्धि दुर्लभतरमिति वाक्यादुत्तमाधिकार एवेति धूममार्गे एवाहुतीनामङ्गीकारेऽपि निष्प्रत्यूहा ज्ञानयोग्यदेहनिष्पत्तिः । नच कपूयचरणावस्थानिरूपणविरोधः । स्वीयदुष्कर्मादिना अन्ने प्रविष्टानामन्येषां दुष्कर्मिणां जीवानामपि मैथुनादुत्पत्तिबोधनार्थं प्रासङ्गिकं तद्वर्णनम् । अतो धूममार्गेऽपि विलम्बाधिक्येन प्रकारभेदाद् योग्यदेहनिष्पादकत्वमतस्तत्रैवाहुत्यङ्गीकारपक्षेऽपि प्रकृतसिद्धिरित्यर्थः । ननु बृहदारण्यके यज्ञादिना लोकजेतॄणां धूममार्गकथनात् सकाम एव धूममार्गोऽस्त्वित्यत आहुः * एवन्त्रयीत्यादि * । * पृथगुपदेशादिति * बृह-

ष्पत्तये स्वयमेव गच्छति भूतसहितः। श्रद्धाहोमानन्तरं सोमभावे वा सम्बन्ध इति संशयः। भिन्नपक्षे योनौ वेति। तत्र श्रौतेऽर्थे श्रौतन्यायेनैव निर्णयस्योचितत्वादाहुतावपां गौणत्वापत्तेः। संस्कृतभूतानामपामुपस्थापकत्वाभावाच्छरीरावियोगे देवानां च तावद्विलम्बे कारणाभावाच्च श्रद्धारूपा आप एव हूयन्ते। अतो न तैः परिष्वक्तो गच्छतीत्येवं प्राप्ते उच्यते॥ तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति स-

दारण्यके भिन्नप्रकारेण, एवमेवानुपरिवर्त्तन्ते इति गीतोक्तप्रकारेण निगमनात्। तथाच प्रकारभेदात्तस्य नैतद्बाधकत्वमित्यर्थः। एवं श्रुत्यर्थनिर्णयेनाधिकरणस्य तादर्थ्यं साधयित्वाऽधिकरणप्रयोजकसंशयाकारमाहुः। * तस्मादित्यादि *। यस्मादस्ति ज्ञानार्थं योग्यदेहापेक्षा तस्मात्तदर्थमेवं संशय इत्यर्थः। * सम्बन्ध इति *। भूतसम्बन्धः। अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्षेति परिमाणबोधकस्मृतिस्तमुत्क्रामन्तमित्युत्क्रमप्रकरणे भूतोत्क्रमाश्रवणं च संशयबीजं यथायथम्। तत्र द्वितीयकोटौ पक्षद्वयम्। * श्रद्धाहोमानन्तरं सोमभावे वा, * भिन्नपक्षे योनौवेति * पञ्चाहुतिभ्यो धूमादिमार्गेण गच्छतः सोमभावेऽपां द्रवीभावमापद्यात् तदा वा। ततो भिन्ने सकामपक्षे पञ्चाहुत्यभावात् सकामान् यः लोकाल्लोकान्तरं मन एव कर्मसहितं नयति। शारीरब्राह्मणे काममयं पुरुषमुपक्रम्य, तदेव स तत्सहकर्मणैति लिङ्गमनो यत्र निषक्तमस्य, प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम्, तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण इति श्रुतेर्मनः कर्ममयं नृणामिन्द्रियैः पञ्चभिर्युतम्, लोकाल्लोकं प्रयात्यन्य आत्मा तदनुवर्त्तत इत्येकादशस्कन्धवाक्याच्च। तस्मिन् पक्षे भूमिरूपायां योनौ वेत्यर्थः। पूर्वपक्षमाहुः। * तत्र श्रौत इत्यादि *। प्रत्यक्षाद्यगम्ये जीवाद्युत्क्रमणरूपे श्रौतेऽर्थे श्रुत्युक्तेन कर्मसाहित्यन्यायेनैव निर्णयस्य युक्तत्वात्। भूतसाहित्ये तु तैरेव शरीरनिष्पत्त्या अबाहुतेस्तत्संस्कारकत्वेन अपामाहुतौ गुणकर्मत्वापत्तेः। अदृष्टस्य दृष्टसामग्रीं विना अञ्चित्करतया संस्कृतभूतानामुपस्थापकस्याभावात्। यदि भूताऽभावे लिङ्गशरीरं वियुज्येत तदा मनसोऽप्यभावादुत्क्रमणं विरु-

म्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ तस्य जीवस्य यज्ञादिकर्तुरन्तरप्रतिपत्तौ, अन्तरे मध्ये मुख्यप्रतिपत्तेर्मोक्षलक्षणाया अर्वाग योग्यशरीरनिष्पत्त्यर्थम् । न हि वस्तुतो यज्ञानामिदं फलं भवति । अतो मुख्ये विलम्बात् प्रतिपत्तिरेषा । तस्य मुख्यफलस्य वा अ-

---

द्भेत, स तु नास्ति । शरीरवियोगे कारणस्य कर्माभावस्याभावात् । अप्सहकारीणि भूतानि यावदुपतिष्ठन्ते देवानां तावद्विलम्बे कारणाभावाच्च शीघ्रमेवापां योग्यशरीरनिष्पत्त्यर्थं हूयन्ते । तथाच सोमभावानन्तरं वा योनौ वा भूतसम्बन्धो, न तु रंहणावसर इत्यर्थः । सूत्रमुपन्यस्य सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * तस्येत्यादि * । तच्छब्दस्य जीवपरामर्शित्वे हेतुः प्रश्ननिरूपणविवरणे विषयवाक्यस्थपुरुषपदविचारे व्युत्पाद्यः । अन्तरपदं च मध्यवाचकम् । अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये, छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि चेति कोशात् । प्रतिपत्ताविति सप्तमी च तादर्थ्ये । चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यादिवत् । शरीरनिष्पत्तेः कुतो न मुख्यफलत्वमित्यत आहुः । * न हीत्यादि * । तमेतं वेदानुवचनेनेत्यत्र विविदिषन्तीति पदस्य ज्ञानपर्यन्तत्वसमर्थनाज्ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्षस्य वक्तव्यत्वाच्च तथा । यज्ञानां हि मुख्यफलं भगवत्प्रादुर्भावः सहस्रसमे प्रसिद्धः । ततो ह जज्ञे भुवनस्य गोपाः, हिरण्मयः शकुनिर्ब्रह्मनामेति श्रुतेः । पृथुप्रभृतीनां यज्ञे भगवत्प्रादुर्भावस्य पुराणेष्वपि कथनाच्च न शरीरनिष्पत्तेर्मुख्यफलत्वमतस्तथेत्यर्थः । ननु तच्छब्दस्य जीवपरत्वे सम्परिष्वक्तपदस्यानन्वयप्रसङ्ग इति तद्वारणाय सूत्रे, विचार्यत इति पदमध्याहार्यम् । तदन्तरप्रतिपत्तौ विचार आरभ्यत इति स च गुरुभूत इत्यतो व्याख्यानान्तरमाहुः * तस्य मुख्यफलस्य वेत्यादि * तथाच यथा अपः प्रणयति श्रद्धा वा आप इति विधाय, पृथिवीध्यानपूर्वकमपःप्रणयनं कार्यमिति वक्तुं, मनसा प्रणयतीयं वै मनोऽनयैवैनाः प्रणयतीत्यत्र पूर्वमनुक्तामपि पृथिवीं बुद्धिस्थामेव इयमनयेतिपदाभ्यां श्रुतिः परामृशति । नच श्रद्धैवैताभ्यां परामृश्यत इति वाच्यम् । कल्पसूत्रकृता ब्राह्मणान्तरमनुसृत्य पृथिवीं ध्यायन्निति पृथिवीध्यानस्य विशेषणत्वेनोक्तत्वात्, सायणभाष्ये तथा व्याख्यानात्

न्तरे या प्रतिपत्तिस्तदर्थं वा तत्कारणभूतैः सम्परिष्वक्त एव रंहति । मरणानन्तरमेव कर्मसमाप्तेः । सम्यग् भूतानि तदैव संस्कृतानि प्रतिदिनसंस्कारार्थं च नैकट्यमपेक्षन्ते । अतः सम्यगेव च परिष्वक्तः । पूर्वं शरीरेण व्यवधानाच्छरीरदाहे वा तद्गतानि भूतसूक्ष्माणि सम्यक् तमेवासक्तानि । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति । जीवपक्षे ज्ञानकर्मणी । कर्मणो हि स्वरूपभूता आ-

अतस्तत्रेवात्राऽपि तच्छब्देन मुख्यं फलमेव ग्राह्यमिति बुद्धिस्थस्य मुख्यफलस्य परामर्शकं तत्पदमतस्तथेत्यर्थः । अन्ये तु तच्छब्देन संज्ञामूर्त्तिक्लृप्तिरिति पूर्वाध्यायान्त्यपादस्थसूत्रोक्तं देहं परामृशन्ति । अर्थस्तु तुल्यः । * तत्कारणभूतैरिति * शरीरकारणभूतैर्भूतसूक्ष्मैः । संस्कृतानां भूतानां कारणतार्थं तत्परिष्वङ्गमुपपादयन्ति । * मरणेत्यादि * । * तदैवेति * । मृताग्निहोत्रकाले । * प्रतिदिनसंस्कारार्थमिति * साम्परायिकविधौ तथात्वार्थम् । तथाच समुपसर्गोक्तं सम्यक्त्वं भूतविशेषणं सत् परिष्वङ्गविशेषणं भवतीत्यतः सम्परिष्वक्त इत्यर्थः । अस्य क्लिष्टत्वाद् व्याख्यानान्तरमाहुः । * शरीरदाहेत्यादि * । एवं सम्परिष्वङ्गं साधयित्वा परिष्वक्तस्य होम्यत्वाय तस्य भूतासङ्गे हेतुमाहुः । * तमित्यादि * । बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणे, अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्तीत्यादिना प्राणैः सहितस्य जीवस्योत्क्रमणमुक्त्वा, स एष यज्ञः स विज्ञानो भवति तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेत्यनेन जीवद्दशासम्बन्धिप्रमाणाप्रमाणेन्द्रियजनितं ज्ञानं कर्मेन्द्रियजनितं द्विविधं कर्म, मरणाव्यवहितकालीना, यं यं वाऽपि स्मरन् भावमित्याद्युक्ता पूर्वबुद्धिश्च तदीयदेहारम्भकारणत्वेन भाव्यत इति जीवस्य होम्यत्वपक्षे ज्ञानकर्मणी आसञ्जिके । तथाच भूतपरिष्वक्त एव होम्य इत्यर्थः । अबाहुतेर्गौणत्वं वारयन्ति *कर्मण इत्यादि * । हि यतो हेतोर्द्रव्यरूपत्वात् कर्मणः स्वरूपभूता आपः । तथाचात्राऽपां होम्यद्रव्यत्वेनोक्ततया कर्मस्वरूपे प्रवेशेन केवलं संस्कार्यत्वेनाप्रवेशादत्राऽबाहुतेर्गौणत्वमि-

पः । तत्र हेतुः—प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुता-वापः पुरुषवचसो भवन्तीति प्रश्नः । असौ वा व लोको गौतमा-ग्निस्तस्यादित्य एव समिदिति निरूपणम् । प्रश्ने हि पुरुषत्वं वद-ति, न देहमात्रम् । तज्जीवाधिष्ठितानामेव भवति । सिद्धवत्कार-वचनाच्च । निरूपणेऽपि चन्द्रो भवतीति । तत्रापि सोमो राजा चेतनः । न ह्यन्याधिष्ठाने ह्यन्यस्य शरीरं भवेत् । तथान्नरेतोगर्भा-श्च । अन्यथापि विनियोगसम्भवात् । जीवसाहित्येऽप्यपामेव मु-

ख्यर्थः । अत्र प्रमाणं वदन्तीत्याहुः । * तत्र हेतुरित्यादि * । अब्होम-काले तासु जीवाधिष्ठानं प्रतिपादयन्ति * प्रश्न हीत्यादि * । * स-म्भवादित्यन्तम् * । तथाच छान्दोग्ये प्राणो हि पिता प्राणो मातेत्य-त्र प्राणविशिष्ट एव मातृपित्रादिशब्दप्रवृत्तिव्युत्पादनात् तस्य न्या-यस्य पुरुषपदेऽपि तुल्यत्वात् पुरुषत्वं जीवाधिष्ठितानामेव भवति । पुरुषो वात्ममानवाविति कोशेऽपि मानवपदेन शरीरविशिष्ट एव पु-रुषपदशक्तिग्राहणेनात्र तस्य सिद्धवदुक्त्या च प्रश्ने सपरिकरजीव-लाभात् । निरूपणं चाङ्गारतया चन्द्रमसः पूर्वं सत्तामुक्त्वा आ-हुत्यनन्तरं सोमो राजा सम्भवतीत्यब्भोमसम्भूतकलावृद्धिकृतराज-त्वकथनतः प्रजारूपचेतनसाहित्यसूचनेन तेषां चन्द्रसायुज्याङ्गी-कारेऽपि यदा द्वितीयाद्याहुत्या वृष्ट्यादिरूपता तदा अन्याधिष्ठाना-दन्यदीयदेहासम्भवेन व्रीह्यादेरुपरपानेऽन्नस्य मांसादिभावे रेतसो वृ-थापाते गर्भस्य स्रावादौ च पुरुषभावाभावेन तैः फलोपहितैः सर्वैरपि सपरिकरजीवस्यैव होम्यत्वेन लाभाद्यत उत्क्रमेण संस्कृतभूतैः सम्प-रिष्वक्त एव रंहतीत्यर्थः । एवमत्र श्रौतन्यायदर्शनेन सम्परिष्वङ्ग-स्याप्यौचित्यं साधितम् । ननु यद्युत्क्रमणमारभ्य जीवसाहित्यं तदा अपामेव कुतो होम्यत्वमुक्तमित्यत आहुः * जीवेत्यादि * । यथा वा-जसनेयिनां षष्ठेऽग्नौ पुरुषस्य होम्यत्वे शरीरस्य मुख्यत्वं तद्वदत्र प्रथमहोमेऽपां मुख्यत्वमतस्तासामेव होम्यत्वोक्तिरित्यर्थः । ननु त-थापि दुःखहेतुत्वादेव होमस्यापि वैराग्यहेतुत्वमेव वक्तव्यमित्यत

ध्यत्वम्। शरीरवत्। अयं होमस्तत्र तथा तं जनयन्तीति न दुःख-हेतुः। तस्मात् प्रश्ननिरूपणान्यथानुपपत्त्या परिष्वक्त एव संस्कृतैर्भूतै रंहतीति सिद्धम्॥ १॥

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात्॥ २॥

ननु कथं भूतसंस्कारमात्रत्वमवगम्यते यावता प्रश्ननिरूपणा-

आहुः। * अयमित्यादि *। अत्र देवैः कृतो होमः षष्ठे पर्याये ब्रह्मलोकगमनयोग्यं भास्वरवर्णं पुरुषं देवा जनयन्तीति, सात्त्विकसुखवत् परिणामसुखदत्वादनेनैतमानेनैव तत्र स्थितस्य न दुःखहेतुरतो नास्योपाख्यानस्य वैराग्यमात्रहेतुत्वमित्यर्थः। नच जीवस्य चिद्रूपत्वात् प्राणानां च देवरूपत्वेनाशुद्ध्यभावात्र होमार्हत्वमिति शङ्क्यम्। तैत्तिरीयोपनिषदि विरजाहोमे प्राणवृत्त्यादिरूप्यात्मान्तरात्मपरमात्मपर्यन्तं शोध्यत्वश्रावणात्। नच परमात्मनोऽन्तर्यामिणः किं शोधनीयमिति शङ्क्यम्। प्रेरणस्यैव शोध्यत्वात्। अन्यथा असत्कार्येऽपि प्रेरयेत्। इदं च तृतीयस्कन्धे विदुरवाक्ये हृदिस्थितो यच्छति भक्तिपूत इत्यत्र सुबोधिन्यां व्याख्यातमतो न शङ्कालेशः। नच तर्हि विरजाहोमादेव शुद्धिरस्तु, किं पुनराहुत्यादिति शङ्क्यम्। तत्र, विरजा विपाप्मेति पदाभ्यां रजस्तमोनिवृत्तिरेवाशासिता, न तु सत्त्वस्यापीति सत्त्वस्यापि निवृत्त्यर्थं तस्या आवश्यकत्वादिति। सिद्धमाहुः। * तस्मादित्यादि *। होमे अपां गौणत्वस्य परिहृतत्वाच्छ्रौतन्यायस्योपदर्शितत्वाद्धोमप्रयोजकानां पूर्वजन्मीनानां निष्कामकर्मणामेव संस्कृतसूक्ष्मभूतोपस्थापकत्वाद्, अम्भोमयस्य द्युलोकाप्रापकत्वेन तत्फलस्य संघराजात्मकत्वेन च स्थूलशरीरारम्भकस्थूलभूतसंस्कारकतया तत्प्रयोजकलिङ्गशरीरसापेक्षत्वात्तदनागमने प्रश्ननिरूपणानुपपत्त्या तदागमनस्यैव देहावलम्बकारणत्वात् संस्कृतैर्भूतैः सम्परिष्वक्त एव रंहति, न तु होमानन्तरं भूतसम्बन्ध इति सिद्धमित्यर्थः॥ १॥

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात्॥ अत्रैव किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन तुशब्दं व्याकुर्वन्ति। * नन्वित्यादि *। * यावतेति *

भ्यामाप एवावगम्यन्ते । नच तावन्मात्रसंस्कारकत्वम् । नियामकाभावात् । अस्थि चैव तेन मांसं च यजमानः संस्कुरुत इति विरोधश्चेति शङ्कां निराकरोति तुशब्दः ।

अपामेव ग्रहणेन तेजोऽबन्नानि गृहीतानि ज्ञातव्यानि । कुतः ? । त्र्यात्मकत्वात् । लोकादिनिर्माणानन्तरभावित्वात् । ता आपस्त्रिवृत्कृता एव । अतस्त्रयोऽपि गृहीता अपां ग्रहणेन । उपलक्षणत्वेऽप्यपामेव ग्रहणे हेत्वन्तरमाह । भूयस्त्वात् । शुद्धत्वाद् विशेषाभावान्मध्यभावाच्च दीक्षिततुल्यत्वेन भारूपत्वेनाग्रे वक्तव्यत्वात् । शुद्धायामेवेदं शरीरं बहुहेतुकत्वमेव भूयस्त्वम् । बहुधा

यतः । * अवगम्यन्त इति * होम्यतया संस्कार्यत्वेन ज्ञायन्ते * तावन्मात्रसंस्कारकत्वमिति * देवानां सर्वभूतसंस्कारकत्वम् । मात्रं कार्त्स्न्ये । तथाचोपलक्षणतया भूतान्तरावगमाङ्गीकारे नियामकाभावात्, अस्थीत्यादितैत्तिरीयश्रुत्यन्तरे स्थूलभूतरूपास्थ्यादिसंस्कारस्य पूर्वमेव सिद्धतया तद्विरोधाच्च जलमात्रसंस्कार एवाङ्गीकार्य इत्याशङ्कार्थमित्यर्थः । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * अपामित्यादि * । हेत्वन्तरप्रयोजनमाहुः । * उपलक्षणत्व इति * त्रिषु तुल्य इति शेषः । भूयस्त्वादित्यस्य नियामकभूयस्त्वमर्थ इति तानि व्याकुर्वन्ति * शुद्धत्वादित्यादि * । आपः स्वभावतो मेध्या इति स्मृत्याऽपां स्वभावतः शुद्धत्वात् प्राणाप्यायकतया सर्वपोषकस्य साम्येन विशेषाभावाद् रसमयतया तेजोऽन्नयोः सङ्ग्राहकत्वेन तदुभयमध्यभावाच्च अग्रे बृहदारण्यकोक्ते षष्ठे पर्याये भास्वरवर्णपुरुषतायां दीक्षिततुल्यत्वेन अब्जनकभारूपत्वेन वक्तव्यत्वादिदं प्रस्तुतं शरीरं शुद्धापामेव शुद्धाप्प्रधानमेवेत्येकं नियामकम् । किञ्च । पयःसोमादिरूपबहुहेतुकत्वमपि भूयस्त्वम् । एवकारोऽप्यर्थे । किञ्च, वृष्ट्यन्नरेतःशोणितरूपेण बहुधा परिणामादपि भूयस्त्वम् । तथा द्रव्यभूयोवरेण द्रव्यभूयस्करत्वादपि भूयस्त्वम् । तस्माद्धेतोर्नियामकानां भूयस्त्वादपामेव ग्रहणं, न तु भूतान्तरनिवृत्त्यर्थम् । नच

परिणामाच्च। द्रव्यभूयस्करत्वञ्च। तस्मान्नियामकानां भूयस्त्वादपामेव ग्रहणम्॥ २॥

प्राणगतेश्च॥ ३॥

वैदिकीं युक्तिमुक्त्वा लौकिकीमाह। प्राणस्य गतिः प्राणगतिः तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीति प्राणाप्यायनजनकत्वादपाम्। प्राणो गच्छन् स्वाप्यायकं गृहीत्वैव गच्छति। जलौकावदन्यत्र देहसम्बन्धः। मुक्तौ न प्राणा गच्छन्ति। क्रममुक्तावपि देहसम्बन्ध इति पौराणिकाः। देवभाव इत्यौपनिषदाः। अतो दूरे

श्रुत्यन्तरविरोधः। अस्थिमांसयोः स्थूलदेहनिवृत्तावेव निवृत्तत्वात्। अतोऽग्रिमदेहार्थं सर्वसंस्कार एव युक्त इत्यर्थः॥ २॥

प्राणगतेश्च॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः। * वैदिकीमित्यादि *। युक्तिमाहुः। * प्राणो गच्छन्नित्यादि *। काममपः पिब, आपोमयः प्राणः, पिबतो न विच्छेत्स्यतीत्यत्रापां प्राणाप्यायकत्वं सिद्धम्। लोके च पथिकः स्वाप्यायकं गृहीत्वैव गच्छतीत्येषा लौकिकी युक्तिरित्यर्थः। एतेन वाङ्मनसी अपि स्वाप्यायकं गृह्णीत इत्यपि बोधितम्। तेन संस्कृतं भूतसूक्ष्मोपस्थापिका दृष्टसामग्री दर्शिता। लिङ्गशरीराऽवियोगे कर्मसत्तारूपं कारणमपि सूचितम्। तेन देवकृतहोमे विलम्बाभावोऽपि साधित इति सर्वाऽपि पूर्वपक्षयुक्तिः परिहृतेति बोध्यम्। ननु प्राणोत्क्रमणं त्वन्यत्रापि वर्त्तत इति, अत्रैव विशेषविचारः किमिति क्रियत इत्याकाङ्क्षायां विचारे हेतुमाहुः। * जलौकावदित्यादि *। अन्यत्र पूर्वप्रज्ञाप्राधान्येन गमनं यत्रोच्यते तस्यां श्रुतौ यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वाऽऽत्मानमुपसंहरतीति दृष्टान्तस्योक्तत्वात् तदानीमेव देहसम्बन्धः। सद्यो मुक्तौ तु, न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्तीतिश्रुतेर्न प्राणा गच्छन्ति। क्रममुक्तावपि, वैश्वानरं याति विहायसा गतः सुषुम्नया ब्रह्मपथेन शोचिषेत्यादिभिर्देहसम्बन्ध इति पुराणाचार्याः शुकादयः सूचयन्ति। उद्गीथब्राह्मणे तु प्राणानां

प्राणगतिरत्रैव । अतोऽपां संश्लेषो वक्तव्यः । चकाराद् विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति स्वकर्मसहभावं बोधयति श्रुतिः । तस्मादद्भिः परिष्वक्तो गच्छति ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरितिचेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

श्रुतिविरोधं परिहरति । परस्परविरोधे व्यवस्था वा बोध्यते । ननु यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निर्वागप्येति वा तं प्राण इत्यादिना अग्न्यादिगतिः प्राणानां श्रूयते । नच ओषधीर्लो-

देवभावस्तदुपासनयेत्यौपनिषदा आहुः । अतो दूरं प्राणगतिरत्रैवास्मिन्नेव प्रकारे । अतः सद्योमुक्तिं विहाय सर्वत्र देहसम्बन्धोऽस्तीत्यत्राप्यावश्यक इत्यपां संश्लेषो वक्तव्यः । श्रुतिश्च कर्मसहभावं बोधयतीत्यतोऽपि तथेत्येतत्प्रयोजनं विशेषविचारस्येत्यर्थः । एतेन, उपाधिकल्पितावच्छेदः परमात्मैव जीवः, स च सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो रंहति । तस्य कर्मोपस्थापितप्राप्यदेहविषयाया भावनाया दीर्घीभावमात्रं जलौकावदुपर्मायत इत्येकदेशिमतम् । स्वर्गे नरके वा यत्र फलभोगस्तत्र तादृशां भूतमात्राणां सुलभत्वमात्मनां व्यापकत्वात् करणानां चाहङ्कारिकत्वेन तथात्वात् तत्र वृत्तिलाभमात्रं, न तु कस्यापि गमनमिति सांख्यमतम् । मनसो नित्यत्वात् तदेव भोगस्थानपर्यन्तं गच्छतीन्द्रियाणि त्वभिनवानि जायन्ते । तदाऽऽत्मनस्तत्र वृत्तिलाभाद्भोग इति काणभुजमतम् । एवमन्येषां बाह्यानां च यानि मतानि जीव एवोत्प्लुत्य देहाद्देहान्तरं गच्छतीति देह एवात्मा च नश्यतीति न कस्यापि गमनमित्यादीनि तानि सर्वाण्यवापास्तानि ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरितिचेन्न भाक्तत्वात् ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । * श्रुतीत्यादि * । पक्षद्वयमपि सिद्धान्तविवरणं व्युत्पाद्यम् । पूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्यादि * । विषयश्रुतिस्तु बृहदारण्यक आर्तभागब्राह्मणस्था । एकदेशिभिः प्रतिपादितमस्याः श्रुतेर्भाक्तत्वं निषेधन्ति । * नचेत्यादि * । लोमकेशयोरनप्ययवतोरप्ययकथनेन

मानि वनस्पतीन् केशा इत्यत्र प्रत्यक्षविरोधाद् बाधितविषयेयं श्रुतिरिति वाच्यम्। आध्यात्मिकेन्द्रियमध्यपातात्लोमकेशा अप्याध्यात्मिका एव ग्राह्याः। यैः कण्डूलावण्यप्रतीतिः। दृश्यमानानि तु गोलकस्थानानि। तस्मात् प्राणोत्क्रमणश्रुतिरग्न्यादिभावश्रुत्या बाध्यत इतिचेन्न। भाक्तत्वात्। प्रकरणव्यतिरेकेणामुक्तविषये प्रवृत्ता भाक्ता भवति। अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छेत्यत्र ग्रहनिरूपणानन्तरं मृत्युं पृष्ट्वा म्रियमाणप्रश्ने नामैव न जहात्यन्यज्जहातीति प्रतिज्ञाते, प्राणोत्क्रमणप्रश्ने, नेति प्रतिवचने वा-

बाधितविषयत्वात् सा श्रुतिर्मरणसमय इन्द्रियाधिष्ठातृक्रियमाणोपकाराभावात् कार्यमकुर्वदिन्द्रियजातम् अपीतमिव भवतीति गौण्या बोधयन्ती भाक्तेत्याहुस्तन्नेत्यर्थः। निषेधे हेतुमाहुः। * आध्यात्मिकेत्यादि *। तथाच प्रायपाठबलाल्लोमादीनामाध्यात्मिकत्वे निश्चिते दृश्यमानानां लोमादीनां गोलकान्तरवत् स्थितावपि श्रुतेर्बाधितविषयत्वाभावान्न तया रीत्या भाक्तत्वमित्यर्थः। हेतुं विवृण्वन्तो विवक्षितं भाक्तत्वं स्फुटीकुर्वन्ति * प्रकरणेत्यादि *। उक्तश्रुतौ मरणावस्थासिद्धवदनूद्यते। सा च मुक्तामुक्तयोस्तुल्या। तत्र मुक्तस्येन्द्रियाणाम्, अत्रैव समवनीयन्त इति श्रुतेर्ब्रह्मणि लयो वा, स वाचमेव प्रथमामत्यवहदिति श्रुत्युक्तरीत्या देवभावो वा भवतीति देवभावपक्षमादाय प्रवृत्तेयं श्रुतिः प्रकरणव्यतिरेकेणामुक्तविषये त्वयोच्यत इति तत्र प्रवृत्ता अप्ययमिव बोधयन्ती भाक्ता भवतीत्येवं भाक्तत्वमित्यर्थः। एवमविरोधपक्षो विवृतः। द्वितीयं विवरीतुं विषयश्रुतेः सर्वमर्थमाहुः। * अथेत्यादि *। * मृत्युं पृष्ट्वेति *। कास्वित् सा देवता यस्या मृत्युरन्नमित्यनेन मृत्युविषयकं प्रश्नं कृत्वा * प्राणोत्क्रमणप्रश्ने, नेति प्रतिवचन इति * । उदस्मात् प्राणाः क्रमन्त्याहो नेति प्रश्ने, तत्र च, नेति प्रतिवचने। ततो यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्येत्यादिना वागादीनामग्न्यादिभावानुवादस्ततः क्वायं तदा पुरुषो भवतीति प्रश्ने, आहर सौम्य हस्तमित्यादिना मन्त्रणाज्जीवस्य ब्रह्मभावोऽवगम्यते।

गादीनामग्न्यादिभावानुवादः । ततो मन्त्रणाज्जीवस्य ब्रह्मभावोऽवगम्यते । सामग्र्या गतत्वात् । तौ ह यदूचतुरिति कर्मप्रशंसाभिन्नप्रश्नोत्तरा । उभयोर्वचनविधानात् । ब्रह्मविद्या च गोप्या । उत्क्रमणश्रुतिस्तु, स यत्रायꣲ शारीर आत्मेति ब्राह्मणे जीवस्य परलोकविहारार्थं निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वेत्यादिना प्राणानां विहारसाधकानां निर्गमनमाह । अतो मुक्तामुक्तविषयभेदस्य व्यवस्थापकस्य विद्यमानत्वादग्न्यादिभावश्रुतिर्नोत्क्रमणश्रुतिबाधिका ।

तस्मादन्यत्र सिद्धो धर्मोऽन्यत्रावस्थासाम्याद् योज्यमानो भाक्तो भवति । अतः प्राणोत्क्रमणमस्ति । तस्मात् सम्परिष्वक्तो गच्छतीति सिद्धम् ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादितिचेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

सांसारिकभोगसामग्र्या गतत्वात् । नच मन्त्रणव्याख्यानश्रुतौ कर्मप्रशंसाया उक्तत्वान्मन्त्रणस्य न जीवब्रह्मभावबोधकत्वमिति शङ्क्यम् । तौ होत्क्रम्य मन्त्रयाञ्चक्रतुरित्यनेनैव समापनात् । ततस्तौ यदूचतुरित्यादिनोक्ता या कर्मप्रशंसा सा एतद्भिन्नप्रश्नोत्तरविषया । तौ यदूचतुरित्युभयोर्वचनविधानात् । यदि हि मन्त्रणार्थ एव विवरणीयः स्यात् तदा तौ यन्मन्त्रयाञ्चक्रतुरित्येवमनुवदेन्न तु यदूचतुरिति । नचैवं सति सा कुतो न विवृतेति शङ्क्यम् । ब्रह्मविद्या एवाति गोप्येति । अत इदमप्यन्यन्मुक्तिप्रकरणलिङ्गम् । अन्यथा एकान्तगमनमनर्थकं स्यात् । कर्मणो गोप्यत्वाभावात् । ब्रह्मरूपाया एव देवताया अनतिप्रश्न्यत्वस्याग्रे गार्गीं प्रति वक्तव्यत्वादिति । तस्मादिदं मुक्तिप्रकरणमिति सिद्धम् । उत्क्रमणश्रुतिस्त्वमुक्तविषया । अतो विषयभेदान्न बाध्यबाधकभाव इत्यर्थः । एवं द्वितीयं प्रयोजनं विवृतम् । तेन तन्मते भाक्तत्वं साधयन्तः सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादितिचेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः ।

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । असौ वा व लोको गौतमाग्नि-रित्यत्र, देवाः श्रद्धां जुह्वतीति श्रुतेरापो न संकीर्तिताः । अपां हि पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचनम् । श्रद्धा मनोधर्मः, स कथं हूयत इतिचेन्न । मनसा सह भविष्यति । तथाप्यरुणान्यायेन धर्ममुख्य-

* किञ्चिदित्यादि * । आशङ्काभागं व्याकुर्वन्ति । * असावित्यादि * । अत्र अपां हीत्यादिना तासामुपसंहारवाक्यगतत्वादुपसंहारस्य च सञ्जातविरोधत्वेन उपक्रमापेक्षया नैर्बल्याच्च निर्णायकत्वमिति बोधयति । श्रद्धा मनोधर्म इत्यादिना श्रद्धाहोमवाक्यस्यायोग्यत्वा-दन्यथानुपपत्त्या अप्कल्पनमाशङ्क्य, मनसा सह भविष्यतीत्यनेन परिहरति । मनसा प्रणयतीयं वै मन इत्यत्र पुरःस्फूर्त्तिकतया पूर्वो-क्तायाः श्रद्धाया इदमा ग्रहीतुं शक्यत्वेन तस्याश्च मनोधर्मत्वेन मनः-साहित्यस्य युक्तत्वादिति । नन्वेवं सति मनसो होम्यतया मुख्य-त्वाच्छ्रद्धाया गौणत्वापत्तिरिति शङ्कां निरस्यति * तथापीत्यादि * अयं न्यायः पूर्वतन्त्रे, तृतीयस्य प्रथमपादेऽस्ति । तत्र ह्येवं विचा-रितम् । अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीति ज्योतिष्टोम-प्रकरणीयवाक्ये अरुणो गुणः क्रयसाधनं भवति, नवेति । तत्रारुण-पदस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणे व्युत्पन्नत्वाद् गुणस्य चामूर्त्ततया द्रव्य-त्वराहित्येन च क्रयसाधनत्वायोगात् तत्रत्यतृतीयाश्रुतेर्विनियोजक-त्वाभावेऽरुणशब्दो वाक्यात् पृथक्कृत्य प्रकरणे योजनीयः । तत्र च ग्रहचमसादयो बहवोऽर्था इत्यरुणिमा तेषु निविशते । तथा सत्यरु-णयेत्यस्य अरुणगुणयुक्तं करणमित्यर्थो भवति । तत् कस्येत्याका-ङ्क्षायां प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमस्येति लभ्यते । तथाच ज्योतिष्टोमसाधनं ग्रहचमसादिकमरुणगुणयुक्तं कर्त्तव्यमिति तदर्थः । शेषं तु बहुव्री-हिणा गोविशेषणं सत् सुखेन क्रयेऽन्वेष्यतीति पूर्वः पक्षः । सिद्धा-न्तस्तु । अरुणाशब्दः स्त्रीलिङ्गतया गुणिवचनः । तथा सत्यरुण-गुणः स्वयोगेन द्रव्यं व्यवच्छिन्दन् द्रव्यद्वारा सुखेन क्रये करण-भावं प्राप्स्यतीति तृतीयाश्रुतेस्तद्विनियोजकत्वमपि निर्बाधम् । नच प्राधान्यहानिः । इतरव्यावर्त्तकत्वेन तस्यैव साधनतायां मुख्यत्वात् ।

त्वम् । तर्हि कथं प्रश्नोपसंहारौ । परोक्षवादाद् भविष्यति । चमसवत् । श्रद्धा वा आप इति श्रुतेः । शुद्धिहेतुत्वसाम्यात् । चन्द्रमा मनसो जात इति श्रुतिश्चैवं परा भविष्यति । तस्मात् प्रथमाहुतावपामश्रवणाच्च ताभिः सम्परिष्वक्तो गच्छतीतिचेन्न । ता एव आप एव श्रद्धाशब्देनोच्यन्ते । हि युक्तोऽयमर्थः । यथा

एवं सति वाक्यभेदोऽपि न भविष्यति । नच यथा पिङ्गाक्ष्यादिपदे समासवृत्त्या तादृशधर्मविशिष्टगोद्रव्यबोधकत्वं तथाऽरुणापदे द्रव्यबोधककृदादिप्रत्ययात्मकवृत्त्यन्तरस्याभावात् स्त्रीत्वमात्रबोधकस्य टापश्च विवक्षितगोद्रव्यपरतानन्तरभावित्वात् पूर्वं तत्परत्वाद्गोकारे लक्षणापत्तिरिति वाच्यम् । तृतीयया बोधिते गुणस्य करणत्वे तदन्यथानुपपत्त्या द्रव्यस्य द्वारत्वं कल्प्यते । अतो घटे निश्छिद्रत्ववदर्थबलादेव तस्य द्रव्यावच्छेदकत्वसिद्धेर्लक्षणाया अत्राभावात् । तस्माद् द्रव्यावच्छेदकत्वेनारुणिम्नोऽपि करणत्वमिति । तथाच यथा तत्रारुणधर्मस्य मुख्यत्वं, न गोस्तथाऽत्र होमे मनसो होम्यत्वेऽपि श्रद्धाया एव मुख्यत्वं, न मनस इत्यर्थः । पुनरप्याशङ्कते * तर्हीत्यादि * । यदि श्रद्धापदेनापो न गृह्यन्ते तदा प्रश्न, उपसंहारे च या अबुक्तिः सा विरुद्ध्येतेति तौ केन प्रकारेण सङ्गच्छेतामित्यर्थः । समाधत्ते * परोक्षेत्यादि * । तथाच यथा अर्वाग्बिलश्च ऊर्ध्वबुध्न इत्यत्र शिरःप्रभृति चमसादिशब्दैः परोक्षवादेन गौण्या वृत्त्योच्यते, तथात्र श्रद्धा वा आप इति श्रुतेः शुद्धिहेतुत्वसाम्यादाप इति पदेन श्रद्धैवोच्यत इत्यर्थः । नन्वेवमप्पदस्य श्रद्धापरत्वे, श्रद्धां जुहति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवतीति श्रद्धापरिणामत्वेन सोमस्य कथनं विरुद्ध्येतेत्याशङ्क्य तत्परिहरति । * चन्द्रमा इत्यादि * । * एवं परेति * अनुकूला । तथाच श्रद्धायां मनःसहभावात् तद्धोमेन चन्द्ररूपस्य सोमस्य तत्परिणामतायां श्रुत्यन्तरानुकूल्यान्न कश्चिद्दोष इत्यर्थः । सिद्धमाह । * तस्मादित्यादि * । सिद्धान्तभागं व्याचक्षते * आप एवेत्यादि * । युक्तत्वं स्फुटीकुर्वन्ति । * यथेत्यादि * । *

कर्मकाण्डे आपः श्रद्धाशब्देनोच्यन्ते तथा मन्कृतेऽपि । परं नोपचारः। उपपत्तेः । उपक्रमोपसंहारयोर्बलीयस्त्वात् । ननु मध्ये श्रुतेन श्रद्धाशब्देनोपक्रमोपसंहारावन्यथाकर्तुं युक्तौ । श्रद्धासहभावः संस्कारेण संस्कृतेषु भूतेषु सिद्धः। तेन मनःस्थाने आप एव वाच्याः।चन्द्रमा मनसो जात इति तु भिन्ना सृष्टिः। श्रद्धा-

परं नोपचार इति। * वैदिके निघण्टौ श्रदिति सत्यनाम। अत् सत्यं दधातीति श्रद्धाशब्दस्य योगेनाऽप्सु प्रवृत्तिसौकर्यान्नोपचारः । तथाच, एतद्वा अपां नामधेयं गुह्यं यदाधावा इतिवत्, श्रद्धा वा आप इति श्रुतेरिदमपि योगरूढं, योगेन वा तद्वाचकमत उपचाराऽभावाद्युक्तत्वमित्यर्थः। एतेन यदन्यैस्तनुत्वेन श्रद्धासारूप्यात् सिंहो देवदत्त इतिवच्छ्रद्धापूर्वककर्मसमवायान्मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ पुरुषेषु मञ्चशब्दवद्, आपो ह्यस्मै श्रद्धां संनमन्ते पुण्याय कर्मण इत्यैतरेयश्रुत्या श्रद्धाजनकत्वात्। यथा अग्नेर्ण्णौ हुतस्य पुरुषस्य श्रद्धाभक्तिमतो लिङ्गदेहादिरूपो रस एव श्रद्धापदेनोच्यते तथाप्सु श्रद्धाशब्दो गौण्या लक्षणया चोपपादितस्तन्निरस्तम्। अत्र विनिगमकं बोधयितुं हेतुं व्याकुर्वन्ति। * उपक्रमेत्यादि *। नन्वेवं श्रद्धाशब्दस्याब्वाचकत्वे श्रद्धासहभावः परित्यक्तः स्यात् तथा सत्यैतरेयश्रुतिविरोध इत्यत आहुः। * श्रद्धासहेत्यादि *। तथाच पूर्वजन्मनि यजमाना इदानीं देवाश्च होतारो न श्रद्धाविरहिताः। यो वै श्रद्धामनारभ्य यज्ञेन यजते नास्येष्टाय श्रद्दधत इत्यादितैत्तिरीयश्रुतौ, अश्रद्धया हुतं दत्तमिति गीतास्मृतौ चाश्रद्धानिन्दया श्रद्धाया आवश्यकत्वबोधनात्। अस्कन्नहविर्भवति य एवं वेदेति श्रद्धापूर्वकत्वज्ञानफलबोधनाच्च नित्याग्निहोत्रादौ होमरूपसंस्कारद्वारेण संस्कृतेषु भूतेषु श्रद्धासहभावः प्रागेव सिद्धोऽतो नैतरेयविरोध इत्यर्थः। एवं श्रद्धापदस्याब्वाचकत्वं श्रद्धासाहित्यं च साधयित्वा पूर्वपक्षिणं प्रत्याहुः। * तेनेत्यादि *। तेनेति *। उक्तोपपत्तित्रयेण। चन्द्रमा इति श्रुतेरपि तन्मते प्रातिकूल्यं दर्शयन्ति। * चन्द्रमा इत्यादि *। श्रद्धापदप्रयोगे हेतुं गृह्णन्ति । * श्रद्धेत्यादि *।

प्रयोगस्तु कामनाकृतव्यावृत्त्यर्थः । तत्र फल एव श्रद्धा, न कर्मणि । यो यच्छ्रद्धः स एव स इति श्रद्धाया आश्रयस्य विषयभावजनकत्वात् कर्तुः कर्मभावाय श्रद्धाप्रयोगः । ततः संस्कृता आपो यजमानरूपा हूयमाना भवन्तीति सिद्धं भवति । तस्मात् प्रथमेऽप्यपामस्ति श्रवणम् ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादितिचेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

स्थितमेतज्जीवः सम्परिष्वक्तो रंहतीति । तत्र विचार्यते । सर्वे जीवाः सम्परिष्वक्ता गच्छन्त्याहोस्विज्ज्ञानोपयोगिन इति विमर्शः । तत्र पञ्चाहुतिब्राह्मणेनाधिकारिणः श्रुताः । वेदे हि श्रुतानुसारिणी कल्पना । अतो विशेषस्याश्रुतत्वात् सर्वेषामेव पञ्चाहुतिप्रकार इतिचेन्न । इष्टादिकारिणां प्रतीतेः । साधारणपक्षं दूषयति । कुतः ? । इष्टादिकारिणां प्रतीतेः । इष्टादिकारिणः प्रतीय-

---

विभजन्ति । * तत्रेत्यादि । * तत्रेति * । सकामे यष्टरि फल एव श्रद्धा आदर उपादेयबुद्धिविशेष इति यावत्, न कर्मणि । तथाच श्रद्धाया अयं स्वभावो यत् स्वाश्रयं स्वविषयं करोतीति गीतावाक्यादवधार्यते । अतो निष्कामस्य कर्मण्येव श्रद्धेति तादृशकर्तुः कर्मात्मकत्वं बोधयितुं श्रद्धाप्रयोग इत्यर्थः । एवमुपपादनेन सिद्धमाहुः । * तत इत्यादि * । सूत्रात् सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादितिचेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ अस्या आहुतेः फलं विचारयितुं किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याहुः । * स्थितमित्यादि * । * स्थितमिति * निर्द्धारितम् । ननु निर्णीते संशयस्योच्छिन्नत्वात् को विचारांश इत्यत आहुः । * सर्वे इत्यादि * । संशयबीजं तु विशेषाश्रवणम् । उपकारार्थे देवानां प्रवृत्तिश्च । पूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति । * तत्रेत्यादि * । * नाधिकारिणः श्रुता इति * । न श्रुता इत्यन्वयः । सिद्धान्तांशं व्याकुर्वन्ति । * इष्टादिकारिण इत्या-

न्ते। श्रद्धापदेन देवकर्तृत्वेन च। सोमभावसाम्याच्च। इष्टादिकारिणां धूममार्गव्युत्पादने सोमभाव उक्तः। अत्रापि प्रथमाहुतिफलं सोमभाव उच्यते। अतः श्रुतिसाम्यादपि इष्टादिकारिणो रंहन्तीति सिद्धम् ॥ ६ ॥

भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

किञ्चिद् दूषणं परिहरति। ननु यदि श्रुतिसाम्येन सोमभावादिष्टादिकारिणो रंहन्तीत्युच्यते तदा सोमभावे तेषामप्यनिष्टं श्रूयते। तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्तीति समानश्रुतौ चाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेतांस्तत्र भक्षयन्तीतिं चन्द्रदृष्टान्तेन ते च भक्ष्यन्ते। ततश्च देवाः स्वान्नं पर्जन्येऽग्नौ कथं जुहुवुः। अतः पश्चाद्दुःसभाव इत्याशङ्क्य परिहरति वाशब्दः। तेषां सोमभावो गौणः।

दि * । * श्रद्धापदेन देवकर्त्तृत्वेन चेति * । यो वै श्रद्धामनारभ्य यज्ञेन यजते नास्येष्टाय श्रद्दधत इत्यश्रद्धालुनिन्दया उभयेऽस्य देवमनुष्या इष्टाय श्रद्दधते इति, श्रद्धालुस्तुत्या च श्रद्धावत एव यज्ञः फलमुख इति पूर्वकाण्डे लभ्यते । अत्र च श्रद्धापदेनोक्तरीत्या निष्कामकर्त्तारो लभ्यन्ते। देवानां च प्रत्युपकारस्तेषामेवावश्यक इति होमं प्रति देवानां कर्त्तृत्वेन च त एव प्रतीयन्ते। सोमभावसाम्याच्चेति तृतीयं हेतुं गृहीत्वा विभजन्ते। * इष्टादिकारिणामित्यादि * धूममार्गे आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजेति, तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवतीति चोच्यते। अतः श्रुतिसाम्यात् पूर्वोक्तेष्टादिकारिण एव रंहन्ति, न सर्व इति सिद्धमित्यर्थः ॥ ६ ॥

भाक्तं वानात्मवित्त्वात् तथाहि दर्शयति ॥ सूत्रमवतारयन्ति। * किञ्चिदित्यादि * । किं तदित्याकाङ्क्षायामाशङ्कामुखेन व्युत्पादयन्ति। * नन्वित्यादि। * तदिति * । सोमात्मकं द्रव्यम्। परिहारं व्याकुर्वन्ति। * तेषामित्यादि * । गौणत्वे हेतुमाहुः। *

भक्षणं च । प्रकृतेऽप्यङ्गारत्वाच्चन्द्रमसः कथमाहुतिफलं भवेत् । सोमभावस्य भाक्तत्वमग्रे निरूपयिष्यामः । इदानीं भक्षणस्य गौणत्वं निरूपयति । अन्नभावे हि मुख्यं भक्षणं भवति । तदन्यस्यान्नभावो नोपपद्यते । ब्रह्मज्ञाने तु भवति । स सर्वं भवति । तद्धैतत् पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति । प्रकृते तु तन्न । अनात्मवित्त्वात् । तथा सति मोक्ष एव भवेत् । अतो भक्षणमपि गौणम् । तथाहि श्रुतिरेव गौणभावं शब्दस्य बोधयति । अथ योऽन्यां देवतामुपास्त इत्यत्र यथा पशुशब्द एवमत्रापि भक्षणं सहक्रीडनं सेवकभावः । चन्द्रतुल्यापदेशाय तथा

प्रकृतेऽपीत्यादि * । तथाच चन्द्रमसः स गौणश्चेदेतेषां सुतरां गौण इत्यर्थः । ननु सोमभावस्य गौणत्वं नात्र विवक्षितम् । सूत्रे भाक्तपदस्य नपुंसकत्वादेकवचनत्वाच्चेत्यत आहुः । * सोमभावस्येत्यादि * । अग्र इति । तथाच न सूत्रविरोध इत्यर्थः । गौणत्वमुपपादयन्ति । * अन्नभाव इत्यादि * । अन्यस्येति * । ज्ञानिव्यतिरिक्तस्य । अन्नभावानुपपत्तिं विभजन्ते । * ब्रह्मज्ञाने त्वित्यादि * । तुरुपपत्तिशङ्कानिरासे द्वितीयस्तुर्हेतौ । तथाच ज्ञानेन ब्रह्मभावे सर्वरूपता श्राव्यत इत्यन्नभावो ज्ञानिनो मुख्यः स्यात् । अज्ञानिनि तु तन्नोपपद्यते । तत्र हेतुः । * अनात्मवित्त्वादिति * । यदि हि तेषामन्नभावो मुख्यः स्याद् वामदेवादिवदात्मवित्त्वे सति मोक्ष एव स्यात् । सर्वभावस्य तल्लिङ्गत्वात् । अतोऽन्नभावस्यामुख्यत्वेऽन्नभावस्यापि देहात्मभाववद्गौणत्वात् तद्भक्षणमपि गौणम् । अन्नस्यैव भक्ष्यत्वेन तेषां भक्ष्यत्वाभावादिति । उपष्टम्भकं व्याकुर्वन्ति । * तथाहीत्यादि * । श्रुतिरिति * । यावत्सम्पातमुषित्वेत्यादिश्रुतिः । * पशुशब्द इति * । पशुतुल्यत्वबोधको गौण इति शेषः । * एवमत्रापीत्यादि * । यथा स्त्रियं भुङ्क्त इत्यत्राभ्यवहारो भोग एव, न तु चर्वणादिकं तथाऽत्रापि भक्षणं क्रीडनादिकमित्यर्थः । नन्वेवमुपचारस्य किं प्रयोजनम् । न हि प्रयोजनं विना उपचारोऽपि युक्त इत्याशङ्कायां तत्प्रयोजनमाहुः । * चन्द्रेत्यादि * । तथाच यथा चन्द्रः

वचनम्। तथा सति तेषाममरत्वेन तथा स्तुतिः। चन्द्रस्य भक्षणन्तु क्षयादनुमीयते श्रुत्या, प्रथमां पिबते वह्निरित्यादिरूपया। देवानामभक्षणं भगवदवयवानामेव। अशनानशने तस्याविरुद्धे। आधिभौतिकानां देवानामशनमेव। तस्माद् भक्षणस्य गौणत्वात् सोमभावे न काचिच्चिन्ता ॥ ७ ॥

क्षीयते वर्द्धते च, तथैतेऽपि पुनः पुनरावर्त्तमाना अमरतां चाप्नुवन्तीत्येतदर्थे तद्वचनमित्यर्थः। नन्वाप्यायस्वेत्युक्तश्रुत्या चन्द्रस्यापि भक्षणं चेत् कथमेतेषां गौणमित्यत आहुः। * चन्द्रस्येत्यादि *। श्रुतिस्तु सोमोत्पत्तिनामकपरिशिष्टस्था। तथाच चन्द्रस्य भक्षणं तु श्रुत्यानुमानाभ्यां सिद्धत्वान्न गौणमिति निश्चीयते। एतेषां तु न चन्द्रमस्येव धरो येन पुनरेधेरन्। ततश्च तन्नाशे, यः श्रुत्यन्तरे भोगसद्भावः प्रतिपाद्यते स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्त्तत इति। आनन्दमीमांसायां च, ते ये शतं पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दः, ये कर्मणा देवानपियन्तीति विरुद्ध्येत। एतेनैव भिक्षूक्तमप्यपास्तम्। अतस्तेषां तद्गौणमेवेत्यर्थः। ननु न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्तीति श्रुत्यन्तरे देवानामशनं निवारितमतः पानश्रुतिरपि गौणीत्येवादरणीया तथा सत्येषां भक्षणमपि गौणं सेत्स्यतीति वृथाऽयं प्रयास इत्याशङ्कायामाहुः। * देवानामित्यादि *। देवताविग्रहाधिकरणे देवतायाः शरीरसिद्धौ यज्ञादिहविर्भोक्तृत्वे सिद्धेऽशनं सिद्धमेवेत्यनशनश्रुतिर्भगवदवयवपरैव भवितुं युक्ता। यथा, न ह वै देवान् पापं गच्छतीति श्रुतिः। अन्यथा, तस्याञ्जलिना ब्रह्महत्यामुपागृह्णादित्यादेर्विरोधापत्तेः। अतो देवभेदेन व्यवस्थैव श्रुत्योर्युक्ता। नच ऋतं पिबन्तौ, अनश्नन्न्य इतिवद् देवेषु श्रुतिद्वयाविरोधः सम्भवति। जीवत्वात्। तस्य ब्रह्मणस्तु विरुद्धधर्माश्रयत्वादशनानशने अविरुद्धे। अत आधिभौतिकानां कर्मसचिवानामशनमेवोचितमिति गौण्यभावान्न प्रयासो व्यर्थ इत्यर्थः। सिद्धमाहुः। * तस्मादित्यादि *। यस्माच्चन्द्रस्यैव मुख्यं भक्षणं नैतेषामत एषां सोमभावे बाधकाभावान्न

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥८॥

प्रथमाहुतिः सफला विचारिता । द्वितीयां विचारयितुमधिकरणारम्भः । सोमस्य पर्जन्यहोमे वृष्टित्वमिति । सोमाद् वृष्टिभावे रूपरसादीनां हीनतया प्रतीयमानत्वाद् यागस्यावान्तरफलं तत्र भुङ्क्त इति निश्चितम् । तत्र संशयः । किं सर्वमेवावान्तरफलं तत्र भुङ्क्ते, ? आहोस्विदनुशयवान् वृष्टिर्भवतीति ? । सद्वासनयाऽग्रिमजन्मनि सदाचारयुक्त एव स्यादिति । आचारहीनं न पुनन्ति वेदा इति बाधोपलब्धेः । अतो विचार उचितः । तत्रावान्तरफलस्यावशेषे अवान्तरफलत्वबाधाज्ज्ञानौपायिक-

---

कोऽपि दोष इत्यर्थः ॥

अनेनापि सूत्रेणैतस्य विचारस्य केवलवैराग्यार्थता वारिता । अन्यथा व्याघ्रादिकृतभक्षणस्येवास्यापि सुतरां वैराग्यजनकतया तद्गौणीत्वप्रतिपादनव्यर्थत्वप्रसङ्गादिति । तस्मादस्योभयार्थतैवेति निश्चयः ॥ ७ ॥ १ ॥

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः *-प्रथमेत्यादि * । ननु द्वितीयस्यां किं विचारणीयं, येनायं संरम्भ इत्यत आहुः * सोमस्येत्यादि * ।* सोमादिति * सोमभावानन्तरम् । * निश्चितमिति * सोमं राजानं जुहोति तस्या आहुतेर्वर्षं सम्भवतीति सोमाद्धीनभावबोधिकया आहुतिफलश्रुत्यैव निश्चितम् । * तत्र संशय इति * । तत्र भोगे संशयः * अनुशयवानिति * अनुपश्चाच्छेते कर्मफलभोगानन्तरं तिष्ठति यः शेषः सोऽनुशयस्तद्वान् । नन्वेतद्विचारस्य किं प्रयोजनं, यथाकथञ्चिदस्त्वित्यत आहुः * सद्वासनयेत्यादि * । तथाच सर्वस्य स्वभावाधीनतयोभयविधं कर्म सम्भवति तत्र निरनुशयत्वे, पूर्वकृतदुष्कर्मभोगस्यानुक्तत्वात् तदनुवृत्त्या कपूययोनित्वमापद्येतेति तद्विचार उचित इत्यर्थः । एवं विचारावश्यकत्वं समर्थयित्वा पूर्वपक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * । अयमर्थः । आहुतिभिर्द्युलोके नीतानां द्युलोकाग्नौ देवकृत-

शरीरभावादेव सदाचारसिद्धेः प्रयोजनाभावाच्च निरनुशय एव वृष्टिभावं प्राप्नोतीत्येवं प्राप्ते, उच्यते—

कृतात्ययेऽनुशयवान्॥कृतस्य सोमभावस्यात्यये नाशे सति अनुशयवान् अवान्तरफलसाधकलेशसहित एव वृष्टिभावं प्राप्नोति। कुतः। दृष्टस्मृतिभ्याम्। दृष्टं तावद् भोगसाधकमूलद्रव्यनाशेऽपि भोगसा-

होमोत्तरं सोमभावस्ततः पर्जन्याग्नौ हुतानां तेषां वृष्टिभावः। स हि न तत्कालमेव, किन्तु कृतकर्मभोगान्ते इति चन्द्रमण्डलमारूढानां धूममार्गिणामवस्थाबोधिकया आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वाथैतमेवाऽध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते यथेतमाकाशाद्वायुमित्यादिकया श्रुत्यावसीयते। सम्यक् पतत्युत्पतत्यस्माल्लोकात् स्वर्गलोकमिति व्युत्पत्त्या सम्पातपदेन कर्मबोधनात्। एवं सति सकामानां धूममार्गिणां सुकृतभोगोत्तरं यथा आवृत्तिस्तथैतेषां भोगोत्तरमेव वृष्टिभाव इति न्यायसाम्यात् सिध्यति। स च भोगः सकामानां मुख्यं फलं निष्कामानामवतारफलम्। उभयथापि फलत्वस्याप्रच्यवात् सर्वस्य भोगः प्राप्नोति, न त्ववान्तरफलस्ये सशेषत्वम्। यदि तस्मिन् शेषोऽङ्गीक्रियते तदा तत्र अभुक्तेऽवान्तरफलस्यावशेषे यावत्सम्पातश्रुत्यनुरोधेनाऽवान्तरफलत्वबाधः। नचानुशयाभावे सद्वासनाशून्यतायामग्रिमजन्मनि सदाचाराभावप्रसङ्गादवशेषस्यावश्यकत्वं शङ्क्यम्। उक्तरूपेण देवकृतोद्यमेन ज्ञानौपयिकशरीरभावादेव घटे छिद्रराहित्यवत् सदाचारसिद्धेर्न तस्य किञ्चित्प्रयोजनम्। अत उक्तहेतुद्वयान्निरनुशय एव वृष्टिभावं प्राप्नोतीति। सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति * कृतेत्यादि *। कृतपदेनात्र सोमभाव एवोच्यते। प्रकृतप्रश्नप्रतिवचने प्रथमं तस्यैव देवकृतत्वेनोक्तत्वात्। न तु कर्म। तस्य मुख्यफलावधिकत्वेनाऽवान्तरफलभोगतस्तदत्ययाभावादत्ययपदविरोधापत्तेः। अनुशयश्चात्राऽवान्तरफलसाधिका या सामग्री तस्या लेशः। अतः सोमभावनाशे तथेत्यर्थः। हेतुं व्याकुर्वन्ति * दृष्टमित्यादि *।

धकतादृशदेहवस्त्रादिसहित एव तस्मात् स्थानादपगच्छति । अन्यथा सद्य एव देहपातः स्यात् । अतो यथा लोके सानुशयस्तथात्रापि । स्मृतिश्च—'यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं स्विष्टस्य दत्तस्य कृतस्य शोभनम् । तेनाजनाभे स्मृतिमज्जन्म नः स्याद् वर्षे हरिर्यद् भजतां शं तनोति' इति देवगाथा । अतो ज्ञानौपयिकजन्म अनुशयवत एव भवति । अन्यथा पूर्वजन्मस्मृत्यभावे विषयासक्तिः प्रसज्ज्यते ।

ननु, अनुशयसहकृत एव जीवो नाद्भिः परिष्वक्तो भवेदत

* अन्यथा सद्य एव देहपातः स्यादिति * । उक्तरूपस्य लेशस्यापि कर्मजन्यत्वेन कर्मनाश एतन्नाशात् प्रारब्धकर्मनिर्वाणां न्यपतत् पाञ्चभौतिक इतिवत् सद्य एव देहः पतेत् तथा सति गमनं न सम्भवेदतो यथा लोके सानुशयस्तथात्रापीत्यर्थः । नन्वेवं सत्यावश्यकत्वाल्लाघवाच्च कर्मशेष एवानुशयोऽस्तु, न तु सामग्रीशेषोऽपीत्यत आहुः * स्मृतिरित्यादि * । तथाचाऽस्यां गाथायां शेषितं स्विष्टं दत्तं कृतमित्यनुक्त्वा यत् स्विष्टस्य दत्तस्य कृतस्य शोभनमिति स्विष्टादिसम्बन्धिसमीचीनमुक्तं. तेन कर्मजन्यो भोगसाधकसामग्रीलेश एव विवक्षित इति ज्ञायते, न कर्मशेषोऽतः स एवात्रानुशय इत्यर्थः । सिद्धमाहुः । * अत इत्यादि * । ननु 'कदाचित् सुकृतं कर्म कूटस्थमिव तिष्ठति । मज्जमानस्य संसारे यावद् दुःखाद् विमुच्यत' इत्यन्या स्मृतिः कर्मरूपमप्यनुशयं दर्शयतीति नैकान्तत उक्तरूपानुशयनिश्चय इत्यत आहुः । * अन्यथेत्यादि * । उक्तरूपस्यानुशयस्याभावे पूर्वजन्मस्मारकस्याभावेन पूर्वजन्मस्मृत्यभावे सति विषयासक्तिः प्रसज्ज्येत । अतः प्रकृते उक्तरूप एवानुशयो ग्राह्य इत्यर्थः । पुनः शङ्कन्ते * नन्वित्यादि * । अयमर्थः । पूर्वजन्मस्मारकं यद् दृष्टं वक्तव्यं संस्कृतेन्द्रियप्रभृति, तद्देहमन्तरेण स्वकार्यासमर्थं सद्देहमाक्षेप्स्यति । तथा सति तत एव सिद्धावपां परिष्वङ्गो निष्प्रयोजन इति सोमभावनाशेऽपामपि ताजात्याजाशापत्त्या प्रक्रान्तस्याम

आह ॥ यथेतम् ॥ यथागतम् । अन्यथा प्रश्ननिरूपणयोर्बाधः स्यात् । तर्हि तावदवान्तरफलसाधकसहितः स्यादत आह ॥ अनेवञ्च ॥ एवम्प्रकारयुक्तागमनं नास्ति । भोगस्य जातत्वात् । चकाराद् वैराग्यसहितोऽपि । तस्मादनुशयवान् भिन्नप्रकारान्भिः परिष्वक्तो देवकृपासहितो वृष्टिर्भवतीति ॥ ८ ॥

चरणादितिचेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥९॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु नात्रोत्तमजन्मार्थमनुशयोऽपेक्ष्यते, चरणादेव भविष्यति । तद् य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत् ते रमणीयां योनिमापद्येरन्नित्यादिना यः पूर्वजन्मनि विहिताचरणं करोति स उत्तमं जन्म प्राप्नोति, यस्तु निषिद्धाचरणं करोति स श्वादियोनिं प्राप्नोतीति साधुकारी साधुर्भवतीत्यादिश्रुत्या च प्रतिपाद्यते । प्रकृते तु तस्य रमणीयचरणस्य चरणादेव

ईदृशेऽनुशये स्यादतोऽयमयुक्त इति पूर्वपक्ष्याशयः । सिद्धान्तमाहुः । * यथागतमित्यादि * । धूममार्गे यथेतमित्युक्तम् । अत्राप्यभ्रे वृष्टिभावाभिरुच्यते । अतः प्रकारान्तरीयदेहाङ्गीकारे तद्विरुध्येतेत्यतो न तथेत्यर्थः । शेषं स्फुटम् । तेन सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । एषां भिन्नप्रकारत्वं तु भोगमात्रसाधिकाभ्यः पूर्वाभ्य इदानीन्तनानां वैराग्यसाहित्यात् संस्काराधिक्येन तत उत्कर्षोऽत्र बोध्यम् । अत्रैवं सूत्रार्थः सिद्ध्यति । कृतात्यये, देवकृतस्य सोमभावस्य नाशे सति, अनुशयवान् तच्छेषवान् । यथेतं पूर्ववदद्भिः सम्परिष्वक्तः । अनेवं च, अपां संस्कृतत्वात् भिन्नाकारेण नीचैर्वृष्टिभावार्थं रंहति । चकारो नीचैरागमनस्य द्योतकः । तत्र हेतुः । दृष्टस्मृतिभ्यामिति ॥ ८ ॥

चरणादितिचेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ किञ्चिदित्यादिना सूत्रप्रकतार्थं पूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति * नन्वित्यादि * । श्रुतौ

तस्य सम्यग् जन्म भविष्यति किमनुशयसहभावेनेतिचेद्, न। चरण-श्रुतौ या योनिरुक्ता सा उपलक्षणार्था, अनेन पूर्वजन्मनि समीचीनं कृतमिति ज्ञापिका । न तु तस्मिञ्जन्मनि समीचीनकरणे नियामिका । अन्यथा ब्राह्मणानां निषिद्धकरणं न स्यात् । तस्मादनुशयोऽपेक्ष्यते ज्ञानोपयोगार्थमिति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते ।

कार्ष्णाजिनिग्रहणं पञ्चाग्निविद्यायां भिन्नप्रकारत्वज्ञापनार्थम्। तस्मादस्य स्वमते भिन्नत्वान्न शङ्का, नचोत्तरम् । न हि पञ्चाग्निविद्यायां पुरुषादन्यभावः सम्भवति । प्रकरणपरिगृहीता श्रुतिर्नान्यत्र न्यायसम्पादिका ॥ ९ ॥

अभ्याशो हेति पदं क्षिप्रार्थकम । यत्पदं तु क्रियाविशेषणं हेत्वर्थकं वा । तथाच यद्यप्येताभ्यां श्रुतिभ्यां यथायथमाचरतः कर्मतश्च जन्मोक्तं, तथापि प्रकृते पञ्चाग्निप्रकरणं तु चरणादेवोक्तमतोऽत्र तदेव ग्राह्यमित्यर्थः । परिहाराशयमाहुः । * नेत्यादि *। चरणस्य जन्मनियामकत्वोपगमेऽपि न तज्जन्मीनकर्मनियामकत्वम् । उक्तरूपनिषिद्धकर्मप्रत्यक्षाविरोधात् । अतस्तदर्थमनुशयेऽवश्यं वाच्ये जन्मबोधिकाऽपि चरणश्रुतिः, काकवदेवदत्तस्य गृहमितिवत् पूर्वजन्मकृतं समीचीनकर्मोपलक्षयिष्यति । यद् ये रमणीयचरणास्ते रमणीयां योनिम् आसमन्तात् पद्येरन् । गत्यर्थपद्यतेर्ज्ञानार्थत्वात् तत्र विशेषावधारणे कर्मजन्यां तां योनिं ज्ञापयेयुरित्यर्थः । अतः सिद्धमनुशयेनेति कार्ष्णाजिनेराशयः । नामग्रहणप्रयोजनमाहुः । * कार्ष्णाजिनीत्यादि * भिन्नप्रकारत्वं तु कर्मशेषरूपानुशयशून्यत्वम् । तेन सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि *। कार्ष्णाजिनिमतीयात् कर्मशेषरूपानुशयाद् अस्य भोगसाधकसामग्रीशेषरूपस्य फलशेषस्यानुशयस्य भिन्नत्वात् तस्य च दृष्टस्मृतिभ्यां सिद्धतया चरणेन गतार्थताया आपादयितुमशक्यत्वान्नाशङ्का । तदभावादेव च नोत्तरमप्यपेक्षितमित्यर्थः । एतदेवोपपाद्य दर्शयन्ति । * न हीत्यादि *। पञ्चाग्निविद्यायां हि

आनर्थक्यमितिचेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

नन्वेवं सति चरणश्रुतिरनर्थिका । ज्ञापनायां प्रयोजनाभावात् । अतो विधायकत्वं श्रुतेरिष्टानिष्टफलबोधकश्रुतिवत् । अतः कर्मतारतम्येन फलविधानान्निष्कामकर्मकर्तुर्ज्ञानोपयोगिदेहविधानं भविष्यतीति अनुशयसहभावो व्यर्थ इति चेन्न । तदपेक्षत्वात् । धूमादिमार्गस्य तस्याः श्रुतेरपेक्षत्वात् काम्येष्टादिकारिणः फल-

उक्तप्रकारेण देवैर्हुतस्य प्रश्ननिरूपणाभ्यां पुरुषभावः प्रतिपादितोऽतः साक्षाद्वैदिककर्मणः फलाऽवश्यंभावनियमेन पुरुषादन्यभावो न सम्भवत्यतोऽस्याः कर्मान्तराद्भिन्नप्रकारत्वम् । पञ्चाग्निश्रुतिश्च प्रश्नादिबोधितप्रकरणपरिगृहीता, न कर्मान्तरस्थले न्यायसम्पादिका । अतो नात्र शङ्कान्तरं, किन्त्वन्यथैव ते इत्यर्थः ॥ ९ ॥

आनर्थक्यमितिचेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ साधारणानुशयपक्षे किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन पूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्यादि * । अयमर्थः । चरणश्रुतेः पूर्वजन्मीनकृत्युपलक्षकत्वं तस्या वैयर्थ्यापादकम् । न हि तस्मिन् ज्ञात इह जन्मनि कोऽपि पुमर्थः सिद्ध्यति । अतस्तदभावाय चरणेनैतज्जन्मविधायकत्वं, तस्या अङ्गीकार्यम् । यथा, प्रतितिष्ठन्ती ह वै य एता रात्रीरुपयन्तीति, केवलाद्यो भवति केवलादीत्यादौ प्रतिष्ठाकेवलाद्यत्वादिबोधनेन रात्रिसत्रं कुर्यात्, केवलादनं न कुर्यादिति कल्प्यते, तथा रमणीययोनिकामो रमणीयाचरणं कुर्यादिति । अतः कर्मतारतम्येनात्र फलस्यैव विधानान्निष्कामकर्तुर्ज्ञानोपयोगिदेहविधानं तादृशदेहोत्पत्तिश्चरणादेव प्राप्तं भविष्यतीत्यनुशयसहभावो व्यर्थ इत्यर्थः । परिहारांशं व्याकुर्वन्ति । * धूमादीति * । अपेक्षत इत्यपेक्षः । पचाद्यच् । तस्या अपेक्षस्तदपेक्षः । धूमादिमार्गस्य तथात्वादित्यर्थः । धूमादिमार्गस्य कथं चरणश्रुत्यपेक्षत्वमित्याकाङ्क्षायां तद् व्युत्पादयन्ति * काम्येत्यादि * । द्विविधा हीष्टादिकारिणो, निष्कामाः सकामाश्च । तत्राद्यस्य फलसामग्रीशेषरूप एवानुशय इत्युक्तम् । द्वितीयस्य तु देवगाथोक्तबुद्ध्यभा-

भोगानन्तरमुत्पत्तौ सुखानन्तरं दुःखमिति न्यायेन पापस्यैवोपस्थितत्वादसमीचीनशरीरप्राप्तिर्मा भवत्विति रमणीयानुष्ठातॄणां रमणीयशरीरप्राप्तिरेव बोध्यते, न न्यायेनासमीचीनशरीरमिति । तस्मादन्यनिषेधार्थं सार्थकत्वान्नानुशयप्रतिषेधिका ।

किञ्च । रमणीययोनिः किमाकस्मिकी, सकारणा वा । नाद्या वेदवादिनाम् । द्वितीये तु स्वकर्मणा पितृलोक इति वस्त्रादिसरूपता च वक्तव्या । प्रजामनुप्रजायन्ते श्मशानान्तक्रियाकृत इति च । त्रैविद्या मां सोमपा इत्यादिना इन्द्रलोकभोगानन्तरं तथैव पुनर्भवनं च वक्तव्यम् । नच सर्वेषामैक्यम् । भिन्नरूपत्वात् । तस्मात् कर्मकर्तृवैचित्र्येण श्रुतिस्मृतिभेदाः समर्थयितव्या, न त्वेकमपरत्र निविशते । उपरोधप्रसङ्गात् । तथाच प्रकृतेऽपि अनुश-

---

वात् सुकृते भुक्ते तदनन्तरमुत्पत्तौ सुखानन्तरं दुःखमिति न्यायेन पापस्यैवोपस्थितत्वादसमीचीनशरीरप्राप्तिरापद्यते । सा तस्य मा भवत्वित्येतदर्थं रमणीयानुष्ठातॄणां रमणीयशरीरप्राप्तिरेव बोध्यते । ये सकामा इष्टादिकारिणस्ते समीचीनाचरणात् समीचीनं शरीरमाप्नुवन्तीति न न्यायेनासमीचीनं शरीरमिति । तस्मात् सकामानामसमीचीनशरीरनिषेधार्थं तस्या उक्तत्वान्नानुशयस्य सा प्रतिषेधिका । धूममार्गमुपक्रम्य तस्या उक्तत्वात्, तद्य इहेत्यनेन तन्मार्गीयाणामेवोल्लेखाच्च धूममार्गस्यैव तदपेक्षत्वम् । इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीत्यादिना पञ्चाग्निविद्यायाः समापितत्वान्न तस्यां तदपेक्षेति तथेत्यर्थः । ननु, तद्य इहेत्यत्रादानां रेतःसिचामेवोल्लेखस्तथात्वं च निष्कामकारिष्वपि तुल्यमतस्तेष्वपि नानुशयापेक्षेत्यत आहुः । * किञ्चेत्यादि * । यस्त्वं देहार्थमनुशयं नाङ्गीकरोषि तत्र किं रमणीययोनिराकस्मिकी तवाभिप्रेता उत सकारणा । तत्राद्या कल्पना तु बाह्यत्वापादिका । अतो द्वितीयः पक्ष आदर्त्तव्यः । तत्र चरणमेव कारणत्वेन त्वया वाच्यम् । चरणं शीलम् । 'अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा । अनुग्रहश्च दानं च शीलमेतद्विदुर्बुधाः'

याभावे भक्षणभवनयोर्नियमो न स्यात् । ब्राह्मणादीनामप्यभावे ब- लिहरणे श्वचण्डालयोर्भक्षणम् । ब्राह्मणभक्षणेऽपि मलभावे शूकर- भक्षणम् । अनुशयस्य नियामकत्वे तुषादिष्वन्नभाव एव यावत्

इति स्मृत्युक्तं वा । शुचौ तु चरिते शीलमिति कोश्याद्वर्णाद्यविरुद्ध- मन्यद्वा स्वकर्म चरणपदेन ग्राह्यम् । तदा स्वकर्मणा पितृलोक इति वाक्यादग्निष्वात्तादिलोकस्तत्फलम् । तथा पैतृमेधिकेन संस्कृतानां सपिण्डीकरणवाक्यानुरोधाद्वस्वादिरूपता च वक्तव्या । तथा, प्रजा- मन्वितिवाक्यानुरोधात् पुत्रगृहे तत्पुत्ररूपेण जननमपि वक्तव्यम् । तथा, त्रैविद्यामामिति वाक्यान्मर्त्यलोके पूर्ववदेव सोमपात्वेन भवनं वक्तव्यम् । नच सर्वेषां फलैक्यम् । तेषां फलानां देशभेदेन प्रकारभे- देन च भिन्नरूपत्वात् । तस्मात् फलभेदे कारणभेदस्यावश्यकत्वात् कर्मवैचित्र्येण भिन्नस्वभावकर्तृवैचित्र्येण च वाक्यभेदाः समर्थयि- तव्याः । इदं वाक्यमेतादृशकर्मपरमेतादृशकर्तृपरमिति । 'ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना । करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्म- संग्रह' इति प्रतिज्ञाय गीतायां तद्भेदानामुक्तत्वात् । एवं सिद्धे अस- द्गुणत्वे तत्र तत्र तत्तत्फलभोगोत्तरमावृत्तौ तज्जन्मीनकर्मनियमार्थ- मनुशयोऽवश्यं वक्तव्यः । एवं यथाऽन्यत्र तथाच प्रकृतेऽपि तथैव प्रकृतचरणवाक्येऽपि शब्दात् । ततः पूर्वस्मिन् धूममार्गवाक्ये च नाना- ऽन्नानां तद्भक्षणस्य नानायोनीनां चोक्तत्वादनुशयस्तत्रापि नियाम- कत्वेनावश्यमभ्युपेयः । तदभावे भक्षणभवननियमाभावापत्तेः । नच भक्षणे तस्य न नियामकत्वमिति शङ्क्यम् । ब्राह्मणादीनामित्याद्युक्तप्र- कारस्य दर्शनादनुशयाभावे भक्षितादप्यन्नात् समीचीनं रेतो न स्यात् । तादृशरेतसोऽभावे ततः समीचीनयोनेरप्यभावः । अतो रम- णीययोनिं प्रति चरणस्य हेतुत्वं वदताप्यवश्यं नियामकत्वेनानुशयो- ऽङ्गीकार्यः । नचान्नभावेऽपि तत्र तुषस्यापि दर्शनात् ततः समीचीनरे- तोऽनुत्पत्तिः शङ्क्या । तस्य गोप्रभृतिभिर्भक्षणे ततो दुग्धरूपेणान्न- भावस्य सिद्धेः । अद्यमानस्यैवान्नत्वादिति । एवं सिद्धे तस्यावश्य- कत्वे अनुसीव्यमानस्य तस्यैव चरणं प्रत्यपि नियामकत्वम् । अतः

समीचीनरेतोभावः । तस्मादुपलक्षणतैव चरणश्रुतेर्युक्ता । तस्मादनुशयसहित एव वृष्टिभावं प्राप्नोतीति सिद्धम् ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ११ ॥

फलांश एवानुशय इति तु स्वमतम् । कर्म फलञ्च द्वयमेवेश्वरेच्छया नियतम् । कर्म पुनर्भगवत्स्वरूपमेव ब्रह्मवादे । सोऽभिव्यक्तः फलपर्यन्तं तदादिसंयोग इति स्वमतम् । अन्तसंयोगपक्ष-

सकाम एव धूममार्गे नानाफलानामुक्तत्वात् तत्रैव चरणापेक्षा, न तु निष्कामे पञ्चाग्निविद्यासम्पादितदेहे । तस्मादत्र योन्यादिनिरूपणद्वाराऽप्यनुशयोपलक्षणतैव चरणश्रुतेर्युक्तेत्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादनुशयेत्यादि * । * तस्मादिति * । सर्वत्राप्यनुशयस्यावश्यकत्वात् ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ एवं चरणादेव फलं भविष्यत्यनुशयाङ्गीकारो व्यर्थ इत्याशङ्क्य कार्ष्णाजिनिमतोपन्यासेन तदुपष्टम्भेन च धूमादिमार्गे कर्मात्मकानुशयस्याप्यवश्यकत्वं साधितम् । अतः परं तस्य कियत्पर्यन्तमनुवृत्तिरित्याकाङ्क्षायां तद्विवक्तुमिदं सूत्रं प्रववृत इति बोधयितुं सूत्रमवतारयन्ति । * फलांश इत्यादि * । पञ्चमस्कन्धोक्तदेवगाथारूपस्मृतौ फलांशरूप एवानुशय इति सोऽन्तिमं भगवत्स्मृतियुक्तं जन्मोत्पाद्य निवर्त्तते । तदुत्तरं यन्मोक्षसाधनमपेक्षितं तत्तु स्मरणपूर्वकं भजतां भगवानेव सम्पादयति । यदि कथञ्चित् पापोत्पत्तिस्तदापि 'स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः । विकर्म यच्चोत्पतितं कथञ्चिद् धुनोति सर्वं हृदि संनिविष्ट' इति, यत् करोषि यदश्नासीत्यादिवाक्यात् साक्षात् परम्परया वा भगवतैव निवार्यत इति न पूर्वोक्तानुशयाऽपेक्षेति स्वमतम् ।

किञ्च । कर्मात्मकानुशयपक्षेऽपि, कर्म तत्फलं चेति द्वयम्, एष उ एवेत्यादिश्रुत्या ईश्वरेच्छयैव नियतम् । कर्म पुनर्भगवत्स्वरूपमेव । ब्रह्मवादे 'द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च । वासु-

माहैकदेशित्वज्ञापनाय । सुकृतदुष्कृते एव विहितनिषिद्धकर्मणी अनुशय इति बादरिराचार्यो मन्यते । तेन मोक्षपर्यन्तमनुशयोऽनुवर्तिष्यत इति सूत्रफलम् । तुशब्देन निरनुशयपक्षशङ्कैव नास्तीत्युक्तम् । एवं द्वितीयाऽऽहुतिर्निर्द्धारिता ॥ ११ ॥

देवात् परो ब्रह्मन्न चान्योऽर्थोऽस्ति तत्त्वत' इति द्वितीयस्कन्धे ब्रह्मवाक्यात् । स द्विविधकर्मस्वरूपो भगवान् फलपर्यन्तमभिव्यक्तस्तिष्ठति । सम्पूर्णे फले जाते तिरोधत्ते । कर्मशेषात्मकोऽनुशयो निवर्त्तते । अतस्तस्य अभिव्यक्तिमारभ्य फलपर्यन्तं संयोग इति स्वस्य बादरायणाचार्यस्य मतम् । तत्, कृतात्ययसूत्रव्याख्याने देवगाथास्मृत्या सूचितम् । तत्रान्येषां न संमतिरिति बोधयन्, आन्तं मोक्षावधि कर्मसम्बन्ध इत्याकारकमन्तसंयोगपक्षं बादरेरेकदेशित्वज्ञापनायाहेत्यर्थः । एकदेशित्वं त्वनुशयमात्राङ्गीकाराज्ज्ञेयम् । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * सुकृतेत्यादि * । अभुक्तफले ते इत्यर्थः । शेषोऽर्थस्तु निगदव्याख्यात एव ।

अन्ये तु चरणसूत्रे उपलक्षणार्थेत्यस्य चरणश्रुतिर्लक्षणया कर्मबोधिकेत्यर्थमाहुः । अग्रिमे तु, तर्हि चरणानर्थक्यमितिचेन्न, कर्मण आचारापेक्षत्वादित्यर्थमाहुः । तृतीये तु, धर्मं चरतीत्यादिप्रयोगाच्चरणशब्देन सुकृतदुष्कृते एवोच्येते इत्यर्थमाहुः । तत्राप्यन्ततो गत्वैक एवार्थः ।

सिद्धं निगमयन्ति । * एवमित्यादि * । अत्रेदं हृदयम् । निष्कामकर्माणि न स्वर्गादिजनकानि, किन्तु पावनान्येवेति तत्प्रकारबोधनाय पञ्चाग्निविद्याप्रवृत्तिं ज्ञापयितुमयं पादः । अन्यथा चन्द्रगतेः सर्वसाधारण्यादेतद्धोमवैयर्थ्यमेव स्यात् । अतो निष्कामकर्माणि द्युलोके यजमानमानीय तिरोदधति । तदनन्तरकार्यं तु तद्व्यापारभूता देवा एव कुर्वन्तीति न तत्र कर्मानुशयोऽपि तु फलानुशय एव । यः पुनः सकामकर्मात्मको मार्गस्तत्र तु कर्मानुशय एव । अत एवैकादशे आत्मा च कर्मानुशयं विधूयेति भगवतोक्तम् । अतस्तन्मार्गीयानुशयं संग्रहीतुं मतान्तरोपन्यासः । अतो द्वितीया सोमाहुति-

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

तुल्यत्वेन विचारे ऐक्ये वा पञ्चाहुतिधूममार्गयोः सोमभावं गतस्य पुनरावृत्त्युपसंहारे उपलक्षणेनापि पापाचारवतामुपसंहारदर्शनात् तेषामप्याहुतिसम्बन्धो धूममार्गश्च प्राप्नोति । तन्निराकरणार्थमधिकरणारम्भः । ननु अनिष्टादिकारिणामपि सोमभावः श्रूयते । इष्टादिकारिव्यतिरिक्तानां, ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति कौषीतकिनः समामनन्ति । अत्र च कपूयां योनिमापद्यन्त इति पर्यवसानम् । तेन सर्वे चन्द्रमसं गच्छन्ति । अयमाशयः । कर्माकर्मविकर्मेति त्रिविधकर्मविधायको वेदः । अग्निहोत्रं जुहुयात् । यस्य वेदश्च वेदी च विच्छि-

रेवमुक्तप्रकारेणानुशयवत एव वृष्टिभावं जनयति । अनुशयश्च योग्यदेहसम्पत्तिपर्यन्तमनुवर्तते इति प्रकारेण निर्द्धारिता, न तु मतान्तरोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ ११ ॥ २ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ ननु उक्ताधिकरणेन फलपर्यन्तं विचारे कृते किमन्यदवशिष्टं येनाधिकरणप्रणयनमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रणयनप्रयोजनमाहुः । * तुल्यत्वेनेत्यादि * । सोमभावस्य पञ्चाग्निविद्यायां धूममार्गे चोक्तत्वात् पञ्चाग्निप्रकारेण शरीरं प्राप्स्यतो धूममार्गिणश्चैकरीत्या विचारे सोमभावतौल्यादैक्यं वाऽङ्गीकृते मार्गद्वयेन सोमभावं गतयोः पुनरावृत्त्युपसंहारे कपूयचरणानामप्युक्ततया तेषामपि मार्गद्वयसम्बन्धः प्राप्नोति । स च वाक्यान्तरविरोधान्नेष्ट इत्यस्यावशिष्टत्वात् तदर्थमधिकरणारम्भ इत्यर्थः । एवमारम्भं समर्थयित्वा अस्य पूर्वपक्षसूत्रत्वं ज्ञापयन्तो व्याकुर्वन्ति * नन्वित्यादि * । ननु सर्वेषां सोमभावेऽप्याहुत्यादिसंसर्गः कथमित्याकाङ्क्षायां तदाशयमाहुः । * अयमित्यादि * । कर्माकर्मविकर्मेति प्रकारेण कर्मत्रैविध्यं बोधयन् विधायको वेदस्त्रिविधः । अग्निहोत्रमित्यादिवाक्यत्रयं तत्रोदाहरणम् । तेष्वकर्मबोधकस्य कर्माकर्तृ-

घ्नेते त्रिपूरुषम् । न हिंस्याद् भूतजातानि । ब्राह्मणादीनामपि त्रिविधकरणं सम्भवति । न हि सर्वोऽप्येकान्ततो विहितं वा प्रतिषिद्धं वा करोति । ततो विहितकर्तुरपि त्रयसम्भवाज्ज्ञानाभावेन फलभोगनैयत्यात् सोमभावाऽनन्तरमेवाऽकर्मविकर्मभोगो वक्तव्यः । अत एवाविशेषोपसंहारौ । तस्मात् सोमभावानन्तरमेव सर्वेषां जन्मेति प्राप्तम् ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ
तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । विहितव्यतिरिक्तकर्तॄणां संयमने यमसंनिधाने सुखं दुःखं वा अनुभूय आरोहावरौ । अनुभवार्थमा-

निन्दया अकर्मनिषेधमुखेन तत्कर्मविधायकत्वम् । विकर्मबोधकस्य तु निषिद्धप्रागभावपरिपालनद्वारा तद्विधायकत्वम् । स चैवं त्रिविधो वेदस्त्रैवर्णिकाधिकारिकः । तेषां च, न हीत्यादिनोक्तरीत्या त्रयसम्भवात् । ज्ञानाभावेन फलभोगनैयत्यात् । विहितस्य बलिष्ठत्वेन पूर्वं तद्भोगात् पूर्वं सोमभावस्ततो भुक्ते तस्मिन्नन्ययोर्भोगः, स च भूम्यादिष्वेवेति ज्ञापनायैव, तद्य इह रमणीयचरणा य इह कपूयचरणा य इत्युभयोरविशेषेणोपसंहारावुक्तौ । तस्मात् सोमभावानन्तरमेव सर्वेषाम् अकर्मविकर्मभोगार्थं जन्म, सोमभावश्च पूर्वोक्तरीत्या द्वाभ्यामेवेति सर्वेषामेव आहुत्यादिसम्बन्ध इति प्राप्तम् । तथाच पूर्वाधिकरणे यः सर्वेषां सोमभावाभावः प्रतिपादितो, यच्च पञ्चाग्निसाधितदेहानां फलानुशय एवेति निर्णीतं तदयुक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ * पक्षमिति * इष्टादिव्यतिरिक्तकारिणां सोमभावप्राप्तिपक्षम् । * अनुभवार्थमिति * पुण्यफलाऽनुभवार्थम् । * अनुभूयेति * तत्तल्लोके पुण्यफलमनुभूय । तस्मात् स्थानादवरोहो, न तु चन्द्रगतिरित्यर्थः ।

रोहोऽनुभूयावरोहः । कुतः ? । तद्गतिदर्शनात् । तेषां गतिर्विस-दृशी दृश्यते । वेदे हि प्रथमं विहिता द्वेधा गतिः, सकामा नि-ष्कामा चेति । सकामा यथाकाममनन्तविधा । निष्कामा ज्ञानर-हिता द्विविधा वैदिकगृह्यस्मार्तभेदेन । तत्र गृह्यस्मार्ते यमः । श्रौ-ते सोमभावः । तत्र त्रेताग्निविधानेन, निष्कामानामदम्भानां पु-ण्यं स्यादित्यधिकारिविशेषणात् । विशेषतः सामान्यतश्च प्रायश्चि-त्तविधानात् । यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यत इति । तरति ब्रह्महत्यामिति च सर्वप्रायश्चित्तविधानात् । ब्रह्मानुभवाभावे सोमगतिरेव ।

पूर्वजन्मधर्मस्य चित्तशुद्धावुपयोगः । तदानीन्तनस्य गङ्गा-स्नानादेः श्रौताङ्गत्वम् । अतः पापस्याभावात् पुण्यस्योपक्षीणत्वात्

हेतुं व्याकुर्वन्ति । * तेषामित्यादि * । तेषां विहितव्यतिरिक्तकर्तॄ-णां गतिः फलप्राप्तिर्वेदे विसदृशी सोमभावविलक्षणा दृश्यत इत्य-र्थः । तद् व्युत्पादयन्ति * वेदे हीत्यादि * । अर्थस्तु स्पष्टः । श्रौते सोमभाव एवेत्यत्र किं नियामकमित्याकाङ्क्षायां विभजन्ते * तत्रेत्या-दि * । निष्कामानामिति वाक्यं तु स्मार्त्तम् । श्रुत्योस्तु तैत्तिरीय-स्वाध्यायब्राह्मणस्था प्रथमा । संहितापञ्चमाष्टकस्था द्वितीया । पुण्यः स्यादिति पुण्यो लोको भवेत् । विशेषतः प्रायश्चित्तविधानं. पूर्वस्यां यदर्वाचीनमेन इति श्रुतावुक्तम् । सामान्यतस्तद्विधानं, द्वितीयस्यां तरतीति श्रुतौ । तथाच निष्कामानामदम्भानां पापस्योक्तप्रकारेण निवृत्तत्वाद् ब्रह्मानुभवाभावे मोक्षस्याभावात् सोमभावेऽधिकारि-विशेषणं पापनिवृत्तिश्च नियामिकेत्यर्थः । नन्वग्न्याधानिनां गृह्यस्मा-र्त्तधर्मस्यापि सत्त्वात् तेषां यमगतिरपि वक्तव्येति कथं सोमगति-रेवेत्युच्यत इत्याशङ्कायामाहुः । * पूर्वेत्यादि * । * पूर्वजन्मधर्म-स्येति * पूर्वजन्मीनस्मार्त्तधर्मस्य । तथाच श्रौतस्य बलिष्ठत्वेन गृह्य-स्मार्त्तस्यैवमुपयोगात् सा नेत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः । * अत इ-

तस्य पञ्चाग्निप्रकार एव। ज्ञानोपयोगिजन्मनि पापसंश्लेषाभावोपायमग्रे वक्ष्यति। पितृमेधप्रथमाहुतिमन्त्रस्तु मन्त्रत्वाच्चमसवन्न गतिनियामकः। त्रेताग्निविद्यारहितानां पुण्यपापोपभोगो यम एव।

वैवस्वते विविच्यन्ते यमे राजनि ते जनाः।
ये चेह सत्येनेच्छन्ते य उ चाऽनृतवादिन इति।

यमगतेः पञ्चाग्निविद्यायाश्चैषा व्यवस्था। चित्तशुद्धिभावा-

त्यादि *। ननु भवत्वेवं पूर्वनिवृत्तिस्तथाप्युत्तरया स संसर्गस्त्वनिवार्य इति पञ्चाग्निप्रकारेऽप्यपायः सम्भाव्यत इति ज्ञानोत्पत्तिस्तु दुर्घटैवेत्यत आहुः। * ज्ञानेत्यादि *। * अग्र इति *। तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशावित्यत्र। ननु ब्रह्मतत्त्वज्ञस्याहिताग्नेर्दहनादिसंस्कारो ब्रह्ममेधस्तद्रहितस्याहिताग्नेर्दहनादिसंस्कारः पितृमेधस्तस्य प्रथमाहुतौ, वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानमिति मन्त्रे यमसम्बन्ध उक्त इति कथं वैदिकानां सोमगतिरेवेत्युच्यत इत्यत आहुः। * पितृमेधेत्यादि *। अयं मन्त्रस्त्वर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इतिमन्त्रवत् सिद्धार्थबोधकत्वान्नाहिताग्निमात्रस्य यमगतिनियामकः। त्रेताग्निबोधकपदाभावात्। केवलगृह्यस्मार्त्ताग्निवत्त्वस्याप्याहिताग्नित्वस्य तुल्यतया तैरेव चारितार्थ्याच्च। तस्मान्निष्कामस्याग्न्याधानिनोऽपि सोमगतिरेवेति निश्चयः। अतः परं गृह्यस्मार्त्तानां गतिं विचारयन्ति। * त्रेतेत्यादि *। पापान्तराभावेऽपि त्रेताग्निराहित्येन विहिताननुष्ठानस्य जातत्वात् तथेत्यर्थः। तेन सिद्धमाहुः। * यमगतेरित्यादि *। तथाच यमगतेः पञ्चाग्निविद्यायाश्च एषा गृह्यस्मार्त्तश्रौतभेदेन भिन्ना व्यवस्थेत्यर्थः। ननु, वैवस्वते विविच्यन्त इति हि तैत्तिरीयाणां श्रुतिः। सा च वैदिकानपि सङ्ग्रहीष्यति। तस्या गृह्यस्मार्त्तैकपरत्वे नियामकाभावादतो न पूर्वोक्ता व्यवस्था युक्तेत्याशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः। * चित्तेत्यादि *। यस्य चित्तशुद्धिस्तस्योत्तरकाण्डोक्तः पञ्चाग्निसम्बन्धः। यस्य न सा तस्य, न साम्परायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं चित्तमोहेन मूढम्, अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनःपुनर्वशमापद्यते म इति यमवचनश्रुतेः पूर्व-

ऽभावाभ्यां वा अवश्यं काण्डद्वयव्यवस्था । एकस्यैतद् वक्तव्यम् । सकामनिष्कामभेदो वा वेदान्तिनामपि पापार्थं यमापेक्षणाव सा गतिर्वक्तव्यैव । तस्मान्न सर्वेषां सोमगतिः ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

स्मरन्ति व्यासादयः । "यमेन पृष्टस्तत्राहं देवदेव जगत्पते । पूर्वं त्वमशुभं भुङ्क्ष्व उताहो नृपते शुभम्" इत्यादि । चकारा-ल्लोकप्रसिद्धिः ॥ १४ ॥

अपि सप्त ॥ १५ ॥

काण्डोक्ता वैवस्वतगतिरित्येवं श्रौतपरत्वेनैव तदुभयव्यवस्था मन्त-व्या । तत्र हेतुः । * अवश्यमित्यादि * । गतिर्हि पञ्चाग्नियमभेदेन काण्डद्वयेऽप्युक्ता । यदि तत्र व्यवस्था काचिन्नोच्येत तदा गतिद्व-यं सङ्कीर्येत । अतस्तदभावार्थमवश्यं काण्डद्वयस्य व्यवस्था । तत्रै-कस्य येन केनापि प्रकारेण जघन्यस्योत्तमस्य च यथा यथामेतद्गति-द्वयमसङ्कीर्णं वक्तव्यम् । सङ्गफलयोस्त्याग एव यज्ञादीनां पावनत्व-स्य गीतायामुक्तत्वात् । पूर्वोपपादितः सकामनिष्कामभेदो वा तद-र्थं वक्तव्यः । अन्यथा एकतरश्रुतिव्याकोपस्य दुष्परिहरत्वादिति । ननु पूर्वकाण्ड एवेयं व्यवस्था भवतु । उत्तरकाण्डे तु ज्ञानस्य प्रा-धान्यात् तस्य च सर्वकर्मदाहकत्वान्नैतद्व्यवस्थोपयोग इत्याशङ्का-यामाहुः । * वेदान्तिनामित्यादि * । तथाच, सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि, न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृदिति वाक्यात् कर्म तु नियतं, ज्ञानं तूपायसाध्यत्वान्न श्रवणमात्रात् सर्व-स्योत्पद्यते । अतस्तेषामपि सा वक्तव्यैवेति, ये चेति श्रुतिः पूर्वोक्त एव विषये सङ्कोच्येत्यर्थः ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ अपि सप्त ॥ एतत्सूत्रद्वयभाष्यं प्रकटार्थम् । त-त्रापि, पूर्वसूत्रभाष्ये लोकप्रसिद्धिर्नाम भ्रान्त्या यमदूतनीतानां प्रत्या-गतानामनुभवस्य पौराणिकवाक्यसंवादरूपा बोध्या ॥

चेत्यनुवर्तते । पापोपभोगार्थं यमाऽऽलयगमनमङ्गीकर्तव्यम् । यतस्तत्र नरकाः सप्त सन्ति रौरवादयः । सप्तसंख्या संख्याभेदेष्ववरकक्षा । सर्वथा निराकरणाभावाय सप्तग्रहणम् । तस्माद् यमगतिरस्ति ॥ १५ ॥

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु नरकेषु चित्रगुप्तादयो भिन्ना एवाधिकारिणः सन्ति । तथा सति तृतीयः पक्षः स्यादत आह । तत्र नरकादिषु येऽधिकारिणस्ते यमायत्तास्तत्सेवकाः । अतो यमस्यैव तत्रापि व्यापारान्न तृतीयपक्षप्राप्तिः । चकारात् सुखदुःखभोगेऽपि । तृतीयपक्ष एव विरोधः ।

द्वितीयसूत्रभाष्ये च * यमगतिरस्तीत्यस्य सोमगतेरतिरिक्तास्तीत्यर्थो बोध्यः ॥ १४ ॥ १५ ॥

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * किञ्चिदित्यादि * । आशङ्कां व्युत्पादयन्ति । * नन्वित्यादि * । यदि विलक्षणगतिदर्शनानुरोधेन, ये केचेति श्रुतिं सङ्कोच्य फलाधिकारिण्यां यमगतिर्द्वितीयाङ्गीकृता, तदा नरकाणां चित्रगुप्तादीनां च ततोऽपि वैलक्षण्ये सति युक्तेस्तौल्यात् सोऽपि तृतीयः पक्षः स्यात् । अन्यथा तु यमस्य नरकेष्वधिकारित्वाभावान्नियामकाभावेन तद्गतेरप्राप्त्या तद्बोधकस्मृतिविरोधापत्तेरित्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वन्ति । * तत्रेत्यादि * । * तत्रापीति * नरकादिषु । तथाचैवं नरकगतिप्राप्तिसिद्धौ तद्गतिबोधकस्मृतिविरोधाभावेनातिरेकाङ्गीकारस्य वैयर्थ्यान्न तृतीयपक्षप्राप्तिरित्यर्थः । चकारसूचितं दूषणान्तरमाहुः । * चकारादित्यादि * । तथाच सोमयमगती श्रौते अङ्गीकृत्य अस्य तथा तृतीयत्वमङ्गीक्रियते तदाऽस्याश्रौतस्य तृतीयत्वादेव विरोधः । अथवा इयं यमगतिश्च चन्द्रगत्यवान्तरगतित्वेनाङ्गीक्रियते तदा मन्त्रलिङ्गविरोधाद्विरोध इत्यर्थः । यद्वा तद्भोगे चित्रगु-

अथवा यमगतेर्मन्त्रलिङ्गसिद्धे पापस्य च पौराणिकत्वे चन्द्रगतिरेकैव स्यादिति विरोधः । तेषां यमसेवकत्वे तु मन्त्रलिङ्गपोषकत्वान्मार्गद्वयसिद्धेरविरोधः । तस्माद् यमगतिरस्तीति सिद्धम् ॥ १६ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

साधारणत्वाभावाय पूर्वोक्तार्थसाधकमधिकरणमारभते । ननु, ये के चास्माल्लोकात् प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीत्यस्याः श्रुतेः का गतिः । पञ्चाग्निविद्याप्रस्तावे वा यमगतिः कुतो नोक्ता । तस्माद् वेदविरोधान्न तृतीयपक्षसिद्धिरित्याशङ्कां प-

माघविकारवत् तेषां यमायत्तनाया अपि स्मार्तत्वात् तस्या अनङ्गीकारे तृतीयपक्ष एव विरोध इत्यर्थः । ननु स्मृतिविरोधः शिथिलः । श्रुतिस्तु यथा न वक्ति तथा न निषेधति । अतोऽप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति न्यायेनातिरेकाङ्गीकारेऽपि को दोष इत्याशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः । * अथवेत्यादि * । तथाच निषेधाभावेनानुमतावपि श्रौतत्वं स्ववचनाच्च शक्यवचनमतः पापतन्नियामकयोः पौराणिकत्वमेव वाच्यम् । तथा सति कौशीतकिश्रुतावसङ्कोचाच्चन्द्रगतिरेकैव त्वन्मते श्रौती स्यात् तदा यमगतेर्मन्त्रलिङ्गसिद्धं विरोधः श्रौत एवापतित इत्यर्थः । * मार्गद्वयसिद्धेरिति * । चन्द्रगतियमगत्योः सिद्धेः । तथाच तदा अस्यापि श्रौतमध्यपातादविरोध इत्यर्थः ॥ १६ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * साधारणेत्यादि * । सोमगतेः सर्वजीवसाधारणत्वाभावाय यमगतिसाधकं तदारभत इत्यर्थः । कथं साधकमित्यपेक्षायां तुशब्दव्याख्यानमुखेन शङ्कामुत्थाप्य तत्परिहारेण साधकमित्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्यादि * । तथाच यदि यमगतिरत्राभिप्रेता स्यात् तदा कौशीतकिश्रुतौ सर्वेषां चन्द्रगतिर्नोच्येत । पञ्चाग्निविद्याप्रस्तावेऽपि साच्येत । अतो गतिबोधकस्थलद्वयेऽप्यनुक्तत्वात् तदङ्गीकार एतदुभयविरोधान्न तस्यास्तृतीयस्या गतेः सिद्धि-

रिहरति तुशब्दः। अत्र वेदान्ते गौणमुख्यफलदेहार्थं विद्याकर्मणोरेव हेतुत्वेन निरूपणं, विद्यया देवयानं कर्मणा सोमभाव इति तयोरेव, प्रकृतत्वात्, कारणत्वात्। तेन कौषीतकिब्राह्मणेऽपि प्रकृतत्वात् कर्मिण एव सर्वशब्देनोक्ताः। अत्रापि न यममार्ग उक्तः। तस्माद् विद्याकर्मणोर्मुख्यत्वान्मार्गद्वयमेवोक्तम्। नैतावता तृतीयबाधः॥ १७॥

न तृतीयेऽतथोपलब्धेः॥ १८॥

ननु द्वयोस्तुत्यर्थं यस्तृतीयो मार्ग उक्तः, अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्तीत्यादिना जुगुप्सेतेत्यन्तेन तृतीयनिन्दया द्वयोः स्तुतिरिति स एव तृतीयोऽस्तु किं यममार्गेणेत्यत आह। न तृतीये मार्गे तथा पुण्यपापयोरुपभोग उपलभ्यते। यतः समानब्राह्मणे, कीटः पतङ्गो

रिति शङ्कामित्यर्थः। परिहारं व्याकुर्वन्ति * अत्रेत्यादि *। * सोमभाव इति *। प्रथमाहुतिफलात्मकः पितृयानात्मकधूममार्गोक्तश्च सोमभावः। तयोरेव *प्रकृतत्वात् कारणत्वादिति। मुख्यफलार्थं, तद्य इत्थं विदुरिति विद्याया गौणफलार्थे, य इमे ग्राममित्यादिना कर्मणश्च कारणत्वेन प्रकृतत्वात्। तथाच प्रकृतत्वाभावात् तदनुक्तिर्न तु यमगत्यभावादित्यर्थः। एतदेव स्फुटीकुर्वन्तो द्वितीयामपि शङ्कां परिहरन्ति। * तेनेत्यादि। * मार्गद्वयमेवोक्तमिति *। इदं सौत्रस्येतिशब्दस्य व्याख्यानं ज्ञेयम्॥ १७॥

न तृतीयेऽतथोपलब्धेः॥ किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेनाहुः। * ननु द्वयोरित्यादि *। * इत्यत आहेति * यतः पूर्वसूत्रोक्तेऽर्थे एवमाशङ्कोत्पद्यते अतस्तन्निवर्तकं हेतुमाहेत्यर्थः। यद्वा। अत्र न तृतीयमार्ग इत्यादिकं सूत्रसिद्धार्थकथनम्। सूत्रयोजना त्वेवम्। न, यमार्गबाधो न। कुतः? तृतीयेऽतथोपलब्धेः। तानीमानीत्यादिनोक्ते मार्गे यमगतिविलक्षणपापभोगोपलम्भादिति ज्ञेया। यतः * समान-

यदि दंदशूकमिति योनौ निर्वृतेर्विद्यमानत्वान्न महापापोपभोगः। नापि कीटादिषु महासुखोपभोगः। एकवाक्यता चोभयोर्युक्ता। यद्यपि महाराजादिराजदण्डादिषु तथोपभोगः सम्भवति तथापि

ब्राह्मण इत्यादिनोक्ते मार्गे यमगतिविलक्षणपापभोगोपलम्भादिति ज्ञेया। यतः समानब्राह्मण इत्यादिना तदुपपादनम्। समानब्राह्मणं च बृहदारण्यकस्थम्। तत्र, कीट इत्यादिना क्षुद्राणि भूतानि निष्क्र-म्यन्ते। तादृश्यां योनौ निर्वृतिस्तु महाभारते,कीट इत्यादिना बोध्या। तथाच यममार्गे यादृशः सुखदुःखभोगस्तादृशो न छान्दोग्योक्ते तृतीयमार्गे इति न तेन तस्य गतार्थतेत्यर्थः। ननु योनिनिर्वृत्या पाप-भोगवैलक्षण्यसाधनमयुक्तम्। 'नरकस्थोऽपि वै जन्तुर्न देहं मोक्तु-मिच्छति। नारक्यां निर्वृतौ सत्यां देवमायाविमोहित'इति तृतीय-स्कन्धे नरकेऽपि निर्वृतिकथनात्। अतो न तृतीयस्य यममार्गाद्वैल-क्षण्यमित्यत आहुः। * एकवाक्यतेत्यादि *। तानीमानीत्यादिनो-क्तस्य उभयोर्देवयानपितृयानयोरेकवाक्यतैव प्रकरणाद्युक्ता। पूरण-प्रत्ययान्तस्य तृतीयाशब्दस्य संख्यापूरणार्थं मार्गद्वयसाकाङ्क्षत्वात्। मार्गद्वयवाक्यस्य च तत्स्तुत्यर्थं तृतीयसाकाङ्क्षत्वात्। यममार्गस्य तु भिन्नप्रक्रमपठितत्वेन मार्गद्वयापेक्षाराहित्यान्न छान्दोग्योक्तमार्ग-द्वयैकवाक्यत्वमित्युपपादितम्। यद्ययं यमगत्यवैलक्षण्येन तदा-त्मकः स्यादस्याप्युभयैकवाक्यता भज्येताऽतो न तद्वैलक्षण्यमित्य-र्थः। एतदुपष्टम्भाय युक्त्यन्तरमाहुः। * यद्यपीत्यादि *। * तथो-पभोगः सम्भवतीति *। जायस्वेति मार्गेऽपि महोपभोगः सम्भव-ति। तथात्वेवमपि वैलक्षण्यानपायाद्यममार्ग एतस्माद्भिन्न इत्यर्थः। ननु तर्हि पञ्चाग्निमार्ग एव यममार्गः प्रविशतु। पञ्चाग्निमार्गेऽपि य-ममार्ग इव देहान्तरप्राप्ते र्जडभरते दर्शनात्। अत एव पञ्चाग्निमा-र्गस्य ज्ञानोपयोगिदेहजनकत्वमप्यसङ्गतम्। तथा सति ज्ञानोदयेनाग्रे जन्मद्वयाभावापत्तेः। अथ शरीरमेव पञ्चम्याहुतिफलमित्युच्यते तदा तु रेतोभावस्य वारत्रयं भवनात् पुरुषभावस्य च विच्छेदेन वारद्वयं भवनादाहुतिक्रमभाव इति सर्वसामञ्जस्याय जायस्वेति

रम्भादिसंयोगे नरके च यथा तथा न सम्भवति। जडे तु पञ्चम्याहुतिर्भरत एव हीश्वरेच्छया जन्मद्वयमधिकम्। त्रिभिरिति वचनात्। भरतोऽहमिति प्रतीतेश्च। ततः पूर्वमस्मरणाद् बाल्यादिवदेव जन्मत्रयम्। तस्माज्जायस्वेत्यादिवैलक्षण्यादतिरिक्तो यममार्गः। पञ्चाहुतिनियमाभावस्तु ज्ञानोपयोगिदेहेऽप्यंशावतरणे पुष्टिमार्गत्वान्न तत्र दोषः॥ १८॥

स्मर्यतेऽपि च लोके॥ १९॥

साधकान्तरमाह। अपि च लोकेऽपि मूर्च्छादिषु यमलोकगमनसम्भाषणपुनरागमनानि स्मर्यन्ते॥ १९॥

मार्गस्यैव तृतीयत्वं भवतु वैलक्षण्यस्य मार्गभेदकताया अप्रयोजकत्वादित्याशङ्कायामाहुः। * जडे त्वित्यादि *। वचनं त्वेकादशस्कन्धे नारदेनार्षभान् प्रस्तुत्योक्तम्। स भुक्तभोगां त्यक्त्वेमां निर्गतस्तपसा हरिम्। उपासीनस्तत्पदवीं लेभे वै जन्मभिस्त्रिभिरिति। अत्र या वैराग्यादिसम्पदुक्ता सैव तस्य पञ्चमाहुतिफलत्वस्येश्वरेच्छायाश्च ज्ञापिका। पञ्चमस्कन्धे प्रियव्रतं प्रति ब्रह्मवाक्येषु तथा निर्द्धारात्। प्रारब्धपक्षेऽपि तस्या द्वारत्वान्न शङ्कालेशः। * प्रतीतेरिति *। पञ्चमस्कन्ध एव, अहं पुरा भरतो नाम राजेति जडोक्तायाः प्रतीतेः। एतेन स्मृतिमज्जन्मज्ञापनात् तादृशानुशयवत्त्वमुक्तम् उक्तहेतुद्वयात् सिद्धम्। जन्मत्रयस्य स्वरूपमाहुः। * तत इत्यादि *। * ततः पूर्वमिति *। भरतदेहात् पूर्वम्। तथाच भरतदेहस्यैव पञ्चमाहुतिफलत्वादग्रिमयोर्जन्मनोरवस्थातुल्यत्वेन तद्भेदाभावादाहुतिक्रमभङ्गो, न वा तद्देहस्य ज्ञानानुपयोगित्वमिति नात्र यममार्गप्रवेशः शक्यवचन इत्यर्थः। * तस्मादित्यादि। ननु मास्त्वेवमाहुतिक्रमभङ्गस्तथापि विदुरार्जुनादौ सोमादिभावाभावात् संख्यानियमस्तु भग्न एवेत्यत आहुः * पञ्चेत्यादि *। * तत्रेति *। मर्यादामार्गे॥ १८॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

यमपुरुषा दृश्यन्तेऽपि कैश्चिदजामिलप्रभृतिभिः । चकारात् तेषां वाक्यादिश्रवणम् । तस्माद् वैवस्वतमार्गे न किमपि बाधकमिति सिद्धम् ॥ २० ॥

तृतीये शब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

तृतीयामाहुतिं विचारयति । तत्र वृष्टेरन्नमिति तृतीयाहुतिः सफला । पूर्वद्वयं शब्दैकसमधिगम्यम् । वृष्टेरन्नमिति साधनफलयोः प्रत्यक्षत्वान्न वृष्टिमात्रेणान्नं भवति बीजव्यतिरेकेण । बीजस्य हि फलम् । न निमित्तमात्रेण तद्भावो वक्तुं शक्यते । तस्मादसङ्गतं वृष्टेरन्नमित्याशङ्क्याह । तृतीये शब्दावरोधः । तृतीयाहुतौ शब्देन शब्दसाम्येन कारणभूतस्य जलस्य अवरोधो ग्रहणम् । सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यत्र, तत् तेज ऐक्षत, बहु स्यां प्रजायेयेति, तदपोऽसृजत, तस्माद्यत्र क्व च शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस एव तदध्यापो जायन्त इत्यत्र कारणरूपापां निरूपणे शोकज-

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ दर्शनाच्च ॥ एतत्सूत्रद्वयभाष्यं त्वप्रतिरोहितार्थम् । एवञ्च सिद्धे यममार्गे, जायस्वेति तृतीयस्यापि विवेचकसापेक्षत्वात् तस्मिन्निवेशो, न तु तस्य जायस्वेति मार्ग इति सिद्धमिति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ अधिकरणप्रयोजनं वदन्तोऽवतारयन्ति । * तृतीयामित्यादि * तथाच तृतीयाहुतावेतादृशाशङ्कोत्थानाद् विचारयतीत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति * तृतीयाहुताविस्यादि * । * शब्दसाम्येनेति * । अन्नफलजनकहोम्यवाचकस्य वर्षशब्दस्य जलसंग्राहकतया कारणभूते कार्यभूते च जले तुल्यत्वेन । हेतुं व्याकुर्वन्ति । * सदेवेत्यादि * । * उक्तमित्यन्तेन * । * आसीदित्यत्रेति * अस्मिन् सन्दर्भे । * जायन्त इत्यत्रेति * । तस्मिन्

त्वमपामुक्तम् ।

अग्रे च, तस्माद् यत्र क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवतीति । अतः पञ्चाग्निविद्यायामपि देवहोमात् कारणभूतैव वृष्टिर्जातेति नात्र बीजान्तरापेक्षा । शोकपदेन यदश्रुवशीयत तद्रजतं हिरण्यमभवदिति सहायः सूचितः । यद्यपि तत्रान्नशब्देन पृथिवी, तथाप्यत्र पृथिव्या अग्निसमिद्रूपत्वादन्नमेव । तस्मात् कारणशक्तियुक्ताया वृष्टेरन्नं भवतीति न काप्यनुपपत्तिः ॥ २१ ॥

साऽऽभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु कारणजलरूपवृष्टिरत्र वक्तुं न शक्यते । यतः समानधूममार्गश्रुतौ वृष्टेरन्नभावे ऐक्ये वा तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वा अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तते, यथेतमा-

वाक्ये। तथाचात्र कारणभूतानामपां शोकजत्वकथनादित्यर्थः । ननु तासां शोकजत्वकथने कथं प्रकृते कारणरूपजलसिद्धिरित्यत आहुः । * अग्रे चेत्यादि * तथाच कारणरूपापां प्रक्रमात् पश्चादन्नकारणत्वेन तत्कथनात्तत्सन्दष्टत्वेन शोकजानामपि कारणरूपत्वमेवाभिप्रेतमित्यर्थः । * अत इति * । उक्तरीत्या कारणरूपापां वर्षणान्तात्मकफलकथनात् । अत्र च होतारो देवा अप्याधिदैविका भगवद्वयभूता एव बोध्याः । वैदिकसृष्टेरतिरिक्तत्वस्य प्रथमाध्याये एव व्यवस्थापनादिति । नन्वेवं सति शोकपदकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * शोकेत्यादि * इयं श्रुतिस्तु तैत्तिरीयसंहिताप्रथमाष्टकीयपञ्चमप्रपाठकारम्भस्था । तथाच भौतिकानामप्यपां कारणत्वस्य श्रुत्यन्तरेणोपष्टम्भार्थं तथा कथनमित्यर्थः । * अग्निसमिद्रूपत्वादिति * छान्दोग्येऽग्निरूपत्वाद् बृहदारण्यके समिद्रूपत्वात् । शेषं स्फुटम् ॥२१॥

साऽऽभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * किञ्चिदित्यादि * । * ऐक्य इति * पञ्चाग्निमार्गधूममार्गयोरभेदे । समाने

काशमित्यादिना तिलमाषा इति जायन्त इत्यन्तेन । तत्र यथेतमित्याकाश एव । आकाशाच्चन्द्रमसमिति पूर्वमुक्तत्वादकाशस्य मार्गतैव । वायुर्भूत्वा धूमो भवतीत्यादिषु तत्तद्भावः श्रूयते । ते च विकृताः । तदनन्तरभावित्वाद् वृष्टिरपि विकृतैव । तस्मान्न कारणत्वमित्यशङ्क्य परिहरति । सा वाय्वादिरूपापत्तिराभाव्यापत्तिरेव । वायुवदाभा आभानं मध्ये वायुमण्डलमागच्छन्ती आहुतिर्वायुभवनशब्देनोच्यते । आकृतेरेव पदार्थत्वाद् व्यापत्तिशब्देन च तेजोभावापन्नस्य जलभावापत्तौ कान्तिनाशान्नाश इवेति द्योतयति । कुतः ? । उपपत्तेः । तथैवोपपद्यते । चित्रतुरगादिषु वि-

धूममार्गे पैक्ये वा वृष्टेरन्नभाव इत्यन्वयः । * इत्यन्तेनेति * विरोधादिति शेषः । विरोधं व्युत्पादयन्ति । * तत्र यथेत्यादि * तत्र श्रुतौ यथेतमित्यनेनोक्तं पुनर्निवर्तनम् आकाश एव । आकाशाच्चन्द्रमसमिति पूर्वमारोहे उक्तत्वात् । नाग्रे । आरोहावरोहाध्वनोर्भेददर्शनात् । अत आकाशस्य मार्गतैव, न तु जीवस्याकाशरूपेण भवनमपि । तत्राकाशो भूत्वेत्यश्रवणात् । अग्रे तु वायुर्भूत्वेत्यादिषु तत्तद्भावः श्रूयते । ते च वाय्वादयो विकृता जन्याः । तदनन्तरभावित्वादतस्तथेत्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वन्तो भावशब्दे परे समानशब्दस्य सादेशः पाणिनीयविरुद्ध इत्यत एकदेशिकृतव्याख्यानं प्राञ्जलमपि परित्यज्य प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति * सेत्यादि * । ननु वाय्वादिवदाभाने वाय्वादिभवनोक्तिविरोधस्य कथं परिहार इत्यत आहुः । * आकृतेरेव पदार्थत्वादिति * । सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्येत्यादिश्रुत्या तानि तानि पदानि तस्यां तस्यामाकृतावेव व्यवहारार्थं भगवता नियमितानि । अतस्तद्वदाभानेऽप्याकृतिसद्भावान्न भवनोक्तिविरोध इत्यर्थः । नन्वयं गौण्येव इत्यत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षायां हेतुं व्याकुर्वन्ति । * तथेत्यादि * तथाच यद्येवं न स्यात् तदा चित्रतुरगाद्यावपि तुरगादिपदप्रयोगो मुख्यवृत्तः स्यात् तदा तुरगादिसाध्या अर्थक्रियाऽपि तेन स्यात् । सा च न दृश्यत इति गौण्येव तत्र निश्चीयत

कारस्य विकारन्तरापत्तावियमेव व्यवस्था। उपासनायां न तदपि। नच, भूत्वाश्रुतेर्बाधः। प्रतिनियतपदार्था हि ते। भवनावरोहाभ्यामेव तथा वचनात्। अन्यस्यान्यभावं वदन्ती श्रुतिरेव गौणत्वं वदति। कारणांशभावव्यतिरिक्तस्थले तथैव प्रतीतेः। तस्मात् तदाकृतिमात्रेण न स्वरूपान्यथाभावः॥ २२॥

नातिचिरेण विशेषात्॥ २३॥

उपपत्त्यन्तरमाह। तद्रूपता च नातिचिरेण। न बहुकालं तद्रूपता। कुतः?। विशेषात्। अन्नभावापन्नस्यैव बहुकालश्रवणात्। अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमिति। मापतरं प्रपतरं वा। वर्णलोपश्छान्दसः। अतस्तृतीयाहुतौ न चिरेणेत्यायाति। बहुकालस्थितौ

इत्युपपत्तिरेव तद्गमिकेत्यर्थः। एतं न्यायमन्यत्राप्यतिदिशन्ति। * विकारस्येत्यादि *। * इयमिति * तत्तुल्याकृतिरूपा। यथा, विप्रो भूत्वाऽथ वृत्रहेत्यादौ। * उपासनायामिति * वाचं धेनुमुपासीतेत्याद्युपासनायाम्। तथाच तादृशस्थले किञ्चिदाकृतिसादृश्येऽपि चेत् तादृक्प्रयोगस्तदा भूयःसादृश्ये किं वाच्यमित्यर्थः। ननु तथापि तद्भावाभावे, भूत्वाश्रुतिर्बाध्येताऽतो नात्र गौणी युज्यत इत्यत आहुः। * नचेत्यादि * प्रतिस्वरूपं नियतेषु वाय्वादिष्वाहिते निविष्टे जीवे ताद्रूप्यभवनावरोहाभ्यामेव भूत्वेत्यस्य वचनात्। तदेव स्फुटीकुर्वन्ति * अन्यस्येत्यादि *। वदने हेतुमाहुः * कारणेत्यादि *। * तथैवेति *। आकृतिमात्रेणैव। सिद्धमाहुः * तस्मादित्यादि *। अतः कारणभूता एवापो वर्षन्तीति पूर्वोक्तं निर्बाधम्॥ २२॥

नातिचिरेण विशेषात्॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः। * उपेत्यादि * अत्र सूत्रे पूर्वसूत्रात् साभेत्यनुवर्त्तते। तथाच तद्रूपतायामुपपत्त्यन्तरमाहेत्यर्थः। * अतिचिरेणेति * तृतीयाप्रतिरूपकं, न तु तदर्थकम्। अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमित्येतस्य, अतोऽन्नभावात् पुरुषभवनं दुष्प्रापतरं दुर्गमतरं वेत्यर्थात्। यत् सिद्धं तदाहुः * अतस्तृतीय-

हि तद्रूपता । कारणवशाद्देवानां मनुष्यभाववत् । भिन्नपक्षे न कोऽपि दोषः। ऐक्यपक्षेऽपि ज्ञानवतो गृहस्थस्य दुर्लभत्वादेवं वचनम् । तस्माद् वृष्टेरन्नं भवतीति सिद्धम् ॥ २३ ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

चतुर्थी आहुतिर्विचार्यते । ननु संसर्गजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नर इति कथमस्यान्नत्वम् । अपूर्वान्नत्वेऽपि कण्डनपाकादिषु क्लेशेन जीवस्यापगमात् कथं रेतोभावः । चर्वणौदर्यपाकस्त्वावश्यक एव । नच जीवस्य जडभावः । मर्यादाभङ्गप्रसङ्गात् । तस्मात् कथमन्नस्य रेतोभाव इत्याशङ्क्य परिहरति । अन्याधिष्ठिते

त्यादि * । नन्वेवमवरोहक्लेशस्यात्र सिद्धौ पञ्चाग्निप्रकारे को विशेषो धूममार्गादित्याशङ्कायामाहुः । * भिन्नपक्ष इत्यादि * धूममार्गाद्भिन्नः पञ्चाग्निमार्ग इति पक्षे । न कोऽपि धूममार्गोक्तक्लेशसंसर्गदोषः । क्लेशस्य धूममार्ग एवोक्तत्वात् । तयोरैक्यपक्षे ज्ञानवतो गृहस्थस्य दुर्लभत्वादज्ञानिनं लक्ष्यीकृत्यैतत्क्लेशवचनम् । न तु साधारण्येनेति, न पञ्चाग्निमार्गे दोष इत्यर्थः ॥ २३ ॥ ५ ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * चतुर्थीत्यादि * अन्नाद्रेतो भवतीति चतुर्थ्याः सफलाया आहुतेरत्र विचारः प्रयोजनमित्यर्थः । पुरुषाग्नावन्नं जुह्वतीति श्रुतावन्नस्य होम्यत्वमुक्तम् । स्मृतौ तु पापजन्यत्वमन्नस्योच्यते इति तदुपपद्यते, न वेति, अन्नस्य च रेतोभाव उपपद्यते न वेति, जीवस्यान्नभावे क्लेशो भवति न वेति सन्देहाद्विचारं बोधयितुं सूत्रमवतारयन्ति * नन्वित्यादि * । * इति कथमस्यान्नत्वमिति * अस्माद्वाक्यादन्नभावस्य पापजन्यत्वे निश्चिते अस्य उक्ताहुतिप्रकारेण शुद्धस्य जीवस्य कथमन्नत्वम् । * अपूर्वान्नत्व इति * प्रोक्षणादिनेव आहुतिभिः संस्कारस्य जातत्वादपूर्वान्नत्वे । परिहारं व्याकुर्वन्ति । * अन्याधिष्ठित इत्यादि * । उप्ते बीजे यदा वृष्टिर्जायते तदा जलभावापन्ना जीवास्तेन

दृष्टेरन्नभावसमय एव अन्यैर्जीवैरधिष्ठितो व्रीह्यादिस्तस्मिन्नपूर्ववत् तद्भावापत्तिः। अतिथिवत्। पूर्ववैलक्षण्येन वा। कुतः?। अभिलापात्। व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति पूर्ववत् तत्तद्भावमात्रं न वदति, किन्तु जगति स्थितव्रीह्यादिभाव एवाभिलप्यते। तथा सति यथाऽन्येषु व्रीह्यादिषु तदधिष्ठातृदेवतया नियुक्ता जीवास्तानात्मत्वेनाभिमन्यन्ते एवमत्रापीति न कोऽपि दोषः। अधिष्ठाने हि वेदनामरणानन्तरं कृमिभावस्य दृष्टत्वात्। तस्मादन्नस्य रेतोभावो युक्तः॥ २४॥

अशुद्धमितिचेन्न शब्दात्॥ २५॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति। ननु अन्याधिष्ठानेऽङ्गीक्रियमाणे

सहान्नादिबीजे प्रविशन्तीति तस्मिन् समयेऽन्यैर्जीवैरधिष्ठितो यो व्रीह्यादिस्तस्मिन् न पूर्ववद् वायुर्भूत्वेत्यादिवत् तद्भावापत्तिस्तत्साम्यं, किन्त्वतिथिवत् कार्यमात्रार्थं स्थितिः पूर्ववैलक्षण्येन निरभिमानगृहस्थवद्वा स्थितिरित्यर्थः। तत्र हेतुरभिलापादिति। तं व्याकुर्वन्ति। * व्रीहीत्यादि *। * अत्रापीत्यादि *। * हाम्येऽन्नेऽपि * इति अन्याधिष्ठानाद्धेतोर्न कोऽपि दोषः पापान्नसंसर्गजन्यो वा, कण्डनादिजन्यक्लेशात्मको वा दोषो हाम्ये जीवे न। तथाच क्लेशाभावादेव कण्डनचर्वणादिदशायामपि नापगमः। अभिमानाभावादेव च नास्य जडभाव इत्यदोष इत्यर्थः। तदेतद्विशदयन्ति। * अधिष्ठाने हीत्यादि * हि यतो हेतोः। अधिष्ठीयतेऽनेनेत्यधिष्ठानमभिमानस्तस्मिन् सत्येव वेदना, न तु तदभाव इति लोके दर्शनादित्यर्थः। ननु मा भवतु क्लेशोऽस्य तथापि कण्डनादिना जीवान्तरे गते तस्याप्यपगमात् कथं रेतोभाव इत्याशङ्कायां तादृशक्लेशोत्तरमपि जीवसत्तायां मानमाहुः * मरणेत्यादि *। * तस्मादिति * जीवसत्त्वस्योपपादितत्वात्॥ २४॥

अशुद्धमितिचेन्न शब्दात्॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः * किञ्चिदि-

यातनाजीवानामशुद्धत्वादशुद्धमन्नं स्यात् । तथाच कथं योग्यदेह इतिचेन्न। शब्दात् । देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुते रेतः सम्भवतीति देवैराहुतिरूपेण होमवचनाच्छुद्धत्वम् । अन्यस्य हि संस्कारेणैव शुद्धिः । अन्यथा यावज्जीवं का गतिः स्यात् । तस्मात् संस्कारशब्दाच्छुद्धमेवान्नम् ॥ २५ ॥

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

पञ्चमीमाहुतिं विचारयति । ननु कथं पुरुषेऽन्नहोमाद् रेतोभावः । बाल्यकौमारवार्द्धकेषु व्यभिचारात् । तारुण्येऽपि न हि सर्वमन्नं रेतो भवति । जातमपि न नियमेन योनौ सिच्यते । नापि देवापेक्षा । पुरुषप्रयत्नस्य विद्यमानत्वादित्याशङ्क्य परिहरति । रेतःसिग्योगः । पुरुषशब्देन पौरुषधर्मवानुच्यते । पौरुषं च देशकालसंविधानेन मन्त्रवद्रेतःसेकसामर्थ्यम् । न ह्येतत् सार्वजनीनं सार्वत्रिकं वा । तदर्थं देवापेक्षा । तथा सति न कोऽपि व्यभिचा-

स्यादि * । * अन्यस्येति * अशुद्धस्य । शेषं स्फुटम् ॥ २५ ॥ ६ ॥

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * पञ्चम्येत्यादि * । * विचारयतीति * फलं पृथक्कृत्य केवलां विचारयति । कोऽत्र विचारांश इत्याकाङ्क्षायामाहुः * नन्वित्यादि * । चतुर्थ्यामन्नाहुतौ पुरुषस्य यदि पुरुषत्वेनाग्नित्वं तदा बाल्यादौ तद्धोमस्य नैष्फल्यम् । यदि तारुण्यविशिष्टत्वेनाग्नित्वं तदापि न सर्वस्य होमस्य साफल्यम्। अथ यज्जातं रेतस्तन्नैव पञ्चम्याहुतिस्तदापि होमानियमः । अथ नियमस्तदापि न देवापेक्षेत्यतो विचार इत्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वन्ति * पुरुषेत्यादि * । सूत्रे रेतःसिक्पदोक्त्या पुरुषपदव्याख्यानात्, पुरुषो वा व गौतमाग्निरित्येतेन पुरुषशब्देन पौरुषधर्मवानुच्यत इत्यर्थः । तावता कथं पूर्वोक्तदोषनिरास इत्याकाङ्क्षायां तदुपपादयन्ति । * पौरुषमित्यादि * । तथाच पुरुषपदेन

रः । कथं पुरुषशब्दमात्रेण च ज्ञायते तत्राह । अथ आनन्तर्यात् । शरीरार्थमेव देवैस्तत्र तत्र होमः कृतः । तत् कथं पञ्चमाहुतावेवान्यथा भवेत् । तस्मादानन्तर्यात् पुरुषाहुतिर्नात्र रेतःसिग्योगः । योगशब्देनात्रापि अन्याधिष्ठानेन रेतःसिग्योगाभावः ॥ २६ ॥

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

हूयमानं निरूप्य फलं निरूपयति । तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवतीत्युच्यते । तत्र सन्देहः । योनावन्तःस्थितमेव फलं ? बहिर्निर्गतं वेति? । तत्र गर्भशब्देनान्तःस्थित एव । शरीरपरत्वे श्रुतिबाधः स्यात् । उपसंहारोऽप्यग्रे कर्तव्यभावादुपपद्यते । ततश्च षण्मासाऽनन्तरं गर्भे ज्ञानसम्भवाज्जननानन्तरं न गुरूपसत्त्यादि कर्तव्यमित्याशङ्क्य परि-

एताहशो रेतःसिगभिप्रेयते, तादृशे योऽन्नहोमः स प्राणाग्निहोत्रोपनिपदाद्युक्तप्रकारेणेति तत्र देवापेक्षा । न हीन्द्रियाधिष्ठातृदेवप्रसादं विना तथा भोक्तुं शक्यते । ईश्वरेच्छया भवनेऽपि तेषामेव द्वारत्वात् । अत एव तस्यान्नस्य रेतोभावो योनौ नियमेन सकश्च पुत्रमन्थब्राह्मणोक्तरीत्या भवतीति सुखेन पूर्वोक्तदोषनिरास इत्यर्थः * कथमित्यादि * भवत्वन्यत् सर्वम् । तथापि पुरुषशब्दमात्रेण सर्वस्यान्नस्य रेतस्त्वं कथं प्राप्यत इत्याकाङ्क्षायामाहेत्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । अन्नपदोत्तरं, किन्त्विति शेषोऽध्याहार्यः । तथाच पुरुषाग्नौ आहुतिर्नान्नं, किन्तु रेतःसिचि योऽन्नयोगः सेत्यर्थः । ननु भवत्वेवमाहुतिसिद्धिस्तथापि पूर्वाधिकरणेनाऽन्नेऽन्याधिष्ठानस्य साधितत्वात् तज्जन्ये रेतस्यपि तत्सम्भव इत्याशङ्क्य तत्र तदभावमाहेत्याहुः । * योगशब्देनेत्यादि * । तथाच तत्रैक एव जीवः शुद्धस्तिष्ठति, न त्वन्योऽपि । अन्यथा बहव एव श्वादिवदुत्पद्येरन्न त्वेक इत्यर्थः ॥ २६ ॥ ७ ॥

योनेः शरीरम् ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । * हूयमानमित्यादि * । उपसंहार इति * । इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती-

हरति । योनेर्निर्गतं शरीरं गर्भशब्देनोच्यते । अग्नेरुत्थितस्यैव फलरूपत्वात् । मध्यभावस्याप्रयोजकत्वात् । मातृपरिपाल्यत्वाय गर्भवचनम् । कलिलादिभावे पुरुषवचनत्वाभावादुपसंहारानुपपत्तिश्च । शरीरशब्देन वैराग्यादियुक्तः सूचितः । न तु स्वयं तदभिमानेन जात इति । तस्माद् योग्यदेहः साधनसहितो ब्रह्मज्ञानार्थं निरूपितः ॥ २७ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते
ब्रह्मसूत्राऽणुभाष्ये तृतीयाऽध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ १ ॥

त्युपसंहारः । * मध्यभावस्याप्रयोजकत्वादित्यनेन गार्भिकज्ञानित्वस्याप्यप्रयोजकत्वं संगृहीतम् । उत्पत्तिसमये वैष्णव्या मायया तस्य ज्ञानस्य तिरोधानात् । शरीरपरत्वे गर्भश्रुतिबाधं परिहरन्ति * मात्रित्यादि * । उपसंहारानुपपत्तिं पूर्वपक्षिमते बोधयन्ति * कलिलेत्यादि * । * शरीरशब्देनेति * । शीर्यत इति शरीरमिति निरुक्तेन तेनेत्यर्थः । अधिकरणार्थनिगमनेनैतत्पादार्थमपि निगमयन्ति * तस्मादित्यादि ॥

अत्रेतद् बोध्यम् ॥ रंहतिसूत्रे प्रश्ननिरूपणाभ्यामित्यनेन पञ्चाग्निविद्यैव विषयत्वेनादृता । पादान्ते च, योनेः शरीरमिति सूत्रेण पुरुषवचसो भवन्तीति पञ्चम्याहुतिफलमेव विचारितमिति स्पष्टं प्रतीयते। श्रुतौ च मध्ये यन्मार्गादिकं प्रश्नान्तरोत्तरत्वेनोक्तम्, तत्सर्वं पञ्चाग्निविद्याशेषत्वेनैव, मुख्या तु पञ्चाग्निविद्यैवेति, य एतान् पञ्चाग्नीन् वेदेत्युपसंहारात् तस्य फलसम्बन्धाच्चावगम्यते । एतस्य पादस्य मुख्यतया ज्ञानोपयोगिदेहप्राप्तिप्रकारविचारार्थता, न तु वैराग्योत्पादनमात्रार्थतेति प्रथमसूत्रव्याख्यान एव व्युत्पादितम् । श्रुतावपि, य इत्थं विदुरित्यत्र य एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेदेत्यत्र च शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवतीत्यनेन ब्रह्मप्राप्तिरेव फलत्वेन प्रतिपादिता ।

वैराग्यं तु मध्ये धूममार्गव्युत्पादने, अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमित्यादिना तृतीयस्थानव्युत्पादने च तस्माज्जुगुप्सेतेत्यनेनोक्तम् । तथा सति तत्तयोः पथोर्ज्ञानस्यैव फलम् । तदत्र ब्रह्मज्ञानोपकारकत्वेनोक्तम् । आहुतीनां यथाज्ञानोपयोगस्तदपि प्रागेवोक्तम् । इयं च मर्यादामार्गीया व्यवस्था। पुष्टिमार्गे तु पञ्चाहुतिनियमाभाव इत्यपि, न तृतीय इति सूत्रे साधितमतो वैराग्यमात्रार्थत्वं पादस्य यदुच्यते परैस्तदप्रयोजकम्। एवमनुशयाधिकरणे फलानुशयो यन्नाङ्गीक्रियते तदपि तथेत्यपि तत्रैव व्युत्पादितम् । अनिष्टादिकारिणामित्यधिकरणं तु सर्वदेशसूत्रमङ्गीक्रियते । तत्र सर्वेषां न चन्द्रगतिरिति सिद्धान्तस्तु समानः । न तृतीय इत्यादिसूत्रचतुष्टयं तृतीयस्थानेऽन्यत्र च पञ्चाहुतिनियमाभावबोधकम् । तत्र न तृतीये स्थाने आहुतिसंख्यानियम आदर्त्तव्यः । कुतः । तथोपलब्धेः। आहुतिसंख्यानियमं विनैव जायस्व म्रियस्वेत्युक्तप्रकारेण तृतीयस्थानोपलब्धेः । किञ्च । पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति मनुष्यशरीरहेतुत्वेनाहुतिनियमः सङ्कीर्त्यते, न कीटपतङ्गादिशरीरहेतुत्वेन । पुरुषशब्दस्य मनुष्यजातिपरत्वात् । अपि च । पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वमुपदिश्यते, न त्वपञ्चम्यां तन्निषिध्यते । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अतो येषामारोहावरोहौ सम्भवतस्तेषां पञ्चम्यां देहोद्भवः । अन्येषां तु विनैव संख्यां भूतान्तरोपसृष्टाभिरद्भिर्देह आरभ्यते । अपि च द्रोणधृष्टद्युम्नसीताद्रौपदीप्रभृतीनां चायोनिजत्वं स्मर्यते । द्रोणादीनां योषिद्विषयैकाहुतिर्नास्ति । धृष्टद्युम्नादीनां तु योषित्पुरुषविषये द्वे न स्तः। तत्र यथा संख्यानादरस्तथान्यत्रापि ज्ञेयः । बलाकाऽपि रेतःसिचं विनैव गर्भं धत्त इति लोकरूढिः । अपि च । चतुर्विधे भूतग्रामे स्वेदजोद्भिज्जयोरुत्पत्तिर्ग्राम्यधर्मं विनैव दृश्यत इत्येवं सूत्रत्रयं व्याख्याय, छान्दोग्ये तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति भूतग्रामत्रैविध्यश्रावणात् कथं चातुर्विध्यमित्याकाङ्क्षायां, तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्येति सूत्रं लिखित्वा, आण्डजं जीवजमुद्भिज्जमित्यत्र तृतीयेनोद्भिज्जशब्देनैव स्वेदजोपसंग्रहो ज्ञेयः । स्वेदजोद्भिज्जयोर्भूम्युदकोष्मप्रभवत्वेन तुल्यत्वादिति व्याकुर्वन्ति । तदपि तथा । पञ्चाग्निविद्यायाः पुरुषशरीरभवनं प्रकृत्यैव प्रवृत्ततया तृतीयस्थाने आहुतिशङ्कया एवानुदयेन तत्र समाधेरपे-

श्चैव नेति सूत्रवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किञ्चाहुतिनियमस्य बहुषु व्यभिचारेण तासामाहुतीनां कैमर्थ्याकाङ्क्षायां तद्विषयविचारे धूममार्गीयाः सर्वे तु न सम्भवन्तीति तदाकाङ्क्षापूरणाभावादपि ग्रन्थशैथिल्यम् । संशोकजशब्देन स्वेदजग्रहणमपि न रोचिष्णु । ईदृशशब्दप्रयोगे प्रयोजनाभावादिति ।

तथा, साभाव्यापत्तिसूत्रे समानो भावो रूपं येषां ते सभावाः । तेषां भावः साभाव्यं, सारूप्यमिति वाचस्पतिव्याख्यानमप्ययुक्तम् । भावशब्दे परे समानपदस्य सादेश इत्यत्र पाणिनीयाऽनुशासनादर्शनात् ।

रामानुजाचार्यभास्कराचार्याभ्यां तु, तत् स्वाभाव्यापत्तिरित्येवं सूत्रपाठो भेद्यते ।

मध्वाचार्यैस्तु तद्भावापत्तिरित्येवं भेद्यते । तन्मतं तु न मयाऽनूद्यते । अप्रसिद्धश्रुत्युदाहरणेन भिन्नविधत्वादिति ।

भिक्षुस्तु, कृतात्ययसूत्रादारभ्य संशोकजस्येत्यन्तं चतुर्दशसूत्रमेकमधिकरणं जीवावरोहाप्रतिपादकमङ्गीकृत्य कृतात्ययादिसूत्रचतुष्टये कर्मशेषरूपमनुशयम् । अनिष्टादिकारिणामित्यादिसूत्रचतुष्टये प्रयतां सर्वेषां चन्द्रमण्डलगमनं सूर्यमण्डलस्थदेवैस्तेषां भक्षणम् । न तृतीय इति सूत्रे च यथोक्तारोहावरोहौ, स्वर्गिनारक्यपेक्षया तृतीये यूकादिर्जीवे न स्तः । कुतः । तथोपलब्धेः । अथैतयोः पथोर्नकतरेण च न तानीमान्यसकृदावर्त्तीनि क्षुद्राणि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत् तृतीयं स्थानम् । तेनासौ लोको न सम्पूर्यते तस्माज्जुगुप्सेतेति छान्दोग्यश्रुतौ आरोहावरोहाभावोपलब्धेरित्येवं व्याख्यायाग्रिमसूत्रद्वयव्याख्यानेऽन्येषामप्यारोहाद्यभावं साधयित्वा, श्रुतौ या पञ्चाग्निक्रमेण भूतानामुत्पत्तिः साऽप्युत्सर्गाभिप्रायेत्युक्तवान् । संशोकजपदं च स्वेदजं व्याख्यातवान् । तत्र प्रयतां सर्वेषां चन्द्रगतिर्योक्ता सा न युक्ता । प्रयाणस्य मरणरूपत्वेन क्षुद्रजन्तुष्वपि तुल्यतया तेषामप्यारोहाद्यापातात् । तेषामसकृदावृत्तिश्रुत्या निवारणं कौशीतकिश्रुतिस्थसर्वपदस्य संकोचार्हतायां आवश्यकत्वे अनिष्टादिकारिणामपि, वैवस्वते विविच्यन्ते इति श्रुत्या वारणादिष्टादिकारिपरतया सङ्कोचेऽपि बाधकाभावात् । पञ्चाग्निक्रमेणोत्पत्तेरौत्सर्गिकत्वोक्तिरपि तथा । बहुषु व्यभिचारे औत्सर्गिकत्वस्य

वक्तुमयुक्तत्वात् । संशोकजपदव्याख्यानम्, अणिमाधिकरणस्यसा- भाव्यपदव्याख्यानं च पूर्ववदेवासङ्गतम् । यत्पुनरवान्तरसृष्टेरपि ब्र- ह्मकर्तृकत्वप्रतिपादनार्थमयं पाद इत्युक्तम् । तत्त्वविरुद्धत्वादनुम- न्यामहे ॥ २७ ॥ ८ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रकिरणनिवारितहृदयध्वान्तेन
पीताम्बरात्मजेन पुरुषोत्तमेन कृते ब्रह्मसूत्रभाष्यप्रकाशे
तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ १ ॥

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः।

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

पूर्वपादे अधिकारियोग्यदेहो निरूपितः। द्वितीये जीवस्य मुक्तियोग्यता निरूप्यते। तत्र प्रथमं स्वप्नं निरूपयति। स्वप्नस्य सत्यत्वे तत्कृतगुणदोषसम्बन्धो जीवस्य भवेत्। ततश्च निरूपिता

संध्ये सृष्टिराह हि ॥ अथ द्वितीयपादं व्याचिख्यासवः पादयोः सङ्गतिमाहुः। * पूर्वेत्यादि *। अधिकारिणां ज्ञानोपदेशयोग्यदेहप्राप्तावपि यदि स्वरूपतो मुक्तियोग्यता न स्यात्तदा तादृशदेहाप्तिवैयर्थ्यमतस्तदर्थं द्वितीयपादे सा निरूप्यते। यदि हि सा न स्यादुपदेशो न स्थिरीभवेदतस्तदर्थं तन्निरूपणमित्यर्थः।

माध्वास्तु माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहस्य भक्तित्वादनुक्ते माहात्म्ये तदज्ञानेऽस्य भक्तेरप्यसम्भवात् तत्सिद्ध्यै माहात्म्यप्रदर्शनायाऽयं पाद इत्याहुः। तत्र माहात्म्योक्तिस्तु पूर्वमपि निराबाधा।

भिक्षुस्तु पूर्वस्मिन् पादे ब्रह्मणः सकाशादवान्तरसृष्टिरुक्ता। अत्र त्वेकस्मिन् देहेऽपि स्वप्नादिसृष्टिस्तत उच्यते। तावता जन्मादिसूत्रस्थं लक्षणं विचारितं भवति। ततः स्वरूपलक्षणं विचार्यते। ततः प्रपञ्चब्रह्मणोर्भेदाभेदावित्याह । तत्रापि विचारस्य कैमर्थ्याकाङ्क्षा न पूर्यते। तस्मादुक्तमेव प्रयोजनम्। ततश्चैककार्यत्वं पादयोः सङ्गतिः। अस्या योग्यताया आन्तरत्वं च पादानन्तर्ये हेतुरिति द्रष्टव्यम्। पूर्वाधिकरणविषयमाहुः। * तत्रेत्यादि *। तत्रेति *। योग्यतायां निरूप्यायाम्। ननु तथा सति प्रथमं स्वप्ननिरूपणस्य किं प्रयोजनमत आहुः। * स्वप्नस्येत्यादि *। जीवस्येति *। प्राप्तयोग्यदेहस्यापि जीवस्य।

शङ्करभास्कराचार्ययोर्मते तु स्वयञ्ज्योतिष्ट्वसिद्ध्यर्थं स्वप्ननिरूपणम्। तत्तु मुक्तियोग्यतामेव पर्यवस्यति।

शुद्धिर्व्यर्था स्यात्। अतः स्वप्नस्य मिथ्यात्वं प्रदर्शयितुमधिकरणारम्भः। तत्र पूर्वपक्षमाह। सन्ध्ये स्वप्ने सृष्टिराह। तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च सन्ध्यं तृतीयं स्थानमित्युपक्रम्य, न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत इत्यादिना सृष्टिराह। संध्ये स्थाने सृष्टिरस्ति। यतः श्रुतिः स्वयमेवाह। युक्तश्चायमर्थः। यथा श्रुतिर्वदति तथैव स्वप्ने दृश्यते। देवादिवाक्यानां प्रबोधेऽपि

रामानुजाचार्यास्तु—पूर्वपादे जीवस्य कर्मगतिं प्रदर्श्य दुःखित्वं स्थापितम्। इदानीमस्य स्वप्नावस्था परीक्ष्यत इत्याहुः। एवं तच्चोरोऽपि। तन्मते वैराग्यार्थतामात्रमायातीति बोध्यम्। प्रकृते त्वधिकरणप्रयोजनोक्त्यैव स्वप्नसृष्टिः सत्या? मिथ्या वेति? संशयोऽप्युक्त इति तमनुक्त्वा पूर्वपक्षमेवाहुः। * तत्रेत्यादि *। * सन्ध्यमिति * एतल्लोकपरलोकयोः सन्धौ भवम्। स्वप्ने इयमेव सृष्टिः स्मर्यत इति नैयायिकादयो मन्यन्ते। तदयुक्तम्। स्वप्ने दर्शनाद्यभिमानस्य क्वचित् पश्यामीत्याद्यनुव्यवसायस्य जागरणोत्तरं चेदं मया दृष्टमिदं भुक्तमित्यादिज्ञानस्य च बाधापत्तेः। नचेयमेव दृश्यत इत्यपि युक्तम्। स्थूलानां गजतुरगादीनां शरीरान्तर्मातुमशक्यत्वात्। नच मिद्धामनःसंयोगे स्मृत्युपनीतमारोपितं भासत इत्यपि युक्तम्। आरोपनियामकस्य तत्तद्वस्तुसादृश्यस्याऽऽत्मनि मिद्धायां चासिद्धत्वात्। अप्रामाणिकस्य तस्य कल्पने गौरवाच्च। क्षणे क्षणेऽन्यान्यदर्शनेऽन्यस्यान्यथात्वेऽपि नियामकाभावाच्च। नच क्षणानामेव नियामकत्वम्। साधनान्तरानपेक्षाणां तेषां तथात्वासिद्धत्वात्। कल्पने चाप्रामाणिकगौरवप्रसङ्गात्। नच बहिर्निर्गत्य पश्यतीत्यपि युक्तम्। तथा सति नेत्रोन्मीलनप्रसङ्गात्। भुक्तौ चर्वणाद्यापत्तेः। बहिर्विषयकज्ञाने मनसः पारतन्त्र्यात्। जागरे तृप्त्यापत्तेः। पार्श्वस्थानामपि तद्दर्शनापत्तेश्च। मिद्धासंयोगविघटनापत्तेस्तदा जागरापत्तेश्च। तस्मात् तत्रैतत्सृष्टिदर्शनाङ्गीकारो युक्तिविरुद्धः श्रुतिविरुद्धश्चे-

बाधाऽभावात् । नचेयमेव सृष्टिस्तत्र दृश्यते । न तत्र रथा इत्यादिना निषेधात् । श्रुतिवादिनां श्रुतिरेव प्रमाणम् । किम्पुनरनुभवसंवादिनी । तस्मात् स्वप्ने सृष्टिरस्ति ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

काठके चतुर्थवल्ल्यां श्रूयते । य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः । तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म तदेवाऽमृतमुच्यत इति निर्मातारमेके वदन्ति । यद्यपि सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेत्यत्र, न तत्र रथा इत्यपि ब्रह्मप्रकरणं तथापि नियतधर्मपक्षे जीव एव कर्तेति प्रतिभाति । तदर्थं निःसन्दिग्धं वचनमुदाहरति । भगवन्निर्मितत्वात् स्वप्नस्थस्यापि सत्यत्वम् । न हि कर्तुः स्वापोऽस्ति

स्याहुः * नचेत्यादि * । अन्यत् स्पष्टम् ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ ननु पूर्वसूत्रविषयवाक्येनैव सृष्टौ सिद्धायां पुनरेतत्सूत्रप्रणयनस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः । * यद्यपीत्यादि * । * ब्रह्मप्रकरणमिति * इति सिद्धमिति शेषः । * नियतधर्मपक्ष इत्यादि * । कतम आत्मेति प्रश्ने, योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेष्वित्युपक्रम्याग्रे स्वयं विहत्य स्वयं निर्मायेति कथनात् तस्यैवाग्रे, न तत्र रथा इत्यादिना विवरणात्तस्यैवायं धर्म इति पक्षे अदृष्टद्वारा जीव एव कर्तेति प्रतिभाति । तदर्थं * तन्निवृत्तये । तथाच निःसन्दिग्धं भगवत्कृतत्वप्रतिपादनायास्य सूत्रस्य प्रणयनमित्यर्थः । एवं निर्बन्धनेन प्रतिपादनस्य फलमाह । * भगवदित्यादि * । तथाच पूर्वस्मिन् वाक्ये स्वयं निर्मायेत्यनन्तरं प्रस्वपितीति स्वापश्रावणादत्र तद्राहित्यश्रावणाद्भगवानेव कर्तेति लिङ्गबलात् प्रकरणात् तदेव शुक्रमित्यादिवाक्यशेषाच्चावसीयते । अतो भ्रमाभावादपि स्वप्नसृष्टेः सत्यत्वम् । किञ्च । ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके तांस्तान् कामान् छन्दतः प्रार्थयस्वेति पूर्वं कामशब्दस्य कामविषयेषु प्रयुक्तत्वात् कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण इत्यत्रापि कामपदेन तद्विषय एव ल-

येन भ्रमः स्यात् । जागर्तीति वचनात् । इच्छापूर्वकं च सर्वं सृजति । शतायुषः पुत्रपौत्रानिति कामविषयाः पुत्रादय उक्ताः । ते च निर्मिताः परलोकसाधका इति लोकत्रयकल्पना । चकारद्वयेन कार्यकारणगताः सर्वे धर्मा उक्ताः । तस्माच्छ्रुत्युपपत्तिभ्यां स्वप्नप्रपञ्चस्य सिद्धत्वात् तत्कृतगुणदोषसम्बन्धे पूर्वोक्तदेहनिर्माणं व्यर्थमित्येवं प्राप्तम् ॥ २ ॥

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । स्वप्नसृष्टिर्मायामात्रम् । तत्र

ध्यते । वीप्सया क्रियाविशेषणत्वेन चेच्छापूर्वकतत्त्यतोऽपि भगवत्कर्तृकत्वम् । न हि जीव इच्छापूर्वकं स्वक्लेशाद्युत्पादकं स्वयं सृजेत् । अत एतेन ज्योतिर्ब्राह्मणस्थ. उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन्नित्यादिवाक्य उक्तायामपि सृष्टौ ब्रह्मकर्तृकता निश्चीयते । किञ्च, शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्वेति पूर्वं कामविषयाः पुत्रादय ऐहिका उक्तास्ते च भगवन्निर्मिताः । सर्वयोनिषु कौन्तेयेति गीतास्मृतेः । अतः परलोकनिर्मातृत्वस्यापि साधका इति ब्रह्मैवात्र कर्तृ । न हि जीवेन स्वपित्रादयः कर्तुं शक्यन्ते । स्वपूर्वजत्वात् । लोकत्रयकल्पना च जीवपक्षे तु न कार्येत्यतोऽपि ब्रह्मकर्तृकत्वम् । चकारार्थमाह । * चकारेत्यादि * । कारणगता धर्माः सामर्थ्यमुपादानगोचरापरोक्षज्ञानादयः । कार्यगताः सत्यत्वादयः । सिद्धमाह । * तस्मादित्यादि * । * सिद्धत्वादिति * उक्तप्रकारैः सत्येन सिद्धत्वात् । सूत्रयोजना तु पूर्वसूत्रीयस्याहेति पदस्य वचनविपरिणामेन कार्या । एके शाखिनो निर्मातारं चाहुः । पुत्रादयश्च तदाहुरिति । तेषां वक्तृत्वं तु बोधकत्वात् । तपांसि सर्वाणि च यद् वदन्तीतिवद् बोध्यम् ॥ २ ॥

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति * तुशब्द इत्यादि * । * पक्षमिति * । सत्यत्वपक्षम् । * मायामात्रमिति * । वैदिके निघण्टौ प्रज्ञानामसु, माया वयुनम् अभि-

हेतुः—कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । कृत्स्नत्वेन यस्य यादृशं

ख्येति पाठादर्थशून्यः प्रत्ययो माया तदात्मकमिति भास्कराचार्याः । मायाशब्दो ह्याश्चर्यवाची । जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मितेत्यादिषु तथा दर्शनात् । न तत्र रथा इत्यत्रापि सकलपुरुषानुभाव्यतया न भवन्ति । अथ रथान् सृजत इत्यपि स्वप्नदृगनुभाव्यतया तत्कालमात्रावसानात् सृजत इत्याश्चर्यरूपत्वमुपपद्यते । न ईदृशी सृष्टिर्जीवेन कर्त्तुं शक्या । संसारदशायां जीवस्य कार्त्स्न्येन अनभिव्यक्तस्वरूपत्वात् तादृशसामर्थ्यायोगात् । अतः सा आश्चर्यात्मिकेति रामानुजाचार्याः । सिद्धान्ते तु सामर्थ्यविशेषो माया । अष्टमस्कन्धे, नटवन्मूढ मायाभिर्मायेशान्नो जिगीषसीति । प्रथमस्कन्धे च 'अपश्यत् पुरुषं पूर्णं मायां च तदुपाश्रयाम् । यया सम्मोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् । परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते'इति कथनात् । अत ईश्वरस्य या व्यामोहिका शक्तिः सा माया प्रकृते ज्ञेया । तन्मात्रं तदेकोपादानकम् । तेन बाह्योपादानाऽऽदिव्यावृत्तिः । * कृत्स्नत्वेनेति * । देशः कालो विषयसन्निधिरिन्द्रियव्यापारो बाधाभावश्चेति कार्त्स्न्यं, तेन । तथाचैन्द्रजालिकेन नटेन यथा सामाजिकव्यामोहेन कौतुकार्थं मायामात्रसृष्टिः क्रियते, तथेश्वरेण जीवव्यामोहनाद्यर्थं स्वप्नसृष्टिः क्रियत इति न तस्याः सत्यत्वमित्यर्थः ।

अत्र बहूनि मतानि । तत्र भास्कराचार्याः पूर्ववासनावासितं शुभाशुभकर्मप्रेरितं नाडीषु परिवर्त्तमानं मनः स्मृतिज्ञानहेतुर्भवति । स एव स्मर्यमाणोऽर्थः प्रत्ययालम्बनः । यान्येव जाग्रत् पश्यति तानि सुप्त इति श्रुतेः । इयं च जीवसृष्टिः । सुखदुःखप्रतिभासनात् । नेश्वरस्य । य एष स्वप्ने महीयमानश्चरति एष आत्मेति श्रुतेरित्याहुः । तेन तन्मते जीवकर्तृकं स्मर्यमाणार्थविषयप्रत्ययमात्रमेव स्वप्नसृष्टिरिति सिद्ध्यति ।

भिक्षुस्तु, सन्ध्यसूत्रे, न तत्र रथा इति श्रुतेः, स्वप्ने च जीवः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितविश्वलोके इति कैवल्योपनिषच्छ्रुतेश्चोदाहरणेन सृष्टिमङ्गीकृत्य ततो निर्मातृसूत्रे स्वप्नसृष्टिमीश्वर-

कर्तृकामुक्त्वा, तर्हि स्वयं विहृत्य स्वयं निर्मायेत्यन्यनिरपेक्षताबोधकस्य स्वयंपदस्य कथं सङ्गतिरित्याशङ्कायाम्, उपाधिद्वारकोपादानाभिप्रायेण स्वयम्पदप्रयोग इति, न तत्र रथा इत्यत्रोक्तं जीवकर्तृत्वमपि, पच्यते तण्डुलः स्वयमेवेतिवदुपाधिद्वारकपरिणामस्वातन्त्र्यविवक्षयोपपन्नमित्युक्त्वा ततो, न तत्र रथा इत्यत्रादृष्टद्वारा परम्परया गौणं कर्त्तृत्वं जीवस्योक्तमतो न विरोध इति कस्यचिन्मतं चोक्त्वा ततो, ननु स्वप्ने ज्ञानमात्रमेवास्तु किं तत्र सृष्टिकल्पनयेत्याशङ्कायामाह । स्वप्ने जाग्रद्वदेव पुत्रादयः प्रतीयन्ते । ते चात्मचैतन्यमात्रा भवितुं नार्हन्ति । नित्यतापत्तेः स्वरूपचैतन्यस्य निराकारत्वाच्च कर्मकर्त्तृविरोधेनैकस्य भास्यभासकतानुपपत्तेश्च । जाग्रत्पदार्थानामपि तथात्वापत्त्या विज्ञानवादिबौद्धमताभ्युपगमापत्तेश्च । यदि च बुद्धेर्घटाकारः परिणाम एव ज्ञानशब्देनोच्यते तदा स एवास्माभिः स्वप्नसृष्टिरुच्यते । नैवमिष्यत इति विशेषः । स्वाप्नाः पदार्थाः बाह्या भवितुं न युक्ताः । बाधकं विना अन्तःस्थत्वांशे स्फुटप्रत्यक्षतांशे च बाधोत्तरमप्यनुभूयमाने भ्रमत्वकल्पनानौचित्यादित्याह । मायामात्रसूत्रे, स्वाप्ना विषया ऐन्द्रजालिकवत् परमेश्वरमायाकार्यतया मायामात्राः, न त्वभावस्वरूपास्तुच्छाः । नाभाव उपलब्धेरिति सूत्रेणात्यन्तासत उपलब्धिनिषेधात् । ऐन्द्रजालिकेश्वरयोर्विशेषस्त्वियान्, यदैन्द्रजालिकस्य मन्त्रादि, ईश्वरस्तु माययैव व्यामोहयतीति तथैव मनसः परिणाममात्रमर्थं कटककुण्डलादिवन्निर्मिमीते । स्वाप्नविषये बुद्धिवृत्त्यतिरिक्ताकाऽऽरा बुद्धिवृत्तिरेव मोहो भ्रम इत्यऽतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रम इत्यादिरूपं लक्षणमपि तुल्यमित्याद्याह । तेन तन्मते बुद्धिग्राह्यो मनःपरिणामविशेषः स्वप्नसृष्टिरिति सिध्यति ।

माध्वास्तु सन्ध्यं स्थानं माया मात्रं, मनोगतान् पूर्वानुभूतवस्तुसंस्कारानुपादानीकृत्य निमित्तभूतया स्वेच्छयैवेश्वरेण निर्मितम् । 'मनोगतांस्तु संस्कारान् स्वेच्छया परमेश्वरः । प्रदर्शयति जीवाय स स्वप्न इति गीयते । यदन्यथात्वजाग्रत्त्वं सा भ्रान्तिस्तत्र तत्कृता । अनभिव्यक्तरूपत्वान्नान्यसाधनजं भवेदिति' ब्रह्माण्डवाक्यात् । अत्र स्वशिरश्छेदनादीनामसत्त्वनिरासायानादिमनोगतग्रहणम् । यदन्यथात्वमित्यादिना च स्वप्नविषयाणां जाग्रत्पदार्थत्वमेव बाध्यत इति तत्प्रतीतिरेव भ्रान्ता, न स्वप्नतीतिरित्याहुः । तेन तट्टीका-

स्वरूपं देशकालवस्तुसापेक्षं तथाऽभिव्यक्तिः कात्स्न्येनाभिव्यक्तिस्तदभावात् ।

अयमाशयः। श्रुतिः सृष्टिमेवाह, न तस्य सत्यत्वमपि। यथैतदात्म्यमिदं सर्वं, तत् सत्यमिति, आत्मानः स्वयमकुरुत, तत् सत्यमित्याचक्षते, कथमसतः सज्जायेतेत्यादिश्रुतिसहस्रेभ्योऽस्य सत्यत्वं प्रतीयते। नैवं स्वप्नप्रपञ्चस्य श्रुतिराह । सत्यप्रयोजनाभावाच्च । स्वमात्रविहारस्तु महामायावित्वान्माययापि सिद्ध्यति। नापि भिन्नः प्रपञ्चः। जीव-

---

कारमते संस्काराणामुपादानत्वं, भाष्यकारमते तु संस्काराणामेव विषयत्वम । मायापदं च मनसः संस्कारस्य वा वाचकमिति सिध्यति । तत्र सूत्राशयं स्फुटीकुर्वन्तः स्वप्नसृष्टेः सत्यत्वं प्रथमं निरस्यन्ति । * अयमाशय इत्यादि * । * अस्येति * । बाह्यप्रपञ्चस्य । अत्र च सत्यत्वं जाग्रत्क्रियमाणा या तत्तत्प्रतिनियता यावदर्थक्रिया तत्कारित्वं विवक्षितम । न तु साक्षात् परम्परया वा ब्रह्मोपादानकत्वमात्रम । परम्परया ब्रह्मोपादानकत्वस्य मायामात्रेऽपि सत्त्वात् । नाप्यर्थक्रियाकारित्वमात्रम । तस्य प्रतिबिम्बादिष्वपि दर्शनात् छायाप्रत्याह्वयाभासा असन्तोऽप्यर्थकारिण इति भगवद्वाक्याच्च । * नैवमिति * । न सत्यत्वं ब्रह्मात्मकं वा । तथाच तादृशश्रुत्यभावेऽपि भगवत्कर्तृकत्वादाश्चर्यरूपत्वाच्च यः सत्यत्वाग्रहः सोऽसङ्गत इत्यर्थः । ननु सत्यत्वस्याश्रावितत्वेऽपि, स वै नैव रेमे इत्यत्र सृष्टेर्विहारार्थत्वस्य श्रावितत्वात्तद्बलेन सत्यत्वं कल्प्यत इत्याशङ्कायामाहुः । * सत्येत्यादि * । विभजन्ते । * स्वमात्रेत्यादि * । तथाच नटवन्माययाऽपि विहारसम्भवान्न तद्बलेन सत्यत्वं कल्पयितुं शक्यमित्यर्थः । ननु यत्र स्वप्नसृष्टिस्थले, तस्य वा एतस्य पुरुषस्येति जीव एवोपक्रान्तः प्रस्वपितीति स्वापलिङ्गाच्च बोधितोऽतस्तत्कृता सा मिथ्याऽस्तु । तत्र विहारोऽपि जीवस्यैव, नेश्वरस्य । काठके तु प्रकरणलिङ्गवाक्यशेषैः परमात्मैव प्रतीयत इति तत्कृतः प्रपञ्चो भिन्नोऽस्तु, तस्य सत्यत्व आश्चर्यरूपत्वे च को दोष इत्यत आहुः * नापीत्यादि * । यो हि प्रपञ्चो भिन्न आपाद्यते स न सर्वसाधारणः, कात्स्न्येनाभिव्यक्तस्वरूपो वा येन भिन्नत्वं कल्पयितुं शक्येत । किन्तु

स्यैकत्वात् । अविद्यया मन्यते इति वचनाच्च तत्सुखदुःखभोगार्थमपि सत्यत्वमङ्गीकर्तव्यम् । स्थानद्वयप्रतिज्ञा च विरुध्येत । जीवतो मृतांश्च पश्यतीति जीवद्वयदर्शनम् । अतो लोकद्वयप्रतिच्छायरूपत्वान्मायया क्रीडायामन्यानुरोधाभावेनातिसुखत्वाद् भगवत्कृत-

---

यदेकेन दृश्यते तन्नेतरेणेति प्रतिनियतो द्रष्टुर्जीवस्यैकत्वात् । अतो न भिन्नः । किञ्च । स यदि भिन्नः सत्यः स्यात् तदा तद्भोगोऽपि भिन्नः सत्योऽनुभूयेत, श्रुत्या वोच्येत । श्रुत्या तु जीवस्य भोगस्तत्राज्ञानिक एव बोध्यते । हिताख्या नाडीरुपक्रम्याथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीव हसतीव विच्छाययति गर्त्तमिव पतति यदेव जाग्रद्भयं पश्यति तदत्राविद्यया भयं मन्यत इति वचनात् । एवमेव, अथ यत्र राजेव देव इवेत्यादिनोक्तं सुखमप्याज्ञानिकम् । अविद्यया मन्यत इत्यस्य देहलीदीपवदुभयत्र सम्बन्धात् । काठके तु न भोगवचनम् । अतः परं भेदसाधकत्वेन कर्तृभेदोऽवशिष्यते । सोऽप्ययुक्तः । स्वप्नसृष्टिवाक्येऽपि जीवकर्तृत्वाबोधनेन तदभावात् । तत्र ह्यात्मज्योतिरेवायं पुरुष इति कथनोत्तरं कतम आत्मेति प्रश्ने, योऽयंविज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिरिति प्रतिवचनं दत्वा तादृशत्वं जीवस्याप्यस्तीति तन्निराकरणार्थं, स समानः सन्नुभौ लोकौ सञ्चरतीत्यादिना जीवतुल्यतया क्रीडितुरन्यस्य कथनेन तस्मिन्नेव तत्कर्तृत्वस्य सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेति सूत्रे व्यवस्थापितत्वात् । जीवस्य स्वदुःखभयादिजनकसृष्टिकरणायोगाच्च । कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपतया सत्यसङ्कल्पत्वाद्यभावाच्च । अतस्तत्र भगवानेव कर्त्ता । जीवस्त्वविद्यया दुःखादिकमिव कर्तृत्वमपि मन्यते । अतो न तत्सुखदुःखभोगार्थमपि स्वप्नप्रपञ्चस्य सत्यत्वमङ्गीकर्त्तव्यम् । किञ्च । यदि स्वाप्नप्रपञ्चस्य सत्यत्वं स्यात् तदा, तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं चेति श्रुत्युक्ता स्थानद्वयप्रतिज्ञा च विरुध्येत । ननु तत्रैव, सन्ध्यं च तृतीयं स्थानं तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं चेति तृतीयमप्युक्तम् । सत्यमुक्तं, परं तूभयविलक्षणतया तत्र च लोकद्वयदर्शनं जीवतां मृतानां च दर्शनेन । न हि ते तत्र सन्तीति प्रागेवोक्तम् । अतस्तृतीयत्वं-

मात्रवाचकत्वाच्च श्रुतेरतिरिक्तकल्पनायां प्रमाणाभावाज्ज्योतिः-शास्त्रनियमाभावाच्च मायामात्रमेव स्वप्न इति न तत्कृतगुणदोष-सम्बन्धः । दीक्षितस्यान्नभोजनादिप्रायश्चित्तं तु भगवत्क्रीडायाम-पि प्रतिच्छायत्वात् क्रियते । तदानीं कर्तृत्वस्यारोपात् । अन्यदा कर्तृत्वस्याशास्त्रत्वान्न धर्माधर्मजनकत्वम् । देवताज्ञादिस्तु जीव-

———

ऽपि लोकद्वयप्रतिच्छायरूपत्वान्न तेन प्रतिज्ञाविरोधः । सत्यत्वे स स्यादेव । नच किमीदृशसृष्ट्या क्रीडयेति शङ्क्यम् । मायया क्रीडा-यामन्यानुरोधाभावेनातिसुखत्वात् । अतो भगवत्कृतमात्रवाचक-त्वात्काठकश्रुतेस्तद्बलेनातिरिक्तसत्यसृष्टिकल्पनायां प्रमाणाभावा-न्नातिरिक्तः स्वाप्नः प्रपञ्च इत्यर्थः । ननु कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तत्वस्य जीवविशेषणत्वे, न तत्र रथा इति श्रुतेश्चाश्चर्यपरत्वे सति जीवदर्शन-स्य भ्रान्तित्वात् किं वा स्वप्नस्य भवदभिमतमायामात्रत्वगमकं येन तत्कृतगुणदोषसम्बन्धो नाङ्गीक्रियत इत्याशङ्कायामाहुः । * ज्योतिरित्यादि * । मेषादिराशिगे सूर्ये एतावद्दिनमेतावती रात्रिर-स्मिन् देशे चेत्यादिनियमस्य तत्राभावात् तथेति न तत्कृतगुणदोष-सम्बन्ध इत्यर्थः । ननु यदि स्वप्नप्रपञ्चो मिथ्या तदा दीक्षितेन स्वप्ने-ऽन्नभोजनादौ कृते यद्दीक्षितस्य प्रायश्चित्तविधानं तद्विरुद्ध्येत । मि-थ्याभूते भोजनादौ तदयोगादित्यत आहुः * दीक्षितस्येत्यादि * । य-द्यपि तत्र भोजनं तथापि स्वाप्निक्यां भगवत्क्रीडायां भोजनसदृश-त्वात् तदानीं जीवेऽपि कर्त्तृत्वस्याविद्ययाऽऽरोपात् प्रायश्चित्तं क्रिय-ते । यथा व्रीह्यभावेऽपि नीवारेण कार्यसाम्यस्तद्वदत्रारोपितकर्त्तृत्व-मादायाप्यपराधसिद्धेः । शास्त्रेण यज्ञकर्मण्येव कर्त्तृत्वे नियमिते नि-षिद्धेष्वाभिमानिककर्त्तृत्वस्यापि दोषत्वादिति । अतो न तेन तस्य सत्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । एतदुपष्टम्भाय युक्त्यन्तरमाहुः * अन्यदेत्या-दि * । तथाच यदि सा सत्या स्यात् तदा तेनान्यदापि धर्माधर्मौ स्याताम् । तथा सति, स्वप्नेऽस्वगम्यागमनं च धन्यमित्यादिकं न सम-र्थेतेति सा मिथ्यैवेत्यर्थः । ननु यदि स्वप्नः सर्वोऽपि मिथ्या स्यात् तदा तत्र देवतादर्शनाऽऽज्ञादिकं न स्यात् । भवच्चाऽनुभवादिविसंवा-दि स्यादित्यत आहुः * देवतेत्यादि * । जीवा इन्द्रादयो योगोस्थ-

ब्रह्मणोर्विद्यमानत्वाद् युक्ता। अलौकिकज्ञाने हि प्रतिच्छायत्वात् संवादः। क्वचिद् भगवदावेशे ईषत्संवादोऽपि। तस्मात् स्वतन्त्रसत्यतायां प्रमाणाभावान्मायामात्रं स्वप्नप्रपञ्च इति सिद्धम् ॥ ३ ॥

सामर्थ्यात्, ब्रह्म स्वत एवातिसमर्थम्। अतः समाधाविव स्वप्नेऽप्यन्तर्हृदि प्रविश्य विद्यमानत्वाद्दर्शनाऽऽज्ञादिकं ददाति, तदानीं बुद्धिर्जागर्त्तीति स्वप्नद्रष्टा जीवोऽप्यनुभवति। तेन तस्य तदानीं रथादिवत् करणाभावेन स्वप्नत्वाभावात्तत्सत्यता युक्ता। किञ्च। तत्र यज्ज्ञानं जायते तन्न लौकिकं तत्सादिन्द्रियाजन्यत्वात्। किन्त्वात्मज्योतिषैव जायमानत्वादलौकिकम्। तस्मिंश्च ज्ञाने प्रतिच्छायरूपं सर्वं भासत इत्युपपादितम्। अतः प्रतिबिम्बवदस्यासत्त्वं चेदङ्गीक्रियते तदा तद्वदेवास्याऽप्यर्थक्रियाकारित्वरूपः संवाद उपपन्नः। किञ्च। यथा प्रतर्दनाख्यायिकायामिन्द्रे भगवदावेशे सति तेन स्वोपासनाद्युक्तं तथात्रापि क्वचिद्भगवदावेशे सति ज्ञाने क्रियायां चोत्कर्षरूप ईषत्संवादो भवति। स च भगवदावेशस्यैव धर्मो, न तु स्वप्नस्येति तावतापि न स्वप्नस्य सत्यत्वसिद्धिरित्यर्थः। सिद्धमाहुः। * तस्मादित्यादि *। ननु भवत्वेवं स्वप्नस्यासत्यत्वं तथापि तस्य जीवकर्तृकत्वं न प्रतिक्षेप्तुं शक्यम्। कैवल्योपनिषदि, स्वप्ने च जीवः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितविश्वलोक इति जीवमायाकल्पितत्वकथनात्। श्रीभागवते च, 'यथा शयानः पुरुषो मनसैवात्ममायया। सृष्ट्वा लोकं परं स्वाप्नमनुविश्यावभासत' इति स्वाप्नस्रष्टृत्वकथनाच्चेतिचेन्न। श्रुतेर्ब्रह्मप्रकरणस्थत्वेन स्वमाययेत्यत्र स्वमपीतो भवतीतिवत् स्वपदेन ब्रह्मण एव परामर्षणीयत्वात्। जीवकर्तृत्वे स्वप्रतिकूलसृष्टिकरणाविरोधरूपस्य बाधकस्य प्रागेवोक्तत्वात्। जीवपरामर्षपक्षेऽपि कल्पितपदेनाज्ञानिकमेव कर्तृत्वमायाति, न तु ब्रह्म यथा नटवज्ज्ञानपूर्वकं करोति तथा। आज्ञानिकं तु तद् ब्रह्मकृतौ स्वकृतत्वाभिमान एव पर्यवस्यतीति तेन तदसिद्धेः। श्रीभागवतवाक्यं तु न स्वप्नसृष्टिकर्त्तारं निर्णेतुं प्रवृत्तं, किन्तु तद्दृष्टान्तेन ब्रह्मणः स्रष्टृत्वमनुप्रविष्टत्वं च बोधयितुम्। दृष्टान्तस्तु परप्रसिद्धो-

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

ननु तर्हि जीवसाक्षिकमेकदेशेन किमिति सृजति तत्राह । सूचकः शुभाशुभफलसूचको भवति स्वप्नः । चकारात् क्वचिदाज्ञाविशेषदानम् । कलिकालादेः प्रत्यक्षे बाधकत्वात् । युक्तश्चाऽयमर्थः । अतःसूचकफलस्यैव दृष्टत्वान्न तु स्वप्नपदार्थस्य । सूचकत्वे प्रमाणमाह । 'यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शन,इत्यादिश्रुतेः । किञ्च । आचक्षते च तद्विद । स्वप्नाध्यायविदस्तथैवाचक्षते । आरोहणं गोवृषकुञ्जराणामित्यादिना । तस्मात् सूचनार्थं जीवप्रदर्शनमिति ॥ ४ ॥

ऽपि भवतीति तमादाय जीवस्य स्वाप्नपदार्थस्रष्टृत्वं वदति । तत्राभिमानिककर्तृत्वाङ्गीकृतावपि बोधर्मासङ्केन दृष्टान्तस्य बाध इति तेनापि तदसिद्धेः । तस्मात् पूर्वोक्तमनवद्यम् ॥ ३ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । यदि स्वक्रीडार्थं सृजति तर्हि तत्तज्जीवसाक्षिकं पदार्थैकदेशेन द्रव्यशून्यधर्ममात्रेण कुतः सृजतीत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * सूचक इत्यादि * । * आज्ञाविशेषदानमिति * । तथाच तेनापि तस्योत्कर्षसूचक इत्यर्थः । * अयमिति * सूचकत्वादिरूपः । तत्र हेतुः । प्रातरित्यादि * । * पदार्थस्येति * असत्यत्वादिति शेषः । * इत्यादिश्रुतेरिति * । आदिपदेन, पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्तीत्याद्यशुभसूचकश्रुतेः संग्रहः । शेषं स्फुटम् । एतेन, मन एव मनुष्याणां पूर्वरूपाणि शंसतीत्यादि, परिणमति फलोक्तिः स्वप्नचिन्ताऽस्त्वऽवीर्यैरित्यादि च सर्वं सूचितं ज्ञेयम् । तेन ये स्वाप्नमतितुच्छमभ्युपगच्छन्ति तन्निरस्तं वेदितव्यम् । तादृशस्य खपुष्पादितुल्यत्वे तद्भानप्रसङ्गेन सूचकताया वक्तुमशक्यत्वादिति ॥ ४ ॥

परामिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥५॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति। ननु जीवाय भगवान् सृष्टिं करोति प्रदर्शयति च स्वस्य सर्वलीलाम्। अंशश्चायम्। कथमस्य दुःखित्वमित्याशङ्क्य परिहरति तुशब्दः। अस्य जीवस्यैश्वर्यादि तिरोहितम्। तत्र हेतुः पराभिध्यानात्। परस्य भगवतोऽभितो ध्यानं स्वस्यैनस्य च सर्वतो भोगेच्छा, तस्माद् ईश्वरेच्छया जीवस्य भगवद्धर्मतिरोभावः। ऐश्वर्यतिरोभावाद्दीनत्वं, पराधीनत्वं, वीर्यतिरोभावात्, सर्वदुःखसहनं, यशस्तिरोभावात् सर्वहीनत्वं, श्रीतिरोभावाज्जन्मादिसर्वापद्विषयत्वं, ज्ञानतिरोभावाद्देहादिष्वहं बुद्धिः सर्वविपरीतज्ञानं चापस्मारसहितस्यैव, वैराग्यतिरोभावाद् विषयासक्तिः। बन्धश्चतुर्णां कार्यो विपर्ययो द्वयोस्तिरोभावादेवैवं, नान्यथा। युक्तोऽयमर्थः। एकस्यैकांशप्राकट्येऽपि तथा भावात्। आनन्दांशस्तु पूर्वमेव तिरोहितो, येन जीवभावः। अत एव काममयः।

परामिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ॥ सूत्रमवतारयन्ति। * किञ्चिदित्यादि *। तुशब्दार्थकथनमुखेन तद्विभजन्ते। * नन्वित्यादि *। परिहारं व्याकुर्वन्ति। * अस्य जीवस्येत्यादि *। * चतुर्णामिति *। ऐश्वर्यादिचतुष्टयतिरोभावानाम्। * विपर्ययो द्वयोरिति *। अन्यथा ज्ञानं ज्ञानवैराग्यतिरोभावयोः कार्यमित्यर्थः। तत इत्यादिकं व्याकुर्वन्ति। * तिरोभावादेवैवं नान्यथेति *। ऐश्वर्यादितिरोभावादेव बन्धविपर्ययौ, न तु स्वत इत्यर्थः। युक्तत्वं विवृण्वन्ति। * एकस्येत्यादि *। युक्तं भगैः स्वैरित्यादिवाक्यात् पूर्णा ऐश्वर्यादयो भगवत्येव। तन्मध्ये एकस्यैश्वर्यादेरेकांशप्राकट्येऽपि यत्पादपङ्कजेत्यादिवाक्यैस्तथा निश्चयेन बन्धाभावात्। तदभावादेव बन्धविपर्ययाविति युक्तमित्यर्थः। नन्वानन्दांशतिरोभावादेवैतद्द्वयं कुतो न स्वीक्रियत इत्यत आहुः। * आनन्देत्यादि *। * पूर्वमिति *। व्युच्चरणकाले। द्विविधा हि जीवाः सदा मुक्ताः

अकामरूपत्वादानन्दस्य । निद्रा च सुतरां तिरोभावकर्त्री भगवच्छक्तिः । अतोऽस्मिन् प्रस्तावे जीवस्य धर्मतिरोभाव उक्तः । अन्यथा भगवत ऐश्वर्यादिलीला निर्विषया स्यात् । तस्मान्न जीवस्वरूपपर्यालोचनया किञ्चिदाशङ्कनीयम् ॥ ५ ॥

देहयोगाद् वा सोऽपि ॥ ६ ॥

ईश्वरेच्छयैश्वर्यादितिरोभावं स्वमते निरूप्य मतान्तरेणापि नियतधर्मवादेन निरूपयति । देहयोगाद्वा । देहसम्बन्धादेवास्य सर्वतिरोभावः । विपर्ययो वा । अपिशब्दादन्यत् । अस्मिन् पक्षे देहवियोग एव पुनरैश्वर्यादिप्राप्तिः । पूर्वस्मिन् कल्पे विद्यमानेऽपीति शेषः । न त्वीश्वरेच्छया विकल्पः ।

कश्चित् परशब्देन देहादिमाह । तदा अभिध्यानयोगयोरा-

बन्धयोग्याश्च । तत्राद्याः सेवायोग्या इति तेषु स्वरूपानन्दमात्रस्यैव तिरोभावो, न धर्मरूपस्य, नाप्यैश्वर्यादेः । द्वितीयेषु यथायोग्यं सर्वेषां तिरोभाव इति निर्णयादिति । अत्र गमकमाहुः । * अत एवेत्यादि * । नन्वत्रैतन्निरूपणस्य कः प्रसङ्ग इत्यत आहुः । * निद्रा चेत्यादि * । तस्य प्रयोजनमाहुः । * अन्यथेत्यादि * । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । * किञ्चिदिति * । दुःखित्वानुपपत्त्यादिकम् ॥ ५ ॥

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । * ईश्वरेच्छेत्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * देहेत्यादि * । वाशब्दोऽवधारणे, अनादरे वा । सूक्ष्मदेहसम्बन्धादेवास्य सः । आनन्दैश्वर्यादीनां तिरोभावो विपरीतज्ञानं वा । अपिशब्दादन्यद् बन्धदुःखादि । एतस्य पक्षस्य जघन्यत्वज्ञापनाय पक्षद्वयतारतम्यं स्फुटीकुर्वन्ति । * अस्मिन्नित्यादि * । * नन्वित्यादि * । क्वचिदीश्वरेच्छया क्वचिद्देहयोगेनेति विकल्पो नात्राभिप्रेत इत्यर्थः । उक्तव्याख्यानदार्ढ्यार्थं व्याख्यानान्तरं दूषयितुमनुवदन्ति । * कश्चित्परशब्देन देहादिमाहेति * । देहाऽऽ

कास्मिकता स्यात् । सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इति विरोधश्च ।

काश्चित्तु तस्याभिध्यानात्, तृतीयं देहभेद इति श्रुत्यनुरोधेन जीवकर्तृकाभिध्यानं मत्वा, अतिरोहितमिति कल्पयति । विपर्यय-शब्देन च मोक्षम् । बह्वध्याहारेण च सूत्रद्वयं योजयति । तद्

रम्भकं कर्माहेत्यर्थः । इदं च न प्रसिद्धशङ्करभाष्यस्थम् । मध्वरामानुजशैवभिक्षुभिः पराभिध्यानपदे ब्रह्मकर्तृकाभिध्यानस्यैव व्याख्यानात् । अत इदानीमुत्सन्नस्यैव कस्य चिन्मतस्योल्लेखः । दूषयन्ति ।* तदित्यादि * । * आकस्मिकतेति * निर्हेतुकता । तथाच देहारम्भकेन कर्मणा बन्धं विपरीतज्ञाने चाभ्युपगम्यमानेऽभिध्यानयोगयोर्निर्हेतुकतया तत्पदप्रयोगवैयर्थ्यं स्यात् । बन्धादेः कर्माद्यधीनत्वे ईश्वरस्य सर्वनियन्तृत्वभङ्गेन सर्वस्येत्यादिश्रुतिश्च विरुध्येतेत्यत उपेक्ष्यमित्यर्थः । शङ्करभास्कराचार्ययोर्मतमाहुः । * काश्चित्त्वित्यादि * । एकमत्यादेकवचनेनोल्लेखः । श्रुतिस्तु श्वेताश्वतरस्था । ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः, तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकाम इति । अर्थस्तु— देवं ज्ञात्वा-देवज्ञानेन सर्वेषां पाशानां बन्धकानां पुण्यपापादीनामपहानिर्दाहः क्षीणैर्दग्धैः क्लेशैरविद्यास्मितादिभिर्जन्ममृत्युप्रहाणिः पुनः पुनर्जन्ममरणप्रवाहनिवृत्तिः तस्याभिध्यानात् परमेश्वरविषयकाच्चिन्तनात् देहभेदे देहनिवृत्तौ, देहभेदैरितिपाठे नानादेहैः तृतीयं विश्वैश्वर्यं ऐहिकाच्चान्द्रादिलोकसम्बन्धिनश्चैश्वर्यादतिरिक्तं ब्रह्मलोकसम्बन्ध्यैश्वर्यं भवेदिति शेषः । ततः केवलो ब्रह्मभूत आप्तकामो भवतीति । तृतीयदेहभेदे इति पाठे तु ऐहिकात् पारलौकिकाच्च तृतीयो ज्ञानदेहस्तस्य निवृत्तौ सत्यां विश्वैश्वर्यं प्राप्य ब्रह्मभूतो भवतीत्यर्थो ज्ञेयः । एतस्यां श्रुतौ पराभिध्यानपदेन परमेश्वरविषयकं ध्यानम् उच्यत इति शब्दसाम्यकृतेन एतदनुरोधेनेश्वरविषयकं जीवकर्तृकाभिध्यानं सौत्रत्वेन विचार्य पूर्वं तिरोहितमैश्वर्यं तस्माद्धेतोरतिरोहितं भवतीति कल्पयति । तत ईश्वरादेवास्य बन्धविपर्ययौ ईश्वरापरिज्ञानाद् बन्ध ईश्वरपरिज्ञानान्मोक्ष इति । तद् दूषयन्ति । * तदित्यादि * । तथाच यदि ब्रह्मवादं जानीयादिह योग-

ब्रह्मवादापरिज्ञानादसङ्गतेश्च साधनोपदेशस्य भ्रान्तोक्तमित्युपेक्ष्यम् । निद्राया विवेकज्ञानाभावावसरत्वाद् यथा व्याख्यात एवार्थः ॥ ६ ॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

प्रसङ्गाज्जीवस्याज्ञानं निरूप्य सुषुप्तौ केवलमज्ञानं निरूपयितुं स्थानस्वप्नाभावे निरूपयति । एवं श्रूयते । नाडीरनुक्रम्य, तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कश्चन पश्यति । अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीति । तथा प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति । तत्र संशयः । स्वप्नवत् प्रपञ्चसृष्टि

सूत्रं सिद्धान्तीयत्वेन नाङ्गीकुर्यात् वाशब्दं च जीवेश्वरान्यत्वाशङ्काव्यावृत्त्यर्थं न व्याकुर्यात् । ब्रह्मवादेऽन्येषां हेतूनामिदमनेनैवमेवं करिष्यामीतीश्वरेच्छायाः शरीर एव व्यापारतया निवेशाद् अवान्तरेऽस्मिन्नवस्थाप्रकरणे ईश्वराभिध्यानरूपसाधनोपदेशस्याऽसङ्गतेश्च तथेत्यर्थः । स्वोक्तव्याख्यानस्योचिततत्वाय पूर्वोक्तां युक्तिं स्मारयन्ति । * निद्राया इत्यादि * । इदं हि निद्राप्रकरणम् । निद्रा च तदैवावसरं प्राप्नोति यदा विवेकज्ञानं न भवति । अतो ज्ञानतिरोभावस्यैवात्र वक्तव्यत्वात् तस्य चोक्तरीत्यैव बोधाद् यथोक्त एवार्थ इत्यर्थः ॥ ६ ॥ १ ॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * प्रसङ्गादित्यादि * । * अज्ञानमिति * विपरीतज्ञानजनकमज्ञानम् । स्थानपदेनाज्ञानस्थानं बोध्यम् । अस्य सूत्रस्याधिकरणत्वाय विषयवाक्यान्याहुः । * एवमित्यादि * । अत्र प्रथमं वाक्यं कौशीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवादस्थम् । द्वितीयं बृहदारण्यकीयज्योतिर्ब्राह्मणस्थम् । * तत्र संशय इति * । सुषुप्तौ सृष्टिकरणस्य संशयः । काठकवाक्ये सृष्टिनिर्माणश्रावणं विषयश्रुतौ दर्शनाभावमात्रश्रावणं च सन्देहबीजम् । तदेतत् पूर्वपक्ष एव सूचयन्तस्तमाहुः ।

मायिकीमपि भगवान् करोति, न वेति संशयः। तत्र, य एष सुप्तेषु जागर्तीत्यत्र जीवस्वापमात्रे भगवत्सृष्टेरुक्तत्वात्, स्वप्नं न कञ्चन पश्यतीत्यत्रापि दर्शनमात्रनिषेधाद्, न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तर-मिति च जागरणस्वप्नप्रपञ्चयोरविशेषेणादर्शनकथनात् सुषुप्तावपि प्रपञ्चनिर्माणमस्तीत्यवगन्तव्यम्। ततश्च कस्यामप्यवस्थायां प्रप-ञ्चव्यतिरेकाभावान्मुक्तावपि स्यात्। स्वाप्ययसम्पत्त्योरज्ञानमात्र-विशेषात् सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह इति। तस्माद् बाह्यसत्सम्पदोर्विद्यमानयोरपि यथा ज्ञानाभावाद् अग्रहणम्, एवं प्रपञ्चस्यापीत्येवं प्राप्ते, उच्यते। तदभावो नाडीषु। तस्य स्वप्नस्याभा-वो नाडीषु। तथा आत्मनि च। कुतः?। तच्छ्रुतेः। प्रपञ्चाभावश्रु-तेः। कामनया हि प्रपञ्चः। सुषुप्तावस्थाया अकामरूपत्वश्रुतेः। तद्वा अस्यैतदात्मकाममाप्तकाममकामꣳ रूपमिति। नाडीषु आत्म-

---

* तत्रेत्यादि * मुक्त्यवस्थायामपि बाह्यप्रपञ्चसत्तापादनं पूर्वपक्षयु-क्तिफलम्। सत्ताया दृष्टृदर्शनव्याप्तिदर्शनात् तदभावे प्रपञ्चसत्ताभाव इत्याशङ्क्य परिहरति। * स्वाप्ययेत्यादि *। तथाच सत्तादर्शनयो-र्व्याप्त्यभावात् तदभावमात्रेण सत्ताभावो न वक्तुं शक्य इत्यर्थः। सिद्धान्तं व्याचक्षते। * तस्येत्यादि *। * स्वप्नस्येति * मायिक-सृष्टेः सा प्रपञ्चाभावश्रुतिः केत्याकाङ्क्षायां तां व्युत्पादनेन स्फुटीकु-र्वन्ति। * कामनयेत्यादि *। हि यतो हेतोः, कामं काममिति स्वप्न-सृष्टिबोधकवाक्ये कामविषयाणां निर्माणश्रावणात् पुरुषकामनया स प्रपञ्चो बोधितः। बृहदारण्यके तु, तद्वा अस्यैतदित्यनेन सुषुप्तावस्था ऽकामरूपजीवस्य श्राव्यते। अतः स्वप्नसृष्टिहेत्वभावबोधिका या सु-षुप्तावस्थाया अकामरूपत्वश्रुतिः सैव तच्छ्रुतिस्तस्याः। तथाच यथा ज्योतिश्चरणाधिकरणे प्राकरणिको व्युत्पादनसापेक्षो हेतुः साधक-स्तथाऽत्रापीत्यर्थः। एवं व्याख्याने बीजं तु तदभावपदस्य लाक्षणि-कतानिवृत्तिर्बोध्या। एवं स्वप्नाभावनिरूपणं व्याकृत्य स्थाननिरूपणं व्याकुर्वन्तो मतान्तरादत्र विशेषमाहुः। * नाडीष्वित्यादि *।

नि चेति ग्रहणात् सुषुप्तिर्द्विविधेति सूचयति । तथाहि हिता नाम नाड्यः पुरीतदन्ता हृदयदेशाद् बाह्या, आभ्यन्तरः परमात्मा, हृदयदेशस्तु जीवस्य इन्द्रियाणाञ्च स एव देशः । तत्र निद्रया भगवच्छक्त्या बहिर्दृष्ट्याच्छादने भगवल्लीलायां तां पश्यति । तत्राप्याच्छादने गाढसुप्तो ज्ञानरहितः क्रियाशक्त्या अन्तर्भगवन्तं वा प्रविशति । बहिर्नाडीषु वा समायाति । अत एव बृहदारण्यकषष्ठे, यत्र सुप्तो न कञ्चनकामं कामयत इति वाग्द्वयमाह, ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यः, तद्वा अस्यैतदात्मकाममिति भेदेन । सुषुप्तिस्तूभयत्र ज्ञानशक्तेः सर्वथा तिरोधानात् । तस्मात् सुषुप्तौ न सपञ्चसृष्टिः ॥ ७ ॥

---

* हृदयदेशाद् बाह्या इति * हृदयदेशाद् बाह्यदेशं प्राप्य स्थिता इत्यर्थः । * आभ्यन्तर इति * हृदयदेशादाभ्यन्तरः । * तामिति * स्वाप्निकीं भगवल्लीलाम् । द्वैविध्ये प्रमाणमाहुः । * अत एवेत्यादि * तदेव स्फुटीकुर्वन्ति । * ता वा इत्यादि * तथाच बृहदारण्यके यत्र सुप्त इत्याद्युक्त्वा किं तत् स्वापस्थानमित्याकाङ्क्षायां, ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्य इति पूर्वमुक्त्वा पुनरपि तथैवोक्त्वा तद्वा अस्यैतदित्यादिना आत्मरूपं स्थानान्तरमुक्तम् । तस्मात् सुषुप्तेर्द्वैविध्यम् । उभयत्रापि कामनाभावाच्च न सृष्टिरत एव च न मुक्तावपीत्यर्थः । यत्तु, तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सुप्तो भवतीति, ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेत इति, तासु तदा भवतीति च, य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत इति, सता सोम्य तदा सम्पन्न इत्यादीनि दहरदृप्तबालाकीयबालाकीयानि विषयवाक्यान्युपन्यस्य किमेतेषां नाडीपुरीतत्परमात्मनां परस्परनिरपेक्षाणां सुषुप्तिस्थानत्वमुत परस्परसापेक्षतयैकस्येति संशये, परस्परनैरपेक्ष्यमयुक्तम् । तथा सति व्रीहियववद्विकल्पापत्त्या पक्षे बाधापत्तेः । नच नाडीषु सुप्तो भवति, पुरीतति शेते, य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत इत्येकविभक्तिनिर्देशानैकार्थत्वाद् विकल्पस्यो-

श्चितत्वं शङ्क्यम्। प्रासादे शेते पर्यङ्के शेते इत्यादौ नानार्थत्वसमुच्चयोरप्येकविभक्तिदर्शनेन हेतोः साधारणत्वात्। तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कश्चन पश्यति, अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीति कौशीतकिश्रुतौ प्राणाख्यस्य परमात्मनो नाडीसमुच्चयावधारणात्। यत्र पुनः केवलनाडीनामेव सुषुप्तिस्थानत्वेन श्रावणं तत्रापि ब्रह्मणः प्रतिषेधाभावान्नाडीद्वारेण ब्रह्मण एव स्थानत्वस्य युक्तत्वात्। नच द्वारत्वे नाडीषु सुप्तो भवतीति सप्तमीविरोधः। सञ्चारस्थानत्वेन तदविरोधात्। गङ्गया सागरं गच्छतो गङ्गायां स्थितिवत् तदुपपत्तेः। तस्मान्नाडीब्रह्मणोः समुच्चयः। एवं पुरीतद्ब्रह्मणोरपि। पुरीततोऽपि ब्रह्मप्रक्रियायां सङ्कीर्त्तनात्। योऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत इति प्रकृत्य, पुरीतति शेत इति कथनात्। हृदयाकाशस्य ब्रह्मत्वं तु दहराधिकरणे सिद्धम्। पुरीतत्तु हृदयवेष्टनम्। एवञ्च तद्वेष्टितो हृदयाकाशः प्राकारपरिक्षिप्तपुरवद् भवतीति हृदयाकाशे शयने पुरीततोऽपि समुच्चयो जात एवेति। एवञ्च श्रुतिषु स्थानत्रयकथनेऽपि नाडीपुरीततोर्द्वारमात्रत्वम्। ब्रह्मैव तु सुषुप्तिस्थानमित्युक्तम्। तत्र पुरीतत्समुच्चयं त्वनुमन्यामहे। एकवाक्यगतत्वात्। नाडीनां समुच्चयं तु न मृष्यामः। बृहदारण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणे यत्र सुप्तो न कश्चन कामं कामयते, न कश्चन स्वप्नं पश्यति ता वा अस्यैताः हिता नाम नाड्य इति, अथ यत्र सुप्तो न कश्चन कामं कामयते न कश्चन स्वप्नं पश्यति तद्वा अस्यैतदात्मकाममाप्तकाममकामꣳ रूपं तद्यथा प्रियया स्त्रियेति नाडीपरमात्मभेदेन, अथ शब्दात् प्रकृतच्छेदेन च श्रुतस्य, यत्र सुप्तवाक्याभ्यासस्य विरोधात्। अभ्यासप्रकृतच्छेदाभ्यां सिद्धे सुषुप्तिस्थानभेदे विकल्पस्यापि प्राप्ततया दुष्टत्वाभावात्। ताभिः प्रत्यवसृप्येत्युक्ते नाडीषु सर्पण इवार्थादपि तत्प्राप्तेश्च। एवं सति कौशीतकीये, अथास्मिन् प्राण एवेति वाक्येऽपि विकल्पार्थक एवाथशब्दो ग्राह्यः। आनन्तर्यार्थकत्वेऽपि पूर्वापरकालभेदस्य प्राप्तत्वेन पूर्वकालिकस्य नाडीषु सुष्वापस्याबाधात्। अपरकालिकस्य प्राण एकीभावस्यापि भगवदिच्छाकृतप्रत्यवसर्पणतः सुखेन सिद्धेश्च। नच नाडीस्वापवाक्ये ब्रह्मणोऽप्रतिषेधात् प्राप्तिरिति वाच्यम्। आभ्यासिकभेदादेवार्थात् तत्प्रतिषेधसिद्धेः। अन्यथा तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गस्य दुर्निवारत्वादिति। एवञ्च सुष्वापोत्तरकालीनस्मरणे-

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

प्रबोधे सन्देहः । प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैवेति जीवसमान-

---

ऽपि कदाचित् सुखस्य स्वापविशेषणतया भानं कदाचिच्च नेत्यपि युज्यते । नच नाडीषु स्वापे प्रपञ्चदर्शनप्रसङ्गः । सुषुप्तौ कामाभाववश्यावचनेन मनसो लयावगमात् करणाभावेन मायिकप्रपञ्चानुत्पत्त्या बाह्यस्य च विप्रकृष्टतया करणलयेन च तदप्रसङ्गात् । अतो न दर्शनाभावार्थमपि सत्सम्पत्त्यपेक्षा । किञ्च । सूत्रकारस्यापि सुप्तिद्वैविध्यमेवाभिप्रेतम् । अन्यथा, तदभाव आत्मनि तच्छ्रुतेरित्येव सूत्रयेत् । तावतैव द्वैतदर्शनाभावपाप्मसंसर्गाभावयोः । सिद्ध्या नाडीचकारयोर्निर्देशस्य वैयर्थ्यात् । तेनैतत् सिद्धम् । नाडीपरिवर्त्तने स्वप्नदर्शनम् । तासां प्रान्तभागे पुरीतन्निकटे सुषुप्तिः । पुरीतदऽन्तर्हृदये आकाशे सत्सम्पत्तिरिति । ननु भवत्वेवं तथापि विकल्पस्य कथमदुष्टत्वमितिचेत् । उच्यते । विकल्पे हि प्राप्तप्रामाण्यपरित्यागोऽप्राप्ताप्रामाण्यस्वीकारः, परित्यक्तप्रामाण्यस्वीकारः, स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागश्चेति ब्रह्मवाक्यकोटौ दोषचतुष्टयम् । एवं नाडीवाक्यकोटौ दोषचतुष्टयं व्रीहियववाक्यवद्योजितेऽष्टौ दोषा इति हि भवतां मतम् । तत्र प्रामाण्याप्रामाण्ययोः स्वरूपं विचारणीयम् । किं सदर्थबोधकत्वं प्रामाण्यमसदर्थबोधकत्वम् अप्रामाण्यम्, उत बोधकत्वं प्रामाण्यमबोधकत्वमप्रामाण्यम्, अथवा अनुष्ठापकत्वं प्रामाण्यमननुष्ठापकत्वमप्रामाण्यमिति । तत्र नाद्येन । वाक्यद्वयेनाऽपि सदर्थबोधस्य जायमानतया तत्त्यागस्याभावेनासदर्थबोधकत्वस्य काप्यनङ्गीकारेण तत्कृतदोषाणामत्राभावात् । अत एव न द्वितीयेन । नापि तृतीयेन । वाक्यद्वयस्यापि सिद्धार्थपरतया अनुष्ठापकत्वस्याभावेन त्याज्यत्वस्य तत्रायोगात् । अननुष्ठापकत्वस्य सर्वसम्मतत्वेन विकल्पानङ्गीकर्तृमतेऽपि तुल्यतया तत्र पर्यनुयोगानवकाशात् । तस्मात् पूर्वोक्तमनवद्यम् ॥ ७ ॥ २ ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * प्रबोधे सन्देह इति * । तथाच तन्निरासायेदमधिकरणमित्यर्थः । विषय-

धर्मप्रकरणे निरूपितम् । ततो नाडीभ्यः पुनर्हृदयदेशं गत्वा भगवतो वा समागत्य जागर्तीति ? आहोस्विद् यत्र स्थितस्तत एव जागर्तीति ? । तत्र श्रुत्यनुरोधाद् हृदयदेशमागत्य जागर्तीत्येवं प्राप्ते उच्यते । अतो नाडीभ्य एव प्रबोधः । गर्तपतितस्य प्रबोधे हि

वाक्यमाहुः । * प्रतियोनीत्यादि * इदं बृहदारण्यकीयज्योतिर्ब्राह्मणस्थम् । स वा एष एतस्मिन् सम्प्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैवेति । अर्थस्तु, स प्रकृतो जीवात्मा वै निश्चयेन एषः स्वयञ्ज्योतिः । एतस्मिन् सम्प्रसादे, सम्यक्प्रसीदत्यस्मिन्निति सम्प्रसादः सुषुप्तिस्थानं तस्मिन् सम्प्रसादे रत्वा क्रीडित्वा सता सम्परिष्वज्य चरित्वा, चर गतिभक्षणयोः । तदानन्दं भुक्त्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च । चकारात् तदुभयफलभूते सुखदुःखे स्वाप्ने नाडीष्वनुभूय, प्रतिन्यायम्, आयो गमनं नितरामायो न्यायः पूर्वस्माद् गमनात् प्रातिकूल्येन गमनं प्रतिन्यायस्तद्यथा स्यात् तथा प्रतियोनि, यतः सम्प्रसादं समागतस्तत्स्थानं योनिस्तल्लक्ष्यीकृत्य आद्रवत्यागच्छति बुद्धान्ताय जागरणायेति ।

अन्ये तु रमणं स्वरूपानन्दानुभवः । आनन्दभुगिति श्रुतेः । चरणं सुषुप्तावीश्वरसम्पत्तिः । सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवतीति श्रुतेः । पुण्यदर्शनं त्वानन्दानुभवः । तस्य तत्फलत्वात् । सुखमहमस्वाप्समित्यनुभवात् । पापदर्शनं त्वज्ञानानुभवः । तस्य तत्फलत्वात् । न किञ्चिदवेदिषमित्यनुभवादि, नेति श्रुतेरित्याहुः । तदग्रे विचारणीयम् । संशयाकारमाहुः । * तत इत्यादि * । * भगवतो वा समागत्येति * । भगवतः सकाशाद् हृदयदेशं समागत्य । पूर्वपक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * । श्रुतौ चरित्वा प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायेति गमनार्थकधातूपपन्नक्त्वाप्रत्ययेन प्रतियोन्याद्रवणात् पूर्वकाले गमनं श्रूयते । अतस्तदनुरोधात् स्वस्थानं हृदयदेशमागत्यैव जागर्तीत्येवं प्राप्त इत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * अत इत्यादि * श्रुतौ हि प्रतिन्यायमाद्रवणमुक्तम् । तच्चागमनक्रियारूपम् । तादृशी च

ततो गमनम् । प्रतियोन्याद्रवणन्तु भगवत इति । किञ्च । प्रबोधोऽस्मात् । अस्मादात्मनः सकाशादेव प्रबोधः । प्रिययेव सम्परिष्वक्तस्य बोधाभावे कथमागमनम् । अत एव सम्परिष्वक्तो निबिडनिद्रः । तस्माद् यत्रैव तिष्ठति तत एव प्रबोध इति सिद्धम् ॥ ८ ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु प्रिययेव प्राज्ञेनात्मना परिष्वक्तस्य ब्रह्मलोकं गतस्य प्रबोधेन ज्ञाने मुक्त एव भवेन्न तु पुन-

क्रिया, न जागरणं विनोपपद्यते । अतः प्रतिकूलागमनरूपाज्जागरणलिङ्गान्नाडीभ्य एव प्रबोधः । युक्तं चैतत् । गर्तपतितस्य प्रबोध एव ततो गमनं लोके यतो दृश्यते । न च चरित्वेत्यस्य विरोधः । चर गतिभक्षणयोरिति भक्षणार्थस्यैव तत्र ग्राह्यत्वात् । आनन्दभुगिति श्रुत्या भोगस्य तत्रोक्तत्वादिति । नच तत्र प्रबुद्धोऽन्यत्र कुतो न गच्छतीति शङ्कनीयम् । श्रुत्यन्तर इन्द्रियाणां यथास्थानं विप्रतिष्ठावदत्र जीवस्य प्रतियोन्याद्रवणं भगवत एव । तस्यैव प्रेरकत्वात् । किञ्च । प्रतियोन्याद्रवणवत् प्रबोधोऽपि भगवद्धेतुकः । न हि स कर्मणेति वक्तुं शक्यम् । अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेनेति श्रुतेः । किञ्च । तत्र प्राज्ञेन सम्परिष्वक्तः प्रियया स्त्रियेव । न हि तादृशस्य बोधाभावे ततो निर्गत्यागमनं सम्भवति । अत एव सम्परिष्वक्तो निबिडनिद्रः । यदा हि भगवता परिष्वङ्गस्त्यज्यते तदाऽयं प्रबुध्यते । प्रतियोन्याद्रवति च । एवं सति तदभिप्रायाण्येव, सत आगत्य न विदुः सत आगच्छामह इत्यादीनि वाक्यानि । न तु स्थानान्तराभावाभिप्रायाणि । स्थानान्तरसद्भाव उपपत्तेरुक्तत्वात् । अतो यत्रैव स्वपिति तत एव प्रबुध्यते, न तु हृदयदेशमागत्येति सिद्धम् ॥ ८ ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * किञ्चिदित्यादि * एतेनाधिकरणान्तरत्वं निवारितम् । तुशब्दव्याख्यानमुखेन शङ्कां व्याकुर्वन्ति * नन्वित्यादि * । अत्र समायाति-

रागच्छेत् । अतो भगवदिच्छया देहनिर्वाहाय तत्स्थाने नियुक्तोऽन्य एव जीवः समायातु । अन्यतः प्रबोधे तु स एव । व्यवहारस्तु तावता सेत्स्यति । मुक्त्यर्थं प्रयत्नस्तु न कर्तव्य इत्याशङ्क्य परिहरति तुशब्दः । अस्मादपि प्रबोधे स एव । कुतः ? । कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः । चत्वारो हेतवः । लौकिकवैदिकयोर्ज्ञानकर्मभेदात् । तत्र लौकिके कर्मणि सामिकृतकर्मणः शेषसमापनात् । न हि कश्चिदपि सुषुप्तप्रतिबुद्धः सामिकृतं न समापयतीति क्वचित् सिद्धम् । तथाऽनुस्मृतिः । न हि पूर्वदृष्टं न स्मरतीति क्वचित् । सिद्धम् । शब्दाश्च, पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन, क्वैष तदाऽभूत्, कुत एतदागादिति । तथा सति सम्पद्येत्यादयश्च, विधयश्च श्वोभूते ब्रह्माणं वृणीते, श्वोभूते शेषं समाप्नुयात्, एक एव यजेत, द्वादशरात्रीर्दीक्षितः स्यादित्यादि, यः कामयेत वीरो

स्यन्तमेक आक्षेपः । अन्यत इत्यादिस्त्वन्यः । तथाच लाघवाद् द्वितीयः पक्ष एवादर्त्तव्य इति युक्तम् । किञ्चान्यस्मिञ्जीवे तत्रागते पितृपुत्रभर्तृभार्यादिव्यवहारविघातापत्तौ स भगवता योगिप्रवेशन्यायेन सेत्स्यतीति कल्प्यम् । किञ्च । मुक्त्यर्थयत्नस्तु न कर्त्तव्यः । निद्रयैव तत्सिद्धेः । तेन साधनशास्त्रवैफल्यम् । अन्यतः प्रबोधे तु न कश्चिदपि दोष इति स एवादर्त्तव्य इत्याशङ्क्येत्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वन्ति । * अस्मादित्यादि * सिद्धमित्यन्तेन * लौकिकं हेतुद्वयमुक्तम् । वैदिकं हेतुद्वयं व्याकुर्वन्ति * शब्दाश्चेत्यादि * । तथाच सौषुप्तिकसत्सम्पत्त्या मुक्तौ पुण्यपापात्मकफलाभावादुक्तवाक्यं विरुद्ध्येत । क्वैष इत्यत्राप्येष इत्यनेन सुप्तम्, आगतं चैकमेव परामृशति । तदपि विरुध्येत । सति सम्पद्येत्यत्रापि सर्वासां प्रजानामज्ञानं वदति । यदि ता मुक्ताः स्युस्तदा अज्ञानोक्तिरपि विरुध्येत । अत एते शब्दाः सुप्तप्रबुद्धस्यैकस्यैव ज्ञापकाः । एवं विधयोऽपि । ननु भवत्वेवमेकस्तथापि भगवत एव प्रबोधे मुक्त्यापत्तिः कथं परिहर्त्तव्येत्यत

म आजायेतेत्यादयः । भगवतैव मर्यादारक्षार्थं तथा करणम् । पूर्वपक्षयुक्तयो दुर्बलाः । तस्मात् स एव प्रतिबुद्ध्यते ॥ ९ ॥

मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु यत्र कर्मानुस्मृतयो न सन्ति तत्राऽन्यो भविष्यति । क्वचिन्मूर्च्छादिविशेषे सर्वस्मृतिनाशेन मुग्धभावदर्शनात् । तत्र यथा लौकिकवैदिकव्यवहारास्तथाऽन्यत्रापि भविष्यन्ति । अनुस्मरणादयश्च बुद्धिवृत्तयः । गङ्गाप्रवाहजलस्य गङ्गावद् य एव चिदंशस्तत्रायाति स एव तथा भवतु, किं स एवेति निर्बन्धेनेत्याशङ्क्य परिहरति । मुग्धे मुग्धभावे अर्द्धसम्पत्तिरे-

आहुः । * भगवतेत्यादि * । अयमर्थः । नायमात्मेति श्रुत्या भगवज्ज्ञानं प्रति वरणमेव साधनम् । तच्च मर्यादायां साधनद्वारैवेति मर्यादारक्षार्थं भगवता बोधसमये मुक्त्यजनकस्वाज्ञानकरणाद्, न मुक्तिरिति शेषः । सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह इत्यादिश्रुत्या तथा निश्चयात् । अतः पूर्वपक्षयुक्तीनां दुर्बलत्वाद् भगवतः सकाशात् प्रबोधेऽपि स एव प्रबुध्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * किञ्चिदित्यादि * एतदेव विभजन्ते * नन्वित्यादि * यत्रैते हेतवः सन्ति तत्र स एव भवतु । यत्र पुनरैक्यसाधका एते हेतवो न सन्ति, यथा मूर्च्छाविशेषनिवृत्त्यनन्तरमतिमुग्धे अमरुनामके राजनि तद्देहे शङ्कराचार्यजीवप्रवेशस्य लोके प्रसिद्धेः । अतस्तादृशे मुग्धे यथा लौकिकवैदिकव्यवहारास्तथा सौषुप्तिकेऽप्यन्यजीवे भविष्यन्ति । किञ्च । अनुस्मृत्यादयो बुद्धेर्वृत्तयस्ता जाग्रत्यपि नाना भवन्ति । अतो गङ्गाप्रवाहे पतितस्य जलान्तरस्यापि यथा गङ्गावद् व्यवहारस्तथा य एव चिदंशस्तस्मिन् बुद्धिवृत्तिप्रवाह आयाति, स एव पूर्वकर्मसमापनकर्त्ता भवतु । एवं शब्दा विषयाश्च बुद्ध्यैक्यमादायैव नेतव्या इति लौकिकवैदिकव्यवहारसिद्धौ किं स एव समायातीति निर्बन्धेनेत्याशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वन्ति । * मुग्ध इत्यादि *

व, न सर्वा। न हि मुग्धस्य यज्ञादावधिकारोऽस्ति। पूर्वप्रवृत्तानि तु जीवनाधिकारात् क्रियन्ते। लौकिकव्यवहारोऽपि नापूर्वः सिद्ध्यति। पूर्वोक्तहेतुसद्भावे तु न कोऽपि दोषः। अतो मुग्धे अर्द्धसम्पत्तिः पूर्वैव, नोत्तरा। कुत एतत्। परिशेषात्। स एव वा न वेति निश्चयप्रमाणानामभावादर्थात् सन्देहोऽवशिष्यते। तस्मात्

मूर्च्छाद्यनन्तरं जीवतो मुग्धभावे अर्द्धसम्पत्तिस्तत्तदितरानिश्चायिका साधारण्येव बुद्धिर्विचारकस्य भवति, न सर्वा, नान्यतरनिश्चायिकेत्यर्थः। कथमर्द्धेत्याकाङ्क्षायामेतदेव व्युत्पादयन्ति। * न हीत्यादि *। * मुग्धस्येति * मूर्च्छोपरतावपि निवृत्तपूर्वसंस्कारस्य। अयमर्थः। शास्त्रार्थवत्त्वाधिकरणे कर्त्तृत्वं जीवगतमेव, न तूपाधिगमिति स्थितम्। अतः शब्दा विधयश्च जीवमेव विषयीकुर्वन्ति। तत्राऽर्थी समर्थो विद्वानित्यादिनोक्तो यो यज्ञादावधिकारः स मुग्धस्य तस्यापि नास्त्यर्थित्वाद्यभावादतोऽपूर्वाणि न क्रियन्ते। पूर्वप्रवृत्तानि त्वग्निहोत्रादीनि जीवनाधिकारात् क्रियन्ते। एवं लौकिकव्यवहारोऽपि पूर्व एव निर्वहति, नापूर्वः कोऽपि सिध्यति। असिद्धे च तस्मिंस्तत्र स वा, अन्यो वेति निर्णेतुं न शक्यते। लोके अमरुशरीरे अन्यस्येव। ब्रह्मवैवर्त्तब्रह्मखण्डे उपवर्हणगन्धर्वशरीरे तस्यैव प्रवेशास्मरणात्। वसिष्ठोपदिष्टविस्मृतमन्त्रपूजादेस्तत्पत्न्या बोधनेनातिमुग्धताया अपि स्मारणाच्च। अतो यत्र मुग्धभावानन्तरं कर्मानुस्मृत्यादिहेतूनां सद्भावस्तदा तु स एव तत्र जीव इति न कोऽपि शब्दादिविरोधदोषः। यत्र पुनरनुस्मृत्याद्यभावस्तत्र, अत उक्तदोषाद् हेतूनां पूर्वैव सम्पत्तिर्नोत्तरेत्यर्द्धैव विचारकस्य बुद्धिरित्यर्थः। अत्र पृच्छति। * कुत इत्यादि * एतद् अर्द्धमपि कुत इत्यर्थः। तत्रार्द्धसत्तायां हेतुं विवृण्वन्ति * स एव वा न वेत्यादि *। प्रसक्तप्रतिषेधे, यः प्रसक्तस्तदप्रतियोगी स परिशेषः। प्रकृते च, स एवायं न वेति सन्देहे एकतरनिश्चयजनकप्रमाणानामभावात् सन्देह एवार्थाक्षिप्तेधाप्रतियोगित्वेनावशिष्यते। अतः स एव परिशेष इत्यर्थः। सिद्धमाहुः। * तस्मादित्यादि *। उक्तविधात् परिशेषरूपात्सन्देहान्मुग्धेऽर्द्धप्रतिपत्तिरर्द्धं ज्ञानं विचारकस्य तस्मादेव पूर्वा सम्पत्तिर्न तु नि-

सन्देहान्मुग्धे अर्द्धप्रतिपत्तिः । न तत्र प्राणायनविघातकृता मूर्च्छा विचार्यते । तस्याः प्राणधर्मत्वात् । यथा बाल्यं शरीरधर्मः। व्यर्थश्च विचारः । जीवावस्था एव हि विचार्यन्ते । केवलसाक्षिवादस्तु न ब्रह्मवादः ।

भयात् । अतो मुग्धदृष्टान्तेन न सौषुप्तिकसिद्धान्तभङ्ग इत्यर्थः । किञ्चात्र प्रतिपत्त्यादिपदमनुक्त्वा यत् सम्पत्तिपदमुक्तं तेन मुग्धे मूर्च्छितेऽर्द्धसम्पत्तिः।यथा नाडीषु सतो नैकट्याद् दुःखाभावमात्ररूपाऽर्द्धसम्पत्तिस्तथेति बोध्यते । तेन कालीयदमनस्थले मूर्च्छितस्यार्द्धसम्पत्त्या इन्द्रियाणां प्राणानां च पुनरागमनं यदुक्तं तदपि न विरुद्ध्यत इति बोधितम् । अनुस्मृत्या च स एव जीव इत्यपि । अविचारस्तु जीवावस्थाभावत्वादेवेति च । एवमत्र प्रासङ्गिकपरिहारेण सुप्तः प्रबुद्धः स एव न त्वन्य इति निर्णीतम् ।

अन्ये तु अस्मिन् सूत्रे मुसलाद्यभिघातजन्यां मूर्च्छां विचारयन्तो, जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तमिति तिस्रोऽवस्था बृहदारण्यके जीवस्योक्तास्ताः पूर्वं विचारिताःउत्क्रान्तिश्चतुर्थी. साऽग्रे विचारयिष्यते । इयं तु न जाग्रत्स्वप्नयोरन्तर्भवन्ति । ज्ञानाभावात् । नापि सुषुप्तौ । निमित्तभेदादाकारभेदाच्च । नापि मरणं प्राणोष्मणोरुपलम्भात् । अतः परिशेषादियं पञ्चमीत्याहुः । तद् दूषयन्ति । * न तत्रेत्यादि * तत्रावस्थासु इन्द्रियादिस्थानभूतगोलकाभिघातकृता मूर्च्छा तु न विचार्यते । तस्याः प्राणानां स्वस्थानपरित्यागेन जायमानतया प्राणधर्मत्वात् । अतो यथा बाल्यं शरीरधर्मो न विचार्यस्तथेयमपि । किञ्चायं व्यर्थो विचारः । यथा भवन्मते नाड्यः पुरीतद्वा सुषुप्तिस्थानमिति विज्ञानेन न किञ्चित्प्रयोजनं तथैतज्ज्ञानेनापि न किञ्चित् प्रयोजनम् । यत् पुनर्भामत्याम् एतस्या अवस्थान्तरत्वे तत्प्रविलयाय यत्नान्तरमास्थेयमित्येतद्विचारप्रयोजनमुक्तम् । तदपि तदा युज्येत यदि सूत्राणि संसारव्यवहाराय प्रवृत्तानि स्युः । आराज्ज्ञानोपयोगस्तु शरीरायोग्यस्याप्यस्तीति वयसः स्थापनमपि सूत्रे विचारयेत् । अतो न किञ्चिदेतत् । नच जीवस्य केवलं साक्षित्वात् सर्वा अप्यवस्थास्तदुपाधीनामेवेति प्राणावस्थारूपाया अस्या अपि विचारे को दोष

तस्मादेक एव जीवः स्वप्नादिदोषसम्बन्धरहितस्तादृशजन्मयुक्तो भगवज्ज्ञानरहितो ज्ञानाधिकारीति सिद्धम् ॥ १० ॥

इति वाच्यम् । यतः केवलसाक्षिवादो न ब्रह्मवादः । सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेत्यत्र सम्यङ् निवारितत्वात् । अतोऽस्या जीवावस्थात्वाभावाद् वृथैवैतद्विचार इत्यस्य सूत्रस्य सुषुप्त्यधिकरणशेषत्वमेव युक्तमित्यर्थः ।

भास्कराचार्यैस्तु केवलसाक्षिवादेऽन्यद् दूषणमुक्तम् । येषामीश्वर एव साक्षात् संसारीति दर्शनं, तेषां न पूर्वपक्षोऽवकल्पते, न सिद्धान्त इति । तथाच, स एव स्विति सूत्रवैयर्थ्यापात इति तेषामाशयः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । यस्मादस्मिन्नधिकरणे यः सुषुप्तो भवति स एव प्रबुध्यते इति सिद्धम् । पूर्वाधिकरणे च स्वप्नादेर्मिथ्यात्वम् । पूर्वपादे च योग्यशरीरावाप्तिप्रकारः सिद्धस्तस्मादेक एवेत्यादिना यदुक्तं तत् सिद्धमित्यर्थः ।

भिक्षुस्तु, एतां मूर्च्छां सुषुप्तिविशेषत्वेनाङ्गीकृत्य मुग्धे अस्पष्टज्ञाने पुरुष अर्द्धसम्पत्तिरूपा सुषुप्तिर्भवति । यथा सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातभेदेन योगो द्विविधो भवति, तथा सुषुप्तिरपीति । इमां च ब्रह्मण्यर्द्धसम्पत्तिरूपां सुषुप्तिमधिकृत्य, आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञः । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादि प्रपञ्चं यत् प्रकाशत इत्यादिश्रुतयः प्रवृत्ता इत्याह । तन्न । श्रुतीनां या प्रवृत्तिः सा नाडीषु सुषुप्तिमादायाप्युपपद्यमाना न मोहावस्थामपेक्षत इति न श्रुतिभ्यस्तत्रान्तर्भावः शक्यवचनः । सुखदुःखमोहानुस्मृतीनां रोमहर्षवेपथुनैक्त्यादीनां च दर्शनेन सुषुप्तेः सकाशाद् भेदस्य स्वयमेवाङ्गीकारात् तस्याः सुषुप्तावन्तर्भावेऽपि हेत्वभावः । नचायोगिनां जीवद्दशायां बृहदारण्यकेऽवस्थात्रयस्यैवोक्तत्वाज्जाग्रत्स्वप्नयोर्वैलक्षण्ये परिशेषात् सुषुप्तावन्तर्भाव इति युक्तम् । परिशेषस्य मरणार्द्धसम्पत्तावपि तौल्यात् । नच पुनरुत्थानाभ्न मरणेऽन्तर्भाव इति वाच्यम् । नामभ्रान्त्या यमदूतनीतानामपि पुनरुत्थानात् । षष्ठस्कन्धे चित्रकेतुसुतस्य पुराणान्तरेषु सावित्रीपत्युः सत्यव्रतश्च पुनरुत्थानकथनाच्च । अतो मरणं सर्वप्राणदेहसम्बन्धोपरतिः, मूर्च्छा तु सूक्ष्मप्राणदेहसम्बन्धावच्छिति-

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

इदानीं विषयनिर्द्धारार्थं ब्रह्मस्वरूपं विचार्यते । तत्र प्रथममन्योन्यविरुद्धवाक्यानां निर्णयः क्रियते । तदर्थमेतावत् सिद्धम् । समन्वयाविरोधाभ्यामेकमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति । तत्र यथा कार्यविरोधः परिहृत एवं ब्रह्मधर्मविरोधोऽपि परिहरणीयः । अन्य-

रिति रामानुजाचार्योक्तमेवात्र युक्तम् । परमेतद्विचारस्यात्र प्रयोजनं तैरपि नोक्तम् ।

माध्वास्तु भिक्षुवदेवाङ्गीकुर्वन्ति ॥ १० ॥ ३ ॥

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ प्रस्तूयमानस्य ग्रन्थस्य सङ्गतिं वदन्तः प्रयोजनमाहुः । * इदानीमित्यादि । * ज्ञानाधिकारिविचारोत्तरं ज्ञानविषयनिर्द्धारो युक्त इति तदर्थमवसरसङ्गत्या ब्रह्मणो विवक्षितज्ञानविषयस्य स्वरूपं पादशेषेणाग्रिमपादेन च विचार्यत इत्यर्थः । एतेन विचारेणोपनिषदां ब्रह्मबोधकताप्रकारो ज्ञातो भविष्यतीति तदर्थोऽयं विचार इति बोधितम् । नन्वस्मिन्नधिकरणे वाक्यविचारो दृश्यते, न तु स्वरूपस्येत्याशङ्क्य एतदधिकरणप्रयोजनमाहुः । * तत्र प्रथममित्यादि * । * प्रथममिति * । स्वरूपविचारात् पूर्वम् । ननु ब्रह्मस्वरूपनिर्णयः प्रथमाध्याये कृतो विरुद्धवाक्यनिर्णयश्च द्वितीयाध्याय इति किं पुनस्तन्निर्द्धारणादिनेत्यत आहुः । * तदर्थमित्यादि * । * तदर्थमिति * । स्वरूपनिर्द्धारार्थम् । तथाच कार्यमन्यस्य न भवति, किन्तु सर्वं ब्रह्मण एव कार्यमिति तत्र निर्द्धारात् सर्वत्र वेदान्तेष्वेकमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यत इत्येतावत् सिद्धम् । द्वितीयोक्तविरोधपरिहारोऽपि तद्विषयनिर्द्धारार्थत्वेनैव फलितो, न तु ब्रह्मस्वरूपनिर्द्धारार्थत्वेन ब्रह्मधर्मविरोधस्याऽपरिहृतत्वात् । अतस्तत्र यथा कार्ये अन्यजन्यत्वकृतो विरोधः कारणैक्यनिर्द्धारार्थं परिहृत एवं कारणभूतब्रह्मस्वरूपनिर्द्धारार्थं ब्रह्मधर्मविरोधोऽपि परिहरणीयः । अन्यथा सधर्मकं, निर्धर्मकं वा, जीव-

थाऽबोधकता स्यात्। तत्र स्वगतधर्माणामविरुद्धानामग्रिमे पादे विचारः। जडजीवधर्मत्वेन प्रतीतानामत्र विचारः क्रियते। तत्र क्वचिज्जडजीवधर्मा भगवति बोध्यन्ते, क्वचिन्निषिध्यन्ते। यथा, सर्वकर्मा सर्वकामः। नचैते जीवधर्मा एव न भवन्तीति वाच्यम्। उच्चावचकर्मणां कामानां च जीवगतत्वप्रतीतेः। नेतरोऽनुपपत्तेरिति सर्वत्र वैलक्षण्यस्योक्तत्वात्। कार्यविशेषधर्माणां कारणे वक्तुमशक्यत्वात्। नच कारणधर्मा एव सर्वे कार्ये अंशे वा प्रतीयन्त इति वाच्यम्। अस्थूलमनण्वित्यादिवाक्यैः प्रापञ्चिकसर्वधर्मवैलक्षण्यस्योक्तत्वात्।

वत् सदोषं वा, यावद्दोषरहितं वेत्यादिसन्देहानपायादबोधकता वाक्यानां स्यात्। अतस्तन्निवृत्त्यर्थमिदं निर्द्धारणमित्यर्थः। एवं विचारावश्यकत्वं प्रतिपाद्य तत्राऽवान्तरविषयं विभजन्ते * तत्र स्वगतेत्यादि *। * अविरुद्धानामिति *। परस्परविरुद्धत्वेऽपि भगवद्धर्मत्वेन प्रतीततया स्वरूपाविरुद्धानाम्। एवं विषयं विभज्य प्रस्तुताधिकरणविषयादिकमाहुः। * तत्र क्वचिदित्यादि *। निषिध्यन्त इति *। अस्थूलादिवाक्येषु निषिध्यन्ते। तथाच विरुद्धवाक्यद्वयदर्शनात् संशयः। किमुभयलिङ्गं ब्रह्मान्यतरलिङ्गं वेति। पूर्वपक्षमाहुः। * नचेत्यादि *। प्रकरणाऽवरुद्धत्वान्नेति न वाच्यमित्यर्थः। तत्र हेतुः *। उच्चावचेत्यादि *। * प्रतीतेरिति *। प्रत्यक्षादेव प्रतीयमानत्वात्। नच श्रुत्यपेक्षया लौकिकप्रमाणस्य निर्बलत्वात् तस्य भ्रान्तत्वमिति वाच्यम्। नेतरोऽनुपपत्तेरित्यादिसूत्रेषु सर्वत्र जीववैलक्षण्यस्योक्तत्वात् सर्वकामत्वादीनां ब्रह्मधर्मत्वे जीवसालक्षण्यापत्त्या शास्त्रस्यापि विरोधात्। कार्यकारणव्यवहारभङ्गापत्त्या कार्यविशेषधर्माणां कारणे वक्तुमशक्यत्वात्। शेषं स्फुटम्। तथाच धर्मविधेरुपासनार्थतयोपचारादपि नेतुं शक्यत्वान्निषेधस्य तु प्रयोजनान्तरशून्यतया स्वरूपबोधनमात्रफलकत्वेनान्यथा नेतुमशक्यत्वान्निर्विशेषलिङ्गमेव प्रतिपत्तव्यमिति प्रा-

अत्र केचिदविरोधमेवमाहुः । सर्वत्र कारणत्वाद् भगवानस्ति । ततश्च अस्थूले अस्थूलोऽनणावनणुरुच्चावचकर्तर्युच्चावचकर्ता उच्चावचकामे उच्चावचकामः पृथिव्यां सर्वगन्धो जलादावगन्धः । एवं रसादिषु । एवं स्थानतः परस्योभयलिङ्गमुपपद्यते । अथवा कारण एव रूपमरूपं चावच्छेदभेदेन अचिन्त्यसामर्थ्याद्वा । अन्यथा असतः सज्जननप्रसङ्ग इति अपिना संगृहीत इति । एतदुभयमपि न । कुतः? सर्वत्र हि । सर्वत्रैवैतादृशं रूपं भगवत उपदिश्यते । हि युक्तोऽयमर्थः । भगवत्स्वरूपप्रतिपादकानि हि एतानि वाक्यानि,

प्रम । तत्र सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * अत्रेत्यादि * । केचिद् ब्रह्मवादैकदेशिन ऋषयो वक्ष्यमाणरीत्योभयलिङ्गाऽविरोधं व्युत्पादयन्ति । * यतो वा इमानि, सदेव सोम्येत्यादिभिर्भगवत उपादानत्वस्य सिद्धत्वात् सर्वत्रोपादेये कार्ये भगवानस्तीत्यविवादम् । ततश्च यथा पार्थिवकारणभूता पृथिवी घटपटस्तम्भादिषु कार्येषु निमित्तवशात् तत्तद्रूपतां धत्ते, तथा भगवानप्यस्थूलादिषु द्रव्येषु रसादिषु च गुणेषु तत्तद्रूपतां धत्त इत्येवं स्थानधर्मरूपं तत्तल्लिङ्गं परस्मिन् भासत इति परस्योभयलिङ्गमुपपद्यत इत्येकं मतम् । अथवेत्यादिनोक्तं द्वितीयं मतम् । * अवच्छेदभेदेनेति * । अवच्छिद्यत इत्यवच्छेदः प्रदेशस्तेन । तत्र युक्तिस्त्वचिन्त्यसामर्थ्यम् । भाष्ये वाशब्दो वाक्यालङ्कारे । पूर्वोक्तरीत्याऽन्यथाऽङ्गीकारे तु स्थानस्य कार्यत्वात् स धर्मस्तत्र तत्र स्थाने कुत आगत इति विमर्शे कारणस्य तद्धर्मवत्त्वाभावेन कार्ये तस्यासतः सत्ता स्यात् । तस्मात् तद्विहायैवं तत्तदवच्छेदभेदेनाचिन्त्यसामर्थ्यादुभयलिङ्गत्वमुपपादनीयमिति । तदिदमपिना संगृहीतम् । एवं स्थानतोऽपीतिपदद्वयेन तदुभयमनुवदन्निषेधति, नेत्यनेन । तत्र हेतुः । * सर्वत्रेति * तं व्याकुर्वन्ति । * सर्वत्रेत्यादि * ननु तत्तद्वाक्येषु तत्तल्लिङ्गताया एव श्रवणात् सर्वत्रैतादृशरूपोपदेशस्य चाश्रवणात् कथं युक्तत्वमित्याकाङ्क्षायां तद् व्याकुर्वन्ति । * भगवदित्यादि । * एतानीति * सर्वधर्मस्यास्थूलत्वादियो वक्ता-

न त्वनुवादकानि। वैयर्थ्यापत्तेः। अचिन्त्यत्वे ज्ञानानुदयः। तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति, भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि यादृशः, ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति ज्ञानानन्तरमेव सायुज्यप्राप्तेः। नच यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः, अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामिति वाच्यम्। शास्त्रानारम्भप्रसङ्गात्। अयं च विरोधः परिहरणीयः। सर्वे हि विरोधा अत्र चिन्त्यन्ते। नापि तत्तदुपादानभूतप्रदेशविशेषेणाविरो-

नि। तथाहि। सर्वकर्मत्वादिवाक्यं तावत्, अथ खलु क्रतुमयः पुरुष इति क्रतूपदेशं प्रकृत्य शाण्डिल्यविद्यायाम्, एष म आत्माऽन्तर्हृदय एतद् ब्रह्मैतमितः प्रेत्य सम्भवितास्मीत्युपसंहारे तत्क्रतुविषयं ब्रह्मैव बोधयति। क्रतुश्चात्र नोपासना। शब्दान्तरात्। अन्यथा तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। किन्तु मननम्। एवमन्यान्यपि वाक्यान्यणोरणीयानित्यादीनि जीवव्यतिरिक्तमात्मतत्त्वं विषयीकुर्वन्तीत्यस्थूलादिवाक्यवत् प्रमाणान्तरानवगतभगवत्स्वरूपप्रतिपादकानि। न त्वनुवादकानि। यदि हि तेषां स्थानगतधर्मानुवादकत्वं स्यात् तदा तैर्ब्रह्मज्ञानाभावात् तेषां वैयर्थ्यमेव स्यात्। न ह्यौपाधिकानां धर्माणां तद्रूपतया ब्रह्मणो वा ज्ञानं मुक्त्यर्थमिति वक्तुं शक्यम्। तथा सति दर्शनान्तरीयज्ञानादपि सा स्यात्। ततश्च शास्त्रवैयर्थ्यापत्तिः। नापि यथाकथञ्चिच्छाखाचन्द्रन्यायेन ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थम्। तथा सति परस्परविरुद्धान् धर्मांश्च बोधयेयुः। प्रतिपत्तिजननप्रतिबन्धकत्वात्। किञ्चास्मिन् वाक्येऽनुवादकत्वं सम्भवत्यपि न। ज्यायानाकाशादित्युक्तेः। न हि लोके आकाशाज्ज्यायः किञ्चिदस्ति स्थानं, येन तद्वशाद् ब्रह्मणि तदनूद्येत। दिक्कालात्मनां तत्समत्वात्। एवं सांख्यादिदृष्ट्या प्रकृत्यादिग्रहणेऽपि ततो नान्यस्य ज्यायस्त्वम्। ज्यायस्त्वञ्चात्र परिमाणादेव विवक्षितं ज्ञायते।अग्रेऽणीयान् व्रीहेरिति श्रावणात्। अतस्तत्प्रतिपादकत्वमेवात्र मन्तव्यम्। तथा सर्वकर्मत्वादिप्रतिपादकत्वमपि, निरङ्कुशानां तेषामन्यत्राभावादिति। तस्मान्नात्र स्थानप्रयुक्ता-

धः । अनुवादकत्वेन वैयर्थ्यापत्तेः । न च भगवति भेदोऽस्ति । प्रत्यारम्भमेकमेवाद्वितीयमिति वचनात् । अल्पकल्पनायामपि श्रुतिविरोधः सिद्धः । श्रुत्यविरोधार्थमेव हि प्रवृत्तेः । तस्मान्न मतान्तरानुसारेण जडजीवधर्माणां सत्त्वासत्त्वे परिहर्तुं शक्ये ॥ ११ ॥

ऽनुवादकत्वम् । एवं द्वितीयेऽपि मते सामर्थ्यस्याचिन्त्यतया तस्याज्ञानात् तद्वतो ब्रह्मणोऽप्यज्ञानापत्तिः । ततश्च, तमेवंन्यादिश्रुत्युक्तसाधनाभावान्मोक्षस्याप्यप्राप्त्यापत्तिः । भक्त्याभिज्ञानादेरपि बाधापत्तिः स्यात् । नच यस्यामतमित्यादावमतस्य मतत्वश्रावणादचिन्त्यत्वेनाऽमतत्वेपि सुखेन ज्ञानोदयसम्भव इति वाच्यम् । तथा सति विचारशून्यानामपि ज्ञानसम्भवेन विचारशास्त्रस्य वेदान्तरूपशास्त्रस्य वाऽनारम्भप्रसङ्गात् । किञ्चैतद्वाक्योक्तममतायां मतत्वं, तदा बुद्धिगोचरीभवेत् । यदास्य बोधनप्रकारोऽवगम्येत, स एव तु नावगम्यते । वदतो व्याघातात् । अतोऽयमपि विरोधः परिहरणीयः । यतः सर्वे विरोधा अत्र चिन्त्यन्ते । अतो यावदस्य बोधनप्रकारो न व्युत्पादितस्तावत्पर्यन्तमबोधकत्वान्नानेन ज्ञानं वक्तुं शक्यम् । किञ्च । नापि तत्तदुपादानभूतप्रदेशविशेषेणाविरोधो युज्यते । तादृशत्वस्य पृथिव्यादौ दर्शनाद् वाक्यस्य लोकसिद्धानुवादकत्वेन वैयर्थ्यापत्तेः । नच पृथिव्यादीनां सांशत्वादंशभेदेन तथात्वम् । भगवतस्तु निरंशत्वात् प्रदेशभेदेनोपगम्यत इत्यनुवादकत्वाभावान्न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । यदि भगवति स्वगतभेदो भवेत् तरौ पत्रपुष्पादीनामिव तद्वेवमुपगन्तुं शक्येत । स तु नास्ति । प्रत्यारम्भं यत्र यत्र ब्रह्म निरूपणमारभ्यते तत्र तत्र, एकमेवाद्वितीयमिति वचनात् । यदि सर्वत्रैकरूपता न स्यात् तदा प्रत्यारम्भं तथा कथनमनर्थकमेव स्यात् । अतोऽल्पकल्पनायामपि श्रुतिविरोधः सिद्धः । नच सोऽल्पत्वान्न दुष्ट इति युक्तम् । श्रुत्यविरोधार्थमेव भगवतो व्यासस्य प्रवृत्तेः । तस्मान्न मतान्तरोक्तरीत्या जडजीवधर्माणां सत्त्वाऽसत्त्वरूपस्योभयलिङ्गविरोधपरिहारसिद्धिरित्यर्थः । विद्वन्मण्डने तु प्रकरणसिद्धार्थविचारेणैतस्य सिद्धान्तसूत्रत्वमेव सेत्स्यतीत्याशयेन वक्ष्यमाणरीत्यैत-

न भेदादितिचेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

प्रकारान्तरेण समाधानमाशङ्क्य परिहरति। न भवदुक्तो विरोधः सम्भवति। भेदात्। कारणकार्येषु सर्वत्र भेदाङ्गीकारात्। प्रपञ्चविलक्षणं ब्रह्म भिन्नम्। प्रपञ्चधर्मवद् ब्रह्म भिन्नम्। तथाऽज्ञातं ज्ञातञ्च। एकस्य भेदस्याङ्गीकारे सर्वमुपपद्यत इतिचेन्न। प्रत्येकमतद्वचनात्। अभेदवचनात्। इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्विति ब्राह्मणे, अयमेव स योऽयमिति सर्वत्राभेदवचनात् कार्यकारणरूपप्रकाराणां भेदनिषेधात्।

दधिकरणव्याख्यानम्। सोपाधिकं ब्रह्मसविशेषश्रुतिविषयो निरुपाधिकं तन्निर्विशेषश्रुतेरित्यपि मतमर्थान्निरस्तम्। विशेषाणामौपाधिकत्वे ब्रह्मणस्तत्स्वभावत्वाभावेन तन्निरूपकश्रुतीनामब्रह्मनिरूपकत्वापत्तेरिति ॥ ११ ॥

न भेदादितिचेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति। * प्रकारान्तरेणेत्यादि *। अत्र सूत्रे उभयलिङ्गमिति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते तदाहुः। * न भवदुक्त इत्यादि *। उभयलिङ्गपदेन भवता उक्तो विरोधो न सम्भवतीत्यर्थः। भेदादिति विवृण्वन्ति। * कारणेत्यादि *। * सर्वत्रेति * लोके वेदे च। सिद्धान्तांशं व्याकुर्वन्ति। * इयमित्यादि *। * सर्वत्राभेदवचनादिति * सर्ववाक्येष्वभेदवचनात्। अभेदवचनस्यैव व्याख्यानं, * कार्यकारणेत्यादि * मधुब्राह्मणस्थाः कार्यान्वयस्त्वेवं बोध्याः। तथाहि। इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वमित्येकं वाक्यम्। एवमग्रेऽपि, अबग्न्याकाशवाय्वादित्यचन्द्रदिग्विद्युत्स्तनयित्नुधर्मसत्यमानुषात्मवाक्यानि। एवं चतुर्दश।

तत्रायमर्थः। इयं प्रसिद्धा पृथिवी सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादितृणस्तम्बान्तानां मधु मध्विव। उपकारकं कार्यं भूतारब्धजन्यत्वात्। तथा,

तस्मान्न भेदाङ्गीकारेण श्रुतयो योजयितुं शक्याः ॥ १२ ॥

अपिचैवमेके ॥ १३ ॥

भेदाङ्गीकारे बाधकमाह। अपिच, एवमेवाभेदमेव भेदनिषेधेनैके

अस्यै पृथिव्यै अस्याः पृथिव्याः सर्वाणि भूतानि पूर्वोक्तानि मधु मध्विव उपकारकाणि कारणत्वात् । किञ्च । यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयश्चिन्मात्रप्रकाशमयः, अमृतमयः, अमरणधर्मा पुरुषः सोऽपि, तदभिध्यानादेव त्विति न्यायेन पृथिवीरूपतया तदुपकारकत्वात् तस्यै मध्विति चकारेण समुच्चीयते । यश्चायमध्यात्मम्, अधिशरीरं शारीरः शरीराभिमानीत्यन्यं । वस्तुतस्तु, यः पृथिव्यामित्यादिनोक्तोऽन्तर्यामी तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः सोऽपि तेनाभिमानेन प्रकारेण भूतोपकारकत्वाद् भूतानां मध्वित्यपि चकारान्तरेण समुच्चीयते । अयमेव सः । अयं तेजोमयादिरूपः पुरुष एव सः । मैत्रेयीब्राह्मणान्ते पूर्वग्रन्थ उक्तो योऽयमात्मा उक्तविधपुरुषरूप इदममृतमानन्दः, इदं ब्रह्माऽक्षरम् । इदं सर्वं पूर्वोक्तकार्यकारणरूपप्रकारात्मकमिति । एवमग्रिमेष्वपि वाक्येषु बोध्यम् । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । एतेषां कार्यादीनां भगवदात्मकत्वनिगमनेन प्रतिवाक्यमभेदस्य बोधनात् । तथाच तत्तद्वाक्येषु तत्तद्धर्मश्रावणेऽपि ब्रह्मणऐक्यात् सर्वत्र सर्वं कार्यं सर्वं कारणं सर्वाणि रूपाणि सर्वे प्रकाराः सन्तीति विरोधतादवस्थ्यान्न भेदाङ्गीकारेण श्रुतयो योजयितुं शक्या इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अपिचैवमेके ॥ ननु पूर्वसूत्रेणैव भेदे श्रुतिबलेन वारिते, अस्य सूत्रस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्कायां तत्प्रयोजनमाहुः । * भेदेत्यादि * । तथाच भेदाङ्गीकारे बाधकप्रदर्शनेन कदाचित् स्मार्ततया नित्यानुमेयवेदमूलत्वं शङ्क्येतेति तन्निवारणार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः । तद् व्याकुर्वन्ति । * अपिचेत्यादिना * श्रुतिस्तु बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणेऽस्ति । अत्र पूर्वं, प्राणस्य प्राणमित्यादिना प्राणाद्याधिदैविकं ये विदुस्ते ब्रह्म विदुरित्युक्त्वा तस्य वेद्यस्यैव प्राप्यत्वं वदँस्तस्य स्वरूपमाह, नेह नानास्ति किञ्चनेति । अर्थस्तु इह मनसाऽधात्म्ये

शाखिनो वदन्ति । मनसैवेदमाप्तव्यम्, नेह नानाऽस्ति किञ्चन, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति भेददर्शननिन्दावचनात् । तस्मान्न भेदाङ्गीकारः कर्तुं शक्यः । इवशब्दो, बहु स्यामिति व्यावृत्त्यर्थः । तस्मादुपनिषत्सु सर्वप्रकारोऽविरोधः सिद्धः ॥ १३ ॥

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

एकदेशिमतेन समाधानमाह । कथमत्र संदेहो, विरोधो वा ।

ब्रह्मणि न नानास्ति । यत्किञ्चननियम्यत्वेनावयवत्वेन वाऽतिरिक्ततया वेदनविषयं भवति । तद् ब्रह्मैव, न तु तदतिरिक्तम् । विलक्षणप्रतीतिविषयस्य कथमपृथक्त्वमित्याशङ्कावारणायार्थान्तरकल्पनेनास्य भेदपरत्ववारणाय च भेदाङ्गीकारे बाधकमाह । * मृत्योः स इत्यादि * । इवशब्दं विनापि भेददर्शननिन्दासिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्यादिति तत्प्रयोजनमाहुः । * इवेत्यादि * । तथाच घटपटवद् घटान्तरवत् तरुकुसुमवच्च तत्त्वतो नानेव नाना पश्यति तस्य दोषो, न त्वेच्छिकं विलक्षणप्रतीत्युत्पादकं यः पश्यति तस्य दोषः । तादृशस्य श्रौतत्वेन वास्तवत्वादिति बोधनं प्रयोजनमित्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * यस्मादुपनिषत्सु सर्वत्रोभयलिङ्गमुच्यते भेदश्च सर्वप्रकारेण निषिध्यते तस्मात् तथेति श्रुतीनामबाधकत्वमेव प्रसक्तमित्यर्थः। एवमत्राधिकरणे आक्षेपसङ्गत्या विरोधः साधितः ॥ १३ ॥ ४ ॥

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ सङ्गतिं वदन्तोऽधिकरणमवतारयन्ति । * एकदेशीत्यादि * । अयं ह्येकदेशी ब्रह्मण एकदेशेन जगत्समवायित्वं तदतिरिक्तस्य जगद्वैलक्षण्यं स्वरूपतः सधर्मकत्वं स्वेच्छया व्यवहार्यत्वं ज्ञानात्मकं ब्रह्मण आकारं च मन्वानो ज्ञानाकारस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चप्रतिबिम्बेन लौकिकधर्मवत्त्वादिकं मनुते । तन्मतेन विरोधसमाधानमाहेत्यर्थः । अस्याग्रे किञ्चिद्देशेनादरणीयत्वादादावेतन्मतेन कथनम् । तत्रैकदेशी स्वमतं व्युत्पादयितुं पूर्वाधिकरणसन्देहं सिद्धान्तं चाक्षिपन्ननुयुङ्क्ते । * कथमित्यादि * अ-

जडजीवधर्माणां विधिनिषेधयोर्जडजीवयोर्हि जडजीवधर्मा भवन्ति । अन्यत्र तूपदिश्यमाना उपासनार्था भवन्ति । ननूक्तो भेदाऽभावः । सत्यम् । तथापि कार्यकारणांशभावकृतस्य भगवद्विहारार्थं जातस्य भेदस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् । तस्माद् ब्रह्मणि जडजीवधर्माणां निषेधो युक्तः । उपचारात्तु सर्वकर्मादयः । विपरीतं किन्न स्यादत आह । अरूपवदेव । रूप्यते निरूप्यते व्यवह्रियत इति

भोभयलिङ्गवाक्यश्रवणे किमापाततः सन्देहः ? उत ब्रह्मणि जडजीवधर्माणां विधिनिषेधयोर्विरोधनिर्द्धारात् । विरोधश्च किमुभयलिङ्गश्रवणादुतोभयलिङ्गवतोर्भेदनिश्चयादिति । तत्र सन्देहे द्वितीयं हेतुं निरस्यति । * जडजीवयोरित्यादि * । तथाच द्वितीयस्य हेतोरभावात् ततः सन्देहो न युक्त इत्यर्थः । सन्देहे द्वितीयं हेतुं निरस्य स्वमतं साधयितुं विरोधद्वितीयहेतुमुज्जीवयति । * नन्वित्यादि * । तथापीति * । उक्तत्वेपि । तथाच तादृशस्यापि निषेधे, बहु स्यामित्यादेः, स वै नैव रेमे इत्यादेश्च पीडया सृष्टिदशायां भेदाभावस्यैवाशक्यवचनत्वाद् द्वितीय एव हेतुरवश्यमभ्युपेय इति तादृग्वाक्यश्रवणादापातत एव सन्देह उभयलिङ्गवतोर्भेदनिश्चयादेव च विरोध इत्यर्थः । तेन सिद्धं स्वसिद्धान्तमाह । * तस्मादित्यादि * । एवमेकदेशिसिद्धान्तेन समाधानं सङ्क्षेपतो निरूप्य तदेव विशेषतो वक्तुं सूत्रमवतारयन्ति । * विपरीतमित्यादि * । ब्रह्मण उपादानकारणत्वं पूर्वं सिद्धम् । अतः कारणधर्मा एव सर्वकर्मादयः कार्ये प्रतीयन्ते सुवर्णरूपादय इव कटकादिष्वतस्ते युक्त्या श्रुत्या च तत्र सिद्धा इत्यनेकप्रमाणसिद्धत्वाद् विधिपक्षोऽपि युक्त इति स एव कुतो न स्याद्, विरोधपक्ष एव वा कुतो न स्यादिशङ्कायामेकदेशिमतेन समाधिं वक्तुं ब्रह्मणः प्रपञ्चवैलक्षण्यं तत्समवायित्वादिकं, चाहेत्यर्थः । तेन सर्वकर्मत्वादयो धर्माः पाणिपादादयश्च ब्रह्मणि सन्ति न वेति सन्देहः । उभयविध—वाक्यश्रवणं सन्देहबीजम् । सन्तीति पूर्वः पक्षः । न सन्तीति तन्मते समाधानमिति बोधितम् । समाधानव्युत्पादनाय सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * रूप्यत इत्यादि * । हेतुं व्यु-

रूपं सर्वव्यवहारविषयत्वं, तद्युक्तं रूपवद् विभ्रम। ब्रह्म तु तद्विलक्षणम्। कार्यकारणांशांशिनोर्वैलक्षण्यस्य युक्तत्वात्। नन्ववैलक्षण्यमपि युक्तं, कारणत्वादत आह। तत्प्रधानत्वात्। तस्य ब्रह्मणः प्रधानत्वान्मुख्यत्वात्। यत्र हि तत् प्रतिपाद्यते तत्र तस्य मुख्यत्वम्। ब्रह्मप्रतिपादने ब्रह्मधर्माणामेव मुख्यत्वं, नान्यधर्माणाम्। यथा प्रशासनस्य मुख्यत्वं, तथा सर्वकर्मेति लौकिककर्माऽनुवादेन भगवत्सम्बन्धे स्पष्टमेवामुख्यत्वम्। विशिष्टबोधनेऽपि सर्वशब्दस्य प्रसिद्धानुवादकत्वादातिरिक्तकल्पनायां गौरवात् प्रमाणाभावाच्च यथाकथञ्चिद्धर्मवत्त्वेन ज्ञानस्यैवोपयोगाल्लोकधर्मानेवानूद्य वैशिष्ट्यबोधनमुचितम्। अरूपमिति वक्तव्ये अरूपवदिति

स्पादयन्ति। * यथेत्यादि *। तथेति वैधर्म्ये दृष्टान्तः। * भगवत्सम्बन्ध इति *। विधीयमान इति शेषः। तथाच तत्र एतद्वै तदक्षरमिति ब्रह्मैवोपक्रम्य प्रशासनस्योक्तत्वात् तस्य मुख्यत्वम्। अत्र तु मनोमयः प्राणशरीर इति शरीरविशिष्टमुपक्रम्य पठितत्वात् तथेत्यर्थः। नन्वत्र न केवलोऽनुवादः किन्तु लौकिकधर्मतुल्यधर्मवत्ता ब्रह्मणो बोध्यत इत्यवयुत्यानुवादाभावेतेषामप्यमुख्यत्वमत आहुः। * विशिष्टेत्यादि *। माऽस्तु सर्वकर्मादिशब्दानामनुवादकत्वं तथापि के सर्वे इत्याकाङ्क्षायां ये लोकप्रसिद्धास्तानेव सर्वपदेनानूद्य, कुन्त्या हि सदृशौ पादौ दृष्ट्वा कर्णस्य धीमत इतिवत् सर्वेषामिव कर्माणि यस्येति तत्तुल्यानामतिरिक्तानां विधानं समासेऽङ्गीकार्यम्। तथा सति गौरवात् सर्वकर्मादिश्रुतेर्वादकवलितत्वात् तदतिरिक्तस्यैतद्धर्मविधायकप्रमाणस्याभावाच्चातिरिक्तकल्पनामकृत्वा यथाकथञ्चित् तद्धर्मवत्त्वेन ज्ञानस्यैवोपासनायामुपयोगाल्लोकधर्मानेवानूद्योपचारेण शरीरधर्मविशिष्टबोधनं युक्तमित्यर्थः। ननु यदि सर्वकर्माद्यभावेन सर्वव्यवहारातीततया जगद्वैलक्षण्यं सूत्रकृतोऽभिप्रेतं स्यात् तदा अरूपमित्येव वदेन्न त्वरूपवदिति। वदति त्वेवम्। अतोऽतिरिक्तधर्मकल्पनैव युक्तेत्यत आहुः। * अरूपमित्यादि *। * एवं निर्णय इति *

वचनं, भिन्नधर्माणामेवैवं निर्णयो, न तु प्रशासनवद् भगवद्धर्माणाम् । तस्मात् कार्यवत् तद्धर्माणामपि कार्यत्वाद् भगवत्त्वं न भगवद्धर्मत्वमिति सिद्धम् ॥ १४ ॥

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

ननु सर्वव्यवहारातीते शास्त्रवैफल्यम् । मनसैवैतदाप्तव्यमिति विरोधश्च न परिहृतः । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि, यतो वाचो निवर्तन्त इति चेत्तत आह । प्रकाशवत् । यथा सौरप्रकाशो व्यवहार्योऽव्यवहार्यश्च, न हि स्वतः सम्पादयितुं शक्यते स्थापयितुं वा । आगते तु सूर्ये मेघाद्यभावे च सान्निध्यमात्रेण व्यवहारः

औपचारिकत्वनिर्णयः । तथाच लोकवैलक्षण्येन लौकिकव्यवहारातीतत्वमेवाभिप्रेतं, न तु यावद्व्यवहारातीतत्वम् । अस्थूलादिवाक्य एव प्रशासनश्रावणेन तथा निश्चयादिति बोधनाय तथा कथनमतो नानेनातिरिक्तधर्मकल्पनसिद्धिरित्यर्थः । तेन सिद्धमाह । * तस्मादित्यादि * । * कार्यवदिति * प्रपञ्चवत् । * न भगवद्धर्मत्वमिति * । न नित्यभगवद्धर्मत्वम् ॥ १४ ॥

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । सर्वकर्मत्वादीनामौपचारिकत्वात् । प्रशासितृत्वादीनां चालौकिकत्वेन सम्यग्बुद्ध्यावनारोहात् सर्वव्यवहारातीते ब्रह्मण्यङ्गीकारे कृते ज्ञेयत्वेनापि व्यवहारस्यासम्भवाज्ज्ञानार्थस्य विचारशास्त्रस्य वैफल्यम् । मनसैवैतदाप्तव्यमिति विरोध इति सर्वव्यवहारातीतस्य मनोविषयत्वाभावेन,तथा तस्याः श्रुतेरप्राप्य मनसा सहेत्यनेन च सह विरोधो न परिहृत इत्यर्थः । अस्मिन् सूत्रे प्रकाशवदिति न मतुप्, किन्तु तृतीयान्ताद्वतिः।पूर्वसूत्रादेकदेशभूतमपि तत्पदमनुवर्त्तते । तद् ब्रह्म प्रकाशेन तुल्यम् । तत्र कथं तुल्यमित्याकाङ्क्षायां सूत्रं व्याकुर्वन्ति * यथेत्यादि * । व्यवहार्यत्वाव्यवहार्यत्वे व्युत्पादयन्ति । * नहीत्यादि * । * स्थापयितुमिति * । आयातो यथा

कर्तुं शक्यते । तथा लौकिकवाङ्मनोभिर्न शक्यते व्यवहर्तुम् । ईश्वरसन्निधाने तु शक्यत इति द्वयमाह श्रुतिः । कुत एतदवगम्यते तत्राह । अवैयर्थ्यात् । अन्यथा शास्त्रं व्यर्थं स्यात् । चकाराद्धर्माणां तथात्वविरोधः परिहृतः । आसीनो दूरं व्रजति, अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण इत्यादावलौकिका भगवद्धर्मा उच्यन्ते । अकारणककार्यवचनात् ब्रह्मधर्माणाञ्चाकार्यत्वं बोधयति। तस्मादव्यवहार्येऽपि न शास्त्रवैफल्यम् ॥१५॥

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । नन्वलौकिकानीन्द्रियाणि विरोधाभावाय कथं न कल्प्यन्ते । अन्यथा अकारणककार्यत्वं, तस्य च नित्यत्वमलौकिकत्वं, ततश्च पश्यत्यचक्षुरिति विरोध इत्याशङ्क्य परिहरति । आह च श्रुतिः स्वयमेव तन्मात्रं प्रज्ञानघनमात्रम् । स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वा अरेऽयमा-

मापयति तथा विरोद्धुम् । * सन्निधाने तु शक्यत इति * । उपासनादिसाधनेनेश्वरसन्निधाने प्रतिबन्धकाभावाच्छक्यते । * द्वयमिति * । मनसा वाचा चाऽवाप्यमनाप्यञ्चेति द्वयम् । * शास्त्रमिति * । मनसैवैतत् । तापनीयरूपं ज्ञानफलबोधकं, तमेवेत्यादिरूपं चेत्यादिकं उभयबोधकं शास्त्रम् । प्रकाशतुल्यत्वसङ्ग्राहकचकारसूचितं धर्माणां लौकिकत्वादिविरोधपरिहारं व्याकुर्वन्ति । * आसीन इत्यादि * । * अलौकिका इति * । लोकविरुद्धा । * अकार्यत्वमिति * । नित्यत्वम् । * तस्मादिति * । अलौकिकधर्मसत्त्वाच्छास्त्रस्य च सन्निधानार्थत्वात् ॥ १५ ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ सूत्रमवतारयन्ति। * किञ्चिदित्यादि * एतस्यैव विभागो, * नन्वित्यादि * । * विरोध इति * । लोकविरोधः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * आहेत्यादि * । तथाच कृत्स्नस्य

त्मा ऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेति स्वरूपातिरिक्तानामिन्द्रियाणामभावात् । नच क्रियाभावोऽपि । वेदविरोधेन तथा कल्पयितुमशक्यत्वात् । वेदनिःश्वासायनभूतसमुत्थानादेरुक्तत्वाच्च । अतो नेन्द्रियाणां परिकल्पना । किन्तु सर्वाकारस्वरूपं वस्त्वेव तादृशमिति मन्तव्यम् । कृत्स्नवचनात् । चकारात् सर्वेन्द्रियविवर्जितमिति स्मृतिरपि । तस्मान्नेन्द्रियकल्पनाविरोधः ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथोऽपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण विरोधमाशङ्क्य परिहरति । ननु ब्रह्म जगत्कारणमिति सिद्धम् । तच्च समवायि निमित्तं चेति च । कारणधर्मा एव हि कार्ये भवन्ति । असम्भावनायां त्वन्यथा कल्पनम् ।

प्रज्ञानघनत्वोक्त्या शास्त्रतः प्रतीयमानस्य सर्वस्य केवलज्ञानात्मकतया एव सिद्धेः स्वरूपातिरिक्तानामिन्द्रियाणामभावादतिरिक्तेन्द्रियकल्पना न युक्ता । नचेन्द्रियाभाववत् क्रियाया अभावोऽपि शङ्क्यः । दूरव्रजनादिबोधकवेदवाक्यविरोधेन तथा कल्पयितुमशक्यत्वात् । नच तत्प्रकरणान्तरत्वाच्छरीरविशिष्टबोधनपरमिति शङ्क्यम् । अत्रापि वेदनिश्वासायनभूतसमुत्थानादेः श्रावणेन श्वासोच्छ्वासजगत्स्थापनभूतसमुत्थानतदनुविनाशनक्रियाणामुक्तत्वादित्यर्थः । * उक्तत्वाच्चेति * चकारः प्राणश्चैव प्राणो भवतीत्यादेः समुच्चायकः । विषयवाक्यसिद्धमर्थं निगमयन्ति । * अत इत्यादि * । अकृत्स्नत्वबुद्ध्युत्पादकप्रकारसत्त्व एव तन्निवारकस्य कृत्स्नपदस्य सार्थक्यसिद्धेस्तद्वचनात् तथेत्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । क्रियाणां केवलज्ञानात्मकेन स्वरूपेणैव सिद्धत्वान्न तदनुरोधेनापि तथेत्यर्थः ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथोऽपि स्मर्यते ॥ * पुनरित्यादिना सूत्रमवतार्य तद् विभजन्ति । * नन्वित्यादि * । * असम्भावनायां त्वन्यथा कल्पनमिति * । कार्यासाधारणधर्माणां कार्यत्ववत् कारणे असम्भा-

कामादयो धर्माश्च श्रुतौ विहिताः। ते ब्रह्मण एव भवितुं युक्ताः। निषेधिकाऽपि श्रुति। न हि वेदवादिनामणुमात्रमप्यन्यथा कल्पनमुचितमित्याशङ्क्य परिहरति। दर्शयति श्रुतिरेव जडजीवधर्माणां भगवत्स्वभाव इति। द्वे वा व ब्रह्मणो रूपे इत्युपक्रम्य द्वेधा

घनायां तु विवर्त्तवादस्य वा, असतः सत्ताया वा आश्रयणेन श्रुतिविरुद्धं कल्पनम्। * इत्याशङ्क्येति * एवं प्रकारेण विरोधमाशङ्क्य परिहारं वदन्तो दर्शयतिपदसूचितं विषयवाक्यमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति। * द्वे इत्यादि * इदं बृहदारण्यके मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणे। तत्र द्वे वा व ब्रह्मणो रूपे इत्युपक्रम्य अधिदैवताध्यात्मभेदेन द्वेधा पञ्च भूतान्युक्त्वा, अथात आदेशो नेति नेतीतिनिषेधमाह। तत्र किं द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयत इति द्वयोः स्थापनमात्रं क्रियते? किं वा वीप्सया पूर्वोक्तं सर्वं निषेधति? उत रूपद्वयमेव निषेधति.? अथवा पूर्वप्रतिषेधो भूतराशिं निषेधति, द्वितीयो वासनाराशिमित्यादिशङ्कायां श्रुतिः स्वयमेव विवृणोति। न ह्यस्मादिति। नेत्यन्यत्परमस्तीति। अत्र व्याख्येये वाक्ये अथशब्दः प्रक्रमभेदकः। अत इति हेतौ पञ्चमी, ल्यब्लोपे वा। उक्तं रूपद्वयं हेतूकृत्य आदेशस्ताभ्यां कार्याभ्यां रूपाभ्यां ह्यन्यस्य ब्रह्मण उपदेशो नेति नेतीति।
एवं इतिशब्दः प्रकारवाची। तथाच समवायित्वाद् ब्रह्म पञ्चभूतानि भवति, न तु, इति एवंप्रकारकं पञ्चभूतप्रकारकम्। एषः प्रथमनेत्यर्थः। तदेतद् व्याख्यानेन साधयति। न ह्यस्मादित्यनेन। न, न भवत्येव ब्रह्म तादृशम्। हि युक्तोऽयमर्थः। युक्तत्वे हेतुः— एतस्मादिति। यत एतस्माज्जातं तत्। न हि कार्यकारणयोरेकः प्रकारो भवति। अतो व्याख्यानात् प्रथमेन नेतीत्यनेन प्रकारनिषेधोपसंहारः। द्वितीयं नेतीति व्याख्याति। अन्यत्परमस्तीति। भिन्नप्रकारकत्वेऽपि, न तु समवायित्वमात्रत्वं, किन्त्वन्यत् परमस्तीति। तथाच द्वितीयेन नेतीत्यनेन एतावत्त्वनिषेधोपसंहारः। तथाचात्र न सर्वनिषेधो नापि रूपद्वयनिषेधो, नापिभूतवासनाराश्योर्निषेधो, न वा तत्स्थापनमात्रम्। निषेधपक्षेषु व्युत्पादनपूर्वकप्रतिपादनवैयर्थ्यो-

पञ्च भूतान्युक्त्वा, अथात आदेशो नेति नेतीत्याह । इतिशब्दः प्रकारवाची । ब्रह्म पञ्च महाभूतानि भवति । न त्वेवंप्रकारकम्।तत् साधयति । न भवत्येव ब्रह्म तादृशम् । हि युक्तोऽयमर्थः ।एतस्माज्जातमिति । न हि कार्यकारणयोरेकः प्रकारो भवति । अतो नेति नेतीति प्रकारनिषेधोपसंहारः । न तु समवायित्वमात्रत्वम् । किन्त्वन्यत् परमस्तीति रूपं निरूप्य नाम निरूपयति। सत्यस्य सत्य-

पातात् । स्थापनमात्रपक्षे निषेधस्य प्रक्रमान्तरस्य च वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। अतः प्रकारैतावत्त्वयोरेव निषेध इत्यर्थः । एतदेव निगमयितुमाहुः । * इतीत्यादि * इत्येवम् । अरूपत्ववारणाय रूपं निरूप्यानामत्ववारणाय नाम निरूपयति, सत्यस्य सत्यमिति । तत्र व्याख्येयवाक्य इव व्याख्यानवाक्येऽपि एवं शङ्का स्यात् । हि निश्चयेन । न एतस्मात् किन्त्वाविद्यकमिति हेतोर्नेति । इति इदं ब्रह्म न भवतीत्युच्यते, किन्त्वन्यत् परं ब्रह्मास्तीति । यद्वा हि यस्माद्धेतोर्नेतिनेतीति वीप्सया मूर्त्तामूर्त्ते तद्वासनात्मिकामविद्यां, तत्कार्यादि च सर्वं निषिध्य सर्वनिषेधावधित्वेन तत्साक्षित्वेन च ब्रह्मैव निर्दिष्टम् इति कृत्वा नेति नेतीत्येतस्मात् परम् उत्कृष्टं ब्रह्मणो निर्देशन अन्यन्नास्तीति । अथवा न ह्येतस्माद् ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमस्तीति नेतीत्युच्यते, न पुनः स्वयमेव नास्तीत्यर्थः । तच्च दर्शयत्यन्यत् परमऽनिषिद्धं ब्रह्मास्तीति त्रिधाऽपि अक्षरयोजना सम्भाव्यते । अतः को वा व्याख्यानवाक्यार्थ इति । तत्सन्देहं निराकर्त्तुं नाम निर्वक्ति । प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति । प्राणन्तीति प्राणाः पूर्वोक्ता अपरब्रह्मरूपास्तत्कार्यत्वात् । सत्यम् । नाविद्यकाः ब्रह्मविवर्त्तभूताः । तत्र हेतुः । तेषां प्राणानां एष परमात्मैव सत्यं स्वरूपभूत इति । यद्वा सद्रूपत्वात् त्यरूपत्वाच्च सत्यं प्राणास्तेषामेष स्वरूपभूत इति । तथाच व्याख्यानवाक्यमपि न निषेधस्य प्रपञ्चे पर्यवसानं गमयति, न वा ब्रह्मणः सर्वविशेषशून्यत्वे, किन्तु ब्रह्मणः प्रपञ्चप्रकारकत्वे प्रपञ्चसमवायिमात्रत्वे चेत्येतदर्थे रूपनामवचनार्थं च नामनिर्वचनम् । तदेतदुक्तम्, इतीत्या-

मिति । तेन प्रपञ्चातिरिक्तब्रह्मणो विद्यमानत्वात् प्रपञ्चधर्मवचनं तस्मिन्नौपचारिकमेव युक्तम् । श्रुत्यैव तथा प्रतिपादनात् । चकारः पूर्वयुक्त्यनुसन्धानार्थः । अथो इति प्रक्रमभेदोऽपि । अथात आदेश इति भिन्नप्रक्रमेणाऽऽह । श्रुतेरन्यार्थतानिराकरणायाह । अपि स्मर्यते । अनादिमत् परं ब्रह्म न सत् तन्नासदुच्यत इति । सदसतोः क्षेत्रत्वात् । ज्ञेयनिरूपणे निषेधः । प्रपञ्चधर्मा भगवति उच्यन्ते वेदादौ, न तु तद्धर्मा भवन्तीति ज्ञापयति । तस्माच्छ्रुतिस्मृतिभ्यामेव तथा निर्णयः ॥ १७ ॥

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

प्रपञ्चधर्मा भगवत्युच्यन्त इत्यत्र निदर्शनान्तरमाह । अत एव इममेव निर्णयमाश्रित्य, समः प्लुषिणा समो नागेन समो मशकेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेणेति निरुपमस्य भगवतो यदुपमानं तत् तद्धर्मसम्बन्धात् । न चात्र स्वतन्त्रतादृशधर्मवत्त्वं ब्रह्मणो वक्तुं युक्तम् । नन्विदमपि विरुद्धमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह ।

दिना । तेन यत् सिद्धं तदाहुः * तेनेत्यादि * । नामव्याख्यानपूर्वकं ब्रह्मणोऽतिरिक्तत्वस्थापनेन ब्रह्मणस्तथात्वात् तथेत्यर्थः । * प्रक्रमभेदोऽपीति * । प्रकारभेदप्रह्मातिरेकयोरुपादूवलक इत्यर्थः । स्मृतौ ब्रह्मणः सदसत्त्वं निषिध्यते इति कथं तेन विवक्षितव्यतिरिक्तार्थवारणमित्यतो व्याकुर्वन्ति । * सदसतोरित्यादि * ॥ १७ ॥

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * प्रपञ्चेत्यादि * व्याकुर्वन्ति । * अत एवेत्यादि * । * निरुपमस्येति * न तत्सम इति श्रुत्या तथा प्रतिपादितस्य । * तद्धर्मसम्बन्धादित्यादि * । यदि प्रपञ्चधर्मवत्त्वं ब्रह्मणः स्यात् तदा प्लुषिर्नाग इत्यादि प्रथमान्तमेव निर्दिशेत्, समपदं च न निर्दिशेदतस्तथा निर्देशाभावात् प्रपञ्चधर्मसम्बन्धादेव तद्धर्मवत्त्वं, न स्वतस्तथात्वमित्यर्थः । दृष्टान्तोक्तिप्रयोजनमाहुः । * नन्वित्यादि * इदं निदर्शनमपि समत्वासम-

सूर्यकादिवत् । सूर्येण सहितं जलं सूर्यकम् । यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वान् अपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्, एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदिति । यथेतरसंश्लिष्टस्योपमानत्वमेवं, समः प्लुषिणेत्यपि । चकारस्तु विरोधाभावो वक्तव्योऽधिकरणश्च संपूर्णमेकदेशिन इति सूचयति । तस्माज्जडजीवधर्माणां भगवत्युपचारो, निषेधस्तु मुख्य इति ॥ १८ ॥

त्वयोरुभयोरपि श्रावितत्वेन विरुद्धमथवा तद्धर्मसम्बन्धेन तद्धर्मवत्त्वं ब्रह्मणोऽङ्गीक्रियमाणं दुष्टसम्बन्धं दुष्टत्वमपि स्यादतोऽपि विरुद्धमतो निर्णायकत्वाभावमाशङ्क्य श्रौतं दृष्टान्तमाहेत्यर्थः । सिद्धमाहुः । * यथेत्यादि * यथा किरणद्वारा जलादिसंश्लिष्टस्य सूर्यादेर्ब्रह्मोपमानत्वं, यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्, उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मेत्यादिवाक्येषूच्यते । एवं समः प्लुषिणेतिवाक्येऽपि प्लुष्यादिसंश्लिष्टस्य तदुपमेयत्वमप्युच्यत इति विरोधाभावादुपमारूपं निदर्शनमपि निर्णायकमित्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादिति * ब्रह्मणः प्रपञ्चविलक्षणत्वेन कार्यासाधारणधर्माणां कारणे ब्रह्मण्यभावेन ब्रह्मणस्तत्स्वरूपधर्माणां च लौकिकमनोवागगोचरत्वेन कृत्स्नः प्रज्ञानघन इति श्रुत्या आकारस्य ज्ञानात्मकत्वेन तत्तत्क्रियादीनां धर्माणां च नैसर्गिकत्वेन तेषां च भगवत्प्राकट्ये एव दर्शनादिव्यवहारविषयत्वेन लौकिकवाङ्मनोभिः प्रतीयमानानां स्थानधर्मत्वात् तथेत्येकदेशिमतेन सिद्धमित्यर्थः । तेन ब्रह्मणः स्थानतो जडजीवधर्मत्वं. स्वतस्तु तद्रहितत्वमित्येकदेशिमतेन सिद्धम् । एतेनास्याधिकरणस्य प्रासङ्गिकत्वं, वक्ष्यमाणोपोद्घातत्वं वेति सूचितम् ॥

विद्वन्मण्डने तु मायावादिमतेन अरूपवत्सूत्रप्रकृतैतावत्सूत्रद्वयाभ्यां निर्विशेषस्यैव मुख्यतया निरूपणं दृश्यते इत्याशङ्कायां, न स्थानतोऽपीत्यादिसूत्रत्रयम्, अरूपवदित्यादिसूत्रचतुष्टयं चोपादेयांशमादायैवं व्याख्यातम् । तथाहि । तत्र जडजीवधर्मा ब्रह्मणि सन्ति न वेति विचारयंस्तन्निरूपकनिषेधकश्रुतीनामन्योन्यविरोधपरिहारं

च विचारयन्नुभयोरपि श्रुतिवाक्यत्वेनान्यतरबाधमप्यशक्यं ज्ञानौपाधिकं ब्रह्म सविशेषश्रुतिविषयो, निरुपाधिस्वरूपं तन्निर्विशेषश्रुतेरिति मतं, न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हीति सूत्रेणौपाधिकत्वे तत्स्वभावत्वं ब्रह्मणो न सम्भवतीति तच्छ्रुतीनामब्रह्मनिरूपकत्वापत्तिरिति निरस्य पुनरुपहितानुपहितयाभेदाङ्गीकारेणोभयरूपत्वं ब्रह्मणि भविष्यतीति तन्मतोपपत्तिमाशङ्क्य, न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनादिति सूत्रेणापि चैवमेक इत्यग्रिमेण चाभेदबोधकश्रुतिविरोधनिरूपणेन निरस्य, पुनराकाराणां प्रपञ्चमध्यपातित्वात् प्रपञ्चस्य जन्यत्वात् तेषामपि तथात्वात् तेषु ब्रह्माभेदबोधनमौपचारिकमतः साकारवादिन्यो न ब्रह्मनिरूपिका इति प्राप्त आह । अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादिति । स्यादेतदेवं यद्याकाराणां प्रापञ्चिकत्वं भवेन्न त्वेवम् । न हि प्रपञ्चस्थितत्वेनैव प्रापञ्चिकत्वं वक्तुं शक्यम् । त्वदभिमतस्यापि तथात्वापत्तेः । अतो निराकारवादिनीष्विव साकारवादिनीष्वपि श्रुतिष्वरूपवदेव तत् प्रतिपाद्यते । रूप्यते निरूप्यते व्यवह्रियते इति रूपं सर्वव्यवहारविषयत्वं, तद्युक्तं रूपवद्विश्वम् । ब्रह्म तु तद्विलक्षणमित्यर्थः । यथा चैतत् तथा मृत्स्नाभक्षणादिप्रसङ्गनिरूपणेन निरूपितम् । अथवा रूप्यते व्यवह्रियते अनेनेति करचरणाद्युच्यते । तथाच यथालोके करादिकं भिन्नं तद्वानभिमानी भिन्नस्तथा ब्रह्म न श्रुतौ करादिभिन्नं तदभिमानित्वेन निरूप्यते, किन्तु करादेरपि ब्रह्मत्वाद्भेदाभावाद्रूपरूपमेव निरूप्यते, न तु रूपवदित्यर्थः । ननु कुत एव तदवगम्यते करादीनामपि ब्रह्मत्वमेव, न तद्भिन्नत्वमित्यत आह तद्विनिगमकम्, तत्प्रधानत्वादिति । सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मैव प्राधान्येन प्रतिपाद्यं यतः । अयमर्थः । करादीनामब्रह्मत्वे तन्निरूपकाणां वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वनियमव्याहतिरतः करादिनिरूपकाः साक्षाद् ब्रह्मप्रतिपादका एवेति । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्, आमनन्ति चैनमस्मिन्नित्याद्यधिकरणरूपोपपत्तिर्हिशब्देनोच्यते । स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वा अरे अयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेति, सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति, आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिरिति, आनन्दमयोऽभ्यासादित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्चैकवाक्यतया सच्चिदानन्दरूपत्वं करादीनामवधारणीयम् । अत एवाग्रे सूत्रकारोऽप्याह आह

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥

मुख्यसिद्धान्तं वक्तुमेकदेशिनं दूषयति । तुशब्दस्तथा सिद्धान्तं व्यावर्तयति । तथात्वं समवायातिरिक्तस्य तद्धर्मयोगात् । जडजीवधर्मयोगात् सर्वकामत्वादयो न भवन्ति कुतः ? । अम्बुवदग्रहणात् । सर्वपरस्य हि प्रतिबिम्बेऽधिकरणधर्मवत्त्वम् । तत्र रूपं च तन्मात्रमिति । एता एव श्रुतयोऽत्रानुसन्धेयाः । त्वदभिमतव्याख्याने त्वरूपमित्येतावतैव चारितार्थ्यं स्यात् । रूपवत्त्वस्योभयवाद्यसम्मतत्वेनाविवादास्पदत्वात् तन्निषेधानुपपत्तिः । रूपरूपवत्त्वस्य सिद्धान्त्यसमभिमतत्वात् । एवं सति तथा कथनादस्मदुक्त एवार्थः सूत्रकाराभिमत इति ज्ञायत इति ॥ १८ ॥ ५ ॥

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * मुख्येत्यादि * । एतेनास्मिन्नप्यधिकरणे सर्वकर्मादयो ब्रह्मणि सन्ति नवेत्येवं सन्देहः । उभयवाक्यश्रवणमेव सन्देहबीजम् । पूर्वपक्षस्त्वौपचारिक इति पूर्वस्माद् विशेष इति बोधितम् । ननूक्तस्य मुख्यत्वाभावे किं गमकमित्यतो गमकं वदन्त एव सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * तुशब्द इत्यादि * । व्यावर्त्तनीयं सिद्धान्तमाहुः । * तथात्वमित्यादि * । तथात्वं नाम एकदेशिनाङ्गीक्रियमाणं त्रिवृत्कृतजलसमवायिव्यतिरिक्तस्य ज्योतिषः सूर्यादेस्तद्धर्मयोगाज्जलधर्मयोगात् कम्पादिकमिव जडादिसमवायिव्यतिरिक्तस्य ब्रह्मणो जडजीवधर्मयोगात् सर्वकामादय इत्येतं सिद्धान्तं नकारो व्यावर्त्तयति । तथाच तुशब्द एव तस्य मुख्यत्वाभावगमक इत्यर्थः । हेतुं व्याकुर्वन्ति । * सर्वेत्यादि * । सर्वस्मात् परस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्बे सति अधिकरणधर्मवत्त्वमेकदेशिना सिद्धान्तितम् । तत्र तन्मते निराकर्त्तव्यं रूपरहितं तत्र विद्यमानं च न प्रतिबिम्बत इति दूषणं वक्तव्यम् । ब्रह्मणो जगद्वैलक्षण्यं वदता एकदेशिना ब्रह्मणि नीरूपत्वस्य व्यापकत्वस्य च तत्राङ्गीकारात् । तथाप्येवमुक्तौ सिद्धान्तिनमपि पर्यनुयुञ्जीत । सिद्धान्तेऽपि विरुद्धधर्माश्रयत्वाङ्गीकारेण त-

रहितं तत्र विद्यमानं च न प्रतिबिम्बत इति वक्तव्यम्। तथापि स्वमतविरोधादम्बुवदग्रहणमिति। स्वच्छमम्बु प्रतिबिम्बं गृह्णाति। न हि तथा धर्मा ग्रहीतुं शक्नुवन्ति। धर्मत्वाच्च। सर्वाधारत्वेन तथोच्यमाने वैयर्थ्यमिति पूर्वमवोचाम।

योरिवाकाशनैर्मल्यवत् स्वरूपात्मकरूपस्य दूरत्वस्य चाङ्गीकारादाकाशस्येव प्रतिबिम्बः सम्भवत्यतः स्वमतविरोधात् प्रतिबिम्बाधिकरणस्वभावमादाय तन्मतदूषकं हेतुमाह। * अम्बुवदग्रहणमिति *। तद् व्युत्पादयन्ति। * स्वच्छमित्यादि *। अम्बु स्वच्छं तस्मादंशेन संश्लिष्टस्य सूर्यादेः प्रतिबिम्बं गृह्णाति। न हि तथा धर्मा ग्रहीतुं शक्नुवन्ति। हि यतो हेतोर्धर्मा मनोमयादिशब्दैकदेशोक्तानि पृथिव्या घटादय इव ब्रह्मण उपादेयानि मनःप्रभृतीनि कार्याणि अस्वच्छानि। मनो हि शुद्धाशुद्धभेदेन द्विविधम्। तत्र शुद्धं कामविवर्जितमिति। तत्र प्रतिबिम्बितं ब्रह्मणि सर्वकामा एव न भासेरन्। अशुद्धस्य तु कामवत्त्वेऽपि अस्वच्छत्वादेव प्रतिबिम्बाग्राहकत्वम्। प्राणस्त्वापोमयोऽपि वायुरूपत्वात् प्रतिबिम्बग्रहणायोग्यः। तथा भारूपं तेजः आकाशश्च। तस्माज्जलादिवद् अंशेन संश्लिष्टस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्बं ग्रहीतुं न शक्नुवन्ति। किञ्च। धर्मत्वात्। समवेतं हि कार्यं कारणस्यावस्थाविशेषरूपत्वात् तद्धर्मभूतं तस्मात्। न हि समवेते कार्ये समवायिनः प्रतिबिम्बः क्वापि दृष्टचरो, नाप्यस्वच्छे कस्यापि। अतः समवायिव्यतिरिक्तस्य समवायिनश्च ब्रह्मणो ग्रहीतुमशक्यत्वबोधनायाम्बुवदग्रहणादित्युक्तमित्यर्थः। ननु माऽस्तु धर्माणामुपाधिभूतानां प्रतिबिम्बग्राहकत्वं, तथापि द्युभ्वाद्यधिकरणविषयवाक्ये ब्रह्मणः सर्वाधारतायाः सिद्धत्वाद् ब्रह्मण्येव मनःप्रभृतीनां तद्धर्माणां च प्रतिबिम्बोऽस्तु। तथा सति तेषां धर्माणामौपचारिकत्वमेव सेत्स्यतीत्यत आहुः। * सर्वेत्यादि *। यद्यपि रूपरहितस्य ब्रह्मणो न प्रतिबिम्बग्राहकत्वम्। आकाशादितुल्यत्वात्। तथापि भारूपत्वमादाय ग्रहिलतया तथोच्यमाने तेषां धर्माणामुपाधिधर्मत्वेनैव प्रत्ययः। लोके हि स्थिर आधारे प्रतिबिम्बचञ्चलतायां तद्धर्मे चलने वि-

नच भ्रमात् कल्पनं वेदेनोच्यते । अप्रतारकत्वात् । सर्वज्ञत्वाच्च ।

मीयत्वेनैव भानस्य दृष्टत्वात् । मतस्तद्धर्मत्वेन उपासनाया असिद्धेस्तदनुवादवैयर्थ्यमिति पूर्वम् अपूर्वत्वसूत्रव्याख्याने सर्वशब्दस्य प्रसिद्धानुवादकत्वकथनेनावोचामेति नात्र प्रत्यवस्थानावकाश इत्यर्थः । न च यथायोग्यतैवोभयोस्तदा श्रुतौ कुतो जलचन्द्रादिदृष्टान्त उच्यत इति शङ्क्यम् । एकस्यैवोपाधिभेदेन नानात्वबोधनाय तत्कथनात् । उपाधिना क्रियते भेदरूप इति, एकधा बहुधा चैव दृश्यत इति दृष्टान्तप्रयोजनोक्त्यैव तथा निश्चयादिति । नन्वत्र पूर्वं ब्रह्मणः सर्वत्वेनोपासनायाः, शान्त उपासीतेत्यन्तेन विधानात्, स क्रतुं कुर्वीतेत्यस्यापि व्यवहितेनोपासीतेत्यनेनैव सम्बन्धान्मनोमयत्वादिधर्मविशिष्टत्वेन ब्रह्मण एवोपासनं विधीयत इति तत्र यथा सर्वत्वमारोपितम्, एवमत्र मनोमयत्वादिकमप्यारोपितमेवेत्यग्रुवद्ग्रहणाभावेऽपि सर्वकामत्वादिधर्माणां कल्पितत्वादौपचारिकत्वमेवेत्यत आहुः । * नचेत्यादि * । नात्र मनोमयत्वादिकमारोपितम् । उपासनाया एवात्राभावात् । अथेत्यनेन प्रक्रमभेदे बोधिते प्रकृतच्छेदेन व्यवहितसम्बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वात् । किन्तु पूर्वोपासनया शुद्धान्तःकरणस्य सर्ववेदान्तप्रसिद्धब्रह्मण उपदेशोऽयम् । स शान्तोऽन्यत्र रागरहितः, क्रतुं वक्ष्यमाणप्रकारकं निश्चयम् अध्यवसायात्मकमविचलप्रत्ययं, तथा मननं वा स्वस्य वक्ष्यमाणभगवत्स्वरूपलाभार्थं कुर्वीतेति । एतेन शब्दान्तरेणापि तथा निश्चयात् । उपसंहारे च पूर्वोक्तधर्मविशिष्टस्यात्मनो ब्रह्मत्वम्, एतद् ब्रह्मेत्यनेन निगमयित्वा एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति, यस्य स्यादद्धा न विचिकित्साऽस्तीत्यत्रेतिशब्देन पूर्वोक्तं सर्वं परामृश्य, यस्य स्यादद्धेत्यनेन सर्वस्य सत्यत्वनिगमनादपि तथा निश्चयात् । आरोपितत्वे च भ्रमात् कल्पनम् । तत्तु नात्र वेदेनोच्यते । अप्रतारकत्वात्, सर्वज्ञत्वाच्च । यदि ह्येवं सत्यत्वं निगमयन् स्वयं सम्यग् ज्ञात्वा परस्मा आरोप्याऽन्यथा ब्रूयात् प्रतारक एव स्यात् । अज्ञात्वाऽऽरोपितं चेद् ब्रूयात् सर्वज्ञत्वादेव हीयेत । अतो नात्र तथा वक्तुं शक्यमित्यर्थः । एतेन मध्वादिविद्यास्विवात्र कल्पनोपदेश इत्यपि निरस्तम् । तत्रैवमवचनात् । सांख्यवादिनं प्रति तद्रीतिबोधने तत्र तथा कथनाच्च । तत् तत्रैवोप-

विप्लववादिन एवं वचनं, न वैदिकस्य । पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादि-
विरोधश्च ।

तस्माद् ब्रह्मधर्मा एव सर्वकामादयो, न तूपाधिसम्बन्धादौपचारिका
इति ॥ १९ ॥

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्ज-
स्यादेवम् ॥ २० ॥

सिद्धान्तेन विरोधपरिहारमाह । विरोधो हि परिहरणीयो
लोकवेदाभ्यां तदनुसारेण । महानवकाशोऽल्पोऽवकाशो, यथाव-
काशं दश चमसानिति लौकिकवैदिकव्यवहारो वस्तुधर्मविरुद्धो

पादितम् । अतो वेदान्तार्थविप्लववादिन एवैवं वचनं, न वैदिकस्ये-
ति युक्तम् । किञ्च । यदि प्रहिलतया भ्रमात् कल्पनमभ्याङ्गीक्रियेत,
तदाऽन्तर्यामिब्राह्मणमपि विरुध्येतेति दोषान्तरमाहुः । * पृथिव्या-
मित्यादि * । पृथिव्यादिप्रपञ्चस्याविद्याकल्पितत्वाच्छुक्तिरजतक-
ल्पे तस्मिन्निरविद्यस्येश्वरस्य स्थित्ययोगात् तद्बोधकश्रुतिविरोधश्चे-
त्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * तस्मादिति * । अम्बुनीव
मनःप्रभृतिषु ब्रह्मप्रतिबिम्बस्यासम्भवात् तथाच धर्माणामौपचा-
रिकत्वनिर्णयमाश्रित्य यत् प्लुष्यादिसाम्यं ब्रह्मण उक्तं, तदसङ्गत-
मित्यर्थः ॥ १९ ॥

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ सूत्रम-
वतारयन्ति । * सिद्धान्तेनेत्यादि * विरोधपरिहारकस्यैकदेशिमत-
स्यानुपपन्नत्वे दर्शिते विरोधस्यैव स्थैर्यात् कथं तत्परिहार इत्याका-
ङ्क्षायां तथेत्यर्थः । परिहारं व्युत्पादयन्तः सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * वि-
रोधो हीत्यादि * तथाच तन्मते प्रतिबिम्बस्य वक्तुमशक्यतया लो-
कानुसरणम् । भ्रमात् कल्पनस्याशक्यवचनतया वेदानुसरणम् ।
अतस्तद्विहाय हेत्वन्तरेण परिहरतीत्यर्थः । अनुसारं व्युत्पादयन्ति ।
* महानित्यादि * * ब्रह्माऽन्येषमित्यन्तम् * । यथावकाशं दश

दृश्यते । व्यापकत्वं वृद्धिह्रासौ च आकाशस्यैव । तत्र यथा करके प्रविष्ट आकाशस्तथा व्यपदिश्यते । तथा सत्युभयसामञ्जस्यं भवति । अन्यथा एकतरबाधो भवति। एवं तत्तदनुप्रवेशाद् ब्रह्माऽप्येवम् । नचौपाधिकत्वम् । जपाकुसुमलौहित्यवदन्यधर्मत्वाभावात् । अन्यानुविधायित्वेऽपि स्वधर्मा एव ते । कारणत्वादिवत् ।

———

व्यमसानित्यासादनविषयं श्रुतिः । एवञ्चयनेऽपि । एतैरग्निं चिन्वीतेति चित्तिः स्रुगित्यादिमन्त्रैश्चयनं विधाय, प्रकारप्रदर्शनावसरे चतुर्षु दिक्षु तत्तद्धोतृमन्त्रैश्चयनं दर्शयित्वा, यथावकाशं ग्रहान् यथावकाशं प्रतिग्रहानिति, वाचस्पते विधे नामन्नित्यादिमन्त्रोपधेयानां ग्रहसंज्ञकानां देवस्यत्वेत्यादिमन्त्रोपधेयानां प्रतिग्रहसंज्ञकानामिष्टकानां तद्दिङ्मध्ये योऽवकाशस्तदविरोधेनोपधानमाह । अवकाशश्चाकाश एव । तत्र यथापदेन स्वल्पत्वमहत्त्वादिकं सूच्यते । लोकव्यवहारस्तु धर्मविरुद्ध इति आकाशीयनैसर्गिकधर्मभूतविभुत्वव्यधिकरणः । * उभयसामञ्जस्यमिति * विभुत्वाल्पत्वयोरैकाधिकरण्येन प्रामाणिकादरणीयत्वम् । तथाच यथा आकाशस्योपाध्यन्तर्भावाद् वृद्ध्यादिभाक्त्वमेवं ब्रह्मणोऽप्युपाध्यन्तर्भावात् तदभिव्यङ्ग्यसर्वकामादिधर्मवत्त्वमिति सूत्रार्थः । अत्र बीजं तु विषयश्रुतावाकाशात्मेत्युक्तिः । अत आकाशदृष्टान्तस्य प्रकृतश्रुत्यनुसारित्वे, तत्तदुपाधिप्रविष्टं ब्रह्मापि तत्तद्धर्मवद् वक्तव्यं. न त्वेकदेश्युक्तरीत्येत्यर्थः । नन्वेवमपि तेषां धर्माणामौपाधिकत्वेनौपचारिकत्वमेवायातीति को विशेषः सिद्धान्त इत्यत आहुः । * नचौपाधिकत्वमित्यादि *। यदि हि ते श्रुतौ जपाकुसुमलौहित्यवदन्यधर्मत्वेन प्रत्यायिताः स्युस्तदा तेषामौपाधिकत्वं स्यात् । प्रत्यायितास्त्वात्मविशेषणेष्वात्मधर्मत्वेनातो न तथात्वमित्यर्थः । ननु यद्यप्येते आत्मविशेषणत्वेनोक्तास्तथापि मनोमयत्वादिकं पूर्वमुक्त्वा पश्चादुक्तास्तेन ब्रह्मणो मनआद्यनुविधायित्वमेव स्फुटीकृतम् । तथा सति तेषां तद्धर्मत्वमेव, न ब्रह्मधर्मत्वमन्यानुविधायित्वस्यैव स्फुटीभावादित्यत आहुः । * अन्येत्यादि * तदभिध्यानसूत्रे आकाशादिलिङ्गतया तत्तदनुविधायित्वस्य सिद्धत्वादत्र मनआद्यन्यानुविधायित्वेऽपि सर्वकामादयो

नचागन्तुकत्वात् तद्धर्मा एव न भवन्तीति वाच्यम्। अन्यधर्मत्वे प्रमाणाभावात् । तद्गतत्वप्रतीतेश्च दृष्टत्वाच्चाविरोधः । अविरोधप्रकारोऽयम् । यथोभयसामञ्जस्यं भवति प्रकारोऽपि तस्यैव तथा वक्तव्यः । तस्माद् यथा आकाशस्य वृद्धिह्रासभाक्त्वं करकादि-

ब्रह्मधर्मा एव । यथा तत्रत्यं कारणत्वम । आदिपदेन, विश्लिष्टशक्तिर्बहुधेव भातीतिस्मृत्युक्तं शक्तिविश्लेषादिकमपि संगृहीतं ज्ञेयम् । तेन स्वल्पकार्यकरणेऽपि नौपाधिकत्वमित्यर्थः । नन्वेवमन्यानुविधायित्वे तेषामागन्तुकत्वं तु सिद्धम । तथा सति नैसर्गिकत्वाभावादन्यधर्मा एव भवन्ति, न तु भगवद्धर्मा इत्यत आहुः ।* नचागन्तुकत्यादि * कामः सङ्कल्प इति श्रुतौ, अशुद्धं कामसङ्कल्पमिति श्रुतौ च कामसङ्कल्पयोः केवलयोरेव मनोधर्मत्वं श्रूयते, न तु सर्वत्वसत्यत्वविशिष्टयोस्तयोरतोऽन्यधर्मत्वे श्रुत्यभावः । लिङ्गवाक्यप्रकरणाभावस्तु स्फुटः । स्थानं त्वन्यानुविधानेनैव व्याख्यातमतः प्रमाणाभावात् तथेत्यर्थः । समाख्यानन्तु बहुव्रीहिणा ब्रह्मधर्मत्वमेव स्फुटीकरोतीत्याहुः । * तद्गतेत्यादि * ननु यद्यप्येवं तथापि युक्तिभिरनुचितनस्य मननत्वात् तच्छेषत्वेनैतत्पाठेऽप्युपासनाशेषत्वमेव, न तु स्वतन्त्रब्रह्मधर्मत्वमेषाम । यथा अस्थूलत्वादीनामतस्तदपेक्षया निर्बलत्वात् कथमविरोध इत्यत आहुः * दृष्टत्वाच्चाविरोध इति * सोऽकामयत बहु स्यामित्यत्र सर्वविषयककामस्य ब्रह्मधर्मत्वेन दृष्टत्वादेतेषां स्वाभाविकब्रह्मधर्मत्वेन नैर्बल्याभावादविरोध इत्यर्थः । नन्वेवं सति धर्मविधिनिषेधयोरेकविषयत्वाद्विरोध एवायातीति कथमविरोध इत्यत आहुः * अविरोधेत्यादि * अयमस्मदुक्तरीतिकः । यथोभयसामञ्जस्ये श्रुतिद्वयस्य मुख्यार्थप्रतिपादकता भवति । एकदेशिना दृष्टान्तेनैवाविरोधसाधनात् । प्रकारोऽपि दृष्टान्तस्यैव श्रुत्यनुसारेण वक्तव्योऽन्यथैकदेशी न मन्येतातस्तथेत्यर्थः । उक्तं निगमयन्ति * तस्मादित्यादि * । तथाच यदा भगवान् सत्त्वादिष्ववतरति, किञ्चित्कार्यार्थं जीवे आविशति वा तथा च ये कर्मादयः आश्चर्यजनकाः प्रतीयन्ते । यथा परशुरामादिषु निःक्षत्रीकरणादयः । य-

ष्वन्तर्भावात् तथैवोभयसामञ्जस्यादेवं अत्रापि वृद्धिह्रासपदेन शरीरे आकाशजीवयोरेकमुदाहरणं बोधयति ॥ २० ॥

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

हेत्वन्तरमाह । भगवति सर्वे विरुद्धधर्मा दृश्यन्ते । न हि दृष्टे ऽनुपपन्नं नाम । व्याघातात् । तादृशमेव तद् वस्त्विति त्वध्यवसायः

था चन्द्रे प्रतर्दनाख्यायिकोक्ता दैत्यवधादयः । यथा च गुर्वादौ भगवद्भक्तिव्यञ्जनादयस्ते सर्वे आधाराभिव्यङ्ग्या भगवद्धर्मा एव, न स्वाधारधर्माः । एतदेव ज्ञापयितुमाहुः । * वृद्धिह्रासपदेनेत्यादि * । तथाच जीवन्मुक्तदशायामानन्दाविर्भावेन व्यापकत्वेऽप्यणुत्वस्य यदबाधस्तत्राप्येषा युक्तिः । शरीरान्तःस्थितौ तेनाभिव्यज्यमानमपि जीवधर्मभूतमेवाणुत्वम् । आनन्दाविर्भावेन चाभिव्यज्यमानं व्यापकत्वम् । ब्रह्म तु ततोऽप्यधिकम् । अन्यथा व्युच्चरणादिश्रुतिविरोधापत्तेः । एतावान् परं विशेषः । आकाशे विभुत्ववज्जीवाणुत्वं सहजम् । अन्यथा क्षुद्रा इति विशेषणबाधापत्तेरिति । तथाच पूर्वमभेकोक्तःसूत्रे, व्योमवच्चेत्यनेन यदुक्तं तदेवात्र स्मारितम् ॥ २० ॥

दर्शनाच्च ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * हेत्वन्तरमाहेति * । एवमुपाधिसम्बन्धेनाभिव्यज्यमानत्वे तेषां नैमित्तिकत्वेनागन्तुकत्वमेव घृतद्रवत्वादिवत् । ननु स्वाभाविकत्वं, तथा सति सृष्टेः पूर्वं निर्धर्मकमेव स्यात् ततश्च सोऽकामयतेत्यादिरपि पीड्येतेति तदभावाय हेत्वन्तरमाहेत्यर्थः । अत्र सूत्रे उभयसामञ्जस्यादेवमिति पदद्वयं पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते । चो बुद्धिस्थसमुच्चायकः । तथाच केवलब्रह्मबोधकश्रुतिषु तत्तद्धर्मदर्शनात् प्रत्यक्षेणापि भानात् स्मृतावपि सिद्धत्वाद् ब्रह्म एवं यथा प्रतीयते तादृशम् । तत्र हेतुरुभयसामञ्जस्यमेव । तदेतद् हृदिकृत्य सूत्रोक्तं दर्शनं विवृण्वन्ति । * भगवतीत्यादि * । तथाच वैश्वानरविद्यायां प्रादेशमात्रत्वाभिविमानत्वं द्युमूर्द्धत्वादिकं पुरुषत्वं पुरुषविधत्वं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वम् । तैत्तिरीये, यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तादित्येकस्याव्यक्तस्यानन्तरूपत्वम् । एवं श्रुत्यन्तरेऽपि, आसीनो दूरं व्रजती-

प्रामाणिकः । चकारादुलूखलबन्धनादिप्रत्यक्षमेवोभयसाधकं दृष्टमिति । अथो अमुष्यैव ममार्भकस्येति च । तस्माच्छ्रुतिस्मृतिप्रत्यक्षैः सर्वविरुद्धधर्माश्रयत्वेन ब्रह्मप्रतीतेर्न विरोधः ॥ २१ ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति
च भूयः ॥ २२ ॥

त्यादीनि दृश्यन्ते । एवं मिथिलागमने श्रुतदेवजनकयोर्गृह एककालावच्छेदेन प्रवेशादिकं स्मृतिसिद्धं दृश्यते । अवतारदशायां गोवर्द्धनोद्धरणादिकमवस्थासाधनविरुद्धं कार्यं च दृश्यते । तत्र प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धं सर्वजनीनदर्शनसिद्धं तादृक्स्मृतिसिद्धं च ब्रह्मणो विरुद्धधर्माश्रयत्वंऽनुपपत्तेर्वक्तुमशक्यत्वाद्वस्तुस्वभावमेवादाय दर्शनस्येच्छानुग्रहादिहेतुकत्वं चादाय तादृशनिश्चयस्य प्रामाणिकत्वमवगन्तव्यमित्यर्थः । * उभयसाधकमिति * स्वल्पत्वमहत्त्वयोः साधकम् । तत्र बहूनां दाम्नां सन्धानेऽपि न स्वरूपवेष्टकत्वं, स्वरूपस्य च न प्रथमपरिमाणादाधिक्यम् । अन्यथा विस्मयानापत्तेः । मृत्स्नाभक्षणव्यादानकाले च स्पष्टमेव तथात्वम् । एवं विदिततत्त्वायामिति तत्र कथनात् । मायामोहस्य तदुत्तरं कथनाच्चेति । तेन सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । वैश्वानरेऽर्थक्रमस्य बलीयस्त्वमुपगम्य विरोधस्य परिहर्त्तुं शक्यत्वेऽपि काठके तथा वक्तुमशक्यत्वात् । उलूखलबन्धने स्वल्पस्य यत्तावत्सु दामस्वमानं तस्य स्वरूपधर्मत्वे, मानान्तरेण शरीरधर्मत्वे वा तदाधारस्य विरुद्धधर्माश्रयतायाः प्रत्यक्षसिद्धतया चापह्नोतुमशक्यत्वेन अभिन्ननिमित्तोपादानत्वोपगमेन च विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य प्रामाणिकत्वाच्छ्रुत्यादिभिस्तथात्वेन ब्रह्मप्रतीतेर्न विरोध इति प्रकृतानां सर्वकामत्वादीनामप्यौपचारिकत्वकल्पनं नैमित्तिकत्वेनानित्यत्वोद्भावनं चाप्रयोजकमित्यर्थः । एवमेताभ्यां सूत्राभ्यामत एवचोपमेतिसूत्रोक्तं सर्वं प्रत्युक्तं ज्ञेयम् ॥ २१ ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ सूत्र-

परमार्थतो विरोधं परिहृत्य युक्त्यापि प्रतिषेधति । ननु स-र्वविशेषधर्माणामस्थूलादिवाक्यैर्निषेधात् कथमविरोधः प्रसेतव्य इति चेत् तत्राह । प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति । प्रकृते यदेतावत्प-रिदृश्यमाना यावन्तः पदार्था लौकिकास्तेषामेव धर्मान् निषेधति । प्रतीतस्यैव हि निषेधात् । अतो जगद्वैलक्षण्यमेवास्थूलादिवाक्यैः प्रतिपाद्यते, न तु वेदोक्ता ब्रह्मधर्मा निषेद्धुं शक्यन्ते । कुत एत-दवगम्यते तत्राह । ततो ब्रवीति च भूयः । यत्रैव वाक्ये पूर्वं नि-षेधति तस्मिन्नेव वाक्ये पुनस्तमेव विधत्ते । यतो वाचो निवर्तन्ते

मवतारयन्ति । * परमार्थत इत्यादि * परमार्थत इति * । वस्तु-विचारात् । एवं सर्वैः प्रकारैः परिहृतेऽपि विरोधे पुनर्युक्त्या परिहा-रस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां वस्तुनस्तादृक्स्वभावत्वमसन्वानं प्रति युक्तिरवश्यं वक्तव्येत्यतः सूत्रांशमवतारयन्ति । * नन्वित्या-दि * । तथाच पूर्वसूत्रोक्तदर्शनस्य अवतीर्णे स्वेच्छया व्यवहार्ये प्र-पञ्चसलक्षण एव प्रतीयमानैकविशेषविरुद्धविशेषान्तरविषयत्वात्र तेन प्रपञ्चविलक्षणे सर्वविशेषशून्ये ज्ञानाकारे तद्विरुद्धविशेषवत्त्व-सिद्धिरिति तत्र धर्मविधिनिषेधयोर्गविरोधः कथं प्रत्येतव्य इत्या-काङ्क्षायामविरोधप्रत्ययप्रकारमाहेत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * प्रकृतं य-दित्यादि * शक्यन्त इत्यन्तम् * । प्रकृते इति गार्ग्युपक्रान्ते प्रपञ्चे-गार्गीप्रश्ने वा । तथाच जगद्वैलक्षण्यबोधनेन तत्प्रकारका धर्मा नि-षिध्यन्ते, न तु तत्सदृशाः स्वरूपधर्मा अपि । अतो न ते औपचारि-का इत्ययं तत्तदभावयोरविरोधप्रत्ययप्रकारः । तेन निषेधमात्रदर्श-नात् सर्वकामत्वादीनामौपचारिकत्वकल्पनं यद् दर्शयतिसूत्रे कृतं तदनया युक्त्या परिहृतमित्यर्थः । अत्र प्रमाणाकाङ्क्षायां सूत्रशेषमव-तारयन्ति । * कुत इत्यादि * । उदाहरणमाहुः । * यत इत्यादि * । अत्र ज्ञानकरणाप्राप्तिकथनमुखेन पूर्वार्द्धे ज्ञानं निषिध्योत्तरार्द्धे तद्वि-धत्ते । अस्थूलवाक्येऽपि, अवागमनः, अमुखमिति प्रशासनकारण-निषेधमुखेन प्रशासनं निषिध्य, एतस्यैवेत्यादिना तद् विधत्ते । एवं

अप्राप्य मनसा सह, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानिति। तथा अस्थूलवाक्येऽपि, एतस्यैव प्रशासने, एतद् विदित्वा, आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति। चकारादेकवाक्योपाख्यानभेदौ संगृहीतौ। सर्वत्र लौकिकं प्रतिषेधत्यलौकिकं विधत्त इति युक्त्या निर्णयः। तस्माद् युक्त्याप्यविरोधः॥ २२॥

सर्वधर्मनिषेधमुखेन वेद्यत्वं निषिध्येतद्विदित्वेत्यादिना तद्विधत्ते। तथा न तदश्नाति कश्चनेति व्याप्तिं निषिध्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यनेन तां विधत्ते। न तदश्नोतीत्यस्य भोजनार्थकत्वपक्षे त्वत्र भगवत्कर्तृकं च भोगं निषेधति, सोऽश्नुते सर्वान् कामानित्यादौ तद्विधत्त इति बोधयितुमाहुः * चकारादित्यादि *। तथाच यथा श्वेताश्वतरे, अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्त्तेति कर्तृत्वं निषेधति, तथा मुण्डके कर्त्तारमीशमिति विधत्ते। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। तथाच कर्मणि साध्ये व्यक्तिभेदेन षोडशिग्रहणाग्रहणवन्नित्य एकस्मिन् ब्रह्मणि ज्ञेयत्वाज्ञेयत्वप्रशासितृत्वाप्रशासितृत्वादीनां विकल्पस्याशक्यवचनतया वाक्यस्याबाधकतायां तन्निवृत्त्यर्थं लौकिकं निषेधत्यलौकिकं तं धर्मं विधत्त इति व्यवस्था मन्तव्या। स्थूलत्वादीनां लौकिकानामेव निषेधदर्शनात् ईदृशप्रशासितृत्वादीनामलौकिकानामेव विधानदर्शनात्। अतो ये वस्तुस्वभावतो विरुद्धधर्माश्रयत्वं न मन्वते तान् प्रत्येवं लौकिकालौकिकविभागरूपया युक्त्या निर्णयः। तेन श्रुत्या बोध्यमाना ये सर्वकामत्वादयस्तेऽप्यलौकिका एव। मन्दधियामविचारकाणां परं नामतौल्येन भ्रमः। नचानाप्तकामत्वापत्तिः। अभिध्यारूपत्वेन स्वयमेव तत्पूर्त्तिकरणेन चादोषात्। एतेन जीवतुल्यतापत्तिरपि परिहृता बोध्या। तस्माच्छ्रुत्यक्षराण्यननुसन्दधानानां बोधार्थं युक्त्याप्यविरोध आचार्येणोक्त इत्यर्थः। एतेनैव यावद्धर्मशून्यत्वं ब्रह्मणो वदन्तोऽपि प्रत्युक्ता वेदितव्याः।

अन्ये त्वस्मिन् सूत्रे, द्वे वाव ब्रह्मण इति वाक्यं विषयत्वेनाहुः। तदर्थे विद्वन्मण्डने एतद्वाक्यार्थोऽपि विचारितः। तथाहि। नेति नेतीत्यत्र इतिशब्दः प्रकारवाची। तथाच पूर्वं मूर्त्तामूर्त्तब्रह्मणो विभूतिरूपं, य एवं

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

शब्दबलविचारेण विरोधं परिहृत्यार्थबलविचारेणाविरोधप्रतिपादनायाधिकरणमारभते । सर्वाणि विरुद्धवाक्यान्युदाहृत्य चिन्त्यन्ते । न चक्षुषा गृह्यते, कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्, नापि

वेदेत्यन्तेन निरूप्य यस्यैतद्रूपद्वयं पूर्वमेव यत्प्रयन्तेन पदेन निरूपितभेदस्य तस्मिन्निरूप्यमाणेष्वपि सर्वतःपाणिपदान्तत्वादिष्वेवं लौकिकत्वेन वेदनं मा भूदिति भिन्नप्रक्रमेणैतत्प्रकारकं वेदनं ब्रह्मणो निषेधति । अथात इत्यादिना । अयमर्थः । ब्रह्मण्यपि मूर्त्तामूर्त्तरूपे सर्वतःपाणिपादान्तेत्यादिश्रुत्युक्ते वेदितव्ये । परन्त्वित्यनेन प्रकारेण न वेदितव्ये ब्रह्मण एते रूपे इति, किन्तु ब्रह्मैवेति वेदितव्ये इत्यर्थः । अत्र विनिगमकमाह सूत्रकारः । ततो ब्रवीति च भूय इति । शेषं स्फुटम् ।

यत्तु प्रकृतशब्देन, द्वे वा व ब्रह्मण इत्यादिनोक्तं मूर्त्तामूर्त्तलक्षणं रूपद्वयं परामृश्यत इति मतं, तत्र प्रकृतत्वं प्रतिषेधतीत्येतावतैव चारितार्थ्ये सत्येतावत्पदं व्यर्थम् । नच प्रकृतस्य ब्रह्मणः प्रकृते वा ब्रह्मणि एतावत्त्वं प्रतिषेधतीति व्याख्यानान्न दोष इति वाच्यम् । तथा सति ततो ब्रवीति च भूय इत्यस्य वैयर्थ्यापातात् । प्रकृतपदेनैव ब्रह्मप्रमितौ तदभावशङ्कानुदयेन तत्सत्तायां मानाकाङ्क्षायां तत्कथनप्रयोजनाभावात् । तस्मादस्मदुक्त एवार्थ इति ॥२२॥६॥

तदव्यक्तमाह हि ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * शब्दबलेत्यादि * । तथाच यद्यपि स्वविचारे तस्यानावश्यकत्वं तथाप्यन्यैर्ऋषिभिरर्थबलेन विचारस्याङ्गीकृतत्वात् तेनाविचारे तेषां निर्विशेषपक्षपातात् सविशेषश्रुतिः पीड्येत । विचारिते त्वर्थसामर्थ्ये वस्तुस्वभावादेवोभयसम्भवान्न श्रुतिपीडेत्यतस्तन्निवारणार्थं तदारभत इत्यर्थः । ननु विरुद्धवाक्येषु चिन्तितेषु किमवशिष्टं येनार्थबलाद्विरोधोत्थानमित्यत आहुः । * सर्वाणीत्यादि * । * सर्वाणीति * । प्रमाणाग्राह्यत्वतद्ग्राह्यत्वयोर्धर्मराहित्यतद्वत्त्वयोराकारराहित्यतद्वत्त्वयोर्गुणराहित्यतद्वत्त्वयोर्बोधकानि । सर्वरूप इत्यनेन यथा महारजनं वास

वाचा, सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति, अप्राप्य मनसा सह, मनसैवै-तदाप्तव्यम्, अस्पर्शमगन्धमरसं, सर्वरूपः सर्वगन्धः सर्वरसः, अपाणिपाद इत्यादि, विश्वतश्चक्षुरित्यादि, निर्गुणश्च, यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरित्यादि विरुद्धवाक्यानि। न हि वस्तु द्विरूपं सम्भवति। वाक्यद्वयमपि प्रमाणम्। तथा सति प्रमाणान्तरानुरोधेनैकस्य स्वार्थे प्रामाण्यमन्यस्योपचरितार्थत्वमिति युक्तम्। तत्र प्रत्यक्षानुरोधेन निर्णयो विचार्यते। तत्र पूर्वपक्षमाह। तदव्यक्तम्। तद् ब्रह्म अव्यक्तमेव भवितुमर्हति। कुतः ?। आह हि श्रुतिप्रत्यक्षाभ्याम्। नेति नेत्यात्मा अग्राह्यो न हि गृह्यत इति। न हि गृह्यत इत्यनुभवसाक्षिकं प्रमाणं श्रुतिराह। न हि केनचिदपि चक्षुषा मनसा वा ब्रह्म दृष्टमस्ति। सर्वरूपत्वे तु सर्वैरेव द्रष्टुं शक्येत। तस्मात् सर्वधर्मवत्त्वेन प्रतिपादकान्युपचरितार्थान्येव। अनुभवविरोधादित्येवं प्राप्तम्॥ २३॥

इत्यादिश्रुतिस्तद्विरुद्धा, अरूपमव्ययमिति श्रुतिश्च स्मार्यते इति बोध्यम्। सन्देहमाहुः। * न हीत्यादि * तथाच लौकिकालौकिकभेदेन व्यवस्थायां कृतायां माऽस्तु शब्दे संशयस्तथाप्यर्थे संशयो दुर्वार इत्यर्थः। सन्देहबीजमाहुः * वाक्येत्यादि *। तत्र पूर्वपक्षमुत्थापयितुमापाततो निर्णयप्रकारं वदन्ति * तथा सतीत्यादि * विचार्यत इत्यन्तम् *। पूर्वपक्षमाहुः * तत्रेत्यादि * यद्यपि पूर्वं सर्वप्रमाणापेक्षया शब्दस्यैव प्राबल्यं निर्णीतं, तथापि शब्दस्यार्थसापेक्षत्वादर्थबलेनैव विचारो मुख्य इति श्रुत्यर्थानध्यायनायार्थबले विचार्ये पूर्वपक्षमाहेत्यर्थः। हेतुं व्याकुर्वन्ति। * आह हीति * हि श्रुतिप्रत्यक्षाभ्यां हेतुभ्यां श्रुतिराह। अतस्तदव्यक्तमिति योजना श्रुतिप्रत्यक्षाभ्यामिति यदुक्तं तत्र का श्रुतिः किं प्रत्यक्षमित्याकाङ्क्षायां तदेव विभजन्ते। * नेतीत्यादि * अस्यां श्रुतौ कथं प्रत्यक्षप्राप्तिरित्यत आहुः। * न हीत्यादि * तदेव विवृण्वन्ति। * न हि केनचिदित्यादि * ॥ २३॥

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

अपीति पूर्वपक्षगर्हायाम् । सर्वथा मूर्खः पूर्वपक्षवादी । यतः संराधने सम्यक् सेवायां भगवत्तोषे जाते दृश्यते । श्रद्धा भक्ति-ध्यानयोगादवेहि, यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः, भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन, ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तपेति । द्विविधमपि रूपं दृश्यते । ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः, अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपमिति । संराधकस्य स्वानुभवो, ध्रुवादीनामनुमापकत्वञ्च । तस्मात् प्रत्यक्षा-

---

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * अपीत्यादि * अत्र दर्शनसूत्रोक्तो दर्शिशब्दर्याहितोऽप्यर्थबलात् परामृश्यते । तथाच केवलस्य प्रत्यक्षादेः प्रमाणस्य लौकिकत्वेन नैर्बल्येऽपि साधनबलसिद्धस्य तस्यालौकिकत्वेन प्रबलत्वात् केवलानुभवविरोधोऽप्रयोजक इति साधनसिद्धेन प्रत्यक्षेण निर्णय इत्यर्थः । हेतुं व्याकर्त्तुं श्रुतिस्मृती उपन्यस्यन्ति । * श्रद्धेत्यादि * इयं कैवल्योपनिषत्स्था । परमेष्ठिना आश्वलायनं प्रत्येतेन साधनेन जानीहीत्यत्रोपदिष्टम् । ज्ञानविषयं च ब्रह्म सर्वदेवतादिमयं शिवाकारं निराकारं चोपदिष्टम् । द्वितीया काठके मुण्डके च । तत्राद्ये, आसीनो दूरं व्रजतीत्याद्युक्तोक्ता । तत्राप्यासीनत्वादिना साकारताया अशरीरमित्यनेनाऽनाकारतायाश्च लाभः । द्वितीयेऽपि द्वितीयमुण्डके विरुद्धधर्माश्रयं परमात्मानं प्रस्तुत्योक्ता । अत्र तनुं स्वामिति कथनात् साकारलाभ इति तत्राप्येवम् । गीतावाक्यं तु विश्वरूप दर्शयित्वा ततः स्वरूपं चतुर्भुजाकारं प्रदर्श्योक्तं भगवता । * द्विविधमिति * साकारं निराकारं च । तथाच श्रुतिस्मृत्युक्तसंराधकप्रत्यक्षानुरोधेनार्थबले विचारितेऽपि निराकारं साकारं चेति सिद्ध्यति, न तु केवलमव्यक्तमग्राह्यमेवेति त्वदुक्तमसङ्गतमित्यर्थः । एवं प्रत्यक्षानुमानशब्दयोः श्रुतिस्मृतिपरत्वमभिप्रेत्य व्याख्यातम् । एवं व्याख्याने शब्दबलमेवायातीत्यपरितोषेणातः परं साक्षात्कारानुमितिपरत्वं प्रत्यक्षानुमानपरत्वं चादाय व्याकुर्वन्ति * ततस्त्वित्यादि * । लौकिक-

ऽनुमानाभ्यां, श्रुतिस्मृतिभ्यां वा ब्रह्म साकारमनन्तगुणपरिपूर्णं चेति नाव्यक्तमेवेति निश्चयः। अतो लौकिकालौकिकप्रत्यक्षविषयत्वादुभयवाक्यार्थरूपमपि ब्रह्म ॥ २४ ॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥२५॥

पुनः प्रकारान्तरेण पूर्वोक्तमेव स्थिरीकर्तुमधिकरणान्तरमारभते। तत्र सूत्रद्वयेन पूर्वपक्षद्वयमाह। ननु प्रत्यक्षानुरोधेनोभयविधवाक्यसमाधानं नोपपद्यते। वस्तुशक्त्यैव निर्णय उचितः। न तु श्रुतिप्रत्यक्षाभ्याम्। यथा प्रकाशजलसुवर्णादीनामनेकविधत्वं नाङ्गीक्रियते। सूर्यचन्द्रमणिप्रकाशादिषूष्णशीतानुभवरूपस्पर्शाः प्रती-

---

प्रत्यक्षं शुद्धमनःसंयोगजम्, अलौकिकं दिव्यदृष्टिजं, विपरीतं वा। तथा चैतयोः श्रुतिस्मृत्योः प्रत्यक्षमात्रबोधकत्वादत्र साधनसिद्धप्रत्यक्षादर्थस्वभावेऽवधारिते, तं यथा यथोपासते इति श्रुत्या, अव्यक्तनिष्कलोपासकस्य तथैव प्रत्यक्षं वाङ्मनसेनाप्राप्यं च, वृतस्य तु तत्तद्धर्मवत्त्वेन प्रत्यक्षं वाङ्मनसगम्यं चेति तादृशातादृशसम्यक्प्रत्यक्षविषयादर्थस्वभावादेवाविरोधनिर्णय इत्यर्थः। प्रत्यक्षस्य प्रामाणिकत्वसाधनं दर्शनसूत्रादत्राधिकं तेन प्रकाशवत्सूत्रोक्तमेव दृढीकृतं ज्ञेयम् ॥ २४ ॥ ७ ॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः। * पुनरित्यादि *। ब्रह्मणः श्रुत्येकसमधिगम्यत्वाच्छ्रुत्यवगतस्वरूपस्यैव बलेनोभयरूपत्वं दृढीकर्तुमधिकरणान्तरमुपोद्घातसङ्गत्यारभते। अत्र ब्रह्मस्वभावः संराधकप्रत्यक्षेणाऽवधारयितुं शक्यो, न वेति संशयः। साधनस्य ज्ञानार्थत्वम्, अगृह्यश्रुत्या ब्रह्मणो दुर्ज्ञेयत्वं च सन्देहबीजम्।

पूर्वपक्षौ तु तत्र द्वाविति तावाहुः। * तत्रेत्यादि *। * पूर्वपक्षद्वयमिति *। भक्तप्रत्यक्षेण न निर्णय इत्येकः। श्रुत्यापि नेत्यपरः। स च द्वितीयसूत्रे फलितकथनेन स्फुटो भवतीति तथेत्यर्थः। कुतो वस्तुशक्त्यैवेत्यतो दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति। * यथेत्यादि *। प्रत-

यन्ते । न हि तेजसि तावन्तः स्पर्शा अङ्गीक्रियन्ते । जले च हिमतप्तकुण्डादिषु । तथा सुवर्णे वर्णभेदाः । न हि सर्वे स्वाभाविकाः । तेजस्त्वादिस्वभावहानिप्रसङ्गात् । तथा ब्रह्मणोऽप्यवैशेष्यमङ्गीकर्तव्यम् । निर्विशेषं हि ब्रह्मेति सर्वप्रसिद्धिः । चकारादेवं साधका, अग्राह्यो न हि गृह्यत इत्येवमादयः । ननूक्तं भक्तस्य तथा साक्षात्कारात् तादृशश्रुतेश्च नैकविधत्वमङ्गीकर्तुं शक्यत इति । नैष दोषः । प्रकाशश्च कर्मणि तपःप्रणिधानादिकर्मणि भगवतः प्रकाशः । तत्र यथा तेषां कामस्तथा प्रकटीभवति । चकारादप्रकाशान्यथाप्रकाशौ । तत्र हेतुः । अभ्यासादावृत्तेः । यद्येकवारं प्रकटः स्यात् तदा तद्रूपत्वमङ्गीक्रियेतापि । प्रतिभक्तं प्रतिकर्म चाविर्भावः । अतः प्रकाशोऽपि कृत्रिम एव । दीपप्रकाशवत् । अन्यथा सर्वदा स्यात् । तस्मान्न भक्तप्रत्यक्षेण निर्णयः ॥ २५ ॥

अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

फलितमाह । अतः— अभ्यासादनन्तेन अनन्तरूपेण आविर्भावः । न ह्येकं वस्तु प्रतिक्षणमन्यादृशं भवति निमित्तभेदव्यतिरेकेण। क्वचिद् भक्तकामश्च निमित्तत्वेन प्रतीयते । न हि निमित्तभेदेन जायमानं वस्तु भवति । किन्तु तथा सति लिङ्गं विग्रह एव

स्यैव विवरणं *सूर्यचन्द्रेत्यादि * ।* एवं साधका इति * निर्विशेषत्वसाधकाः । पूर्वस्मादयं भिन्न एकदेशीति ज्ञापयन्तः सूत्रशेषमवतारयन्ति । * ननूक्तमित्यादि * । अनेन सूत्रेण प्रकाशवत्सूत्रोक्तमप्याक्षिप्तं ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ * न हि निमित्तभेदेन जायमानं वस्तु भवतीति * । अत्रावस्तुत्वे हेतुर्जायमानत्वमेव । तत्रापि हेतु-

भवति । युक्तश्चायमर्थः । यद्यद्धिया त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद् वपुः प्रणयसे सदनुग्रहायेति । अतः श्रुत्या प्रत्यक्षेण वा तथा निर्णयः कर्तुं शक्यः । तस्मात् सर्वागोचरमेव ब्रह्मेत्येवं प्राप्तम् ॥ २६ ॥

उभयव्यपदेशात् त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैवं केवलयुक्त्या लोकदृष्टान्तेन निर्णयः शक्यते कर्तुम् । अन्यथेदं शास्त्रं व्यर्थमेव स्यात् । अत्र हि वेदादेव ब्रह्मस्वरूपज्ञानम् । तत् कथं स्वरूपशक्त्या निर्णयः । ब्रह्म तूभयरूपम् । उभयव्यपदेशात् । उभयरूपेण निर्गुणत्वेनानन्त-

येद्यद्धियेत्यत्र प्रणयस इति पद्योक्तं करणम् । तथाच तेषां धर्माणां शरीरविशिष्टमुपक्रम्य पठितत्वाच्छरीरधर्मत्वं वा, तदभिव्यक्त्याऽऽगन्तुकधर्मत्वं वा । तथा सत्यपागादग्नेरग्नित्वमितिवत् कार्यत्वमेव, न त्वनागन्तुकानारोपितत्वरूपं वस्तुत्वम् । अत्र, यद्यद्धियेति स्मृत्युपन्यासेन प्रकाशवत्सूत्रोक्तोऽवैयर्थ्यादिति हेतुरपि सदनुग्रहार्थत्वेनान्यथासिद्ध इति ज्ञाप्यते । * तस्मादिति * । उक्तविधप्रत्यक्षबोधकश्रुतिभिर्भक्तप्रत्यक्षेण चानिर्णयात् ॥ २६ ॥

उभयव्यपदेशात् त्वहिकुण्डलवत् ॥ सूत्रं व्याकुर्वन्ति * । तुशब्द इत्यादि * । * अन्यथेति * । युक्त्या लोकदृष्टान्तेन च निर्णये इदं विचारशास्त्रं व्यर्थमेव स्यात् । अत्र हि दर्शनान्तरादयमेव विशेषो यद्वेदादेव ब्रह्मस्वरूपज्ञानं प्रमितिरूपं, न लौकिकैः प्रमाणैस्तन्न्यायैर्वा । उपचारनिवृत्त्या श्रौततात्पर्यज्ञापनार्थमेवास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तेः । तच्च जन्माद्यधिकरण एव शास्त्रयोनित्वादित्यनेन निर्णीतम् । अतो वेदमन्तरेण स्वरूपस्य तत्कर्तुकेश्चानवगमात् केन प्रकारेण स्वरूपशक्त्या निर्णय इत्यर्थः । एवं तुशब्दं व्याख्याय शेषं व्याकुर्वन्ति । * ब्रह्मेत्यादि * । न केवलं स्वरूपशक्त्या निर्णीयते, किन्तु श्रुत्युपष्टम्भयेत्यतो हेतुं विवृण्वन्ति । * उभयेत्यादि * । उभयोर्विरुद्धधर्मयोर्व्यपदेश उभयव्यपदेशस्तस्मात् । यत्रैवास्थूलादिवाक्ये निर्गुण-

गुणत्वेन सर्वविरुद्धधर्मेण रूपेण व्यपदेशात् । तर्हि कथमेकं व-स्त्वनेकधा भासते । तत्राह । अहिकुण्डलवत् । यथा सर्प ऋजुरने-काकारः कुण्डलश्च भवति तथा ब्रह्मस्वरूपं सर्वप्रकारं भक्तेच्छया तथा स्फुरति । कल्पनाशास्त्रे हीदं बाधकम् । अनेककल्पनागौरवं चेति । न तु केवलं श्रुत्येकसमधिगम्ये । न च शास्त्रवैफल्यम् । एवं

त्वेन व्यपदिश्यते तत्रैवाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति कथनात् कार्य-गुणजनकानन्तगुणवत्त्वापि बोध्यते । तथा यत्र शारीरब्राह्मणे, स एष नेति नेत्यात्मा, अगृह्यो न हि गृह्यत इत्युच्यते, तत्रापि, स वा अय-मात्मा सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इत्यादिकं पूर्वमुच्यते । स वा एष महानज आत्मा अन्नादो वसुदानं इति चाऽनन्तरम् । एवं श्वेताश्व-तरेऽपि, साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्युक्त्वा, एको वशी निष्क्रि-याणां बहूनामेकं बीजं बहुधा यः करोतीत्यादि । तथा तत्रैव । ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयमित्येतदग्रे, सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशय इति । एवं तैत्तिरीयेऽपि, यदेकमव्यक्तनन्तरूप-मिति, तथा, विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुख इत्यादि चोक्तम् । कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेत्यस्यार्थस्तु प्रागेवोक्तः । तथा, अथात आदेश इ-त्यस्यापि । एतेष्वेवंविधेष्वन्येष्वपि उभयरूपेण व्यपदेशात् । त-थाचास्थूलादिवाक्यस्य धर्मनिषेधमुखेनेव विश्वतश्चक्षुरित्यादेर्ध-र्मविधिमुखेनापि ब्रह्मस्वरूपस्यैव निरूप्यतया धर्मविधिद्वारा त-न्निषेधद्वारा च निरूपकाणां मध्ये एकस्योपजीव्यत्वमतरङ्गत्व-मन्यस्योपजीवकत्वं बहिरङ्गत्वमिति निर्णेतुमशक्यत्वेनोभयवा-क्ययोस्तुल्यबलत्वादुभयरूपमेव ब्रह्मेत्यर्थः । दृष्टान्तमवतारयन्ति । * तर्हीत्यादि * । यद्युभयलिङ्गं ब्रह्म तदा संराधनसिद्धानां सर्वेषां तथैव प्रकाशेत, न तु कश्चित् प्रति कथञ्चिदन्यं प्रत्यन्यथा । अत एकं वस्तु कथमनेकधा भासते । तत्र हेतुर्वक्तव्यः । नोचेद्दर्शनस्याप्रामा-ण्यं वक्तव्यम् । ततश्च सर्वमेव शिथिलमिति शङ्कायां दृष्टान्तेन स-माधिमाहेत्यर्थः । दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति * यथेत्यादि * । * भवतीति * तथा सामर्थ्यस्य विद्यमानत्वात् स्वरूपतस्तथास्ति । * इदमिति *

साधनार्थत्वात्। अत्रैव हि सूरिव्यामोहादन्यशास्त्रोत्पत्तिः। अतः सर्वविरुद्धधर्माणामाश्रयो भगवान्। न हि प्रमाणश्रुतदृष्टे अनुपपत्तिरस्ति यदर्थं युक्त्यपेक्षा। लोकेऽपि शरीरान्तःकरणादीनि परस्परविरुद्धदयामारकत्वादीनि विषयभेदेनैकस्मिन् क्षणे प्रतीयन्ते। तस्मात् सकलविरुद्धधर्मा भगवत्येव वर्तन्त इति न कापि श्रुतिरुपचरितार्थेति सिद्धम्॥ २७॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्॥ २८॥

एकस्यानेकधा भानम्। यद्यपि सर्पः कालभेदेन स्वेच्छया तथा तथा भवति, ब्रह्म त्वेकस्मिन्नेव काले संराधकभक्तेच्छयेति वैषम्यम्। तथापि संराधकस्य तादृशेच्छोत्पत्तौ तादृशतादृशफलदित्सैव प्रयोजिकेति न वैषम्यलेश इति बोध्यम्। नन्वेवं चेत् सिद्धमेवास्ति तदा शास्त्रेणैवं साधनस्यापि किं प्रयोजनमित्यतः पूर्वोक्तमेव स्मारयन्ति। * अत्रैवेत्यादि *। तथाच विरुद्धशास्त्रसम्भेदजन्यदोषवारणमेव प्रयोजनमित्यर्थः। * प्रमाणश्रुतदृष्ट इति * पूर्वोक्तप्रमाणैः श्रुते, साधनसिद्धप्रमाणैर्दृष्टे। विरुद्धशास्त्रसम्भेदेन व्यामुग्धस्य समाधानाय व्यासपादैरत्र युक्तेरुक्तत्वादत्रापि युक्त्यन्तरमाहुः। * लोकेऽपीत्यादि * सूत्रोक्ते दृष्टान्ते ऋजुकुण्डलभावो नैककालावच्छेदेनेत्यत एतत्कथनम्। तथाच यथा शरीरादीनां विषयभेदेन तथात्वमेवं ब्रह्मणोऽपि भक्तभेदेन तथात्वम्। एतेन तत्तद्वपुः प्रणयस इत्यत्र प्रणयनं तच्चक्षुर्मनोविषये प्रापणमेव, न तु करणमिति बोधितम्। एतच्च, श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्, सर्वोपेता च तद्दर्शनात्, लोकवत्तु लीलाकैवल्यमित्यादिषु यदुक्तं तस्यैवेह निगमनमिति न कोऽपि शङ्कालेशः। सिद्धमाहुः * तस्मादित्यादि * एवञ्च शब्दबलविचारेण विरुद्धसर्वधर्माश्रयो ब्रह्मेति निर्णयः। श्रुत्युक्तयुक्त्या विचारे तु लौकिकधर्मशून्यमलौकिकसर्वधर्मयुक्तमिति निर्णयः। अर्थबलविचारे तु विरुद्धसर्वरूपमिति निर्णय इति बोधनार्थमत्र त्रेधा विचारितम्॥ २७॥ ८॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः।

धर्मरूपविचारेण पूर्वोक्तपक्षद्वयं स्थापयितुमधिकरणारम्भः । ननु धर्मा नाम के ब्रह्मणो भिन्नास्तत्कार्यरूपा आहोस्विद् ब्रह्मैवेति संशयः । तत्र लोके कार्यस्यैव पटरूपादेस्तद्धर्मत्वात् समवेतत्वात् तन्नित्यतायां प्रमाणाभावात् स्वाभाविकत्वमात्रेण नित्यत्वकल्पनायां गौरवापत्तेरेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिविरोधाच्च । धर्माः प्रपञ्चवत् कार्याः । तथा सति ब्रह्म सर्वकल्पनारहितमेव सेत्स्यतीत्येवं प्राप्ते इदमुच्यते । प्रकाशाश्रयवद्वा । वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति ।

* धर्मेत्यादि *। पूर्वाधिकरणे निर्गुणमनन्तगुणपूर्णं च ब्रह्म सिद्धम् । तत्र ये गुणधर्मास्तेषां स्वरूपविचारेण पूर्वोक्तपक्षद्वयम् । शब्दबलविचारसिद्धः प्रपञ्चविलक्षणविरुद्धसर्वधर्माधारं ब्रह्मेत्येकः । अर्थबलविचारसिद्धं, सर्वरूपं ब्रह्म तत्तत्फलदित्सया तत्तत्कार्यार्थं वा तं तं प्रति तथाविर्भवतीत्यपर इत्येतत्पक्षद्वयं स्थापयितुं तथेत्यर्थः । विषयसंशयावाहुः । * नन्वित्यादि *। धर्मवत्त्वश्रवणमद्वितीयश्रुतिश्च सन्देहबीजम् । पूर्वपक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * । ब्रह्मधर्माणां स्वरूपे विचारणीये लौकिकमेव प्रमाणमनुसर्तव्यम् । श्रुतौ तन्नित्यत्वस्यानुक्तत्वात् । तत्राप्यनुमानमेवाप्रत्यक्षत्वादादर्तव्यम् । लोके च कार्यस्यैव पटरूपादेस्तद्धर्मत्वात् तत्समवेतत्वाच्च धर्मत्वलिङ्गके नित्यवस्तुसमवेतत्वलिङ्गके चानुमाने आकाशत्वस्य दृष्टान्तस्य सत्त्वेऽपि शब्दादिदृष्टान्तेन हेतोः साधारणतया तन्नित्यतायां प्रमाणाभावात् । स्वाभाविकत्वं हेतूकृत्याकाशत्वं दृष्टान्तीकृत्य तन्मात्रेण साधने यद्यपि तत् सिद्ध्यति, तथापि तत्कल्पनायां नित्यवस्त्वन्तरसिद्ध्या गौरवापत्तेरद्वितीयश्रुतिविरोधाच्च गौरवस्याप्रामाणिकत्वात् तथेति, तदव्यक्तमाह हीत्यनेनोक्त एव पक्ष आदरणीय इत्यर्थः । समाधिं व्याकुर्वते । * इदमित्यादि * । * प्रकाशाश्रयवदिति * । प्रकाशस्याश्रयाः प्रकाशाश्रयास्तैस्तुल्यम् । प्रथमार्थे वतिः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * वाशब्द इत्यादि * । पूर्वाधिकरणेऽहिकुण्डलदृष्टान्तेनैकस्य ब्रह्मणः सधर्मकत्वनिर्धर्मकत्वसिद्ध्या धर्माणामपि ब्रह्मरूप-

यथा प्रकाशाश्रयाः सूर्यादयः प्रकाशेन न भिन्नाः । पृथक्स्थित्यभावात् । समवेतत्वाच्च । मूलाविच्छेदरूपेण तदाधारतया स्थितत्वाच्च । नापि सूर्य एव । भिन्नप्रतीतेर्विद्यमानत्वाच्च । तादृशमेव तद् वस्तूत्पत्तिसिद्धमिति मन्तव्यम् । कल्पनायामपि यथा सूर्य-

त्वमेव सिद्धम्, अत्र तु धर्मधर्मिणोर्भेदाभेदः साध्यते । अन्यथैतत्सूत्रवैयर्थ्यमेव स्यात् । भिन्नाभिन्नत्वं कार्यकारणभावेन पटतद्रूपयो धर्मधर्मिभावेन जातिव्यक्त्योरिष्टम् । तत्र वाशब्दः प्रथमं पक्षं व्यावर्तयति । ब्रह्म तद्धर्मौ कार्यकारणभावेनैकरूपौ न भवतः, किन्तु यथा प्रकाशाश्रयाः सूर्यादयः प्रकाशेन सह न भिन्नाः, न विनाभूताः, नित्यसहचारिण इति यावत् । तत्र हेतुः । पृथक्स्थित्यभावात् । एवं प्रकाशोऽपि न सूर्यादिविनाभूत इत्यर्थबलाज्ज्ञातव्यम् । तदेतत्, समवेतत्वाच्चेति चकारेण समुच्चिन्वन्ति । तत्र हेतुः । * समवेतत्वादिति * । अयुतसिद्धत्वात् । तज्जन्यधर्मेष्वप्यस्तीति तथात्ववारणाय हेत्वन्तरमाहुः । * मूलाविच्छेदेति * । तथाच सर्वेऽपि भगवद्धर्मा भगवदविनाभूता भगवदविभक्ता इत्यर्थः । अत्र यद्यपि पृथक्स्थित्यभावादित्यनेनैव तथात्वसिद्धावपि यद्धेतुद्वयमुक्तं, तेन प्रपञ्चस्याक्षरस्य च भिन्नाभिन्नत्वं निबन्धोक्तं स्मारितम् । एवमभेदे मानमुक्त्वा भेदे मानमाहुः । * नापीत्यादि * । प्रकाश इति शेषः । चकार आधाराधेयभावस्य, परास्य शक्तिरित्यादिषष्ठीनिर्देशस्य च समुच्चायकः । तेन सिद्धमाहुः । * तादृशमित्यादि * । प्रकाशरूपं वस्तुमूलाद्भिन्नमप्यभिन्नमेवोत्पत्तिसिद्धमिति मन्तव्यम् । युक्तिभिरनुचिन्तनीयम् । यथा अमित्रो न मित्रं, न मित्राभावः । किन्तु मित्रविरुद्धसम्पत् । यथा चाऽविद्या न विद्या, न विद्याभावः, किन्तु विद्याविरुद्धं भावरूपमज्ञानम् । एवं प्रकाशतदाश्रययोरभेदोऽपि न भेदो, न भेदाभावः, किन्तु भेदविरुद्धसम्पदेव भावरूप इति विभावनीयम् । सा च सम्पद् भावरूपत्वे सति स्वाश्रयाविनाभूतत्वं तद्विहायावर्तमानत्वमिति यावत् । न ह्येतादृशत्वमन्योन्याभावरूपे भेदेऽस्तीति । तथाच कल्पनायामपि यथा सूर्यप्रकाशयोस्तादात्म्यरूपस्य भेदविरुद्धसम्प-

प्रकाशयोः कल्पना एवं ब्रह्मधर्मयोरपि।न ह्यन्यथा वेदे प्रवृत्तिर्नि-षेधशेषता सत्यज्ञानानन्ताऽऽनन्दपदानां सामानाधिकरण्यं वा स-म्भवति । लक्षणायां तु सुतरामेव धर्मापेक्षा । अतो विशिष्टपदार्थे

द्योऽभेदस्य कल्पना, एवं ब्रह्मतद्धर्मयोरपि परबोधनाय कार्येत्यर्थः । नन्वत्र का वा उपपत्तिर्येन धर्माणां सदा सत्तामङ्गीकृत्य तादृशो-ऽभेदः कल्प्यत इत्यत आहुः । * न हीत्यादि * । यदि हि स्वाभा-विकधर्मसत्तामनुपगम्य सर्वविशेषशून्यमेव ब्रह्माङ्गीक्रियते, तदा के-वलचिन्मात्रत्वेन प्रतिपिपादयिषितस्य ब्रह्मणः सकाशाद्, अस्य मह-तो भूतस्य निःश्वसितमेतद् यदृग्वेद इत्यादिना श्राविता चेतनधर्म-रूपा वेदप्रवृत्तिर्न सम्भवेत् । अथात आदेश इत्यत्र पराभिमता नि-षेधशेषतापि न सम्भवेत् । तस्यापि विशेषत्वात् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति स्वरूपलक्षणश्रुतौ विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेतिश्रुतौ चोक्तं सत्या-दिपदानामेकवस्तुवाचकत्वमपि न सम्भवेत् । तेषां सत्यत्वादिवि-शिष्टवाचकत्वात् सत्यत्वादीनां च धर्मत्वात् ।

नच सत्यादिपदानां लक्षकत्वमेव । असत्यजडसान्तदुःख-व्यावृत्तमेकरूपमेव ब्रह्म लक्ष्यत इति न तेषां सामानाधिकरण्यभङ्ग इति वाच्यम् । लक्षणायां तु सुतरां धर्मापेक्षा । निर्धर्मकस्य क्वापि लक्ष्यत्वादर्शनाल्लक्षणायाः शक्यसम्बन्धरूपत्वेन ब्रह्मणि सत्यादि-पदशक्यसम्बन्धलक्ष्यत्वयोर्धर्मयोरापाताच्च । किञ्च । लक्ष्यत्वं य-त्किञ्चिच्छब्दवाच्यत्वमप्यर्थादेवायातम् । लक्ष्यत्वस्य वाच्यत्वव्या-प्यत्वात् । यत्तु लक्ष्यत्वे सधर्मकत्वस्योपाधित्वान्न व्याप्तिरिति क-श्चित् । तन्न । लक्ष्यत्वेनैव धर्मेण ब्रह्मणः सधर्मकत्वे सिद्धे सधर्मक-त्वस्य साधनव्यापकतयोपाधितानिवृत्तौ व्याप्तेः सुस्थिरत्वात् । न-च वाङ्निवृत्तिश्रुत्या अवाच्यत्वे ब्रह्मणः सिद्धे सधर्मकत्वस्य नोपा-धितानिवृत्तिरिति वाच्यम् । तस्याः सामस्त्येन वदनासामर्थ्यपर-त्वात् । अप्राप्येति प्रशब्देन तथाऽवसायात् । अनाप्येत्युक्त्याऽपि त-न्निवृत्तिसिद्धेः । लक्षणया वाचः प्राप्त्यापि निवृत्त्यसिद्धेश्च । सर्वथा अप्राप्तौ, यतो वाच इति यच्छब्दस्यापि ब्रह्माप्राप्त्या तदज्ञाने कुतो निवर्त्तन्ते वाच इति ज्ञानानुदयेन वाक्यस्याबोधकताप्रसक्तेरसिद्धश्च-

एव तादृशो वेदसिद्ध इति मन्तव्यम् । तत्र हेतुः । तेजस्त्वात् । ते-
जःशब्दवाच्यत्वात् । बहुदूरव्याप्त्यर्थमेव हेतुरुक्तः ।

श्रुतिविरोधप्रसक्तेश्च । किञ्च । सत्यादिपदानां ब्रह्मणि शक्त्यभावे ब्रह्मातिरिक्तानां चासत्यजडादिरूपत्वात् तेष्वपि तच्छक्त्यभावे तेषां पदानामनर्थकत्वेन शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा नितरां सिद्ध्येदिति स्वरूपलक्षणमप्यबोधकमेव स्यात् । ततश्च विचारशास्त्रस्य मोक्षस्य च तिलाञ्जलिरेव दीयेत । अथ व्यावहारिकं सत्यज्ञानादिकं तेषां शक्यमिति तत्सम्बन्धस्य ब्रह्मणि भवनान्न कोऽपि दोष इति विभाव्यते । तदा तु तस्यैव धर्मत्वान्न ब्रह्मणो यावद्धर्मरहितत्वसिद्धिरिति लक्षणायां सुतरां धर्मापेक्षा । अतो धर्माणामावश्यकत्वादस्य शास्त्रस्य वेदानुरोधित्वाद् वेदवाक्यानां च ब्रह्मबोधकतया सर्वेषां तुल्यबलत्वेन धर्मविशिष्ट एव पदार्थो विरुद्धधर्माश्रयो वेदसिद्ध इति मन्तव्यमित्यर्थः । धर्मधर्मिणोरभेदबोधकं रूपं वक्तुं हेतुं व्याकुर्वन्ति । * तेजः शब्दवाच्यत्वादिति * । तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः, अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते, भारूपः, तस्य भासा सर्वमिदं विभाति, यदादित्यगतं तेज इत्यादौ ब्रह्मतद्धर्मयोस्तेजोवाचकशब्दवाच्यत्वात् । तथाच प्रकाशकस्वभावत्वात् सूर्यतत्प्रकाशयोर्यथा भेदविरुद्धसम्पदभेदस्तथा ब्रह्मतद्धर्मयोरपि प्रकाशकत्वात्तथेत्यर्थः । ननु पूर्वसूत्रेण ब्रह्मण उभयरूपत्वे विरुद्धधर्माश्रयत्वे तं तं प्रति तथा प्रदर्शने च सिद्धे धर्माणां ब्रह्मणा सह भिन्नाभिन्नत्वमात्रं साधनीयम् । तत्तु प्रकृतदृष्टान्तमात्रेणैव सिध्यतीति हेतूक्तेः किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रयोजनमाहुः । * बहुदूरेत्यादि * । अवतारदशायां सृष्टिदशायां च ब्रह्मणो व्यापकत्वं, तिरोभावे धर्माणां स्वभावतो बहुदूरव्याप्त्यर्थमेव तद्व्यापकस्तेजस्स्वरूपो हेतुरुक्त इत्यर्थः । * तेजसि तथात्वस्य दृष्टत्वादिति * । तथाचोक्तं विष्णुपुराणे प्रथमांशसमाप्तौ 'एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत् । तत्राप्यासन्नदूरत्वबहुत्वस्वल्पतामयः । ज्योत्स्नाभेदोऽस्ति तच्छक्तिस्तद्वन्मैत्रेय वर्त्तते' इति । एवमभेदबोधकं रूपं व्याख्याय प्रकाशाश्रयपदाभ्यां बोधितं भेदबोधकं रूपं व्याकु-

आतपादेर्धर्मत्वेन धर्मित्वेन च प्रतीतेः । अपूर्ववदेव दृष्टत्वाच्छ्रुतत्वाच्च न धर्मेष्वपि युक्त्यपेक्षा । तस्मात् सिद्धं यथाश्रुतमेव ब्रह्मेति ॥ २८ ॥

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

एकदेशिमतेनापि सर्वसमाधानमाह । अथवा, अरूपवदेव हीत्यादिपञ्चसूत्र्या यः सिद्धान्तः कथितस्तादृशं वा ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् ।

वन्ति । * आतपादेरित्यादि * आतपश्च तदादिश्च तयोः समाहार आतपादिः,तस्यातपादेः।तथाचात्रादिपदेन सूर्यादिः । तथाच आतपस्य प्रकाशस्य धर्मत्वेन सूर्यादेर्धर्मित्वेन च प्रतीतिर्यथा भेदस्तथा ब्रह्मतद्धर्मयोरपि । सत्यं ज्ञानमिति स्वरूपलक्षणात् सच्चिदानन्दरूपेणाभेदः । धर्मेषु तत्तद्धर्मत्वेन रूपेण भेदः । ब्रह्मणि तदाश्रयत्वरूपेण भेद इति तयोस्तावविरुद्धावित्यर्थः । ननु प्रकाशतदाश्रययोस्तथात्वं प्रत्यक्षमस्यं ब्रह्मतद्धर्मयोस्तु न तथेति तत्र कथं तथात्वसम्प्रत्यय इत्यत आहुः । * अपूर्ववदित्यादि * । एतेन दर्शनाच्चेत्यत्र व्याख्यातं भक्तप्रत्यक्षं, विष्णुपुराणस्था स्मृतिः, प्राणस्य प्राणं, नेह नानास्तीत्यादयः श्रुतयश्च स्मारिताः । तथाचात्रापि प्रमाणद्वयप्रमितत्वान्न युक्त्यपेक्षेति युक्तिकथनमन्यप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । एवञ्च ब्रह्मधर्मा ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नाः।प्रकाशकधर्मत्वात्। सूर्यादिप्रकाशवदित्यनुमानमपि प्रयोक्तुं शक्यम् । सिद्धं निगमयन्ति । * तस्मादित्यादि * । एवञ्च ब्रह्मणः सच्चिदानन्दरूपेण सर्वेषां ब्रह्माभेदः । ब्रह्मणस्तु कार्यलक्षणेन सर्वस्माद्भेदः । जगतः कार्यत्वाच्चिदानन्दतिरोभावात् तयोः स्वल्पत्वाच्च भेदः । जीवे चानन्दतिरोभावादल्पत्वादंशत्वादिभ्यश्च भेदः । अक्षरे च गणितानन्दत्वादिभ्यो भेदः । जीवस्य तथात्वं तु जीवप्रकरणे द्वितीयाध्याये सिद्धम् । अक्षरस्य चादृश्यत्वाधिकरणे इति बोध्यम् ॥ २८ ॥

पूर्ववद्वा ॥ सूत्रमवतारयन्ति, व्याकुर्वन्ति च । *एकेत्यादि* * अथवेत्यादि च * वाशब्दः पक्षान्तरे । पूर्ववत् । अरूपवदेव हीति

अयमाशयः । वेदस्थापनार्थं हि प्रवृत्तिः । तत्र यथा अक्षरमात्रस्यापि बाधो न भवति तथा वक्तव्यम् । यदर्थमुभयरूपता अङ्गीकृता तत्र धर्माणां स्वरूपनिर्वाहार्थमवश्यं ब्रह्मवैलक्षण्यमङ्गीकर्तव्यम् । तथा सत्येकमेवाद्वितीयमिति बाधः प्रसज्ज्येत । तथाचोत्पत्त्या विचारे निर्द्धर्मकमेव पूर्वं ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्यम् । उपपत्त्याऽपि विचारः पूर्वानुरोधेनैव कर्तव्यः । तत्र धर्माणामपि ब्रह्मत्वे

———

पञ्चसूत्र्या यः सिद्धान्तः कथितः । प्रपञ्चविलक्षणं तत्समवायित्वेऽपि, न तत्प्रकारकं, नापि समवायिमात्रं, किन्तु ततोऽप्यतिरिक्तं कृत्स्नं चिन्मात्ररूपं यदा आविर्भवति तदा व्यवहार्यं भवति । तत्र जडजीवधर्मा औपचारिका इत्येवंरूपः । तादृशं कारणरूपं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमित्यर्थः । एतन्मताभ्युपगमे बीजं व्युत्पादयन्ति । * अयमित्यादि * तथाच यत् पूर्वोपगमे बीजं, तदेवात्रापीत्यर्थः । बीजमुक्त्वा पञ्चसूत्रीसिद्धस्य प्रकृते यथा विवक्षितत्वं तथोपपादयन्ति । * तत्र धर्माणामित्यादि * । तस्मिन् पक्षे एकदेशिप्रतिपन्नमौपचारिकत्वं दूषयित्वा नित्यब्रह्मत्वेन स्थापितानां धर्माणां स्वरूपस्य वृत्तिमत्त्वस्य निर्वाहार्थं सविशेषनिर्विशेषभेदेन ब्रह्मवैलक्षण्यमङ्गीकर्त्तव्यम् । ततो वैलक्षण्येन भेदे सत्यद्वितीयत्वश्रुतिर्बाध्येत । तथाच तदभावायोत्पत्त्या विचारः कर्त्तव्यः । यो यथा यथा परिणमते स तत्तद्वानपि पूर्वमव्यक्तः । घटपटदध्यादिरूपेण परिणममाणमृत्तन्तुदुग्धादिवदिति । एवमुत्पत्त्या विचारे कारणभूतं निर्द्धर्मकमेव ब्रह्म संत्स्यतीति पूर्वं तादृशमेव प्रतिपत्तव्यम् । ततश्च ब्रह्माहिकुण्डलवदुभयरूपं तद्धर्माः प्रकाशाश्रयवद्भिन्नाभिन्ना इत्युपपत्त्या विचारोऽपि कारणस्वरूपानुरोधेनैव कर्त्तव्यः । तत्र कथं कर्त्तव्य इत्याकाङ्क्षायां कारणविचारे श्रुतावेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य प्रतिज्ञातत्वाद्धर्माणामपि ब्रह्मरूपत्वं वक्तव्यम् । तदेव तदुपपद्यते, न तु धर्माणां नित्याभिन्नत्व आविद्यकत्वे वा । आद्ये भिन्नत्वेन, द्वितीये मिथ्यात्वेन च तत्प्रतिबन्धात् । नचाविद्यकत्वेऽप्यसत्यव्यावृत्तत्वेन सत्यरूपब्रह्मज्ञाने एकविज्ञानेन सर्व-

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपपद्यते, नान्यथा । ततश्च प्रथमं ब्रह्म स्वधर्मरूपेण भवति । तदनुक्रियादिरूपेण च । तावतैव सर्ववेदार्थसिद्धेः । नच लौकिकी युक्तिस्तत्रापेक्ष्यते, येन तादृशस्य कथं सर्वभाव इति पर्यनुयोगो भवेत् । धर्मकल्पनायामपि नैषा तर्केण मतिरापनेयेति समानम् । उत्पत्त्या चोपपत्त्या च विचारद्वयम् । उपपत्त्या पूर्वनयनं स्वसिद्धान्तः । एकदेशिनस्तद्विपरीतम् । उभयमपि सूत्रकारस्य संमतमिति ॥ २९ ॥

विज्ञानं भवत्येवेति शङ्क्यम् । मृत्पिण्डादिदृष्टान्तोपरोधेन जायमानस्य तस्याप्रयोजकत्वात् । अतो धर्माणां ब्रह्मत्व एवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपपत्तिर्नान्यथा । तस्मात् ततश्चेत्याद्युक्तप्रकारेण धर्माणां ब्रह्मकार्यत्वाद् ब्रह्मरूपत्वमङ्गीकर्त्तव्यम् । तावतैव सर्ववेदार्थाविरोधसिद्धेः । नच पूर्वमव्यक्तस्य पश्चाद् व्यक्तत्वं लोके हेत्वन्तरसमवधानादेव दृष्टमितीतरासद्भावे निर्धर्मकस्य कथं धर्मरूपेण भवनमिति शङ्क्यम् । ब्रह्मणो वेदैकसमधिगम्यतया तत्र लौकिकयुक्त्यपेक्षाया अभावेन तादृशशङ्काया एव तत्र कर्त्तुमयुक्तत्वात् । तथाच पञ्चसूत्रीसिद्धस्यानेन प्रकारेण विवक्षितत्वमित्यर्थः । नन्वेवं सति लौकिकयुक्त्यनपेक्षत्वाच्छ्रौतत्वाच्चेदमेव मतमादर्त्तव्यं, किं पूर्वेणेत्यत आहुः । * धर्मेत्यादि * । * धर्मकल्पनायामिति * विरुद्धधर्माश्रयत्वरूपधर्मकल्पनायाम् । तथाच द्वयोस्तौल्यात् तस्याप्यादरणमित्यर्थः । ननु द्वयोस्तौल्येऽप्ययं पक्षश्चेद् व्यासचरणैः पश्चाद्विचार्योक्तस्तदा न पूर्वत्र व्यासाशय इति शङ्कायां द्वयोः कथनस्य तात्पर्यमाहुः । * उत्पत्त्येत्यादि * । उत्पत्त्या एतत्सूत्रव्याख्योक्तप्रकारिकया उत्पत्त्या, पूर्वसूत्रव्याख्योक्तप्रकारिकया उपपत्त्या च अस्मिन्नधिकरणे विचारद्वयम् । तयोर्मध्य उपपत्त्या पूर्वनयनम् । मैत्रेयीब्राह्मणे, स यथा सैन्धवघन इत्यादिना चिन्मात्रत्वेन प्रतिपादितस्यैवात्मनोऽविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मेत्यनेन स्वरूपाविनाशधर्मानुच्छित्त्योः कथनेन स्वरूपधर्मयोर्नित्यत्वबोधनात् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति स्वरूपलक्षणके सत्यपदेऽपि, सत्यस्य सत्यमिति नामधेयतन्निर्वचन-

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

एकदेशिमते उपपत्त्यन्तरमाह। एकमेवेत्युक्त्वा पुनरद्वितीय-

———

योऽनुरोधेन मूलसद्रूपत्वमूलत्यरूपत्वयोरपि बोधनात्। नृसिंहो-त्तरतापनीये तुरीयनिरूपणे तुरीयस्य प्रपञ्चोपशमत्वमुक्त्वा, ईश्वर-ग्रासः स्वराट् स्वयमीश्वर इति ईश्वरत्वश्रावणात्। तैत्तिरीये, यदे-कमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तादिति प्रपञ्चात् परस्य कारणस्य एतत्त्वादिप्रपञ्चधर्मवत्त्वश्रावणाद् द्वितीयस्कन्धे भगवता, पश्चादहमिति, तृतीयस्कन्धे मैत्रेयेण, यथेदानीं तथाचाग्रे पश्चादप्येत-दीदृशमिति विष्णुपुराणे प्रथमेंशे, 'तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवरा-ऽखिलम्। आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवदि'ति पराशरेण च भगवद्रूपत्वादिनैव तदुपबृंहणाच्च विरुद्धधर्माधारत्वलौकिकयुक्त्य-गम्यत्वविदिताविदितपरत्वानिरुक्तत्वरूपाणां श्रुत्युक्तयुक्तीनाम् अ-नन्तगुणपूर्णत्वपक्षेऽपि तुल्यत्वाद् युक्त्या कारणरूपस्यैवमविरोधानु-कूल्यप्रापणं व्यासचरणानां सिद्धान्तः। द्वितीयस्कन्धे,नास्य कर्मणि जन्मादौ परस्याऽनुविधीयत इति मुख्याधिकारिणामर्थे जन्मकर्मनि-षेधकथनेन सदेकरूपत्वबोधनात्। एकदेशिनस्तु पूर्वोक्तरीत्या का-लभेदेनाविरोधप्रापणमिति व्यासोक्तपक्षाद्विपरीतमं। तस्य पक्षस्य द्वितीयस्कन्ध एव, 'इत्थं भावेन कथितो भगवान् भगवत्तमः। नेत्थं भावेन हि परं द्रष्टुमर्हन्ति सूरय'इति मध्यमाधिकारिपरतयोक्तत्वेन इतो न्यूनत्वात्। एतावान् परं विशेषो यत्पुराणे मायाद्वारकं कर्तृ-त्वादि। श्रौते मते तु तमेत्यकदेशिमतं तत उत्तमम्। तथाप्यनु-च्छित्तिधर्मेत्यादिश्रुतीनां पश्चादहमित्याद्युपबृंहणानां चाञ्जस्याभावेन न तथोपपन्नम्। एवमपि सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः क-र्तृत्वादिश्रुतीनां च नासामञ्जस्यमित्यल्पदोषदुष्टत्वेन सूत्रकारादृतम्। अत उभयमपि सूत्रकारस्य संमतमित्यर्थः॥२९॥

प्रतिषेधाच्च॥ सूत्रमवतारयन्ति। * एकदेशीत्यादि *। भगवन्माहात्म्यबोधकत्वेऽपि किञ्चिद्दोषादनादरो मा भूदित्यत एक-देशिमते उपपत्त्यन्तरमाहेत्यर्थः। व्याकुर्वन्ति। * एकमेवेत्यादि *।

मिति द्वितीयं प्रतिषेधति। स एवकारेणैव सिद्धो ऽयर्थः सन् धर्मनिषेधमपि सूचयति । ऐक्षतेति वचनात् तदुत्पत्तिः । चकारादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपक्रमः परिगृहीतः । तस्मान्न ब्रह्मणि कश्चिद् विरोध इति सिद्धम् ॥ ३० ॥

---

* स इति * । द्वितीयनिषेधः । नन्वनुच्छित्तिधर्मेत्यादिना तन्नित्यत्वे कुतो निषेध इत्यत आहुः । * ऐक्षतेत्यादि * । तथाचोक्तश्रुत्यनुरोधेन धर्मनित्यताबोधकश्रुतिरनुच्छित्तिर्धर्मो यस्येतिसमासेनाविनाशिपदव्याख्यानपरतया नेयेत्यर्थः । स्फुटमन्यत् । नन्वेकदेशिमतस्य युक्त्यन्तरेणोपष्टम्भात् पूर्वमततुल्यत्वमस्य सूत्रकाराभिप्रेतमिति शङ्क्यम् । प्रतिषेधश्रुतेर्द्वित्वसंख्यापूरकनिषेधपरतायाः प्रागुपपादितत्वेन, सूर्य एकाकी चरतीतिश्रुतौ सपरिकरे एव सूर्य एकाकित्ववद् गेहे देवदत्त एवास्ति न द्वितीय इति लौकिकप्रयोगे करचरणादियुक्तदेवदत्ताद् द्वितीयत्ववन्मात्रापि निषेधगतेः शक्यवचनत्वेन, अनुच्छित्तिधर्मपदस्याविनाशिपदव्याख्यानताया अपि मानान्तरविरहादगतिकगतित्वेन च तस्य शैथिल्यात्। अत एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुरोध एवैतत्संग्रहे बीजम् । एतस्योष्टम्भकं च, नैतस्मादन्यदिति बाधनायैवैतद्युक्तिकथनमिति बोध्यम् । तस्मान्न कोऽपि शङ्कालेशः। ननु मतद्वयस्यापि सूत्रकारसम्मतत्वे, स्वसिद्धान्त इति भाष्यस्थस्य स्वशब्दस्य सूत्रकारपरत्वेन व्याख्यानमनुचितम्। एकदेशिपदे च व्यासैकदेशित्वव्याख्यानमपि तथा । व्यासैस्तन्नामानुल्लेखादिति चेत् । मैवम् । एकदेशिपदेऽत्र व्यासस्यैवैकदेशी ग्राह्यः । अन्यथाऽम्बुवत्सूत्रेण, अत एवेतिसूत्रसिद्धं दृष्टान्तं न दूषयेत् । वृद्धिह्रासादिसूत्रद्वये युक्त्यन्तरं च न वदेत । एकदेशिनामानुल्लेखस्तु जैमिन्यादिवदप्रसिद्धत्वात्।जीवमुख्यप्राणलिङ्गादित्यादिपूर्वपक्षिनामवत् । अस्मिन् सूत्रे जघन्यानामर्थेऽस्य सङ्ग्राह्यत्वाद् वा । अथवा जीवप्रसङ्गे, अवस्थितेरिति काशकृत्स्न इति काशकृत्स्नेन जीवस्य ब्रह्मावस्थाविशेषत्वेनाङ्गीकारात् तस्य न्यायस्यापि तुल्यत्वात् स एवैकदेशी ग्राह्यः । अत एव द्वितीयस्कन्धपञ्चमाध्याये सृष्टिप्रकरणे,

मस्त्वं रजस्तम इत्यस्य सुबोधिन्यां काशकृत्स्नमतमत्र सिद्धं भविष्यतीत्याचार्यैरपि तथाङ्गीकारः कृत उत्पत्त्या विमर्शविचारे इति नात्र शङ्कालेशः । एवमेकदेशिनि निश्चिते स्वशब्दो व्यासपर एव युक्त इत्यत्राप्यदोषः । नचास्य पश्चात् कथनेनास्यैव मुख्यत्वमिति शङ्क्यम् । द्वितीयस्कन्धे, इत्थंभावेन कथितो भगवान् भगवत्तमः । नेत्थं भावेन हि परं द्रष्टुमर्हन्ति सूरय'इत्यादिभिरेतदमुख्यतायाः शुकवाक्ये व्यासचरणैरेवोक्तत्वात् । एतस्य सम्मतत्वं तु जघन्याधिकारिणामर्थे एतस्यैव सुबोधत्वेनोपयोगात् । अत एवेदं मतं पूर्वमुक्तम् । यथा द्वितीयस्कन्धे राजार्थम् । किञ्च, भाववृत्तसूक्ते, नासदासीदित्यादिभिः सृष्टिं पूर्वमुक्त्वा समाप्तौ, इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न योऽस्या अध्यक्षः परमे व्योमन् सोऽङ्ग वेद यदि वा न वेदेति सृष्ट्याधानानाधानात्मकं पक्षद्वयमुक्त्वा तस्य ज्ञानाऽज्ञाने आह । तेन विसृष्टिं कदाचिदाधत्ते कदाचित् स्वतः सिद्धामेव प्रकटयति । अथवा सामान्यां करोति । लीलासृष्टिं तु स्वतः सिद्धामेवाविष्करोतीति ज्ञानाज्ञाने उभये अपि युक्ते । एतज्ज्ञापनाय सन्देहवचनम् । अन्यथा वेदस्य ब्रह्मणश्च सन्देहाभावादेवं न वदेत् । अतो लीलासृष्टिमनुसन्धाय व्यासः स्वमतं वक्ति । एकदेशिनस्तु तन्न जानन्तीति ब्रह्मणो निर्विशेषादुत्पत्तिं वदन्ति । तस्मादुपपत्तिपक्ष एव व्यासाशयगोचरः, इतर इतरस्येति दिक् ।

शङ्कराचार्यास्तु ॥ न स्थानतोऽपीत्यारभ्यैकादशसूत्रमेकमधिकरणं कल्पयन्ति । प्रकृतैतावत्त्वेत्यारभ्य नवसूत्रमपरम् । तत्र प्रथमे सुषुप्तादिषूपाध्युपशमाज्जीवो यत् सम्पद्यते तद् ब्रह्म । सर्वकर्मेत्यादिभिः सविशेषत्वश्रावणादस्थूलमित्यादिभिर्निर्विशेषत्वश्रावणाच्च किमुभयलिङ्गं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमुतान्यतरलिङ्गम् । यद्यन्यतरलिङ्गं, तदापि किं सविशेषमुत निर्विशेषमिति सन्देहे, उभयलिङ्गश्रुत्यनुग्रहादुभयलिङ्गं ब्रह्मेति प्राप्ते, अभिधीयते । स्थानत इत्यादि- परस्य ब्रह्मण उभयचिह्नत्वं स्वत उपाधितश्च न । कुतः । सर्वत्र हि । ब्रह्म स्वरूपप्रतिपादनपरेष्वशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमित्यादिषु निर्विशेषस्यैवोपदेशादिति ।

न भेदादिति द्वितीये च प्रतिविद्यं ब्रह्मण आकारभेदश्रावणान्निर्विशेषाङ्गीकारे च तस्य शास्त्रस्य निर्विषयत्वापत्तेरौपाधिक आकार

आदेशंख्य इत्याशङ्क्य, मधुविद्यायां प्रत्युपाधिभेदं ब्रह्मणोऽभेदभाव णाच्च भिन्नाकारयोगो ब्रह्मणः शास्त्रीय इति । अपिचैवमेक इति तृतीयं च, मनसैवेदमाप्तव्यं, नेह नानास्ति किञ्चनेति भेददर्शननिन्दापूर्वकमभेदमेके । तथाऽन्ये भोक्तृभोग्यादिप्रपञ्चस्य त्रिविधं ब्रह्ममेतदिति ब्रह्मैकस्वभावत्वमामनन्तीति व्याख्याय, ननूभयलिङ्गासु श्रुतिषु सतीषु कथमनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते, न पुनः साकारमिति शङ्कायां चतुर्थेऽप्यारूपवत्सूत्रस्य प्रतिवृत्तिमुक्त्वा, अरूपवदेव ब्रह्मावधारयितव्यं, न रूपादिमत् । कुतः । तत्प्रधानत्वात् । अस्थूलमनणु, अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्, आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद् ब्रह्म, दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः, स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः, तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यादीनां निर्विशेषब्रह्मप्रधानत्वाद्, आकारलिङ्गानां चोपासनाप्रधानत्वेन ततो निर्बलत्वादिति व्याख्यातवन्तः । ततो, ननु तर्हि आकारवद्विषयाणां का गतिरित्याशङ्कायां पञ्चमं प्रकाशवच्चावैयर्थ्यादिति सूत्रमवतार्य, यथा सौर्यश्चान्द्रो वा प्रकाशो वियद् व्याप्यावतिष्ठमानोऽङ्गुल्याद्युपाधिसंसर्गादृजुवक्रादिभावं प्रतिपद्यमानेषु संसर्गिषु तदाकारतामिव प्रतिपद्यते तथा ब्रह्मापि पृथिव्याद्युपाधिसम्बन्धात् तदाकारतामिव प्रतिपद्यते । तदालम्बनो ब्रह्मण आकारविशेषोपदेश उपासनार्थो, न विरुध्यते । एवमाकारवद् ब्रह्मविषयाणामवैयर्थ्यात् । नच नोपाधियोगादप्युभयलिङ्गमिति प्रतिज्ञाहानिः । उपाधिनिमित्तस्य वस्तुधर्मत्वानुपपत्तेः । उपाधीनामाविद्यकत्वाच्चेति व्याख्याय, आह च तन्मात्रमिति सूत्रं च यथावद् व्याख्याय, दर्शयतिसूत्रे च, अथात आदेशो नेति नेति, अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितात्, यतो वाचो निवर्त्तन्ते, अवचनेनैवोवाचेति श्रुतीः, 'ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते । अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यत' इति गीतावाक्यम् । 'माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं मां द्रष्टुमर्हसी' ति स्मृती उपन्यस्य परप्रतिषेधेनैव निर्विशेषं ब्रह्म प्रतिपाद्यत इत्युक्त्वा, अत एवेत्यम्बुवदिति सूत्रद्वयं च यथावद् व्याख्याय, वृद्धिह्रासमसूत्रे जलसूर्यकादिदृष्टान्तं साधितुं जलगतं सूर्यप्रतिबिम्बं जलवृद्धौ वर्द्धते, तद्ह्रासे ह्रसति, तच्चलने चलति, तद्भेदे भिद्यत इत्येवं जलधर्मानुविधायि

भवति, न तु सूर्यस्य तथात्वमस्त्वेवं परमार्थतोऽविकृतमेकरूपमपि सद् ब्रह्म देहाद्युपाध्यन्तर्भावाद् वृद्धिह्रासादीनुपाधिधर्मान् भजत इत्येवमुक्त्वा, दर्शनाच्चेति सूत्रे, पुरश्चक्रे द्विपदः, अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्येति श्रुतिभ्यामुपाधिप्रवेशं ब्रह्मणो दर्शयित्वा युक्त एवायं सूर्यकादिदृष्टान्त इत्युक्त्वा तस्मान्निर्विकल्पैकलिङ्गमेव ब्रह्म नोभयलिङ्गं, न विपरीतलिङ्गं चेति सिद्धान्तमाहुः ।

तत्र प्रथमसूत्रव्याख्यानमयुक्तम् । सर्वत्र हीति हेतुबोधके पदे निर्विशेषस्यैवोपदेशादित्यस्यार्थस्यासौत्रत्वेन तृतीयध्याये वा शास्त्रे वा ईदृशस्य शब्दस्यार्थस्य च काप्यनुक्ततया अनुवृत्तेरपि कर्तुमशक्यत्वेनाभ्युपगमैकशरणत्वात् । अशब्दमस्पर्शमिति विषयवाक्योत्तरार्द्धेऽपि, अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तमित्यनेन महतः परमित्यादिना पूर्वोक्तस्य ध्रुवस्य पुरुषस्य परामर्शेण प्राप्तायाः सविशेषतायाः अनादरणेन तद्विरुद्धत्वाद् निर्विशेषमेव ब्रह्मेति सिद्धान्तस्यात्रैव सिद्धावग्रिमस्यारूपवत्सूत्रस्य वैयर्थ्यप्रसक्तेः । तत्र साध्यमानस्यात्र सिद्धवन्निर्देशाङ्गीकार इत्यस्याप्ययुक्तत्वाच्च । तथा, अरूपवत्सूत्रे तत्प्रधानत्वादिति व्याख्यानमप्ययुक्तम् । तदुपन्यस्तानां विषयवाक्यानामुपक्रमादिविचारे तथात्वस्यालाभात् । तथाहि । प्रथमं तत्रास्थूलवाक्यम् । तच्च कस्मिन् वा आकाश ओतश्चेति गार्गीप्रश्नात् प्रवृत्तं, स्थूलत्वादीन् लौकिकान् धर्मान्निषेधत् प्रशासितृत्वाम्बरान्तधारकत्वद्रष्टृत्वादीनाकाशोपादानत्वान्तानऽलौकिकान् दर्शयति । अशब्दवाक्यं तु प्राग्व्याख्यातम् । आकाशवाक्यं च नामरूपनिर्वाहकत्वम् । दिव्यो ह्यमूर्त्त इति वाक्यं चेयत्तावच्छिन्नं परिमाणं निषेधत् पुरुषं बाह्याभ्यन्तरसाहित्यं बाह्याभ्यन्तररूपत्वं वा दर्शयदक्षरात् परत्वमग्रे श्रावयति । तदेतद् ब्रह्मेति मधुविद्योपसंहारस्थमपि मधुविद्यायामुपक्रमे, अयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वमित्येवं चतुर्दशपर्यायैरभ्यस्तं सर्वत्वं मध्य उक्तं सर्वभूताधिपतित्वादिकं, रूपं रूपमिति मन्त्रव्याख्यानोक्तम् । अयं हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि च बहूनि चानन्तानि चेत्यनन्तरूपतां श्रावयतीति निर्विशेषब्रह्मप्रधानतायाः वक्तुमयुक्तत्वात् । नच तदेतद् ब्रह्मेति भिन्नं वाक्यं पूर्वेभ्य इति वाच्यम् । तच्छब्दात् पूर्वपरामर्षाद् विभागे साकाङ्क्षतया तदभावात् । नचेदं तच्छब्देन पूर्वोक्तरूपत्वं परा-

मृशादप्यपूर्वमित्यनेन तन्निषेधतीति न दोष इति वाच्यम् । एवं तद्धीनप-रमित्यनेनानन्तरत्वादीनग्रिमानपि निषेधच्छून्यवादमेव प्रसञ्जयेत् । अतोऽत्र पूर्वत्वादीनां धर्माणामेव निषेध इत्येवाङ्गीकार्यम् । तथा स-ति, न शुष्केण न चार्द्रेण जहार नमुचेः शिर इत्यत्र यथोभयात्म-कस्य फेनस्याशुष्कत्वमनार्द्रत्वमेवमत्राप्येकैकतन्निषेधेन सर्वात्मकमेव बोध्यत इत्येव युक्तम्। अत एव गजेन्द्रस्तुतौ, 'स वै न देवासुरमर्त्य-तिर्यङ् न स्त्री न षण्ढो न पुमान्न जन्तुः। नायं गुणः कर्म न सन्न चा-सन्निषेधशेषो जयतादशेष इत्यशेषत्वमुक्तम् । तथा शुकैरपि, एवं गजेन्द्रमुपवर्णितनिर्विशेषं ब्रह्मादयो विविधलिङ्गभिदाभिमानाः । नैते यदोपससृपुर्निखिलात्मकत्वात् तत्राखिलाऽमरमयो हरिराविरासी-दिति निर्विशेषस्य निखिलात्मकत्वं बोधनम् । तथात्राप्यन्ते सर्वा-नुभूरिति श्राव्यते । सर्वसत्त्वे एव सर्वाऽनुभावितृत्वसम्भवादिति । नचेदं प्रलये न सम्भवतीति वाच्यम् । को नाम प्रलयः । ध्वंसो वा प्रतिसञ्चरो वा । नाद्यः । असत्कार्यवादप्रसङ्गात् । द्वितीयश्चेदस्मदा-द्यगोचरत्वेऽपि सर्वं ब्रह्मगोचरोऽस्त्येवेति नासम्भव ।वस्तुतस्त्वखण्ड-ब्रह्मवादे अस्मदाद्यगोचरत्वमेव प्रलयः । क्रमेण वा, युगपद्वा तद्-गोचरत्वमेव सृष्टिरितीच्छया समर्थनान्न कश्चिद्दोषः । एवमेवास्थूला-दिवाक्योक्तनिषेधस्थलेऽपि बोध्यम् । अत उपासनाप्रधानानामाका-रलिङ्गानामपि श्रुतीनां तत्तदाकारमात्रलिङ्गत्वेन प्रतीकत्वादेव निर्ब-लत्वं शङ्क्यं न त्वाकारलिङ्गत्वादित्यपि बोध्यम् । यद्यपि प्रकाश-धत्सूत्रे उपाधियोगादपि नोभयलिङ्गमिति प्रतिज्ञोपपत्त्यर्थमुपाधिनि-मित्तस्य न वस्तुधर्मत्वमुपाधीनाञ्चाविद्यकत्वमित्युक्तम् । तदपि तथा नैमित्तिके घृतद्रवत्वादौ व्यभिचारेण उपाध्याविद्यकतायाश्च, न वि-लक्षणत्वाधिकरणे दूषितत्वेन चाप्रयोजकत्वात् । एवं, दर्शयतिसूत्रे निर्विशेषब्रह्मप्रतिपादकत्वेन यानि वाक्यान्युक्तानि तेष्वप्यथात आ-देश इति वाक्यं तु न निर्विशेषप्रतिपादकमिति दर्शयतिसूत्रभाष्य-व्याख्यान एव दर्शितम् । विदिताविदितवाक्यं तु तदुभयभिन्नत्वमे-व वदति, न तु विशेषान्निषेधति । अथान्यत्वादिकथनमुखेन निषेध-ति तदा लौकिकानेव निषेधति । तावतैव चारितार्थ्यं, न तु स्वरूपा-त्मकानपि । तदेतद् ब्रह्मेत्यादिश्रुतिविरोधप्रसङ्गात् । यतो वाच इति वाणाद्यप्राप्यत्वमेव वदतीत्यविरुद्धश्रुतिसमानार्थं, न तु विशेषनिषे-

धकमित्यपि प्रागेव व्युत्पादितम्। अवचनेनैवोवाचेत्यपि, यतो वाच इत्येतस्य समानार्थकम्। लौकिकसर्वधर्मराहित्यादेवोपशान्तत्वसिद्धेरिति। न सत्तन्नासदुच्यत इति गीतावाक्यमपि व्याकृताव्याकृतयोरेव निषेधकमिति लौकिकनिषेधपरमेव। सर्वतःपाणिपादन्तमित्यग्रिमवाक्येन तथा निश्चयात्। सर्वतःपाणिपादत्वादेः क्वापि लौकिके अदर्शनादिति। माया ह्येषेति वाक्यमपि सर्वभूतगुणयुक्तदर्शननिषेधाभिप्रायकमिति तत्रैव स्फुटतीति न सार्वात्म्यबाधकमतस्तत्सूत्रव्याख्यानमपि तथा। एवं वृद्धिह्राससूत्रे जलवृद्धिह्रासाभ्यां प्रतिबिम्बवृद्धिह्रासकथनमपि तथा। भूयसि स्वल्पेऽपि च जले सूर्यादिप्रतिबिम्बस्य तुल्यताया एव ग्रहणात्। अतोऽत्राकाशदृष्टान्तेन धर्माणामौपाधिकत्वसमर्थनमेव युक्त, न तु जलसूर्यदृष्टान्तसमर्थनमित्यवधेयम्॥ यत्तु भामत्यामेतत्तात्पर्यमुक्तम्। उपाधिजनितस्य रूपस्य पारमार्थिकत्वे ब्रह्मणः परिणामिभावः। स च प्राक्प्रतिषिद्ध इत्यपारमार्थिको ब्रह्मण्यध्यस्त इति। निर्विशेषप्रतिपादनार्थत्वाच्छ्रुतीनाम्। सविशेषतायामपि मधुविद्यायां, यश्चायमस्यां पृथिव्यामित्यादिभिर्ब्रह्मैकत्वप्रतिपादनपरत्वात्। एकत्वनानात्वयोश्चैकास्मिन्नसम्भवात्। एकत्वाङ्गत्वेनैव नानात्वप्रतिपादनपर्यवसानत्वात्। नानात्वस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वेनानुवाद्यत्वादेकत्वस्य चानधिगतेर्विधेयत्वोपपत्तेः। भेददर्शननिन्दया च साक्षाद्भूयसीभिः श्रुतिभिरभेदप्रतिपादनात्। आकारवद् ब्रह्मविषयाणां च कासाञ्चिच्छ्रुतीनामुपासनापरत्वम्। तच्चासति बाधकेऽन्यपराद् वचनात् प्रतीयमानमपि गृह्यते। यथा देवतानां विग्रहवत्त्वम्। सन्ति चात्र साक्षाद् द्वैतापवादेनाऽद्वैतप्रतिपादनपराः शतशः श्रुतयः। क्वासां चिच्च द्वैताभिधायिनीनां तत्प्रलयपरत्वम्। तस्मान्निर्विशेषमेकरूपं चैतन्यैकरसं सद् ब्रह्म परमार्थतः। विशेषाश्च सर्वगन्धत्ववामनीत्वादय उपाधिवशादुक्ता इति सिद्धमिति।

तदप्यसङ्गतमेव। ब्रह्मणः परिणामिभावस्य श्रुतिषु सूत्रेषु च प्रतिषेधादर्शनात्। बहु स्यां प्रजायेयेति, स आत्मानं स्वयमकुरुतेत्यादिश्रुतिषु, आत्मकृतेः परिणामादित्यादिषु सूत्रेषु च तद्विपरीतस्य विधानस्यैव दर्शनाच्च। नच वाचारम्भणवाक्यं विकारस्य वाङ्मात्रताकथनमुखेन तदभावमेव बोधयत् प्रतिषेधतीति शक्य-

वचनम् । तत्र तत्कथनमुखेन कारणाभिन्नत्वबोधनस्यैव भगवता सूत्रकारेणादृततया स्वयमन्यथावक्तुमयुक्तत्वात् । तदनादृतत्वादरे तु, वाचारम्भणं विकारो मृत्तिकैव सत्यमित्येतावतैव चारितार्थ्येन, इतिशब्दनामधेयपदयोर्वैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वमित्यादिकं, तदनन्यत्वसूत्रभाष्यविभाग एव विवृतमिति न पुनः प्रपञ्च्यते । अतो निर्विशेषप्रतिपादनार्थत्वं यच्छ्रुतीनामङ्गीकृतं तदप्यभिमानमात्रमेवेति प्रागेवोपपादितम् । एकत्वनानात्वयोरेकत्रासम्भवस्तु, इदं सर्वं यदयमात्मा, यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तादित्यादिश्रुतिभिरेवोद्धस्त इति तस्य निर्विशेषतासाधनादरः श्रुतिप्रद्वेषादेव । एकत्वाङ्गत्वेन नानात्वप्रतिपादनं त्विष्टमेव । परन्तु तन्न नात्वस्याऽपोद्यत्वाय, अपि त्वभेदस्य भेदविरुद्धसम्पत्त्वबोधनायेत्यप्युक्तपूर्वम् । नानात्वस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वं तु लौकिकस्यैव, न तु ब्रह्मधर्मभूतस्यैकत्वाविरोधिनः । तादृशस्य स्वरूपान्तःपातितया श्रुत्येकगम्यत्वेनान्यावेद्यत्वात् । अतस्तस्यानुवादताङ्गीकारोऽपि स्वमनस्तोषणायैवाऽलं, न तु व्याख्येयसमर्थनाय । भेददर्शननिन्दा तु घटपटादिवत् तात्त्विकभेददर्शनपरा, न त्वैच्छिकतत्परा । अन्यथा इव शब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यपि, अपि चैवमेक इति सूत्रव्याख्यान एव दर्शितमिति न तयाऽपि विशेषप्रतिषेधसिद्धिः । साक्षाद्द्वैतापवादेनाऽद्वैतप्रतिपादनपरत्वमपि श्रुतीनामस्मद्रीत्या, न तु युष्मद्रीत्येत्युपासनापराभ्योऽपि देवताविग्रहवद् ब्रह्मण आकारादिग्रहणेऽपि न किञ्चिद् बाधकम् । अतो विशेषाणां नास्तताऽपि तु निर्विशेषमात्राभ्युपगन्तॄणामेवास्ततेति बोध्यम् ॥

यत्पुनः, प्रकृतैतावत्सूत्रमारभ्य नवसूत्रमधिकरणम् । तत्र त्वारम्भ एव, द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे इति मूर्तामूर्तब्राह्मणं विषयवाक्यत्वेनोपन्यस्य तत्र व्याख्याय, नेति नेतीति निषेधस्य, किं रूपद्वयं ब्रह्म च विषय, उत रूपद्वयमेव वा, ब्रह्मैव वेतिसन्देहे, तद्द्वयाद्रूपद्वयं ब्रह्म च, अथवा ब्रह्मणः प्रमाणान्तरागोचरत्वाद् ब्रह्मैव वा विषय इति पूर्वपक्षे रूपद्वयमेव निषिध्यते, न ब्रह्म । रूपब्रह्मणोर्निषेधे शून्यवादप्रसङ्गात् । ब्रह्म ते ब्रवाणीत्युपक्रमस्य, असन्नेव स भवतीति निन्दाया, अस्तीत्येवोपलब्धव्य इत्यवधारणस्य च विरोधेन तन्निषेधस्यानुपपन्नत्वात् सर्ववेदान्तकोपप्रसङ्गाच्च । तस्माद्रूपद्वयं प्रति-

षेधति, ब्रह्म तु परिशिनष्टीति । तदेतदाह । प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधतीति । प्रकृतं यदेतावता परिच्छिन्नं मूर्त्तामूर्त्तलक्षणं ब्रह्मणो रूपं तदेष शब्दः प्रतिषेधति । तद्धि प्रकृतम् । प्रपञ्चितं च पूर्वस्मिन् ग्रन्थे अधिदैवतमध्यात्मं च । तज्जनितं च वासनालक्षणमपरं रूपममूर्त्तरसभूतपुरुषशब्दोदितं लिङ्गात्मव्यपाश्रयं महारजनाद्युपमाभिर्दर्शितम् । तदेतत् सप्रपञ्चं ब्रह्मणो रूपं सन्निहितावलम्बनेनेतिकरणेन प्रतिषेधकनञ्प्रत्युपनीयत इति गम्यते । ब्रह्म तु रूपविशेषणत्वेन षष्ठ्या निर्दिष्टं पूर्वस्मिन् ग्रन्थे, न तु स्वप्रधानत्वेन । प्रपञ्चिते च रूपद्वये रूपवतः स्वरूपजिज्ञासायामिदमुपक्रान्तमथात आदेशो नेति नेतीति । तत्र कल्पितरूपप्रत्याख्यानेन ब्रह्मणः स्वरूपावेदनमिदमिति निर्णीयते । नच स्वरूपद्वयं स्वयमेवोक्त्वा स्वयमेव निषेधे प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्येति न्यायेनाकथनमेव युक्तं स्यादिति शङ्क्यम् । एतस्य रूपद्वयस्य लोकप्रसिद्धस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वेन प्रतिषेध्यत्वाय शुद्धब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनाय च तत्परामर्शेन कथनस्य युक्तत्वात् । द्वौ चैतौ निषेधौ यथासंख्यं मूर्त्तामूर्त्ते प्रतिषेधः । यद्वा पूर्वप्रतिषेधो भूतराशिं निषेधत्युत्तरस्तु वासनाराशिम् । अथवा, नेति नेतीति वीप्सा । तत्र इतीति यावत्किञ्चिदुत्प्रेक्ष्यते तत्सर्वं नेत्यनेन निषिध्यते । परिगणितनिषेधे हि क्रियमाणे, यदि नैतद् ब्रह्म किमन्यद् ब्रह्म भवेदिति जिज्ञासा स्यात् । वीप्सायां तु सत्यां समस्तविषयजातस्य प्रतिषेधात् अविषयः प्रत्यगात्मा ब्रह्मेति जिज्ञासा निवर्त्तते । तस्माद् ब्रह्मणि कल्पितं प्रपञ्चं प्रतिषेधति । ब्रह्म तु परिशिनष्टीति निर्णयः । किञ्च । ततः प्रतिषेधाद् भूयो ब्रवीत्यन्यत् परमस्तीति । अभावावसाने हि निषधे किमन्यत् परमस्तीति ब्रूयात् । अतोऽपि ब्रह्मैव परिशिनष्टीति निर्णयः । तत्रैषा श्रुत्यक्षरयोजना । नेति नेतीति ब्रह्मादिश्य तमेवादेशं पुनर्निर्वक्ति । नेति नेतीत्यस्य कोऽर्थः । न ह्येतस्माद् ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमस्तीत्यतो नेतीत्युच्यते, न पुनः स्वयमेव नास्तीत्यर्थः । तच्च दर्शयत्यन्यत् परमस्तीति । यदा पुनः श्रुत्यक्षराण्येवं योज्यन्ते, न ह्येतस्मादिति नेति । न हि प्रपञ्चनिषेधरूपादादेशनादन्यत् परं ब्रह्मण आदेशनं नास्तीति । तदा, ततो ब्रवीति च भूय इत्येतन्नामधेयविषयं योजनीयम् । अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति, प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति हि ब्रवीतीति । तच्च ब्रह्मावसाने निषेध उपप-

द्यते। अभावावसाने तु किं सत्यस्य सत्यमित्युच्येत। तस्माद् ब्रह्मावसानोऽयं निषेध इति सूत्रं व्याचक्रुः। तद् ब्रह्मास्तिचेत् कुतो न गृह्यते इति शङ्कायां, तदव्यक्तसूत्रं, तस्य च, न चक्षुषा गृह्यते, स एष नेति नेत्यात्मा, अगृह्यः, यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्ये, यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्, अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमिति विषयवाक्यानि धृत्वा सर्वसाक्षित्वादनिन्द्रियग्राह्यमिति व्याख्याय, अपि संराधनसूत्रे भक्तिध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठानरूपसंराधनेन कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्, ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्व इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन अव्यक्तस्यापि ब्रह्मणो दर्शनमङ्गीकृत्य, ननु संराध्यसंराधकभावाभ्युपगमात् परेतरात्मनोरन्यत्वं स्यादिति शङ्कायां तन्निषेधाय, प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासादिति सूत्रमवतार्य, यथा प्रकाशाकाशसूर्यादयोऽङ्गुलिकरकोदकादिषु कर्मसूपाधिभूतेषु सविशेषा इवावभासन्ते न च स्वाभाविकीमविशेषात्मतां जहति, एवमुपाधिनिमित्त एवाऽयम् आत्मभेदः, स्वतस्त्वैकात्म्यमेव। तथाहि वेदान्तेष्वभ्यासेनासकृज्जीवप्राज्ञयोरभेदः प्रतिपाद्यत इति व्याख्याय, अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गमिति सूत्रं च। अभेदस्य स्वाभाविकत्वाद् भेदस्य चाविद्याकृतत्वाद् विद्यया अविद्यां विधूय जीवः परेणानन्तेन प्राज्ञेनैक्यं गच्छति। तथाहि लिङ्गम्। स यो ह वैतत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यादीनि व्याख्याय, स्वमतशुद्ध्ये तस्मिन्नेव संराध्यसंराधकभावे मतान्तरोपन्यासायाहिकुण्डलादिसूत्रद्वयमित्येवं तदवतार्य, ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः, परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम्। यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयतीत्यादौ ध्यातृध्येयत्वद्रष्टृद्रष्टव्यत्वाभ्यां गन्तृगन्तव्यत्वेन नियन्तृनियन्तव्यत्वेन च भेदो व्यपदिश्यते। तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मि, एष त आत्मा सर्वान्तर एष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यभेदश्च। एवमुभयव्यपदेशे सति यद्यभेद एकान्त एव गृह्यते तदा भेदव्यपदेशो निरालम्बन एव स्यात्। अतो यथा अहिरित्यभेदः, कुण्डलाभोगप्रांशुत्वादीनीति भेद एवमिहापि उभयव्यपदेशदर्शनादङ्गीकर्त्तव्यः। अथवा यथा सौर्यः प्रकाशस्तदाश्रयश्च सूर्यो नात्यन्तभिन्नावुभयोस्तेजस्त्वाविशेषाद्, अथ च भेदव्यपदेशभाजौ भवत, एवमिहापीतिव्याख्याय, ततः, पूर्ववद्वेत्यादिसूत्रद्वयं सिद्धान्तीयत्वेनाभिप्रेत्य, यथा वा, प्रकाशादिव-

च्चावैशेष्यमिति सूत्रे पूर्वमुपन्यस्तं तथैवैतद्भवितुमर्हति । तथा सत्यविद्याकृतत्वाद् बन्धस्य विद्यया मोक्ष उपपद्यते। यदि पुनः परमार्थत एव बद्धः कश्चिदात्माऽहिकुण्डलन्यायेन परमात्मनः संस्थानभूतः प्रकाशाश्रयन्यायेन वा एकदेशभूतोऽङ्गीक्रियते तदा बन्धस्य पारमार्थिकत्वेन तिरस्कर्त्तुमशक्यत्वान्मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यं स्यात् । श्रुतिश्च भेदाभेदौ न तुल्यवद् व्यपदिशति, किन्त्वभेदं प्रतिपाद्यत्वेन निर्दिशति। भेदं तु पूर्वप्रसिद्धमेवानुवदत्यर्थान्तरविवक्षया । किञ्च । नाऽन्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिना चेतनान्तरं निषेधति। अथात आदेशो नेति, तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमित्यादिना च प्रपञ्चम्। अतोऽन्यनिराकरणाद् ब्रह्ममात्रपरिशेषणाच्च प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमितिसूत्रोक्त एव सिद्धान्त इत्याहुः। तदसङ्गतम्। तद्रीतिकं प्रथमसूत्रव्याख्यानं मूर्त्तामूर्त्तप्रतिषेधस्य, प्रकृतं प्रतिषेधतीत्येतावतैव सिद्धेरेतावत्त्वमित्यस्य, एतावत्त्वपदादरे च प्रकृतपदस्य वैयर्थ्यप्रसक्तेर्दुर्निवारत्वात्। एतावत्त्वमिति त्वप्रत्ययस्य भावेऽनुशिष्टत्वेन एतावता परिच्छिन्नस्य मूर्त्तामूर्त्तलक्षणरूपद्वयस्य तेन पदेनालाभात्। त्वस्य षष्ठ्यन्तादनुशिष्टत्वेन तृतीयान्ताद्भवनेनापि तथात्वाच्च। अथ तत्र विग्रहवाक्यं किन्त्वर्थमात्रकथनमित्युच्यते, तदाऽपि रूपद्वयात्मकस्य सर्वस्य प्रपञ्चस्य परिच्छिन्नान्तर्निवेशादेतावतेत्यत्राभिप्रेतस्य परिच्छेदकस्यालाभेनासङ्गतिः। नच लौकिकप्रमाणमेव तथेति वाच्यम्। जन्मादिसूत्रव्याख्याने मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्येति स्वोक्तस्य प्रपञ्चविशेषणस्य विरोधेन तथा वक्तुमशक्यत्वाच्च। किञ्चात्र मूर्त्तामूर्त्तं रूपद्वयं यत्प्रकृतत्वेन विवक्षितं तत्प्राधान्यमालम्ब्य। तत् तस्य किं स्वेन रूपेण ब्राह्मरूपत्वेन वा। नाद्यः । ब्रह्मणो रूपे इति विशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। द्वितीये तु ब्रह्मण एव प्राधान्यम् । ब्रह्मपरिचायनार्थमेव रूपद्वयस्य कथनात्। ब्रह्मण एवात्रोपदेश्यत्वाच्च। नच सम्बन्धषष्ठ्यन्तपदेन बोधनाद् ब्रह्मणोऽप्राधान्यमिति युक्तम् । राहोः शिर इतिवद्भेदेऽपि षष्ठीभवनेन सम्बन्धषष्ठ्या प्राधान्याबाधात्। आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानित्यत्र स्वयमप्यभेदे षष्ठ्याः स्वीकृतत्वात्। कार्ये कारणानन्यत्वस्य भगवता सूत्रकारेणोक्ततया, द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे इत्यत्र ब्रह्माभिन्ने रूपे इत्यर्थस्य वक्तुमुचितत्वाच्च । अतो ब्रह्मणः प्राधान्यस्याविघाताद्, अथ ते ब्रवाणीति वाक्योपन्यासेन स्वयमे-

योपक्रान्तत्वाङ्गीकारादग्रे उपदेश्यत्वाच्च ब्रह्मणः प्रकृतत्वसिद्धौ तस्मिन्नेतावत्त्वं परिच्छिन्नत्वं प्रतिषेधतीत्येव व्याख्यातव्यम् । एतावच्छब्दस्य परिच्छिन्नवाचकतायाः प्रसिद्धत्वात् । तथाच मूर्त्तामूर्त्तमात्रत्वं ब्रह्मणि नास्तीत्यर्थः सिद्ध्यति, न तु प्रकृतं यदेतावता परिच्छिन्नमिति सिद्ध्यति । एवञ्च, नेति नेतीति श्रुतिव्याख्याने नञ्द्वयेन यथासंख्यं मूर्त्तामूर्त्तनिषेधे वासनाशेषात् तद्विहाय भूतराशिवासनाराश्योर्निषेधाङ्गीकारे परिगणितनिषेधेन, यदि नेदं ब्रह्म, किमन्यद्ब्रह्मेति शङ्कापत्तेस्तदपि विहाय वीप्सया यावद्विषयजातनिषेधो यदङ्गीकृतः, सोऽपि तथा । भूतराशिनिषेधे कैमुतिकादेव वासनाराशिनिषेधसम्भवेन तदर्थं निषेधापेक्षाभावात् । त्यक्ते यथासंख्ये वासनानिषेधावतारकप्रमाणाभावाद्, वासनाया अनुक्तत्वेन तन्निषेधस्याप्ययुक्तत्वाच्च । अत एव न यावन्निषेधोऽपि युक्तः । यदपि, न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्तीत्यस्य योजनाद्वयम् । तत्र प्रथमयोजनायां निषेधवीप्सया ब्रह्मव्यतिरिक्ताभाव उच्यते, न पुनर्ब्रह्माभावस्तदेव दर्शयत्यन्यत्परमस्तीति व्याख्यातम् । तदपि तथा । ब्रह्मव्यतिरिक्तनिषेधोत्तरं ब्रह्मसत्ताप्रदर्शनस्य, अन्यदस्तीत्येतावतैव सिद्ध्या परपदवैयर्थ्यापत्तेः । अतो व्यतिरिक्तनिषेधेनाव्यतिरिक्तत्वं सर्वस्य स्वीकृत्य तावन्मात्रत्ववारणाय परं ब्रह्मान्यदस्तीत्यङ्गीकार्यमित्येव युक्तम् । द्वितीययोजनायामपि परपदवैयर्थ्यं पूर्ववदेव । तदर्थं परपदमुत्कृष्टार्थकतया व्याख्येयम् । तत्र चाभावावसान एव निषेधः सिद्ध्यतीति ब्रह्मसत्तासाधनाय, ततो ब्रवीति च भूय इति सूत्रांशं नामधेयविषयत्वेन योजयित्वा नामधेयेन तत्सत्तां साधयित्वा निषेधस्य ब्रह्मावसानत्वमुपपादितम् । तदपि तथा । नामधेयाङ्गीकारे तद्वत्तासिद्ध्या यावद्विशेषशून्यत्वप्रतिज्ञाहानिप्रसङ्गात् । नामधेयकथनमात्रेणैव तत्सत्तासिद्धेस्तन्निर्वचनश्रुतिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तदादरे च, चक्षुषश्चक्षुरित्यादिर्वाक्नियामकत्वतन्मूलरूपत्वयोः सिद्ध्या प्रतिज्ञाहानितादवस्थ्याच्च । एवं तदव्यक्तादिसूत्रद्वयेऽपि यदि ब्रह्मणो दृश्यत्वादृश्यत्वयोर्द्वयोरपि स्थापनं तदा तु विरुद्धधर्माश्रयत्वापत्तिः । यदि च साधनाभ्यासपाकवशाद् दृश्यत्वं, तदभावेऽदृश्यत्वमिति व्यवस्था, तदापि दृश्यत्वस्य प्रामाणिकत्वे, यतो वाच इत्यादिश्रुतिविरोधतादवस्थ्यम् । अप्रामाणिकत्वे च, कश्चिद्धीर इत्यादिश्रुतेस्तद्युक्त-

साधनानां च वैयर्थ्यम्।अपिसंराधनसूत्रस्य च, न हि तेन कश्चिन्नि-र्णयः सिध्यत्यपि तु ब्रह्मणो दृश्यत्वबोधनेन, जीवब्रह्मणोः संराधक-संराध्याभावाद् भेदबोधनेन च संशयस्यैवोत्पत्तिरिति। यदपि प्र-काशादिवत्सूत्रे जीवब्रह्मणोरभेदं युक्त्या व्याख्याय तत्र प्रमाणापे-क्षायां वेदान्तेषु जीवप्राज्ञयोरभेदप्रतिपादनाभ्यासो हेतुत्वेन व्या-ख्यातः। सोऽपि शिथिलः। सौत्रस्याभ्यासपदोक्तस्य हेतोर्वैशेष्ये कर्मणि प्रकाशे च साधारण्येनोक्ततया जीवप्राज्ञाभेदाभ्यास एव नियमने प्रमाणानुपलम्भात्। वेदान्तेषु तयोरभेदस्येव भेदस्याप्य-भ्यासदर्शनाच्च। यदप्युभयव्यपदेशादिसूत्रद्वयमेकदेशिमतीयत्वेन व्याख्याय पूर्ववद्वेति सूत्रव्याख्याने तद्दूषणमुक्तम्।जीवात्मनः पर-मात्मसंस्थानभूतत्वे एकदेशभूतत्वे वाऽङ्गीक्रियमाणे बन्धस्य पारमा-र्थिकत्वेनातिरस्कार्यत्वापत्त्या मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यमिति। तदपि तथा। बहु स्यां प्रजायेयेतीच्छाभ्यां भेदस्यागन्तुकत्वावगमाद् बन्धस्य पार-मार्थिकत्वेऽपि तथात्वात् पल्यूलनेन वस्त्रमालिन्यस्येव शास्त्रीयसा-धनैर्बन्धनाशसम्भवेन शास्त्रवैयर्थ्याभावात्। एवं प्रतिषेधसूत्रे, ना-न्योतोऽस्ति द्रष्टेति चेतनान्तरनिषेधो य उक्तः, सोऽपि द्रष्टुर्ब्रह्माभि-न्नत्वं वदति, न तु ब्रह्मणो द्रष्टृभिन्नत्वमतो न तद्व्यवसायसाफ-ल्याय। नेति नेतीति वाक्यं, तदेतद् ब्रह्मापूर्वमिति वाक्यं च यथाय-थं प्रपञ्चस्य ब्रह्माभिन्नत्वं ब्रह्मणः सर्वाकारत्वं च वदतीति प्रागेवो-पपादितम्। अतोऽन्यनिषेधो यो वर्त्तते स सर्वं ब्रह्मणोऽन्तर्निवेश्ये-तरं निषेधति, न तु सर्वं मिथ्याकृत्येति सुधीभिरवधेयम्॥

भास्कराचार्यास्तु विंशतिसूत्रमेकमेवाधिकरणमङ्गीकृत्य स-गुणासु शाण्डिल्यविद्यादिषु सगुणोपासितस्य प्रतिप्रकरणं चोदना-सामर्थ्येन निर्णीतत्वात् तत्र नायं विचारः, किन्तु निर्गुणब्रह्मचोदना-यां साकारं निराकारं च ब्रह्मोपास्यमुतैकतरमिति जिज्ञासायां य-थास्थितवस्तूपासनस्य युक्तत्वात् कारणात्मना प्रपञ्चात्मना चावस्थि-तमुपास्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते। नोभयलिङ्गमुपास्यम्। कुतः। अस्थू-लादिवाक्यैः समस्तप्रपञ्चाकारस्य निवर्त्तितत्वात्। स्वतश्च कारणस्य कूटस्थनित्यस्यैकस्याद्वितीयत्वात्। पाश्चात्यस्य कार्यरूपस्य कादाचि-त्कत्वात्। ननु कारणस्य विकारात्मकत्वाद् विकारपरित्यागे कार-णस्वरूपस्यापि त्यक्तत्वात् कारणत्वेनोपासनमपि हीयेतेति चेत्।

नेत्युच्यते । न पृथिव्यादिस्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गता । ब्रह्मणः स्वतोऽभिन्नत्वात् । स्थानकृतस्य रूपस्य चागन्तुकत्वात् । ब्रह्मात्मको हि नामरूपप्रपञ्चो न प्रपञ्चात्मकं ब्रह्म । यथा समुद्रात्मकः फेनतरङ्गादिर्न तदात्मकः समुद्र इति । कथं पुनर्गम्यते, सर्वत्र वेदान्तेषु, अशब्दमस्पर्शं, स एष नेति नेत्यात्मा, अस्थूलमित्यादिषु भूतभौतिकनिराकरणात् । नचैतैः प्रपञ्चस्य मायामात्रत्वप्राप्तिः । कारणे कार्यरूपम् अनेकविधं नास्तीत्येतावदवधारणेनैव वाक्योपपत्तेः प्रपञ्चाभावस्य प्रतिपत्तुमशक्यत्वादित्येवं प्रथमसूत्रं व्याख्याय, न भेदादितिसूत्रे प्रथमं नकारमपठन्तः, सर्वाणि भूतानि सर्व एवात्मानः समर्पिता इति श्रुतेर्नेमिस्थानीयेन बाह्यप्रपञ्चेन वेष्टितानाम्, अरस्थानीयानां विज्ञानात्मनामन्तरतमे रथचक्रनाभिस्थानीये परमात्मनि समर्पणाद् भेदोऽवगम्यतेऽतो भोग्यभोक्त्राकारवदुपास्यमिति सूत्रांशेनाशङ्क्य, न प्रत्येकमतद्वचनादित्यनेन मधुविद्यायां प्रत्युपाधिभेदवचनाभावाद्यत्र सर्वेषां चेतनाचेतनानामेकीभावः स एव परमात्मा ध्येयत्वेनोपदिश्यत इति व्याख्याय, तन्मात्रसूत्रे, चैतन्यमात्रं ब्रह्मेति व्याख्याय, 'ब्रह्माऽऽयाति प्रपञ्चोऽयं रूपं हि त्वा तु वैकृतम् । जहाति कठिनावस्थां जलधौ लवणं यथा । चेतनेऽचेतनं क्षिप्तमभेदाच्चेतनीभवेत् । ऊषायां वस्तु विन्यस्तं तत्सर्वं लवणीभवेद्' इत्येतावदधिकमुक्त्वाऽन्यानि सूत्राणि शङ्कराचार्यवद् व्याचक्रुः । ततः प्रकृतैतावत्त्वसूत्रे च प्रकृतस्य पुरुषस्य यदेतावत्त्वं मूर्त्तामूर्त्तोपाधिपरिच्छिन्नत्वं तत्प्रतिषेधति, ततो निर्विकल्पकं परिशिष्टं ब्रह्म भूयः पुनर्ब्रवीति, अन्यत् परमस्तीति व्याख्याय, शङ्कराचार्योक्तामधिकरणान्तरकल्पनां सर्वोपनिषद्वदस्यामप्युपनिषदि ब्रह्मण उपक्रमोपसंहारयोरवस्थानात् सन्देहानुत्पत्त्या निरस्य शेषं शङ्कराचार्यवदेव व्याख्यातवन्तः ॥

तथाच तन्मते कारणस्यावस्थाविशेष एव कार्यम् । तन्तुनाभदृष्टान्तात् । अतो निमित्तवशादेव नानाकारः । स यद्यसन्नेवोत्पद्यते तदा असतः सत्तानिषेधकश्रुतिविरोधः । अतः सन्नेव निमित्तवशाद् व्यज्यते । कारणं च ब्रह्म यथाऽऽकाशोऽविक्रियमाण एव वायुजनक एवमविक्रियमाणमेव प्रपञ्चजनकम् । तच्च कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषवारणार्थं श्रुतिबलादेव भगवता सूत्रकारेणाङ्गीकृतम् । स्वयमपि तथैव व्याख्यातम् । निमित्तं चान्यच्चैव । परिणतिश्च शक्तेरेव । शक्ति-

शक्तिमतोर्नात्यन्तं भेदो गुणगुणिनोरिवेतरेतराविनाभावादिति, तदनन्यत्वाधिकरणे व्युत्पादितम् । तत्रेदमवधेयम् । यदि श्रुतिबलादेव मवधारितं तदा ब्रह्मणि युक्तीनां लौकिकीनामकिञ्चित्करत्वादचिन्त्यसामर्थ्यं त्वङ्गीकृतमेव । तथा सति तेनैव विरुद्धधर्माश्रयत्वादोषपरिहारसिद्धौ कुतः कारणरूपस्य केवलनिर्विकल्पकत्वाग्रहः । नचाशब्दादिवाक्येभ्य इति युक्तम् । तेषां यथा भूतभौतिकनिराकरणेऽप्युभयलिङ्गताप्रतिपादकत्वं तथोपपादितत्वात् । नापि, कश्चिद्धार इति वाक्यात् । तं यथा यथोपासत इति श्रुत्या तादृगुपासकेन तथादर्शनेऽपि तेन लिङ्गान्तरबाधस्याशक्यवचनत्वात् । सूत्रस्थेन केवलेन सर्वत्रेति पदेन भूतभौतिकनिराकरणात्मकस्य हेतोरलाभात् । मधुविद्यायामपि यत्रैकीभावस्तादृशरूपस्य ध्येयत्वोपदेशेऽपि तदेतद्ब्रह्माऽपूर्वमित्युपसंहारवाक्येऽपि सर्वरूपत्वबोधनस्योपपादितत्वाच्च । एवं तन्मात्रसूत्रविषयवाक्येऽपि कृत्स्नपदादेवाकारलाभो व्युत्पादित इति न तेनाऽपि केवलनिराकारत्वसिद्धिरिति शाङ्करमतनिराकरणादेवैतदपि निराकृतं बोध्यम् ॥

विज्ञानऽभिक्षुस्तु, न स्थानतोऽपीत्यादिचतुःसूत्र्या नित्यज्ञानेच्छादिमती ब्रह्मणो याऽन्तरङ्गशक्तिस्तद्द्वारकं ब्रह्मणो लक्षणमुच्यते । प्रकाशवच्चावैयर्थ्यादित्याद्येकादशसूत्र्या जीवसाधारणं ब्रह्मस्वरूपमुच्यते । शेषैः सूत्रैस्त्वापादसमाप्ति ब्रह्मप्रपञ्चयोर्भेदाभेदौ परीक्ष्येते इति प्रतिज्ञाय, परस्य परमात्मन उभयलिङ्गं ज्ञानाज्ञानरूपधर्मद्वयं यथोक्तजाग्रदाद्यवस्थासम्बन्ध इति यावत् । स स्थानतः–अभिव्यक्तिस्थानभूतादुपाधेरपि न, किन्त्वविलुप्तोपाधित्वात् सदा सर्वसाक्षित्वसदैश्वर्यसदानन्दत्वाद्येकरूपत्वमेव । कुतः सर्वत्र हि । हि यस्मात् सर्वत्रैव वस्तुनि अधिष्ठातृतया परस्तिष्ठति । यः सर्वस्मिंस्तिष्ठन् सर्वमन्तरो यमयतीति श्रुतेः । तच्च सर्वाधिष्ठानं साक्षित्वाद्यनित्यत्वे सति न सम्भवति । स्वाज्ञानकालीने कार्ये अधिष्ठानासम्भवादित्यर्थः । तथाचौपाधिकानेकरूपत्वाभावोऽपि परमात्मनो जीवव्यावृत्तं लक्षणम् । जीवे चाल्पं साक्षित्वादिकं, तदप्यनित्यमिति व्याख्याय, द्वितीयसूत्रे च, न भेदादिति पाठमङ्गीकृत्य, परस्य ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वाभावो न घटते । माण्डूक्ये विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयाभिधचतुष्पादकथने जाग्रदाद्यवस्थाभिर्ज्ञानाज्ञानरूपलिङ्गभेदश्रावणादितिचेन्न । प्र-

स्येकमतद्वचनात् । नान्तःप्रज्ञं, न बहिःप्रज्ञं, नोभयतःप्रज्ञं, न प्रज्ञानघनं, न प्रज्ञं, नाप्रज्ञमित्यादिना वाक्यशेषेण प्रत्येकं तत्तदवस्थावदन्यत्ववचनात् । अत्र नान्तःप्रज्ञमित्यनेन स्वप्नावस्थायाः प्रतिषेधः । न बहिःप्रज्ञमित्यनेन जाग्रदवस्थायाः । नोभयतःप्रज्ञमिति मोहावस्थायाश्चोक्तः । न प्रज्ञानघनमित्यनेनेच्छाकृत्यानन्दसम्भेदाज्जीवस्वरूपतो व्यावृत्तिरुक्ता । न प्रज्ञमित्यनेन चैतन्याश्रयत्वनिषेधः । नाप्रज्ञमित्यनेन सुषुप्तिमरणाद्यवस्थाः प्रतिषिद्धाः । अतो नावस्थाभिर्ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वमित्यर्थं व्याख्याय, अग्रिमसूत्रे चैतमेवार्थमुपष्टभ्य, नन्ववस्थावत्त्वतद्राहित्ययोस्तुल्येऽपि श्रावणे कथं तद्राहित्यवाक्यानामेव बलवत्त्वमवधारितमित्यत आह । अरूपवदेव हीति । हि यस्माद् अरूपवदेव ब्रह्म । मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणाज्जाग्रदाद्यवस्थाहेतुभूतस्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयरहितमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम । कुतः । तत्प्रधानत्वात् । ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयमिति । यन्मनसा न मनुते येनाऽऽहुर्मनो मतं, तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीत्यादिश्रुतीनां तत्परत्वात् । अवस्थाधारैर्मनआदिकरणैः शून्यस्यैव ब्रह्मणः सम्यग्ज्ञानविषयत्वावधारणादित्यर्थः । अपिच, अथात आदेशो नेति नेति, न ह्यस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्तीति मूर्त्तामूर्त्तरूपाभावादेशस्यैव पारमार्थिकत्वं वदति । तदेवमुभयलिङ्गत्वनिषेधेनैकमात्ररूपत्वमुपाधिसाधारण्येन लक्षणमुक्तमित्याह । तदसङ्गतम । सर्वत्रेति पदेन सर्वाधिष्ठानश्रुतय एवाभिप्रेयन्त इत्यत्र गमकस्यानुपलम्भात् । अथ जीवस्य पूर्वं निरूपितत्वात् तद्वद्ब्रह्मण्यप्युभयलिङ्गत्वशङ्कायां तन्निरासायास्य सूत्रस्य प्रवृत्तत्वादर्थादेव तस्य हेतोः प्राप्तिरिष्यते, तदाप्येतादृशैकलिङ्गत्वस्य ब्रह्मलक्षणत्वमात्रं युक्तम । श्रुतिसिद्धत्वात् । न तु लक्षणस्योपाधिसाधारण्यमपि युक्तम । परमेश्वरस्य कारणसत्त्वोपाधिकत्वे प्रमाणानुपलम्भात् । पूर्वं स्वयमपि, न स्थानतोऽपीत्यागामिसूत्रस्यैव प्रमाणत्वेनोपन्यस्तत्वात् । सर्वकारणस्याद्वितीयस्य परमस्य, सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं, तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः, यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः, दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः, अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः, एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेत्यादिषु श्रुतिषु, 'तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम । वाङ्मनोगोचरा-

तीतं द्विधा समभवद् बृहत्। तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका। ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते' इत्यादिषु पुराणेषु च निरुपाधिकत्वेनैव सिद्धश्च। कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर इत्यादीनि तु ब्रह्मविष्ण्वादिपराणि। तत्रत्येश्वरपदस्य परमेश्वरपरत्वे नियामकस्य तेष्वदर्शनात्। नच निरुपाधिकस्य निर्धर्मत्वम्। तस्य शाङ्करमतनिरास एव निरस्तत्वात्। नचारूपवत्सूत्रविरोधः। रूपवद्वैलक्षण्यस्यैव तत्र बोधनेन रूपराहित्यस्य तत्राबोधनीयत्वात्। आनन्दरूपममृतं यद्विभाति, सच्चिदानन्दरूपायेत्यादिभिस्तत्र तद्रूपताया एव निर्द्धाराच्च। नच ततो यदुत्तरतरं तदरूपमिति श्रुतिविरोधः। तदग्र एव, 'सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः। सर्वव्यापी स भगवाँस्तस्मात् सर्वगतः शिव' इत्यस्य मन्त्रस्य दर्शनात्। नापि यन्मनसा न मनुत इत्यस्याः। तत्राप्युपास्यरूपस्यैव ब्रह्मत्वेन निरूपणादुपास्यतयैव रूपादिसिद्धेरिदङ्कारान्तरप्रयोगबलेनास्माभिः प्रागेवोपपादितत्वादिति॥

यत्पुनः, प्रकाशवच्चेत्यादिसूत्रचतुष्टयं प्रकाशतुल्यं ब्रह्म चिन्मात्रमेव, न तु चिद्धर्मकमपि। सर्वज्ञ इति व्यवहारस्तु, राहोः शिर इतिवद् विकल्पमात्रः। यदि ह्यात्मनि ज्ञानाख्यं धर्मान्तरं कल्प्येत तदा तद् व्यर्थं स्यादिति युक्तम्। तदपि मन्दम्। सर्वज्ञ इति व्यवहारस्येश्वरे ज्ञानधर्मकत्वस्य च, यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तप इति श्रुतिसिद्धत्वेन तद्विरोधस्य दुर्वारत्वात्। नच सा सोपाधिपरेति युक्तम्। परस्मिन्नुपाधिवैशिष्ट्याभावस्य साधितत्वादिति। यदपि वृद्धिह्राससूत्रे व्याख्यातम्। यद्यप्यम्बुवद्ग्रहणं नात्रास्ति, तथापि वृद्धिह्रासभाक्त्वम्, अन्तर्भावात्। प्रतिबिम्बरूपेणान्तःप्रवेशादेव सम्भवति। अतो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्जलबुद्ध्योरुभयोः सामञ्जस्याद् वृद्धिह्रासनियामकत्वरूपात् सादृश्याद् एवं प्रतिबिम्बितत्वं प्रतिपत्तव्यमित्यर्थ इति। तदपि तथा। सूत्रे वृद्धिह्रासभाक्त्वं प्रत्यन्तर्भावस्य सिद्धवद्धेतुत्वेन कथनाद् वृद्धिह्रासभाक्त्वेनान्तर्भावस्वरूपसाधनस्य सूत्रविरुद्धत्वात्। अम्बुवदग्रहणादित्यस्य प्रतिपक्षहेतोराभासीकरणं विना वृद्धिह्रासभाक्त्वस्य साध्यसमत्वेन तस्यान्तर्भावस्वरूपसाधने सामर्थ्याभावाच्च।

यदपि रूपरहितस्य बुद्ध्यादेः प्रतिबिम्बाधारत्वसमर्थनायाकाशे

पर्वतनीलिमादिप्रतिबिम्बस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वान्मठाकाशादौ शब्दप्रतिबिम्बस्य स्मृतिसिद्धत्वाच्चेत्युक्तम् । तदपि तथा । आकाशनीलिमप्रतीतेराकाशस्वभावादेवोपपत्तौ पश्चाद् बाधाभावेन धियां प्रमात्वस्यौत्सर्गिकत्वेन च तस्याः प्रमात्वसिद्धौ नीलिम्नि पर्वतप्रतिबिम्बत्वबुद्धेरभिमानमात्रत्वात् । प्रतिध्वनौ शब्दप्रतिबिम्बत्वस्य स्मृतावनुक्तत्वेन तस्यापि तथात्वात् । नच, छायाप्रत्याह्वयाभासा असन्तोऽप्यर्थकारिण इत्येकादशस्कन्धवाक्ये प्रतिध्वनेरसत्त्वस्योक्तत्वात् सादृश्यस्य चोपलभ्यमानत्वात् तस्य प्रतिबिम्बरूपत्वं कल्प्यत इति वाच्यम् । नटकल्पितपारावतादिरुतवन्मायिकशब्दान्तरत्वस्याप्युक्तहेतुभ्यां शक्यवचनत्वेन तत्स्वरूपानिश्चयात् । इदं यथा तथा, न प्रतिस्फुरणं रूपरहितस्य कदाचनेति सर्वनिर्णयकारिकायां आवरणभङ्गे सम्यग् व्युत्पादितमिति न पुनः प्रपञ्च्यते । अतोऽम्बुवद्ग्रहणस्याऽऽभासीकरणं चतुर्वक्त्रस्याऽप्यशक्यमिति सूत्रव्याख्यानमसमञ्जसमेव । एवमग्रेऽप्यस्ति । तथापि तद्दूषणस्यानावश्यकत्वादुपरम्यते ॥

रामानुजाचार्यास्तु, न स्थानतोऽपीत्यारभ्याऽतोऽनन्तेनेत्यन्तं षोडशसूत्रमेकमधिकरणमङ्गीकुर्वन्ति । उभयव्यपदेशादित्यारभ्य चतुःसूत्रमपरम् । तत्र प्रथमेऽधिकरणे पूर्वग्रन्थे जीवस्य वैराग्योत्पादनाय दोषान् दर्शयितुं जीवस्यावस्थाविशेषा निरूपिता, इदानीं ब्रह्मप्राप्तीच्छाजननाय प्राप्यस्य ब्रह्मणो निर्दोषत्वं कल्याणगुणत्वं च प्रतिपादयितुमारभत इति प्रतिज्ञाय देहसम्बन्धाज्जीवानां दोषसम्बन्धोऽतो देहसम्बन्धोऽपुरुषार्थः । स चाकर्मवश्यस्यापि परमात्मनोऽन्तर्यामितया सर्वचिदचिद्वस्तुषु विद्यमानत्वादस्त्येवेति प्राप्ते, आह, न स्थानतोऽपि परस्येति।पृथिव्यादिस्थानतोऽपि परस्य ब्रह्मणो नापुरुषार्थसम्बन्धः । कुतः । उभयलिङ्गं सर्वत्र हीति । यतः सर्वत्र श्रुतिस्मृतिषु परं ब्रह्म उभयलिङ्गं निरस्तसमस्तदोषत्वकल्याणगुणाकरत्वलक्षणोपेतमभिधीयते । अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इत्यादि, 'समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशोद्धृतभूतसर्गः । तेजोबलैश्वर्यमहावबोधः सुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः । परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेशे, समस्तहेयरहितं विष्ण्वाख्यं परमं पदमि'त्यादि चेति

सूत्रं व्याख्यायैतमेवार्थमग्रिमसूत्रेणोहापोहपूर्वकं स्थापयन्ति। द्वितीये मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणे मूर्त्तप्रपञ्चस्य ब्रह्मणि रूपत्वमुपदिश्यते। अथात आदेश इत्यादिना मूर्त्तामूर्त्तरूपतया ब्रह्मणो या इयत्ता सा प्रतिषिध्यते। न ह्येतस्मादित्यनेन ब्रह्मणोऽन्यदुत्कृष्टं नास्तीत्युक्त्वा तदुपपादनाय, अथ नामधेयमित्यादिना नामनिर्वचनान्तेन प्राणशब्दनिर्दिष्टेभ्यश्चेतनेभ्योऽप्येष सत्यं, कदाचिदपि ज्ञानादिसङ्कोचाभावादित्युक्तम्। तथा प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश इत्यादिश्रुतिष्वप्ययमर्थ उक्तः। तस्याचिद्वस्तुनो ब्रह्मरूपत्वप्रकार इदानीं चिन्त्यते ब्रह्मणो निर्दोषत्वसिद्ध्यर्थः। किमस्याचिद्वस्तुनो ब्रह्मरूपत्वमहिकुण्डलन्यायेन ? उत प्रभाप्रभावतोरिवैकजातियोगेन ? उत जीवस्येव विशेषणविशेष्यतयाऽशांशिभावेनेति ?।

इह स्थाप्यमानं विशेषणविशेष्यभावमङ्गीकृत्य, प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टान्तानुपरोधात्, तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यत्र सूक्ष्माचिदचिद्विशिष्टाद् ब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मण उत्पत्तिरनन्यत्वेनोक्ता। किं युक्तम्। अहिकुण्डलवदिति। कुतः ?। उभयव्यपदेशात्। ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वमिति तादात्म्यस्य हन्ताऽहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति भेदस्य व्यपदेशाच्चाहिकुण्डलभावर्जुभाववत् तस्यैव ब्रह्मणः संस्थानविशेषा एवाचिद्वस्तूनि। अग्रिमसूत्रे वाशब्दः पक्षव्यावृत्यर्थः। ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्रूपेणावस्थाने भेदश्रुतयो ब्रह्मणोऽपरिणामित्ववादिन्यश्च बाधिता भवेयुरतो यथा प्रभा तदाश्रययोर्भिन्नयोरपि तेजस्त्वेन तादात्म्यमेवमचित्प्रपञ्चस्यापि ब्रह्मरूपत्वमिति। पूर्ववद्वेत्यग्रिमसूत्रे वाशब्दः पक्षद्वयव्यावृत्त्यर्थः। एकस्यैव द्रव्यस्यावस्थाविशेषयोगेऽपि ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्द्रव्यस्वरूपत्वादुक्तदोषादनिर्मोक्षप्रसङ्गः। अथ प्रभातदाश्रययोरिवाचिद्ब्रह्मणो ब्रह्मत्वजातियोगमात्रं विवक्षितं तदा अश्वत्ववद् ब्रह्मापीश्वरे चिदचिद्वस्तुनोश्चानुवर्त्तमानं सामान्यमिति सकलश्रुतिस्मृतिव्यवहारविरोधः। अतः पूर्ववदेव, अंशो नानाव्यपदेशात्, प्रकाशादिवत्तु नैवं पर इति जीववत् पृथक्सिद्ध्यनर्हविशेषणत्वेनाचिद्वस्तुनो ब्रह्मांशत्वम्। विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वेनाचिद्व्यवहारो मुख्यः। विशेषणविशेष्ययोः स्वरूपभेदेन भेदव्यवहारोऽपि मुख्य इति ब्रह्मणो निर्दोषत्वं रक्षित-

म् । तदेवं प्रकाशजातिगुणशरीराणां मणिव्यक्तिगुण्यात्मनोऽपृथक्सिद्धविशेषणतया यथांशत्वं तथेह जीवस्याचिद्वस्तुनश्च ब्रह्मप्रत्यंशत्वम् । किञ्च । स एष महानज आत्मा अजरो नास्य जरयैतज्जीर्यत इत्यादिभिर्ब्रह्मणोऽचिद्धर्मप्रतिषेधादपि विशेषणविशेष्यत्वेनैवांशांशिभाव इत्यर्थः । अतः सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुविशिष्टकारणभूतं ब्रह्म स्थूलचिदचिद्विशिष्टं वस्तु कार्यभूतं ब्रह्मेति कारणात् कार्यस्यानन्यत्वं कारणभूतब्रह्मविज्ञानेन कार्यस्य ज्ञाततेत्यादि सर्वमुपपन्नम् । ब्रह्मणो निर्दोषत्वेन कल्याणगुणाकरत्वेन चोभयलिङ्गत्वमपि सिद्धमित्याहुः । तत्र प्रथमे द्वितीये च यदधिकरणारम्भप्रयोजनमुक्तं तत्र वयमुदासीनाः । ब्रह्मप्राप्तीच्छाजननाय ब्रह्मणो निर्दोषत्वसाधनाय चेदानीं ब्रह्मणो निर्दोषकल्याणगुणाकरत्वे निरूपणीये जिज्ञासासूत्रमारभ्य निरूपितस्य ब्रह्मस्वरूपनिरूपकग्रन्थस्य निष्प्रयोजनकत्वापत्तेः । तेनैव तथात्वसिद्धावेतदधिकरणद्वयवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । तेनासिद्धाविदानीमपि तद्विषयवाक्यैरेव निर्णयस्य कर्त्तव्यतया तत्सिद्धेः सुतरां दौर्घट्यादिति । यत् पुनर्द्वितीये कारणभूतस्य ब्रह्मणश्चिदचिद्विशिष्टत्वमुक्तम् । तच्चिन्त्यम् । आदिसृष्टिप्राक्काले वैशिष्ट्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तत्र सत्तत्सत्याक्षरादिपदैः कारणस्य निर्देशात् तेषां च, ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, एतद्वै तदक्षरं गार्गीत्यादिस्मृतिश्रुतिभिः केवलब्रह्मवाचकत्वावगमात् । सुबालोपनिषद्यपि पृथिव्यादीनां स्वस्वकारणे लयोक्त्यनन्तरं, तमः परे देव एकीभवतीति शब्दान्तरेण तमसो मूलकारणभूतपराभेदस्यैव बोधनात् । लिङ् श्लेषणे, श्लिष आलिङ्गने, इति धात्वर्थविचारे लयस्याविभागरूपत्वेन सिद्ध्या तद्विलक्षणस्यैकीभावस्य भेदाभावरूपेणैव सिद्धेर्वैपरीत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । कारणप्रायपाठेन कारणतयैव परस्यापि देवस्य सिद्धेरिति । इदं यथा तथा समन्वयसूत्रे प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधसूत्रे तदनन्यत्वादिसूत्रे च व्युत्पादितमिति न पुनः प्रपञ्च्यते ॥

एतन्मतचौरः शैवोऽप्येतेनैव दत्तोत्तरः प्रहस्तोऽपास्तश्च ॥

माध्वास्तु, न स्थानतोऽपीत्यादिविंशतिसूत्र्यां त्रिसूत्र आद्ये अधिकरणे स्थानादिभेदकृताया भेदप्रतीतेः स्वरूपाभेदाबाधकत्वादेक एव सर्वत्र परमेश्वर इति, अरूपवदेवेति द्वितीये चतुःसूत्रे, अ-

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥३१॥

धर्मिधर्मविरोधः परिहृतः । धर्म्यन्तरविरोधपरिहारार्थमधिकरणमारभते । तत्र पूर्वपक्षमाह । परमतः । अतोऽपि ब्रह्मणः परमन्यदुत्कृष्टं फलमस्ति । तत्र वैदिकहेतवः । सेतून्मानसम्बन्धभेद-

रूपत्वत्वमप्राकृतरूपवत्त्वायेति । अत एव चेत्येकसूत्रे तृतीये जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वाय प्रतिबिम्बत्वमुच्यत इति। अम्बुवदित्येकसूत्रे चतुर्थे भक्तिं विना जीवस्य न स्वरूपसुखाभिव्यक्तिरिति । वृद्धिह्रासेतिद्विसूत्रे पञ्चमे भक्तिः सर्वत्र नैकविधेति तत्फलदानेऽपि तारतम्यमिति। प्रकृतैतावत्त्वेत्येकसूत्रे षष्ठे भगवान् पालकोऽपीति। तदव्यक्तेति चतुःसूत्रे प्रकाशवच्चावैशेष्यमिति भेदनेन पञ्चसूत्रतां कृत्वा तत्र सप्तमे परमात्मा सदा अव्यक्तस्वभावः स च भक्तिसाध्यात् प्रसादाद् व्यक्तो भवतीति । उभयव्यपदेशादिति चतुःसूत्रेऽष्टमे, आनन्दादिरूपोऽपि श्रुतिबलादानन्दादिगुणकोऽपीति सर्वत्र माहात्म्यमेवोच्यते भक्त्यर्थमित्याहुः । तत्रापि वयमुदासीनाः। आद्ये हेतोरध्याहार्यत्वात् । द्वितीयार्थस्य प्रागपि सिद्धत्वेन निष्प्रयोजनकत्वात् । तृतीयेऽपि जीवस्य मुख्यप्रतिबिम्बतायां मिथ्यात्वापत्तेर्भिन्नत्वस्य प्रागेव साधितत्वाच्च सूत्रवैयर्थ्यमित्यादिदोषाणां भानादिति ॥ ३० ॥ ९ ॥

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥

सङ्गतिकथनपूर्वकमधिकरणप्रयोजनमाहुः । * धर्मीत्यादि * ब्रह्म सर्वधर्मशून्यं, न तु धर्मीति । धर्माश्चेतरेतरविरुद्धा, नः ह्येकत्र सम्भवन्तीति । धर्माश्च कार्या, न ब्रह्मेत्यादिरूपो यो विरोधः सोऽधिकरणचतुष्टयेन परिहृतः । अतः परं धर्म्यन्तरस्यापि सहावस्थानमाशङ्क्य तत्परिहारार्थमारभते । तथाच प्रसङ्गः सङ्गतिरुक्तविरोधपरिहारश्च प्रयोजनमित्यर्थः। तत्र यथा ज्ञेयाद् ब्रह्मणः फलरूपमुत्कृष्टमेवं ततोऽप्यन्यदुत्कृष्टमस्ति नवेति सन्देहः । तद्बीजन्तु, अक्षरात् परतः परः, पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरिति व्यपदेशः सत्त्वादिव्यपदेशश्च । तयोः पूर्वपक्षादेव बुध्यमान-

व्यपदेशेभ्यः । यद्यपि समन्वय एवैते दोषाः परिहृतास्तथापि स्वरूपविरोधपरिहारप्रस्तावात् पुनरुच्यन्ते । सर्ववाक्यप्रतिपाद्यमेकमेवेत्यपि न सिद्धम् । एतैर्हेतुभिः परिच्छेदेन धर्मिभेदे सिद्धे, न पूर्वाधिकरणसिद्धान्तविरोधः । ननु समन्वयेन ब्रह्मत्वमुत्तरपादेनैक्यं पूर्वाधिकरणेनाविरोध इति व्यर्थमिदमधिकरणमितिचेन्न । अर्थबलविचारोऽयं, समन्वये चोत्तरपादे च शब्दबलविचारः । धर्मिविचाराच्च पूर्वेण गतार्थत्वम् ।

त्वात् तमेव वदतीत्याशयेनाहुः । * तत्रेत्यादि * । * तत्र वैदिकहेतव इति * । फलान्तरसत्त्वे वैदिका एव हेतवः । तथाच शब्दबलेन अद्वितीयत्वादर्थबलेन फलान्तरस्यापि सिद्ध्या प्राप्ते विरोधे वेदान्तवाक्यार्थनिर्धाराय प्रवृत्तस्यैतद्विचारणमावश्यकमिति बोधितम् । ननु सत्त्वादिवाक्यानां पूर्वं विचारितत्वात् पुनः कथनस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः । * यद्यपीत्यादि * । सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वविचारे यद्यप्येते सत्त्वादिपदोक्ता अवान्तरवर्तित्वादयः परिहृतास्तथापि परस्वरूपविरोधित्वेन बाधका इत्येवं न परिहृता इति तथा.परिहर्तुं पुनरुच्यन्ते । किञ्च । तेषु तेषु वाक्येषु तत्तद्रूपाणां प्रतिपादनात् सर्ववाक्यप्रतिपाद्यमेकमेवेत्यपि न सिद्धमतस्तत्साधनायापि पुनरुच्यन्ते इत्यर्थः । ननु पूर्वाधिकरणे ब्रह्मणः परत्वमद्वितीयत्वं च सिद्धम् । अत्र चैतैर्हेतुभिस्तदाक्षिप्यत इत्याक्षेप एवात्र सङ्गतिरस्तु, न प्रसङ्ग इत्यत आहुः * एतैरित्यादि * । सत्त्वादिभिर्हेतुभिः परिच्छेदेन ब्रह्मणोऽवान्तरत्वनिश्चयेन धर्म्यन्तरे सिद्धे तस्मिन्नेव परत्वमद्वितीयत्वं च पर्यवसास्यतीति न पूर्वाधिकरणसिद्धान्तानां विरोधोऽतो नाक्षेपः सङ्गतिः, किन्तु प्रसङ्ग एव सङ्गतिरित्यर्थः । पुनः प्रकारान्तरेण वैयर्थ्यमाशङ्क्य परिहरति । * नन्वित्यादि * । * अविरोध इति * । प्रतिषेधबोधकस्याद्वितीयपदस्याऽसङ्कुचितवृत्तिकत्वात् तेन धर्म्यन्तरस्यापि निवृत्तेः स्वरूपस्याप्यविरोध इत्यर्थः । * धर्मिविचारादित्यादि * । पूर्वाधिकरणे धर्माणां ब्रह्मणः सकाशाद्भेदो निवारित, इह तु धर्म्यन्तरं निवार्यत इति धर्मिविचारात् तथेत्यर्थः । अतः परं सूत्रं व्याकरिष्यन्तो हेतुचतुष्टय-

फलतः साधनेभ्यश्च प्रमेयाच्च प्रमाणतः।
विचारेणाबृहत् तच्चेत् कोऽन्यः साधयितुं क्षमः॥

अतो हेतून् बाधकानाह। एकदेशबाधकत्वात्। तत्र फलतो बाधहेतुमाह। सेतुव्यपदेशात्। अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरिति। दहर उत्तरेभ्य इत्यत्र ब्रह्मत्वमस्य सिद्धम्। अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्तीत्युपक्रम्य, सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्युक्त्वा कामनुपपाद्याज्ञानव्यवधानं ज्ञानप्रशंसार्थमुक्त्वा ज्ञानानन्तरं संसारसम्बन्धाभावाय सेतुत्वं वदति। पापाब्धितरणार्थं, यश्च तरति तद्गताश्च दोषा गच्छन्तीति च। अतः संसारफलपर्यन्ते विद्यमानत्वात् तीर्णस्यैव फलश्रवणात् फलरूपं वस्तु किञ्चिदन्यदस्तीति

कथनप्रयोजनं गृह्णन्ति। * फलत इत्यादि *। फलत इत्यादौ ल्यब्लोपे पञ्चमी। फलमनुसन्धायेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि * अबृहत्तदिति *। न परं ब्रह्म पूर्वाधिकरणेषु विचारितम्। * कोऽन्य इत्यादि *। फलादिव्यतिरिक्तः कोऽन्यो हेतुस्तस्य परब्रह्मत्वं साधयितुं समर्थ इत्यर्थः। साधयितुमिति स्वार्थेणिच्। रामो राज्यमचीकरदितिवत्। विभजन्ते। * अत इत्यादि *। यत एवं विचारेऽन्यो हेतुर्न साधनसमर्थोऽतः परत्वबाधकान् हेतून् क्रमेणाहेत्यर्थः। क्रमे हेतुमाहुः। * एकेत्यादि *। परब्रह्मत्वे साधनीये परत्वमेकदेशस्तद्बाधकत्वादित्यर्थः। ब्रह्मविदाप्नोति परमिति फलत्वात् परत्वमुक्तमतस्तद्बाधकं हेतुं पूर्वं वदतीत्याशयेनाहुः। * तत्रेत्यादि *। एकदेशबाधकत्वे मानमाहुः। * दहरेत्यादि *। * अस्येति *। सेतोरित्यर्थः। फलतो बाधकं हेतुं व्युत्पादयन्ति * अथेत्यादि *। * तद्गताश्च दोषा गच्छन्तीति *। एतं सेतुं तीर्त्वा अन्धः सन्ननन्धो भवतीति तत्र श्रावणादित्यर्थः। ननु पूर्वं, तद्यथाऽपि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तोऽपि न विन्देयुरित्यादिना तस्मिन् फलत्वमपि दृष्टान्ते बोधितमिति कथं फलतो बाधकत्वमित्यत आ-

ज्ञायते । निधित्वेन फलवचनमवान्तरफलपरं भविष्यति । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्यप्यत्रोदाहरणम् । तथा, उन्मानव्यपदेशात् । तत्रैव यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इति साधनयुक्तिप्रश्ने उन्मानेन परिच्छेदं निरूपयति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकत्वेन ज्ञानं साधनम् । तत्र बाहराकाशज्ञानमपि साधनं भवति । चतुष्पाच्च ब्रह्म । भूतादिपादाश्च ज्ञातव्याः । तथा, स-

हुः । * निधित्वेनेत्यादि * । निधेरर्थरूपत्वेन परतः पुरुषार्थत्वात् तद्दृष्टान्तेनात्र फलकथनात् तथेत्यर्थः । * अत्रोदाहरणमिति * । ल्यबन्तप्रयोगादवान्तरत्वं उदाहरणमित्यर्थः । अत्र मध्ये विद्यमानत्वादित्यनेनाव्यापकत्वबोधनाद्देशपरिच्छेदो ज्ञापितः । साधनतो बाधकं व्युत्पादयन्ति । * तथा उन्मानेत्यादि * । * तत्रैवेति * । दहरविद्यायामेव । तत्र हि दहरपुण्डरीकान्तर्यो दहर आकाशस्तदन्तःस्थितस्य ज्ञानार्थकयत्नरूपमन्वेषणं साधनं तस्य युक्तियोजनं विषयावगमानुकूलत्वं तदर्थके प्रश्ने, तं चेद् ब्रूयुरित्यादिना कृते तदुत्तरं वदन्, यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इति यावत्तावत्पदाभ्यामाकाशसमानताव्यपदेशेन दहराकाशस्य परिच्छेदं निरूपयति । ततश्च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकत्वेनाकाशद्वयज्ञानं दहराकाशस्वरूपज्ञानसाधनम् । तत्र च दृष्टान्तभूतबहिराकाशज्ञानमपि साधनं भवति । तथाच बहिराकाशः कालतः परिच्छिन्न इति दार्ष्टान्तिकभूतो दहराकाशोऽपि तथा भवति । नच यावत्तावत्पदाभ्यां परिमाणसाम्यमेवायाति, नान्यत्साम्यमिति वाच्यम् । प्रजापतिर्यज्ञानसृजतेत्यत्र तानुदमिमीत, यावदग्निहोत्रमासीत्तावानग्निष्टोम इति फलतः साम्यवदत्रापि साम्यान्तरलाभस्य बोधनायोन्मानपदस्य सूत्रे उक्तत्वादिति । तथाच दृष्टान्ते कालपरिच्छेदात् तत्समानत्वज्ञानरूपसन्धानतः परत्वनिवारणमित्यर्थः । उदाहरणान्तरमाहुः । * चतुष्पादित्यादि * अत्रापि भूतादीनां पादानामनित्यत्वात् तज्ज्ञानरूपसाधनतः कालपरिच्छेदात्तथा । तृतीयं हेतुं व्युत्पादयन्ति

म्बन्धव्यपदेशात्। तत्रैव प्रमेयनिरूपणप्रस्तावे, उभावस्मिन्नित्यादिना आधाराधेयसम्बन्धो निरूपितः। अत्र च वस्तुपरिच्छेदो निरूपितः। प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त इति च। तथा, भेदव्यपदेशात्। य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते, य एषोऽन्तरऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते इत्यत्र स्थानद्वयस्थितयोः पुरुषयोः परस्परं धर्मातिदेशमाह। अक्षिस्थितनिरूपकमतिदेशः प्रमाणमिति। धर्म्यभेदे तु स एवायमिति वदेत्। अतो देशकालवस्तुस्वरूपपरिच्छेदाच्चतुर्विधपरिच्छेदरहितमन्यत् किञ्चिदस्तीति प्रतिपत्तव्यमित्येवं प्राप्तम्॥ ३१॥

सामान्यात् तु॥ ३२॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। समानस्य भावः सामान्यम्। सेत्वाकाशादिशब्दास्तद्धर्मातिदेशार्थमुच्यन्ते, न तु तद्गतं दोषमपि कल्पयन्ति। संसारसागरोत्तरणोपायत्वात् सेतुत्वं, निर्लेपायाका-

* तथा सम्बन्धेत्यादि *। * तत्रैवेति *। दहरवाक्ये। तथाचात्राधारत्वेनैव प्रमेयत्वं, न तु सर्वोत्कृष्टत्वेनेति प्रमेयतो वस्तुपरिच्छेदाच्च परत्वसिद्धिरित्यर्थः। वस्तुपरिच्छेदे उदाहरणान्तरमाहुः। * प्राज्ञेनेत्यादि *। चतुर्थे हेतूदाहरणमाहुः * य एष इत्यादि *। * अतिदेशः प्रामाणमिति * तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नामेति श्रावणात् तथेत्यर्थः। * गेष्णाविति, पर्वणी इत्यर्थः। केचिदाहुः। गेष्णौ तु नटगायनाविति कोशात् ताविति वयं प्रतीमः॥ ३१॥

सामान्यात्तु॥ सिद्धान्तसूत्रं व्याकुर्वन्ति * तुशब्द इत्यादि * * पक्षमिति * एतैर्हेतुभिः परत्वनिराकरणपक्षम्। * न तु तद्गतं दोषमपि कल्पयन्तीति * पूर्वाधिकरणे दोषनिरासस्य श्रुत्वैव कृतत्वाद्दोषं न कल्पयन्ति। सामान्यादिति सौत्रो हेतुः प्रयोजनगर्भ इत्याशयेन व्याकुर्वन्ति। * संसारेत्यादि *। षोडशकलश्रुतिरत्र पूर्वे

शत्वं, कामादिभिर्दोहाय चतुष्पात्त्वम्, अमृतत्वाय षोडशकलत्वम्, अदुर्लभत्वाय सम्बन्धः । दिव्यत्वाय धर्मातिदेशः । कुण्डपायिनामयने मासाग्निहोत्रवद् गुणार्थमेव वचनं, न दोषार्थमिति न ततोऽन्यशङ्कोत्पादनीया । तस्मान्न पूर्वोक्ता दोषाः ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

अन्यसमानधर्मवत्त्वं कुत्रोपयुज्यत इत्यत आह ॥ बुद्ध्यर्थः ॥ तथा व्यपदेशो बुद्ध्यर्थः । बुद्धिरेव प्रयोजनं यस्य । तथोपासनार्थमयुक्तमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह । यथा भूतादीनां पादत्वज्ञानमुपासार्थं, तथा तत्तद्गुणवत्त्वेन ज्ञानार्थं स्वधर्मप्रशंसार्थमेवमुच्यते ॥ ३३ ॥

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

ननु स एवायमित्यतिदेशेऽपि तथा बुद्धिः सम्पद्यतैवेति व्यर्थो धर्मातिदेश इत्याशङ्क्य, तथोक्तेऽपि समानधर्मत्वज्ञानाभावे हेतुमाह ॥

नोदाहृता । तथाप्यन्यैरुदाहृतेति तत्तात्पर्यमप्युक्तम्, एवमन्यत्रापि बोधार्थम् । अतिदेशकपदाभावे सत्वादिशब्दैः कथं सामान्यावगमः, कथं च तद्गुणानामेव ग्रहणमित्याकाङ्क्षायामाहुः । * कुण्डपायीत्यादि * तथाच पूर्वतन्त्रे यथा अग्निहोत्रनाम्ना तद्गुणानामतिदेशस्तथात्रापीत्यर्थः । * ततोऽन्यशङ्केति * नाममात्रात् तद्दोषशङ्का ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * अन्येत्यादि * । * अयुक्तमिति * उत्तमस्य हीनसामान्यकथनमयुक्तम् । * स्वधर्मप्रशंसार्थमिति * सत्वादीनां तारकत्वादेर्धर्मस्य प्रशंसार्थम् । उपासनाधर्मस्य फलतः प्रशंसार्थं वा ॥ ३३ ॥

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । * तथोक्तेऽपीति ।* स एवायमित्युक्तेऽपि । व्याकुर्वन्ति ।

स्थानविशेषादिति ॥ धर्म्यैक्येऽपि स्थानविशेषप्राप्त्या न समानधर्मवत्त्वं दृश्यते । अन्यत्रापि न तथात्वमायास्यतीत्यतिदेशो धर्मिणामपि कृत इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह ॥ प्रकाशादिवदिति ॥ यदादित्यगतं तेज इति वाक्यादादित्यचन्द्राग्निगततैजसामैक्येऽपि न समानप्रकाशत्वं यथा तथात्रापीति ज्ञानसम्भवादित्यर्थः । आदिपदादेकस्यैव कालस्य यथोपाधिविशेषसम्बन्धादुत्तरायणत्वाद्युत्तमधर्मवत्त्वं तद्विपरीतधर्मत्वं तथेत्यपि संगृह्यते ॥३४॥

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

किञ्च । सत्यज्ञानाद्युक्तधर्मविशिष्टब्रह्मणोऽन्य उत्तमोऽस्तीति वदता तत्रैव उत्कृष्टधर्मवत्त्वं वाच्यम् । तच्चाशक्यम् । प्रमाणाभावात् । साम्येऽपि तथा विशेषाभावोऽद्वैतश्रुतिविरोधश्च । तस्मादितः परस्यानुपपन्नत्वादुक्तरूपमेव परमकाष्ठापन्नं वस्त्वित्युपपद्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तथाऽन्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

यथा सत्यादयः श्रुत्युक्तास्तथैव, न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत इति श्रुत्यैव ततोऽधिकस्य प्रतिषेधात् त्वयाऽप्यस्मदुक्त एव मार्गोऽनुसर्तव्य इत्यर्थः । अवतारकाले पूर्वं स्वशक्त्याविर्भावमकृत्वा

* धर्म्यैक्येऽपीत्यादि *। * अन्यत्रेति * स्फटिकादौ, वक्ष्यमाणदृष्टान्ते च । शेषं स्फुटम् । इत आरभ्य, प्रभूणामिति प्रतिभाति ॥ ३४ ॥

उपपत्तेश्च ॥ अन्यो नेत उत्कृष्ट इत्यत्रोपपत्त्यन्तर सूत्राभ्यामाहेत्याहुः । * किञ्चेत्यादि * । * विशेषाभाव इति * अन्यस्योत्कर्षाभावः ॥ ३५ ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ * अस्मदुक्तमार्ग इति * एतस्यैव परत्वमितिप्रकारः । पूर्वसूत्रेणास्य गतार्थत्वमाशङ्क्य तन्निवृत्त्यर्थमा-

पश्चात् तदाविर्भावे कुतो लोकानां पूर्वावस्थातो भगवत्येवाधिक्यमिव प्रतीतं भवतीत्यभिप्रायेणान्यपदोपादानम् ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

प्रकरणमुपसंहरन् फलितमर्थमाह । अनेन सेत्वादिव्यपदेशानां मुख्यार्थकत्वनिराकरणेन व्यापकत्वं ब्रह्मणः सिद्धमित्यर्थ इति केचित् । तन्न । जन्माद्यस्य यत इत्यादिना सर्वदेशगतकार्यकर्तृत्वमुक्तमिति तेनैव व्यापकत्वस्य सिद्धत्वात् । नचाविरोधसाधनप्रकरणत्वात् पूर्वसिद्धं सर्वगतत्वमनेनोक्तग्रन्थेन कृत्वा, सेत्वादिवाक्यैः सर्वमविरुद्धमित्यर्थमिति वाच्यम् । अग्रिमपदवैयर्थ्यापत्तेरितिचेत् । अत्रैवं ज्ञेयम् । नोक्तकर्तृत्वेन व्यापकत्वमेकान्ततो ब्रह्मणि रोद्धुं शक्नोति । योगसिद्धदूरश्रवणादिवत् परिच्छिन्नेनाप्यनेकदेशगतकार्यकरणसामर्थ्यविशेषस्य वक्तुं शक्यत्वात् । अन्यथा पूर्वसिद्धव्यापकत्वविरोधेन सेत्वादिव्यपदेशैः परिच्छिन्नत्वेन ब्रह्मणोऽन्यस्य परत्वं न शङ्केत । विरोधपरिहाराय तु, सामान्यात् त्वविरोध इति वदेत् । तस्मादेवं सूत्रार्थो ज्ञेयः । अनेन ब्रह्मणोऽन्यस्य

हुः । * अवतारेत्यादि * । * आधिक्यमिव प्रतीतं भवतीति * तत्रान्यहेतुकत्वशङ्का स्यादिति तन्निवृत्त्यभिप्रायेण तथेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमयामशब्दादिभ्यः ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । * प्रकरणमित्यादि * । * प्रकरणमिति * अविरोधप्रकरणम् । उक्तोपष्टम्भायैकदेशिव्याख्यानं दूषयितुमुपक्षिपन्ति । * अनेनेत्यादि * । * केचिदिति * शाङ्कराः । दूषयन्ति । * तन्नेत्यादि * अर्थान्तरमुद्भाव्य दूषयन्ति * नचेत्यादि * कथमग्रिमपदवैयर्थ्यमित्यत उपपादयन्ति । * अत्रैवमित्यादि * । * शक्नोतीति * सूत्रकारः शक्नोति । कुतो न शक्नोतीत्याकाङ्क्षायामशक्तौ गमकमाहुः । * अन्यथेत्यादि * यदुक्तमविरोधसाधनेत्यादिना, तत्राप्युत्तरमाहुः । * विरोधेत्यादि * एवं मतान्तरमपाकृत्य सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * तस्मादित्यादि * ।

परत्वनिरासेनाऽऽयामशब्दादिभ्यो व्यापकत्ववाचकश्रुतिवाक्यादिभ्यः साक्षात् सर्वगतत्वाप्रतिपादकेभ्य एव सर्वगतत्वं सिद्ध्यति, न तु गौतमीयानामिव कर्तृत्वाद्यनुपपत्त्येत्यर्थः । ते च शब्दा, आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः, ज्यायान् दिवो ज्यायान् आकाशात्, वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमित्याद्यः । आदिपदात् "सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठती"त्यादिस्मृतयः संगृह्यन्ते । अनेन ब्रह्मणि श्रुतिरेव मुख्यं प्रमाणम्, अनुमानं तु विलम्बोपस्थितिकत्वेन साध्यसिद्धिपराहतमपीच्छाविशेषेण जननीयं चेदभ्युच्चयमात्रं पर्यवसास्यतीति भावः ॥ ३७ ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

एवं सर्वोत्तमत्वनिरूपणेनोत्तमाधिकारिणां भजनीयत्वप्रयोजकं रूपमुक्त्वा तदितराधिकारिणां तदाह । ते हि फलेप्सव एव भजिष्यन्ति । तच्च फलदातृत्व एव सम्भवतीति तदाह । अत

---

* आयामशब्दादिभ्य इति * । आयामो दैर्घ्यं व्याप्तिरिति यावत् । शब्द्यतेऽनेनेति शब्दः । आयामस्य शब्दो यत्र ते आयामशब्दाः । ते आद्यां येषां तद्गुणसंविज्ञानः । तेभ्यः । * व्यापकत्ववाचकश्रुतिवाक्यादिभ्य इति * । व्यापकत्ववाचकयुक्तानि यानि श्रुतिवाक्यादीनि तेभ्य इत्यर्थः । फलितार्थबोधकत्वं स्फुटीकुर्वन्ति * अनेन ब्रह्मणीत्यादि * । * अभ्युच्चयमात्रमिति * । अनुमानस्य समुच्चयमात्रम् ॥ ३७ ॥ १० ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ अन्ते एतदधिकरणप्रणयनेन अस्मिन् पादे, अविरोधादिनिरूपणप्रयोजनं सूचयन्ननुप्रसङ्गेनाधिकरणमारभत इत्याशयेनाहुः * एवमित्यादि * । * तदाहेति * भजनीयत्वमाह । नन्वत्र फलदातृत्वमेवोच्यत इति कथमेवमधिकारिविभागज्ञानमित्यत आहुः । * ते हीत्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * अत इत्या-

ईश्वरादेव फलं भवति यत्किञ्चिदैहिकं पारलौकिकं वा । कुतः? । उपपत्तेः । सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इति श्रुतिर्वस्तुमात्रेशितृत्वमसङ्कुचितमाह । न ह्यन्यस्य वस्त्वन्यो दातुं समर्थोऽतो भगवानेव तथेत्यर्थः । केचित्त्वत्रैव कर्मणस्तत्कार्यापूर्वस्य च फलदातृत्वमाशङ्क्य तत्रानुपपत्तिमत्रोपपत्तित्वेन व्याकुर्वन्ति । तत्त्वग्रे जैमिनिमतोपन्यासस्वमतोपन्यासाभ्यां व्यास एव व्यक्तीकरिष्यतीत्यधुनैवामाप्तनिराकरणमग्रिमसूत्रद्वयवैयर्थ्यं स्यादिति चिन्त्यम् ॥३८॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

पूर्वसूत्रेण श्रुतमीशितृत्वं फलदान उपपत्तित्वेन निरूपितम् । इह तु साक्षाच्छ्रुतिमेव फलदातृत्ववाचिकां प्रमाणयति । सा च, स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदान इत्यादिरूपा।चकारात्, सुखं दुःखं भवो भाव इत्युपक्रम्य, भवन्ति भावा भूतानां म ॥ एव पृथग्विधा इत्यादिरूपा स्मृतिः संगृह्यते ॥ ३९ ॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

अत्र कर्मवादी प्रत्यवतिष्ठते । ननु कर्मण एव फलमिति पक्षे-

दि * । एतेन प्रकृते ऐहिकामुष्मिकं फलं कर्मसचिवेभ्यस्तत्तद्देवेभ्यो वा भगवतो वेति संशयः । तत्र तत्र तेषां तेषामुद्देश्यत्वेन श्रावणं सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इत्यादिश्रुतिश्च सन्देहबीजम् । तेभ्य एवेति युक्तं, प्रतिनियमितत्वादिति पूर्वपक्षश्च बाधितः । एकदेशिमतमनूद्य दूषयन्ति । * के चित्त्वित्यादि * । * तत्त्वित्यादि च * ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ भाष्यमत्र निगदव्याख्यातम् ।

माध्वास्तु विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, रातिर्दातुः परायणमित्युदाहरन्ति ॥ ३९ ॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ सूत्रं व्याकुर्वन्ति * अत्रेत्यादि *

ऽप्युपपत्तिश्रवणे तुल्ये। तथाहि। ईश्वरवादिनापि कर्मनिरपेक्षेण तेन फलमिति न वक्तुं शक्यम्। विधिवैयर्थ्यप्रवृत्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गाभ्याम्। तत्सापेक्षत्वे तदेवास्तु कृतं तत्सापेक्षेण तेन। नचाचेतनं चेतनाधिष्ठितमेव कार्यक्षममिति केवलेन तेन न फलं सम्भवतीति वाच्यम्। कर्मस्वरूपं स्वर्गादिकं च न लोकसिद्धम्। किन्तु श्रुतिसिद्धम्। तत्र च स्वर्गादिफलसाधकत्वेनैवोत्पत्तिवाक्येष्वर्थवादेषु चाग्निष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, अग्निहोत्रं जुहोति प्रजाकाम इत्यादि। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्र आसीत् तेन स परमां काष्ठामगच्छदित्यादिषु कर्म श्रूयते। स च तत्साध्यत्वेनैव। एवं सति लोकेऽन्यथा दर्शनेऽपि धर्मिग्राहकप्रमाणेन तथैव सिद्धत्वान्नात्र काचन शङ्का। ईश्वरवादिनो नित्यज्ञानादिमत्त्व इव। आमुष्मिकफलत्वेन तत्प्रतिबन्धकापगमे भवतीत्यावयोस्तुल्यम्। तस्याशुतरविनाशित्वेऽपि श्रुतिसिद्धकारणतानिर्वाहाय तद्व्यापारोऽपूर्वं कल्प्यते।

तुल्ये इति * तथाचात एव, उपपत्तिश्रवणाभ्यामेव हेतुभ्यां धर्मं फलकारणं जैमिनिराचार्यो मन्यत इति सूत्रयोजना। तदेतत्तौल्यं व्युत्पादयन्ति। * तथा हीत्यादि *। * प्रवृत्तीति * विध्यर्थज्ञानोत्तरप्रवृत्तेरनुपपत्तिप्रसङ्गो दूषणान्तरमित्यर्थः। * इत्यादीति * कामनावतः कर्माधिकारश्रावणात् स्वर्गकामादिपदैः कर्मफलं श्रूयत इत्यर्थः। * स चेति *। फलरूपः स्वर्गादिः। * अन्यथा दर्शनेऽपीति * राजादिभ्यः फलप्राप्तिदर्शनेऽपि। * अत्रेति *। वेदबोधिते कर्मणि तत्फले च। * नित्यज्ञानादिमत्त्व इवेति * धर्मिग्राहकेत्यादिकमत्रापि सम्बध्यते। ननु यदि कर्मणैव फलं तदा तदव्यवहितोत्तरं कुतो न जायत इत्यत आह। * आमुष्मिकेत्यादि *। * तदिति *। स्वर्गादिरूपं फलम्। दूषणान्तरमाशङ्क्य परिहरति। * तस्याश्वित्यादि *। तर्हि तौल्यादेकतरस्य फलहेतुत्वनिश्चय, उभयोः समुच्चयो

अविषमादीश्वराद् विषमफलोत्पत्त्यनुत्पत्तिर्वैषम्यनैर्घृण्ये च स्याताम् । अतः कर्मण एव फलमिति जैमिनिर्मनुते ॥ ४० ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्युदासार्थः । बादरायणस्त्वाचार्य इतः पूर्वोक्तमीश्वरमेव फलदत्वेन मनुते । कुतः? हेतुव्यपदेशात् । हेतुत्वेन श्रुतौ व्यपदेशादित्यर्थः । एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत, एष उ एवासाधु कर्म कारयति यमधो निनीषत इति श्रुतौ न केवलं कर्मकारयितृत्वमुच्यतेऽपि तु फलदित्सया तया तथात्वमतः फलदत्वमीश्वरस्यैव व्यपदिष्टं भवतीति नानुपपत्तिः काचित् । नन्वीश्वरस्य स्वतः फलदाने समर्थस्य फलदित्सायां सत्यां कर्मकारणे को हेतुः ? कार्यवैचित्र्यं च कथमित्यादि चोद्यं निरस्तम् । विद्वन्मण्डने श्रीविठ्ठलेन च । अतः सकामैरपि स एव भजनीयो नान्य इति सिद्धम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥

वेत्याकाङ्क्षायां स्वमतोपष्टम्भायाह । * अविषमादित्यादि * ॥ ४० ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ दूषणमाशङ्क्य तत्परिहारः प्रागेवोक्त इति स्मारयन्ति । * नन्वित्यादि * ॥ ४१ ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥

